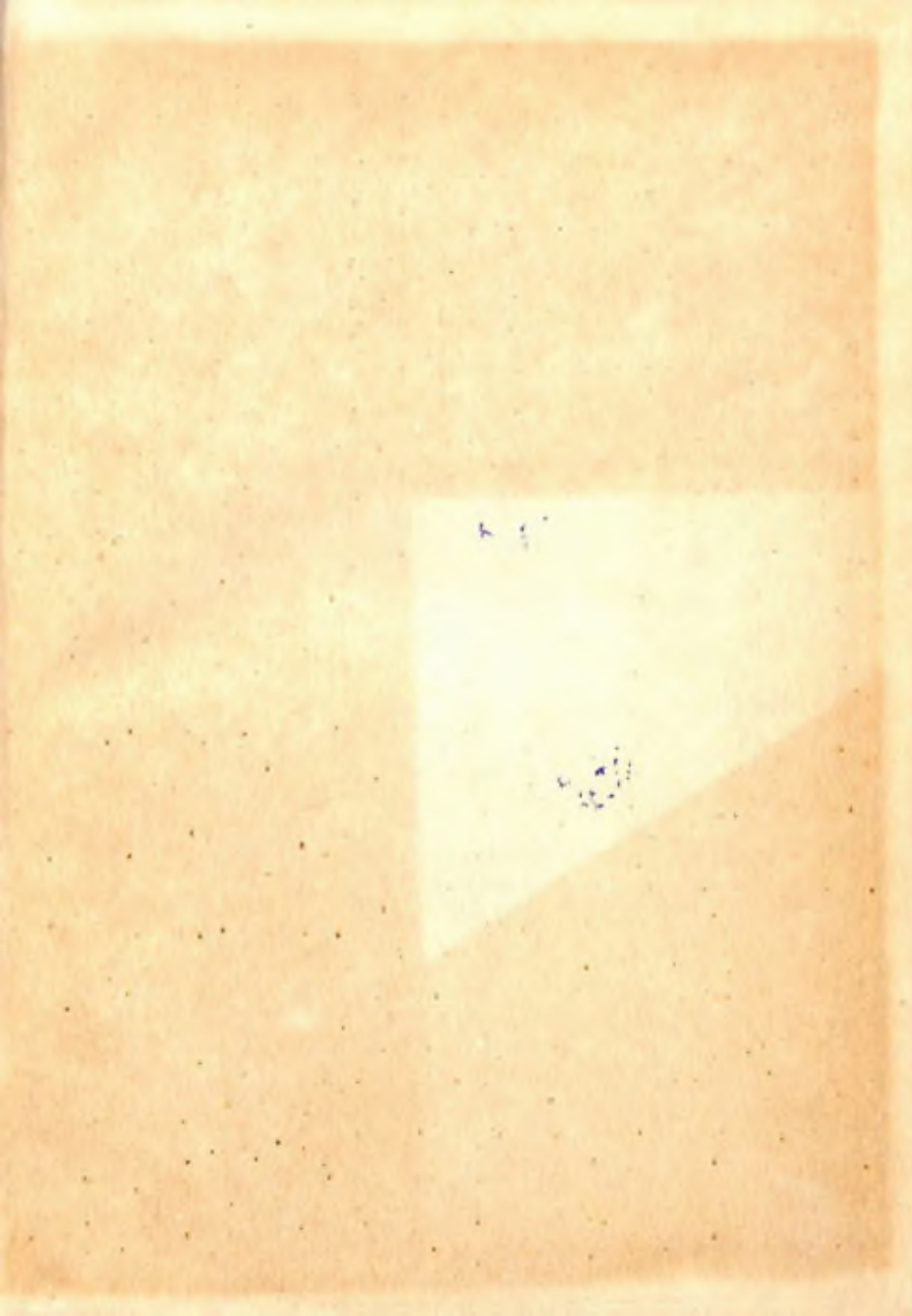

ԱՇՈՏ ԿՈՎՆԱՆԻՍՅԱՆ

ԴԻՎԱԳՆԵՐ
ՀԱՅ ԱԶՍԱԳՐԱԿԱՆ
Մ Տ Բ Ի
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՍՀ ԿՈՄՍՏԻՆՈՎՍԿԻ ԿՈՆՍՏԻՏՈՒՄԸ

ԿՈՆՍՏԻՏԱՆԿԱՆ ԿՈՆՍՏԻՏՈՒՄԸ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

АШОТ ИОАННИСЯН

ОЧЕРКИ
ИСТОРИИ
АРМЯНСКОЙ
ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ
МЫСЛИ

Книга первая

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
Ереван 1957

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՏՈՒԳՎՈՐ Է 1981 թ.

ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

9(47.925)
3. 85.

ծծ.

301(47.925)(09)

ԴՐՎԱԳՆԵՐ
ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
Մ Տ Բ Ի
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Գիրք առաջին

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՋՈՒԹՅՈՒՆ
Երևան 1957

30399

A II
43402

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ՏՐԱԴԱԿՏ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ:

5
1951
11

ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

Այծեմիկ Ուրարտուին

Ա. Ռ. Ա. Ջ. Ա. Բ. Ա. Ն.

Ներկա գրվագների մեջ ամփոփված նյութերն ընդգրկում են հայ ազատագրական շարժումների պատմության մարդերից մեկի՝ ազատագրական մտքի պատմության ուսումնասիրությունը, սկսած խոր միջնադարից մինչև XVIII դարի սկզբները։ Ազատագրական մտքի պատմության գաղափարաբանական ոլորտն ընդգրկող այս երկում հայ ժողովրդի սոցիալական և քաղաքական զարգացման ընթացքի և, հատկապես, ազատագրական շարժման թեր ու դեմ ուժերի պատմության վրա ծանրանում ենք այն չափով, որ չափով այդ անհրաժեշտ է շարժման իդեական տարբերակումներն ու բախումները լուսարանելու կամ նրան մասնակցած դասակարգերի ու խմբավորումների, հոսանքների ու գործիչների նպատակադրումներն ու հայացքներն ըմբռնելու համար։

Ուսումնասիրության ընթացքում հատուկ ուշադրություն ենք նվիրում պատմական այն փաստերին, որոնք հայտ են բերում հայ ազատագրական շարժման կապերը վրաց և ադրբեջանական ժողովրդա-ազատագրական ձգտումների հետ և հատկանշում նրանց սոցիալ-քաղաքական համագործակցության գաղափարական բովանդակությունը։

Դրվագների ընդհանուր առանցքը կազմում է այն փաստերի ուսումնասիրությունը, որոնցով նախադատրաստվել ու սկզբնավորվել է իր ազատագրման համար պայքարող հայ ժողովրդի քաղաքական շրջադարձը դեպի Ռուսաստանը։ Պարզել այդ շրջադարձի պատմական հանգամանքներն ու իմաստը՝ այս է մեր գրվագների կարեւորագույն խնդիրը։ Մեծ չափով այդ խնդիրը լուծելու նպատակով է հենց, որ կանգ ենք առնում հայ-ռուսական քաղաքական բանավարություններին նախորդած հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների պատմության վրա։ Այլ կերպ դժվար սխիտի լինե՞ր մասնավորապես լուսարանել հայ ազատագրական մտքի կարկա-

ռուն արտահայտիչներից մեկի՝ Խորայել Օրիի գործունեությունը, նրա քաղաքական գեղերումները և, ի վերջո, վճռական նրա դիմաշրջումը արևմտանվրոպական դիվանագիտության մոլար շավիղներից դեպի Մոսկովյան պետության շիտակ ուղիները: Միայն Օրիի գործունեությունը լուսաբանելու համար է, որ ուսումնասիրում ենք հայ-արևմտանվրոպական հարաբերությունների անցյալը: Առանց պատմական նախընթացների, անհնարին կլինեի արժեքավորել քաղաքական-իդեական այն հեղաբեկումը, որ ազատագրական պայքարի մարզում կատարեց ինքը՝ դարավոր փորձությունների միջով քայլած հայ ժողովուրդը՝ երես դարձնելով արևմբտանվրոպական դիվանագիտությունից դեպի Ռուսաստան, ուր նա գտնելու էր իր գոյությունն ու զարգացումն ապահովող նախադրյալներ և Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեվոլյուցիայից հետո նաև քաղաքական ու սոցիալական իր ազատության հրաշխիքը:

Բոլոր տեսակի բռնատերերից ու հարստահարիչներից հայ ժողովրդի նվաճած ազատության այսօրվա բարձրակետից նրա պայքարի ուղիների վրա նետած հետադարձ ակնարկները հնարավորություն պիտի տան ուրվագծելու հայ ազատագրական մտքի պատմության ընդհանուր կոնտուրները, հանրագումարի բերելու հայ այլևայլ հասարակաշերտերի ազատագրական խոհերը, իղձերն ու երազները, որոշադրելով նրանց զարգացման ոչ միայն համընկնող, այլև իրարամերժ տենդենցները:

Ամբողջ աշխատանքը ամփոփված է՝ երկու գրքի մեջ:

Առաջին մասում քննում ենք հայ ազատագրական մտքի զարգացման ընթացքը, վաղ միջնադարից մինչև XVII դարը: Այստեղ ծանրանում ենք այդ դարերի հայ ազատագրական մտայնությունը բացահայտող դրական աղբյուրների վրա, հատկապես քննարկում քաղաքական ձգտումների առանցք կազմող տեսիլներն ու գուշակությունները, աշխատելով պարզել դրանց մեջ ամփոփված ազատագրական գաղափարաբանության պատմական միջավայրն ու զարգացման ընթացքը:

Երկրորդ մասում հետազոտում ենք Հայաստանի ազատագրման խնդրի շուրջը XV—XVII դարերում կատարված դիվանագիտական բանավարությունների պատմությունը: Այս մասում՝ կանգ առնելով հայերի մոսկովյան կողմնորոշմանը նախորդած արևմտանվրոպական բանադնացությունների վրա՝ վերապատկերում ենք պատմական այն հանգամանքները, որոնք նախապատրաստել են հայ ժողովրդի քաղաքական դիմաշրջումը դեպի Մոսկովյան պետու-

թյունը: Շարունակելով քննական մեր տեսությունը, ջանք ենք դործ դնում մանրամասնորեն գծագրել Խարայել Օրիի կյանքի և դործունեության քննական սլափերը: Աշխատել ենք մի կողմից լուսաբանել այդ գործչի կապերը հայ ազատագրական մտքի զարգացման նախընթաց էտապի հետ և ի վերջո՝ վեր հանել հայ ազատագրական մտքի դարակազմիկ այն շրջագարձը, որ կատարեց Օրին իր ժողովրդի ազատագրական ակնկալությունները բացառապես Ռուսաստանի հետ լծորդելու ուղղությամբ:

Ուսումնասիրությունը կատարում ենք բազմաթիվ հայրենի և օտար, տպագիր կամ անտիպ սկզբնաղբյուրների մշակման ճանապարհով: Մեծ այն աշխատանքը, որ կատարել է Հայաստանի Պետական Զեռագրատունը՝ Մատենադարանը, գրչագրերի ու վավերագրերի հարուստ իր ֆոնդերը ցուցակագրելու ուղղությամբ՝ դյուրություն տվեց մեզ ուսումնասիրելու բազմաթիվ նյութեր, որոնց մեծ մասն արժեքավորվում և օգտագործվում է առաջին անգամ ներկա աշխատության մեջ:

Ներկա մեր գործը պրագմատիկ ոճով գրած պատմություն չէ, այլ պատմաքննական հետազոտություն, ուր զբաղեցնող հարցերի մարքսիստական-լենինյան լուսաբանությանը ջանում ենք հասնել հին և նոր աղբյուրների բազմակողմանի ընդգրկման, նրանց որակի և արժեքի բացահայտման միջոցով:

Գրվածքի հետազոտական բնույթով են պայմանավորված նրա մի քանի առանձնահատկությունները, որոնք պատմողական շարադրանքի մեջ կարող էին դիտվել որպես թերություններ: Այսպես, մեր դրույթները հիմնավորելու համար հաճախ հարկ է լինում ընդարձակ մեջբերումներ անել հայերեն հին տպագիր կամ ձեռագիր աղբյուրներից, առանց դրաբար բնագիրները աշխարհաբարի վերածելու կամ բոլոր դեպքերում օգտագործված նյութերը սոսկական մատնանշումներով փոխարինելու: Կարծում ենք, այլապես վարվելով՝ թուլացրած կլինեինք մեր արգումենտների գիտական կշիռը և ընթերցողին զրկած մեր վկայակոչումները սսուղելու դյուրությունից:

Աշխատության բնույթով է պայմանավորված նաև այն հանգամանքը, որ հաճախ պատմական զարգացման ընթացքը ընդմիջում ենք դեպի անցյալը կատարած էքսկուրսներով. երբեմն գործ ունենալով խոսքան գետնի հետ, որ պահանջում է հատուկ հերկում, ստիպված էինք կատարել հեռագնաց նահանջումներ: Առանց դրանց, դժվար կլիներ հաղթահարել մեր կողմից շոշափված գիտական որոշ նախապաշարումների կայունությունը և ապահովել աշխատության

տառնցք կաղմող գրույթների ու իդեական հանգույցների քննական հրափորձությունը: Ուշիմ բնթերցողը չի կարող չնշմարել ի վերջո, որ պատմաքննական բոլոր մեր էքսկուրսները ծառայում են դավադան-րի ընդհանուր նպատակին՝ քննել ու լուսաբանել ամբողջ գործի մի-ջանցիկ բեման՝ հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումները, որ-չափ դրանք հետք են թողել հայ քաղաքական մտքի պատմության մեջ՝ ահա՜ խոք միջնադարից մինչև XVIII դարի սկզբներն ընդգը-կել: Ժամանակաշրջանը, այսինքն՝ մինչև պատմական այն վայր-կյանը, երբ հայ ժողովուրդը ազատագրման իր հեռանկարները սկսեց կապել բացառապես Ռուսաստանի կամ ուրիշ ժողովրդի՝ քա-ղաքական հորիզոնների հետ:

Ավելորդ չէ դուրս հիշատակել նաև, որ ներկա աշխատության մի շարք հիմնական գրույթները առաջ ենք քաշել տակավին հայ-ռուսական հարաբերություններին նվիրված մեր տպագիր ուսում-նասիրությունների և Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի համար 1947—48 թվականներին մեր գրած «Խորայն Օրին և նախորդները» անտիպ աշխատության մեջ:

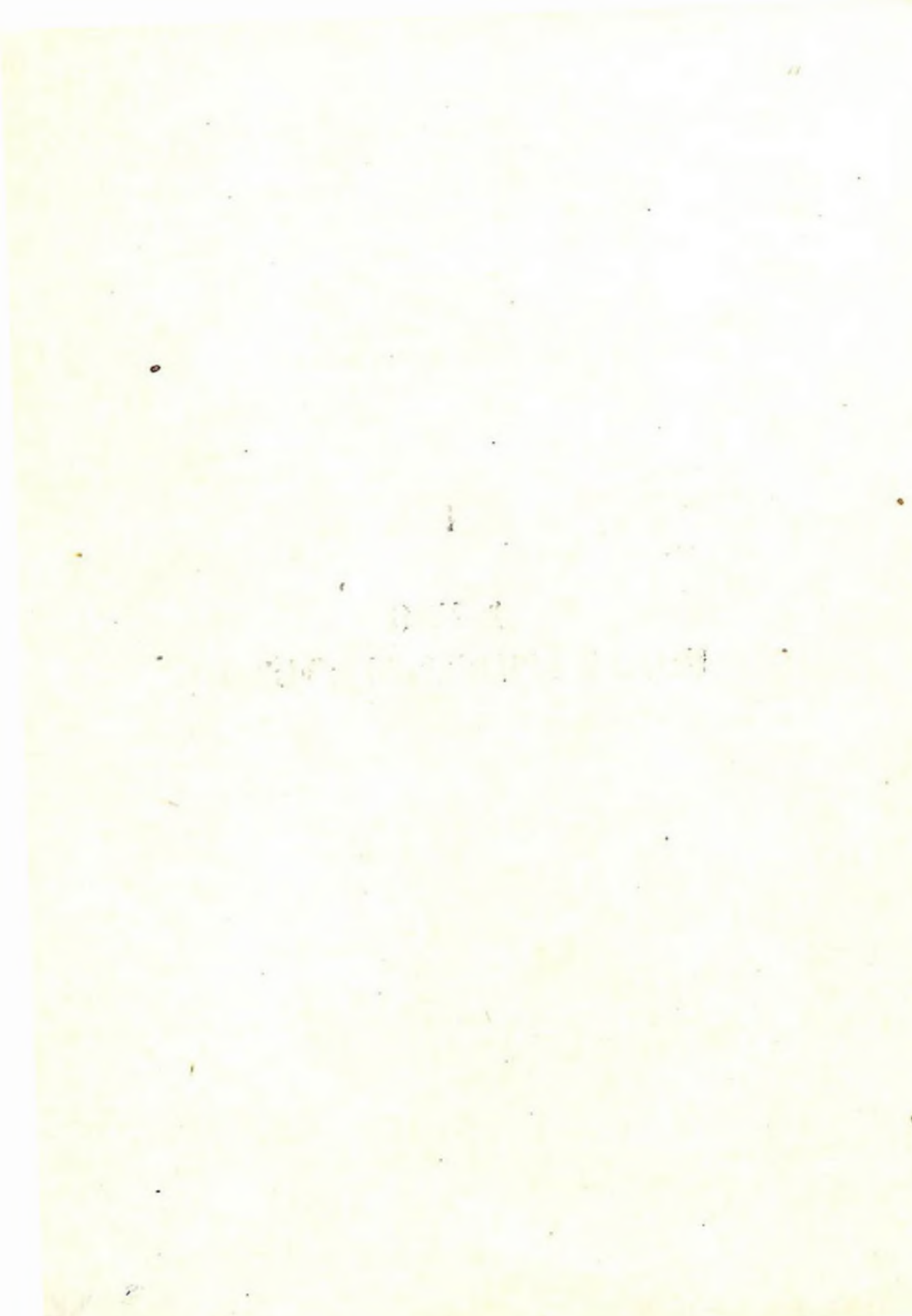
Օգտագործելով վերջին աշխատության մեջ ամփոփված նյութե-րը և զգալապես ընդարձակելով մեր հետազոտության շրջանակները՝ հետապնդում դրեցինք ներկա գործը, որի մի մասը 1955 թվականի վերջերին ներկայացրել ու պաշտպանել ենք որպես պոկտորական դիսերտացիա: Տպագրության համար պատրաստելիս՝ ամբողջ գոր-ծի մեջ հարկ եղավ մտցնել անհրաժեշտ մի քանի փոփոխումներ ու լրացումներ միայն:

I

Հ Ա Յ

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԼԵԳԵՆԴԸ

1. ՆԵՐՍԵՍ ՊԱՐԹԵՎԻ ՏԵՍԻԼԻԸ

Տեսիլի սկզբնադրյուններ: Մեսրոպ Երեցի գրած վարքը: Կեղծ Մերողիոսի հայացումը: Ձևավորվող լեզվենդի պատմական հանգամանքները: Հայերի ակնկալությունները Բյուզանդիայից: Նրանց հուսախաբությունների նստվածքը Ներսեսի վարձագրության մեջ: Վարձագրության նոր վարիանտը: Խաչակրաց արշավանքների անդրադարձումը վերախմբագրված տեսիլի մեջ:

XVIII դարի լուսարացին, 1701 թվականին, Պետրոս Մեծին ուղղած լատինադիր մի թղթում Իսրայել Օրին հայտնում էր.

«Ձեմ կասկածում, հայտնի է Ձերդ մեծության, որ ժամանակին Հայաստանում եղել են թաղավոր և քրիստոնյա իշխաններ: Սրանց անմիաբանությունն պատճառով ամբողջ Հայաստանի թաղավորությունն ընկավ հեթանոսների իշխանության տակ: Երկու հարյուր և հիսուն տարուց ավելի է, որ քրիստոնյա ամբողջ աշդ աշխարհը հեռւմ է անհավատների լծի տակ: Ինչպես Աղամի որդիները հույսով սպասում են Մեսրոպի գալուտին, որը պիտի ազատի նրանց հավերժական կորստից, այնպես էլ թշվառ աշդ ժողովուրդն է ապրել և հիմա իսկ ապրում է Ձերդ մեծության ձեռնավորության և օժանդակության հուսով: Այդպես նախագուշակել են մարդարենները, թե ժամանակներ հետո անհավատները խիստ պիտի դաժանանան և հարկադրեն քրիստոնյաներին ընդունել իրենց վատթար օրենքը, և ահա այդ ժամանակ մոսկովյան ծղոստափառ տնից պիտի գա մեծ մի իշխան, ավելի քաջարի, քան Ալեքսանդր Մակեդոնացին, պիտի իր ձեռքը վեճեցնի Հայաստանի թաղավորությունը և վերականգնի քրիստոնյաների ազատությունը: Այս մարգարեությունը մինչև հիմա հավատացել և հիմա իսկ հավատում են ստուգապես»¹:

Ուշագրավ և հետաքրքրական է այս հայտարարությունը: Օրին

¹ Տե՛ս Դ. Ա. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб, 1898, վավերագիր № 35, հմտ. ն. տ. № 36:

ճանաչված է որպես առաջինը հայ բաղադրական ականավոր այն գործիչներից, որոնք Մոսկովիայում որոնեցին հայ ժողովրդի ազատագրական տենչերի իրագործողին: Բայց ահա մի գրություն, ուր ինքը Օրին, հեռու քաղաքական նովատորի հավակնությունից, ներկայանում է մոսկովյան ցարին որպես հայ տրադիցիոն ակնկալությունների արտահայտիչ, որպես հայերի մոսկովյան վաղեմի կողմնորոշման թարգման, որպես նրանց հին ձգտումների և երազների ձայնատար: Մինչդեռ ուստի ժողովրդի որոշ հատվածներում տարածված էր այն հավատքը, թե մի օր «Արարատ լեռներից» և «Հայոց աշխարհներից» պիտի գա Մեսիան աշխարհը Նեոի բռնակալությունից ազատելու համար՝ հայ ազատագրական շարժման պարագլուխը, ելնելով հակադարձ պատկերացումներից, գալիս էր «Արարատ լեռներից» և «Հայոց աշխարհներից» ազդարարելու, թե Մոսկովայից է հենց հայտնվելու տիեզերափրկիչ այն Մեսիան, որ պիտի ելնի որպես նոր մի փրկարար՝ Նեոի դաժան թագավորությանը վերջ դնելու համար: Օրին կամենում էր հավաստիացնել ուստի ցարին, թե XV դարից ի վեր հայերի ազատագրման տենչանքը կողմնորոշված է եղել դեպի Մոսկովյան պետությունը և Պետրոս Մեծն է այն փրկիչը, որ պիտի իրագործեր հայ ժողովրդի վաղեմի ձգտումը:

Մեր ուսումնասիրության ընթացքում առիթ պիտի ունենանք համոզվելու, որ իր այս վկայությունները հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչը ջանում էր գրական հանրագումարի բերել պատմական իրողությունները:

Նթի, այնուամենայնիվ, փորձենք Օրինի ցուցմունքի հետքերով քննել հայ ազատագրական ակնկալությունների նախապատմությունը, պիտի հանդիպենք խոշոր դժվարության: Պատմական աղբյուրները տրամադրում են մեզ բաղմամբով նյութեր՝ հայ-ուստիկոսության և տնտեսական վաղեմի հանդիպումների մասին: Բայց հեշտ չէ նշել ցցուն փաստեր, որոնց վրա հենված, կարելի լինե՞ր ասել, թե Հայաստանի անկախության կորստից հետո, կամ զեթ Օրինն նախորդած երկու և կէս դարերի ընթացքում, իրենց ազատագրման հույսը հայերը դրած են եղել բացառապես Մոսկովյան պետության վրա: Ոչ արխիվային հնագույն ակտերը, ոչ հայ, ուստիկամ օտար հեղինակների վկայությունները մինչև հիմա չեն տվել մեր ձեռքը համապատասխան կտվաններ:

Սակայն ինքը Օրին չի էլ վկայակոչում նման աղբյուրներ: Նա հիշատակում է սոսկ հին մի «մարդարեոթյուն», որի մեջ, նրա ասելով, հայերը պարուրում էին իրենց բաղձանքները:

Հիրավի, միջնադարյան Հայաստանի առավել տարածուն ու շրջուն տրամադրություններն ու ակնկալությունները, ստանում էին երբեմն «գուշակությունների», «մարգարեությունների» ու «տեսիլներին» կերպարանք: Նյութեր են դրանք, որ մատակարարում են մեզ վերին աստիճանի հետաքրքրական ու նշանակալից, թեպետ և մինչև հիմա սոսկ դիպվածաբար օգտագործված, վկայությունները: Ի մոտո ծանոթանալով դրանց՝ դժվար չէ համոզվել, որ Օրիի հայտարարությունը լիակատար չափով ըմբռնելու ու արժեքավորելու համար անհրաժեշտ է հետազոտել այդ նյութերը, ցույց տալ հայ համապատասխան «տեսիլներին», «գուշակություններին» ծագումն ու զարգացումը, շփման կետեր որոնել դրանց և նրա նշած «մարգարեության» միջև: Ծիշտ է, ձեռնարկելով այդ աշխատանքին, ստիպված պիտի լինենք հեռանալ հետազոտության մեկնակետից, կատարել պատմաբանասիրական խորադնաց շրջանցումներ, բայց միայն այդպիսով է հնարավոր քանդել միջնադարյան տեսիլների ու գուշակությունների խճճված կծիկը և դտնել հայ ազատագրական իշխող մտայնության այն թելը, որ ծայր առնելով հեռու անցյալից, դալիս հասնում է Օրիի ժամանակաշրջանին: Միայն հետաքննական խոր այդ շրջանցումով կարելի է բացահայտել հայ քաղաքական դրականության տեսրական ու գուշակողական ժանրերի մեջ ծրարված բարդ իրականությունը, երևան բերել մեկը մյուսին ջնշող «մարգարեությունների» հասարակական-քաղաքական իմաստը, գրի առնել հայ ազատագրական տենչերի ու ոգորումների բաղմաթիվ նոր էջեր՝ սկսած հեռու միջնադարից և մինչև XVIII դարի սկզբները, այսինքն՝ մինչ այն ժամանակը, երբ Օրին և, ինչպես պիտի տեսնենք, նաև նրա ժամանակակիցները հարկ տեսան դրանց օժանդակությամբ հիմնավորել նորից քաղաքական իրենց բաղձանքներն ու ակնկալությունները: Հարկավ այդ հիմնավորման մեջ հայտ էր դալիս ոչ միայն անցյալի իդեական նստվածքը, այլև՝ արդարացումն այն վճռականության, որով Օրին և նրա համախոհները լքում էին իրենց բաղձանքների ու ակնկալությունների հին, արևմտաեվրոպական շավիղները և փրկություն որոնում Պետրոս I-ի գլխավորած հյուսիսային մեծ պետության պատմական նոր ուղիների մեջ:

* * *

Միջնադարյան Հայաստանում գրված կամ խմբագրված «մարգարեությունները» հայտնի էին և տարածված: Դրանց մասին գիտեին անգամ հեռու Եվրոպայում: Այսպես, եթե մեր ձեռն առնենք

XVII դարում հայերի մեջ ապրած բազմատեղյակ թեաթինյան քարոզիչ Կղեմես Գաղանոսի հայ եկեղեցա-դավանարանական խնդիրների մասին հանրագիտարանի համբավ ստացած «Միաբանութիւն հայոց եկեղեցոյն ընդ մեծի ս. եկեղեցոյն Հռոմմա» հայերեն և լատիներեն զուգահեռ բնագիրներով տպագրված երկհատորը, կհանդիպենք հավաստիացում այն մասին, թե հայ եկեղեցու հայրերից մեկը, Ներսես Մեծը, հեռահալաց մարդարեախոսությամբ դեռ շորրորդ դարում էր գուշակել իր ժողովրդի ապագան. հայ Արշակունիների և Լուսավորչի տան անկումը, հայ եկեղեցու անջատումը տիեզերական եկեղեցուց, երկրի ծվատվելը նախարարների անմիաբանության պատճառով, օտար տիրապետությունների փոխհաջորդումները, ներառյալ թաթարների ներխուժումը, և ի վերջո, բոլոր երկրների և բովանդակ քրիստոնեւթյան փրկագործումը «Ֆրանկներ» կոչված հոռմեական ժողովրդի միջոցով և մշանջենական խաղաղության դարաշրջանի սկզբնավորումը — դալիք բոլոր այս անցքերը, ինչպես տեղեկացնում էր Գաղանոսը՝ ճշտով գուշակած է եղել երանելի այն այրը և նրա խոսքերն արձանագրված են հայ վարքագրությունների մեջ¹:

Նշենք այն աղբյուրները, որոնք կարող էին նյութ մատակարարել ներսիսյան զարմանալի «հստակատեսությանը»:

Հնագույն և սկզբնական աղբյուրը Ներսեսի մասին՝ Փավստոս Բուզանդն է: Փավստոսի մոտ Ներսեսը հանդես է գալիս որպես մեկը հայ եկեղեցու կազմակերպողներից ու կարգավորողներից, որպես հեղինակավոր մի գործիչ, որը հայ Արշակունիների պետական քաղաքականությանը հակադրում էր Լուսավորչի կաթողիկոսական ղինաստիայի տարած քաղաքականությունը, որը՝ եկեղեցական կալվածատիրությունից զատ հենված էր մերթ կենտրոնախույս նախարարների, մերթ հույն ինտերվենտների ղինակցության վրա: Պայքարն աշխուժանում էր մանավանդ, երբ նախարարների շարքերում և արքունիքում ուժ էր ստանում իրանական կողմնորոշումը՝ վտանգելով Լուսավորչի տան պատկանող կաթողիկոսների և նրանց պաշտպանող նախարարների ղիրքը և հող պատրաստելով Իրանի կողմից հովանավորված Աղբիանոսի տան կաթողիկոսական թեկնածուների հաղթանակի համար: Եկեղեցու և պետության—հին Հայաստանի խոշորագույն երկու կազմակերպությունների և դրանք գլխավորող երկու ղինաստիաների՝ Պարթևների և Արշակունիների պայ-

¹ Galanus, Clemens, Conciliatio Ecclesiae Armeniae cum Romana etc. Romae, 1650, t. I, 56 և հետ.:

բարը Ներսես Պարթևի ժամանակ հասավ ծայրահեղ լարման՝ հանգելով հայ թագավորի՝ Պապ Արշակունու բանադրման: Մեծարելով Ներսեսին, Փավստոսը դնում է նրա բերանը մի նղովք, որի մեջ, ի շարս այլոց, տաված է. «Եւ կործանումն՝ որ բերանով մարդարէին տծի ի վերա ձեր, ըմպել աղգիդ Արշակունեաց ղյետին բաժակն, արբջիք, արբեսջիք և կործանեսջիք, և այլևս մի կանգնեսջիք»¹:

Փավստոսի պատմության մեղ հասած խմբագրությունը կատարվել է հայ Արշակունիների տնկումից հետո, և Ներսեսի նղովքը արձանագրում է սոսկ կատարված փաստը:

Նղովքի մասին տկնարկում է նաև Խորենացին, բայց հասցեագրում ոչ թե Պապին, այլ նրա հորը՝ Արշակին²: Խորենացին պատմում է Ներսեսի թունավորման դեպքը, բայց ոչ մի խոսք նղովքի մասին³: Խորենացու ժամանակ վերացած էր ոչ միայն հայ Արշակունիների պետական իշխանությունը, այլև հայ Պարթևների եկեղեցական գավազանը: Պատմիչը որքում է այս իրադարձությունները, բայց չի կատարում դրանք ներսիսյան կաթալախությունների հետ, որոնք անհայտ էին նրան:

Փավստոսի պես Ղազար Փարպեցին խոսում է դարձյալ Ներսեսի «անէծքի» մասին, որի համաձայն, նրա ասելով, վերացավ Արշակունյաց թագավորությունը⁴: Ներսեսին հաջորդած Սահակ Պարթևի մասին է միայն Փարպեցին ասում, թե «տեսանող աղամբ ի զօրութենէ սուրբ հոգւոյն տեսանէր այրն Աստուծոյ ի սարս ի սպուռ ղկործանումն աշխարհիս Հայոց»⁵: Այս մասին Փարպեցու պատմության դրում դառնում ենք նույնիսկ Սահակի «տեսիլն» ու դրա «մեկնությունը», ըստ որում Սահակը որպես թե նախատեսած է եղել ոչ միայն Արշակունյաց թագավորության և Լուսավորչի տան տնկումը, այլև նրանց վերանորոգումը «մերձ երևումն ողորոյն անապատի»⁶: Սակայն վաղուց և բազմիցս դիտված է, որ թե այդ «տեսիլը» և թե դրա «մեկնությունը» Փարպեցու գործերը չեն, այլ հետամուտ միջարկություններ: Հռչակավոր իր «Թղթում» թե՛ Ներսեսի և թե՛ Սահակի և ուրիշ շատերի մասին ինքը Փարպեցին ասում

¹ Փ. Բ ու զ ա ն դ ա յ ի, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1832, Գ, 15:

² Մ. Խ ո Ր Ե Ն Ա Յ Ի, Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1913, գիրք Գ, գլ. 24 և 25:

³ Հմմտ. նույն տեղում, գլ. Գ., 38:

⁴ Ղ. Փ ա Ր Պ Ե Ց Ի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1907, էջ 46 և հետ., 52 և հետ.:

⁵ Նույն տեղում, էջ 41:

⁶ Նույն տեղում, էջ 40 և հետ.:

էր սոսկ, թե նրանք «ոչ բացեալ ի բարեբան զբերանս իւրեանց ի վերայ աշխարհիս աշտորիկ՝ վախճանեցան»¹, առեւ է թե նրանք մեռան իրենց բերանը հալոց աշխարհին օրհնություն տալու համար չբացած:

Այնուհետեւ մինչեւ X դարը ոչ մի հիշատակություն ներսիւսյան կանխատեսությունների մասին: Նշելով Արշակին և հալոց աշխարհին ուղղված նղովքը՝ այդ դարում ապրած Ասողիկը հարում է թե՝ «Զոր լուեալ մեծ հայրապետին Կեսարացւոց սրբոյն Բարսղի՝ նղովէ զՊատ և զԻւրսն ամենայն. երդմամբ հաստատէ՝ այլ ոչ ես ձեռնադրել կաթողիկոս յաթոն Կեսարու. որոյ նղովքն արագ կատարեալ»²: Այստեղ դարձյալ նղովքն է, որ հաւածում է Արշակունիներին և վերացնելով սրանց թագաւորությունը, տառապանքների անդունդը գլորում հալոց աշխարհը:

Մեզ հասել է Ներսէս Պարթևի մի վարքագրությունը, գրված 967 թվականին Մեսրոպ երեց Վաչոցձօրեցու ձեռքով: Պատմական իր մասերով այդ գործը քաղված է Փավստուսից, և ինչպես շեշտում է իր հիշատակարանում հեղինակը, հինգերորդ դարում գրված այլ, մեզ չհասած երկերից. «մեծ ցանկութեամբ ծաղկաքաղ արարի զգիրքս զայս ի Հալոց մնացորդաց յԱրևելից գրոց» կամ՝ «զայս հանեալ յԱրևելից գրոց ի Հալոց մնացորդացն պատմութեանց»: Այստեղ, կարծում ենք, խոսքը ոչ թե մի, այլ երկու աղբյուրի մասին է: Դրանցից մեկը կոչվում էր «Հալոց մնացորդաց պատմութիւնք»: Դա, ըստ երևույթին, պատմական համառոտ գրվածքների մի ժողովածու էր, որ X դարում որպէս աղբյուր օգտագործել էր նաև Թովմա Արծրունին, Արծրունեանց տան պատմության հնագույն շրջանի մասին խոսելիս: «Իսկ առ մեզ հասին զրոյցքս այս, — գրում էր Թովման, — ըստ մնացորդաց պատմագրացն առաջնոց, ի Մամբրէէ վերծանողէ և ի նորուն եղբօրէ Մովսէս կեչեցելոյ, և միևսումն Թեոդորոս Քերթոզ, որք լեալ էին յաշակերտութենէ Ղևոնդ քահանայի, որ ի Պարսսն մարտիրոսացաւ ընդ այլ սուրբ եպիսկոպոսսն և քահանայան»³: Մյուս աղբյուրը, որ կոչված է «Արևելից գիրք», գրվել էր V դարում և բովանդակել էր Մամիկոնյան տան պատմություններ: Այդ գիրքը կազմել էր Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսը՝

¹ Ղ. Փ ա ր ս է ց ի, Պատմութիւն հալոց, Թիֆլիս, 1907, էջ 203:

² Ա ս ո զ ի կ, Պատմութիւն արեղերական, ՍՊԲ, 1885, էջ 70 և 73 և հետ.:

³ Թ ո վ մ ա Ա ր ծ ր ու ն ի, Պատմութիւնն տանն Արծրունեաց, ՍՊԲ, 1887, էջ 44:

Արքահամ խոստովանող կոչվածք: Մի գրվածք է այդ, որ օգտագործել էր նաև Թովման¹:

Մեսրոպի երկն ունի բազմաթիվ ձեռագիր օրինակներ, որոնցից հնագույնը ծագում է XII դարից և հրատարակվել է «Պատմութիւն սրբոյն Ներսէսի Պարթևի» վերնագրով 1853 թվականին, Վենետիկում²: Կան նաև վարքագրության այլ տպագրություններ՝ բեռնավորված հետաքննող հաավածներով, որոնք, այնուամենայնիվ, ինչպես պիտի տեսնենք, շատ արժեքավեր են ներսիսյան կանխատեսությունների հետագա էվոլյուցիան ուսումնասիրելու համար:

Հետեւելով իր ազդեցւորին՝ Մեսրոպ երեցը պատմում է Արշակունիների անկման և դրա հետևանքների մասին՝ գրեթե «այնպես, ինչպես Փարպեցին: Դրա հետ միասին նրա մոտ գտնում ենք նաև նոր կանխատեսություններ: Որպես թե թագավորի մարդկանց ձեռքով թունավորված Ներսէս Պարթևը, մարդասերական ներքնատեսությամբ գուշակել է զալիք դարերի իրադարձերը: Հայ Արշակունիների և հայ Պարթևների անկումից հետո, — ասել է Ներսէսը մասձվան տաղնապի մեջ, — պարսիկները նվաճելու են Երուսաղեմը և դրավելու խաչափայտը, որը պիտի վերագործվի հույների ձեռքով: Հավատքի մեջ տկար՝ հայ իշխանները պիտի տկարանան նաև քաղաքականապես, տեղի տալով հույների ուժին: Բայց տեսական չէ լինելու նաև հույների իշխանությունը, նրանց զորությունը պիտի խորտակվի «աղեղնախորների» կամ «նետողների» հարվածների տակ: Հիմնովիք պիտի կործանվի Հայաստանը, ընդերկար կորցնելով եկեղեցական իր իշխանությունը և «նետողներին» անձնատուր եղած անմատուց իր բերդերը: Այս պատուհասներին հաջորդելու է քրիստոնեական աշխարհի «փրկումը» հռոմեական կամ, ինչպես պարզարանված է բնագրում, «փրանկ» զենքի զորությամբ. անօրենները պարտվելու են և ենթարկվելու հռոմեական իշխանությանը, երկիրը վերածվելու է դրախտի. ամենուրեք իշխելու է խաղաղություն, բարեկեցություն, արդարություն: Վերապրողները ապաշխվելու են մեռածներին, որոնք շաքժանաջան երկրափոր այս երանության, որ վերջ է առնելու միայն Նեոի ժամանակ³:

Մեկ զբաղեցնող վարքագրությունը կանոն է առնում նաև Նեոի

¹ Թովման Արծրունի, Պատմութիւնն տանն Արծրունեաց, ՍՊԲ, 1887, էջ 80:

² Տե՛ս «Մոփերք հայկականք», Վենետիկ, 1853, Զ.:

³ Նույն տեղում, § 12:

⁴ Նույն տեղում:

Քաղաքացիական, սրան հաջորդող աշխարհանցումի և հանդերձյալ դրախտի նկարագրության վրա: Հարկ չկա ծանրանալ դրանց վրա: Պատմական անցքերը դեր չունեն այգակդ. վարքագրության այդ էջերի սկզբնադրյուրը էսխատոլոգիական և մեսիանական այն դա-
դափարներն են, որոնք հետո անցյալում ծայր էին առել Միջագետ-
քում և նդիպատում, անցել իրանական և հրեական աստվածաբա-
նությանը, և ավելի ուշ՝ տարածվել Արևելքի հելլենիստական պե-
տությունների մեջ: Նույն այդ դադափարները լծորդվելով Երբիլյան
գուշակությունների հետ, հետագայում տարածվեցին կալաերական
Հռոմում, ումեղ ազդեցություն գործելով նաև սկզբնավորվող քրիս-
տոնեության վրա:

«Այդ մի ժամանակ էր, — գրում է Ֆր. Էնգելսը, — երբ նույնիսկ
Հռոմում և Հունաստանում, իսկ անհամեմատ ավելի մեծ չափով
Փոքր Ասիայում, Սիրիայում և նդիպատում, բացարձակապես
անքննադատորեն ընկալվում էին զանազան ժողովուրդների ամե-
նակույիս սնուսիտաշատությունների խառնուրդները և դրանք հա-
մալրվում բարեպաշտ սրտորանքով կամ սրառչ շտապաանությանը.
ժամանակ, երբ հրաշքները, հուզալատությունները, տեսիլները,
բանգազուշանքները, կանխագուշակությունները, ոսկի պա-
րասեղը, բժժանքները և միստիկական այլ անհիթեթությունները
կատարում էին ամենաակնառու դեր»¹:

Ինչպես Հռոմեական կայսրության անկման շրջանում կամ մի-
շին դարերի ընթացքում առաջացած սոցիալական ճգնաժամերի
ժամանակ՝ մեր կանխատեսությունների մեջ ևս վերհիշում էր Դա-
նիելի գուշակած վերջին այն տիեզերապետությունը, սրի ընթացքում,
բոս Ավգուստինի, քրիստոնեությունը որպես թե կենսագործելու
է լիակատար իր հաղթանակը, սահմանելով այս աշխարհում հա-
րատե երանություն և հանգելով ի վերջո «արարածոց նորոգման»
քրիստոնեական ստանդարտ հեռանկարին²:

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. II, էջ 416 և հետ:

² Հմտ. Машкин, «Эсхатология и мессианиззм в Римской респу-
блике» (Известия Академии наук СССР, 1946, № 5, стр. 456, 255 նաև
Н. И. Голубцова «Идеологическая борьба в Риме на рубеже IV и
V вв. (АН СССР «Из истории соц.-полит. идей» М., 1955, стр. 64, т. I.
Brosset, Der Antichrist in der Überlieferung des Judentums, des Neuen
Testaments und der alten Kirche, Göttingen, 1895, մանավանդ էջ 76 և հետ.
Sackur, Ernst, «Sibyllinische Texte und Forschungen. «Pseudomethodius,
Adso und die triburtinische Sibylle», Hall a. s. 1898, էջ 80 և հետ.: А. Н.

«Այս է խորհուրդ քրիստոնէիցն, որով զանցեալսն պատմա-
գրեմք և զհանդերձեալսն մարգարէանամք ըստ շնորհատուողին աս-
տուծոյ» — գրում էր Մեսրոպ երեցին ժամանակակից Ասողիկը՝
թարգման հանդիսանալով քրիստոնեական տարածուն մի մտայնու-
թյան, որով ներշնչված էր անշուշտ նաև Ներսես Պարթևի վարքի
հեղինակը¹։ Հիրավի, սրա նկարագրած դժոխքի դրոտեսիլ կամ
դրախտի երանութիւնը ևս սկսվում է այնտեղ, որտեղ վերջ էր առել
ներկայի ստույգ ըմբռնումը կամ անցյալի պատմական իմացու-
թյունը։

Պիտի կարծել, որ Մեսրոպ երեցի աշխատության անաղարտ
սկզբնադրի մեջ անդրադարձել էր սասանյան և արար տիրապետու-
թյունների ժամանակ իշխած բյուզանդական կողմնորոշումը, «հո-
ռոմ» կաշարների օժանդակութեամբ Իրանի և արաբների լուծը թո-
թափելու հայկական սպասումները։ Վարքագրության մեր ձեռքը
հասած գրչագիր օրինակները, որոնցից հնագույնը գրված է 1131
թվականին², պիտի նկատենք սրբաւ հետնորդների վերախմբագրած
մի վերսիս, որի վրա գրողմոված է առաջին խաչակրաց արշավանքի
ժամանակ առաջացած տրամադրությունների ամուր կնիքը։

Խաչափայտի գերեվարության և աղատագրման մասին եղած
տկնարկը փոխադրում է մեզ Իրանի և Բյուզանդիայի միջև ծագած
բախումների ժամանակաշրջանը՝ VII դարի սկզբները։ Հայաստանի
սասանյան իշխողներին հաջորդեցին արաբ «խամայեկացիները»։
Սրանց տիրապետութիւնը, որ հատկապես զգալ տվեց իրեն VIII
դարից սկսած, տրամադրում էր մարդկանց՝ սպասել պատմության
մենավորի գուշակած սարսափների իրադրոժմանը՝ միահյուսելով
զրանց հետագա մարգարեութիւնների գուշակած արհաւիրքների
կատարումը։ «Խամայեկացիներ» տերմինի կողքին Հայաստանի նվա-
ճողների մասին վարքագրության մեջ հանդիպում ենք նաև «աղեղ-
նավորներ» կամ «նետողներ» տերմիններին։ Հայտնի է, որ արաբ-
ները զինված էին նաև նետերով։ Բայց գիտենք, որ նետերը գերիշ-

Весселовский Н. «Опыты по истории развития христіанской легенды»,
ЖМНП, т. 178, էջ 283 և հետ, 179, էջ 48 և հետ., Ներսես Պարթևի մարգա-
րեության հուշն ընդրի կրկնակի խմբագրության մասին տե՛ս Բ. Սարգիսյա-
նի հոգվածը «Բագմավէպ» 1893, էջ 567 և հետ., և ն. տ., 1894, էջ 25 և
հետ. ալիև նույն հեղինակի «Ուսումնասիրութիւն հին կառկարանի անվավեր
գրոց վրայ» 1893, էջ 133 և հետ.։

¹ Ասողիկ, նույն տեղում, էջ 157։

² Տե՛ս Սոփերք հայկականք, 2, ծան. 147։

խող զենք էին սելջուկների և մանաւանդ մոնղոլների մոտ: Արար-
ների ժամանակներից ի վեր հայ զորքերը զիմաւորում էին թշնա-
մուն սրերով, սուսերով, զաշուչնով, թրով, նիզակով և այլն: Ինչպես
գրում էր Ուսհայեցին, «զօրն հայաց չէին սովոր պատրաստ լինել
ընդդէմ նեախցն»¹: Ահա թե ինչու Ներսիսի վարքագրութեան մեջ
արարները հանդես են գալիս որպէս «նեաողներ»: Հետագայում
այդ տերմինը վերիմաստաւորւում է, հասկացվելով սելջուկներին
և մոնղոլներին: Ակնրախ կերպով վերիմաստաւորւած է նաև «խ-
մայեկացիներ» հասկացողութեանը, որ այստեղ և այլուր գործած-
վում է ոչ միայն արարների, այլև նրանց հաջորդած իսլամական
ժողովուրդների համար առհասարակ, ինչպես մասնաւորապէս նաև
Իսլամի կրօնը ընձեռած սելջուկ թուրքերի՝ գլխավորած թուրքմեն
օղուզների համար: Այսպէս, ներսիսեան կանխատեսութեան մեջ
հասած բնադրի և սրան ազդէլուր ծառայած Կեղծ-Մեթոդիոսի հուչն
բնադրի մեջ կա այն տարբերութեանը, որ, մինչդեռ վերջինիս մեջ
խմայեկացիների անունով հանդես են գալիս արարները, հայ կան-
խատեսութեան մեջ աստարեղ են գալիս սելջուկ թուրքերը: Այսպէս
նաև, եթե համաձայն Կեղծ-Մեթոդիոսի խմայեկացիների լուծը
թոթափելու են հոռմեացի—հոռոմ—հուչները, ներսիսեան վարքա-
գրութեան մեջ հասած բնադրում ազատարարների դերը ստանձնելու
են «հոռմեացի» ֆրանկները:

Կեղծ-Մեթոդիոսի հունարեն բնադիրը հայացվել էր դեռ VIII
դարում Ստ. Սյունեցու ձեռքով: Սուս թարգմանութեան չէր դա, այլ
փոխադրութեան, որի մեջ արտահայտութեան են գտել հուչն կայ-
սերների զինական օժանդակութեամբ արարներից ազատվելու հայ-
կական բաղձանքները: Արարների («խմայեկացիների») աշխարհա-
կալութեանը պիտի վերջ դնէր հայերի իշխանութեան: «Հայք ի փա-
խուստ դարձին և բնակիչը նորա ի գերութիւն» ասված է այդ մասին
հայացված Մեթոդիոսի մոտ²: Բայց հունական թաղալորը նվաճելու
և ավերելու է Արարիան, ամրացնելով խմայեկացիների պարանոցին
իր լուծը: «Նւ ելցեն իւրաքանչիւր որ յերկիր իւր, ի ժառանգութիւն
իւր, Հայք, Կիլիկիա, Սուրիա, Աֆրիկէ, Գաղաադ, Սիկիլիա»³:

¹ Մ. Ուսհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 44:

² Ստ. Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սխաական, Թիֆլիս,
1910, էջ 146:

³ Նույն տեղում, էջ 153: Հայ զրջադրերում հանդիպում ենք նաև
Կեղծ Մեթոդիոսի մի այլ վարկանախն, ըստ երեւոյթին, ազդված Ենովքի,
Հիպոդիտոս Բոսորացու և ուրիշ տեսիլներից. այդտեղ նշված են նույնիսկ

Կեղծ Մեթոգիոսի այս վարիանտը ուշ միջնադարյան խմբագրության էր՝ թարգմանված հուշն կամ ասորական բնագրից¹։

Այս ամենի մեջ որոշ արտահայտություն են գտել Բյուզանդիայի և Արարիայի միջև VIII դարից ի վեր արձարձված պատերազմներն ու այդ կապակցությամբ Հայաստանում առաջացած ազատագրական բաղձանքներն ու հույսերը կամ, ընդհակառակը, նման հույսերին հակադարձ արամագրությունները։

Այս մի ժամանակ էր, որ խոշոր անկյունագարձ էր կազմում Արևելյան կայսրության անցյալում։ Պատմության բեմից հեռանում էր հին սեփառական արիստոկրատիան։ Հողին ամբացած կոլոնների տեղը առաջանում են ազատ հողաբաժնետերերը։ Զարգացման սրագրեսիվ այս ընթացքին մեծապես նպաստում էր սլավոնական ներգաղթն ու Բալկանների սլավոնացումը։ Գյուղական ազատ համայնքները դառնում են պետական սահմանների պաշտպանության և պետական եկամուտների ապահովման գլխավոր հենարանը։ Մասամբ հենց այդ ուժին հենված՝ Բյուզանդիան կարողացավ մի քանի դար պաշտպանվել արաբին գրոհներից²։

Վասիլ I կայսրի օրոք (867—886) Բյուզանդիան հաղթական մի շարք պատերազմներ մղեց արաբների դեմ, ընդարձակելով կայսրության սահմանները մինչև Եփրատի ձերին հոսանքը։ Ռոմանոս Լեկապեն կայսրի ժամանակ (919—944) արաբական բերդերի երկաթի շղթան պատռեց բյուզանդական զորավար Հովհան Կուրկուսսը։ Կայսերական զորքերը հասնում են Դվին ու Կարին, գրավում հյուսիսային Միջագետքը։ Հեռ մղելով արաբական հակահարձակումը՝

«ազատարար» հուշն թագավորների ու թագուհիների պայմանական Արծիվ, Ջի, Մանգադ, Եզն, Ազրատ, Բարեմիա, Պիզդ Կին, Բարի և, վերջապես, Ջորավոր կամ Տիրերիոս անունները։ Արանցից ոմանք բնութագրված են որպես քաջահազոթ, խաղաղասեր կամ բարեզործ, մյուսները՝ անաշխատ, խռովաբար կամ սպականիչ։ Անպիտան ու դժան թագավորների շարքը զոցելու համար ի վերջո, հայտնվելու է ինքը Նեոք՝ սարսափներից հեաինն ու վաթաթարգույնը։ Ակներե է, որ զիմանական այս տեսիլը աչքի առաջ ունեւ «Մեծ Բարեւոնում» (= Կ. Պոլսում) նստած «բարի» ու «չար» ծիրանավորների գործերը։ Տե՛ս Հայկական ՄՍԹ Մատենադարան, ձեռ. № 2270 «Յարութուն քրիստոնէից»—հատվածը, ձեռագիրն ընդօրինակված է 1661 թ. Սարգիս զպրի ձեռքով։

¹ Հմմտ. Բ. Սարգիսյանի վերը նշված հոդվածը «Բաղմավէպ», 1894 թ., էջ 25։

² Հմմտ. Է. Յ. Л и п ш и ц, Византийское крестьянство и славянская колонизация, см. «Визант. сборник», М.—Л., 1945, I, 142 և հետ.։

հույն բանակը տեախանորեն զրավում է Սամոսատը, Մալաթիան և ամբողջ Արեմոյան Հայաստանը, հասցնելով պետություն սահմանները մինչև Եփրատի և Տիգրիսի միջին հոսանքները:

Հայաստանից և Վրաստանից տակավին վերացված չէր արարների գերիշխանությունը, երբ հրապարակ եկան բյուզանդական կայսրները՝ խալիֆների տեղը բռնելու համար: Տասերորդ դարում Կոստանդին Միրանաձին (913—959) և Ռոմանոս II (959—963) կայսրները գերիշխանության պահանջներ էին անում Կոգովիտի և Տարոնի, Մոկսի, Վայոց ձորի, Անձեվացյաց, Խաչենի, Սյունյաց գավառների, այլև Սեփրդյաց երկրի, Սամցխեի, Տալքի, Ղվելխ-Ջիխեի և Աճարայի նկատմամբ¹:

964—65 թվականներին, Մեսրոպ երեցի կազմած վարքն աշխարհ գալուց առաջ, Նիկիֆոր Փոկաս (963—969) կայսրը զրավեց Կիլիկիան և Տարոնը: Շարժվելով Բաղդադի ուղղությամբ, Հովհան-Չմշկիկը (969—976) զրավեց Ամիգը, Եղեսիան և Մծրինը և ինչպես ուղում էր հավատացնել ինքը կայսրը՝ Սիրիայի վրայով մոտեցրել էր հույն հաղթական բանակները Երուսաղեմի դռներին: Վասիլ II կայսրի (976—1025) մասին Լատինիերացին գրում էր. «Երանելին Վասիլ լիսուն ամ թագաւորեալ, ոչ ոք ի թշնամեաց համարձակեցաւ յաշխարհն նորա մտանել»²: Բավական չէ, հարկավ, ասել, թե ոչ մի թշնամի չէր համարձակվում մտնել Վասիլ II-ի աշխարհը: Հարկ է ավելացնել նաև, որ նա ինքն էր խուժում ուրիշների աշխարհը: Հիշենք նրա դաժան պայքարը բուլղարների դեմ կամ համիշտակողական նրա քաղաքականությունը Արևելքում: Օգտագործելով տեղական տիրապետությունների ներքին կամ արտաքին ճգնաժամերը (հակաֆեոդալական շարժումները, միջֆեոդալական դժուրությունները, սելջուկների ներխուժման վտանգը), Բյուզանդիան զրավում է Տալքի, Վասպուրականի, Անիի և Կարսի թագավորությունները, ինչպես նաև Բերկրիի, Մանազկերտի, Խլաթի և Արճեշի էմիրությունները: Դավիթ Կյուրապաղատը հարկադրված եղավ «կտակել» կայսրին Տալքի տիրապետությունը: Ի վերջո նման մի «կտակ» կազմեցին հայ ֆեոդալները նաև Անիի թագավորի անունից: Մյուս զրավումներին ևս տրվում են կամավոր օտարա-

¹ E. Honigmann, Die Ostgrenzen des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071. nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles, 1935, էջ 117:

² Պատմութիւն Արիստակէայ վարդապետի Լատինիերացւոյ, Թիֆլիս, 1912, էջ 108:

ցումների ձև: Այսպես, Սենեքերիմ Արծրունին փոխանակեց Վասպուրականի թագավորությունը Սերաստիայի իշխանության հետ: Բայց հատկանշական է, որ հոգաբարձի ակտերին նախորդում էին գլխավորապես բանակցությունները, բանագնացների սիրաշահումն ու կաշառումը: Այլ կապակցությամբ առիթ պիտի ունենանք վերապատկերելու այն իրադրությունը, որ երկրի մի շարք վայրերում շարժառիթներ էր ստեղծում հայ իշխող դասի հայրենադավադաքականության համար: Այնուամենայնիվ մի շարք դեպքերում բյուզանդացիները տիրացան Հայաստանի հողերին միայն բռնի ուժով. նրանք պիտի հաշվի նստեին հայ ժողովրդական մասսաների զինված դիմադրության հետ, դիմադրություն, որը երբեմն զլխավորում էին ֆեոդալներից ոմանք: Վերհիշենք Վահրամ Պահլավունու զլխավորած սրայքարը Անին պաշարող բյուզանդացիների դեմ: Նվաճած երկիրը քաղաքականապես զլխատելու նպատակով հուշները Բյուզանդիայի խորքերն էին փոխադրում տեղական ֆեոդալներին, երկրի վարչությունն ու պաշտպանությունը հանձնելով ժառանգական իրավունքներ չունեցող հուշն պաշտոնյաներին: Այսպես, Վասպուրականում ստեղծված մարզերի մեջ մտնող մոտ քառասուն բերդերի ու ամրոցների պաշտպանությունը հանձնված էր հուշն զինվորականներին և կառավարիչներին (կատեպաններին)¹: Նույն բանը տեղի էր ունենալու նաև Շիրակում:

Այս պայմաններում Հայաստանը դարձավ անտեր ու անպահպան մի երկիր, որ կտրելի էր նվաճել ու կողոպտել հեշտությամբ. «զի դարս քաջս և զհզորս քակեալ հանին յարեկից Հոռոմք և կուրսս զօրապետօք ջանալին պահել զաշխարհն Հայոց և զամենայն տունն արեկից»²: Սելջուկ նվաճողների առաջ նեղմիտ ու կարճատևս բյուզանդական այս քաղաքականությունը զինաթափ արեց Հայաստանը: Գրավելով Անին, հուշն նվաճողները վատահույս չունեցան անգամ գավառակից Իրերիայի տեղական զորամասերի նկատմամբ: Վերջին պահին Բյուզանդիան ջանք արեց ընդառաջել արեկելի ժողովուրդներին, վերականգնել նրանց ռազմական և քաղաքական զորությունը, իրավունքներ ու արտոնություններ շնորհել սահմանամերձ քաղաքներին ու ֆեոդալներին: Բայց ուշ էր արդեն: Անգամ սելջուկների տիրապետության ժամանակ բյուզանդացիները սոսկ համաքրիստոնեական ճակատ ստեղծելու նպատակով չէ, որ առաջ էին քաշում հայ ֆեոդալական իշխանությունները: Ծիշտ դիտված է,

¹ Извлечение из Летописи Яхъи Антиохийского. Ст. В. Р. Розен, Император Василей Болгаробойца, СПб, 1883, стр. 62.

² Ոււհայէցի, նույն տեղում, էջ 102:

օրինակ, որ XI դարի կեսերին նրանք հավանավորում էին Լուսի կյուրիկե II-ին, սլավար համարելով նրա թագավորությունը ոչ միայն սելջուկ թուրքերի, այլև հզորացող վիրա-արխաղյան պետության դեմ¹:

Հայերի և առաջավոր ասիական մյուս ժողովուրդների հիասթափությունը մեկն էր այն պատճառներից, որոնք նախապատրաստել էին Մանազկերտի անկումը, շրջափոխելով Մերձավոր Արևելքի քաղաքական պատմության կերպարանը: Մեկընդմիջա կայսրությունը կորցնում էր ասիական այն նահանգները, որոնք կազմում էին կայսրության անտեսական ամուր հենարանը և մատակարարում նրան զինվորների և նավաստիների լավագույն կոնտինգենտներ:

Ներսիսյան տեսիլքի մեջ երևան է գալիս արամադրությունների այն հեղաբեկումը, որ վերադրել էին հայերը Բյուզանդիայի նկատմամբ: Կորցնելով Պաղեստինը, Միջագետքը և, մանավանդ, հարուստ ու եկամտաբեր Եգիպտոսն ու Սիրիան՝ կայսրությունը հարկերի ամբողջ ծանրությունը վերաբարդում էր փոքրասիական և արևելյան թևերի վրա: Արան միանում էին գավառաբանական այն ճնշումները, որ գործադրում էր նա քաղկեդոնականությանը հակադրված «մոնոֆիզիտ» եկեղեցիների — այդ թվում նաև հայադավան եկեղեցու նկատմամբ — դեռ արաբական նվաճումների ժամանակ՝ VI—IX դարերում, և ապա սելջուկների տիրապետության շրջանում՝ XI—XII դարերում: «Եւ թագաւորք յունաց, — ասված է այնտեղ, — սակաւակեացք եղիցին և պատերազմաց ոչ հոգացեն, այլ զհարկաց միայն և փոխելոց կարգաց և զքննութեան հաւատոց քրիստոնէից և այս լիցի ջան նոցա և վաստակ»²: Պատմական հրափորձության դաժան նույն այն մեղեդին է այս, որ լսում ենք նաև հետագա հայ մատենագիրների մոտ: XII դարի սկզբներին Պողոս Տարոնեցին բյուզանդական կայսրների մասին գրում էր. «Իսկ սին՝ և ժանդ, սիլզ՝ և վատթար արանցդ, որք են ի մեր ժամանակս թագաւորքդ՝ և իշխանքդ, մորոսամիտք եղեալք՝ հայհոյեն զհայս և նախատեն: Եւ թողեալ նոցա զհոգս պատերազմացն՝ որ է ընդդէմ ուրացողաց խաչին Քրիստոսի և փոխանակ նոցա դառնան և ընդ մեզ պատերազմեն: ԶՔրիստոս ուրանան՝ և զմեզ

¹ Ս. Երեմյան, Լիւդարիտ զորավարի հաջորդները և Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը. Հայկական ՄՍՌ Գիտ. ակադ. «Տեղեկագիր», 1947, № 8, էջ 71:

² Սոփերք հայկականը, 2, 90:

հրէայս ասեն. և զիւրեանս սուրբը ուղղափառք, որք են սուտ ուղղափառք: Որպէս ժանդարարոյ շունս՝ որ զգալին ո՛չ կարեն հալածել, դառնան և զմարդիկ խածանելով պատասեն: Այսպէս և առաջնորդքն հոռոմոց՝ զազգն հայոց»¹: Նույն դարի կեսերին Ուոհայեցին նշավակում է բյուզանդացիների «անողորմ», «շար» բնավորութիւնը, նրանց նենգամտութիւնը: Հայաստանի պաշտպանները չեն «թուլամորթ» ու տկար հույները, այլ նրա «սուտ պահապանքը»: «Սովոր են ազգն Հոռոմաց երգմամբ կորուսանել զամենայն մեծամեծս աշխարհի» — գրում էր նա²: Ուոհայեցու ժամանակադրութեան շարունակող Գրիգոր երեցը, որը բաջ ծանոթ էր նաեւ Ներսէսի անվան հետ կապվող զուշակութեանը՝ բնդհանրացնելով անցյալի մոռալ փորձը՝ գրում էր. «Յառաջ ժամանակաց գիտեմք և ի ժամանակագիր պատմադրաց, որ Յունաց թագաւորքն ռչինչ փրկութիւն են զործեալ քրիստոնէից, այլ մանաւանդ խլումն և առումն քաղաքաց և գաւառաց. և նոցա շնորհիւն ելան Հայք երկրէն իւրեանց և աշխաղդիքն զօրացան և եկեալ տիրեցին ամենայն»³: Ավիլի մեղմ լեզու չի բանեցնում բյուզանդական «ազատարարներ» մասին նույն դարի վերջերում Սամվել Անեցին: Աչքի առաջ ունենալով Անիի հունատերերի ժողովրդադաժվ վարքագիծը՝ նա գրում էր. «Յորժամ տեսին զանհնարին ազեա կործանման զգլխաւորի տեղոյս՝ անձնատուր եղեալք բնդ ձեւամբ վիշապին, կամաւ ելին փախըստեամբ առ կայսրն յունաց»⁴:

Մեսրոպ երեցի անունով մեզ հասած տեսիլքի բնագրում արտահայտվում են ոչ միայն հայերի հուսախաբութիւնը, այլև ազատագրական նոր ակնկալութիւններ: «Եւ Երուսաղէմ ոչ ևս կացցէ յիշխանութեան յունաց և իսմայելացիք տիրեսցեն նմա, և արկցին բնդ հարկիւ զյոյնսն մինչև ի ժամանակս մերձենալոյ արեական ազգին. և ապա առցեն զԵրուսաղէմ ազգն հռովմայեցոց, որ անուանին փռաճկի, և բարձցեն ըզհարկադրութիւն յունաց»⁵:

«Ծրանկ» ազատարարների այս հիշատակութիւնը ակնբախ է դարձնում, որ Մեսրոպի սկզբնաղբիւրը հետագայում կրել է էական

¹ Պ օ զ ո ս Տ ա ր օ ն ե ց ի, «Թուղթ բնդգէմ Թէոփիստեայ հոռոմ փիլիսոփային», Կ. Պոլիս, 1752, էջ 274:

² Ու ւ ա հ ա յ ե ց ի, նույն տեղում, էջ 135:

³ Նույն տեղում, էջ 121:

⁴ Ս ա մ ու է լ Ա ն ե ց ի, Հաւաքմունք ի զրոց պատմադրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 109:

⁵ Սոփեբք հայկականք, Զ, 90 և հետ.:

փոփոխություններ: Ձեռագիր օրինակների հակասությունները, ոճական տարբերակների առկայությունը, հատկապես մեզ զբաղեցնող էջերում, վկայում են նույնը: Ֆրանկների մասին հանդիպող հիշատակությունը միջարկվել է անշուշտ մի ժամանակ, երբ հայերի մեջ արմատ էր ձգում խաչակիրների օգնությամբ «նեոտոգների» (իմա՝ սելջուկների) և հույների լծից ազատվելու ակնկալությունը: Ըստ երևույթին այդ տեղի էր ունեցել խաչակրաց առաջին արշավանքից հետո, այսինքն՝ ոչ վաղ քան XI դարի վերջերը: Արդյոք Մեսրոպ երեցի¹ն են պատկանում հույն կայսրների մասին վարքագրության մեջ հանդիպող քննադատական գիտողությունները, թե՛ մի ուրիշի, գուցե նույն այն գրչի²ն, որ մտցրել է նաև ֆրանկների մասին արված հիշատակությունը՝ գծվար է որոշել: Բոլոր պարագաներում պիտի դիտենք, որ Մեսրոպ երեցի անունով մեզ հասած վարքագրության մեջ պահվել են պատմական տարրեր շրջանների և քաղաքական տարրեր ակնկալությունների հետքեր:

Թե որ չափով բնգունակ էին զարգացման ու իմաստափոխության ներսևսի անվան հետ կապված կանխատեսությունները՝ ակնհայտ է մտնողանդ այն փաստից, որ խմբագրական այս կարգի միջարկություններից զատ կարիք եղավ Մեսրոպ երեցի գրած վարքի և մանավանդ գրա մեջ տեղ գտած մարդարեությունների նոր և անհամեմատ ավելի բնդարձակ մի խմբագրության³:

«Տեսիլքի» նոր այս խմբագրությունը կարող էր կատարվել միայն սելջուկների ժամանակ, երբ «այս զարամբ ելանէր տիրել աշխարհի»: Հայաստանի կուլտուրական ուսյոնները ենթարկվում էին ավերման ու կողոպուտի: Կործանվում էր ու անձնավում հայ ֆեոդալական տների մեծ մասը: Արանց տեղերը բոնում էին թուրք, քուրդ կամ պարսիկ էմիրները, որոնցից կախման մեջ էին մտնում ի վերջո նաև հայ ֆեոդալների նվազած մնացուկները: Նկարագրելով աշխարհավեր նեոտոգների գալիք ներխուժումը՝ «Տեսիլքի» նոր տեքստում, ասված է թե՛ «չարուսցէ յարեկից կողմանէ... թագաւոր այլադէմ և այլալեզու, անուն նորա սուր և թեթև և զգաստ... ի մնացորդաց իսմայէլեան ի ծննդոցն Հագարայ և ի զուակէ յնղեմայ

¹ Մրա հնագույն տղագիր օրինակը լույս տեսավ 1737 թվականին Կ. Պոլսում «Պատմութիւն երջանիկ վարուց և մահուան երանելի առն Աստուծոյ սուրբ Մեծին Ներսէսի» վերնագրով: Նոր այդ խմբագրության օրինակն է, որ 1775 թվականին լույս տեսավ նաև Մարգարում «Պատմութիւն մնացորդաց հայոց և վրաց արարեալ յումեմնէ: Մեսրոպայ քահանայէ ի Հոգոց զեղջէ ի Վայոց-Ձորոց յաշխարհէ ի Սիւնեաց» վերնագրով:

առաջին տոհմից»։ Չնույնացնելով «ծիր և սէգ, և լիբը և երկայնահեր, սուտեր թեւոր բնդ մէջ խրեանց ածեալ» եկվորներին հազարացի (արար) կամ էլամացի (պարսիկ) աշխարհակալների հետ՝ զուշակողը նրանց համարում է զրանց ժառանգորդների միայն։ Պատմվում է այնուհետեւ, որ նվաճող ու ավերող նրանց թագավորներից հետո Հայաստանին տիրելու է խաղաղասեր և քրիստոնյաներին խնամակալող «որդի երկրորդ սուլթանի ի տանէ Խորասանէ» մի թագավոր։ Ակնարկը Տուգրիլին և Ալփատլանին հաջորդած Մելիք-Շահի մասին է անշուշտ։ Ինչպէս ժամանակի հայ պատմիչները, «Տեախրի» հեղինակը ևս ներկայացնում է սրան զրաւան գիմագծերով։ Սրա խաղաղասեր թագավորությունից հետո նեաողները չորս ասրի շարունակ բերելու են նոր արհավիրք, մինչև որ փրկության դուռ կրանա «ազգն արիական հառմայեցուց, որ կոչին որմանէ», կամ, ինչպէս ասված է մի ձեռագրում՝ «որմանք, այսինքն՝ առամանանէ»։ Ծագել է այդ ազգը հայոց այն զորքերից, որոնք Հռոմ էին ուղեկցել Տրդատին և Լուսավորչին։ Հույները խանդարելու են նրա ամէջքը՝ Մեծ Օվկիանոսի — Միջերկրականի — Գեղեցիկ նավահանգստում։ Որմանները գեաղան են ուղարկելու հռոմաց թագավորի մոտ և հնադանդության հրավիրելու նրան։ Ի վերջո զրավելու են նրա մայրաքաղաքը, և գիմելով զենքի ուժին՝ նվաճելու արարացոյց երկիրը մինչև Գամասկոս և Նրուտաղեմ, միաժամանակ զբաղելով նաեւ տարսից թագավորանիստ Գալբեքը։ Եվ այդպիսով «Նդիցին աշխարհք քրիստոնէից, որսկես զգրախան և բնաջինջ լինի ազգն նեաողաց յերեսաց յերկրէ յարիական յազգէն հառմայեցոց։ Խաղաղանա երկիր ի բարի գնացո. կանգնին հաւատացեալք և վկայարանք սրբոցն, անկցի աշխարհ անօրինաց բնդ լծով ծառայութեան հայոց»¹։

¹ Շարադրում ենք «Տեախրի» բնդարձակ այս վարիանոր՝ հիմք ընդունելով Հայկական ՍՄՌ՝ Մատենադարանի հնադույն օրինակը՝ զբված 1220 թվականին (ձեւ. № 1912, էջ 309—319)։ Ձեռագիր այդ օրինակի բնդհանուր վերնագիրն է՝ «Յագադս դարսից սր. Գրիգորի Հայոց Լուսավորչին և տեախր սրբոյն Ներսիսին»։ Գիրք՝ միջին երկաթագիր։ Գրիչը կամ զրչության վայրը՝ անհայտ։ Մագրասի ապագիր վարիանան ունի սրոշ տարբերություններ։ Այսպէս՝ հռոմաց թագավորի մոտ գեաղան են ուղարկում ոչ ինչ «որմանեներ», այլ նեաողները։ Գեաղանք գարձի է գալիս, երկրորդում քրիստոնեական խաչին, և վերադառնալով իր թագավորի մոտ՝ սպանում նրան, փութացնելով նեաողների պարտությունը։ Տե՛ս «Պատմութիւն մնացորդաց հայոց և վրացոց», էջ 114 և հետ.։ Վերջին վարիանոր, որ ամէլի նոր է, ունի նաեւ Պարիզի ազգային մատենադարանի օրինակը, որից բազմաձրներ կան Շահան Զրդեաի մոտ (տե՛ս Chahan de Cirbied, Notice de deux manuscrits Arméniens, Paris, 1812, էջ 5 և 59 ծան.)։

Այս միջադեպը հանդիպում ենք նաև Ներսեսի մի այլ վարքագրության մեջ¹։ Դրա նպատակն էր՝ ցույց տալ, թե աստված օգնության է գալիս քրիստոնյաներին, նույնիսկ դարձի եկող ընդամուձեռքով։ Նման բան Մանազկերտի պաշարման կապակցությամբ ասում էր նաև Լասարիվերացին²։

Կանխառևտության ձևով շարադրված այս մոմենտները համբնկնում են պատմական անցքերին։ Պատմական են Մելիք-Շահի մահից հետո նրա ժառանգների միջև առաջացած բառամյա խռովությունները³։ Պատմական են «հռովմայեցիներին» (իմա՝ խաչակիրներին) պատերազմները, որոնց մասին կարծում էին, թե քրիստոնյաների կրած տառապանքների համար վրեժ են լուծում «ի սկիւթացուց (իմա՝ սելջուկ թուրքերից) և ի պարսից հանդերձ Տաճկաստանաւ (իմա՝ պարսիկներից և արարներից)»⁴։ Պատմական են «հռովմայեցիներին» բախումները «հունաց թագավորի» (իմա՝ Ալեքսիոս Կոմնենի) հետ⁵։

Հին լեզվագիտական քննարկները վերացած չեն նորի մեջ։ «Տեսիլքի» ընդարձակ խմբագրության մեջ իսկ Բյուզանդիոնը շարունակում է լինել «տեղապահ թագավորին Քրիստոսի»⁶ և բյուզանդական կայսրի կրած մեծ պարտությունը (իմա՝ Մանազկերտի առումը) սուղի մեջ է ձգում քրիստոնյաներին, քանի որ գրանով կուրստի էր մատընվում եկեղեցու ազատությունը⁶։ Սակայն տկնքե է, որ «ազատարարներին» դերը նոր լեզվագիտական վերապահում է Քրիստոսի ոչ թե հին, այլ նոր տեղապահի գինություններին՝ խաչակիրներին։ Պարզ է, որ «Տեսիլքի» նոր խմբագրությունը ձեռնարկված կարող էր լինել դարձյալ առաջին խաչակրաց արշավանքից հետո։

«Տեսիլքի» վերախմբագրման ժամանակը որոշելու համար կույան են տալիս Դամասկոսի և Դավրեժի մասին բնագրում հանդիպող նշումները։

Դամասկոսը խալիֆաթի հին քաղաքամայրն էր, որ XII դարի երկրորդ կիսում Նուբ-ադ-Դինի և Սալահ-ադ-Դինի (Սալահ-

¹ Տե՛ս Սափերը հայկական, Է, Վենետիկ, 1853, էջ 24 և հետ։

² Լ ա ս ա ի վ ե ր ա ց ի, էջ 101 և հետ։

³ Հ մ մ ա, Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1909, էջ 98 և հետ։

⁴ Ն ու յ ն տեղում, էջ 99։

⁵ Տե՛ս «Պատմություն մնացորդաց հայոց և վրացոց», էջ 103։

⁶ Ն ու յ ն տեղում, էջ 106, հմմտ. էջ 109։

հեղգինի) ժամանակ ապրեց նոր վերելք, մինչև որ 1260 թվականին անձնատուր եղավ մոնղոլ շուլաղու խանին: Դավրեժը կամ Թավրիզը, X դարում աննշան մի քաղաք, XI—XII դարում դառնում է արար էմիրների և սելջուկ աթարեկների նստոց: Վերախմբագրված «Տեսիլքի» մեջ Դավրեժի հիշատակումը կապված է աթարեկների լծից ազատվելու բաղձանքի հետ: Մոնղոլ Արաղա խանի ժամանակ Թավրիզը դարձավ շուլավյանների գահանիստ և խիստ ընդարձակվեց Պաղան խանի ժամանակ՝ XIII դարի վերջերին: Մոնղոլների ժամանակ կարևորություն ստացած այդ քաղաքի մասին հին հայ ազդյունները ավանդում են, թե կառուցված է եղել Տրդատի հայր Խոսրովի ձևերով, որը, նպատակ ունենալով լուծել Արատվան եղբորորդու վրեժը, նորակառույց քաղաքը կոչել էր «Դավրեժ»¹ (այսինքն՝ «դա է վրեժ»): Նույն այս մտայնությունամբ միջնադարի հայ գրիչները հայրենի սեփականություն էին համարում Դավրեժը: Ազատագրական լեզենդի հետագա վարիաններում, ինչպես պիտի տեսնենք, հաճախ Դավրեժը հանդիսանում էր հայ քաղաքական բաղձանքների սահմանակետը:

Վերախմբագրված «Տեսիլքի» հնագույն օրինակը գրված է Թաթարներից առաջ՝ 1220 թվականին: Եթե հիմք չունենք այդ օրինակին էլ հենց այս խմբագրության սկզբնագիր համարելու, գեթ պիտի տեսնք, որ «Տեսիլքի» վերախմբագրումը չէր կարող այդ թվականից հետո տեղի ունեցած լինել:

«Տեսիլքի» հեղինակը հայանում է, որ Հայաստանը նվաճող «այլազեմ և այլալեզու» թագավորի սուրը չի հասնելու միայն Վաքաղա մեծ լեռանը, որի փեշերին մարդիկ հիմնելու են ագարակներ և որին ապավինած՝ նրանք հաստատ են պահելու քրիստոնեական հավատը: Այս նշումը սրտի հիմք է տալիս կռահելու «Տեսիլքի» խմբագրության տեղն ու հանգամանքները:

Պատմելով Վարադա խաչի «հրաշափառ» երևումը սելջուկների ներխուժման նախօրեին, Թովմա Արժրունին գրում է, որ «ի ստորոտ լերինն» նոր շինված «մենաստանաց մայրաքաղաք» Վարադա վանքի միաբանության համար Սենեքերիմ թագավորը նշանակեց ուճիկ, և որ վանքի միաբանները, իրենց հերթին, հսկում էին Վասպուրա-

¹ Տե՛ս «Պատմություն Հայաստանի խաչին», տպ. «Արարատ», 1888, էջ 399 և հետ. հիմմ. Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris, 1819, t. p. II, 422.

կանի խաղաղությանը, ապաստան մատակարարելով «ամենայն աշխարհաց անկեկոց և զերեկոց»¹: Պատմում են, որ, հանձնելով Վասպուրականը հույներին, բարեպաշտ Սենեքերիմը պահեց իր ձեռքում Վարազը և սրա շուրջը փռված բազմաթիվ վանքերը. «զի կացցեն ազատս և ազօթս արասցեն Սենեքերիմայ և որդւոյն նորա. և էին 115 և ոմանք 900 վանք ասեն»²: Այս, ինչպես և «Տեսիլքի» վերոհիշյալ տվյալներից սխալի եզրակացնել, որ «մենաստանեաց մայրաքաղաք» Վարազը և նրա շուրջը փռված վանքերը շարունակում էին խմունիաեա վայելել ինչպես բյուզանդացիների, այնպես նաև սելջուկների օրոք: Անհնարին չէ, որ Վարազում կամ նրան ենթակա վանքերից մեկում էլ հենց խմբադրված լինի «Տեսիլքի» ընդարձակ վարխանսը:

Կիլիկիայի Լևոն II թագավորին ուղղած իր թղթում հայ և հույն եկեղեցիների միացման կողմը հակված Լամբրոնացին, թվարկելով իր համախոհներին, հիշատակում է Վասպուրական աշխարհի և Վարազա վանքի կրոնավորներին, մասնավորապես իր ուսուցիչ Ստեփանոս Տիրացուին, Գեորգ Զգնավորին, իրեն ուսումնակից Ստեփանոսին և սուրբներին, բացի այս Տարոնի ու Եկեղյաց գավառների եկեղեցականներին, Խաչենի իշխաններին և եկեղեցականներին, որոնց թվում՝ իրեն աշակերտած Հովսեփին³: Աչքի առաջ ունենալով «Տեսիլքի» քաղաքական տեսողենքը, անհնարին չէ, որ այն խմբադրվել է հենց Լամբրոնացուն համախոհ Վարազա վանականների ձեռքով: Թերևս այս ենթադրությունը ոչ միայն հավաստել, այլև բացատրել կարող է մեր այն գիտողությունը, որ շրջադարձ կատարելով դեպի Հայաստանի նոր «ազատարարները», «Տեսիլքի» հեղինակը շարունակում էր համարել հին Բյուզանդիոնը՝ «տեղապահ թագաւորին Քրիստոսի»:

¹ Թ ո Վ մ տ Ա ռ ծ ր ու ն ի, նույն տեղում, էջ 307:

² Ա. Ա ն ե ց ի, նույն տեղում, էջ 104:

³ Ն ե ր ս է ս Լ ա մ ր ր ո ն ա ց ի, Ասենորանություն և թուղթք և ճառք, Վենետիկ, 1865, էջ 229 և հետ.:

2. ԱԳԱԹՈՐՆ ԵՎ ԿՈՋԵՌՆ

Ագարոնին վերագրված գուշակությունների բովանդակությունը: Արշակունի-
ների և Պարսկների վերականգնման գաղափարը Սահակ Պարսկի տեսիլում:
Ովհե՞ր են գուշակությունների «արմատները»: Կոզեռնի տեսիլքը և նրա առաջա-
ման ժամանակը: Քաղաքական կողմնորոշումների հերթափոխությունը տեսիլների
մեջ: Ագարոնի գուշակությունների նոր խմբագրությունը, նրա ժամանակն ու
միջավայրը: Ագարոնի և Կոզեռնի նույնացման ապացույցներ փորձը: Ագարոնի վեր-
ջին խմբագրությունը:

Ներսես Պարթևի վերախմբագրված «Տեսիլքի» մեջ ուշագրավ
է հատկապես Նրուսաղեմի «որմանը» կամ «արամանը» նվաճողների
հայկական ծագումը: Այդ հանգամանքը մատնանշված է նաև միջ-
նադարյան Հայաստանի մյուս կանխատեսությունների մեջ: Սրանց
մեջ հետաքրքրական են հատկապես Ագաթոն կամ Ագադրոն «ան-
յաղթ փիլիսոփայի» գուշակությունները¹: Դրանց քննությունը մի-
ջոց է տալիս պարզելու «որմանը» կամ «արամանը» կոչված ժո-
ղովրդի առկածվածը:

Նշենք նախ Ագաթոնի գուշակությունների նյութը:

Քրիստոնեությունը պետական կրոն դարձնելուց հետո, ֆը-
րանիսների Կոստանդինոս մեծ կայսրը և Սեդրեսարես պապը Հա-
յաստանի Տրդատ թագավորի և Դրվդոր Լուսավորչի ուղեկցությամբ
ուխտի են դնում Նրուսաղեմ: Կոստանդինոսը կառուցում է Նրուսա-
ղեմի Հարություն տաճարը: Տրդատը շինում է Բեթղեհեմի տաճարը:
Կայսրի հրավերով Տրդատը և Լուսավորիչը Նրուսաղեմից ուղևոր-
վում են Հռոմ: Նրանց ուղեկցում է 64 հազարի (ըստ տպագիր վա-
րիանտի 70 հազարի) հասնող հայ զորքը: Ճանապարհելով հյուրե-
րին Հայաստան՝ կայսրը հեռ է պահում Հռոմում նրանց ուղեկցած

¹ Տե՛ս դրանց տպագիր բնագիրը «Բազմավեպ», 1913, էջ 396 և հետ.:
Ուսումնասիրության բնթացքում աչքի առաջ ունեցել ենք նաև Հայկական
ՍՍՌ Մատենադարանի № 1382 ձեռագիր օբինակը՝ գրված 1219 թվականին
Հոսիհա վանքում: Համեմատության համար ձեռքի տակ ունեցել ենք նաև
Մատենադարանի № 2270, 2839 և 706 ձեռագրերը:

Հայ զինվորներից 200 մարդ: Արանցից է ահա, որ սերվում է «որմանք» կամ «արամանք» (ըստ տալազրի՝ «որմանք» և «ալամանք») կոչված ժողովուրդը, որի միջից, ժամանակներ հետո (ըստ տալազրի «ի լնուլն յետին դարին յուլ Վարխր ամին») հասնելու է նոր մի Կոստանդինոս, որը հետևելով իրեն ևնթարկված 12 խաչապաշտ թագավորների պազատանքին, ձեռնարկելու է տիեզերքի փրկությանը և ազատելու է հալերին նեոտոգների լծից: Ափ իջնելով Գեղեցիկ նավահանգստում՝ կայսրը արշավում է Տրդատի կառուցած Գավրեժ քաղաքը, ժողովում ցար ու ցրիվ եղած հայ ժողովուրդն ու զորքը, «որ լինի յազդէն Մամիկոնէից» և վերականգնում հայ նախարարական տները: Կայսրը հայ բանակի ղարավար է նշանակում Արշակունի թագավորազն Վաղարշակին: Վերականգնելով հայրենի գահը՝ սա՝ պատերազմում է Բյուզանդիայի դեմ՝ առնելով նախնիների վրեժը: Գալով Եկեղյաց գավառի Ճմլն գյուղատեղին՝ Տրդատի և Պարթև հայրասպետների դամբարանավայրը՝ նա վերականգնելու է Լուսավորչի առն իշխանությունը՝ կաթողիկոս նշանակելով «մեծագեղ, լայնաճակատ, խոշարիմ» մի եկեղեցականի: Մամիկոնյանների սպարապետությամբ Վաղարշակը վերականգնելու է Հայաստանի հին սահմանները մինչև Ալանաց Դուռը, Ասորոց Միջագետքն ու Բյուզանդական ծովը: Մինչև այդ մեռնելու է Կոստանդինոսը: Արան հաջորդելու են Տիրերիոս և Վիդանդ կայսրները: Վերջինիս օրոք նորից պիտի երևան իսմայելացիները, ավերեն Կարինը, վերականգնեն կռապաշտությունը, զսՀ բերեն հին աստվածներին բաղմաթիվ հայերի: Արի քաջված Հայաստանից պիտի վերստին քշերը միայն՝ «ի ձորն Մանանադոյ և ի լերինս Սասնոյ և ի դոզն Կարմեղայ և հիւսիսոյ»: Վիդանդը վրեժխնդիր է լինում հայերի համար: Սակայն նոր տառապանք են բերում հյուսիսից խուժած 24 ազգերը՝

¹ Ճմին հաւնարեն (Zoumîna) գտնվում էր համեմատելի ժամանակ Սառաթա տանող մեծ ճանապարհի վրա. Հուստինիանոսի օրոք գործավ առաջին Հայքի վարչական կենտրոնը (Տե՛ս Н. А. ДОНН, Армения в эпоху ИССТУПНАНІА; (ІІБ, 1908, էջ 145): XIII դարի մի հիշատակարանում նշվում է որպես Երզնկայի մոտ գտնված գյուղաքաղաք [տե՛ս Հայկական ՍՍՏՄ տեղագրամ, № 6273, էջ 52բ], իսկ XVII դարի հիշատակարանում որպես Երզնկա երկրում գտնվող գյուղ (նույն տեղում, № 6668, էջ 284ա): Դա ներկայիս Երզնկայից դեպի արևելք գտնված Զիմին (սեւ. հուլ. Զման) գյուղն է, որ Կիրակոս պատմիչի մոտ հիշատակված է որպես քաղաքադեղ (Կիրակոս Դանձակեցի, նույն տեղում, էջ 265): Արդյոք Թիլ ավանից դառ այս վայրը ևս չէ՞ր հանդիսացել Պարթև կաթողիկոսների կամ Արշակունի թագավորների զերեզմանոցներից մեկը:

աճուճ մաճուճները, մազոպները և այլն: Վիզանդի առաջնորդությանը սրանց ևս պարտություն պիտի հասցնեն մյուս ժողովուրդները: Վիզանդին հաջորդելու է Թեոփենը (տալադբում՝ Թեոփոս): Սրա ժամանակ ծնվելու է Նեոը, որի թագավորությանը վերջ է տալու Քրիստոսի հաղթեզ զորությունը:

Հարկ չկա կանգ առնել այս գուշակության մանր վարիանտների վրա: Սրանցից կարևորն է թերևս միայն մեկը, ուր ասված է, թե Թեոփոսի ժամանակ, հիսունվեց տարի թագավորելուց հետո մահանալու է Վաղարշակը: Սրան հաջորդելու է Արշակունի ծագումով խաղաղասեր և շինարար մեկը, — «որի Արշաանա, որդւոյ Շիրակայ, յաղգէ և ի տոհմէ Թորքոմայ»: Սրա օրոք է, որ սպառվելու է Արշակունյաց և Լուսավորչի իշխանությունը¹:

Ուսումնասիրելով Ագաթոնի գուշակությունները, մխիթարյան բանասեր Բ. Սարգիսյանը իջեցնում է նրա օտարալեզու աղբյուրները մինչև VIII դարը: Նշում է, որ այս գուշակությունները հիշեցնող եթովպական հին մի վեպի մեջ Ագաթոնի «որմանք»-ը հանդիպում է «արմենք» ձևով²: Դիտում է, որ վրաց մատենագրության մեջ կա «արմանք» ձևը, գործածված գարձյալ «արմենք» խմատով³: Հայտնում է, որ Վաղարշակ անունը հանդիպում է նաև Տրդատ ձևով⁴:

Այս գիտողությունները կարևոր են և արժեքավոր, սակայն անաքժեք այն եզրակացությունները, որ հանում է դրանցից հեղինակը, հետեցնելով, օրինակ, թե հանձին Վաղարշակի՝ Ագաթոնը նկատի է ունեցել VII դարում հույների դեմ պատերազմած Թեոփորոս Ռշտունուն, որ այլ վարիանտում նշված Տրդատը Զիվանշերի պատմության գրքում և Նալիֆան Կիպրիացու հայերեն խմբագրության մեջ հիշված Տրդատ Արշակունին է, որ ապրում էր VIII դարի կեսերին, կամ որ «ազատարար» Կոստանդինոս կայսրը Հերակլի թու Կոստանդինոսն է, իսկ Լուսավորչի տան իշխանությունը վերականգնող «խոյաքիթ» կաթողիկոսը՝ Ներսես Շինոզը և այլն: Արհամարհված է այն փաստը, որ Թեոփորոս Ռշտունին պայքարում էր հույների դեմ՝ հենված արաբների վրա, մինչդեռ Ագաթոնի Վաղարշակը (կամ Տրդատը) պայքարում է հույների դեմ՝ հենված «հուժեհայինների» վրա: Նույնպես արհամարհված է, որ հույներից

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենագրարն, № 706, էջ 17 աբ.:

² Բ. Ս ա ր ց ի ս յ ա ն, Ուսումնասիրությունք հին կտակարանի անվավեր գրոց վրա, էջ 182:

³ Նույն տեղում, էջ 184, ծան.:

⁴ Նույն տեղում, էջ 187:

մբեմ առնող Վաղարշակը (կամ Տրդատը) չէր կարող կաթողիկոս նշանակել Նեբեսե Շինոպին, որը հայանի էր հենց իր հունասիրությամբ և գծվար թե նկատվեր Լուսավորչի տան վերականգնող:

Ագաթանի վիպական սճով գրված գուշակությունները մեզ փոխադրում են մի ժամանակաշրջան, երբ Հայաստանում արծարծվում էր «հումեալներին» օգնությամբ «խմայելալիներին» լծից ազատվելու և հայ Արշակունի թագավորություն կամ հայ Պարթևների կաթողիկոսություն վերականգնելու մտադրությունը: Վաղարշակ անունը հայ Արշակունյաց գլխաւստիայի հիմնադրի անվան կրկնությունն է: Եթե ընդունենք, որ սկզբնապես «Վաղարշակ» անվան տեղ եղել է «Տրդատ»՝ այդ ևս գուրի չէր լինի որոշ խմատից. նոր Տրդատը կլիներ հայ Արշակունի համանուն աշն թագավորի կրկնակը, որի ժամանակ քրիստոնեությունը պետական կրոն դարձավ Հայաստանում և հիմք դրվեց Լուսավորչի կաթողիկոսական գլխաւստիային: Թե՛ մի և թե՛ մյուս դեպքում, Ագաթանի նշած անունները խմատավորված կլինեն, այսպիսով, ոչ թե սրպես այլևայլ ժամանակներում բաղադրված պատահական մարդկանց մասին եղած հիշողություններ, այլ սրպես գուշակությունների խմբագրման դարաշրջանի քաղաքական պատվերին ընդառաջող և ժամանակի մտածության համար հատկանշական ու խմատալից կերպարներ: Նույն տեսակի կերպարներ չեն նաև բյուզանդական գրողներ կրեզ «ազատարար» կայսրների մտադրածին աշն անունները, որոնց գործերի մասին պատմում է իր գուշակությունների մեջ հայացքը ցալիքին հառած մեր հեղինակը՝ Ագաթանը:

Արշակունիների և Պարթևների իշխանությունը վերականգնելու գաղափարն ասկա էր արգեն VII դարում: Այս մասին է վկայում այդ սրահին վերջնականապես ձևավորված և հետագա դարերում շատ շրջանառություն ունեցած աշն տեսիլքը, որ կապված էր Սահակ Պարթևի անվան հետ և իբրև հետամուտ միջարկություն, հասել է մեզ Ղազար Փարպեցու պատմության գրքում¹: Անվավեր այդ գրության համաձայն Արշակունյաց անկումից հետո Սահակը որպես թե գուշակած է եղել Լուսավորչի հիմնադրած եկեղեցու զավթումը աշխարհի փառքին հետամուտ քահանայապետների ձեռքով, բայց և միաժամանակ կանխատեսած Արշակունյաց և Լուսավորչի աշխարհիկ և հոգևոր գլխաւստիաների վերականգնումը՝ «մերձ երևումն արդժոյն անապատի», ասել է՝ աշխարհի կատարածին մոտ ժամանակներում: Ներկայիս պարզված պիտի համարել, որ Արշա-

¹ Տե՛ս Փ ա Ր պ ե Յ ի, նույն տեղում, զԼ Դ:

կունիններին և Լուսավորչի տանը վերաբերող քաղաքական այս հեռանկարները ձևավորվել և մտել են Սահակի «Տեսիլքի» մեջ VIII դարի սկզբներին¹:

Հայ Արշակունիների ժառանգության իրավունքը շահարկելու մտայնությունը IX դարում քաղաքական խոշոր այժմեականություն էր ստանում նույնիսկ Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ Բյուզանդիայում, Մակեդոնական դինաստիայի հաստատման ժամանակ: 867 թվականին առաջացած նոր այդ դինաստիային վերադրվում էր ոչ միայն հայկական, այլև Արշակունի ծագում: Փոստն այն մարզն էր, որ հայերին ուղղած իր դիմումներով նպատակ էր հետապնդում կախման մեջ դնել հայ եկեղեցին հունական եկեղեցուց: Տարածված Վասիլի համակնությունը Արշակունյաց ժառանգության վրա, պատրիարքը ենթադրում էր մեծապես դյուրացնել այդ նպատակի իրագործումը: Փոստի կեղծիքը մուսա է գործում Վասիլին ժամանակամերձ պատմագրության մեջ՝ փոխանցվելով Գինեղիոս և Կոստանդին Ծիրանածին պատմիչների երկերին: Վերջինիս ասելով, Վասիլը սերում էր հոր կողմից Տրդատ Պարթևից, մոր կողմից Կոստանդին Մեծից և երկու գծով էլ՝ Ալեքսանդր Մեծի փայլն ուներ: Ծիրանածին կայսրը կապում էր իր պապի ծնունդը հայ կանխատեսությունների հետ. «եվ այսպիսով կատարվեց այն մարգարեությունը, — գրում էր նա, — որ արել էր 350 տարի առաջ Իսահակը. նշանավոր այդ եկեղեցականը, ինքն ևս Արշակունյաց ցեղից, զուշակել էր, թե այնքան տարուց հետո Արշակի սերնդից մեկը գրավելու է հոռմենական կայսրության գալիսոնը»²:

Վասիլ կայսրի ծագման այս վերսիան ծանոթ է նաև հայ աղբյուրներից: Վարդան պատմիչը հաղորդում է, որ հայկական 325 (մ. թ. 876) թվականին, Վասիլը հառուկ դեսպանի միջոցով թագ է խնդրել իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուց: Կայսրը, հարում է Վարդանը, խմացել էր հայ մի եպիսկոպոսից իր մոր Արշակունի ծագումը, ուստի և կամենում էր ստանալ իշխանաց իշխանի համապատասխան վավերացումը³:

¹ Տե՛ս ն. Ա. Կ ի ն ե ա ն, Բննութիւն տեւեան ս. Սահակայ, տպագրվ. «Հանդէս Ամսօրեայ», 1936, էջ 467 և հետ. 1937, էջ 5 և հետ.:

² Հմմտ. ն. Ա. Դ ո ն ց ի, L'âge et l'origine de l'empereur Basile I, տե՛ս Byzantion, 1934, էջ 220 և հետ.:

³ Վ ա ր Դ ա ն Բ ա ր ձ ր Ե ր Դ ե ց ի, Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 116:

Զգիտենք իսկապես Աշոտի պատասխանը Վասիլին: Սակայն Վարդանի պատմածից պարզվում է, որ կայսրի արտաքինը նոր թափ էր հաղորդել Հայաստանում Սահակ Պարթևի անունով նվիրագործված երազանքին. «նա կատարել թուեր տեսեանն Սահակալ սրբոյն՝ նստիլ թագաւոր Արշակունի» — հարում է Վարդանը¹: Հավանական է թվում մեզ արդեն իսկ հայտնված այն միտքը, թե բյուզանդական հավակնությունները կանխելու և Աշոտ Բագրատունուն իր հետ ամուսն կապած լինելու համար է, որ խալիֆ Մուսթամիրը Հայաստանի թագ հզեց նրան: Մերձիմահ Վասիլ կայսրին մնում էր միայն սղջունել ու վավերացնել իր «սիրեցյալ սրգի» Աշոտի թագադրությունը²:

Վարդանի հաղորդածը հասկանալու համար պիտի վերհիշել, որ ժամանակին Բագրատունիներն էին հենց Արշակունիների թագազիրները³: Մտադրված լինելով արարներից հետ ստանալ երբեմն Բյուզանդիային պատկանած հայ երկրամասերը և միաժամանակ նաև իրազեկ դարձնել հայերին այդ մասին՝ Վասիլը ճիշտ էր հասցեագրում իր գիմումը: Այլ խնդիր է, թե որքան կարող էր գուրեկան լինել այդ գիմումը Արշակունիների թագազիրին: Հայկական գահի ժառանգ համարելով իրեն՝ վերջինս արամադիր չպիտի լիներ ուրիշին դիջելու Արշակունյաց թագի իրավունքը:

Նույն այս լեզենդի Հայաստանում առաջ բերած արձագանքի հետքերը մնացել են նաև Ներսես Պարթևի տեսիլքի և Ագաթոնի գուշակութունների մեջ: Շոշափելի և ակնասուս են այդ հետքերը այն ամենի մեջ, ինչ պատմում են մեզ այս աղբյուրները «սրմանը», «արմանը», իսկ երբեմն նաև «ալումանը» ազգի մասին: Ինչպես ակնհերե է նաև Բ. Սարգիսյանի մասնաշնչած օտառ աղբյուրներից՝ աղճատված այդ բառը առաջացել է պարզապես «արմենը» կամ հունական աղբյուրների «αγμενοι» = հայք բառից: Տեսլական գրականության մեջ այդ անունով նշված ազգին վերագրված ազատարար սիրագործությունները վկայում են այն արձագանքի մասին, որ ունեցել էին Հայաստանում հայ կայսերական գինատախաչի՝ արարների դեմ վարած հազթական պատերազմները IV—V դարերից ի վեր Հայաստանի քաղաքական անկախության անկման պայ-

¹ Վարդան, ն. ա., էջ 116:

² «История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства», изд. ГАИМК. М. и Л., ч. III—IV, էջ 314:

³ Հմմտ. Մ. Խորենացի, գիրք 4, գլ. 9:

մաններում: Այդ նախարարական և մասնավորապես հայ Արշակունյաց տան ժառանգները ապավինում էին Բյուզանդիա՝ գրավելով այնտեղ հատկապես Արմենիակ թեմում գինավորական և վարչական բարձր պաշտոններ: VI դարում Իրիսի գեառահովտում կայսերական Բյուզանդիայի Արմենիակոն թեմում կայան ունեցող զորաբանակը հիմնականում կազմված էր հայերից և զլխավորված հայ զորահրամանատարներից: Տասնյակների էր հասնում սրանց միջից ելած այն մարդկանց թիվը, որոնք ձեռք կարկառեցին Կոստանդինուսի թագին կամ բազմեցին Բյուզանդիոնի դահին: «Արմեն»-ներից էին ծագում ոչ միայն կայսերական Բյուզանդիայի IX—XI դարերի բազմաթիվ տիրակալներ, այլև հաճախ բյուզանդական կայսրուհիները: Նշենք Թեոփիլես կայսեր կնոջը, Մամիլիոնյան ծագում ունեցող նշանավոր Թեոփորա կայսրուհուն և համանուն ուրիշներին: Ոչ պակաս ազդեցություն պիտի գործած լինեին արաբների դեմ վարած պատեհազմների ընթացքում հռչակ ստացած և մասնավորապես Արշակունի ծագում ունեցած կամ Արշակունի տոհմանուն առինքնած հայ զորավարները:

Արանով էլ պիտի բացատրել առաջին հայացքից օտարոտի երևացող այն փաստը, որ տեսիլների և գուշակությունների մեջ ազատարար «հոռմաեցիների» զորքերը սերված են համարվում «որմանք» — «արմենք» ցեղից, որից առաջացած նշանավոր մեկին, պալմանական «Կաղարշակ» կամ «Տրդատ» Արշակունուն, Ագաթոնը դարձնում է ազատագրվելիք Հայաստանի դահակալ:

Տակավին Հուստինիանոսի ժամանակ բյուզանդական բանակը զլխավորող հայազգի Նարզեսին շրջապատում էին Արշակունի տոհմանուն կրող Հովհան, Արշակ և Արտավան զորավարները¹: VIII դարում բուլղարների դեմ անուն վաստակեց Տաճատ Անձեացին. Արտավան Մամիլիոնյանի հետ սա զլխավորում էր բյուզանդական այն զորքերին, որոնք կռվում էին Կիլիկիայում²: Կեսն IV կայսրի օրոք (775—780) արաբների դեմ պայքարող բանակի մեջ հինգ զորավարներից չորսը հայեր էին՝ Արտավազդ, Տաճատ, Վարազտիրոց և Մուշեղակ:

IX դարում պետական բարձր դիրքի հասավ արաբների դեմ տարած իր հաղթանակներով նշանավոր Մանվել Մամիլիոնյան զորավարը: Սակայն անհամեմատ ավելի նշանակալից են այն պար-

¹ F. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'à 887, Paris, 1919, էջ 195, ծան.:

² Նույն տեղում, էջ 197:

առվյուցները, որ հասցնում էր Նալիֆաթի դեմ ձեռնարկած իր արշավանքներով հայ Արշակունի լինելու հավակնություն ունեցած Վասիլը, որ առաջնական, վարչական մեծ ունակությունների շնորհիվ արքունական ախոռատյանի սլաշտոնից հասավ բյուզանդական զորավարի դիրքի և առաջ աշխատելով իր արքեպիսկոպոսի հովանավորին՝ Միխայիլ III կայսրին, դարձավ Մակեդոնական գինատախաչի հիմնադիր։ Արարական մի շարք ամբողջություններ խորտակելուց հետո Վասիլը մտավ Միջագետք և սպառնական գիրք գրավեց Նալիֆաթի դեմ։

Հայերի դերը բյուզանդական բանակներում նկատելի էր նաև հետագայում։ X դարում հայ զինվորները մասնաշարքար մուտք են գործում բյուզանդական բանակը, կազմելով սրա լավագույն զորամասերը¹։ Հայկական ծագում ունեւ արարների դեմ վարած իր սպառնադմներով այդ դարում հռչակված Հովհանն Կուրկուսսը, որին ժամանակակիցները համեմատում էին Տրայանոսի և Բելիզարիոսի հետ։ 930—954 թվականներին նա օգնության հասավ Կարսի Արաթ թագավորին։ Բասենում, Դվինում, Խաթում և Բաղեշում նա խաչ տնկեց մզկիթների դմբեթներին, ավերեց Տիգրանակերտը և որպես առաջնական թանկագին ավար, Պոլիս բերեց... Քրիստոսի դասառաւիր։ Կուրկուսսից ավելի բարձր դիրքի հասան կայսերական դաշխոն նվաճած Ռոմանոս Լեկապեն, Նիկիֆոր, Փոկաս և Հովհան Զմշկիկ հայազգի ուղարկատուները։ Նիկիֆորը և Զմշկիկը նվաճեցին Կիպրոս և Կրետե կղզիները, Կիլիկիայի, Սիրիայի և Միջագետքի քաղաքները, հենված այն բանակների վրա, որոնց էական մասը կազմում էին հայերն ու վրացիները։

Անհավանական չէ, որ քրիստոնյաների փրկության, Նեոի երևման և աշխարհանցումի մասին Աղաթոնը, ինչպես և ժամանակակից մյուս մի շարք աղբյուրները արձագանքում էին այն հայացքներին ու տրամադրություններին, որոնք առկա էին Արևմուտքում 666 թվականին և Քրիստոսի «ծննդյան» հաղարածյակին։ Անասման շատ են հայ ձեռագրերի մեջ Նեոի երևման մասին արվող հուշարկումները, թեմատիկ զրվածքներն ու դրանց ընդօրինակումները, որոնք արտահայտել կամ հրահրել կարող էին էսխատոլոգիական նման մտապատկերներ։ Բնորոշ են Լաստիվերտցու տողերը. «Չիք ինչ ժամանակ կամ դործ որ զմերն հնացուցանել կարէ, բայց թէ, որ պղծոյն անապատի զգուշացուցանեն գիրք»²։

¹ III. Дилъ, Основные вопросы византийской истории. Москва, 1947, էջ 82 և 141։

² Լաստիվերտցի, նույն տեղում, էջ 95։

Եղել են կարծողներ, թե Նեոի երեման հեռանկարի ազդեցության տակ է հենց, որ բարեկաշտ հայ ֆեոդալները ձեռնարկում էին վանքերի ու եկեղեցիների հույակերտ այն կառուցումներին, որոնց ծաղկման ժամանակները համընկնում են 666 և 1000 թվականների նախընթաց տասնամյակներին: Ենթադրվել է նաև, թե մոտավորապես զատատանի մասին եղած հայացքների ներշնչմամբ էր հենց «Ողորմած» Աշոտ Բագրատունի թագավորը ձեռնարկում անկեղանոցների և ուրկանոցների շինարարության և այլն¹: Մոռացված է, որ միայն անկեղանոցներ և ուրկանոցներ չէ, որ կառուցում էր այդ թագավորը, այլև իր նստոցի հույակերտ շրջապարիսպն ու ամրոցները՝ թշնամիներին դիմադրելու համար: Հայտնի է Աշոտ Ողորմածի պատերազմը Կովկասի լեռնականների և Համդուն արաբ զորավարի հետ: Երբ պատրաստվելով հարձակում գործել Միջագետքի վրա Չմշկիկ կայսրը սպառնում էր գրավել «հայոց աշխարհի մուտքը»՝ Սասունը և Մուշի մոտ դանված Այծայ բերդը, որ պատկանում էր Աշոտին, վերջինիս զխավորությամբ հայ իշխողները պատրաստվեցին դիմադրել բյուզանդացիներին: Աշոտի հետ միասին Աղվանքի, Այունյաց, Կարսի, Անձեապյաց, Վասպուրականի և Սասունի իշխողները Բյուզանդիայի դեմ քսանհազարանոց բանակ կազմեցին Հարբում: Չմշկիկը խոհեմությամբ ունեցավ հայ ֆեոդալների դեմ մղելիք պատերազմը վերածել նրանց հետ կնքած ռազմական պաշխրի²:

Թվում է, թե ոչ դրանից երբեք առաջ և ոչ էլ դրանից երբեք հետո՝ հայ ֆեոդալների միացյալ ուժը հանդես չէր եկել որպես ավելի չորեկ ռազմական և քաղաքական մի գործոն, որի հետ հարկադրված լինեք հաշվի նստել կայսերական Բյուզանդիան: Հայ ֆեոդալների օժանդակությամբ է, որ Չմշկիկ կայսրն արշավեց Միջագետք՝ գրավելով ու ավերելով բազմաթիվ բերդեր և ամրություններ: Այս ամենից հետո դժվար է պատկերացնել Ողորմածին սոսկ աշխարհանցումի տենդով բռնված մարդու վիճակում:

Աշոտի բարեկաշտ հաջորդները ևս, քնդհուպ մոտենալով ահա-

¹ А. Н. Г р е в, Династия Багратидов в Армении, ЖМНП, 1897, ч. 230, էջ 100, 105, 111, 123, համ. նաև А. А k u l i a n, Einverleibung armenischer Territorien durch Byzanzin XI Jahrhundert, Grüningen, 1912, էջ 102:

² Ոււհայկցի, նույն տեղում, էջ 107 և հետ., Սամուել Անեցի, էջ 102. Սմբատ Գուշտատուրի, Տարեգիրք, Փարիզ, 1859, էջ 56, համա. նաև Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժող. պատմ., Երևան, 1952, III, 14 և հետ., և N. A d o n z, Notes Armeno-Byzantines, տե՛ս «Byzantion», 1934, էջ 371 և հետ.:

վոր 1000 թվականին, ոչ միայն վանքեր ու եկեղեցիներ շինեցին, այլև բերդեր ու աշտարակներ, կամուրջներ ու դարպասներ, ջրմուղներ ու բաղնիքներ: Մարդիկ գուցե ականջ էին կախում աշխարհի կատարածի մասին եղող հուշարկումներին, բայց և չէին հրաժարվում առօրյա հոգսերից, դիզում էին հարստություն, ձգտում փառքի և իշխանություն: Ստեփանոս Ասողիկ պատմիչը նշում է այդ ժամանակ Անիում եկեղեցիներ կառուցող «բարեպաշտ» Գաղիկ I-ի անխոստովանելի մի շարագործությունը և նույնիսկ թափանցիկ ակնարկով նշում արքայական դահին տիրանալու նպատակով նրա մի հանցագործությունը՝ հարապատ եղբոր սպանությունը:

Միտախցիվմից ու անկումային տրամադրություններից զերծ են մասնավորապես այս ժամանակաշրջանից մեկ հասած Անիի, Աղթամարի, Հաղբատի և Սանահնի քանդակները, արձաններն ու ճարտարապետական շինությունները: Ֆեոդալների կրոնական քերականությունից ոչ նվազ դրանք վկայում էին և նրանց «աշխարհային» հատկությունների — հարստության և ուժի, իշխանակալության ու փառատենչության մասին: Արտահայտելով դարաշրջանի իշխող մտայնությունն ու ճաշակը, դրանք կրում էին իրենց վրա նաև ժամանակի մտավոր և ֆիզիկական աշխատանքի կնիքը և հանդիսանում ժողովրդի ստեղծագործ եռանդի ու կենսահաստիչ տրամադրությունների շոշափելի հետքերը:

Հարստությունների աննախընթաց կուտակման ու դասակարգային սրված կովի պայմաններում միանգամայն ակներև է էսխատոլոգիական երկերի քարոզչական-գիզակտիկական նպատակը: Բիրյիական հնավանդ պատկերներով աշխարհի տիրակալները կամենում էին սանձահարել ու հնազանդության բերել հետող հպատակներին, անձնավորելով սրանց մեջ «Նեոի կարապետներին» կամ հենց իրեն Նեոին: Սաստիչ տեսիլների ու հայանությունների մեջ նրանք ծրարում էին իրենց ներքին կամ արտաքին թշնամիներին հաղթեցնելու ինվեկտիվներ ու խրատներ, սոցիալական կամ քաղաքական երազանքներ ու ձգտումներ, որոնց աշխարհային իմաստը սլարդ է ու ակներև: Հաջակելու տեսիլներն ու գուշակությունները ևս քաղաքական ուսուցիչներ, ծրագրեր կամ քարոզներ էին: Բիրյիական պատկերացումների օգնությամբ դրանք արձանացնում էին ոչ այնքան անցյալը, որքան ներկան, ոչ այնքան եղածը, որքան լինելիքը, ավելի՛ ճիշտ՝ բաղձալին:

Ինչպես Ներսես Պարթևի տեսիլների, այնպես և Աղաթոնի մեկ հասած գուշակությունների առանցքը՝ ոչ թե աշխարհի կատարածի

համարքրիստոնեական հայացքներն են, այլ Հայաստանի ազատագրման քաղաքական հեռանկարները: Պիտի կարծել, որ աշխարհի կատարածի սպասումները Հայաստանում ավելի խոր արձագանք գտան, ոչ թե VII կամ X դարերում, այլ ավելի ուշ՝ սելջուկ թուրքերի ներխուժման ժամանակ, ամբողջ Հայաստանում, Վասպուրականում և Անիում առաջացած քաղաքական և սոցիալական սուր ճգնաժամի հանգամանքներում: Գտնվեցին մարդիկ, որոնք այդ ճգնաժամը ևս լծորդեցին հայտնության խորհրդավոր տարեթվերի հետ: «Եւ յետ հազար ամին լուցցէ դատանայ և հանցէ ի բանաէ անտի. ելցէ և մոլորեացուցէ զազգս ամենայն ընդ չորս կողմանս երկրի» — ասված է Հովհաննու Հայտնության մեջ¹: Հայտնության հազարամյակին հաշվում էին Քրիստոսի «խաչելութիւն» ժամից:

Խոսելով Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի մասին՝ Ուռհայեցին պատմում է, թե ահավոր այդ պահին նա «ոչ եկեր և ոչ էարբ, այլ կայր մտախոհ, լի արամութեամբ և զգիշերն ամենայն անքուն անցուցանէր և նստեալ քննէր զժամանակագրութիւնս և զսացուածս աստուածախօս տեսանողացն, զարրոց փարդապետացն և գտանէր զրեալ ի գիրսն զժամանակն ելանելոյ Ռուբրաց զօրաց և զօրականաց. և ծանեալ զկորուստ և զկատարած ամենայն երկրի. և գտանէր ի գիրսն զրեալ այսպէս, եթէ «Թ ժամանակին յայնմիկ փախիցէն յարեկից յարեմուտս, ի հիւսիսոյ ի հարաւ, և հանդիստ ոչ գտանեն ի վերայ երկրի, վասն զի արեամբք ծածկին զաշաք և լերինք»²: Թե ինչ հետևություններ էր հանում Սենեքերիմը տեսիլների ու գուշակությունների հին գրքերից կամ ինչ խմատ մտցնում հյուսիսից հարավ կամ արեւելքից արեւմուտք աստվածներու մասին գրող ցուցումների մեջ՝ զրա բացատրությունը ստանում ենք Ռովմա Արծրունու պատմությունից, ուր Իրանից Հայաստան խուժած թուրք հրոսակախմբերի մասին ասված է թե «Մատնեաց զմեզ Տէր և զմնացեալսն ի ձեռս անօրէն արծաթակուրծ եղեռնաթիւր և մեղասէր զարմին ելիմա, որ աղգր թուրքաց»: Բոմայի շարունակողի տակելով, Վասպուրականի թագավորը հանգեց այն մտքին, թե չիք «այլ ուստեք օգնականութիւն բաց ի տեսունէ, և օգնականութիւն տեսան ի թիկունս արքային յունաց»³:

Նախընթաց դրվագում մասամբ արդեն պարզեցինք պատ-

¹ Գլ. Ի, 7:

² Ուռհայեցի, նույն տեղում, էջ 48:

³ Թովմա Արծրունի, նույն տեղում, էջ 307:

մական սեալ այն իրականությունը, որ հարկադրում էր Բագրատունյաց և Արծրունյաց հայ թագավորներին՝ «կամովին» զիջել իրենց իշխանությունը Բյուզանդիային: Ուսհայեցու և Թովմա Արծրունու վկայությունները զրահորում են ոչ այնքան Սենեքերիմ Արծրունու, որքան Վասիլ կայսրի հետ զրական հեռանկարներ կապող հայ եկեղեցական ֆեոդալական որոշ խմբակցությունների հայացքները: Վասիլն անուն էր վաստակել ոչ միայն իսլամի դեմ մղած իր պատերազմներով, այլև պավլիկյանների դեմ հանած իր հալածանքներով: Թվում էր, թե Վասիլ կայսրի ձևներումն էր գտնվում աշխարհի խաղաղության բանալին: Մեզ արդեն ծանոթ է այն համարումը, որ ուներ նրա ուժի մասին Լատտիվերացին: Նման հայացք ուներ նրա մասին նաև Գր. Նարեկացին, որը հատկանշում էր այդ կայսրին որպես «չաղթող և մեծ կայսր»: Ընդարձակելով կայսրության արեւելյան և հյուսիսային սահմանները, ասում է Նարեկացին, բյուզանդական բանակը սափ տակ տվեց եկեղեցու թշնամիներին, և հաստատեց ամենուրեք «անդորութեան միջոց»¹:

«Ապարանից խաչի պատմության» մեջ Նարեկացին նվաղ մեծարանքով չի խոսում Վասիլ II և Կոստանդին VIII կայսրների՝ արարների, սկյութացիների, խաղիրների, վրացիների, լազերի և հայերի վրա տարած հաղթությունների, հաստատած խաղաղության

¹ Գր. Նարեկացի, Մատենադարան, Վենետիկ, 1840, էջ 268: Նշելով, որ Նարեկացին նշափակում էր ճարարացոց քանադար դալարի գահակալությունը», պրոֆ. Մ. Մկրչյանը ուզում է հավատացնել, թե «Մատենան ողբերգություն» հեղինակը ասելով խաչի վրա վառված զեպի «օտար դավթիչներն» աստատարակ: Աչքի առաջ ունենալով բյուզանդական կայսրի նկատմամբ Նարեկացու բռնած դիրքը, նման ընդհանրացումը պիտի թյուրիմացություն պատճառի (համա. Մ. Մկրչյան, «Գրիգոր Նարեկացի, երևան, 1935, էջ 218): Մի տեղ (Մատենան ողբերգություն, ԾԶ, ր. հատված) Նարեկացին գատապարտում է «ուղեկործան» կայսրներին, ասելույն զրանից չի կարելի անել այն եզրակացությունը, թե նա գատապարտում էր բոլոր կայսրերներին, ինչպես նաև այն փաստից, որ նույն տեղում նա գատապարտում էր «բռնուտ» աղբառներին, չի կարելի անել այն հետևությունը, թե նա գատապարտում էր բոլոր աղբառներին: Նվազ բռնաձիգ չէ հեղինակի այն համոտարացումը, թե իբր Նարեկացին «չի էարողացել հաշտվել ֆեոդալական կեղեքման հետ» և կամ որ նրա միտքի աշխարհայեցությունը «արտացոլել է զուգացիական-աշխատավորական խավերի թախիժն ու վիշտը ու նրանց՝ իրականության նկատմամբ ունեցած խոր դժգոհությունն ու ցաւը ու բողոքը» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 171 և 198): Կարծում ենք, որ Նարեկացուն իբրև բանասերգծի զրվատելու համար անհրաժեշտ չէ, որ անպատճառ զուգացիական-աշխատավորական խավերի գաղափարախոս եղած լինեի նա:

և մասնավորապես «առքանալյան զարմին» արած պարզեցների մասին¹:

Որ թուրքական վտանգը նախատավոր մթնոլորտ էր ստեղծել տեախլների խմորման համար՝ այդ տեսանք արդեն Ներսես Պարթևի կանխաաեսությունները քննելիս: Հետագայում սկսում են հայտնի դառնալ նաև Հովհաննես Կողեռն վարդապետի անվան հետ կապված տեախլները: Իբր թե հայոց 470 թ. (= մ. թ. 1023 թ.) տեղի ունեցած շարժն ու արեգակի լիակատար խափարումը դիտուն այդ վարդապետը բացատրած է եղել նբանով, թե մասենում է ժամանակը, երբ, համաձայն Հովհաննես հայանության, պիտի ազատ արձակվեր Քրիստոսի մկրտությամբ շղթայված սատանան²: Նշելով 1030 թվականին—«Քրիստոսի մկրտության հազարամյակին» թուրքերի գրոհը Բերկրիի վրա, Սամուել Անեցին կատարված անցքի հետ կապում է Կողեռնի բացատրությունը³: 1037 թվականին թուրքերը վերցրին Նդեսիան: Նույն տարում կրկնվեց ահեղ շարժն ու արեգակի խափարումը: Հեանորդներն այս անցքերը ևս կապեցին Կողեռնի նախադրուշացումների և հայանության հազարամյակի հետ, երբ շղթայակերձ սատանան պիտի ավերեր աշխարհը⁴: Անեցու տարեգրության մեջ Նդեսիայի գրավումն ու Կողեռնի տեախլները նշված են զարձյալ սրպես ներքնապես կապակցված փաստեր⁵:

Միայն Կողեռնը չէր, որ տաղնապալից այս ժամանակներին յուսատունների շարժումները կամ երկրի ընդերքում տեղի ունեցող երևույթները կապում էր հայ ժողովրդի քաղաքական բախտի մեջ կառարված շրջափոխությունների հետ: «Քրիստոսի խաչելութեան» հազարամյակին, 1033 թվականին, նշելով «յամսեանն Արաց յաւուրն ուրբաթու ի գառնալ տուրն» տեղի ունեցած արեգակի խափարումը, կատարվեապին գրում էր. «Զոր տեսեալ բազումք ի դիանոց, կարծեցին զոլ զծնունդն Նեոինն զայն, կամ մեծամեծ շարեաց գուշակ»⁶: Նույն այդ գեպքն է, որի մասին, առնելով հին տարեգրություններից, Մխիթար Այրիվանեցին նվազ սրոշակի նշում էր 1031—1041 թվականների արանքում. «Արեգակն խաւարեցաւ ի Քաղոց ժգ

¹ Գ. ր. Ն ա ր ե կ ա յ ի, նույն տեղում, էջ 374 և հետ.: Մենք գեւ առիթ կունենանք գրսեորելու Նարեկացու և մյուս եկեղեցականների այս կողմնորոշման սոցիալական խոր շարժառիթները:

² Մ. Ու ա հ ա յ ե յ ի, նույն տեղում, էջ 52 և հետ.:

³ Ս. Ա ն ե յ ի, նույն տեղում, էջ 106:

⁴ Մ. Ու ա հ ա յ ե յ ի, նույն տեղում, էջ 66:

⁵ Ս. Ա ն ե յ ի, նույն տեղում, էջ 106 և հետ.:

⁶ Լ ա ս ա ի վ ե ր ա յ ի, նույն տեղում, էջ 42:

յարրաթու, ի միջօրէի, և արձակեցաւ սատանայ ի կապանաց խաչելութեան Քրիստոսի»¹:

Կողեանի տեսիլը վկայակոչող հայ աղբյուրների մեջ նախատեսվում են կրոնական պատվիրանների խախտումներ, հարստահարումների, կաշառակերությունների և հավիշտակությունների հաճախում, կարգավորների դործած զեղծումներ, արծաթասիրություն ու սխմոնականություն, անբարոյություն և աշխարհային զվարճանքների ծավալում վանքերում ու դղյակներում. «Առաջնորդը և իշխանքն լինելոց են կաշառակերք և ստախոսք և սուտերդմունք և ի ձեռս կաշառաց թիրին զպատաստանս իրաւանցն աղբատին...: Իշխանք և դատաւորք պոռնկատէրք առաւել քան աստուածատէրք... մեծարեն զմաանիշարն և զգողսն, յափշտակեն անիրաւարար զաշխատողաց զինչսն, անողորմ ի վերայ ուղիղ պատաստանացն»²: Փատառապես այս ամենը բնթացիկ կյանքում դիտված և հոգևոր ու աշխարհիկ իշխող խավերի գեմ սրված մերկացումներ էին տեսիլքի մեջ՝ զալիքի գողը առաջաձգված:

Երկրում հաստատվելիք օտար տիրապետությունը այն պատուհասն է, որ հրվելու է Լրկնքից՝ ի սրտով մարդկային զանցառումների: Կասկած չկա, որ բնթացիկ փորձից են առնված նաև գուհեղ այն ներկերը, որոնցով պատկերացվում են քրիստոնյաների ներքին բախումներն օտար տիրապետության ժամանակ. «Գրգոին որդիք բնդ հարցն, ասեցողք լինին հարք առ որդիս, յարիցեն հղբարք ի վերայ միմեանց, սպանութեամբ և արեան հեղութեամբ ջանան կորուսանել զիրեարս, ուրանան զգութ և զսեր կղբայրութեանն, ցամարեացի արիւն կղբայրութեան նոցա, և այսպիսի գործովք հաւատարակից լինին անօրինացն»³: Ո՞վքեր են այս «անօրենները»: Ուռհայեցու մոտ պահված վերսիայի համաձայն՝ Հայաստանում հաստատվելու է նախ քաղհեղ լատինոնամյա տիրապետու-

¹ Մ ի ի թ ա ր Ա յ ր ի վ ա ն ե ց ի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկովա, 1860, էջ 58: Առաջարկաշխական և ժամանակարանական զրահանության մեջ արեգակի խավարումների մասին եղած այս նշումների հշտությունը վիճարկվում է (տե՛ս այս մասին «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դարերի», Երևան, 1956, II, էջ 163. Վ. Հակոբյանի ծանոթագրությունը): Սակայն այդ վեճերն ըստ էության չեն շոշափում մեզ զրազեցնող հարցի էությունը, որչափ, ինչպէս պիտի տեսնենք, Կողեանի անվամբ մեզ հասած տեսիլները կառված չեն ոչ արեգակնային խավարումների և ոչ իսկ նրա անձնավորության կամ աղբած ժամանակի հետ:

² Ոււռհայեցի, Նույն տեղում, էջ 69 և հետ:

³ Նույն տեղում, էջ 72:

Սյունք, որին հաջորդելու է նրու ազնւի անցումը ֆրանկներին, իսկ հիսուն տարի հետո՝ քրիստոնյաների համատարած ազատագրումը։ Իհարկէ, XI դարի առաջին կեսում Կողեանք չէր կարող նախատեսած լինել ոչ թուրքերի վաթսուներեք տիրապետութիւնը, ոչ Քրիստոսի գերեզմանի նվաճումը ֆրանկների ձեռքով։ Ըստ երևույթին նրան վերագրված տեսիլներն ընդառաջում էին հարստահարումների ու ճնշումների դեմ տրանջացող այլ վայրի և այլ ժամանակի հայ մասսաների տրամագրութիւններին, ջանալով միաժամանակ կապել նրանց ակնկալութիւնները ֆրանկ խաչակիրների ներշնչած ազատագրական պատրանքների հետ։

Հետազոտելով Կողեանի տեսիլքը՝ Ն. Մաւր համարում էր այդ Կիլիկիայի Ան լեւան վանքերից մեկում 1147 թվականի խաչակրաց արշավանքի հաջող ելքի հուշով գրված ապոկրիֆ¹։

Կարծում ենք սակայն, որ Կիլիկիցի հեղինակն իր առաջ ունեցել էր Արեւելյան Հայաստանի գրական սրէէ աղբյուր, գրված XI դարի կեսերին, Անիի բյուզանդական օկուպացման ժամանակ։ Ըստ երևույթին գրական մի գործ էր դա, որը Կողեանին վերագրված տեսիլքի ձեով հաշվի էր առնում Անիի բնակչության արտունջները և միաժամանակ ներշնչում նրանց այն մտայնութիւնը, թե ներքին և արտաքին բոլոր նեղիչների դեմ փրկութեան ապավեն կարող է լինել միայն բյուզանդական ղեկը։ Կողեանը այն մարդն էր հենց, որ ընկերակցել էր Պետրոս Գետադարձին, երբ վերջինս մեկնել էր Տրապիզոն՝ Վասիլ II կայսրի հետ Անիի թագաւորի անունից «հայոց կորստեան դիր և նամակը» (Հաստիւկերացի) ստորագրելու համար։ Մեզ զրադեցնող ապոկրիֆում նա հանդես է գալիս իրրեւ Անիի բյուզանդասերների՝ Պետրոս կաթողիկոսի, Մագիստրոսի և Վեստ Սարգսի, ինչպես և սրանց ինտրիգներին և բյուզանդական ճնշումներին դուհ գարձած Հովհաննէս Սմբատ թագաւորի մոտ, որպէս քաղաքական գուշակ։ Հասկանալի է, որ «սլարսիկներից» (իմա՝ Իրանին տիրացած թուրքերի սպառնալիքից) ազատվելու համար Կողեանը կարող էր «գուշակած» լինել ոչ թե ֆրանկների, այլ՝ հույների միջամտութիւնը։ Զուր չեն այն գործի մեջ երկարորեն պատմված Պետրոսի հանդիպումը Վասիլ կայսրի հետ, կաթողիկոսի հրաշագործութիւնները, հայկական ծագում ունեցող կայսրի «ծածկաբար» դարձը ղեպի իր սպաների դավանանքը, որից հետո

¹ Н. Я. Марр, Сказание о католикосе Петре и ученом Иване Козерне, см. «Вост. Записки», СІІБ, 1905, стр. 18.

նշված է, թե նա «եղև որպէս զհայր աշխարհիս հայոց»¹։ Նկատենք, որ Ուռհայեցու պատմութեան մեջ Կողեննի 1023 թվականի տեսիլքը արդարացիւմ է թուրքերի առաջին ներխուժման և «հայասեր» վասիլ II-ի ներարշավի պատմութեամբ²։ Պատմելով Կողեննի 1037 թվականի տեսիլքը՝ ապոկրիֆի մեզ չհասած նախնական վարիանսը կարող էր հույսեր կապած լինել միայն սելջուկների հանդեպ տանելիք բյուզանդական («հոռմաչեցիների») հաղթանակի հետ։

Այսպիսով՝ նախնական ձևով մեր ձեռքը չհասած տեսիլքը հայ բյուզանդասերների նպատակներին ու տարմադրութեաններին ընդառաջող մի գրվածք պիտի եղած լիներ։ Կողեննին վերագրված տեսիլների նոր վարիանսներում պահվել են նախնական վերսիսյի բեկորները միայն։ Սելջուկ-թուրքերի մասսայական գրոհներից և նրանց Հայաստանում հաստատած պետութեաններից հետո, հույն տեսիլներում (մասնավորապես Մեթոդիոսի) նշված «պարսիկները» Կողեննի մեզ հասած տեսիլների մեջ դառնում են «թուրքեր», նրուստղեմը նվաճող «հոռմաչեցիները» և քնից արթնացող Հռոմ թագավորը (սրա մասին Մեթոդիոսը գրում էր — «չարթեպէս որպէս աշխարհիս») դառնում են Երուսաղեմի համար պատերազմող «ֆրանկներ»³։ Նույն կերպարանափոխութեանն է այս, որ վիճակվել էր նաև Ներսիսյան տեսիլքին։ Կողեննին վերագրված քննադատական սուր ինվեկտիվները պատկանում են ոչ թե Կողեննին, այլ Ուռհայեցու մոտ պահված տեսիլները շարադրող կամ խմբագրող գրչին։

Նման կերպարանափոխութեան ենթարկվել էր նաև Ագաթանի՝ պատմական իրադարձութեանների ազդեցութեամբ փոփոխութեաններ կրած հին գուշակութեանների սկզբնագիրը։ Ագաթանի «եղամացոյց» կամ «խամայեղացոյց» դեմ պայքարում էին, ինչպես տեսանք, «որմանները» կամ «արմանները»։ XI—XII դարերում «եղամացոյց» և «խամայեղացոյց» անվան տակ հասկանում էին արդեն ոչ թե «եղամացոյց» երկրին աիրացած արաբ «խամայեղացիներին», այլ նույն այդ երկիրը նվաճած սելջուկ «խամայեղացիներին»⁴։ Փոխված էր նաև «հոռմաչեցիներին» = հույների ֆունկցիան։ Հայերին բարեկամ

¹ Ուռհայեցի, նույն տեղում, էջ 50:

² Նույն տեղում, էջ 54 և հետ.:

³ Հմմտ. նույն տեղում, էջ 72:

⁴ Տեքմիների նոր արաբ խմատափորումը տե՛ս, օրինակ, Լատուի-վերացու, մատ. ն. ա., էջ 69 և հետ., 109 և passim, նաև՝ Մանասեղյան և Աճառյան, Հայոց նոր վեպներ, գիտական հրատ., Վարդաշապատ, 1903, էջ 23:

հույների տեղը Ագաթոնի մեզ հասած ձեռագրերում բռնում են հայերին թշնամի հույները, որոնցից վրեժ էր հանելու «Վաղարշակը» կամ «Տրդատը»:

Հույն ազատարարների փոխարեն ասպարեզ են իջնում «Ֆրանկ» (որոշ վարիանտներում «ալաման») «ազատարարները», որոնց առաջնորդելու են Հայաստանի փրկումը հաղթանակով ստանալու հայ զորավարները: Նոր այս խմբագրությունը ստանում էր «Ագադրոնի հայրապետին ասացեալ վասն հարուցման առաջիկա թագաւորից ֆրանգաց» վերնագիր: Մինչդեռ առաջ Ագաթոնի երկը, ինչպես ցույց է տալիս XII—XIII դարերին վերագրվող մի գրչագիր, կոչվում էր «Պատմութիւն վասն զօրանալոյ հայոց ազգին և թագաւորելոյ ի զարմից նոցա և յերկիրն Հոռոմայ (Հռոմոց) որ և նոր Կոստանդիանոս անուանի, որոյ ի ձեռն փրկութիւն լիցի ամենայն բրիստոնէից»¹:

Այսպիսով, Ագաթոնի անվան հետ կապված գուշակությունները անցել են զարգացման նույն ճանապարհը, որպիսին անցել են նաև ներսիսյան տեսիլները: Ագաթոնի հին վարիանտների մեջ արտացոլված է հայերի հունական կողմնորոշումը: Նորերը՝ դիմուղղված դեպի ֆրանկները՝ դրսևորում են շեշտված հալիսունական տենդենցը, այստեղ ազատարար Արշակունիները նվաճում են Տոթլ բլուրների վրա փռված Բյուզանդիոնը:

Բացառիկ այն ուշագրությունը, որ հատկացված է Ագաթոնի մոտ Սասունի և շրջակա երկրների ազատագրական պայքարներին, փոխադրում է մեզ Տարոնի և Սասունի Մամիկոնյան-Թոռնիկյան իշխանների վերելքի ժամանակները՝ XI դարի կեսերից մինչև XII դարի կեսերը²: Նշենք նաև «յազգէն Մամիկոնէից» կազմված հայոց զորքի մեծարումը Ագաթոնի մոտ: Դիտենք ապա, որ X դարից ի վեր հիշատակվող Մամիկոնյան-Թոռնիկյանները պատկանում էին հենց հայ-քաղկեդոնական այն ֆեոդալների թվին, որոնք քաղաքական խնամեական կապեր ունեին բյուզանդական ազնվա-

¹ Տե՛ս Բ. Ասրգիսեան, Ուսումնասիրութիւնք և այլն, էջ 178 և «Մայր ցուցակ Վենետիկի», ք. 303:

² Ագաթոնը ակնարկում է նաև Մամիկոնյան-Թոռնիկյանների «հյուսիսային» տիրապետությունները: Այդ ակնարկը համեմատու համար պիտի չլինի, որ հունական կողմնորոշում ունեցող հայ քաղկեդոնականները, մասնավորապես Մամիկոնյան-Թոռնիկյանները, կալվածներ ունեին նաև հյուսիսում, Բյուզանդիային սահմանակից Տայքում և Սյուրբում: Մամիկոնյանների այդ շրջաններում տակավին V դարում ունեցած կալվածների մասին տե՛ս Փ ա զ ո ս ո ս, Դ. 18, Դ. 2:

կանները հետ և հաճախ կարևոր դիրք ու պաշտոններ էին ստանձնում կայսերական մայրաքաղաքում ու բանակում¹։ Մակեդոնական տան կայսրների հայ ծագման մասին եղած վերսիսան, որպես ավանդություն, կապվում էր հենց Տարոնի, այսինքն՝ Մամիկոնյան-Թոռնիկյանների տիրապետած երկրի հետ։ Նկատի ունենք Սամուել Անեցու՝ Վասիլ կայսրի մասին բերած վկայությունը. «ԶՎասիլն (ասեն) ի Տարոնոյ ի գեղջէ Թլայ»²։ Տարոնի Թիւր չպիտի շփոթել Եկեղյաց դավառի համանուն անվան հետ, որ գտնվում էին պարթևական ծագում ունեցող կաթողիկոսներից երկուսի՝ Արիստակեսի և Ներսեսի դամբարանները։ Նման շփոթությունների միջոցով էր հիմնավորվում Վասիլ կայսրի Արշակունի ծագումը, որ նժարի վրա էին նկատում Վասիլ Մակեդոնացին և նրա հաջորդները հայկական երկրամասերին և, առաջին հերթին, Տարոնին տիրանալու համար, որ և զլուսի բերվեց 964—965 թվականներին։

XI դարի կեսերին Տարոնը և Սասունը մտնում էին Գրիգոր Մաղիստարոսի վարչությունը հանձնված Բյուզանդիայի արևելյան բյուզնդյան մեջ, գտնվելով անմիջորեն Մաղիստարոսի փեսա Թոռնիկ Մամիկոնյանի իշխանության ներքո։ Հայտնի է սրա առաջնորդությամբ սասունցիների վարած պայքարը սելջուկների դեմ³։ Հիշվում է նաև Փիլարատոսի, ֆրանկների և թուրք Ամր-Փաքրի դեմ Թոռնիկի մղած պատերազմը, որի ժամանակ նրա բանակում եղած պիտի լինի 50 հազար հետևակ, 6 հազար ձիավոր⁴։

Ի վերջո սելջուկները տիրացան բյուզնդյանը։ Սակայն տարեկան աուրք վճարելու հանձնառությամբ՝ Մամիկոնյանները շարունակեցին անմիջական տեր լինել Սասունում և Տարոնում։ Այս մի դրություն էր, որ հաճախ խախտվում էր թշնամու ոտնձգությունների և Մամիկոնյանների նրան ցույց տված դիմադրության միջադեպերով։ Ֆայտուն կերպով բնութագրում է դիմադրական իր պայքարը Թոռնիկին հաջորդած Չորտուանել II Մամիկոնյանը, 1104 թվականին դրած իր մի պարզեկագրում. «Նս Չորտուանել բազում աւուրց լեալ տիրեալ հայրենի աշխարհիս մերում Տարոնոյ և այլ բա-

¹ F. Laurent, L'Alliance et filiation de premier Taronites, («Ecos d'Orient», 37 (1939), էջ 127 և հետ.։

² Մ. Ա. Ն. Ե. ի, նույն տեղում, էջ 95, նույնը Կ. ի. ր. ա. կ. ո. ս. Գ. ա. ն. ձ. ա. կ. Ե. ի, նույն տեղում, էջ 75։

³ Ու. Ա. հ. ա. յ. Ե. ի, նույն տեղում, էջ 130, Լ. ա. տ. ի. վ. Ե. ր. տ. Ե. ի, էջ 141, Մ. ի. ր. ա. յ. Ե. ի, Ս. ո. ր. ի, ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1871, էջ 395։

⁴ Ու. Ա. հ. ա. յ. Ե. ի, էջ 206 և հետ.։

զում աշխարհաց, զօրաւիպն ունելով զՔրիստոս և զսուրբ Խաչն Կենարար և հրամանաւ ինքնակալացն Յունաց ոչ զանդիտեցի ի սպառնալեաց և յարշաւանաց ազգին խմայելացոց... և մեր ապաւինեալ վերին օգնականութեան, կացեալ արիարար ընդդէմ բազմահար և շարաշար մարտի նոցա՝ զամենայն աւուրս կենաց իմոց մինչև յետին օր ծերութեան իմոյ ոչ եղև խաղաղութիւն իմ ընդ նոսա և զամենայն աշխարհն օր ընդ մեր ձեռամբ էր՝ ի խաղաղութեան պահեալ»¹։ Մամիկոնյաններ յայս պայքարը շարունակիլից մինչև XII դարի կեսերը, երբ Նշակուղ Աթաբեկը խնդհնեկ Արծրունուց խլեց Ամուկ բերդը և Վիգեն Մամիկոնյան-Բոունիկյանի ձեռքից առաւ Ասսունը²։ Ժամանակակից մի վկայությամբ, անկարող լինելով պատերազմով ընկճել Վիգենին՝ թուրքերն «աւարեցին տեղիս տեղիս ի գաւառաց նորա և գերեցին բազումս ի քրիստոնէից»³։

Բոունիկյանները տոհմային արժանապատիւթյան դիտակցությամբ լի մտքով էին, ինչպես Բջնիի և Անիի Պահլավունիներին, սրանց ևս ժամանակակիցները վերագրում էին Արշակունի և Պարթևական ծագում։ 1101 թվականին Պողոս Տարոնեցին Չորտուանի ժամանակ գրում էր. «Եւ ահա իշխանն հայոց Չորտուանիս, որ յազգէ և ի շառաւիղէ Սենեքարիմայ է, յատորոց թագաւորացն։ Եւ ի ծննդաբանութենէն Սափասարայ, հայրենեօք և մայրենեօք բնութեամբ և ի յազգէն Արրահամու քեռուրական Արշակունի։ Եւ ի շառաւիղէն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի՝ որդի Բոունիա, որոյ գովութիւն ոչ անկանի»⁴։ Ինքն իրեն Չորտուանիը կոչում էր «Իշխան Տարոնուց և ամենայն Հայոց»⁵, Չեականորեն «ամենայն հայոց» այս իշխանները կրկնակի վասալական կախման մեջ էին մի կողմից Իրանի, մյուս կողմից՝ բյուզանդական իշխողներից։ Նույն Պողոս Տարոնեցին գրում էր. «Եւ ահա վկայ դուք էք ամենեքեանքն՝ այս մեծանուն լերինն Տիւրոսի. վասն զի սեպհական տրութեամբ ի պահճնկալ նովիլիսիմոսէ՝ պատուեալ մեծաւ մեծաւ պատուով ի կայսերացդ հոռոմոց։ Դարձեալ՝ և ի պարսից թագաւորացն յամիրայականէ ընկալեալ զիշխանութիւնս»⁶։

Սելջուկների դեմ մղած պայքարի ընթացքում Մամիկոնյան-

¹ Ա լ ի շ ա ն, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 396։

² Վ ա ր զ ա ն, նույն տեղում, էջ 162, հմտ. նույն տեղում, էջ 174։

³ Գ. Յ ո վ ս ե փ ե ա ն, Յիշատակարանք ձեռագրաց 1, էջ 401։

⁴ Պ ո ղ ո ս Տ ա ր օ ն ե ց ի, նույն տեղում, էջ 274։

⁵ Մայր ցուցակ Վենետիկի, ր. 473 և հետ.։

⁶ Պ ո ղ ո ս Տ ա ր օ ն ե ց ի, նույն տեղում, էջ 275։

Թոռնիկյանները փաստապես հանդես էին գալիս որպես «իրանական» նորահայտ սուլթանների դեմ՝ ապստամբած բյուզանդական առաջապահիկներ։ Որպես բյուզանդական վասալներ նրանք բախվում էին նաև ֆրանկների հետ, մինչդեռ Ագաթոնի նոր վերստան կրում էր իր վրա այն ժամանակների դրոշմը, երբ հայերի բյուզանդական կողմնորոշումը նահանջել էր արևմտանվորական կողմնորոշման առաջ։ Հին վերստայի «արմանները» կամ «որմանները» դարձել էին «սուլթաններին» կամ «ֆրանկներին» առաջապահիկներ։ Հույների հայ զինատարները զիջել էին իրենց տեղը հույներից վրիժառու Վաղարշակին՝ կամ Տրդատին։ Ի՞նչ է նշանակում այս շրջադարձը։ Ըստ երևույթին վերախմբագրված Ագաթոնը կատարել էր նույն էվուլյուցիան, որպիսին կատարել էր վերախմբագրված Կոզեռնը։ Կիլիկյան իրադրության մեջ երկուսն էլ ընդառաջում էին առկա հարաբերություններին ու պահանջներին։ Մասնավորապես Ագաթոնի նոր վերստան՝ հանձին Վաղարշակի կամ Տրդատի, նպատակ ունի անդրապատկերել Բյուզանդիայի դեմ ապստամբած և խաչակիրների օժանդակությամբ Կիլիկիայում հայ ուրույն իշխանությունն հիմնադրող Ռուբենի և Ռուբինյանների՝ բյուզանդական կայսրության դեմ տարած դարավոր պայքարը։ Ագաթոնի գուշակությունները առիթ են տալիս կարծելու, թե հետագայում Կիլիկիայի այդ պայքարին իրենց մասնակցությունն էին բերում նաև Տարոնի Մամիկոնյանները։ Ի վերջո, սրանք պարտվում են։ Միևնույն ժամանակ 1163 թվականի ներքո գրում է. «Ի սույն ամին բերդեր զոր ունէին հայք յերկիրն Սասնոյ, նեղեալ Մուֆարկինոյ ($\equiv$ Նիքիեբաթի) ամիրայէ, տաին ի Շահի Արմեն յամիրայն Խլաթայ, զայն որ ունէին ի հին ժամանակաց»¹։ Ավելի ուշ, խալիֆաթի կրած պարտություններից հետո, Սասնո երկիրը հպատակություն հայտնեց մոնղոլներին, Հուլաղու խանի կողմից արվելով Սաղուն Արծրունուն²։

Թոռնիկյանների անկման և Ռուբինյանների վերելքի դարաշրջանն է փոխադրում մեզ նաև Ագաթոնի ակնարկը Լուսավորչի տան իշխանությունը վերականգնող «մեծագեղ, լայնաճակատ, խոյաքիթ» եկեղեցականի մասին։ Այստեղ խոսքը վերաբերում է Լուսավորչի տան վերականգնողի համբավ վայելած և կաթողիկոսական նոր, Պահլավունի զինատարայի հիմք ձգած Գրիգոր Վկայասերին (1065—1105)։ Թոռնիկ Մամիկոնյանը Վկայասերի փեսան էր։ 1189 թվականին Հեթում Թոռնիկյանը գաղթեց Կիլիկիա։ Ռու-

¹ Մ ի խ. Ա ս ո թ ի, Ժամանակագրություն, էջ 476։

² Կ ի ը ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, նույն տեղում, էջ 370։

բինյաններին և Թոռնիկյաններին մեջ XII դարի վերջերին ստեղծվեցին խնամեաական նոր կապեր¹։

Աղաթոնի վերախմբագրման առաջին ժամանակասահմանը (let- minus post quem) որոշելու համար կարող ենք հիմք ընդունել տպագիր «որմանք— տլաման» վարխանտը, որ մատնում է Զրիգրիխ Բարրարոսալի անվան հետ կապված խաչակրաց արշավանքի ազդեցության հետքը։ Այս հանդամանքը կարող էր ենթադրել տալ, թե վերախմբագրումը տեղի է ունեցել մոտավորապես XII դարի վերջին տասնամյակներում։ Սակայն տպագրի վարխանտը չկա Աղաթոնի մեղ հասած հնագույն, 1219 թվականին ընդօրինակված ձեռագրում։ Չկա այդտեղ նաև բնորոշ այս սկսվածքը, որ գտնում ենք 1626 թվականի մի ձեռագիր օրինակում։ «Արդ ի լնուլ յետին դարին ԲՃ (=800) ամին յայնժամ թագավորեսցէ մեծ Կոստանդիանոս հղաւրն, յազգէ սուրբ և անուանի քաղաւորացն որ ակմանկ կոչի, զոր արդեւեալ էր մեծ թագաւորին Տրդատա»²։ Այս առիթ է տալիս կարծել, թե «ալաման»-ների վարխանտը ավելի ուշ ժամանակի միջարկութուն է։

Իշխող պատկերացումով «յետին դարը» հայտնության այն դարաշրջանն էր, երբ պիտի տեղի ունենա աշխարհի կատարածը։ Յուրաքանչյուր դարաշրջանի սկիզբը նշվում էր «պարագլուխ» կազմող բիրլիական «անդրերով»։ Երբեմն «դարը» ընդգրկում էր ամբողջ մի հազարամյակ³։ Միջնադարյան հասկացութեամբ՝ առաված ինքն է սահմանել աշխարհի համար յոթնադարյան կյանք, որի ընթացքում մարդիկ պիտի ապրեն տաժանելի աշխատանքով, յոթը դարը լրանալուց հետո պիտի դար աշխարհածուսի կենցաղի կատարածը և արդարների հավերժական հանգիստը⁴։

«Յետին դարի» սկիզբը դնում էին Քրիստոսի ծնունդը։ Աշխարհի կատարածը դրվում էր Քրիստոսի ծննդից ծայր առնող «յոթնեւորդ դարի» վերջում, այսինքն՝ 1000 թվականին։ Քանի որ 1000 թվականից հետո աշխարհն անխախտ մնաց իր տեղում, հայ հեղինակներից ոմանք անհրաժեշտ համարեցին «յետին դարը» սկսել հայկա-

¹ Ա. Լիշան, Շնորհալի և պարագայր իւր, Վենետիկ, 1673, էջ 14 և Ս մ բ ա ա պ ա տ մ ի չ, էջ 105։

² Մայր ցուցակ Վենետիկի, ր. 83։

³ Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի ձեռ. № 3519, Թ. 362ա և № 3276, Թ. 72ա, «Յաղագոս շրջանաց» և «Վասն դարուց» վերնագրված հատվածները։

⁴ Տե՛ս օրինակ. Զաքարիա Չաղեցու՝ Ի թաղումն Քրիստոսի ճառը, Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի ձեռագիր № 2020, Թ. 220ր.։

կան տոմարով սեփեր առնող «գարազլիսից»։ «Բամայելացիներին» կամ «աղեղնավորներին» ներխուժումը կանխադուշակելով՝ Ներսես Պարթևին վերագրված տեսիլքի հեղինակը գրում էր. «Ոչ յարիցէ աղոյն աղեղնաւորաց ի ժամանակս ձեր կամ որդւոց և թուանց ձերոց, այլ իբրև ընուցուն թիւր եօթնհարիւր ամաց ժամանակաց»։ Այս չի նշանակում թե աղեղնավորների ներխուժումը նախատեսվում էր Ներսես Պարթևի ժամանակից 700 տարի հետո, այլ համաշխարհային-սլաւոնական VII դարազլիսի լրումից հետո, VIII կամ «չեաին» դարաշրջանում։ Այլ խոսքով ասած՝ «աղեղնավորների» ներխուժումը աղղանշելու էր այն դարաշրջանի սկիզբը, երբ, քրիստոնեական միջնադարում իշխող սլաւերացումների համաձայն, կատարվելու էր «ժամանակների լրումը», այսինքն՝ աշխարհի վախճանը։ Վ. Այգեկցին, հենվելով Ներսեսին վերագրված մարգարեության վրա, աշխարհի կատարածը նախատեսնում էր հալոց տոմարի սկզբից հաշված «ի վերջին կիրակէն ի կատարումն եօթն դարու, ի մուտ ութ դարուն յառաջաւուն ժամուն յորժամ յարեաւ ի գերեզմանէն Քրիստոս»¹։ Ըստ Վարդանի «Աշխարհագրության» Հովհաննու հայտնության նախատեսված դուգ և մագուգ կոչված աղղերը պիտի երևան «լորժամ յեաին դարէն անցանի ՊԿԴ (=864) ամ»։ Սրանից շատ տարբեր չէր, երբ Ագաթոնը «Նոր Կոստանդիանոսի» երևումը նախատեսում էր «չեաին դարի» 800 թվականին։ Հանդիպում է նաև «ի ընդ ամաց է-անց դարին, մանկուց ԸՌԸԶ և ե-ամին» վարիանտը, որ վերձանում ենք յոթերորդ հազարամյակը (դարը) լրացած, ութերորդի 840 թվակցին։

Ագաթոնի վերախմբագրման վերջին եզրի համար ելակետ պիտի ունենանք հնագույն օրինակի թվականը։ Չնայած իր հնության՝ այդ օրինակը ևս ազատ չէ աղճատումներից. այսպես, այդ օրինակն ունի «որմանք» տերմինը, փոխանակ «արմենք»-ի կամ դեթ «արմանք»-ի։ Ըստ երևույթին Հառիճում բնօրինակված վարիանտից առաջ Ագաթոնի կանխատեսությունները բավական երկար պատմություն ունեն իրենց ետևում։

Եթե նկատենք, որ դաշակությունների խմբագրողը անտեսում է Զաքարյանների ժամանակ հյուսիսային Հայաստանում տեղի ունեցած հայ ֆեոդալական իշխանությունների կազմավորումը՝ պիտի եզրակացնենք, որ նա ձեռնարկել էր իր աշխատանքին՝ Զաքարյանների բարձրացումից առաջ, այլ խոսքով՝ XII դարի 90-ական թվականներից առաջ։

¹ Մատենադարան, ձեռ. № 1880, էջ 330։

Ի՞նչ լեզվով էր գրվել գուշակությունների սկզբնագիրը և ո՞վ էր դրա հեղինակը: Ազաթունի գուշակություններին համապատասխանող օտարալեզու որևէ բնագիր մինչ հիմա հայտնված չէ: Նրա մոտ ևս լայնորեն կողոպտված են աշխարհի կատարածի համաքրիստոնեական գրական աղբյուրները, սակայն գուշակությունների պատմական առաջին ու քաղաքական տեսչեկները կասկած չեն թողնում, որ դործ ունենք հայ հեղինակի ձեռքով գրված երկի հետ:

Ազաթունի գուշակությունը որոշ մերձավորություն է մատնում Մամիկոնյան-Թոռնիկյան միջավայրին: Եթե ընդունենք, որ Մամիկոնյան-Թոռնիկյան ախրատկառության ժամանակաշրջանի գրական գործերի թվին է պատկանում ոչ միայն գուշակությունների խմբագրությունը, այլև դրանց սկզբնագիրը, ապա XI դարի վերջերին հրատարակի վրա եղած այդ սկզբնագիրը գրված պիտի լինի X դարի վերջերից ոչ առաջ, բայց, այնուամենայնիվ, Տարոնը Չմշկիկի գեներով նվաճելուց հետո:

Ազաթունի գուշակությունների և Կողեռնի տեսիլների իզեական որոշ զուգագիպումները առիթ են տվել Մխիթարյան բանասեր Բ. Սարգիսյանին՝ նույնացնել Ազաթունի վերախմբագրողին Կողեռնի հետ¹:

Մեր արած բոլոր դիտողություններից հետո անընդունելի պիտի համարենք այդ ենթադրությունը: Ամենից առաջ «Կողեռնի տեսիլները» Կողեռնի գրչի արտագրությունը չեն, այլ նրա անունը շահագործող ապսիկրիֆ կամ «չրույց»: Կողեռնի ապրած ժամանակի և Ազաթունի վերախմբավորման միջև ընկնում է առնվազն մի ամբողջ դար: Ճիշտ է, որ տարոնեցի էր Կողեռնը, ճիշտ է և այն, որ Տարոնի կնիք են կրում իրենց վրա նաև Ազաթունի գուշակությունները: Սակայն գործունեության հանգամանքներով Կողեռնը, համերկրացի Ասողիկի պես, կապված է Շիրակի հետ, մինչդեռ Ազաթունի ոչ հին, ոչ նոր վերսիաները Շիրակի հետ կապված չեն:

Կողեռնը համարվում էր հայ եկեղեցու հեղինակավոր վարդապետներից մեկը: Նրան անվանում են «սուրբ վարդապետ այր աստուածադպեաց և հրեշտակակրոն և լի իսկ առաքելական մարդարեական գրոց գիտութեամբ»²: Նրան որպես աստվածաբանի, դիտունի և «բանիրուն հսկաորի», տոմարագետի կամ պատմաբանի մեծարում են Լաստիվերացին, Ասողիկը, Մխիթար Անեցին և ուրիշները: Ալիշանը նշում է նրա համությունը, զգոնությունը և կորովի

¹ Բ. Սարգիսյան, Ուսումնասիրությունք և այլն, էջ 192:

² Ուսման և այլն, նույն տեղում, էջ 52:

հայկարանությունը¹։ Կորովի հայկարանության զրոշմը մնում է նաև Կողեռնի անունը կրող տեսիլքների մեջ հասած խմբագրության վրա²։

Ոչ մեկը այս հատկություններից չէր գտնի Ագաթնի գուշակությունների մեջ, որոնց հեղինակը ոչնչով չի արդարացնում նրան հատկացված «անհաղթ փխլիսփայլի» հորջորջումը։ Հռետորական և հայկարանական հնարքներից թափուր մի գործ է գա՛ թե՛ իբրև մտահղացում, թե՛ իբրև ստեղծագործություն։ Գրական սեռի տեսակետից գա մոտենում է ֆանտաստիկ վեպի, մի ժանր, որ չէր կարող համընկնել Բաղրատունյաց պատմիչի, զիտունի, աստվածաբանի և «բանիբան հռետորի» ճաշակին։ Գիտելի հանդամանք է, որ ձևագրերի մեջ Սեֆմնի գուշակությունները շատ հաճախ հանդիպում են հենց քնթերցողների լայն շրջանների համար կազմվող խառն ժողովածուների մեջ, ուր զետեղված են լինում տոմարական պատմիչներ, օրացույցներ, երազահաններ, աշխարհագրական տեղեկություններ և այլն։

¹ Ա. լիշան, Հայագրատում, էջ 219։

² Տարօքինակ է Մխիթարյան մի այլ բանասերի՝ Ն. Ակինյանի այն կարծիքը, թե Կողեռնը պիտի եղած լինի Շապուհ Բաղրատունի անունով հրատարակված զրուցարան պատմության հեղինակը։ Ակինյանը չի համաձայնում Մ. Գարում ապրած Բաղրատունի իշխանի գործ համարել հրապարակված պատմությունը, արդարացիորեն ելնելով այն փաստից, որ նորատիպ պատմությունը Արծրունյաց տան պատմություն է և ոչ Բաղրատունեաց, ինչպես, ըստ տվյալների պիտի որ եղած լինի Շապուհի անգյուտ գիրքը։ Բայց հերքելով ինքն իրեն՝ Ակինյանը չի վարանում Շապուհ Բաղրատունուն վերագրված զրուցարանությունը նույնացնել Կողեռնի «Բաղրատունյաց պատմության» հետ (Ն. Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, Վիեննա, 1922, 1, էջ 219 և հետ.)։ Երևանի Մատենադարանի ձև. № 1775-ը բովանդակում է իրոք «Յովհաննու Տարօնեցու վարդապետի շարագրութիւն պատմութեան յաղագս թագաւորութեան տանն Բաղրատունեաց ի վերա չափատանեաց» գործը, զբովանդակում «հրամանաւ Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի»։ Պահված է միայն սկիզբը, որ սկսվում է աշխարհի ստեղծագործությունից և սլացիկ ակնարկով հասնում մինչև հայոց թվականի սկզբնավորությունը։ Սակայն այս գործը ևս ոչ մի անշուշտություն չի մատնում վերը նշված զրուցարան պատմության հետ։ Որ Լաստիվերացու և Սամուելի արանքում եղել է Կողեռնի անունով հայտնի հայոց պատմության գիրք՝ այդ ակներև է XII դարի պատմիչ Մխիթար Անեցուց (տե՛ս Մխիթարայ Անեցույ պատմութիւն. ՍՊԲ, 1879, էջ 15)։ Բայց ապացուցված չէ Տարօնեցու և Կողեռնի նույնությունը։ Ուշադրաւ է, որ Կողեռնին և Տարօնեցուն չէր նույնացնում նաև լավատեղյակ Վարդան Բաղիշեցին։ Նրա Պատմագիրք Հայոց՝ վերնագրված ձեռագիրը ցուցակում կարդում ենք. «Յովհան Կողեռն՝ արար պատմագիրք որ ինչ

Կարող է այնուամենայնիվ հարց ծագել միայն այն մասին, չկա՞
արդյոք որևէ առնչություն Կողեոնի անվան հետ կապված ապոկրի-
ֆի և Ագաթոնի գուշակությունները խմբագրող գրչի միջև: Որոշ նմա-
նությունն արձանագրեցինք այն հանգամանքի մեջ, որ Ագաթոնի և
Կողեոնի վերջին խմբագրությունները մասնում են Կիլիկյան միջա-
վայրի ընդհանուր ազդեցությունը: Սակայն հիմք չկա պնդելու, թե
միևնույն գրիչն է հենց, որ կատարում էր դրանց վերախմբա-
գրումը:

Ի ժամանակս իւր» և «Յոհան Տարոնացի որ է պատմութիւն Բագրատու-
նեաց» (Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, № 2220, 292ր. հմտ. նույնը «Հանդ.
Ամսօրեայ, 1952, էջ 57): Այստեղ չոհան Կողեոնը և չոհան Տարոնեցին հանդես
են գալիս որպէս տարբեր հեղինակներ:

3. ԳԼԵՃՆՅ ԹՈՒՂԹԸ

Կիլիկիան և խաչակիրները: Գրական արձագանքներ: Տեղադրի և Լուսավորչի լեզենդը «Դաշանց բղրի» մեջ: «Դաշանց բղրի» խմբագրման ժամանակը: Ազատագրական լեզենդի ներառվածությունը «Դաշանց բղրի» աղբյուրները և նրա ներգործության շառավիղը:

Բյուզանդական ազդեցության և սելջուկների արշավանքների ճնշման տակ՝ հայ ժողովրդի և ֆեոդալների մի մասը XI դարի ընթացքում գաղթեց հայրենի երկրից և համակենտրոնանալով Հյուսիսային Միջագետքում, Սիրիայում և Կիլիկիայում՝ հաստատեց այդ երկրներում ֆեոդալական մասնավոր իշխանություններ: Տասերկուերորդ դարի ընթացքում կարևորություն ստացավ հատկապես հայ ֆեոդալական դիանստիաներից մեկի՝ Ռուբինյանների՝ Կիլիկիայում կազմակերպած իշխանությունը: Օգտագործելով սելջուկների և հույների հակամարտը, Ռուբինյանները սկզբնապես ամրացան լեռնային Կիլիկիայում, իսկ հետագայում տարածեցին իրենց իշխանությունը ամբողջ Կիլիկիայի վրա, որի բնակչության խոշոր մի մասը բաղկացած էր դարձյալ նորագաղթ հայերից: Հայկական այս իշխանության համար միառժամանակ նպաստավոր եղավ խաչակրաց առաջին արշավանքը, որը հետ մղելով սելջուկներին Փոքր Ասիայի և Սիրիայի ծովամերձ շրջաններից՝ հնարավորություն տվեց լեռնային Կիլիկիայում իշխող Ռուբինյաններին նվաճելու բյուզանդացիների և սելջուկների տիրապետության տակ գտնված դաշտային Կիլիկիայի տիրույթները: Սակայն խաչակիրների՝ Կիլիկիային հասցրած տեական վնասն ավելի մեծ եղավ, քան նրանց տված ժամանակավոր օգուտը: Նրանց «բարեկամությունը» մեկուսացնում էր Ռուբինյանների պետությունը՝ թշնամանքի վիճի մեջ դնելով նրա և հարևան պետությունների միջև և ի վերջո հարձակման անցած մուսուլման ֆեոդալների կատաղության զուգ դարձնում խաչակիրների

քրիստոնյա «դաշնակիցներին», զրանց թվում նաև հայերին: Անկախ սրանից, հաճախ խաչակիր ֆեոդալներն իսկ հանդես էին գալիս արևելյան քրիստոնյաներին ճնշողների ու կեղեքողների դերում: Հայտնի է, օրինակ, այն պայքարը, որ տանում էին հույների դեմ Եգեոսիայի խաչակիրները: Նրանք են դարձյալ, որ ոչնչացրին ու հողմացրիվ արին Միջագետքի և Սիրիայի հայ իշխանությունները: Հաղվագեպ չէին սուր բախումները նաև խաչակիրների և կիլիկիցիների միջև:

Կարող էր թվալ, թե Կիլիկիայի հետ խաչակիր Եվրոպայի կնքած առևտրական դաշնագրերը պիտի զարկ տալին տեղական առևտրին ու արդյունագործությունը, նպաստեին կիլիկյան քաղաքների զարգացմանը: Սակայն խաչակիր առևտրականները նույնքան քիչ էին շահագրգռված զրանց մեջ, որքան և նրանց հետագա ժառանգորդները՝ կապիտալիստական Արևմուտքի գաղութարարները:

Ուշագրավ հանգամանք է, որ, հակառակ բուրժուական պատմագիրների հավաստիացման, միջազգային առևտրի մեջ Կիլիկիայի Այսոս նավահանգիստը խոշոր նշանակություն ստացավ ոչ թե խաչակիր թագավորությունների կամ լատինական իմպերիայի ժամանակ, այլ զրանց անկումից հետո: Դաշնագրերի մեջ Այսոսի անունը առաջին անգամ հիշատակվում է լատինական կայսրության անկման տարում՝ 1261 թվականին: Նրա նշանակությունը ակտում է բարձրանալ Ասիայի անկումից հետո՝ հասնելով իր ազդեցության գագաթնակետին XIV դարի սկզբներին¹:

XI—XII դարերում Ռուբինյանները կարողացան ապահովել իրենց պետության անկախությունը՝ պայքարելով ոչ միայն Ռումի սուլթանների, այլև Անտիոքի ֆրանկների դեմ: Առավել չափով այս քաղաքականությունը հաջողեց Կիլիկիայի հայ թագավորության հիմնադիր Լևոն II-ին: «Լևոն II-ի գործունեությունը, — իրավացիորեն գրում էր Կիլիկյան Հայաստանի պատմության սովետահայ հետազոտող պրոֆ. Գ. Միքայելյանը, — ինչպես հայտնի է, տեղի ուներ միջազգային բարդ իրադրության մեջ: Նա գործ ուներ Սալահ-ադ-դինի, Ֆրիդրիխ Բարբարոսայի, Իսոկենտիոս III-ի և Փոքր Ասիայի սելջուկյանների հետ, ընդ սմին գրեհորելով դիվանագիտական արտակարգ ընդունակություններ: Նա տարավ մի շարք հաղթանակներ, որոնց հետևանքով զգալապես բարձրացավ կիլի-

¹ Հմտ. Գ. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1953, էջ 372 և հետ.:

կյան հայ պետության ռազմաքաղաքական պրեստիժը¹։ Դժբախտաբար Լեոնի հաջորդները արժարժեցին միայն նրա քաղաքականության նվազ արդյունավոր կողմը՝ նրա մերձեցումը խաչակիրներին ու պապական Հռոմին։

Հռոմին արած ձեռական խոստումների և խաչակիրներին հատկացրած մի քանի արտոնությունների դնով Լեոն II-ը ջանում էր պաշտպանվել իսլամ Արևելքից ու քրիստոնյա Բյուզանդիայից և ամրացնում ոչ միայն իր իշխանությունը, այլև հայադավան եկեղեցին։ Հիշենք հունասեր Լամբրոնացուն ուղղած նրա կշտամբանքը, հայ վանքերին հատկացրած նրա նվերները, նրա պայքարը Տաճարականների դեմ և մանավանդ նրա դիմադրությունը Բնոկենտիոս III պապին։ Սակայն սաբբեր եղավ Լեոնին հաջորդած Հեթումի և Հեթումյանների ընթացքը։ Հռոմին ու Արևմուտքին արած իրենց զիջումներով սրանք հաճախ ոչ թե դիմադրում, այլ օժանդակում էին խաչակիր դադութարարներին ու ճորտատերերին։

Կիլիկիայում հաստատված ֆրանկ մարտնչող օրդենները՝ «Քրիստոնյա հնիշերիները», ինչպես նրանց անվանել է Մարքսը, ընդարձակ կալվածներ ստանալով հայ իշխողներից, մտահոգված էին ոչ այնքան սրանց պետության ընթացիկ պաշտպանության, որքան նրանց հոգիների հանդերձյալ փրկության մասին։ Ռուբինյանների հետ խնամհացած Կիպրոսի, Անտիոքի և մյուս պետությունների խաչակիր բախտախնդիրները կանգ չառան անգամ նրանց ամրոցները հափշտակելու և Բաբրարոսայի ժառանգներից նրանց ստացած արքայական թագը գողանալու առաջ։ Հաջորդ դարերի ընթացքում ֆրանկները կիլիկեցիներից պահանջում էին ոչ միայն կրոնական, այլև կուլտուրական հպատակություն, «ֆրանկացում» ոչ միայն դավանությամբ, այլև՝ լեզվով։ Իրենց, զործունեությամբ նրանք միայն նպաստում էին Կիլիկիայի հայ պետականության տկարացմանը և ի վերջո՝ նրա էթնիկական դիմապակզըրկմանն ու քաղաքական կազմալուծմանը։

Իրենց դաժանություններով ու կողոպուտներով հայ ստրկավաճառների հետ միացած ֆրանկ զավթիչները ավելի լավ չէին թուրք այն իշխողներից, որոնց ձեռքից եկել էին «փրկելու» քրիստոնյա Արևելքը։ 1149 թվականին գրած իր հիշատակարանում Գրիգոր Մարաշեցին, պատմելով Անտիոք արշաված Թուրքմանի (Խլիճ-

¹ Հմմտ. Նույն տեղում, էջ 172։

Սալան I-ի որդու) մասին, հաղորդում է՝ «անդադրապես դառաւ զերկիրն և անաւզնական, առ և երեւր ի Մարաշ անասուն բազում, մարդ ՌՇ(=1500) և տղայք, զոր ի վեց քարտէզ ծախէին, և ապա երկու դահեկան, և զայլն տարան: Իսկ սուտ քրիստոնեայք՝ հայեր և ֆրանկիս՝ սկիզբն արարին աւերման երկրիս, դային այրէին զոր շինեցին տառապեալքն և զիւրեանք մերկ և բոկ արարին, վարէին և անքնակ արարին (ի) մարդոց և (յ)անասնոց: Զտղայս ոտիցս ունէին և զլխովայր ձեռօքս ի շուրջ ածէին թէ՛ գնեցէք»¹: Մարկոս ճգնավորը, Մարաշի մոտերքից խաշակրաց առաջին արշավանքի արդյունքները տեսնելուց հետո զուր չէր մարդարեանում ֆրանկներ ի անկումը: «Յաճախեն շարիք մարդկան և աւերի աշխարհ յայլազգեաց, և փախին զրունք եկեղեցաց, և զերուսաղէմ դարձեալ առնու թուրքն»²:

¹ Բ. Պ. Նշխարի մասնագրութեան հայտը, ՍՊԲ, 1884, էջ 70: Հմտ. Գ. Յ ո ղ ո ս ի ե ա ն, Սիշատակարանի ձեռագրաց, I, էջ 360:

² Վարդանն, նույն տեղում, էջ 151, հմմտ. Ուսհայեցի, նույն տեղում, էջ 300 հ հետ։

³ Ուստի այլ թ, նույն տեղում, էջ 254:

⁴ Ս. Ս. ն է ց ի, նույն տեղում, էջ 120, հմմտ. էջ 134:

ըմբռնում խաչակիրների նպատակները նաև շատ ուրիշները: Ողբալով խաչակիրների դրաված Եգիպտոսի անկումը, Շնորհալին ուղղում էր հուսով, թե պիտի ուժեղանան նորից հռոմայեցիները և նրանց հաղթական բանակները «խրրե ըզծովու՝ ալեաց կուտակ», պիտի հասնեն մինչև հոբոսան, Բարեկոն և Մեքքա, պիտի լինի ընդհանուր խաղաղություն, վատրանդի ժողովուրդը պիտի դառնա կրկին հայրենիք ու ապրի երջանիկ:

Իր պոեմում Շնորհալին նկարագրում է խաչակիր «մեծատանց զնդերի» դաժան այն պատերազմը, որով հաստատվելու է երազած այս խաղաղությունը.

Մարբեն զաշխարհս բովանդակ,
Յանհաւատից առնեն դատարկ,
Զմահմետական՝ ազգ հասարակ,
Առնուն յաւար և յասպատակ...
Այսպէս ջրնջին նոքա խաղառ,
Ի սուր սուտի՝ ի տեգ նիզակ
Եւ զայլն առնեն՝ փախըստական,
Վարեն մինչ յայնկոյս անընդունակ...
Տիրեն ամեն երկրի ծագաց,
Եւ ընդհանուր կող աշխարհաց
Քրիստոնէից՝ հանուր ազգաց
Փրկիչ լինին՝ յանօրինաց:
Յեկեղեցիսըն խաւարած
Յայնժամ վառի՝ լոյս կանթեղաց:
Եւ որ ծառայքն էին շարաց,
Խառնին ի դունդսըն մեծատանց.
Գան ժողովին՝ յամէն կողմանց
Ուր հալածեալ՝ են և ցըրուած
Լինի աշխարհ բրիստոնէից
Անշտի՝ և անբաւ՝ բարեօք լըցած.
Լինի առատ՝ պըտուղ բաղմաց,
Սերմաց՝ և ամեն՝ պըտղարեաց,
Մարդիկ ցընծան զուարճացած,
Յուտել յըմսիլըն պարարած...

—դրում է նա՝ վկայաբերելով Ներսէս Պարթևի տեսիլքը՝

1 Տե՛ս Ն և Բ ու Ե Ն Շ ն ո ր հ ա լ ի, «Ողբ Եգիպտոս», Տփլիս, 1829, էջ 99 և հետ.:

Երկրորդ խաչակրաց արշավանքին մասնակցած ժամանակագիր Օտտո Ֆրեյզինգը պատմում է Եղեսիայի անկումից հետո Եվգենիոս III պապի մոտ ուղարկված մի պատգամավորության մասին, որը նոր խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու խնդիր էր դնում Արևմուտքում: Այս կապակցությամբ, հարում է պատմիչը, հրապարակվեց Լուի VII Թագավորին վերաբերող մի մարզարկություն. ոմանք մատնանշում էին զրա սիրելյան ծագումը, ուրիշները համարում էին դա հայազգի հայտնություն¹: Կասկած չկա, որ այդ պատգամավորության մեջ մասնակցություն ունեին նաև հայ պատվիրակներ, բանի որ, ինչպես հավաստիացնում է Ֆրեյզինգը, Լուի VII-ը և գերմանական Կոնրադ III կայսրը, որոնք զուգի էին անցնելու երկրորդ արշավանքին՝ ենթադրում էին զրավել Դամասկոսը և ձեռք մեկնել Հայաստանի և Եղեսիայի իրենց բարեկամներին: Սակայն, Թագալիք խաչակիրների ջանքերը զուր անցան, ուժ տալով նրանց բարեկամների տրտուռներին:

Գրիգոր Երեցի 1160 թվականին մոտ ժամանակներում հույների ու ֆրանկների պարտությունները պատմելիս վերհիշում է դարձյալ Պարթև հայրապետի կանխատեսությունները — հույն կայսրների թուլությունը և կրելիք պարտությունը²: Հարկավ այս վկայակոչությունը հակասում էր գուշակությունների ժամանակաբանական հաջորդականությանը: Սակայն դժվար է հաջորդականության ուսուղություն պահանջ գնել, երբ գործ ես ունենում այս կարգի վկայակոչումների հետ:

Խաչակրաց երկրորդ արշավանքի առաջ բերած հուսախաբությունները տեական շեղան: Հայտնի են այն հատկանշումները, որ հաջորդ, երրորդ արշավանքի կապակցությամբ, լծորդում էր խաչակիր Բարբարոսայի անվան հետ Լամբրոնացին, հռչակելով նրան «ազատիչ», «այս աշխարհի փրկիչ»³: Բարբարոսայի մասին էր գրում նաև Վարդան պատմիչը, թե «գայր ի դոյժ սգոյ սուրբ գերեզմանին և ամենայն քրիստոնէից»⁴: Արդեն գիտենք այն արձագանքի մասին, որ դուան այս սպասումները նաև ազատագրական լեգենդի խմբագրությունների մեջ. ծագման պատմական անցագիրը կորց-

¹ Otto v. Freising, Die Weltchronik, հրատ. Teubner-ի, գիրք VII, գլ. 33:

² Ոււհայեցի, նույն տեղում, էջ 423:

³ Ալիշան, Հայապատում, էջ 417, հմտ. նույն տեղում, էջ 431:

⁴ Վարդան, նույն տեղում, էջ 177:

րած «արմանք» տերմինն այս սլահին վերածվում էր «ալամանք»-ի՝ հարկաւ՝ առանց «հնչունարանական հոլովույթի» միջամտության... Բարբարոսայի մահը և «ալամանների» կրած շարաշար կորուստները վհատություն՝ չբերին Կիլիկիայի ֆրանկասերներին: Հովհաննես Արքայեղբայրը փրկության հույսեր էր կապում ֆրանսիական Փիլիպ II Ավդուստ և անգլիական Ռիչարդ Առյուծասիրտ «խաչընկալ» թագավորների հետ:

Այլ խաչընդալքն փութով դան
չերուսողէմն վերնական
և նոցին եղբարքն, որ աստ փնան
զմարտն դրդել ոչ ձանձրացան:
Հռոմայ արքայն, որ Ալաման
բիւրուք ի յայտկոյսս մեռան
սակայն մնացեալքն ոչ կտոնցան
եւս բաղում ընդ ծովն գան:
Այժմ փռանդաց Փիլիպ արքայն
և բնգլիղացն նմին նման
լծեալ ի դործ տեառն հասան,
եկին առ մեզ ի շորբորդս ամ:
Սորաւք սպասեմքք փրկութեան
և Աստուծոյ մեր ազնութեան,
զի զմարգարէիցս դարձին դրան
վայելելոյ գտցուք արժանի:

Անարձագանք չի մնացել Կիլիկիայում նույնիսկ խաչակրաց շորբորդ արշավանքը, որ կազմակերպեցին վենետիկցիներն ու ջենովացիները, արշավանք, որ փոստորեն հանգեց բյուզանդական կայսրության ավարաւման ու տեական օկուպացման:

1204 թ. Գրիգոր դպիրը Հռոմիկայում դրած իր հիշատակարանում նշելով Կ. Պոլսի ավարաւումը, չի կամենում, այնուամենայնիւ, երես դարձնել խաչակիր դավթիչներից:

«Նւ մեր այսոցիկ տեղեկացեալ՝ յառաջին տրտմութեանցն սակաւիկ մի սթափեալ ուրախացար, — գրում է նա, — և ըստ նախադուշակ մարգարէութեան սրբոյն Ներսէսի սպասեմք փրկութեան

1 Գ. Յ ո վ ս ե փ ե ա ն, Յիշատակարանք ձեռագրաց, 1, էջ 570:

սուրբ և աստուածակոխ քաղաքին Երուսաղէմի, նաև ամենայն աշխարհի»¹:

Սակայն ավելի հեռահաս արձագանք են դտել այս ակնկալությունները խաչակիրների երրորդ և չորրորդ արշավանքների ժամանակ խմբագրված անվավեր այն գրվածքում, որը մուտք գործելով Ազաթանդեղոսի պատմութեան ձեռագիր օրինակների մեջ, հայտնի դարձավ «Դաշանց թուղթ» անունով²:

«Սիրո և միարանության» այդ «Դաշինքը», որ իբր թե գրել ու կնքել են Կոստանդինոս կայսրն ու Սեդրեստրոս պապը մի կողմից, և Տրդատ թագավորն ու Գրիգոր Լուսավորիչը մյուս կողմից, շարադրում է Տրդատի և Լուսավորչի Հռոմ գնալու առասպելը, հրամցնելով այդ որպես եղելություն: Պապը որակավորվում է այդտեղ որպես «աթոռակալ գլխաւորաց առաքելոցն՝ Պետրոսի և Պողոսի որ երկրաւոր և երկնաւոր բանալեօք ունի իշխանութիւն յարեմըտից մինչև յարեւելս ի վերայ ամենայն ազգաց քրիստոսագաւանից, կաթող և արձակօղ ի յերկինս և ի յերկրի և հրամանահան հզօր լընթանուր յեկեղեցիս Քրիստոսի»³: Պապի և մյուս հայրապետների հանդեպ հշու վասալի դերի մեջ է անգամ Հռոմի կայսրը. սա հայտարարում է իր խոկ բերանով թե՛ «Արդ յայսմ հետէ հնազանդեմք հօրս մերոյ հոգևորի և դնեմք ղթագ թագաւորութեանս մերոյ ընդ ոտիւք հայրապետացս սրբոց. և մեք կամք ի ներքոյ ձեռին սոցա՝ կամակատար ծառայ աստուածոյն և աստուածարեալ սրբոցս»⁴: Ուլքե՞ր են դերադոր այդ հայրապետներն ու սրբերը: Կոստանդինոս կայսրի անունից հայտարարվում է. «Հաւատամք ճշտութեամբ թէ եօթն սիւն են յաշխարհի ի մերում ժամանակի. սուրբն Սեդրեստրոս՝ յարեմուտս, և սուրբն Գրիգոր՝ յարեւելս: Եւ սուրբն Անտոն՝ ի հարաւ: Եւ սուրբն Նիկողայոս՝ ի հիւսիս: Եւ սուրբն Մակար՝ յԵրուսաղէմ: Եւ սուրբն Յակոբ ի Մծբին: Եւ սուրբն Եփրեմ ի յՈւրհայ»⁵:

Հռոմում պապը կաթողիկոս է ձեռնադրում Լուսավորչին և հըռչակում նրան «համապատիւ մեր հզօր աթոռոյս Երուսաղէմին, և Անաիոքին և Աղեքսանդրին»: Կաթողիկոսները պիտի ձեռնադրվեն հայ թագավորների առաջարկութեամբ՝ եպիսկոպոսների ձեռքով:

¹ Գ. Յ ո վ ս ե փ ե ա ն, Յիշատակարանը ձեռագրաց, Կ, էջ 693:

² Տե՛ս Ազաթանդեղոս, Գիրք վիպաասնութեան, Կ. Պոլիս, 1799, էջ 399 և հետ:

³ Նույն տեղում, էջ 400:

⁴ Նույն տեղում, էջ 413:

⁵ Նույն տեղում:

նայն, դիմոսական հաղկաց արքունի: Նաև որք ունին զնշան կուսութեան և պարկեշտութեան արք և կանայք շուխազդեսոր և պարեգօտահանգերձք ամենեքեան ազատ լիցեն և արքունուստ զգեցցին և կերակրեցցին... իսկ համարէն մարդիկ սեփհական ազգաց դադմատացոց (ըստ ձեռագիր օրինակների՝ «և հայոց») ամենին անգըլխահարկ լիցին, յամենայն վաստակոց իւրեանց հնգեակ տացեն ի գրունս արքունի. և այլ դիմոս մի երթիցէ ի գրունս նոցա: Իսկ այլ ազգ և լեզուք՝ զորս մեծաւ պատերազմաւ հնադանգեցուցար մեր և հայք՝ նորա պարտին մեզ զգինս զլիւսց իւրեանց բաց ի հնգեկէն: Եւ տան մեզ ոսկի և արծաթ ըստ կարի ի տարին երեք անգամ. դարունն ի գլխէ, և յաման յանասնէ. և աշունն յարդեանց մտէ: Իսկ աղքատքն և օտարքն ընդ այսոսիկ մի յիշեցցին: Բայց վաճառականք որ շրջեն անահ և շահեն ի մեր աշխարհիս յամենայն իշխանութեան մերում և ոսկեհանք և արծաթահանք բաժինս հանցեն մեզ»¹:

«Արիական լատինացոց» (= դադմատացոց) և «անհաղթելի թորգամացոց» (= հայոց) միջև կնքած «սիրո և միաբանութեան» այս դաշինքի դորությունը վավերացնող կողմերը տարածում են մինչև «ի կատարած աշխարհի»: Փառատակս թղթի անվավերականությունը վաղուց արգեն նշված է ու մերկացված²:

Հիրավի Տրդատի և Կոստանդինոսի, Սեղբեասարոսի և Կուսավորչի հանդիպումը հայերի ինքնատիրությունը շոյող մի լեզենդ էր,

¹ Նույն տեղում, էջ 413 և հետ:

² Տակավին XVII դարում էր տպւում, թե՛ «Oltre qu'il y a plusieurs choses dans cet Acte qui paroissent fabuleuses, il y a de l'apparence que ce prince a esté fabriqué pour la grand parte dans les siecles suivans, principalement au temps du pape Innocent III lorsque l'Eglise arménienne a voulu se reunir avec l'Eglise Romaine: car l'ont y trouve maniere de parler touchant la souveraineté des papes, qui n'estoient pas en usage dans ces temps-la (սեւ՝ Histoire critique de la creance et des coutumes des nations du Levant, publiée par le Sr. De Moni, Francfort, 1631, p. 134. *Քննադատական վերաբերմունք ուներ դեպի «Դաշանց թուղթը» նաև XVIII դարի սկզբներում տպրած Վարդան Բաղիշեցի վարդապետը, «Պատմադիրք հայոց» ձեռագիրը ցուցակի հեղինակը: Նշելով Ազաթանգեղոսի պատմության գիրքը, վերջինս հարում է. «Բայց Դաշանցն սիրոյ և միաբանութեան զգոյշ պարտ լինել, զի ի հին օրինակսն ոչ ուրեք գտանի, այլ ի նորագոյնսն ախթարմայից բաղում ինչ ըստ իւրեանց ախորժակացն շարադրեալ խորամանկութեամբ երկի».* (ՀՍՍՌ՝ Մատենադարան, № 2271 թ. 213ա) XIX դարում «Դաշանց թղթի» ժամանակավրիպումների հերքումով զբաղվեց մանավանդ Կ. Վ. Շահնազարյանը (տե՛ս նրա «Դաշանց թղթի քննությունն ու հերքումը», Պարիզ, 1862, էջ 55 և հետ.):

որի մասին անգամ Ալիշանը գրում էր թե՝ «Որչափ ինչ որ աւանդված է նկատւումք խնդրոյս՝ ոմանց բաւական չերևիր ի ստուգութիւն. սակայն եթե ստույգ այլ չըլլար, այնքան յարմար և վայելուչ էր, որ գրեթէ անկարելի այլ կըրնար ըստիլ չըլլալն»¹։ Պատմութեանը և առատելը հաշտեցնելու բարեպաշտ այս եղանակը զավեշտական է գրեթէ։

Տրդատի և Կոստանդինոսի դաշինքի մասին վկայում են արդեն հին հեղինակները։ Պիտի կարծել, թե դաշինքի պատմութեանն այլ ինչ չէր, քան քրիստոնեացրած մի գրույց հանդիսավոր այն ընդունելութեան մասին, որին մեր թվականութեան առաջին դարում արժանացել էր հեթանոս Տրդատ Լ-ը, քրիստոնեակալած Ներոն կայսրի կողմից։ Հայտնի է, որ այս Տրդատն էր հենց, որ հռոմեական կայսրի ձեռից ստացած արքայական իր պատվանշանները։ Հռոմեական հեղինակները հազորդում են նաեւ, որ զեպի Հռոմ կատարած տառնամայա ճանապարհորդութեան ժամանակ նրան ուղեկցում էր մեծ շքախումբ և երեք հազարանոց պարբակաւ մի ջոկատ²։ Ըստ երևույթին այն Տրդատի օրոք, որն իսկապէս եղել է Հռոմում, Արշակունի ծագում ունեցող գինատիան տակաւին այնքան քիչ վստահութեան ունեւր զեպի իր երկրի ժողովուրդը, որ անձնական պաշտպանութեան համար կարիք էր զգում ոչ թե հայ, այլ պարբե թիկնապահներին։ Նոր մի փաստ, թե որքան էին հեռանում հետագա գրույցները պատմական իրադարձերից³։

Սակայն «Գաշանց թուղթը» գերազանցում է Տրդատի մասին պատմվող մյուս պատկերներից։ Այստեղ գործ ունենք ոչ միայն ժողովրդական լեգենդների, այլև մի կեղծիքի հետ, որի վրա դժվար չէ նշմարել ուշ ժամանակների եկեղեցաքաղաքական տենդենցը։ Կոստանդինոսյան հանրահայտ «կեղծ նվիրագրի» հետ մրցող «սիրո և միաբանութեան» այս թուղթը կառուցված է «աստուածընտիր ժողովրդի», ներկա զեպում Հռոմի՝ գերիշխանութեան, նրա տիեզե-

¹ Ալիշան, Արշալոյս քրիստոնեութեան հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 196։

² К. В. Тревер, Надпись о построении армянской крепости в Гарни, Ленинград, 1909, стр. 25 и др.

³ Քրիստոնյա Տրդատին հայ ժողովրդական բանահյուսութեանը վերագրում է հատկութեաներ, որոնք զաւրկա են դարձյալ հեթանոս Տրդատից։ Այսպէս՝ Բուշանընում պատմվում էր թե «Ծրդատ (Տրդատ) մեծ թագավորը 40 գոմեշի ուժ ունեւր և պալէր (վեմ քար) կշըջէր» (Ազգագրական հանդես, VII, էջ 30)։

րական եկեղեցապետության զաղափարի վրա: Աշխարհիկ-քաղաքական իշխանությունը սատրապրված է հոգևոր-եկեղեցական իշխանության: «Աստուածընտիր ժողովրդի» և հպատակ ժողովրդի հակադրումը հետեղականորեն սրված է մանավանդ՝ քրիստոնյաների և ոչ քրիստոնյաների: հակադրման մեջ: Ազատագրվելիք Հաստատանում սահմանվելու է մի իրավակարգ, որը լուի շրջումն է լինելու մուսուլմանական օրենքի. քրիստոնյաների փոխարեն գլխահարկ են վճարելու մուսուլմանները. ասել է մուսուլման նվաճողների սահմանած անհավասարության տեղը բռնելու է հայերի սահմանելիք անհավասարությունը: Արդեն իսկ այս մանրամասնությունը փոխադրում է մեկ Տրդատի և Կոստանդինոսի ժամանակներից խաշակիր ֆեոդալների և նրանց դաշնակիցների «ազատագրված» աշխարհը: Խաշակիր այդ պետությունների մեջ նվաճվածները դրված են բանույ գրաստի և խոսուն գործիքի վիճակում: Աշխատավոր դուլպայիները—մուսուլման արարներ կամ քրիստոնյա հույներ և սիրիացիներ,— դատապարտված էին ճորտ-պառիկոսների դրություն: Նույն դրությունը իշխում էր նաև Կիլիկիայում: Հայերն այդտեղ տիրող տարր էին՝ ոչ միայն պառիկոսների վիճակում գտնված մուսուլմանների, այլև քրիստոնյա հույների, սիրիացիների և անգամ ֆրանկների հանդեպ, որոնք դուրս էին մնում էքստերիտորիալ իրավունքների շրջանակից¹: Հայ շինականներն այդտեղ տակավին դամված չէին հողին, նրանք ունեին մի վիճակ, որ հիշեցնում է արևմտյան կոլոնների վիճակը²: Վարդան պատմիչը Լևոն II-ի մասին գրում էր՝ «և էր ճոխ և հաղթալզաց և հարկադիր և լծատանջ ամենայն շրջակա ազգացն»³: Այս վիճակը պատերազմական իրավունքի պարզ հետևություններից էր. «Եւ գիտել պարտ է,— գրում էր Սմբատի «Դատաստանագիրքը»,— որ այլ հալալ կումաշ չկա և մուսք՝ քան զայն, որ մարդ իր թրովն շահի յանօրինաց»⁴: Ցայտուն կերպով շեշտված է մուսուլման հպատակների սատրապա վիճակը այն փաստի մեջ, որ նրանց արյան գինը նշանակված էր 100 դահեկան, մինչդեռ քրիստոնյաներին՝ 300 դահեկան⁵:

¹ Վերջիններիս մասին տե՛ս՝ Langlois, V. La Trésor des Chartes d'Arménie Venise, 1863, p. 33.

² Հմմտ. Langlois V. Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie sous les rois de la Dynastie Roupénienne, S. Petersburg, 860, էջ 16:

³ Վարդան, նույն տեղում, էջ 182:

⁴ Josef Karst, Sempadischer Kodex aus dem 13. Jahrhundert, Strassburg, 1905, էջ 164:

⁵ Նույն տեղում, էջ 19:

Ավելի մեծ բարիք է խոստանում «Դաշանց թուղթը» հայ եկեղեցականներին: Այստեղ կարևոր չէ այն հանգամանքը, որ սրանք ազատ էին հայատարարվում գիմնասական կամ արքունի տուրքերից: Հայ եկեղեցականները վայելում էին այդ ազատությունը նաև առանց «Դաշանց թղթի»: Նորություն էր, սակայն, արտոնված այն դրությունը, որ խոստանում էր «Դաշանց թուղթը» հայ եկեղեցուն՝ արևելյան մյուս եկեղեցիների համեմատությամբ:

Հայանի է, որ հայ եկեղեցին սկզբնապես ենթարկվում էր Կեսարիայի եպիսկոպոսապետին և անշուք հեռու էր արտոնված այն դիրքից, որ իրեն թե հատկացրած են եղել նրան Կոստանդինոսն ու Սեդրեստրոսը: Միայն կեղծ, խարուխիկ ու միտումնավոր մի թուղթ կարող էր շաղկապել հայ եկեղեցու սկզբնավորման պատմությունը Հռոմի հետ, ընդ սմին տիեզերական եկեղեցու մեջ վերադրելով հայ եկեղեցուն աշնդիսի դիրք, որպիսին նա ունեցած չէ երբեք: Հայ կաթողիկոսությունը ոչ միայն գերիշխող, այլ նույնիսկ հավասարազոր չի ճանաչվել երբեք Նրուսագեմի, Անտիոքի կամ Ալեքսանդրիայի պատրիարքությունների հանդեպ: Բայց այս մեծարանքի ժամանակ իսկ «Դաշանց թղթի» խմբագրողը պարզում է ստախոս իր լեզուն: Հայանի է, որ չորրորդ դարի սկզբում, բացի Հռոմի պապից և Անտիոքի ու Ալեքսանդրիայի պատրիարքություններից, գոյություն ունեւ նաև նրանց հավասարազոր եփեսոսի պատրիարքությունը, որի իրավունքները մի քանի տասնամյակ հետո անցան Կ. Պոլսի պատրիարքությանը: «Դաշանց թուղթը» լսում է թե՛ եփեսոսի և թե՛ նրան հաջորդած Կ. Պոլսի պատրիարքության մասին: Այս լուսվորներ մեզ փախադրում է չորրորդ դարից խաչակրաց չորրորդ արշավանքի ժամանակները, երբ գրավելով Պոլիսը՝ խաչակիրները ենթարկեցին նրա պատրիարքությունը պապի գերիշխանությանը, փաստապես ի չիր դարձնելով պատրիարքական իշխանություն: Պատահական չէ, որ Պոլսի պատրիարքության փոխարեն «Դաշանց թղթի» հեղինակները նպատակահարմար են համարում հիշատակել խաչակրաց արշավանքների դարաշրջանում կարևորություն ստացած Նրուսագեմի պատրիարքությունը և միաժամանակ հավատախաջումներ անել արևելյան մյուս աթոռների նկատմամբ հայոց կաթողիկոսության վայելած գահերեցության մասին: Բնորոշ է նաև, երբ «Դաշանց թուղթը» տուրքերից ազատ էր հայատարարում ազգապաներին և օտարներին: Օտարներին խոստացվող իմունիտետը ցույց է տալիս արևմտյան ներշնչումների առկայությունը, առանց որոնց անհնարին էր «Դաշանց թղթի» առաջացումը: Ինչ վերաբե-

րում է աղքատների հիշատակման, այս ձրի մի խոստում էր, որով «Գաշանց թղթի» հեղինակները ձգտում էին կարթել հայ ժողովրդական մասսաների համակրանքը:

Քննելով Աղաթոնի գուշակությունները՝ ուշադրություն դարձրինք Լուսավորչի առհմի կաթողիկոսությունը վերականգնելու շուրջը արժարժվող մտայնության վրա և մատնանշեցինք այն ակնկալությունները, որ կառվում էին այդ առիթով քաղկեդոնական Բյուզանդիոնի և Հռոմի հետ: Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսը (1166—1173), որի արեմտյան կողմնորոշումը ծանոթ է մեզ արդեն, հպարտորեն վերադրում էր իրեն Պահլավունի-Արշակունի ծագում:

«Ի յիշատակ բարեաց հոգւոյ
Բարեպարիշտ ծնողաց մերոյ,
Յազգէն գոյով Պահլաւունոյ,
Համատահից Արշակունւոյ»¹:

Շնորհալու եղբայր Գրիգոր Փոքր կոչված կաթողիկոսի (1113—1166) մասին Գանձակեցին ասում է, թե Նրուսաղէմի ֆրանկներն ու նրանց պատրիարքը «առաւել սէր հաստատեցին ընդ ազգիս մերում վասն նորա... զհին գաշինս Տրչատայ և սրբոյն Գրիգորի և Կոստանդիանոսի կայսեր և Սեղրէստրոսի հայրապետին վերստին հաստատեցին և նորոգեցին առ սովա»²: Գրիգոր Տղա Պահլավունի կաթողիկոսի (1173—1193) մասին միջնադարյան անանուն մի ժամանակագրության մեջ կարգում ենք. «Որդի էր սա Պահլաւունոյն հօր սպարապետին վասիլին ունելով ի ձեռին ըզգունդն Արշակունին, զոր և մեծն Սահակ ետես դատարկացեալ: Զսա պատւեալ պապն Հռոմա և զազգն իւր և զրեաց Նրուսաղէմ և Անտիոք ունել զնա որպէս զանձն իւր»³: Նույն այս Գրիգոր Տղայի մասին վարդան պատմիչը գրում է. «Առաքէր և նոյն պատրիարգն եպիսկոպոս մի՝ Գրիգոր անուն, ի պապն Հռոմա վասն վտանդին որ ի Յունաց կրէին Հայք և զի խնդրեսցեն աղօթս և արհնութիւնս՝ որպէս և առաջինքն. զոր կարի մեծարեաց պապն և ետ պատարագ առնել և հաղորդեցաւ, և հաղոյց նմա զիւր քահանայական իշխանութեան հանդերձն: Եւ հաւաքեաց առ ինքն զամենայն պատուաւորս. — զկայսրն Ալամա-

¹ Կ Լ ա յ և յ ի (Ն. Շ ն ո Ր հ ա լ ի), Բանք չափաւ, Վենետիկ, 1830, էջ 226:

² Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ և յ ի, նույն տեղում, էջ 109 և հետ.:

³ «Պատմութիւն սուրբ հարցն», զբշաղիւր, զրված 1409 թ., Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 7620, թերթ 24:

նաց և զթագաւորն Անգլիկաց և զթագաւորն Փռանցիտաց իւրանցանովքն, և զպատրիարքն Ալամանաց, որ ունի քսան և հինգ հազար ձիաւոր, և զարհի եպիսկոպոսն Սպանիոյ, որ ունի քսան հազար ձիաւոր և զարքեպիսկոպոսն սուրբ Յակոբայ, որ տիրէ հինգ հազար ձիաւորաց, և յայսմ կողմանէ զպատրիարքն Երուսաղէմի: Եւ ի խորհուրդ մտեալ նոքօք զրեաց զիր (ՎԱԳ. «զրեցին զիր») հրամանաւ սուրբ առաքելոցն ի նոցա երեսաց. — «Եթէ Հայոց պատրիարքն յայնկոյս ծովու իշխանութիւն կալցի՝ ի վերայ Հայոց և Յունաց և ամենայն ազգաց քրիստոնէից, որպէս մեք յայսմ կողմանէ երկնաւոր և երկրաւոր բանալեօք: Եւ վասն զի երկայն Հանապարհ ի մէջ իմ և եզրօք իմոյ՝ Հայոց պատրիարկին, առաքելի նմա զիմ պատրիարդակոն վախաւն և զսպաւն և զկօշիկն, զի զայն զղեցեալ պատրիարդեացէ մատանեաւ հանդերձ»: Եւ ասէ ցեպիսկոպոսն Գրիգոր «Տար և զղեց» պատրիարկին, և յայնմ հետէ նմա լիցի պատիւ իշխանութեան յովիտեանս յովիտենից»¹:

XIII դարի և ավելի ուշ ժամանակների այս և նման տպուկրիֆների մեջ տեսնում ենք արդեն «Դաշանց թղթի» և նրա հիմք ծառայած շրջուն լեզենդների ներգործութիւնը:

Երուսաղեմը Սալահ-ադ-Դինի կողմից առնվելու կապակցութեամբ Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի «Ողբ»-ում արտահայտւում էր այն հավատը, թե Երուսաղեմը պիտի նվաճվի նորից խաչակիրների ձեռքով: Բանաստեղծը այս առիթով վրեժի կոչ էր ուղղում քրիստոնյաներին և միաժամանակ գովերգում Լեոն իշխանի հաղթանակը «հաղարացիների» վրա²: Կասկած չկա, որ Տղան վառ ակնկալութիւններ ունէր երրորդ խաչակրաց արշավանքը կաղմակերպողներից: Նշենք նաև այն, ինչ պատմւում էր նրա և Կիլիկիայի Լեոն իշխանի մասին՝ այս վերջինիս թագաւորական տիտղոս շնորհվելու կապակցութեամբ: Պատմիկով Ֆր. Բարբարոսայի մասին, Լամբրոնացին գրում է. «Եւ զի խոստումն էր ինքնակալին ոսկի կնքեալ գրով՝ Հայոց թագաւոր դնել՝ պահանջեաց ի նմանէ կաթողիկոսն սուրբ (իմա՝ Տղան Ա. Հ.) զլրումն խոստմանն և ինձ հրաման ետ զսոյն թարգմանել»³: Վարդանը հաղորդում է մեզ այդ նամակի տպավորութիւնը Բարբարոսայի վրա: «Եւ թագաւորն ժողովեալ զամենայն մեծամեծս իւր՝ ետ կարգալ. և ի խնդութենէն լացին. և զրեաց պատասխանի». «Ահա ունիմ թագ և զգնատ, զի օծցես թագաւոր Հայոց զոր

¹ Վ. արքան, նույն տեղում, էջ 175 և հետ.:

² St'e Dulaurier E. Recueil des histoire de Croisades, Paris, 1869, I, էջ 284, 293, 300:

³ Ա. ի 2 ա ն, Հայագրատում, էջ 431:

որ ընտրեալ»։ Եւ ասէր ի լսելիս ամենեցուն. «Մինչ ոչ տեսանեմ... պատրիարքն, Գրիգոր, ոչ ասեմ ինչ կա ի սրտի իմում»¹։

Արշի իր գաղտնիքը Բաբրարոսան թաղեց Սեւեք գետի հասա-
կում։ 1193 թվականին անանուն հայ մի պատմիչ, ավելի սառնար-
յուն և ճշմարտախոս, քան նախընթացները, հայտնում էր այդ մա-
սին. «Եւ ասլա շարժեալ մի ոմն ի թագաւորացն Հոռոմայեցոց ալա-
ման կոչեցեալ գաւ մինչև ի սահմանս Կիլիկեցոց և ոչինչ արիութիւն
ցուցեալ կատարի մահուամբ գետասոյզ եղեալ զօրքն ցրուեալ
բաժանեցան»²։

Բաբրարոսայի վախճանին հաջորդում է Գրիգոր Տղայի մահը։
Սակայն երկուսի կամքը կատարում են հին և նոր Հռոմի կայսրնե-
րը՝ Հայնրիխ Հոհենշտաուֆենը և Ալեքսիոս III Անգելը։ «Ի լրումն
թուխ Ոսէ (1198)... գրում է Լամբրոնացին,— վերապատուեցաւ
թագաւոր Հայոց Լեոն՝ որ յՌուբինեանց, բարեպաշտ և յաղթող
Աստուծով, որոյ հռչակ արութեանն շարժեաց զմեծ ինքնակալն
հին Հռոմայ զՀեոի, նոր Հռոմայ զԱլեքս, որք պսակեցին զնա քա-
րամբ պատուականաւ եկեղեցի Տարսոնի՝ որ իմ անարժանութեամբս
հովուի»³։ Անցքի նշանակութիւնը զրվատում էին այդ նույն տա-
րում գրված ուրիշ հիշատակարաններ. Ոսէ (1198) թվականին դրան-
ցից մեկը գրում է Լեոնի մասին. «Ընկալալ օծումն որպէս զմեծն
Տրդատ, կապակցութեամբ արիական ազգին Յունաց»⁴։ Մի ուրիշը
արձանագրում էր. «օծին զԼեոն թագաւոր Հայոց, ի հնազանդութիւն
եկեղեցոյ Հռոմայ և քմբրուրին Ալամանաց. և եղև ուրախութիւն մեծ
ազգիս Հայոց, զի տեսին վերստին կանգնեալ և նորոգեալ զտէրու-
թիւն իւրեանց յերեսս Լեոնի բարեբարոյ և աստուածասէր ար-
քայի»⁵...

Տղային հաջորդած Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսը, Պահլա-
վունիներից վերջին գահակալը, այդ նույն տարում տեղեկացնելով
Ինոկենտիոս պապին Լեոնի թագադրութեան մասին, միաժամա-
նակ օգնութիւն է խնդրում նրանից մուսուլմանների դեմ։

¹ Վ ա ռ դ ա ն, նույն տեղում, էջ 179 և հետ.։

² Զ ա լ ա լ ե ա ն Ս ա ռ գ ի ս, եպ. Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հա-
յաստան, Տիբիսի, 1858, հ. II, էջ 464։

³ Ա լ ի շ ա ն, Հայաստանում, էջ 427։

⁴ Ն ու յ ն տեղում, էջ 422։

⁵ Ն ու յ ն տեղում, էջ 437, հմմտ. Ս մ բ ա տ Ս պ ա բ ա ս ե տ, Տարեգիրք,
Փարիզ, 1859, էջ 109։

Գրիգոր Աստուծոյ մտայնութեանը հասու լինելու համար նշենք, որ սա նույն անձնավորութեանն է, որի խնդրանքը ժամանակին Շնորհալին գրել էր նոր խաչակրութեան գաղափարով համակված «Ողբ Եղեսիոյ» նշանավոր պոեմը: Պոեմի վերջում հեղինակը գրում էր նրա մասին՝

Մանուկ աղա՛յ՝ գոյով տիտց,
    և կատարեալ՝ չիմաստ ողոց.
Ներհրմատցեալ՝ յարհեստ զինուց,
    բոս հրահանգին՝ հոգմաշեցուց,
Գոյ յաջողակ՝ ի նուս ձիուց,
    որպէս արեւն է վարժելոցս¹:

Պատկին ուղղված զիմումը հաջորդ տարում կրկնում էր Լեոնը: Բաղձանք հաշտնելով եկեղեցիների միավորման մասին՝ խնդրում էր «ամենաբրիտանիական օգնութիւն» Կիլիկիան թշնամիներից պաշտպանելու համար²: Պատասխանի մի շարք թղթերով Ինոկենտիոսը հորդորում է թագավորին՝ ամուր կանգնել կաթոլիկ եկեղեցու զիրքերի վրա, խոստանում էր խաչակրաց արշավանք կազմակերպել, իսկ առաջժմ որպէս հոգևոր մխիթարութեան՝ ուղարկում նրան... ս. Պետրոսի զրոշը: 1202 թվականին Սաի Հովհաննէս արքեպիսկոպոսը, կաթողիկոսից հետո երկրորդ ազդեցիկ եկեղեցականը Կիլիկիայում, խնդրում է պապից... եպիսկոպոսական հանդերձանք իր համար և... ինքուղեկներին՝ անհավատների դեմ կռիւղ հաչ զինվորութեան համար: Պապը խոստանում է կատարել համեստ աչդ աղերսանքը: Իսկ մինչ աչդ, պապից խրախուսված Լեոնը, հատուկ հրովարտակներով, խաչակիրների ձեռքն էր հանձնում մի շարք ամբողջներ ու կալվածներ³:

Այս կարգի փաստերը բավականաչափ բնորոշում են «Դաշանց թղթի» ծագումը պարուրող պատմական մթնոլորտը: Հին տեսիլներն ու դաշինքները հարկավորվում էին նոր աշն իրադրութեանը նվիրագործելու համար, որի պատկերն աշնքան ֆանտաստիկ կերպարանք էր ստանալու Վարդան պատմիչի մոտ. վերջինիս ազդրւորը ներկա դեպքում տարածված մի լեզունգ էր, անշուշտ:

«Դաշանց թուղթ» կոչված հերյուրանքը դալիս էր «հիմնավո-

¹ Ն ե բ ո է ո Շ ն ո Ր հ ա լ ի, Ողբ Եղեսիոյ, էջ 89:

² Ա լ ի շ ա ն, Սխուռան, Վենետիկ, 1885, էջ 477 և հետ.:

³ Langlois V. Essai etc. էջ 21 և հետ. և Ա լ ի շ ա ն, Սխուռան, էջ 477 և հետ.:

րելու» և «վալերացնելու» հայ-հոռմեական կողմնորոշման հետ լծորդված սլահանջներն ու սպասումները:

IV դարի գրական հետնախորքի վրա «Դաշանց թղթի» անհայտ հեղինակը փաստապես¹ արժարժում էր XII—XIII դարերի սլաոմական սահմանագծի վրա հուղված թեոկրատական իդեաններն ու ակնկալությունները: «Դաշանց թղթի» Լուսավորիչ կամ Տըր-գատ, Սեդրեստրոս կամ Կոստանդինոս անունները անհայտ հեղինակի համար ժամանակակից Գրիգոր Ապիրատի և Լևոն Ռուբինյանի, Ինոկենտիոս սլավի և «ալաման» կայսրի կեղծանուններն էին պարզապես:

Միջնադարյան մանրանկարների մեջ Տրգատը և Լուսավորիչը սլաոկերվում էին ծաղկողին ժամանակակից տաքաղով ու շրջադրություններ: «Դաշանց թղթի» մեջ նրանց հոռմեական ուղեորությունը նկարագրվում էր նույն կերպ՝ XII—XIII դարերի մտայնությունն ու նպատակադրումների համեմատ:

Հյուսիսային կողմանց վարդապետներին ուղղած իր դրույթան մեջ Գրիգոր Տղան, Լուսավորչի մասին խոսելով, համամիտ էր նույն այն դադափարին, որը թե էր տալիս նաև «Դաշանց թղթի» հերյուրողներին. «Միթե, — հարցնում էր նա, — ամբարտաւանեաց օյսու ամենայնիւ և բաւական համարեցաւ յանձին իւրում զայս ի սլաօիւ տատիճանի, և կամ թէ ոչ խոնարհ սրաիւ և աներկրայ մտօք էաւ յանձն զնալ ի Կեսարիա, և դարձեալ ի Հոռմ և առնուլ ձեռնադրութիւն ի սրբոյն Սեդրեստրոսի և կամ թէ իւրքն ամենայն ոչ կացին ի նոյն միարանութեան սեր»¹:

Գրիգոր Տղային հաջորդած Գրիգոր Ապիրատը Ինոկենտիոս III-ին ուղղած թղթով հպատակություն հայտնեց Հոռմին: Ընդառաջելով Լևոնի ցանկությունը՝ նա համաձայնեց նույնիսկ ծիսական որոշ զիջումներ անել ըստին եկեղեցուն: Պետք էր հիմնավորել կիլիկյան կաթողիկոսների հպատակությունը Հոռմի եկեղեցուն և միաժամանակ վալերացնել կիլիկյան թագավորների վասալական կախումը դրախտի բանալիին ախրացած Պետրոսի զահաժառանգին: Այդ նպատակին էլ ծառայելու էր հենց «Դաշանց թուղթը», որ փորձում էր նվիրագործել Պահլավունի վերջին կաթողիկոսի ապիրատությունը նրա քաղաքականության երևակայական կանխողի — Լուսավորչի — անունով:

Կիլիկիայում արժարժված միարանողական և խաչակրական պրոպագանդի շիկացած մթնոլորտում խմբագրված ապոկրիֆի մեջ

¹ Գրիգոր Տղա, Նամականի, Վենետիկ, 1865, էջ 73:

մեծապես կեղերված են երկրում շրջող հին ու նոր լեգենդները։ Կոստանդինոսի տեսիլքը հանդիպում ենք դեռ Սուկավետի լեռան հետ կապված վրացերեն թարգմանված մի վկայության մեջ, որի ծագումն իջնում է մինչև VII—VIII դարերը¹, երբ արարների դեմ պայքարելիս, հաշերը օգնություն էին սպասում Բյուզանդիայից։ Աղաթոնի մոտ հանդիպում ենք «Դաշանց թղթի» ակնարկն այն մասին, թե Արևմուտքի օգնությունը լինելու է Սուրխասեանց նշխարների Քոչից լեռան վրա (Կաղզվանից արևելք գտնված Քյոսե դաղում) հայտնվելու ժամանակ։ Ինչպես հավատացնում էր Հայսմավուրքը, այս լինելու էր «ի վերջին առաջ, մերձ ի կատարումն աշխարհիս»²։ Ավելի հետաքրքրական է այն, որ առանց որևէ աղճատման «արմենք» ձևով «Դաշանց թղթում» հանդիպում ենք նույն այն «արմաններին» կամ «որմաններին», որոնց հետ դործ ունեցանք Աղաթոնի և Ներսեսի անունների հետ կապված կանխատեսությունները քննելիս։ «Դաշանց թուղթը» ևս տողորվում է «հումայեցի» ազատարարներին հայացնելու մտայնությամբ։ Այս և այլ ղուդադիպությունները առաջացել են անշուշտ նրանից, որ սրանք բոլորն էլ արձագանքում են տարածուն ու արմատացած միևնույն հայացքներին ու արտադրություններին։ Նույն կերպ պիտի բացատրել նաև այն հանդամանքը, որ և՛ «Դաշանց թղթում», և՛ Աղաթոնի գուշակությունների մեջ կրկնված էր հիմնականում Լուսավորչի և Տրդատի հումեհական ուղեւորության հնավանդ առասպելը։ «Դաշանց թղթից» առաջ գրված ու վերախմբադրված Աղաթոնի մոտ նույնպես հանդիպում ենք ակնարկված հաշերի և հումեհացիների միջև կնքված «մեծագահ նամակ քաջ և ուսմիկ ազատաց» կոչված դաշնագրության մասին։ Կա սակայն մի այլ հին աղբյուր։ Տարոնի առաքելոց վանքում պահված «Դաշինք Տրդատայ և Կոստանդինոսի և թեմ Առաքելոց վանաց Տարօնի» վերնադրով մի գրություն՝ իրրև թե թարգմանված 1080 թվականին Չորտուանել Թոսնիկյանի հրամանով հունարեն բնագրից։ Այդտեղ Գրիգոր Լուսավորչի անունից պատմվում էր նրա և Տրդատի ուղեւորությունը Հսում «հանդերձ բազում ազատագունդ զօրօք հայոց, ութ (sic) հազարաւ»։ Նույն թղթում հաղորդվում է նաև Կոստանդինոսի և Սեղբեստրոսի սիրո և միաբանության դաշինքի մասին՝ գրված ու կնքված «Քրիստոսի արեամբն», «զի անգրեղի լիցի ուխտ և միաբանութիւն հայոց և ֆրան-

¹ Н. Я. Марр. Из поездки на Афон, 1899, т. 33 и 34. «Սովերեզ հայկականը», Լ. Ա., էջ 17:

² Ա. Լ. Զառ, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 537:

կաց, մինչև ի կատարած աշխարհի»։ 1080 թվականին գրված թղթում «Փրանկ» անվան հիշատակումը կասկածելի է դարձնում թարգմանության հարադատությունը։ Ալիշանն իսկ ստիպված էր նկատել — «այլ քստ կանխելոյ համբաւու արիական աղդին ֆրանկաց, զայս անուն փոխանակ Հոսմայեցոյ մուծեալ է թարգմանն ի բանիդ»¹։ Բոլոր պարագաներում ակներև է, որ հին լեզենդ էր այս, որ ընդելուզվելով մի այլ գաշնագրի՝ «Դաշանց թղթի» մեջ՝ դառնալու էր պատկան հեղեցու ունիվերսալ հավակնությունները և հայ-հոմեական հեղեցական միությունը հիմնավորող ազիտացիոն միջոցներից մեկը։

«Դաշանց թղթի» մեջ օգտագործվում էին նաև բանավոր աղբյուրներ։ Այս ակներև է Վարդանի պատմության գրքից. այդտեղ լեզենդար գաշնագրությունը շարադրված է բանավոր պատումի հիման վրա։ «Սեփն երկու արքայքն և երկու պապքն, — գրում է Վարդանը, — Գրիգորիոս և Սեղբեստրոսն դաշն և ուխտի կեալ և մեռանել ի միմիանց վերա. զգիր ուխտին ասեմ (sic) ի գրելն թացին յահաւոր խորհուրդն»²։ Ըստ երևույթին բանավոր պատումների հիման վրա էր Շնորհալին «Սակս Հայկազեան սեռի և Արշակունեաց զարմի» վիպասանության մեջ անում Տրդատի և Կոստանդինոսի գաշինքի նկարագրությունը, ուր խոսք կա դարձյալ հայոց թագավորի և Լուսավորչի 70-հազարանոց բանակով Հռոմ ուխտի գնալու, գաշինք կնքելու և

Յոսիկապատ կառս ամբարձեալ
Արքունատուր ձրբիս լըցեալ

հայրենիք վերադառնալու մասին³։ Որ «Դաշանց թղթի» մասին հետադաշում ևս կուտակվում էին նորանոր լեզենդներ, դրան ապացույց կարող է լինել XV դարի առաջին քառորդում Հայաստան այցելած բավարացի Հանս Շիլդերգերի ճամբորդական նոթերը, ուր Տրդատի և Լուսավորչի Հռոմ ուղևորվելու մասին հեղինակը պատմում է բանավոր աղբյուրներից առած մանրամասնություններ, որոնք բացակայում են «Դաշանց թղթում»⁴։

¹ Ա. Լ. ի շ ա ն, Հայապատում, 98 և Այրարատ, էջ 387 և Արշակունյս քրիստոնեության հայոց, էջ 202 և հետ.։

² Վ ա ր դ ա ն, նույն տեղում, էջ 58։

³ Ն. Շ ն ո ր հ ա լ ի, «Բանք չափաւ», էջ 524։

⁴ «Հանս Շիլդերգերի կյանքի և ճանապարհորդության մասին» տե՛ս «Հանդես դրականական և պատմական», երրորդ դիրք, Մոսկվա, 1890, էջ 154 և հետ. վ. Սուբենյանի հոդվածը։

Այդպիսի մի լեզենդ էր, անշուշտ նաև «Դաշանց թղթի» մեջ մտած «Հավհալենի թրի» պատմությունը: Հայ ժողովրդական պատկերացումների մեջ Հավհալենի—Հավհալնի—Հավլունի խաշանիշ թուրը, մարդկանցից անտես, փաշլում է Սեպուհ լեռան գլխին՝ օգի մեջ: Իբրև թե՛ Լուսավորիչն էր խաշի ձե ավել զրան, օձել և «կախել» լեռնապագաթից փեր: Այլ փարիանաով՝ Լուսավորչի հետ միասին ճգնելու համար Սեպուհ լեռը բարձրացած Տրդատ թագավորը պատշանից հանել ու դուրս էր նետել իր թուրը, որը գետին չընկնելով՝ ցցվել էր օգի մեջ՝ Լուսավորչի «անշվան» կանխեղից ճառագված²:

Հավհալենի թրի պատմությունն մի այլ փարիանուր, հայ աղատադրական լեզենդի հետ միախառնված, հաղորդում է մեզ նաև Վարդանի XIV դարի կեսերից ոչ փաղ զրված «Աշխարհադրությունը»։ «Աստվածարնակ լեռն Սեպուհ,— գրում է այդ հեղինակը,— ուր հանգեաւ սուրբ Լուսավորիչն և անդ կա հաւհալանի թուրն Տրդատա, զոր էա նմա Կոստանդինոս թագաւորն. և յորժամ խնդիր արար Տրդատ թագաւոր Լուսավորչին, և գնացեալ եղիա (զնա) ի Սեպուհ և նա առաց նմա զջնջումն ազգին Արշակունեաց, և առեալ զթուրն օձեաց որպես զխաշ և եղ յօգն բանին Աստուծոյ. և առաց թէ յելանելն արիական ազգին որ են փռանկր երևի նշանս այս, զոր առեալ շրջեցուցանեն ընդ ինքեանս»³: Ուշագրավ է, որ, հիշատակելով ալամանների մասին, «Աշխարհադրությունը» նրանցից է սերում տեսիլների «արման»-ներին, հաղորդելով թե նրանք սերված են «յազգէն Արշակունեաց յարիական ազգէն Տրդատայ, զոր խնդրեաց Կոստանդինոս և Տրդատ էա նմա չորս հարիւր աշր»⁴: Արանք Բարբա-

¹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ, ՅIII—XV, II դդ.» (Կաղմեց Վ. Ա. Հակոբյան), Երևան, 1956, II, էջ 551:

² Ս ր փ ա ն ձ ա յ ա ն, Թորոս Աղբար, Բ. 55 և հետ.: «Աստ և Վարդիթեր»-ի ծանոթագրություններից մեկում Արագածի հետ կապելով «անպարան կանթեղի» ավանդությունը, Պ. Պետրյանը հաղորդում է, որ Արագածոտն զավառին առում են Աղարան: Հայանի ևն Ս. Նալբանդյանի առաքիլությունները ժողովրդական այս առուգարանության գեմ: Պրաի կարծել, սա-կայն, որ ոչ թե Աղարան անունն էր ծագել «անպարան կանթեղից», այլ «անպարան» և «Աղարան» անունների պատահական համահնչյունությունն է առիթ ավել Արագածի գլուխը փոխադրելու Սեպուհ լեռան մասին պատմվող լեզենդը: «Աղարան» անվան առուգարանության մասին տե՛ս նաև Ա. Լ. Սա-հ ի ն յ ա ն ի Քասախի բաղիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1955, էջ 42 և հետ.:

³ Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris, 1819, t. II, 432, Վարդանը նշում է, որ նույն այդ թուրն էր աչքի առաջ ունեցել Հովհաննես Պլուզ (Երզնկացի) փարգապետը՝ Լուսավորչին նվիրած «Անձինք» շարականում իր «գին արքայական սղանման զործի» բառերով:

⁴ Saint-Martin, նույն տեղում, t. II, էջ 450:

բոստայի արշավանքից հետո առաջացած պատումներ են, որ վարդանին ժամանակակից Դարդելը պատմելով Տրդատի արամադրած զորականների մասին, որոնց բնակություն համար որպես թե հատկացված է եղել ստորին Գերմանիան, հարում է՝ «Եւ յամմանէ կարծիք են առ բազումս թէ զերմանացիք սերեալք իցեն ի Հայոց»¹։ Այս բացատրությունը, ինչպես տեսանք, մուտք է գործել նաև Ագաթանի որոշ վարիանտների մեջ։

Այնուամենայնիվ «Դաշանց թուղթը» չէր ընդունել իր մեջ բացառապես միայն ազատագրական լեզենդի շրջուն վերսիաները։ «Դաշանց թուղթը» ներծծել էր իր մեջ այդ վերսիաները, սակայն նրա գաղափարական առանցքը կազմում են միսիոներական-թեոկրատական այն իդեաները, որոնց բուն ջերմոցը Խնդկենտիոս III-ի Հռոմն էր։ «Դաշանց թղթի» հեղինակը ունեցել էր ձեռքի տակ նաև այդ իդեաները սնող հայերեն գրավոր աղբյուրներ։ Այսպես, Ագաթանի մոտ «որմանները» հայերի փրկության համար աղերսանքով դիմում են սուրբ երրորդությանը, Պետրոս և Պողոս առաքյալներին, Տիրամորը, Հովհաննես Մկրտչին, Ստեփանոս Նախավկային, Թադևոս առաքյալին և Լուսավորչին։ Նույնը հանդիպում ենք նաև «Դաշանց թղթում»։ Այս զուգադիպությունը վկայում է արդեն այն մասին, որ կամ վերջինիս հեղինակը ձեռքի տակ ունեցել է Ագաթանի բնագիրը, կամ որ երկուսն էլ ցայտել են գրավոր ընդհանուր աղբյուրից։

«Դաշանց թուղթը» ունեցել է գրական ներգործության լայն շառավիղ։ Անգամ XVII դարում նրա ակներև ազդեցության տակ էր գրի առնում հայոց դարձի պատմությունը վրաց պատմագիր Փարսադան Գորգիջանիձեն, որը ծագումով գորեցի հայ էր²։

«Դաշանց թղթին» որոշ տուրք էր ավել նաև XVIII դարի առաջին կեսի վրաց գրող՝ Լիմ անապատի միաբան Գեորգ վարդապետ Կակաբենցը, որը նույնպես գորեցի հայ էր ծագումով։ Վերջինս ներբողյաններ էր նվիրում Սեդրեստրոս պապին և Գր. Լուսավորչին, մի կողմից և Կոստանդին մեծին և Աբդար թագավորին՝ մյուս կողմից³։

Մեծ տարածում ստացավ անվավեր այդ թուղթը նույն դարի մի-

¹ Հ ո Վ հ ա ն ն ե ս Դ ա Ր զ Է լ ի, Ժամանակագրութիւն հայոց, ՍՊԲ, 1891, էջ 70։

² Տե՛ս Մ Ե լ ի ք ս Ե թ-Բ Ե կ, Վրաց աղբյուրները, II, էջ 82 և հետ։

³ Տե՛ս պրոֆ. Լ. Մելիքոթեթ-Բեկի հոդվածը Վրաստանի պետական թանգարանի «Տեղեկագիր», հ. 10, 1910, էջ 104 և հետ։

սիրներնորի ձեռքում: 1683 թ. վենետիկում լույս տեսավ «Դաշանց
թղթի» հայերեն տեքստը և նրա իտալերեն թարգմանությունը,
1690 թվականին նույնը տպվեց Պադուայում, հինգ տարի անց, 1695
թվականին՝ դարձյալ վենետիկում և նորից վենետիկում՝ 1700
թվականին:

Մենք դեռ տալիս պիտի ունենանք նշելու այն դերը, որ կատա-
րելու էր «Դաշանց թուղթը» հետազայում հայ-եվրոպական բանակ-
ցությունների ժամանակ:

4. ԼԵԳԵՆԴԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԳԱՐՈՒՄ

Տեսիլների գրական Լվոյուցիան մոնղոլների ժամանակ: Ռուբրուի վկայությամբ հայ կանխատեսությունների մասին: Մոնղոլների անհանգստությունը գուշակությունների կապակցությամբ: Գուշակությունների վերախմբագրումները XIV—XV դարերում: Փոմա Մեծոփեցի և Առաֆել Քաղիչեցի: Գուշակությունները իրանա-բուբոկոն տիրապետման ժամանակ: Ազատագրական լեգենդի մոտկոյան վարիանտը:

Մոնղոլական արշավանքների ժամանակ հայ ազատագրական սպասումները մտան զարգացման նոր շրջան:

Վաշկատուն նվաճողներն ավերեցին Հայաստանի շատ քաղաքներ ու գյուղեր, սրի տեղեկին բնակիչների մի մասը, ձնշեցին և ծանր հարկերի տակ դրին մնացածներին: Հայաստան հրոսած նոր «նեստոլների» մեջ ոմանք տեսան Նեոի գալուստը աղղանշող այն «կարապետներին», որոնց մասին նախազգուշացնում էին երբեմն: Ոչինչ դժվարություն չառաջացրեց այն հանգամանքը, որ խաբուսիկ էին դուրս եկել երջանիկ գալիքի բոլոր այն խոստումները, որոնք պիտի իրականացած լինեին Նեոի հայտնվելուց առաջ, «չորրորդ տիեզերական պետություն» սահմաններում: Բայց դույն հենց այդ պատճառով Նեոի մասին չէր առաջիմ խոսքը, այլ նրա «կարապետների»: Ահավոր էին սրանց դորժերը, ուստի և անկասկած նրանց նույնությունը տեսիլներում նկարագրված արհավիրքների հետ: Վաղուց արդեն մոռացել էին սելջուկներին, որոնց նետերի տարափը մի ժամանակ տաքածվում էր Միջին Ասիայի անապատներից մինչև «Մեծ օվկիանոսի» — Միջերկրականի — ափերը: Նոր նեղիչների սարսափը ավելի մեծ էր ու տարբերային, ուստի և պատճառ կար նշմարելու նրանց մեջ հների գուշակած «նեստոլներին»: Արդեն 1236 թվականին — Հայաստանի նվաճման առաջին իսկ տարում — անանուն մի ժամանակագիր, նկարագրելով «նեստոլների» ար-

շաւանբը, այն կապում էր Ներսեսի կանխատեսութեան հետ. «ՈՁԵ (1236) թուին անառիկ բերդն, որ կոչի Կայեան և Լաւո՛ւ քաղաք և Անի մայրաքաղաք Հայոց և այլ բնաւ աշխարհքս Հայոց, գաւառք և անառ բերդորայք և քարայրք և անմուտ մայրիք ի միում ամ առան. և կոտորեցան անհամար և անթիւ արք և կանաչք և մանկունք. և ո՛վ կարէ պատմել զնեղութիւնս և զտառապանս, զոր ևհաս մեզ յանդորմ ազգէն նեառդաց, որպէս տապ սուրբ հայրապետն Ներսէս, տեսեալ հոգոյ ակամբ ի ժամ վաղձանին իւրոյ, առէ՝ քաղկեային հայք ի հիմանց յազգին նեառդաց, գառարկեային ճանապարհք բաղմաղնացք առ ի չղոյ մարդանց և այսպէս եղև որպէս հրամայեաց»¹: «Զի ի զլուխ ելին ամենայն սրբոց մարգարէութիւնք, որք յառաջագուշն գուշակեցին վասն նեղութեանցս, որ հանգերձեալ էր լինել. և առ մեզ գործովք կատարեցաւ» — հայտարարում էր մոնղոլական շրջանի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին իր գրքի առաջաբանում: Գանձակեցին համարում էր իր ժամանակի ազետները. «սկիզբն երկանց յայտնութեան սրգուշն կորստեան որ երկնշիմք՝ մի՞ գուցե երեւոցի նա ի մերում աւուրս. զի գործք ամենայն որ գործին այժմ, զնոյն նշանակեն... զի զոր գուշակեաց այրն Լևաուծոյ սուրբն Ներսէս վասն ազգին նեառդաց և աւերման աշխարհիս Հայոց, այժմ կատարեցաւ յազգէ որ Ռաթարն կոչի»²: Ներսես Պարթևի տեսիլքի հետ է կապում մոնղոլների ներխուժումը նաև Վարդան պատմիչը. ըստ այդմ Ներսեսը գուշակել էր «զոր ինչ կրեցարս յազգէն նեառդաց, զորոց զանուանսն կոչէ սուր և թեթև, զի թերև թաթարն սուր և թեթև ասի ըստ լծորդաց դոփոխման և կամ սուր և տար, որ է տաթար, քան զի հարին անյաղապէս և տարան աներկիւղապէս զորդիսն Սիոնի ի սարկութիւն գերութեան»³: Օգտագործելով մեզ ծանոթ տեսիլքի վերախմբադրված վերսիսան, Վարդանը, ինչպես տեսնում ենք, վերիմաստաւորում է «սուր և թեթև» կոչված նեառդների մասին այդ վերսիսայում հանդիպող վարիանտը:

Տեսիլները միշտց էին տալիս ոչ միայն բացատրելու նեղիչների երևումը, այլ և կաահելու նրանց կործանումը: Զէ՞ որ «արիական» ազատարարները կամ նրանց առաջապահ «արմանները» պիտի հայտնվին «նեառդներից» — ներկա գեպքում մոնղոլ թաթարներից հետո: Կիրակոս Գանձակեցին գիտեր Սահակի տեսիլն այն մա-

¹ «Մանր ժամանակագրութեաններ», I, էջ 36:

² Կ Ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, նույն տեղում, էջ VII և VIII և էջ 218:

³ Ա լ ի շ ա ն, Հայապատում, էջ 452:

սին, «թէ մերձ երևումն Նեոխնն դարձեալ կանդնելոց է Աստուած զթագաւորութիւն Արշակունեաց և զքահանայապետութիւն յազգէ սրբոյն Գրիգորի»¹: Այդ նուէնը դիտեի նաեւ մօնղոլական սարսափները նկարագրող նրա գոսընկեր ու գրչեղբայր Վարդան պատմիչը. Սահակի մասին Վարդանը կրկնում էր. «Սա ետես զբառնալ թագաւորութեան և զքահանայութեան յազգէն Պահլավունեաց և վերստին անդրէն նորոգիլ ի լուսմն աւուրց» :

Տեղի առաւով մօնղոլ հորդաների առաջ, հայերը, իրոք, չհրաժարիեցին ազատագրական հեռանկարներից: Այս մասին ունենք նաեւ կողմնակի մի գիտողի — Ռուբրուքի վկայությունը: Լյուզովիկոս խաչակիր թագաւորի կողմից գետաջանի հանգամանքով 1254 թվականին Հայաստանի վրայով ֆրանցիսկյան բոկոտն այդ կրոնաւորը գնում էր Կարակորում՝ հանձնարարություն ունենալով դաշինք կնքելու մօնղոլ մեծ խանի հետ և քրիստոնեութեան դարձնելով նրան, ներշնչելու նրան Քրիստոսի գերեզմանը «անօրենների» ձեռքից ազատելու գաղափարը: Այս չնայած այն բանի, որ տակաւին մօնղոլ Գույուկ խանն (1246—1248) էր գրել Ինոկենտիոս II պապին ու քրիստոնյա թագաւորներին, թե կամոքն աստուծո երկրի ամբողջ տարածությունը իրեն է վիճակված, և պիտի որ քրիստոնյա աշխարհի իշխողները դառնան Չինգիզ աստվածորդու հլու հպատակները և տրամադրեն խանին իրենց ուժը: «Դու (գառնում էր խանը պապին) անձամբ թագաւորների գլուխ անցած, ամենքդ ասանց բացառութեան եկեք ծառայություն առաջարկելու մեզ և ենթարկվելու մեզ որպէս հպատակներ»²:

Նախիջեանի մօտեցրում հայ մի եպիսկոպոսից Ռուբրուքը տեղեկացավ երկու հայ «մարգարէների» մասին: Այն, ինչ հաղորդում է մեզ ֆրանցիսկյան քարոզիչը, լիովին գաղափար է տալիս ազատագրական լեզենդի մեջ կատարված տեղաշարժի մասին: «Այդ մարգարէներից մեկը, — պատմում է Ռուբրուքը, — Մեթոդիոսն է, հայ մի նահատակ, որը ամենայն սլարզութեամբ նախատեսել էր խմայելացիների ներխուժումը: Մյուսը կոչվում է Ակակրոն (ՎԱՏ. Ակարոն) մի մարդ, որը մահվան անկողնում, գուշակել է նետող-

¹ Կ. Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, նույն տեղում, էջ 35:

² Վ ա ր դ ա ն, նույն տեղում, էջ 72:

³ Նամակը գրված է պարսկերեն և Վատիկանի գրիչներից հանել ու հրատարակել է P. Pelliot-ը իր «Les Mongols et la apauté, Paris, 1923, վերնադրված գրքում: Մեջբերված տողերն առնոււմ ենք A. H. Насонов-ի Монголы и Русь, М. и Л., 1940, գրքից, էջ 26, ծան.:

ների հյուսիսից խառնելու մասին: Սրանք, ասել է նա, նվաճելու են ամբողջ Արևելքը, բայց խնայողաբար են վարվելու, որպեսզի նվաճեն նաև Արևմուտքը: Սակայն, ինչպես ասել է նա, մեր եղբայր կաթոլիկ ֆրանկները չեն ենթարկվելու նրանց: Նետոզները գրավելու են բոլոր երկրները, հյուսիսից մինչև հարավ, մինչև Կ. Պոլիսը, որպեսզի իրենց տիրապետության տակ առնեն այստեղ նրա նավահանգիստը: Նրանց զլխավորներից խելահաս մեկը մկրտություն է քնդոտնելու այդտեղ և ցույց է տալու ֆրանկներին թաթարների պետին սպանելու և նրանց շփոթության մեջ պցելու հնարք: Այս խորհրդին հետևելու են աշխարհի կենտրոնում (ասել է՝ Նրուսադեմում) գտնվող ֆրանկները: Նրանք հարձակվելու են նաև իրենց հարևան թաթարների վրա, ապա մեր ժողովրդի (այսինքն՝ հայերի) օգնությամբ հետ են քշելու նրանց ավելի հեռու: Այսպիսով, ֆրանկների թագավորը բռնա է գնալու մինչև Բաղրիդ քաղաքը և հիմնելու այդտեղ իր գահը: Ապա նրանք քրիստոնեության են դարձնելու ամբողջ Արևելքը ու բոլոր անօրեններին, հաստատելով երկրի վրա այնպիսի մի խաղաղություն, որ վերադարձներն ավաղելու են մեռածներին, որոնց չէր վիճակված տեսնել նոր դարաշրջանի երանությունը»¹:

Ռուբրուքի հաղորդածն այլ ինչ չէ, քան մեզ վաղածանոթ տեսիլների վերսիսն, փոքր ինչ շփոթված և մոնղոլ-թաթարական արշավանքների իրադրության համեմատ մեկնաբանված: Շփոթության արդյունք է, երբ Ռուբրուքը (կամ նրան սլաոմոզը) հայացնում են Մեթոգիոսին: Բայց փաստ է, որ Մեթոգիոսին վերադրված գուշակությունները մասնակցել էին հայ ազատագրական լեզենդի կազմավորմանը: Փաստ է և այն, որ, ինչպես տեսանք, մեծապես հայացված էին արդեն եթե ոչ ինքը Մեթոգիոսը, զեթ նրա գուշակությունները: Պարզ է նաև, որ Ակաիրոն անունը եղծում է՝ առաջացած Ագաթոն անունից: Ակներե է նաև, որ Ռուբրուքը խառնում էր Ագաթոնի տեսիլքը Ներսես Պարթևի այն գուշակությունների հետ, որ տրեղ էր վերջինս «մահվան անկողնում»: Դժվար չէ բացատրել այդ շփոթությունը. հայ ճառագետներում տեսիլները հաճախ հաջորդում են իրար, կարգացվում կամ սլաոմոջում են մի շնչով, առաջացնելով մոտիվների և պատկերացումների փոխթափանցումներ՝ կոնտամինացիա: Այս ճանապարհով Մեթոգիոսի անունը շատ հեշտ

¹ Rubruk, De gestis sive de moribus Tartarorum, Recueil de voyage et de mémoires, publié par la société de géographie, tome IV, Paris, 1839, էջ 385 և հետ.:

կարող էր կատարել ներսիսյան տեսիլքի հետ կամ աչա վերջինի սյու-
ժեն՝ Ազաթոնի անվան հետ: Բնորոշ է; այս տեսակետից նաև Թա-
թար զեսպանի մանրավեր, որ Ռուբրուքը կամ, ավելի ճիշտ, նրա
հայ գրուցակիցները, Ներսեսի տեսիլքից փոխանցում են Ազաթոնի
գուշակութուններին:

Ռուբրուքը նշում է իր լսած մարգարեությունների ժողովրդա-
կանությունը: Ինքը կարգացած է եղել այդ մասին գեռ Կ. Պոլսում,
այդտեղի հայերի մոտ, բայց քիչ արժեք տվել դրան: «Բայց,—գրում
է Ռուբրուքը,—հիմա ամբողջ Հայաստանում ավետարանի պես են
հավատում դրան»: «Ինչպես որ մեռելներն են անձկորեն սպասում
Քրիստոսի գալու՜ն,—հարում է կաթոլիկ բարոյիչը,—աչնպես էլ հա-
յերն են սպասում ֆրանկներին, որպեսզի աղատվեն այն ստրկու-
թյունից, որի մեջ նրանք երկար ժամանակ գեղեցում են»¹:

Ինքյան պարզ է, որ ստրկությունից աղատվելու հույսը չէր գա-
լիս լեզենդից, այլ հանդիսանում էր խաչակիրների և զուցե արդեն
խոս այդ պահին Նախիջևանի մոտ ոտք դրած ունիտորների քարո-
ղության արձագանք:

Ռուբրուքի շարադրանքի մեջ նկատելի է առանձնահատուկ մի
տենդենց, որ մատնում է մեզ ոչ աչնքան հայերի, որքան ֆրանսիա-
ցի հեղինակի ձգտումը՝ մտցնելու հայերի ակնկալությունները իր
Թազավորի քաղաքական տեսադաշտը: Այդ տենդենցն ակներև է
կոնկրետ այն իմաստից, ոչ մտցնում է Ռուբրուքը Արևելքում և
Հայաստանում գործածական «ֆրանկ» տերմինի մեջ: Ամենից հա-
ճախ ֆրանսիացիներն էին զորավոր հանդիսանում խաչակիրներին
կամ զուրիս անցնում նրանց հիմնած պետություններին: Ուստի
Բյուզանդիայից արևմուտք ընկած բոլոր երկրները հայերի, ինչպես
և արևելյան մյուս ժողովուրդների աչքում դարձան «Ֆրանկստան»
և նրա բոլոր ժողովուրդները՝ «ֆրանկներ»²: Նույն այդ «ֆրանկներն»

¹ «Et par totam Hermeniam habent istam prophetiam ita procerto
sicut Evangelium. Dicebant etiam nobis: „Sicut anima in limbo expertabant
adventum Chpisti ut liberamur. ita expectamus adventum vestrum ut libe-
ramur ab ista servitute in qua tam diu furimus“. Նույն տեղում, էջ 386:

² Այսպես, նրանց համար «ֆրանկներ» էին նաև «ալամաններն» ու
«հունդարները», տե՛ս Օրբելյան, Նույն տեղում, էջ 401, և Առաքել
Դավթիսեցի, Պատմություն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 615: XVil դարի
մի ձեռագրում «ֆրանկ»-ներ են կոչված լեհերը. «Ի Թազավորական ֆրան-
ցաց ազգի, երբորդ Ջիզմունդին, տե՛ս Conybeare. Fr. C. A. Cata-
logue of the Armen. Mns. in the Brit. Museum,» էջ, 183 և 195. Նույնը նաև
Սրվանձատյան, Թորոս Աղբար, II, էջ 385 և 425:

իրենց հոռմեական-կաթուղիի գալանանքի համար հետադաշում կոչվում էին նաև «հոռմալեցիներ», հասկացութուն, որ նախապես շուներ գալանաբանական երանդ և տարածվում էր նաև հոռմեական կայսրութեան բոլոր բազաբացիների, զբանց թվում նաև «բյուզանդացիների» վրա, որոնց այդ պատճառով էլ հենց կոչում էին «հոռմբ»: Արշնադարյան պատմիչների մոտ «հոռմներն» արդեն «ֆրանկներ» չէին: Այս մասին ունենք Աշրիվանեցու ուշադրավ վկայությունը. «Ի Գալստէ մինչև ցեալինն Յուստին 50 թագաւորք փոսնկբ էին, իսկ ի Տիրերէ ի այսր թագաւորքն հոռմ լինէին» — գրում է նա¹:

Մինչդեռ սովորաբար հայերը զործ էին ածում «ֆրանկ» և «ֆրանկատան» անունները համապարփակ և ընդհանրացնող իմաստով՝ հատկանշումով զբաղակալ ամբողջ կաթուղիի նվիրողան՝ Ռուբրուքը, ընդհակառակը, սրտաշիկ կամենում է տեսնել այդ անվան մեջ իրեն սրտամերձ ֆրանսիացիներին, «սրբակենցաղ» իր թագավորի գլխավորութեամբ: Այս վերջինն է հենց, որ, ինչպես հավաստիացնում էր նրա բանագնացը, մանկով Քալիքի՝ ֆրանկների աթոռանիստ էր դարձնելու այդ քաղաքը, ոսկից և ձեռնարկելու էր հետո ողջ Արևելքի և բոլոր անհավասանների քչիստոնեացմանը: Առաջին հեղինակն է Ռուբրուքը, որի մոտ նկատում ենք հետագա միախոնարներին տարբերանշող տեղեկեցը՝ շահավետել հայ ազատագրական լեզվեղը հօգուտ այն պետութեան կամ ի նպաստ այն երկրի, որին ինքն է պատկանում կամ որի շահախնդրութեանն ինքն է բորբոքում:

1273 թվականին Թիլ ավանում հրաշալատումների մեջ պարուրված հայտնվեցին ինչ որ «նշխարներ»: Եկեղեցական ղգուշավոր խրոնիստը գրում է այդ մասին. «Աստանաւոր յայտնեցան նշխարհք սրբոց ի Թիլն Երզնկային և համբաւեցին, թէ սրբոյն Ներսէսին է»²: Կատկածելի հայտնագործումն առիթ տվեց հավատալ, թե մոտ է արդեն հայերի տենչալի ազատութեանը: Այդ առթիվ պատմում էին, թե իրենք մոնղոլներն իսկ, թարգմանած լինելով Ներսէսի տեսիլը, «տաղնապէին խորհրդով, զսկիզբն իրին վախճան իւրեանց իշխանութեանն համարելով»: Նրանցից շատերը խորհուրդ էին տալիս ավանի բնակիչներին՝ գիշերով հափշտակել ու անհետացնել

¹ Մ ի ի թ ա ր Ա յ ր ի վ ա ն ե ց ի, նույն տեղում, էջ 49:

² «Մանր ժամանակագրութեաններ», 1, էջ 44:

սրբի կորստազուշակ ոսկորները. «Թերևս կարասցեն ծածկել զհամբաւն աշխարհալուր»¹:

Սակայն նշխարները չսասանեցին մոնղոլների տիրապետութեան հիմքերը: Փրկութեան ժամը չհնչեց, և սպասված փրկիչները չերևացին ոչ մի տեղ՝ չնայած նշխարների հայտնագործման «աշխարհալուր համբաւին»: Մինչ այդ իր «կարապետների» միջոցով Նեոր շարունակում էր գուժել մեղապարտ մարդկանց շարազետ իր երեսմբ:

Այդպիսի «կարապետներ» նշմարեց Թումա Մեծփեցին միջին-ասիական նորանոր այն հրոսախմբերի մեջ, որոնք սլարբերաբար սաքի տակ էին տալիս Հայաստանի դաշտերն ու լեռները²: Նույն կերպ էին մեկնաբանում Լանկ-Թամուրի աղետալոր այցելութունները ժամանակակից Գր. Խլաթեցին և ուրիշները³: Ներսես Պարթևին նվիրած իր գանձում՝ Խլաթեցին վերագրում է այդ սրբին ոչ միայն թախարների, այլև դրան հաջորդող «հերձվածի» ու Նեալի երեման զուշակումը: Ներկա դեպքում «հերձվածող» — ունիտորներն էին, որ կարապետում էին աշխարհալործան Նեոին:

Մեծփեցուն ծանոթ էր նաև Սահակի տեսիլը: Այսպես, 1410 թվականին նա ազգի տառապանքները լծորդում էր Սահակի «հառաջատես տեսիլքի» հետ⁴: Կամ երբ 1441 թվականին հայոց կաթողիկոսական աթոռը փոխադրվեց Սսից էջմիածին, նա գրում էր. «Կատարեցաւ մարդարէութիւն և տեսիլ առն Աստուծոյ սրբոյ Սահակի Պարթևի, որ ետես ի Վաղարշապատ քաղաքի... Այժմ ողորմեցաւ արարիչն Աստուած և վերստին հաստատեաց զաթոռ Պարթևին Գրիգորի և սքանչելի հրաշիւք յայտնեաց խոտակրօն և ղխարազանազգեաց ճգնաւորն տէր Կիրակոս կաթողիկոսն Վիրապեցի... և ամենայն անէծք և նղովք որ կայր ի վերա ազգիս ի յանուղղայ առաջնորդաց և ի տգէտ կարգաւորաց ի յօրհնութիւն փոխեցաւ»⁵:

Բայց Մեծփեցին ծանոթ էր նաև Ներսեսի տեսիլքին: Նույն անցքի մասին պատմագիրը իր «Հիշատակարան»-ում գրում էր. «Լրումն եհաւ ժամանակի փրկութեան թորգոմեան ազգիս: Զի ասաց սուրբն Ներսէս՝ յամենայն շնորհաց հոգևորաց և մարմնաւորաց

¹ Ա. Լ. Զ ա ն, Հայապատում, էջ 479 և հետ.:

² Թ ո Վ մ ա Մ ե ծ ո փ ե ց ի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և հաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 85 և Ա. Լ. Զ ա ն, Հայապատում, էջ 553:

³ Ա. Լ. Զ ա ն, Հայապատում, էջ 536 և Փ ի Ր Ղ ա լ ե մ յ ա ն, Դ. Նոտարք հայոց, Կ. Պոլիս, էջ 206:

⁴ Ժ Յ դ ար ի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Կաղմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950, Ա. էջ 103:

⁵ Թ. Մ ե ծ ո փ ե ց ի, էջ 59 և հետ.:

փարթաժութեանց ազգն հայոց սլակասեալ գտանի և մնայ սակաւ նշոյլ բարեպաշտութեան յոտն Վարապայ ի կողմն հարաւոյ. և անտի ելեալ ոմանք, գնան ի կողմն հիւսիսոյ. և սակաւ մի նորոգումն առնու ուղղափառութեամբ տառապեալ ազգն Արամեան մինչև դալուստ սղծոյն անապատի և օրինաց և կանոնաց որ բաւեալ լինի և խախտեալ յանուղղայ առաջնորդաց, միաբանութեամբ նոցին վերստին հաստատութիւն և նորոգումն առնու¹: Այս առիւթը զրելիս Մեծփեցին ձեռքի տակ ունեւ երեւի Ներսեսի տեսիլքի մեղ ծանոթ շարադրանքը, ուր խոսովում էր հենց Վարապա կրօնավորների մասին: Այդպիսիներից մեկն էր նաև Մեծփա վանքից զուրս եկած մեր հեղինակը, որը ներգործոն մասնակցություն ունենալով էջմիածնի աթոռի վերահաստատման գործին, անձնապէս համոզված էր կամ կամենում էր համոզել ուրիշներին, թե զրանով կենսագործում էր հենց տեսիլների հին խոստումը:

Ինչպէս ազատագրական լեզենդի զարգացման նախընթաց էտապները, այնպէս և սրանց հաջորդածները, ստանում էին այս կամ այն ուղղությունը, ամեն անգամ արձագանքելով հայ բազմաբան կյանքի բախտորոշ շրջադարձերին: Հերթական այդպիսի մի շրջադարձ էր օսմանյան թուրքերի աշխարհակալությունը:

Նշելով բյուզանդական մայրաքաղաքի անկումը, Աստրեկ Բաղիշեցին ակնկալում էր աշխարհի փրկությունը ֆրանկներից, որոնք համաձայն սուրբ հայրապետների խոստման՝

Գայցեն ծովով և ցամարով որպէս գաստեղս
որ ոչ թուին
Յորդորելով դամենայն աստուածաւար պատերազմին:
Նախ զԸստամպօյ քաղաքն առնեն ամենազօր կամօր
փրկչին:
Ապա յառաջ համարձակին և ի բոլոր աշխարհ սփռին:

Հալածելով օսմանցիներին, նոր այս խաչակիրները առնելու են Հռոմոց աշխարհի մինչև Մըսըր, զրավելու են Թափրիզը, հասնելու Խորասան:

Ազգրս Հայոց սլաշժառանա, զի յայլաղգեացն
ազատեսցին,
Բերկրեալ ցնծան ամենեքեան, որպէս յաւուրս
լուսաւորչին:

¹ Թ ո վ մ ա Մ ե ծ փ ե ց ու. Յիշատակարանը, Թիֆլիս, 1892, էջ 56 և հետ.:

Բաղիշեցու հավաստիացումով ֆրանկ զորքերի առաջնորդները հանդիսանալու են Տրդատի ժամանակներից ի վեր Հռոմում թողնելոված հաշ ուղմիկների ժառանգները.

յվշակունեաց Պահլավունին,
Արդ առաջնորդը նորա լինին արխան ֆրանկ ազգին.
Գայցեն ծովով և ցամաքով և օգնական մեզ լինիցին:

Ողբասացը գտնվում է լիովին նույն պատրանքների իշխանության տակ, որոնք ծանոթ են մեզ արդեն Ներսեսի և Ագաթոնի գուշակություններից¹: Նա գրել է նաև Ներսեսի չափական վարքը, ուր անդրադառնում էր նորից նրա գուշակություններին՝

Ասաց դալ թաթարին, որ կատարեցաւ.
Եւ զազգի նեւողաց, որ երեւցաւ.
Եւ չաղաթայ ազգին, որ աշք մեր տեսաւ.
Անուն գլխաւորին Բամուր կոչեցաւ.
Այլև նորոգութիւն ասաց հա(յ)կ ազին,
Որ լինիցի ի դալ ֆռանդաց ազգին:
Զինչ որ ասաց կզև, այլև լինիցին,
Զոր սուրբ հոգին յայանեաց մեծին ներսեսին²:

Բաղիշեցու «Ողբի» մեջ դրսևորվում է նաև այն մտայնությունը, որ հանդիպեցինք Մեծուիեցու մոտ: Ֆրանկների հայազգի առաջնորդները հաստատելու են իրենց իշխանությունը Արշակունիների մայրաքաղաք Վաղարշապատում, որտեղ, ինչպես երբեմն, դահակալելու են նաև Լուսավորչի ժառանգները.

Առցեն զգաւտն Այրարատեան,
որ է տեղիք Լուսաւորչին,
Բաղաւորեն յեջմիածին
Վաղարշապատ սուրբ քաղաքին. ³

ասում է Բաղիշեցին ֆրանկ զորքերի հայազարմ առաջնորդների մասին³:

Նույն տրամադրություններն արտահայտված են նաև Բաղիշեցու մի ներքողում, ուր Գրիգոր և Սահակ Պարթևների տեսիլների

¹ Ուրիշ մի տաղասաց ևս արտահայտել է նման մտքեր՝ որոշակիորեն կազմակերպվող զրանք Ներսեսի տեսիլքի հետ. տե՛ս Տ ա շ ե ա ն, Ցուցակ հայկերէն ձեռագրաց Միլիթարեան Մատենադարանի, Վիեննա, 1895, էջ 795:

² Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 2398, Թ. 100ա:

³ «Անահիտ», 1901, էջ 217 և հետ:

կապակցութեամբ նա գովերգում է էջմիածինը, որպէս զիր ու ցանկեղած ազգի «ժողովարան» և «տեղի նորոգման»¹: Չարխի կարծեւ, թե Բաղլէշեցուն համամիտ էին նրան ժամանակակից բոլոր հայերը կամ զեթ բոլոր հայ եկեղեցականները: Արքա համ Անկյուրացին «Ողբի վերայ անկման Կ. Պոլսոյ ի տաճկաց» գրվածքում ոչ միայն փրկում չէր տեսնում ֆրանկների միջամտութեան մեջ, այլ հենց «անգութ լատիններին» միջամտութեամբ էր բացատրում բյուզանդական մայրաքաղաքի ողբերգութիւնը²: Պոլսի անկումը Անկյուրացին կապում էր այն իրողութեան հետ, որ երկյուղ կրելով հուշն ժողովրդից, բյուզանդական կառավարութիւնը քաղաքի գլխավոր մարտկոցների պաշտպանութիւնը հանձնել էր վաթճկան ֆրանկների (խաղաղիների, սպանիացիների, ֆրանսիացիների և գերմանացիների) ձեռքը: Անկյուրացին նշում էր նաեւ այն հանգամանքը, որ «լատինները» օգնութիւն էին խոստանում հուշներին՝ միայն զավանսափութեան դնով: «Լատիններին» գրած սլոյմանը սխառակաւ տառաջացրեց պաշարված քաղաքում: Ակամա վերհիշում ենք Մարքսի գիտողութիւնը Ղալաթիայի ջենովացի կոլոնիստների զավանսական ընթացքի մասին: Քաղաքի պաշարման նախօրեին սուլթանից առևտրական արտոնութիւնների խոստում ստացած, նրանք ցերեկը օգնութիւն էին ցույց տալիս հուշներին, զիշերը՝ թյուրքերին: Պապի ներկայացուցչից կարգինալ Իսիդորի Պոլսում կատարած գերի մասին Մարքսը գրում էր թե «ծիրանի քղամիզի ներկայութիւնը քաղաքում հենց այն ժամանակ, երբ ամեն օր թյուրքերը զրոհում էին քաղաքի վրա, սխառակաւ տառաջացրեց աշխարհ»³:

Եթե XV-րդ դարի կեսերից ի վեր Հայաստանի արեւմտյան բաժնում հաստատվում էին օսմանյան զավթիչները, X դարի բուլղղրներին երկրի արեւելյան բաժնի վրա ոտք էին դնում Սեֆելյան ուղուրալատորները: XVI դարում գրված մի ոտանավորի մեջ անանուն հեղինակը խոսում է «ղզլրաշ» (կարմիր գլուխ) ազգի, Հայանութեան շորրորդ վիշապի մասին, որը շարութեամբ ստվերի տակ պիտի դնէր բոլոր նախորդներին:

«Ձճայն որ Դանիւլն ասէր, թէ շորրորդ գազանն ահեղ է
Յայանապէս սորա ասէ որ անունըն Շահ կոչեալ է.
Ներսէս հայրապետն մեր մարգարէիս բանին վկայ է,
Թէ կարմիր գլուխն ելցէ և զՀայոց երկիրն աւերէ»⁴.

¹ Տե՛ս «Արարատ», 1895, էջ 190 և հետ.:

² Տե՛ս Ք. Պ. Նշխարը մատենագրութեան հայոց, էջ 69 և հետ.:

³ Архив Маркса и Энгельса, VI, էջ 206 և հետ.:

⁴ Ա. ի շ ա ն, Հայապատում, էջ 593 և հետ.:

Նույն դարում Հովասափ Սերաստացին գրեց «Տեսիլ տեսան Ներսէսի կարճ և կարճոյ վասն վերջին ժամանակին» չափական երկը, որտեղ նշելով մահմեդականների դեմ «արիական ազգի» վարած կռիվը, նախատեսվում էր սրանց առաջանալը «մինչև յաշխարհ Պարսկաստան», «տաճկաց աղօթարանի» ավերումն ու Նրուսաղեմի առումը: Սկսվելու է 65 ամյա բարօրության մի շրջան, որի մասին Հովասափը գրում է.

Ոչ գտանի զրկող և ոչ մարդասպան,
Ոչ աւաղակ և զող թշնամական,
Զի ոչ պիտոյանան սուսեր և այլ բան,
Ամենեքեան հաւասար փառս Աստուծո տան:

XVII դարի սկզբին՝ Շահ Աբասի արշավանքի ժամանակ, այցելելով Իրան՝ պորտուգալացի կրոնավոր Գոուվեյան գիտում էր, թե հայերը իրենց վիճակի բարելավման այլ միջոց չեն տեսնում, մինչև որ Լուսավորչի (sic) նախատեսության համաձայն շերևա քրիստոնյա մի իշխան և չհպատակեցնի շրջապատող մահմեդականներին: Հին այս մարդարեությունը, ասում է Գոուվեյան, խիստ տարածված է ժողովրդի մեջ, որը հավաքում է դրա մոտալուտ իրադորման:

Գոուվեյան կապում է իր հիշատակում մարդարեությունը Լուսավորչի անվան հետ: Այդ՝ ըստ երևույթին այն պատճառով, որ իր տեղեկանքը նա չէր առել զրքերից, այլ հայ այն զրուցակիցներից, որոնց աչքում Անակի որդու անունը առավել մեծ հեղինակություն էր²:

Ո՛ւակից պիտի դա քրիստոնյա այն «ազգը», «թագավորը» կամ «իշխանը», որից հայերը ակնկալում էին իրենց ազատագրումը:

Ինչպես առաջ, այնպես և XVII դարում այդ հարցին տրվում էին տասրեր պատասխաններ, նայած իրադրության, այսինքն՝ նայած թե ե՞րբ կամ ու՞մ կողմից էր գրվում հարցը, կամ ո՞վ և ի՞նչ հանգամանքներում էր տալիս պատասխանը: Սակայն նախքան կանցնենք տրված պատասխանների քննությանը, կարծում ենք՝ ընդհանուր գծերով հիմա իսկ պարզված կարող ենք համարել Պետ-

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենագարան, № 1661, Տաղարան, էջ 144 և հետ.:

² Une ancienne prophétie fort commune parmi le peuple—ասված է Գոուվեյայի գրքում. *Sh'ou. Fr. Antoine de Gouvea. „Relation de Grandes guerres et victoires obtenus par le roi de Perse de Cha-Abbas contre les empreurs de Turquie Mahomet et Achmet son fils“ Trad. de l'org. portugais, Rouen, 1640, էջ 343 և հետ. և 416:*

րոս Մեծին ուղղված թղթում Իսրայել Օրիի աշած այն հայտարարությունը, որի վրա կանգ առանք մեր հետազոտության սկզբում: Ակներև է, որ այլ ինչ չէր այդ հայտարարությունը, քան հայ ազատագրական բաղմադարյան լեզենդի կարևոր մի վարիանտը, որ սզդանշում էր հայ քաղաքական մտքի մեջ կատարված հերթական շրջադարձը: Լեզենդի նոր մի խմբագրություն էր այդ, որը ցույց է տալիս, թե XVIII դարի սկզբում հայ ազատագրական մտքի հորիզոններում ռուս պետությունն էր դառնում այն հուսակայանը, որի հետ կապվելու էին հայ ժողովրդի ինքնորոշման նոր հանկարները:

II

Լ Ե Գ Ե Ն Դ Ի
ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

1. ՖԵՈԳՈԼԻՆԵՐԸ ԵՎ ԼԵԳԵՆԴԸ

Լեգենդը նախաբանական միջավայրում: Արշակունյաց քաղաքությունը վերականգնելու գաղափարը հայ Բագրատունիների մոտ: Պահպալունիները և Պարսկների ժառանգությունը: Այունյաց նախաբանության դիրքը:

Հայաստանի և Անգրիոկիասի ֆեոդալական համակենտրոնացման պրոցեսն ու լեգենդը: «Ազգության» միջնադարյան պատկերացումը: Պետական համակենտրոնացման շարժառիթները: Ժողովուրդների ֆեոդալական սուբօրդինացիայի սկզբունքը և վրաց ժամանակագրությունը: Արաբական «Էրմենիայի» վերամիավորված պետության մտայնությունը ներսես Պարսի տեսիլում: Հայ Բագրատունիների վաշիշէֆը Գր. Մաղիսարոսի գրական հայելու մեջ:

Անգրիոկիասի և Հայաստանի վերամիավորումը վրաց օրոհ: Իդեական անդրադարձումներ: Քաղաքական հակամարտ, խմբավորումների պայքարը հայ Բագրատունիների ժառանգության շուրջը: Շեղդադյանների և Շահի արմենների քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ: Վրաց Բագրատունիները և հայ քաղի ժառանգությունը: Օրբելյանների և Զաֆաբյանների դիրքավորումը: Զաֆաբյանների հավակնությունները: Հայկական քաղի մանր իրավատերերը:

Հայ ֆեոդալների քաղաքական դիրքավորումը մոնղոլների ժամանակ: Մանդուկական ճկանումներն ու ֆրանկ խաչակիրները: Հայկական Կիլիկիայի ուղեգիծը: Գյուլագիների հորտագրման ներգործությունը հայ ֆեոդալների քաղաքական դիրքավորման վրա:

Դիտելով մեզ զբաղեցրած տեսիլներն ու դուշակությունները որպես միջին դարերի ընթացքում կազմավորվող աղատագրական լեգենդի վարիանտներ, անհրաժեշտ է հիմա հետազոտել սույնալական այն միջավայրը, որ սնունդ էր տալիս կազմավորվող լեգենդին, զրսևորելով նրա միջոցով աղատագրական շարժման հանդեպ հասարակական այլևայլ դասակարգերի, խմբավորումների ու հոսանքների ունեցած թեր ու դեմ դիրքավորումը, կողմնորոշումը, ձգտումները կամ սպասարանքները: Որչափ մեր աղբյուրների մեջ աղատագրական լեգենդի միջոցով զրսևորված հայացքները բնու-

Թագաւում են որպէս իշխող տրամադրութիւններ, սխալ փորձներ հետազոտել նախ և առաջ ազատագրական շարժման նկատմամբ հայ իշխող հասարակաշէրտերի և առաջին հերթին՝ հայ ֆեոդալներին հայտարարած վերաբերմունքը:

Ֆեոդալիզմը Հայաստանում սկսվել էր դեռ հայ Արշակունիներին տիրապետության ժամանակ: Մեծ չափով հենց կազմավորվող ֆեոդալիզմի և կազմալուծվող ստրկատիրութեան բախման հետևանք էր Հայաստանի ստրկատիրական անցյալի վերադրուկներով բեռնավորված հայ Արշակունյաց թագավորութեան կործանումը: Արշակունյաց թագավորութեան անկումից հետո հաճախ սոցիալական ներքին դիմադրութիւնները հաղթահարելու հետամուտ և օտարատիրութեան դեմ զլուխ բարձրացնող հայ աշխարհիկ և եկեղեցական ֆեոդալական դասերի զեկաւարութեամբ է, որ մինչև արարների ու սելջուկների տիրապետության ժամանակները ներառյալ՝ ընթանում էր հայ ժողովրդի պատմական կյանքը:

Նշելով Արշակունյաց թագավորութեան վերացումը, Եղիշեն ասում էր, որ դրանից հետո երկրի «թագավորութիւնը», այսինքն՝ երկրի փաստական իշխանութիւնն անցավ նախարարական դասին: Այդ պահին, գիտում է նա «ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն, զի թէպէտ և դանձն յարրունիս Պարսկաց երթայր, սակայն այրուծին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի»¹:

Հայտնի է, որ նախարարական տիրապետներ կրող հայ ֆեոդալները Հայաստանի փաստական տերերն էին ոչ միայն Արշակունյաց թագավորների վերանալուց հետո, այլ հաճախ նույնիսկ նրանց ժամանակ: Նախարարական տներից առավել զօրեղները, հենված ֆեոդալական մշտն աների օժանդակութեան և նրանց այրուծի վրա, ոչ միայն ձգտում էին տիրանալ Արշակունյաց դահին, այլև նույնիսկ երկրի քաղաքական գերիշխանութեանը, վերականգնել հայոց խափանված «վերակացութիւնը» կամ «թագավորութիւնը»: Երկրում գերիշխանութիւնն նվաճելու համար նախարարական տները պայքարի մեջ էին մտնում ոչ միայն օտար զավթիչների, այլ հաճախ նաև իրար հետ:

Կան ամլյալներ, որոնք հիմք են տալիս ենթադրելու, թե V դա-

¹ Ե զ ի 2 է, Պատմութիւն վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին. Վենետիկ, 1893, էջ 11:

րում՝ Հայաստանում տեղի ունեցած, այսպես կոչված, «կրոնական պատերազմներին» ընթացքում, հայ նախարարական նշանավոր տների միջև խուլ պայքար կար այն բանի շուրջը, թե հայ նախարարական տներից որի՞նչ վերավորությունը պիտի նվաճվի Հայաստանի քաղաքական աշխարհայինը, կամ այլ խոսքով, նախարարական տներից ո՞րը պիտի ժառանգի Արշակունյաց տան թաղը:

Նդիշեն փորձում էր բացատրել Վասակ Սյունեցու դավաճանությունը նրանով, թե նա կամենում էր «թագաւոր լինել մեղօք Հայոց աշխարհին»¹: Նույն միափը կրկնում էր Ղ. Փարպեցին. «Քանզի բացի պատուոյ թագաւորացն որ նուազէր նմա, այլ ոչինչ ի պատուոյ արքունի պիտոյ էր՝ զոր ոչ ոնէր. և կարծէր այնուհետեւ առնուլ զթագաւորութիւնն մեծ աշխարհին Հայոց»²:

Հիմք կա կարծելու, թե Արշակունյաց ժառանգության համար իրենց պատշաններից պատրաստվում էին սուր հանել ոչ միայն Սյունյաց, այլև Մամիկոնյան, Արծրունյաց և Բաղրատունյաց տների նախարարները:

Վերջերս հրապարակվեց Վ. Նալբանդյանի մի հոդվածը, որը դիտել է առլիս, թե Հայաստանի պատմությունը քաղաքական այս առանցքի շուրջն էր դառնում արդեն իսկ V դարի կեսերին, այսպես կոչված Վարդանանց պատերազմի նախօրեին և այդ պատերազմի ժամանակ³:

Հիրավի ուշադրավ է այդ հոդվածում մատնանշված Թովմա Արծրունու պատմության գրքի այն էջը, ուր շարադրված են Վարդանանց պատերազմին նախորդած անցքերը: Խաղաղացնելով երկիրը, առում է պատմիչը, հայ նախարարները պարսպապատեցին Արշակունյաց ոստան Դվինը, կատուցեցին այգտեղ կաթողիկոսարան, արքունական պալատներ ու դաստակերտներ «Իսկ զքաղաւորաբնակ տեղին մեծին Տրդատայ,—հարում է Թովման,—տան ի ձեռս Վահագնայ Արծրունույ՝ շինել նմա տուն թագաւորաց, արարս պատրաստութեամբ. բանգի խորհեցան քաղաւորեցուցանել զնա ի վերայ Հա-

¹ Ե գ ի շ ե, Պատմութիւն վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Վենետիկ, 1893, էջ 234:

² Փ ա ր փ օ ց ի, Նույն տեղում, էջ 176:

³ Տե՛ս Վ. Ն ա լ Բ ա ն Դ յ ա ն, 451 թ. ազատագրական շարժման հետ կապված մի հարցի շուրջը (Հայկական ՄՍՌ Գիտ. տեղագ. «Տեղեկագիր», 1953 թ., № 12, էջ 69—73):

յոց. զի էր այր սրտեայ և ուժեղ, քաջախորհուրդ և խմաստախորհ, առատաձեռն և զուարթամիտ»¹:

Թովման պատմում է այնուհետև, թե նախարարների մեջ առաջ եկած տարածայնությունների հետևանքով Վահանի թագավորությանը գլուխ չեկավ: Վահան Արծրունու տեղ նրանք նպատակահարմար դտան առաջ քաշել Վարդան Մամիկոնյանին, որին հպատակություն է հայտնում նույնիսկ Վահան Արծրունին: Նախարարները «անցին գնացին առ մեծն Վարդան. գնաց և Վահան զհետ նախարարացն առ Վարդան յառաջագոյն, տալ նման զվերակացութիւն Հայոց. և եղեն հնազանդեալ նմա զամենայն աւուրս Վարդանայ»²:

Հինգերորդ դարից մեղ հասած աղբյուրների մեջ Թովմայի հաղորդածը հավաստող այլ վիպություններ չկան: Կարող էր կասկած լինել, թե Թովման հնարում էր այս պատմությունը՝ Արծրունյաց նահապետին մեծարած լինելու համար: Սակայն, ինչպես ճիշտ դատում է Նալբանդյանը, Վահանին թագավոր կարգելու մասին նրա պատմածը չէր փաշտփայում Արծրունյաց տան ինքնասիրությունը. Արծրունյաց նախարարն իսկ խոնարհվում էր Մամիկոնյան տան պետի հեղինակության առաջ:

Իր նկարագրած գեպքի համար Թովման օգտվել էր, ըստ երևվության, մեր ձեռքը չհասած հին մի աղբյուրից: V դարի հանրածանոթ աղբյուրներից զատ, նրա տրամադրության տակ կար «Հայոց մնացորդած պատմութիւն», կամ, ինչպես գրում էր Թովման, «Մնացորդք պատմագրացն առաջնոց» գիրքը, ուր զետեղված էին Մամբրէ Վերծանողի, նրա Մովսես եղբոր (որին ոմանք, թվում է թե սխալարար, նույնացնում են Խորենացու հետ) և Թեոդորոս Քերթովի պատմական գրվածքները: Արանք, ինչպես գրում էր պատմիչը, Վարդանանց պատերազմին մասնակցած Ղևոնդ երեցի աշակերտներն էին և Վահան Արծրունու հրամանով պարտավորված՝ «խուզել քննել կարգել ի համառօտ բանս զաճմունս աղգաց անցելոց՝ ոչ կարի ինչ ընդ երկայնագոյնս աշխատասիրաբար անցանել պատմութիւնս»³:

¹ Թ. Արծրունի, նույն տեղում, էջ 79: Նկատենք, որ Վահանին թագավոր կարգելու մտադրության փոխարեն մի այլ տեղ Թովման գրում է նաև այն մասին, թե նախարարները իրապես թագավորեցրել էին նրան. տե՛ս նույն տեղում, էջ 45:

² Նույն տեղում, էջ 79:

³ Նույն տեղում, էջ 44:

Մի այլ տեղ, խոսելով Վարդան Մամիկոնյանի և Վահան Արծրունու նահատակության մասին, Թովման նշում էր, որ իր նկարագրած մանրամասնություններն առել է Աբրահամ Խոստովանողի համառոտ պատմությունից¹:

Թովմայի նշած աղբյուրների գոյությունը որոշ չափով հավաստում է Մեսրոպ երեց Վայոցձորեցին, որը, ինչպես գիտենք, օգտագործում էր մեզ շատած աղբյուրներ:

Ուշագրավ է Մեսրոպ երեցի պատմությանը կցված հիշատակարանի ձեռագիր օրինակում պահված մի հատվածը, որը միտումնավոր կերպով հանված է «Սոփերք հայկականք»-ի ապագիր օրինակից: Այդ հատվածում Վարդան զորավարի մասին ասված է ուղղակի, թե նա «քոնացեալ ունէր զտեղի քաղաւորացն Հայոց... ամս Ի» (=20) և արիարար ընդդիմամարտեալ քաջութեամբ ԽԲ (=42) պատերազմացն պարսկական զաւրացն դարձուցանէր զնոսա և յաղթահարէր զնոսա... Եւ ետ քաղում յաղթութեան նահատակեալ յառնոյր մարտիրոսական պատկն յաւուրս Յազկերտի պարսից արքայի...»²:

Վարդանանց միամյա էպոպեայի տեղ այստեղ ակնարկված է Վարդանի մղած քսանամյա ազատագրական կռիվների մասին: Կարևոր է գիտել նաև, որ ինչպես Թովմայի մոտ, այստեղ ևս Վարդանը հայտնվում է որպես Արշակունյաց ոստանին տիրացած իշխող:

Այս ամենից դժվար չէ հանդել այն եզրակացություն, թե վարդանանց պատերազմի ժամանակ Մամիկոնյան և Սյունյաց նախարարական տների բախումը տեղի ունեւո՞ւմա՞տա՞մբ հենց Արշակունյաց քաղաքական ժառանգության շուրջը, հանգամանք, որ մեզ հասած հնագույն պատմական աղբյուրների մեջ դիտավորյալ մթարկվել է կամ դուրս ձգվել հետագա գրիչների ձեռքով՝ նպատակ ունենալով վեր հանել սոսկ անցքերի կրոնա-բարոյական կողմը կամ ներկայացնել Վարդանին և յուրացիներին միայն որպես կրոնի ու եկեղեցու համար նահատակված վկաների:

Արշակունի թագավորների ժառանգներ լինելու հավակնություն ունեցող հայ նախարարները հաջորդ դարերում պայքարում էին Հայաստանի ազատագրման համար Արշակունյաց թագավորությունը վերականգնելու նշանաբանի տակ: Արշակունյաց թագավորությունը վերականգնելու նշանաբանը կարող էր ունենալ

¹ Թ. Արծրունի, նույն տեղում, էջ 80:

² Տե՛ս Հայկական ՍՍՏ Գիտ. ակադ. «Տեղեկագիր, նույն տեղում, էջ 70 և հետ.:

միայն պայմանական իմաստ: Այդ նշանակում էր թե հայ նախարարության միջավայրում հասունանում էր Հայաստանի անկախութունը կամ դեթ Արշակունիների ժամանակ գոյություն ունեցած կիսանկախ վիճակը վերականգնելու խնդիրը: Որչափ Արշակունյաց թագավորությունն ինքյան պատկանում էր պատմական այն անցյալին, որը պարունակում էր իր մեջ Հայաստանի ստրկատիրական շրջանի բազմաթիվ վերապրուկներ, կարող է թվալ, թե Արշակունյաց թագավորությունը վերականգնելու նշանաբանը հետաշարժ մի նահանջ էր դեպի պատմականորեն հազթահարված անցյալը: Սակայն այդ կլինի սխալ մի հետևություն: Հայտնի է, որ ֆեոդալական հարաբերությունների շրջանն ամուր սուր դրած ֆրանկ թագավորները ոչ միայն պայքարում էին հռոմեական կայսրության ժառանգության համար, այլև պսակում իրենց զուգը հռոմեական կայսրության թագով: Այդ սակայն չէր նշանակում թե նրանք իրոք վերադարձ էին կատարում ֆեոդալական միջնադարից դեպի անտիկ ստրկատիրությունը: Պատմական շարժումը գնահատվում է ոչ թե գործող անձանց գիտակցության կամ ինքնարժեքավորման, այլ նրանց ունեցած գործողությունների և սրանց ունեցած արդյունքների հիման վրա: Անցյալներում հին շքազգեստների կարիքը զգացվում էր անգամ ուսուցիչին տակնուվրայումների ժամանակ:

Խորենացու ողբը Հայաստանի խորտակված թագավորությունը վերականգնելու համար արժարժված ֆեոդալական շարժման արտահայտություններից մեկն էր: Խորենացին սոսկ պատմության գրքի մեջ բաղված գիտուն չէր, այլ շարժման գաղափարախոս, ու պայքարում էր պատմությունն իմաստասիրողի գրչով: Առանց նպատակի չէր, անշուշտ, նա գրադվում հայ նախարարական աների և առաջին հերթին հենց Բագրատունյան տան ծագման խնդրով: Պատահական չէ, որ վերհիշելով հայ Արշակունիների պարթևական ծագումը, Խորենացին պատկառանքով վեր է հանում նաև հայ Բագրատունիների ծագումը սաղմոսերգու թագավորի սերնդից, կանխելով վրաց Բագրատունիներին, որոնք նույնպես վերադրում էին իրենց հրեական ծագում և սերում իրենց թագավորական հարստությունը «ի տոհմէ Դաւիթ մարգարէին»¹: Պիտի կարծիք, որ պատմության իր գրքով Խորենացին արտահայտում էր ոչ միայն իր, այլև իր մեկենասի՝ մարզպան Սահակ Բագրատունու և սրա

¹ Տե՛ս Մ. Խորենացի, Ա. դ. 22 և հմմտ. Կ. Կոստանյան, «Վիճական տարեգիր», Պետերբուրգ, 1913, էջ 80:

ևսև կանգնած հայ ֆեոդալական խմբակցութիւնն արամադրութեանը: Մարդպան Սահակ Բաղրատունին աչն անձն էր երևի, որը Վահան Մամիկոնեանի գեկալարութեամբ Հայաստանում ծաղած ապստամբութեան ժամանակ ձգտում էր գրավել հայ Արշակունիներին պարսպ դռնը:

Բաղրատունեաց բիրլիական ծաղման հանգամանքը վեր էին հանում նաև հետադայում, շեշակում նույնիսկ նրանց ազգակցութեանն աստվածորդու հետ:

Դառնալով Անի քաղաքին, «Ողբ Նդեհիոյ» պոետի մեջ Շնորհալին ասում էր՝

Շինեալ եղեր ասն արբունի
բնորեալ նահանգը Շարայի
Բաղատուաց Բաղրատունի,
որ ի ցեղն Խորակի,
Յազդէ տերեալ մեծին Դավթի՝
աստուածահար մարգարէի:

Ուշ միջնադարեան մի գրվածքում՝ Սանահնի «Քոթուկ»-ում, Արշակունիների անկումը ներսևոյի բանադրանքի հետ լծորդելուց հետո՝ Բաղրատունեաց վերելքը խմատավորում է Դավթի սերնդի հետ Նհուլայի կնքած փրկադարձման ուխտով: «Ծագեալ աշնուհառեղեղս փրկութեան ի տանէ Դավթի ծառայի իւրոյ վասն Հայաստան ազանց, — գրում է «Քոթուկ»-ի անանուն կաղմողը, — աշսինքն՝ դերանելին ասեմ և զբքիւտտասէր բարեպաշտան զՄաղաւորն Աշոտ յարխական ցեղէ Բաղրատունեաց, որ արգարե դարմ և դաւակ է մարգարէին Դավթի: Որպէս խոտաւցաւ աստուած ի վերա ժառանգի նորուն պահել յարխական զողորմութիւն իւր կառարեցաւ ի վերա սորա. և բարձրելոյն ձեռն ընկալաւ զսա. և բազուկն հզար զաւրացոյց զսա. ողորմութեամբ իւրով ձգմարտութեամբ դնաց առ սա. և անուամբ իւրով բարձր արար զեղջիւր սորա. առաջի սորա զթշնամիսն և զատելիս ի պարտութիւն մատնեաց»²: Սակայն քաղաքականապէս հայ Բաղրատունիները ալիւի համեստ էին, քան նրանց տոհմարանական հավակնութեանները: Նրանք ժառանգական պահանջ չունեին ոչ Դավթի երկրավոր թագավորութեանից — հայ ժամանակակիցների պատկերացումով՝ Դավթի թագը անցել էր

¹ Ն եր ո է ո Շ ն ո ր հ ա լ ի, Ողբ Նդեհիոյ, Փարիզ, 1897, էջ 13:

² Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 3031, էջ 14 և հետ:

արդեն Կոստանդինոս կայսրին ու նրա հաջորդներին¹ — և ոչ էլ Քրիստոսի խոստացած երկնային թագավորությունից: Գործնական այդ մարդկանց սրտին՝ անհամեմատ ավելի մոտ էր Հայոց Ոստանիկ աշխարհն ու հայ Արշակունիների գահը, որի թագազիրներն էին եղել նրանք: Միջնադարյան հետագա սերունդները դրանից սխալ հանելին քաղաքական եզրակացություններ Հայաստանի ազատությունն ու անկախությունը վերականգնելու մասին:

Բոլոր պարագաներում հայ ֆեոդալներն իրենց համարում էին Արշակունիների թագավորության ու նրանց քաղաքականության շարունակողներ: Արշակունիները պատկերանում էին նրանց որպես պետութային կենտրոնացնող, նրան արտաքին իշխամիքներից պաշտպանող քաղաքականության ռազմիրաներ: Հայ պետութային ընկալվում էր որպես Արշակունյաց տոհմային կալված: Այդ ֆիկցիան էր ըստ երևույթին սրտաճառը, որ Արշակունյաց անկումից հետո հայկական գահի հավակնորդները ապարիզ էին նկատում այդ զինատիրայի հետ ունեցած իրենց առնչությունները: Փուլք չէ, որ առաջ քաշելով Արշակունյաց տոհմի հարատևման ֆիկցիան, իրապես սահմանվում էր ֆեոդալական որևէ նոր տոհմի կամ Արշակունիների անունը շահարկող դրսեկ որևէ բռնավորի գերիշխանությունը: Արքայական փառքի հասած ֆեոդալները տրամադրված էին անառնելու այն իրողությունը, որ Արշակունյաց Հայաստանում հողի փաստական տերերը հանդիսանում էին առանին կամ օտար թագավորից բարեշնորհված վասալներ:

Արշակունիների հետ կապ ունենալու հավակնությունից դատ, հայ Բագրատունիներից ոմանք դարձան Հայաստանի մարզպաններ: Հետագայում Արշակունյաց կալվածների կարևոր մի մասը (Ոստան-Գլինը, Կոզովխար) դարձավ նրանց տոհմի սեփականություն: Սակայն հայ Բագրատունիները կամենում էին լինել ոչ միայն Արշակունի թագավորների ժառանգները, այլև նրանց քաղաքական գծի շարունակողները: VI դարի վերջերին նախարարների հակաբյուզանդական մի խմբակ մտորելով «զի մի և նոցա հասցէ մեռանել ի կողմանս Թրակացոց, այլ կեալ և մեռանել ի վերայ աշխարհին իւրեանց», ծրագրում էին վերականգնել հայ թագավորությունը, դա՛ բարձրացնելով հայ նախարարներից մեկին՝ Մանուկի որդի Սմբատ Բագրատունուն. «Ապա դարձեալ սկսան միաբանել մնացեալ նախարարքն Հայոց, — դրում է Սեբեոսը, — և

¹ Ուստանէսեպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 109 և հետ. Ասողիկ, նույն տեղում, էջ 138:

խնդրէին ի բաց կալ ի ծառայութենէն յունաց թագաւորին և նստուցանել իւրեանց թագաւոր»¹:

Ուշագրաւ է, որ Սեբեոսի պատմութեան սկզբում օգտագործւած Մար-Աբաս Մծուրնացու մոտ Բագրատունյաց նախարարները ներկայացւած են որպէս Հայկազյան թագաւորների սերունդ²: Բացի այդ, նրանց նախնիներից մեկը, Բագրատ Փառաւղյանը նշւած է որպէս Պարթև Արշակ Մեծ թագաւորի փեսա ու վերջինիս կողմից մեծարւած որպէս Հայաստանի ասպետ. «Զսա արար Արշակ արքա ասպետ Հայաստան երկրին, որ էր իշխան և հրամանատար ամենայն թագաւորութեանն հրամանաց զլուսի և հայր արքայի և եղբայր. որում ետ իշխանութիւն տէրութեանն այնորիկ: Նա կոտորեաց զհսկայսն, որ զաւրածողով եղին ի վերայ նորա ի Միջագետս Ասորւոց»³:

Անսակի չէ հիշատակել, որ V—VI դարերում տարած հայ Բագրատունյաց նախարարների քաղաքական հավակնութեանների անտեսումը խոշոր ավերածութեանն է դործել նախամարքսիստական հայագիտութեան մեջ. բանասերներից ոմանք ուշ ժամանակիւ խմբագրութեան կամ հետաամուտ միջարկութեան համարելով Բագրատունիների ծագման մասին խորենացու կամ Սեբեոսի մոտ հանդիպող վիպութեանները, հարկ են տեսել նույնիսկ փոխադրելու այդ հեղինակներից մեկին, խորենացուն, V դարից VII—IX դարերը:

Ավելի ուշ, IX դարում, «իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու» տիտղոսը Հովհաննէս կաթողիկոսը հարկ էր համարում կապել նրա Արշակունի ծագման հետ. «Եւ այսպէս պատուականագոյն և առաջին նա պտեալ եղև քան զամենայն նախարարութիւնս Հայոց. և ամենեքեան զաշինս ընդ նմա դնէին՝ որպէս արդարեւ ընդ թագաւորական զարմի: Այլև ի մտի ամենեցուն եղեալ՝ զի թէ դէպ ինչ պիտոյից պացի՝ նաև ի տոհմ իւր արժանի լիցին մատչել ի թագաւորութեան ցեղս՝ զնոսա որոշել յայլոց նախարարութեան ցեղից»⁴: Արշակունյաց ժամանակներն են հիշեցնում մեզ նույնիսկ Աշոտի հիմնած պետութեան մեջ կենսագործւած ֆեոդալական սիստեմի նոմենկլատուրան, մասնավորապէս Արշակունիների իրանական

¹ Ս Ե Բ է ո ս և ս ի ս կ ո ս ո ս, Պատմութիւն ի Հերակլն, Թիֆլիս, 1913, էջ 86:

² Նույն տեղում, էջ 9:

³ Նույն տեղում, էջ 14:

⁴ Յ ո վ հ ա ն ն է ս կ ա թ ո դ ի կ ո ս, Պատմ. Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 139:

տրադիցիային արձագանքող Շիրակի Բազրատունիների «շահնշահ» տիտղոսը: Անգամ Բազրատունյաց թագի արտաքին ձևն ուներ Արշակունի ծագում¹: Ենթադրում են, թե Շիրակի Բազրատունիների ժամանակ վերականգնվել էր նաև թագավորի առջևից արծիվներ կրելու Արշակունյաց տրադիցիան. սրբեա հիմք, մատնանշում են Անիի մայր տաճարի «արքայական մուտքի» զլխին թառած արծիվները²: Որչափ թագավորի առջևից արծիվներ տանելու պարտավորությունը Արշակունիների ժամանակ դրված էր Արծրունիների վրա՝ վերականգնելով հին տրադիցիան՝ Բազրատունյաց թագավորները կամենում էին թերևս ընդգծել Վասպուրականի Արծրունի իշխողների հանդեպ իրենց ունեցած վեհապետական գերազանցությունը:

Նրկրի քաղաքական ինքնորոշման տեսակետից դրական արժեք էին ստանում ոչ միայն Մամիկոնյանների և Բազրատունիների օտարների դեմ վարած ազատագրական կռիվները, այլև օտարների ժամանակ նրանց գրաված պաշտոնները: Նրանք էին հաճախ ստանձնում մարդսեանների կամ կյուրապաղապանների, ոստիկանների կամ սպարապետների պաշտոններ: VIII և IX դարերում Հայաստանում բռնկած աղտամարությունները ճնշելու համար Բազրատունիները մեծապես վարձատրույց կզան Մամիկոնյան կալվածատիրություն հաշվին, նախադրյալներ ստեղծելով իրենց հետագա վերելքի համար: Մրցակից ու հավակնոտ նախարարական հին տոհմերին Բազրատունիները ոչնչացնում էին, առաջ քաշելով նրանց տեղը իրենց ընդառաջող նոր ազնվականություն: Վսկ թագաւորք մեր և պետք և իշխանք,— գրում էր Հովհաննես Դրասխանակերտցին,— զորն ի բնէ նախարարութիւնք էին ջանային փարատել և խլել չլրաքանչլւրոցն բնակութեանց, և ըստ ախորժից իմն ձեռական և նոր ստեղծանել պաշաղատս և սպասաւարս»³:

Մատնանշելով Բազրատունիների ձևական կապը անցյալի հետ, չպետք է անդիտանանք նրանց դործունեության պրոգրեսիվ կողմը: Նրանք ձգտում էին վերականգնել անցյալի այն տրադիցիաները, որոնց զարգացումը բնական հունից շեղվել էր կամ ընդհատվել նվաճողների միջամտությամբ: Անցյալի մտապատկերներով սնված, նրանք իրադրոծում էին արդիական նպատակներ, ընդառաջում պահանջների, որոնք համապատասխանում էին ոչ թե

¹ Н. Я. Марр, Ашш, Ереван, 1939, էջ 112 և հետ., 116 և հետ.:

² К. Л. Оганесян, Зодчий Трдат, Ереван, 1951, էջ 42 և հետ.:

³ Յ ո վ հ ա ն ն է ո կ ա թ ո գ ի կ ո ս, նույն տեղում, էջ 258 և հետ.:

վաղ ֆեոդալիզմի հարաբերություններին, այլ զարգացող ֆեոդալիզմի տալմաններում առաջացած կարիքներին:

Միայն Բաղրատունյաց տան ներկայացուցիչները չէ, որ մաքառում էին օտարաախրության դեմ և ձգտում տեր դառնալ Արշակունյաց ժառանգության. տեսանք, որ նույն այդ ուղղությամբ ջանքեր էին թափում նաև նրանց նվազ հաջողակ մրցակիցները՝ Մամիկոնյանները: Հաճախ հենց Մամիկոնյանների ու Արծրունիների զլխավորությամբ էին տեղի ունենում արարների դեմ ծագած հայ ժողովրդի ընդհանուր կամ մասնակի ապստամբությունները: Առաջին հերթին համաժողովրդական ապստամբություններ զլխավորած ֆեոդալական այդ տերերին էին վերաբերում արար խալիֆի բնորոշ այն խոսքերը, որ բերված է Թովմա Արծրունու մոտ. «Դուք աւադիկ զընդդէմն ինձ խոկայիք միշտ, և անընդունակը լինէիք՝ որ ի մէջ աւաքեցեալքն հազարապետք և վերակացուք աշխարհիս մերոյ և խնամատարք արքունի հոգաբարձութեան զայն առ ձեզ. զօրս զոնմարէիք, օյրուծի կաղմէիք, մարտս և պատերազմունս զրդռէիք, ճակատ դնէիք և զզօրս մեր ի սատակումն սրոյ մատնէիք և զազատումհմ մեր ընդ մեծ նեղութեամբ պաշարէիք և աշխարհի տերիչք դատնէիք և հարկացն եղելոց խափանիչք լինէիք»¹:

Անգամ հայ ֆեոդալների խաղաղ զխմանագիտությունը չէր վշտաահւթյուն ներշնչում արար նվաճողներին: Խոսելով հայ նախարարների մասին՝ IX դարի արար պատմագիր Բալաձորին գրում էր. «Հայ բարրիկները շարունակում էին ապրել իրենց տիրույթներում ամեն մեկը պաշտպանելով իր մարզը: Երբ փոխարքայի կողմից այդ երկիրն էր ժամանում մարդային որևէ պետ. (բարրիկներն), աշխատում էին զանց առնել նրան: Երբ նկատում էին, որ պետը խտտաչար է և անկաշառ և իր տրամադրության տակ ունի ռազմական ուժ ու ասպար՝ նրանք մուծում էին տուրքերը և հավատարմություն հայտնում նրան, հակառակ պարագային ջանում էին զրոյարաել նրան և արհամարհանք տաժել դեպի նա»²:

Օտարաախրությունը թուլացնելու կամ վերացնելու նպատակով երկրի ազատագրման կամ վերամիավորման ձգտող ֆեոդալները հաճախ զինակցում էին Հայաստանի գործերին միջամտելու միտված որևէ այլ պետության: Պարսիկների և արաբների դեմ պայքարող նախարարները հաճախ որոնում էին Բյուզանդիայի

¹ Թ. Արծրունի, նույն տեղում, էջ 155:

² Баладзори, Книга завоевания стран, пер. II, К. Жузе, Баку, 1927, էջ 21:

աշակցությունը և ընդհատառակը՝ երբեմն նրանք ապավինում էին Իրանի կամ խալիֆի օգնության՝ Բյուզանդիայի հավակնությունները զսպելու համար։ Հազվադեպ չէին հայ ֆեոդալների քաղաքական կամ ռազմական նման ղեկերումները նաև հետադաշու՞մ. նրանք հենվում էին մոնղոլների վրա՝ արաբների և մամլուկների դեմ, կամ հույների և խաչակիրների վրա՝ սելջուկների և մամլուկների դեմ, կամ ընդհատառակը։ Ազատագրական լեզենդի մեջ այնքան համառորեն կրկնվող դիմուղղումը դեպի հույների կամ ֆրանկների միջամտությունը նշանակալի չափերով արտահայտում էր հայ ֆեոդալական հաճախակի գերիշխած կողմնորոշումը։

Զենքի, զրահի միջոցով չէ միայն, որ մղում էին հայ ֆեոդալները իրենց ղեկավարած ազատագրական պայքարը։ Զինական դիմադրությունը հաճախ համատեղվում էր դիվանագիտական միջոցառումների հետ։

Զդտեխով Հայաստանի վարչական-քաղաքական միավորման, Բագրատունիները ճարպկորեն օգտագործում էին արաբների կողմից իրենց տրված «Հայաստանի իշխան» տիտղոսն ու երկրի կառավարչի պաշտոնը՝ մինչև որ արաբ-բյուզանդական ներհակությունների աճը և խալիֆաթի թուլացումը միջոց տվին Աշոտ Բագրատունուն՝ հասնել «իշխանաց իշխանի» կոչման և ի վերջո ստանալ նաև «թագավորի» տիտղոս։

Արաբների դեմ մղված ազատագրական մարտերի մեջ որոշ դեր վերապահված էր նաև հայ քաղաքական տեսիլներին ու գուշակություններին։ Դրանց մոտիվների արժարժման մեջ նկատելի է հայ ֆեոդալական տների գլխավորած ազատագրական պայքարի ազդեցությունը։

Ներսես Պարթևի տեսիլների և Ագաթոնի գուշակությունների մեջ նշեցինք արդեն Մամիկոնյանների կամ Թոռնիկյանների գլխավորած ազատագրական պայքարի արձագանքները։ Ագաթոնի և «Դաշանց թղթի» մեջ շոշափեցինք նաև Ռուբինյանների ղեկավարած պատերազմների կամ նրանց քաղաքական տրամադրությունների նստվածքները։ Մեսրոպ երեցի հավաստիացումներով Ներսես Պարթևը ազդարարել էր իր տեսիլները հենց իր շուրջը համախըմբված հայ ֆեոդալներին, նույն Մամիկոնյաններին և բազմաթիվ ուրիշների։ Նույնը հազորդում են պատմիչները Կողենուի տեսիլների մասին։ Հանդիպեցինք ի վերջո Սենեքերիմ Արծրունուն՝ նույն այդ տեսիլների ու գուշակությունների ուսումնասիրության մեջ ընկերդված ու նրանց ներշնչումների բժժանքով բռնված։ Այս վկայություն-

ներից բոլոր պարագաներում ակներև է այս փաստը, որ միջնադարյան հայ պատմիչներն իսկ նշմարում էին տեսլական գրականության և ֆեոդալական միջավայրի որոշ առնչությունը:

X—XI դարերում նոր ուժով արժարժված ազատագրական գաղափարախոսություն մեջ գծվար չէ նշմարել ֆեոդալական մի այլ տոհմի քաղաքական սկիզբները: Իրնամեծարանքի մոլուցքով բռնված այդ տոհմին պատկանող ֆեոդալները ոչ միայն Արշակունիների, այլև վաղուց ի վեր հանգած Լուսավորչի տան ժառանգներ հայտարարեցին իրենց և որպես այդպիսիք յուրացրին Պահլավունի տոհմանուն¹: Պատմական աղբյուրները շոշափելի որևէ հիմք չեն տալիս պնդելու, թե Պահլավունիները իրոք հանդիսանում էին Լուսավորչի շառավիղ: Անգամ Շնորհալին, Պահլավունյաց տան պերճաբան ներկայացուցիչներից մեկը, ակնարկելով իր մեծ պապի՝ Վասակ Պահլավունու կապը Լուսավորչի տան հետ՝ գրում էր տարակուսանք առաջացնող այսպիսի տողեր.

Թէ և Բագուն իմն ամփոփեալ
Տոսմիկ ազանց միջի ծածկեալ,
Միայն ինքեանց ներհուն եղեալ,
Որ յայնմ ազգէ գոյով սերեալ,
Որդի բոհայր փոխանակեալ,
Երնչե առ մեզրս հասուցեալ.
Ի նախնական հօրէ սկսեալ
Ի Պարթևէն լուսաւորեալ,
Երնչե ի Վասակ քաջըն հասեալ՝
Այն որ արեամբ նահատակեալ²:

Բայց սա խնդրի մի կողմն է, և այն էլ՝ եվազ կարևորը: Նշանակալիցն այն է, որ նման ինքնամեծարումները հարգ էին ստանում Լուսավորչի կաթողիկոսական տոհմի իրավունքները վերականգնելու մտայնության հետնախորրի վրա: Երբեմն այդ մտայնությունը արտահայտություն է գտնում ազատագրական լեզենդի մեջ կամ ձևավորվում գուցե հենց լեզենդի՝ ազդեցությամբ: Բջնիի, Անիի կամ Միջագետքի Պահլավունիների հավակնությունները լծորդվում էին դարձյալ «Հայկազն» կամ «Արշակունի» թագավորությունը վերականգնելու գաղափարի հետ:

Գրիգոր Վկայասերը Ոսկերերանի վարքի 1102 թվականին գրված հիշատակարանում իր մասին ասում էր. «Ես Գրիգորիս որդի Գրի-

¹ Վիմական տարեգիր, էջ 16, 20, 24:

² Ն. Շնորհալի, Բանք չափաւ, էջ 540 և հետ:

գործի Մաղխարոսի հայկազնոյ, ըստ աշխարհի Պարթև, ըստ ժա-
ռանգութեանն Աստուծոյ Պահլավի... Կոչեցա ի դիտապետութիւն
առքանաղեանս ի բնիկ աթոռ հայրապետութեան նախնեաց իմոց և
բազում նեղութիւն կրեալ ...հեթանոսաց և բնակաց... Եւ երե-
սուն և վեց ամ քաղաութեանս (sic), թարգմանեցի զվարս»¹:
Այս տողերից կարելի է ուղղակի եզրակացնել, թե սրբակենցաղ
այս Պահլավունին իրեն երեակայում էր ոչ միայն Լուսավորչի, այլ
Տրդատի դահի վրա: Պահլավունիներից մի ուրիշը, Գրիգոր Տզան,
անձնական իր շարակրթյուններն իսկ կապում է Սահակի տեսիլ-
քի հետ: 1180 խխականին Ոսկերերանի «Մեկնութիւն գործոց առաքե-
լոց»-ի համառոտութեան հիշատակարանում նա նշում էր. «Ես Գրի-
գորիս, սրդի Գրիգոր Պահլավունույ, ողորմութեամբն մեծին աստու-
ծոյ արժանացեալ աթոռոյ հաւուն իմոյ սրբոյն Գրիգորի, ըստ յառա-
ջատես տեսեալն սրբոյն Սահակայ ի սասակացեալ սրոյ սկիւթաց-
ւոյն հալածանօք հասի ի սպշծառաշէն կայեանս սրբոյն Կոստան-
դիանոսի»²:

Պատմութեան իրոնիայով՝ այս տոհմի ներկայացուցիչները
և ամենից առաջ «Հայկազն», «Արշակունի», «Պահլավունի» ծագու-
մով հայարա Գր. Մաղխարոսը³ լծորդեցին հայերի քաղաքական
ինքնորոշման խնդիրները Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականու-
թեան նպատակների հետ: Այդ մասին են վկայում Կողեւնի այն
տեսիլները, որոնց ծննդաբերութեան երկունքի պահին, մանկա-
բարձի դեր էին ունեցել Անիի բյուզանդասեր ֆեոդալները և դրանց
թվում նաև Մաղխարոսը: Բայց տկերախ այդ հակասութեւնը միայն
Պահլավունիներին հատուկ չէ: Սույն այդ հակասութեւնը կարելի է
դիտել մեր քննած տեսիլների ու գուշակութեւնների գրեթե բոլոր
հնագույն վերսիտաների մեջ և այս կամ այն չափով՝ սրանց ժամա-
նակակից ֆեոդալական այն տների քաղաքականութեան մեջ, որոնց
մասին հիշատակեցինք արդեն:

Այսպես, XII դարում սելջուկների, Բյուզանդիայի և խա-
չաղիւրների դեմ պայքարող Ռուբինյանների հայ ֆեոդալական պե-
տութեւնը XIII դարում, Ռումի սուլթանութեան և Եգիպտոսի
մամլուկների հարձակումներից նեղված՝ շաղկապում էր իր գոյու-
թեան հեռանկարները մոնղոլ էլիտանների և պապական Հռոմի վի-
նական համագործութեան երբեք չիրականացած հույսերի հետ:

¹ Գ. Չաբրահան, Մատենադարան հայկական թարգմանու-
թեանց նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 616:

² Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռագիր № 1366, Թ. 234ա:

³ Հմմտ. Գր. Մաղխարոս, «Թղթեր», Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 23 և 40:

Հատկանշական է, որ պատմական աղբյուրների մեջ Ռուբինյանների ծագումը եւ կապում էին հին հայ թագավորական ու նախարարական տների հետ: Այսպէս՝ Դավիթ Բաղիշեցին նրանց սերված էր համարում «ՅԱրծրունեաց խառնեալք խնամութեամբ ընդ Հայկազունսն»: Որպէս թէ նրանք նորոգեցին Արամյան տոհմի թագավորությունը և «եղև վերջինս պայծառ, քան զառաջինն»¹:

«Հայկազն», «Պահլավունի» և «Արշակունի» տների հետ ունեցած կապերով երբեմն պարծենում էին նույնիսկ Սյունյաց ֆեոդալները, չնայած որ իրրե ֆեոդալական մասնատվածության պաշտպաններ հաճախ նրանք նույնիսկ հակադրվել էին Արշակունիների և Պարթևների իշխանությունը վերականգնելու ավելի զորեղ հավակնորդներին: Ստ. Օրբելյանը Սյունյաց իշխաններին սերված համարելով Հայկից, վեր է հանում միաժամանակ նրանց խնամեական կապը Արշակունի և Պահլավունի տների հետ, իսկ հետագայում նաև Բագրատունիների և Խաղարների հետ. «զի սեռս Սիսակայ որ ի Հայկայ,— դրում է նա,— երբեմն խառնեալ էր ընդ թագաւորական ցեղն Արշակունի և Պահլավկաց, և երբեմն ընդ Խաղրաց թագաւորութեանն, և հուսկ հետո՝ ընդ Բագրատունիսն»²:

Նշենք նաև այն, ինչ դրում է Օրբելյանը «Քաջաց նուիրակ» կոչված Սյունյաց Գրիգոր իշխանի մասին. «Իսկ զԳրիգորոյն, որ քաջաց նուիրակ կոչեցաւ, ցուցից քեզ զբան, զի գիտասցես զսոսա ոչ միայն Հայկազունիս. այլև խառնեալ ի թագաւորական ցեղն Պահլավկաց և Արշակունեաց. և յայսմհետէ խմասցիս զսոսա ճեա Արշակունի և զավակ Պահլաւունի, և ա՛յնքան բարձր և փառաւոր գոլ, զի հաւասար էին խնամութեամբ ընդ Պարսից թագաւորութեանն և ընդ Հայոց»³:

Թանկարժեք այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ իրենց նպատակների համար ազատագրական լեգենդը շահարկում էին անգամ ֆեոդալական այն տոհմերը, որոնք օգնություն էին խնդրում արարներից կամ բյուզանդացիներից համակենտրոնացման ձգտող հայ ղինաստիանների հանդեպ իրենց անկախությունն առաջովելու համար: Հիրավի, եթե IX—X դարերի ընթացքում խալիֆայի և կայսրության միջև ստեղծվել էր այնպիսի դրություն, որ նպատակովոր էր հայ Բագրատունիների վերելքի համար, սրանց քաղաքականությունը միաժամանակ զբաւորում է տենդենցներ, որոնց դեմ

¹ «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 343:

² Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 299:

³ Նույն տեղում, էջ 52:

ոտքի ելան շուտով և՛ խալիֆաթը, և՛ կայսրությունը: Սրանք մի պահ ճանաչել էին Բաղրատունիների Շիրակի թագավորությունը: Սակայն որչափ Բաղրատունիները ձգտում հանդես բերին միավորել իրենց իշխանության ներքո գրեթե ամբողջ արարական «Էրմենիան», աչսինքն՝ Հայաստանն ու Անդրկովկասը միասին վերցրած, նրանց քաղաքականությունը վճռականորեն դեմ դուրս եկան թե՛ Բաղդադի խալիֆները, թե՛ Պոլսի բաղլիկները: Աշոտ Բաղրատունուն թագ պարգևելուց հետո՝ աքաբները խրախուսում էին նրա հաջորդների դեմ ոտքի ելած Վասպուրականի Արծրունիներին, չզլանալով անգամ արքայական թագ շնորհել սրանց: Հայկական մի թագավորի կողքին բուսան մի քանիսները: Երկյուղ կրելով Անիի թագավորների հզորացումից՝ IX դարի վերջերից արաբները խրախուսում էին նրանց դեմ ոտքի ելած Վասպուրականի Արծրունիներին: Ոչ միայն արաբների, այլև պարսիկների, սելջուկների ու մոնղոլների նման քաղաքականությունն իրենց օգտին մեծապես շահարկում էին նաև մյուս ֆեոդալները: Թագ ստացած ֆեոդալի կողքին հանդես էին գալիս նույն պատվին արժանացած ուրիշները: Նույնպիսի քաղաքականություն վարում էին նաև բյուզանդացիները, հրահրելով Անիի թագավորների դեմ Հայաստանի և Անդրկովկասի ֆեոդալական կենտրոնախույս տարրերին:

Այնուամենայնիվ կենտրոնացման միաված թագավորական տները, պաշարելով ֆեոդալական պառակտվածության և հերձամտության դեմ, հանդես էին գալիս որպես երկրի քաղաքական անկախության կուսակիցներ, որպես «կարգի ներկայացուցիչներ» ֆեոդալական «անկարգության» մեջ:

Քաղաքական հեգեմոնիայի համար իրաք հետ մրցող դինաստիաների — Բաղրատունիների և Արծրունիների — ստեղծած պետությունները հանդիմանում էին զարգացող ֆեոդալիզմի վրա: Նրանց տիրապետության ժամանակ քաղաքները վարչական կենտրոններ չէին միայն, այլ շրջակա գյուղերի հետ կապված տնտեսական միավորներ, ուր զարգանում էր մանր արհեստագործությունը և շուկա ստեղծվում շրջակա բնակչության համար: Այնուամենայնիվ քաղաքական կենտրոնացման հետամուտ հայ ֆեոդալները չկարողացան հաղթահարել երկրի մասնատվածությունը սնող նատուրալ տնտեսությունը: Չկար ամբողջ Հայաստանն ընդգրկող ներքին շուկա ու դրա շուրջը հանգուցավորվող հաղորդակցություն ու փողաշրջանառություն: Հայ Բաղրատունիների օրոք կարավանային հաղորդակցության և միջազգային առևտրի ճանապարհներն անցնում էին

Դվին—Անի—Կարս—Արծն—Տրապիզոն գծով: Արծրունիների տերիտորիան կտրուղ մագիստրալը անցնում էր Խոյ — Բերկրի — Արճեշ — Խլաթ — Բիթլիս — Մարտիրոսոպոլիս — Աֆիդ¹: Առևտրական այս ուղիները կարող էին միանալ Դվինի կամ Արծնի վրայով: Սակայն հատկանշական է, որ արար և հույն իշխողները պահում էին այս կենտրոններն իրենց ձեռքում, անջրպետ կաղմելով Հայաստանի և հարավային ու հյուսիսային տնտեսական և քաղաքական հանդույցների միջև: Հետագայում ավելի բարենպաստ վիճակ ունեին Կիլիկիայի Ռուբինյանները, որոնց օրոք հայկական ֆեոդալիզմը, կարելի է ասել, հասավ իր բարձրակետին: Հատկանշական է, որ Ռուբինյանները կտրում էին նույնիսկ սեփական դրամ: Բայց, պոկված հայկական բնաշխարհից, Կիլիկիան վճռական ազդեցություն չունեցավ հայ ժողովրդի ընդհանուր ճակատագրի վրա: Խաչակիրներին հատկացված արտոնագրերն ու պայմանագրերը փոքրասիական նավահանգիստների երթևեկն ու առևտուրը հետզհետե կենտրոնացնում էին իտալացիների և ֆրանսիացիների ձեռքում և խոչընդոտներ ստեղծում կիլիկահայ քաղքենիության կաղմավորման առաջ: Ռուբրի և մամուլկների ներխուժումները, ավարառություններն ու գերեվարությունները, որոնցից մեծապես տուժեց Կիլիկիայի գյուղացիությունը ու քաղաքարևալիշությունը, կասեցրին երկրի տնտեսական վերելքը և արագացրին Ռուբինյանների ու Հեթումյանների պետության լիկվիդացումը:

Բնական տնտեսության գերիշխումով էլ պիտի բացատրել մասամբ, որ այնքան անկայուն էին Հայաստանի և Անդրկովկասի վերամիացման արդյունքները և այնքան տևական ու համառ երկրի քաղաքական համախմբմանը դիմադրող կենտրոնախույս ուժերի պայքարը: Կենտրոնացման միտված հայ ֆեոդալների ճիգերը, ղուրկ տնտեսական ամուր հենարաններից, մեծ չափով հանգչում էին սոսկ զենքի ժամանակավոր հաջողության վրա և հավանաբար լծորդվում սոսկ ռազմական կամ ֆինանսական պարտավորությունների հետ: Ճիշտ է, քաղաքական մասնակի կենտրոնացման շնորհիվ նվազում էին միջֆեոդալական պատերազմները, ամրանում երկրի դիրքը արտաքին միջամտության դիմաց, որոշ նախադրյալներ ստեղծվում արտադրական ուժերի զարգացման, հաղորդակցության ու առևտրի ընդարձակման կամ կուլտուրական վերելքի համար: Սակայն կենտրոնացման այս քաղաքականությունը չստացավ համազգային ծավալ, չստեղծեց համազգային պետական իշ-

¹ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении и связи с мировой торговлей древн. времен. Ереван, 1954, էջ 233:

խանություն, սրան հեջուկ հանգիստացող ուրույն գրամական սխա-
տեմ, մշտական զորք կամ կենսարոնացած բյուրակրտտիա: Հայաս-
տանի մասնատվածութիւնը մեծապէս ձեռնառու էր առաջափոր
Ասիայում իշխող Բյուզանդիային և խալիֆաթին: Նրանք խրախու-
սում էին Բագրատունյաց և Արծրունյաց և մյուս ղինաստիաների
հակամարտութիւնները: Նրկրի վրա բռնացող օսարակալութիւն-
ների հետևանքով հետագայում ևս հայկական ֆեոդալիզմը չհասավ
զարգացման այն աստիճանին, որ կարողանար նախապայմաններ
ստեղծել կապիտալիստական մանուֆակտուրայի և համազգային
շուկայի առաջացման համար, այլ խոսքով՝ հասունացնել նյութական
այն նախադրյալները, որոնք կարող լինէին հենարան ծառայիլ
համազգային քաղաքական իշխանութիւն կազմակերպելու համար:
Այս հանգամանքներում լիակատար Բյուրիմացութիւն պիտի համա-
րել ղիանականներից սմանց ջանքերը Հայաստանի զարգացած
ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանը հատկանշող կուլտուրական վերել-
քը բնութագրել «վերածնութիւն» կամ «վաղ վերածնութիւն» տեր-
միններով: Այդ տերմինների էիրառումը միանգամայն անտեղի է և
հակադիտական ոլամութեան մի ժամանակաշրջանի համար, երբ
լիովին բացակայում էին անհրաժեշտ պայմաններ ֆեոդալիզմի
քայքայման և ֆեոդալիզմից կապիտալիզմին անցնելու համար:

Հայաստանի ֆեոդալական համակենսարոնացման պրոցեսը
տեղի էր ունենում մի ժամանակ, երբ ճնշված ազգութիւնների
ազատութեան գաղափարը նույնքան հոսուն էր և տարածւած, որքան
և ինքը միջնադարյան «ազգութիւնը»:

Հայ ժողովուրդը սրապէս ազգ կազմավորվելու համար միջնա-
դարյան Հայաստանում ստեղծվում էին ազգային հանրութեան
միայն որոշ տարրեր, հատկապէս հայերի լեզվական, տերիտորիալ
և կուլտուրական հանրութեան մարզերում, սակայն բացակայում էր
այդ ամենը ազգային կայուն և լիարժեք հանրութեան կոմպոնենտ-
ներ զարձնող նախադրյալներից մեկը՝ հայերի անտեսական ընդ-
հանրութիւնը: Լեզվի, տերիտորիայի, հոգեկան և կուլտուրական
ընդհանրութիւնների առկա տարրերը նախապայմաններ էին
ստեղծում հայ ժողովրդի, բայց ոչ հայ ազգի կազմավորման հա-
մար: «Ազգ» հասկացութիւնն իսկ միջնադարյան Հայաստանում ու-
ներ այլ իմաստ, քան ինչ որ դրա տակ հասկանում ենք ներկայիս:
Մի հասկացութիւն էր այս, որ ընդգրկում էր մերթ առանձին ժո-
ղովուրդներ (հայ, վրացի, արխաղ, աղվան), մերթ առանձին ցե-
ղակցութիւններ (եգերացիներ, մեկրեւներ, ուտիացիներ, սևորդի-

ներ, սյունեցիներ և այլն): «Ազգ» էին կոչւում նույնիսկ ֆեոդալական առանձին տոհմերը: Ուշագրավ է այս մասին Նղիշի ըմբռնումը, երբ աչքի առաջ ունենալով վարդանաց պատերազմում պարտւած Հայաստանը, նա գրում էր թե «յայսմ տեղոջ ոչ միայն ի վիրայ միոյ ազգի է ողորման մեր, այլ ի վերայ ազգաց և աշխարհաց»¹: Այստեղ Հայաստանը պատկերւած է որպէս բազմաթիւ տներից («ազգաց») կազմւած մի ժողովուրդ և բազմաթիւ տիրույթներից («աշխարհաց») բաղկացած մի երկիր:

«Սերունդ» կամ «ցեղ» իմաստով էր գործածում «ազգ» բառը նույնպէս խորենացին: Ժողովուրդները ազգեր են նրա համար, որչափ սերում են ընդհանուր նախահորից: Այս է պատճառը, որ հայ ժողովրդի պատմութիւնը նա սկսում էր նրա «ծննդաբանութիւնից» կամ «ազգաբանութիւնից» — հայ նահապետների ճյուղագրութիւնից, կամենալով ցույց տալ «զառաջինսն մեր և բուն հին նախնիս»²:

Հայ էթնիկական միութիւնը «ազգ» էր նկատւում գերազանցորեն եկեղեցու սահմաններում: Հայ եկեղեցու պատմական հիմքը հայերի եկեղեցական էքստերիտորիալ մի կազմակերպութիւն էր, որը միավորում և զլսավորում էր նրանց՝ դարեր շարունակ հայ ֆեոդալական իշխանութիւնների անկումից հետո: Եկեղեցու սահմաններում հայերի էթնիկական հանրութիւնը վեր էր բարձրանում տոհմի ու գավառայնութեան նեղ շրջանակներից, բայց դեռ չէր թեւակոխում այն էտապը, երբ ազգութեան դրոշի տակ հայերը պիտի կարող լինեին կազմակերպւել որպէս բուրժուական ազգ: Պատահական չէ, երբ հետագայում հայ մտքի միջնադարյան ուղղութեան ներկայացուցիչներն ասում էին թե՛ «արտաքոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ չիք ազգութիւն»: Այս մի ժամանակ էր, երբ «այլազգին» նույնանում էր «այլակրոնի», «այլադէնի», «հեթանոսի» կամ «մահմեդականի» կամ նույնիսկ՝ «այլադավան քրիստոնյայի» հետ: «Խումալեացի» ասելով հասկանում էին «տաճիկ» կոչւած արաբ ժողովուրդը: «Տաճիկ» էթնիկական անունն իսկ սկսեցին գործածել «խումայեացի» բառի նշանակութեամբ, ուսկից նաև «տաճկացի» բառը ստանում էր «մահմեդականացի» բառի իմաստ: Նույն այդ պատճառով հետագայում «խումայեացի» կամ «տաճիկ» անունը հատկացւում էր նաև սելջուկ և օսմանյան թուրքերին. «թուրքացւած» էին համարւում նրանք, ուրբեր թողնելով պապենական կրոնը, դավանում էին Մահմեդի կրոնը: Հետագայում «թուրք» բառը ևս գործ էր

¹ Եղիշէ, նույն տեղում, էջ 130:

² Մ. Խորենացի, Ա. դ. Ժ:

ածվում ոչ միայն էթնիկական, այլև կրոնական իմաստով: «Քրդա-
նալ» բառն ունի «մահմեդականանալ» բառի իմաստը¹: Այսպես
նաև «հոռոմ» կամ «ֆրանկ» էին կոչում բոլոր հռոմեացիականներին
և այլադավաններին անխտիր, այդ թվում նաև հայ հունադավան-
ներին և հայ լատինադավաններին: Բնորոշ է, օրինակ, երբ
1436 թվականի մի հիշատակարանում, խոսելով Մակուր լատինա-
դավան հայերի տարագրման մասին, Թադևոս Առաքյալի վանքի վա-
նահայր Գրիգոր Ջալալբեկյանը (հետագայում կաթողիկոս), գրում
էր՝ «և զերկարնակ ազգն ախքաւմայից տարագիր արար ի վերա-
երկրի» կամ նշավախում նրանց «մարդապաշտ անիծեալ ազգ» բառե-
րով²: Այս նշանակում է նաև, որ ոչ հայ ծագում ունեցած մեկը, հա-
յադավանություն ընդունելով, հայ էր համարվում ազգությամբ:
Կրոնական-դավանաբանական բացառիկության կնիք ունի այս-
պահին նույնիսկ «միջազգայնության» միջնադարյան ըմբռնումը:
Պայքարելով «Հյուսիսային կողմանց» (իմա՝ Հաղբատի ու Սանահ-
նի) հայ վարդապետների «ազգասիրության» դեմ՝ Լամբրոնացին
գրում էր «սէրն ոչ ազգի առ իւր ազգն, այլ ամենեցուն քրիստո-
նէից լինել ի Քրիստոս մի ազգ»³:

Զարգացման ավելի բարձր աստիճանի նշան էր, երբ կրոնի
կողքին «ազգություն» որոշիչ հատկանիշ էր դառնում նաև լեզուն,
թեպետ այդ դեպքում ևս կրոնական մոմենտը դեռ չէր կորցնում իշ-
խող իր նշանակությունը: VII դարի հայ քաղկեդոնիկ կաթողիկոս-
ները «հույն» չէին դառնում, քանի որ իրենց ժամասացությունը կա-
տարում էին հայերեն: Եվ ընդհակառակը XI դարում հայ ծա-
գում ունեցող և հայերենին զիտակ Գրիգոր Բակուրյանը, Անիի
բյուզանդական կառավարիչը, ինքն իրեն համարում էր «վրացի» —
քանի որ պատկանում էր մի եկեղեցու, որի ժամասացության լեզուն
վրացերեն էր. այդ իմաստով «ազգաւ վրացի» էր կոչում նրան նաև
Ուռհայեցին⁴: Այս երևույթը ընդհանրացած էր նաև վրացիների
մոտ: X դարի վրաց վարքագրողը արձանագրում էր՝ «Վրաս-
տան» է կոչվում հենց ծավալուն այն երկիրը, ուր պատարագ են

¹ Տե՛ս, օրինակ, Ջ ա ք ա Ր ի ա Ա դ ու լ ե ց ի, Օրագրություն, Երևան, 1938, էջ 103 և 140:

² «ԺՆ դարի հայ. ձեռ. հիշատակարաններ», Ա, էջ 353:

³ Ն. Լ ա մ բ Ր ո ն ա ց ի, Ատենաբանություն և թուղթ ճառք, Վենետիկ, 1838, էջ 164:

⁴ Ուռհայեցի, նույն տեղում, 148 և Honigmann, նույն տե-
ղում, էջ 222, ուր տրված է Գ. Բակուրյանի տոհմածառը:

մատուցում՝ և ամեն տեսակ ազդեցութիւն կատարում վրացներէն լեզ-
վով»¹: Հայաստանի մի շարք վայրերում (Անիում, Լոռիում, Արագա-
ծոտանի Կոշ և Կոտայքի Թաշարուխ գյուղերում) հունադավան հա-
յերին պատկանող վանքերի արձանագրությունները գրված են հին
վրացերէնով²: Այս երևույթը պիտի բացատրել կամ նրանով, որ այդ
վանքերի ժամասացությունը վրաց լեզվով էր կատարվում, կամ
նրանով, որ կրօնով «վրացիանալուց» հետո այդ վանքերը կա-
ռուցող հայերը իրենց լեզվով ևս բռնում էին վրացիանալու ուղին:

Տասներկուերորդ դարում Պողոս Տարոնեցին գրում էր, թե
հայախոս ծաթերը = ծաթերն ազգով հույն էին համարում իրենց,
քանի որ հարել էին հունադավան եկեղեցուն³: Իրենց հերթին հույնե-
րը հալածում էին ծաթերին, որպէս հայերի, քանի դեռ նրանք իրենց
կրօնական ծեսերը կատարում էին հայերեն լեզվով⁴: «Ազգ առ
ազգ, — գրում էր XIV դարի վերջերին ասորած Գր. Տաթևացին, —
բաժանեալ լինի դավառաւ և լեզուաւ և կանոնական սահմանաւ,
որ են աւանդութիւնք և հաւատք եկեղեցւոյ: Եւ բաժանումն յաւքտ
զքան դաւառաւ և լեզուաւ՝ կանոնական սահմանաւն ասացեալ լի-
նին: Այսպէս և առ միաբանութիւնս է իմանալ. առաւել միաբանու-
թիւն ասել, զորս կանոնական սահմանադրութեամբ է, քան որ դա-
ւառաւ և լեզուաւ»⁵:

Այստեղ դավանանքի կողքին Տաթևացին մարդկանց հատկա-
նշում է քսոտ նրանց ծագման, բնագավառի ու լեզվի: Այնուամենայ-
նիվ ամենից կարևոր դերը նա ևս վերապահում է կրօնին ու դավա-
նանքին:

Նույն հատկացությունները տիրում էին նաև հետագայում: Այս-
պէս, XVII դարի սկզբներին Թուրքիայում ճանապարհորդող Սիմեոն
Չամոստացին Մերզին քաղաքում հանդիպած արևորդիների մասին
գրում է. «Եւ Մէրտինու դռան դուրսն տեսաք կռատուն մի. ասին
թէ սա Արևորդոց աղօթատեղն է, զոր յառաջ ամէն կիրակամտից
անդ ժողովեալ մինչ յիրիկունն ուտէին, ըմպէին, և յորժամ մթնէր՝

¹ Георгий Мерчул, Жизнь Григория Хандзтийского, СПб, 1911, гл. 43, 5—6:

² Ս. Բարխուդարյան, Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1935, էջ 91:

³ Պողոս Տարոնեցի, նույն տեղում, էջ 267, հմտ. նույն տեղում, էջ 273:

⁴ Н. Я. Марр, Аркаун, СПб, 1905, էջ 33 և հետ.:

⁵ Գր. Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 552:

լոյս վառէին, սակաւ մի աղօթէին, ապա զճարագն անցուցեալ անամօթ և լրբենի դիմօք իրրեւ զանասուն ընդ միմեանս պղծէին, հարք ընդ դստերս, եղբարք ընդ քորս և մայրք ընդ որդիս խառնակէին որպէս ի ժամանակս կռաւաշտից: Զայս իմացեալ պէկլէրպէկի մի, կոշեաց զնոսա, զի անդ է քանն Արևորդաց, որպէս յԱրդրում բօշալք, և պատվիրեաց մի երթալ անդ: Եւ աղղեցին թէ սորա նամալ չունին. ոչ հայ են, ոչ ջհուտ, ոչ հոռոմ. միայն հայնակ կու զրուցին: Կոշեաց զնոսա դարձեալ և ասէ. Զի՞նչ հաւատ ունիր դուր: Եւ նորա ասէին թե Հայոց: Ասէ ցնոսա. Ապա գնացէք նոցա (իմա՛ Հայոց, Ա. Հ.) ժամն, ապա թէ ոչ եկէք ի մեր մէջիթն. կամ սրով անցանեմ զձեզ: Նորա սկսան աղաղակել և կաշառք տուեալ յանձն առին զնալ Հայոց եկեղեցին. ապա թոյլ ետ նոցա. և սաստիկ հրաման եհան, թէ ոք չգնայ, մալն թագաւորի, գլուխն հատցի: Եւ այն մէջիթն պէթալ մնաց. վասն որոյ ցիր ու ցան եղան. ոմանք Պարս գնացին, այլք յԱսորիս, և կէսք ի Թօխաթ, Մարդուան և այլն: Եւ որք մնացին անդ ահէ և յերկիւղէ վարձէին զոմն հայ, թէ ինձ համար գնա յեկեղեցի. և ոմանք նօպաթով և կարգաւ գնային ժամ շաբթէ շաբաթ, և զայն ակամայ, որպէս հրէայքն Հռոմայ եկեղեցին»¹:

Աղղության միջնադարյան հատկանշումներից չափաի հետեցընել, թե Հայաստանի և Անդրկովկասի երկրամիջյան կամ ցեղամիջյան հարաբերությունները ձևավորվում էին՝ ելնելով ժողովուրդների կրոնական կամ եկեղեցական բաժանումներից: Հայաստանի և Անդրկովկասի հայ, վրաց կամ աղվանից ֆեոդալների մղած աղատագրական պայքարը չէր կրում ոչ ազգային, ոչ էլ կրոնական, եկեղեցական բնույթ:

Հաղվադեալ չեն հայ, վրաց ու աղվանից ֆեոդալների զինակցության դեպքերը խալիֆաթի դեմ ապստամբած մուսուլման, այդ թվում նաև արաբ կամ նարսիկ ֆեոդալների հետ: Աղգային կամ կրոնական-եկեղեցական խտրություններից սուղվել վճռական դեր էին կատարում ֆեոդալների ընդհանուր շահերը: Խալիֆաթի ռադմավարչական ճնշումներից և ծանր հարկերից ճողոպրելու ձգտող քրիստոնյա և մուսուլման ֆեոդալների շահերի միազոդումը հաճախ ամրապնդվում էր նույնիսկ նրանց միջև հաստատվող խնամեական կապերով: Այսպես, X դարում Մուշեղ Բագրատունու աղջիկը ամուսնանում է պարսիկ մի ֆեոդալի, Սևադայի հետ, որը Սմբատ սպարապետի և Սյունյաց Սահակ իշխանի հետ զինակցած՝

¹ «Հանդէս ամսօրեայ», 1934, էջ 167:

ապստամբութեան դրոշ բարձրացրեց արաբական կենտրոնի դեմ: Բուղայի դեմ ապստամբած հայ ֆեոդալներին միացած էր Բիթլիսում իշխող Մուսա իբն Զուրարը՝ կայսիկ մի շեյխ, որ ամուսնացած էր Տարոնի Բագրատ Բագրատունի իշխանի քրոջ (թե՛ աղչկա) հետ: Արաբների դեմ պայքարող Սյունյաց Վասակ իշխանն ամուսնացրեց իր աղջկանը նույնիսկ մի «հեթանոսի»՝ խալիֆի դեմ ապստամբած Բաբեկ աղանդապետի հետ:

Վերականգնելով հայ Արշակունիների զինվորական, վարչական կամ պալատական օրդանները, կարգերը, էտիկետները կամ տիտղոսները, Շիրակի Բագրատունիները ձգտում էին ոչ թե սոսկ հայաբնակ գավառների, այլ Հայաստանի և Անդրկովկասի ֆեոդալական վերամիավորման: Այս մի շարժում էր, որ նպատակ էր դնում իրեն՝ կազմակերպել ոչ միայն Հայաստանի, այլև Հայաստանի ու Անդրկովկասի ցեղամիջյան կամ երկրամիջյան պետություն, համակենտրոնացած ֆեոդալական հիերարխիայի սկզբունքով:

Արդեն նշեցինք, որ Արշակունիների ժամանակվա Հայաստանի և Անդրկովկասի միասնությունն դադարիարդ, — իրական թե մտացածին՝ այդ չէ կարևորը, — ավելին չէր, քան պատմական արգումենտ, որ դրվում էր նժարի վրա երկրի քաղաքական վերամիավորման այժմեական պահանջները հիմնավորելու և կենսագործելու համար: Այլ խնդիր է, որ խիստ տկար էր Շիրակի թագավորների քաղաքական տարերքը և չափազանց սահմանափակ նրանց ռազմական կամ նվաճողական հասումները: Անդրկովկասի և Հայաստանի միացյալ պետության կազմավորման պրոցեսն սկսվեց, բայց մնաց անավարտ: Հայ Բագրատունիները շխարհացան տեականորեն միավորել Հայաստանի և Անդրկովկասի հայ, վրաց, կամ աղվանից բոլոր տիրույթները:

Սակայն ներկա դեպքում մեզ հետաքրքրողը հայ Բագրատունիների հետամտած քաղաքականության ռեալ արդյունքը չէ, այլ նրանց բաղափակյալ մտայնությունը, նրանց քաղաքական իդեոլոգիան, անգամ եթե դա արտահայտվում էր նրանց քաղաքական պատրանքների մեջ:

Հայ Բագրատունիների հիմնական նպատակադրումը՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի քաղաքական միավորումը՝ ուներ անշուշտ պատմական իր հիմքը: Նրանց հաքկավ հայտնի պիտի եղած լինեիր հայ, վրաց և աղվանից ժողովուրդների պատմական բախտակցությունը, որի հետևանքով անցյալում այդ ժողովուրդներն այնքան հաճախակի զինակցել էին իրենց երկրները զավթած կամ

իրենց ազատութեանը սպառնացող հոռմեական և հուշն, պարսիկ և արաբ նվաճողների դեմ: Նրանք հաշվի էին առնում անշուշտ նաև յախտակից այդ ժողովուրդների տնտեսական, կուլտուրական առկա կապերը և դիտակցում, որ միայն քաղաքական և ղինական համատեղ ջանքերով կարող են այդ ժողովուրդները պաշտպանել կամ նվաճել իրենց ազատութիւնը:

Որոշ բացատրութիւն է դառնում նրանց նպատակադրումը, երբ հաշվի ենք առնում ոչ միայն հայ Բաղդատունիների քաղաքական նախընթացները, այլև նրանց ժամանակակից անցքերն ու դրանց հաջորդած իրադարձերը: Ոչ միայն հայ Բաղդատունիների օրոք, այլև հետագայում հայ, վրաց և աղվանական (ավելի ուշ՝ ադրբեջանական) ժողովուրդների ազատագրական պայքարին նախորդել կամ հաջորդել են նրանց քաղաքական միավորման կոնկրետ փորձեր: Միավորողի դերը, հանձին իշխող ֆեոդալների, ստանձնում էր տեղական ժողովուրդներից որևէ մեկը: Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի (հետագայում Ադրբեջանի) վերամիավորման դորժը, ի դեմս տեղական ֆեոդալների, հաջորդաբար ստանձնում էին հայերը IX—XI դարերում և վրացիները XI—XIII դարերում: XV—XVI և XVII—XVIII դարերում նման փորձերով հանդես էին գալիս մերթ ադրբեջանցիները, մերթ վրացիները:

Միայն հայ, վրաց և աղվանից ֆեոդալների արտաքին քաղաքականութեան շահերից չէր բխում Հայաստանի և Անդրկովկասի պետական համախմբման անհրաժեշտութիւնը: Այդ բխում էր նաև ֆեոդալների ներքին քաղաքականութեան խնդիրներից: Նրկրի արտադրական ուժերի IX—X դարերում ծայր առնող շոշափելի վերելքը, քաղաքների աճը, առևտրի և արհեստագործութիւնների զարգացումը, երկրի աստիճանական փոխանցումը նախնական ֆեոդալիզմից դեպի զարգացած ֆեոդալիզմի հանրակարգը, դասակարգային հակասութիւնների և դասակարգային պայքարի սրումը և տիրող դասակարգերի համար այս ամենից առաջացած օբյեկտիվ անհրաժեշտութիւնը՝ համախմբվել և կենտրոնացնել իրենց իշխանութիւնը, ոչ միայն երկրի արտաքին պաշտպանութիւնը, այլև իրենց տիրապետութիւնն ապահովելու համար. այս փաստերով է հատկանշված Հայաստանի և Անդրկովկասի այդ ժամանակաշրջանի պատմական իրականութիւնը: Քանի որ պետութիւնը ծագել է դասակարգերի հակադրութիւնը սանձելու կարիքից, քանի որ նա միևնույն ժամանակ ծագել է հենց այդ դասակարգերի ընդհարումների կապակցութեամբ, ապա նա ընդհանուր կանոնի համա-

ձայն պետություն է ամենից հզոր, տնտեսապես տիրող դասակարգի, որը պետության օգնությամբ դառնում է նաև քաղաքականապես տիրող դասակարգ և ձեռք բերում այսպիսով նոր միջոցներ՝ հաղթահարված դասակարգի ճնշման ու շահագործման համար»¹:

Պետությունների ծագման ընդհանուր այս կանոնից բացառություն չէր կազմում Հայաստանի և Անդրկովկասի միացյալ պետությունը: Սրա առաջացումը կապված էր անմիջապես իշխող ֆեոդալների ներքին քաղաքականության հետ:

Հատկանշական է, որ հայ պետականությունը կազմակերպելու գաղափարը ուժ էր ստանում Հայաստանում իշխած «քաղաքակիրթ» յուրատիրությունների ժամանակ, որոնց տիրապետությունը առավել նպաստավոր էր երկրի արտադրության և հաղորդակցության միջոցների զարգացման համար. նման հանգամանքներում է, որ նյութական նախադրյալներ էին ստեղծվում հայ ցեղապետների ու զավառատերերի միջաշխարհիկ կապերի ու շահախնդրությունների ամրապնդման համար և միաժամանակ նյութական նախադրյալներ առաջանում սանձելու տեղական կենտրոնախույս շահախնդրությունները՝ պետական ու վարչական ֆիչթն շատ խոշոր միավորներ կազմակերպելու համար: Այս տեսակետից հատկանշական է, որ Սելեկյանների ու Հուլիմայեցիների գերիշխանության ժամանակ նախադրյալներ առաջացան Նովանդյանների և Արտաշիսյանների, կամ Պարթևների ու Սասանյանների ժամանակ պայմաններ հասունացան հայ Արշակունիների պետականության հիմնադրման ու զարգացման համար: Նույնչափ հատկանշական է, որ IX—X դարերում, արարների գերիշխանության ժամանակ, հնարավոր դարձավ հայ Բագրատունիների և Արծրունիների թագավորական իշխանությունների կազմակերպման համար:

Ազվանից, ալանապես և Շիրակի իշխողների միարարական ջանքերը կապ ունեին Հայաստանում, Վրաստանում և Ազվանքում արարների դեմ բարձրացած ապստամբությունների հետ, ապրատամբություններ, որոնք հաճախ սրվում էին նույնիսկ տեղական ֆեոդալների դեմ: Խալիֆաթը նորանոր բանակներ էր հղում ապրատամբների դեմ՝ ջարդեր կազմակերպելով Տարոնում, Սասունում, Թբիլիսիում և այլուր: Հայաստանում և հարևան երկրներում ոչընչացված ֆեոդալական տների տեղ ուժ են ստանում Բագրատունիները ու Նրանշահիկները, որոնք խեղդելով Բարեկի (Բաբանի) և

¹ К. Маркс и Фр. Энгельс, Сочинения, XVI, ч. I, стр. 147.

նրա ղինակիցներն ղեկավարությամբ Աղվանքում և Հայաստանում ծայր առած դյուղացիական շարժումները, դրության տեղն են դառնում Անդրկովկասում:

Հետաքրքրական տվյալներ են պահպնել այս մասին Մ. Դասխուրանցու նորահայտ մի հատվածում. «Իսկ յերկու ՃԶԶ թուոյն հայոց (=837 թ.) — երկոտասան հազար հեծելոց յանկարծահառ ելեալ ի Բաղտատա արշաւէին երկիրս Աղուանից: Անդ ակն ի վերայ հարեալ Սահլի Սմբատեան, որ յարքայից զԱռմիրհական տոհմէն էր... որպէս արծուի խոյացեալ ի տկար թռչունս, այս անդր ցրուեալ տառապատ դաշտացն արկեալ վանէր: Եւ ի նոյն ամին, նոյն Տէրն Սահլ Սմբատեան, ձերբակալ արարեալ զապստամբն Բարան, զմարդախողխող աշխարհաւէր, արիննարբու գաղանն, և հառ ձեռն Ամիրմոմնոյ, և ըստ վաստակոցն առնու յարքունեացն վարձըս բարիս: Զի առնու իշխանութիւն ի վերա Հայոց, վրաց և Աղուանից, տիրել իշխանութեամբ ամենեցուն արքայարար»¹: Նույն հատվածի շարունակութիւնից տեղեկանում ենք, թե հայոց, վրաց և աղվանից «տէրանց տէր» Սահլին հաջորդում է Հովհաննեսը, անուն, որ հիշատակված ենք գտնում նաև 853 թվականի Մեծարանից ս. Հակոբա վանքի մի արձանագրության մեջ²:

Անշուշտ հետագա միջարկութիւն է այս, որ կարիք ունի ստուգման: 837 թվականին իշխած խալիֆը 933 թվականին մեռած Մամնունը չէր, այլ նրան հաջորդած Մոթասիմը (833—842):

Իբն-ալ-Ասիրը նշում է Սահլի որդուն նրա արարական Մոավիա, իսկ Դասխուրանցին նրա քրիստոնեական Ատրնեսրես հանունով: Սրան հաջորդում է Համամը, որը 871 թվականի ներքո հիշատակվում է Մխիթար Այրիվանեցու մոտ՝ «Համամ որ և Յոհաննէս Բաղրատունի» անունով³: Համամի Բաղրատունի ծագումը հայտնի չէ այլուստ, սակայն նրա մասին Դասխուրանցին հաղորդում է. «Ապարարեալաշտն Համամ նոյնպէս զկործանեալ թագաւորութիւն տանն

¹ Տե՛ս «Արարատ», 1897, էջ 162:

² Նույն տեղում, էջ 163:

³ Մ ի թ ա Ր Ա յ Ր ի վ ա ն ե յ ի, նույն տեղում, էջ 55: Կ. Կոստանյանը աղվանից Համամ թագավորին նույնացնում է հայ մատենագիր Համամ Արեւելցու հետ (տե՛ս Կ. Կոստանյան, Համամ Արեւելցի, Վաղարշապատ, 1896): Համամ Արեւելցու մասին Մխիթար Այրիվանեցին 871 ներքո գրում էր. «Համամ, որ և Յովհաննէս Բաղրատունի, մեկնեաց զԱռախն և եդ զվերջի դուրդայսն ի գլուխ Սաղմոսացն» (Ա յ Ր ի վ ա ն ե յ ի, նույն տեղում, էջ 55): Բաղրատունյաց մեկնիչին Այրիվանեցին չի նույնացնում նրան ժամանակակից Աղվանից Համամ թագավորի հետ: Հին մի ձեռագրում «Ո՞վ է Հա-

Աղուանից նորոգէր, որպէս Աշոտ Բագրատունի զհայոց թագաւորութիւն — այսք ի միում ժամանակի գործեցան»¹։ Սակայն Համամը որպէս հայոց, վրաց և աղվանից թագավոր չէ, որ հանդես է գալիս այստեղ։ Ինչպիսի Սահլին և Համամին այնպէս և Աշոտ Բագրատունուն պիտի դիտենք, որպէս մարդկանց, որոնք ոչ թե փաստորեն տիրել են հայոց, վրաց և աղվանից երկրներին, այլ հանդիսանալով աղվանից կամ հայոց թագավորներ՝ առաւել կամ նվազ հաջողութեամբ ձգտում էին միավորել Անդրկովկասի և Հայաստանի ժողովուրդներին։ Աղվանից պատմիչը ներկայացնում է այս պայքարը, որպէս տարրեր դիմաստիանների — Միրանշահյաց և Բագրատունյաց տոհմերի պայքար։ Նուանշահիկները նույն իրավունքով կարող էին համարել իրենց աղվանից Վաչագան Արշակունու ժառանգներ², ինչ իրավունքով Բագրատունիները հայոց Տրդատ Արշակունու ժառանգներ էին համարում իրենց և անհավանական չէ, որ հայ ու աղվանից իշխողները բախվում էին, հրապարակ հանելով հենց Արշակունյաց ժառանգութունը վերամիավորելու իրենց հավակնութիւնները։

Բոլոր նշաններից դատելով, Աշոտ Մսակերի և Սմբատ սպարապետի ժամանակներից ի վեր արժարժված միջֆեոդալական այս պայքարը վերջանում է Շիրակի Բագրատունիների հաղթանակով։ Իբն-ալ-Ասիրի վկայութեամբ, իր ծառայութեան փոխարեն Սահլ Սմբատյանը ստացավ արաբ ղորավար Աֆշինից մի միլիոն դիրհեմ, ականակուռ դուռի և «պատրիկի» թագ³։ Նույն հեղինակն անվանում է Սահլին հաջորդած Մուավիային «Առանի պատրիկ»⁴։ Սկզբնապէս պատրիկի թագը կամ տիտղոսը աղվանից իշխողները ստանում էին կայսրութիւնից և կրում այն որպէս աղվանից թագավոր-

մամն Առակաց մեկնիչն» հարցին տրված է պատասխան, «Բագրատունեաց իմաստասէր, աբեղա Յոհաննէս անուն» (Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 2152, Թ. 210)։ Համամ Արեւելցու «Յաղագս մեկնութեան ալեյուէայ ասելոյն» գրվածքի վերջում ընդօրինակողը հարում է թե մեկնութեան հեղինակն է «մեծ վարժապետն հայոց Համամ Յոհաննէս աւծօղ թաղաւորին Աշոտո(յ) Բագրատունոյ» (նույն տեղում, ձեռ. № 5128, Թ. 249բ)։ Եթե նկատի ունենանք, որ ըստ Կոստանյանի, աղվանից թագավորը վանք էր մտել իր կյանքի վերջին շրջանում, անհնարին է, որ նա եղած լինէր 884 թվականին Աշոտին օժողը։ Հայտնի է, որ դեռ 894 թվականին Համամը նստած էր աղվանից գահի վրա։

¹ Մ. Կ ա գ ա ն կ ա տ ու ա ջ ի, նույն տեղում, էջ 363։

² Համատ. նույն տեղում, էջ 51։

³ Ибн-ал-Асир, Тарих-ал-Камилъ, Баку, 1940, էջ 36։

⁴ նույն տեղում, էջ 69։

ներս Փաստ է համենայն դեպս, որ Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխանի (862—884) և Թագավորի (884—890) օրոք¹ Անդրկովկասի միավորման գործը առաջ էին տանում Շիրակի Բագրատունիները:

Աշոտ Բագրատունու քաղաքական բեմելից առաջ, IX դարի 40—50-ական թվականներին Հայաստանն ու Անդրկովկասը ապրում էին արաբների դեմ արժարժված մասսայական շարժումների ամենախոշոր էտապներից մեկը: Խալիֆաթի դեմ ղենք էին բարձրացնում Կովկասի լեռնականները, աղվան և հայ իշխող տները: Հարավային Հայաստանում ապստամբություններին մասնակցում էին գյուղացիական մասսաները: Ապստամբների դեմ դորժում էին արաբական խոշոր զորամասեր վայրագ այնպիսի մի մարդու հրամանատարությամբ, ինչպիսին էր թուրք զորավար Բուղան: Բազմամյա համառ մարտերից հետո Բուղան Սամառա քշեց ու մահապատժի ենթարկեց հայ և աղվան ֆեոդալ ղեկավարներին: Այս միջոցառումները «հանգստություն» չբերին երկրին: Հայաստանում և Աղվանքում ստեղծվեց մի վիճակ, որի նկարագրությունը մեզ թողել է Թոմա Արծրունին: «Նուազագոյնքն և տկարք, — գրում է նա, — թափառեալք աղքատութեամբ վտանգէին, իսկ կարողագոյնքն և բռնաւորք ըստ բնութեան դադանաց վայրենամիտք լիալ, անամօք և անարդել յափշտակութեամբ վրդովէին զբոլոր երկիրս»²:

Այս վիճակն էր ստեղծված, երբ 862 թվականին երկիրը «հանգըստացնելու» համար խալիֆաթը նստատակահարմար գտավ Հայաստանի քաղաքական վարչությունը վստահել հայ աղղեցիկ նախարարներից մեկին՝ Աշոտ Բագրատունուն՝ «իշխանաց իշխանի» տիտղոս շնորհելով նրան:

Նոր առաջ քաշված Աշոտի իշխանությունը հանդիսանում էր երկրում ծայր առած դասակարգային սուր պայքարի արդյունք: Ըստ երևույթին, այդ պայքարն էր դարձյալ, որ հուղում էր Աշոտ Բագրատունու առաջ հայոց, վրաց և աղվանից միացյալ պետություն ստեղծելու խնդիրը:

Ոմանք Աշոտ Բագրատունուն համարել են «բացարձակ միապետ»³: Իրապես Աշոտը շատ հեռու էր բացարձակ միապետ լինելու

¹ Աշոտ I-ի ժամանակաբանության մասին տե՛ս Վ. Հակոբյանի ուշագրավ դիտողությունները, որոնք սակայն, դեռ կարոտ են լրացուցիչ հավաստումների: Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», II, էջ 156 և հետ.:

² Թ. Արծրունի, նույն տեղում, էջ 192:

³ H. Daghbaschean, Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni, Berlin, 1893, էջ 79:

հանգամանքից: 884—890 թվականներին նա ավելին չէր քան վասալական տիրույթների վրա գերիշխող թագակիր: Հայաստանի և Անդրկովկասի միացյալ պետությունը դիմակայում էր ոչ միայն հպատակ դյուղացիների ապստամբություններին, այլև հպատակ վասալների խաղամարտություններին: Աշոտի և նրա հաջորդողներից ոմանց ժամանակ տեղի ունեւր ոչ թե հայ ժողովրդի կոնսոլիդացման, այլ հայ ֆեոդալական հիերարխիայի քաղաքական կայունացման պրոցես:

Հարկավ պատահական չէր, որ հայ նախարարների մեջ Աշոտ Բագրատունուն էր հատկացվում «խաղաղարարի» դերը: IX դարի կեսերին խալիֆաթի լայնածավալ տերությունը հասել էր կազմալուծման այն ստաիճանին, որ նրա ծայրամասերում դրոթյան տեր էին դառնում կենտրոնի դեմ պոլս րարծրացնող ֆեոդալ «մութադալիբները» (ուլուրպատորները) կամ անկախության ձգտող ֆեոդալ խոշոր իշխանավորը: Հայ ֆեոդալական տների մեջ այդպիսի դիրք ստացած իշխողների մեջ, նույն այդ պահին առաջին տեղը բռնում էր Աշոտ Բագրատունին: Նրա իշխանությանը ենթարկվում էին Սյունյաց և Վասպուրականի տերերը՝ Վասակ Սյունին և Դեդե-նիկ Արծրունին, որոնց հետ նա կապված էր նաև անձնապես, կնության տալով նրանց իր աղջիկներին: Սյունյաց և Վասպուրականի իշխանների խնդրով էր, ի վերջո, որ խալիֆաթը թագ ուղարկեց Աշոտ Բագրատունուն¹:

Միայն խոշոր հայ նախարարությունները չէին, որ ճանաչում էին Աշոտ Բագրատունու գերիշխանությունը: Արաքսի ափերից սկսած, մինչև Ռշտունիքի և Մոկաց երկրի սահմանները և Աղբակից մինչև Բաղէշ՝ ձևականորեն ենթարկվում էին Բագրատունյաց տան գերիշխանությունը²:

«Քանզի հաւատացեալ էր վերակացութիւն աշխարհիս Հայոց Աշոտի, որ իշխանաց իշխան՝ ձեռն ի դործ արկեալ նուաճել զիշխանո Հայոց, զՎրաց, զԱղվանից, որ եղև իսկ», — գրում է Շիրակի Բագրատունյաց թագավորության հիմնադրի մասին Թովմա Արծրունին³:

Աշոտի մասին նույնը հավաստում է նաև Ասողիկը. «Սա նախքան թագաւորութիւնն երեսնամեայ ժամանակոք իշխան և իշխանաց

¹ Յ ո վ հ ա ն ն է ս կ ա թ., նույն տեղում, էջ 175:

² Հմմտ. Թ. Ա Ր Ժ Ր Ո Ն Ի, նույն տեղում, էջ 203, 228, 236 և հետ., 246 և հետ.:

³ Նույն տեղում, էջ 206 և հետ.:

իշխան եղեալ Հայոց և Վրաց և յաղթող ամենայն ազգացս շուրջանակի, սլաշառացոյց զուխտս սրբոյ եկեղեցւոյ...»¹, Աշոտ իշխանաց իշխանը դիմում է «ի կողմանս Վրաց վասն ասպտամբելոց ոմանց յելուդակաց առ եզերք զետոյն հզօրի, որ կոչի Կուր»²: Աշոտին հպատակւում էին նույնիսկ արարական «էրմենիայի» սահմանների մեջ գտնւած մուսուլմանական տիրույթները: Կոստանդին Ծիրանածնի համաձայն՝ նրան հպատակւում էին Հերը և Սալմաստը: Նրանից վասալական կախում ունեին մուսուլմանական Դվինը, Բերկրին, Խլաթը, Արճեշը, Մանաղկերտը և ամբողջ Ապահոնիքն ու Հարքը: Ծիրանածինն անվանում է Աշոտին «Բոլոր արեւելյան երկրների (խոսքը հարկաւ «քրիստոնէական Արեւելքի» մասին էր, Ա. Հ.) իշխանաց իշխան», իսկ նրա պետութիւնը այդ Արեւելքի «ամենից հզօր պետութիւնը»³:

Աշոտին հաջորդած Սմբատ I-ի մասին Ասողիկը գրում է. «Իսկ Սմբատ թագաւորեալ տիրէ բոլոր հայրենեաց իւրոց Հայոց և Վրաց, ժառանգելով զքաղաքս հակառակորդաց իւրոց: Յաւուրս սորա և յիշխանութեան հօր իւրոյ էր շինութիւն և խաղաղութիւն յաշխարհիս Հայոց...»⁴: Երկրի «շինութիւնն ու խաղաղութիւնը» Սմբատն ասպահովում էր դարձյալ ներքին ասպտամբութիւնների ճնշման և արտաքին նվաճումների ճանապարհով: Նա խլում էր ֆեոդալների կալվածները և գրավում նրանց քաղաքները⁵: Զենքի ուժով նա հնազանդության է բերում Դվին մայրաքաղաքը, որի բնակիչները արաբ քաղաքատերերի ղեկավարութեամբ ըմբոստանում էին նրա դեմ, իջեցնում արքունի հարկերի և տուրքերի քանակը և ի վերջո՝ փակում թագաւորի առաջ քաղաքի դարբասները⁶: Սմբատը գրավում է Կարինը, Կղարջքը, հասնելով Սև ծովի ափերին մինչև Նգերացոյ (Կոլխիսի կամ Սամեգրելոյի) սահմանները և այդտեղից մինչև Ալանաց Դուռը՝ իր տիրապետութիւնների մեջ առնելով Գուգարքը, Ծանարքը, Թրիլիսին (Կախեթը), Ուտիքը «մինչև

¹ Ասողիկ, էջ 156:

² Փ. Յովսէփեան, Յիշատակարան ձեռագրաց, I, էջ 91:

³ Constandinus Porphyrogenitus, De thematibus et de administrando imperio, Bonnæ, 1840, p. 192.

⁴ Նույն տեղում, էջ 161:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Յովհաննէս Կաթ., Նույն տեղում, էջ 159 և հետ., Ասողիկ, Նույն տեղում, էջ 161:

քաղաքն Հունարակերտ և մինչև ի Տուս (Տաուշք) և ի Շամքոր»¹։ Անշուշտ գրաված վայրերը հպատակության կամ զինակցության պայմանով արվում էին դարձյալ արխազ, վրացի կամ լուվան իշխողներին։

Գոյություն ունի վրացական վկայություն Քուռ գետի վրա (Գորիի մոտ) գտնված Ուլիխ-Յիխե քաղաքը Սմբատի ձեռքով արխազների Կոստանդին թագավորից առնելու և սրա հետ խնամեանալուց հետո որպես ֆեոդ նրան վերադարձնելու մասին²։

Սմբատին ենթարկվում են Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի ֆեոդալները, քաղաքացիները, հաղարապետները և գավառակալները, որոնք «սիրաբար առ նա զհնազանդութեան հարկ հարկանէին»³։ Միշտ չէր, հարկավ, ցուցաբերվում այդ հնազանդութուները. հայոց, վրաց և աղվանից այրուծիի գլուխ անցած Սմբատը արշավում էր Ապահունիք՝ ճնշելու իր դեմ ապստամբած կալսիկների Արդաահման իշխանի որդիներին, որոնք չէին կամենում «տալ հարկս և զինուորել որպէս օրէն էր»⁴։ Պատժական արշավ էր կաղմակերպում նա նաև Սյունյաց իշխանի դեմ, որը նույնպես ընդվզել էր իր դեմ՝ «արգել առնելով հարկացն տալ թագաւորին»⁵։

Սմբատի քաղաքական վարքագծի ուրիշ նկարագրություններից էլ պարզվում է, որ նրան ենթարկվում էին Ուտիքից և շրջակա գավառներից զատ նաև Աղվանքի մյուս շրջանները, այլև՝ Սյունիքը, Վասպուրականը, Տարոնը, Վանանդը և Բասենը։ Ստեփանոս Օրբելյան պատմագիրը նշավակում է Վրաց Ատրներսեհ բեկշխին և Աղվանից Համամ թագավորին, թե «թագ կապեցին»՝ ապստամբելով Սմբատի դեմ։ Ընդգծելով Սյունյաց հավատարմությունը՝ նա գրում էր. «Մեծարէ Աւիշինն Վասակ Սիւնի թագ կապեալ. և նա ոչ կամեցաւ ապստամբական անուն ժառանգել։ Ասլա ի նուազել տէրութեանն Բագրատունեաց և ի զօրանալ ձեռինն իսմայէլականի՝ հատեալ, բաժանեալ եղին ամենայն դահք գլխաւոր նախարարացն Վասպուրականին և Վրացին և Աղվանին և Չորագետացիքն որ

¹ Ա ս ո ղ ի կ, Նույն տեղում, էջ 163 և Յ ո վ հ ա ն ն է ս կ ա թ., էջ 161 և 200 և հետ։

² Մ ե լ ի ք ս ե թ-Բ ե կ, Վրաց պոբյուրները, I, էջ 202։ Ֆեոդալական նման կապ էր ստեղծված նաև Սմբատի ու Վրաց Ատրներսեհ Կուրապաղատի միջև։ Իր դիրքով Ատրներսեհը երկրորդ իշխանավորն էր Հայոց և Վրաց միացյալ թագավորության, Սմբատի «որդին» և «հավատարիմ ծառան», Յ ո վ հ ա ն ն է ս կ ա թ ո ղ ի կ ո ս, Նույն տեղում, էջ 184։

³ Թ. Արծրունի, էջ 237։

⁴ Նույն տեղում, էջ 243։

⁵ Նույն տեղում, էջ 247 և հետ։

Կիրիկեանքն կոչին, նաև Կարուցն և Վանանդացն որ Բասեան կոչին»¹:

Օգտագործելով Արշակունիների տրադիցիան, Սմբատին հաջորդած Աշոտ II-ի ժամանակ Շիրակի Բագրատունիները դահերեցության իրավունքներ էին տարածում Հայաստանի և Անդրկովկասի մյուս ֆեոդալների, և սրանց թվում նաև Բագրատունյաց մյուս թագավորութունների վրա «զանուն տեսուն Անույ Շահնշահ կոչելով՝ իբրև թագաւորաց թագաւոր»²: «Շահնշահ» տիտղոսի հատկացումը արտահայտում էր Վասպուրականի, Իբերիայի, Արխաղիայի և Առանի (Աղվանից) քրիստոնեական մասնավոր իշխանութունների նկատմամբ Անիի թագավորության ձեռնարկող սուվերենիտետը:

Պաշտոնապես ճանաչված «շահնշահ» տիտղոսով խալիֆաթից անկախութուն ստացած Աշոտ II թագավորի մասին պատմում են թե «հալածական առնէ զիսմայելացոց յաշխարհէս Հայոց»³: Պայքարելով Հայաստանի և Անդրկովկասի անկախության համար, Աշոտը և նրա եղբայր Աբասը վտարեցին արաբներին Բագրեվանդից, Արշարունիքից, Շիրակից, Տաշիրից և Աղստեի դեռահովտից: Նրանք հարձակվեցին Բերդիսի էմիրի վրա, ջարդելով և գերեվարելով նրա արաբ հպատակներին: Լևոն VI կայսրից արքայական թագով պսակված՝ Աշոտը հնազանդեցնում է իրեն Դվինի կառավարչին, Վասպուրականի թագավորին և Աղվանքում ապստամբած Մովսեսին, տեղական ֆեոդալներից մեկին, որին բռնելով կուրացնում է⁴: Աշոտը «մեծազօր գտեալ քան զնոսա և քան զթագաւորն Վրաց Ներսէս» կոչեցաւ ի վերա նոցա շահնշահ զամս ութ, և կատարի»⁵:

¹ Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 299:

² Վարդան, նույն տեղում, էջ 201: Դիտենք, որ հայ Բագրատունիների այդ տիտղոսը հանդիպում է նրանց բազմաթիվ արձանագրութունների մեջ. հմտ. «Վիմական տարեգիր» *passim*. Նույն այդ պատճառով հայ պատմիչները մեծարում էին նրանց «տիեզերակալ» մակդիրով: Հմտ. Սամսել Անեցի, նույն տեղում, էջ 98: Թյուրիմացարար Վարդան պատմիչի մոտ այդ մակդիրը իմաստավորվել է որպես Սմբատ II-ի կցանուն (Վարդան, նույն տեղում, էջ 122): Իր մասին խոսելով՝ Սմբատը գրում էր. «Ես Սմբատ Բագրատունի թագաւոր Հայոց թոռն տիեզերակալ մեծ թագաւորին Սմբատայ» (Հայկ. ՄՍՌ Մատենադարան, ձև. № 303, էջ 486): Ակներե է, որ «տիեզերակալ» տիտղոսը նա հատկացնում էր այս վերջինին: Նախապես Սմբատ I-ի համար գործածված այդ հատկանշումի մեջ հետագայում ծրարվում էր 932 թվականին, Աշոտ II-ի ժամանակ, Անիի թագավորներին խալիֆ Մուկլագիրի կողմից «շահնշահ» տիտղոս հատկացված լինելու փաստը:

³ Ասողիկ, նույն տեղում, էջ 170:

⁴ Յովհաննէս կաթ., էջ 301 և հետ.:

⁵ Վարդան, էջ 119:

Նրան հաջորդած Արաս թագավորը և Աշոտ Ողորմածը պաշտպանեցին երկիրը կովկասյան լեռնականների դեմ: Սրանց ժամանակ վրաց Բագրատունիները, խնամեացած Շիրակի Բագրատունիներին, ֆեոդալական սուբորդինացիայի կարգով միացյալ պետության մեջ բռնում էին նրկրորդ տեղը, հաջորդը «շահնշահից» հետո: Շարունակելով երկիրը «խաղաղացնելու» մտահոգված Բագրատունյաց առաջին թագավորների ներքին քաղաքականությունը՝ նրանք միաժամանակ հետամուտ էին Հայաստանի և Անդրկովկասի միջֆեոդալական կապերի ամրացման: Աշոտ Ողորմածը փոխադրեց Շիրակի թագավորության գահանիստը Կարսից Անի: Նոր մայրաքաղաքը, կենտրոնական դիրք ունենալով Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի ֆեոդալական պետությունների նկատմամբ, ավելի մեծ դյուրություններ էր ընձեռում Շիրակի պետության ռազմա-վարչական և տնտեսական կապերի զարգացման համար:

XI դարի վրաց տարեգիր Լեոնտիոս Ռուխեցին, դուրս բերելով կովկասյան ժողովուրդների տերության սկիզբը առասպելական Թորգոմից, պատմում է, թե սրա ութը որդիների մեջ գերազանցը՝ հսկա իր տեսքով, ուժով և քաջությամբ՝ համարվում էր Հառսը: Սրան է տալիս Թորգոմը իր իշխանության և իր հողերի կեսը, բաժանելով մնացած կեսը մյուս յոթ որդիների միջև: Տարեգիրը նշում է պետության սահմաններն այսպես՝ արևելքից Գուրգանի ծովը, արևմուտքից Պոնտոսի ծովը, հարավից Օրեթի լեռը, հյուսիսից՝ Կովկաս լեռը: Հառսին (=Հայկին) ենթարկված «եղբայրների» անունները արտածված են Հայաստանին հարևան ցեղերի կամ նրանց տեղավայրերի անուններից՝ Քարթլոս, Բարդոս (Բարդա կամ Պարտավ անունից), Մովական, Լեկոս, Հերոս, Կովկաս, Նգրոս: Բոլոր այս ութը ցեղերը ունեին սկզբնապես ընդհանուր մի լեզու՝ հայերենը և ենթարկվում էին Նեբրովթ հսկային, որի դեմ Հառսի ղեկավարությամբ սկսում են պայքարել իրենց ազատագրության համար: Կարծում ենք, որ հայամեծար այս տեսությունը կարող էր մուտք գործել վրաց դրականության մեջ միայն Անիի գերիշխանության ժամանակ և ի հիմնավորումն այդ գերիշխանության՝ հադատելիով հետագա պատմության մեջ, որպես վերապրուկ:

¹ Հմմտ. Brosset, Histoire de la Géorgie, I. liv. I, էջ 17 և Մեկիբ-ն և Թ-Բ և Կ, Վրաց աղբյուրները, էջ 144 և հետ:

Չեռգալական մտածութեան ու նորմերի համեմատ՝ ժողովուրդները, ինչպէս և նրանց իշխողներն ու ռազմական գնդերը՝ դասակարգվում էին «խաբանչիւրն ըստ տոհմից և աւագութեանց»¹: Համարելով աղվաններին «ազգակից և հաւատակից» հայերին, Գանձակեցին հիշեցնում էր, որ Աղվանից թագավորները սերված են այն Առանի վարմից, որին Վաղարշակ Պարթև հայոց թագավորը վերակացու իշխան էր կարգել այդ կողմերում²: «Մանաւանդ զի և առաջնորդ նոցա հայալեզուք և հայերենախօսք յոլովք էին, թագաւորքն՝ հնազանդ թագաւորացն Հայոց՝ ընդ նոցա լէալք, և եպիսկոպոսքն ձեռնադրեալք ի սրբոյն Գրիգորէ և յաթոռակալաց նորա և ալդ՝ ուղղափառութեամբ ընդ մեզ կացեալ ի կրօնս՝ վասն այնորիկ արժանի է ի միասին լինել յիշատակ երկուց ազգաց»³: Անշուշտ այս ամենի մեջ պատմիչը արձանագրում է հայացքներ, որոնք իշխող էին դարձյալ հայ Բագրատունիների գերիշխանութեան օրերին:

Անդրադառնալով այս կապակցութեամբ Ներսէս Պարթևի տեսիլքին, դժվար չէ նկատել, որ գրական այդ գործը իր նախնական, X դարի կեսերին Մեսրոպ երեցի շարադրած ձևով կրում է իր վրա հայոց և վրաց քաղաքական միասնութեան գաղափարի կնիքը: Հայ Արշակունիների խորտակված թագավորութիւնն իսկ պատկերացված է որպէս հայոց և վրաց թագավորութիւն: Մուշեղ Մամիկոնյանը հայոց և վրաց զորավարն է: Ներսէսը շրջում է ճշմարտացի նայն աշխարհի հայոց և վրաց իւրոյ վիճակին»։ Նա պատմում է իր տեսիլքը շրջապատված ոչ միայն հայ, այլև վրաց իշխաններով: Այս ամենի հետքերը պահվել են նաև տեսիլքի XII դարում վերախմբագրված վարիանտներում⁴: Պիտի կարծել, որ հայոց և վրաց նախարարների վերամիացումն իսկ Մեսրոպ երեցը պատկերացնում էր հայոց և վրաց եկեղեցիների վերամիացման ձևով: Նույն այդ պատկերացումը նշմարելի է նաև երկի վերջին խմբագրութեան մեջ: Այստեղ ևս անդոսնված են այն երկպառակութիւնները, որոնք տիրում էին Հայաստանում պարսիկ թագավորների և հույն կայսրերի կործանարար քաղաքականութեան հետեանքով: Այս ամենը հիմք է տալիս ասելու, որ նախապէս Ներսէսի անվան հետ կապ-

¹ Ասողիկ, նույն տեղում, էջ 272:

² Կիրակոս Գանձակեցի, նույն տեղում, էջ 182:

³ Նույն տեղում, էջ 181:

⁴ Տե՛ս «Պատմութիւն մնացորդաց Հայոց և Վրաց», էջ 135 և passim.

ված լեզենդը առաջացել էր հայ-վրացական փառափառ միավորմանը հարող ֆեոդալների միջավայրում կամ համեմայն դեպս հրապարակ բերվել նրանց ձգտումներն ու սպասումները հիմնավորելու համար: Խալիֆաթի չժի տակ դանված ժողովուրդների մեջ ծայր առնող քաղաքական ընդհանուր դարթոնրի դարաշրջանում ձևավորվող ներսիսյան լեզենդը աշխուժացնում էր հայ և վրաց ֆեոդալների աղատության և միության գաղափարը:

Հայ ֆեոդալական և եկեղեցական դինաստիաների խորտակված իշխանութլունը վերականգնելու բաղձանքը շեշտված է նաև Ադաթոնի գուշակութլունների բոլոր խմբադրութլունների մեջ:

Հիմնականում կոմ մասամբ նույն այդ գաղափարին էին ծառայում նաև Արշակունյաց և Լուսավորչի տների վերականգնման գաղափարի շուրջը դարձող աղատագրական լեզենդի այլ վաթիանտները: Գրանցից մեկը՝ Սահակի տեսիլը IX դարում թարգմանվել էր նույնիսկ վրացերեն՝ Արսեն Սափարացու ձեռքով:

Կարող է աչքի ընկնել այն փաստը, որ Ներսես Պարթևի տեսիլքի մեջ նշված չէ ադվանից ֆեոդալների մասին և որ ադվանից անունը հեաղհեառ դուրս է մղվում Անդրկովկասյան ժողովուրդների քաղաքական հարաբերութլունների շրջանից և մասնավորապես՝ Անիի թագավորների աիտղասագրից: Երեւոյթը հասկանալի կդառնա, եթե անդրադառնանք այն իրողութլանը, որ ադվանից ժողովուրդը հեաադայում կորցնում էր իր հին էթնիկական անունը: Տեսանք, թե որքան արդեն շատացել էին հայերենախոսները, մանավանդ ադվանից աիրող շերտի մեջ, Կիրակոս Գանձակեցու ժամանակ: Ադվանից ժողովուրդը կաղմած չլինելով դավանաբանորեն ուրույն եկեղեցի՝ ադվաներենը դուրս է մղվում իրրե ծիսակատարութլան լեզու. նրա մի մասը հարում էր հայադավան եկեղեցուն, ձուլվելով հայերի հեա, մի այլ մասը միանում վրացադավան եկեղեցուն և ձուլվում վրացիների հեա, իսկ երրորդ առավել մեծ բաժինը ձուլվում Ադրբեջանում իշխող էթնիկական մասսիվի մեջ՝ իսլամի և ադրբեջանական լեզվի հեա յուրացնելով նաև ադրբեջանական ժողովրդի էթնիկական անունը: Այս պիտի աեղի ունեցած լինի հարկավ աստիճանաբար և ոչ ալիլի վաղ քան սելջուկների և թաթարների ժամանակաշրջանը: Պիտի կարծել, որ ադրբեջանական այդ դանդավածի հեա հեադայում միախառնվեց նաև հայացած կամ վրացացած ադվանների մի մասը: Հատկանշական է, որ XV—XVI դարերում Շաքիում իշխող Ղարա-Քեշիշ-օղլի կոչ-

ված խանական դինաստիայի տոհմանունը պահպանում էր իր քրիստոնեական ծագման հետքը¹:

Այնուամենայնիվ տասերորդ դարի վերջերին և հաջորդ դարի առաջին տասնամյակներում քաղաքական միավորման ձգտող հայ Բագրատունիները ոչ միայն անկարող եղան իրենց ձգտումների պատվար դիտել կաշսերական Բյուզանդիան, այլև, ընդհակառակը, վերջինիս դեմ է, հենց որ ջանում էին ապահովել Հայաստանի և Անդրկովկասի միացյալ ֆեոդալների քաղաքական գոյությունը:

Արևազաց զորքի գեմ Տաջրի Կյուրապաղատին հայոց ամբողջ զորքով օգնության են դալիս հայոց Սմբատ Թագավորը, իր Գաղիկ եղբոր հետ, Կարսի Աբաս Թագավորը իր կարմրագլեատ զնդով: Կյուրապաղատին օգնության են հասնում նաև միացյալ պետության մյուս Թագավորները՝ «ամենայն զօրն Վրաց և Վասպուրականի, Սյունյաց և Աղվանից իշխանքն միահաւաք լինէին ընդդէմ Արևազաց զօրուն»: Ասողիկը հաղորդում է նաև, որ միահավաք այս ուժը՝ երկյուղ է ներշնչում արևազներին և սրանք աճապարում են խնդրել միմյանց հետ հաշտություն և սեր²:

Միացյալ ֆեոդալների զորքերը դիմադրալուծ էին նաև արաբական Մամլուկ ամիրային: Հայոց և վրաց միացյալ ֆեոդալներն իրենց տոհմի և ավագության համեմատ բանակներ կազմած զրոհեցին արաբական զորքերի վրա, փախուստի մատնելով սրանց մինչև Արճեշ քաղաքի դուռը: Մեծարելով այս կռիվներում ղեկավար մասնակցություն ունեցած իր հորեղբորը՝ Վահրամ Պահլավունուն, Գր. Մաղիստորոսը ճշտորեն արձանագրում էր հայ և վրաց միացյալ ֆեոդալների համատեղ ջանքերի դրական արդյունքները. «Եւ ի Վերիացուցն հօրաց և արիական զօրաց նոցա բազում անգամ մարտակցութեամբ և արեամբ և վաճառամբ որդեացդ և բոյգ աղգի զնեալ զաշխարհք»³:

Չնայած այս հաջողություններին, հայ Բագրատունիների վերամիավորված պետությունը չունիր զարգացման տնտեսական և քաղաքական զորեղ կռվաններ: Որքան ավելի էին ընդարձակվում նրանց սահմանները, այնքան ավելի էր նվազում պետության ուժն ու թուլանում նրանց ազդեցությունը տեղական իշխանությունների

¹ Հմմտ. И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX в. Ленинград, 1949, էջ 65 և 138:

² Ասողիկ, նույն տեղում, էջ 252 և հետ:

³ Գր. Մաղիստորոս, նույն տեղում, 1910, էջ 40:

վրա: Հայ Բաղրատունիների փաստական իշխանության տահմանը սովորաբար չէր անցնում Դվինից հարավ, կամ Գուգարքից հյուսիս:

Տնտեսական զարգացման ընթացքը ոչ միայն խորանցնում էր Հայաստանի արտագրող մասսաների և իշխող ֆեոդալների հակամարտը, այլև՝ ֆեոդալական առանձին տերիտորիաների ներհակույթյունները:

Երկրի քաղաքական միավորման հիմնական զսպոնակը արտաքին կամ ներքին ուժերին դիմադրավելու մտահոգությունն էր։ Բայց եթե օտարակալության դեմ պայքարելու համար քաղաքական միավորման ձգտող ֆեոդալները կարող էին հենվել գյուղացիության վրա, երկրի ֆեոդալական մասնատվածությունը հաղթահար-

² Const. Porphurogenitus, նույն տեղում, էջ 192 և 197:

րելու համար նրանք անկարող էին հույս դնել այդ ուժին, որչափ հաճախ հենց գյուղացիներին հնչելն էր շարժառիթ ծառայում Ֆեոդալների վերամիավորման:

Այստեղից հասկանալի է, թե ինչու երկրի քաղաքական համակենտրոնացումը այնքան մակերեսային էր և խախտւո: IX—XI դարերի ընթացքում վրաց և աղվանից թագավորությունների կողքին Հայաստանի իսկ ներսում մասնավոր թագավորություններ են ստեղծվում՝ Վասպուրականում, Սյունիքում, Վանանդում, Լոռիում և Կապանում: Վասպուրականի և Սյունիքի իշխողները, միաժամանակ ընդարձակում էին իրենց քաղաքական իրավունքներն ու համակենտրոնները ի հաշիվ իրենց սուվերենների՝ Շիրակի Բագրատունյաց թագավորների: Հետաքրքրական է, որ Վասպուրականի իշխողները համակենտրոն էին նույնիսկ բռնել Անիի թագավորի տեղը: Անանուն Արծրունի պատմիչը — Ռովմայի «շարունակողը» ներկայացնում էր իրեն ժամանակակից իրադրությունն այնպես, որ կարծես այդ պահին ամբողջ Հայաստանը ստորադրված էր փաստորեն Արծրունիներին: Դավաճելով Վասպուրականի «մեծ» թագավորին՝ Գագիկին, նա հանդգնաբար մեղադրում էր Անիի թագավորներին՝ Վասպուրականի գերիշխանությունը մերժելու համար¹:

Վասպուրականի Արծրունիները զրահվում էին նույնիսկ Անիի թագավորի բանեցրած տիտղոսներով: 965 թվականին Վասպուրականում թագավորող Արուստակ Համադասպի ժամանակ գրված մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Յամս Նիկեփորայ տիեզերակալի Յունաց... Եհաս ինձ տառապեալ Պանդալեոն քահանայի... ի հրամանէ երկրորդ տիեզերակալի տեառն իմոյ առադ Արուստակի Համադասպայ՝ արքայից արքայի մեծ պետութեանս տանս Հայոց, գնալ... ի Կոստանդնուպոլիս»²: Տառապեալ Պանտալեոն քահանայի միջոցով Վասպուրականի «տիեզերակալը» շվիման մեջ էր մտնում Կ. Պոլսի իսկական «տիեզերակալի» հետ մի ժամանակ, երբ այս վերջինս տարածել էր իր թաթը Տարոնի վրա և արդեն, ինչպես երևում է, Վանա ծովն էր նետել ինտրիգների բյուղանդական իր ցանցը՝ Հայաստանի և Անգրկովկասի քաղաքական ազատությանը օր առաջ վերջ տալու համար: Հիշատակարանի հեղինակը Վասպուրականի «տիեզերակալին» ու «արքայից-արքային» ստորադրում է Պոլսի իր

¹ Թ. Արծրունի, նույն տեղում, էջ 282 հետ. և 300:

² Ալիշան, Հայաստանում, էջ 295 և հետ..

սյուզերենին անմիջորեն, ոչ միայն զանց առնելով, այլև ակնբախտ-
րեն հակադրվելով նույն տիպոգոսները կրող Անիի թագավորին, այն
տարբերությունը միայն, որ վերջինս տարածում էր իր իշխանության
հավակնությունները Հայաստանի և Անդրկովկասի մասնավոր
թագավորությունների վրա, մինչդեռ Վասպուրականի «տիեզերա-
կալը» համեմատորեն կամենում էր ճանաչվել սոսկ «արքայից արքա»
մեծ պետության տանա Հայոց»:

Ֆեոդալական մասնատվածությանը հակադրված Շիրակի թա-
գավորությունը Հայաստանում և Անդրկովկասում սկսում էր կորցնել
իր մի շարք հենարանները: Անիին ենթարկված տիրույթների շրջ-
անը սկսում էր սեղմվել հետզհետե: Ճիշտ է, Գագիկ I-ը խոչում է
Վասպուրականից Կոգովիար ու Ծաղկոտներ (Գիսպինի շրջան), գրա-
վում Վայոց ձորի, Խաչենի և Փառխոտի բերդերն ու տիրույթները:
Սակայն բնորոշ է, երբ Օրբելյանը հաղորդում է, թե այդ թագավորը
տիրում էր միայն Շիրակին և Այրարատյան երկրին՝ «մինչև ի Գե-
ղամ, մինչև ի Ուխտիսն և մինչև ի Կարին և մինչև ի Զորոյ գետն և
մինչև Գարգման»¹. սակայն, դիտում է նա, Մեծ Սյունիքը կորված էր
արդեն նրա տիրապետություններից²: Գագիկի ժամանակ խախտ-
վում էր Հայոց և վրաց թագավորի գերիշխող դիրքը: Միացյալ պե-
տության մեջ քաղաքական հեղեմոնիան սկսում էր թեքվել վրաց
Բագրատունիների կողմը: Նշանակալից չէ³, որ վրաց աղբյուրները
Դավիթ Կյուրապաղատին կոչում էին «թագավորաց թագավոր» կամ
որ հաշվական մի շարք գավառների տեր դարձած Դավիթ Կյուրա-
պաղատին Ասոգիկը կոչում է «հայոց թագավոր»:

Այնուամենայնիվ Գագիկը հայ Բագրատունիների վերջին խո-
շոր գահակալն էր: Նա չէր հրաժարվել ոչ իր իրավունքներից, ոչ իր
տիրողոսներից: 1012 թ. մի արձանագրության մեջ նրա կինը, Կառ-
րամիտե թագուհին, անվանում է նրան «հայոց և վրաց շահնշահ»⁴:
Նա պաշտպանում էր իր անկախությունն անգամ բյուզանդական
ազդեցություն՝ Վասիլ II-ի հանդեպ: Սրանով պիտի բացատրել դուցե,
որ նա չկամեցավ ներկայանալ բազիլիսին, երբ վերջինս ժամագրու-
թյուն նշանակեց նրան Բասենում:

Սմբատ II-ի և Գագիկ I-ի ժամանակ Շիրակի իշխողների ռազ-
մական էքսպանսիայի նվազումը նպաստում էր նրանց ղեկավարած
պետության ներքին հաջողություններին: Գագիկի ժամանակ կազ-

¹ Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 300:

² «Վիմական տարեգիրք», էջ 13:

մակերայվեց արքունի վարձկան զորք («մարզպետական գունդ»)։ Ռազմական ճակատների կրճատումը ղուգադիսում էր երկրագործության և դրա հետ լծորդված ներքին առևտրի ու քաղաքներում կենտրոնացած արհեստագործության զարգացմանը։ Մասնավորապես աճում էին ֆեոդալական տնտեսությունները և շինականների աշխատանքը շահագործող աշխարհիկ ու վանական կալվածատիրությունը։ Միջազգային ծավալվող տրանզիտի հետ՝ այս ամենը նյութական նախադրյալներ են ստեղծում կուլտուրական-շինարարական այն ձեռնարկումների համար, որոնցով նշանավորված են հայ Բաղրատունիների տիրապետության վերջին տասնամյակները։

Դրությունը փոխվեց Գագիկից հետո։ Երկրի ամբողջությունը պահպանելու մտայնությամբ Բաղրատունիները վասալական տիրույթներ ու թագավորության տիտղոսներ էին բաշխում իրենց հարազատներին։ Այսպես էին առաջացել Կարսի և Լոռու թագավորությունները տակավին Սմբատ II-ի ժամանակ։ Սակայն մասնատիրության ուժն ավելի զորեղ էր, քան դահակալողների արյունակցությունը։

Երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ղուգրեթաց IX դարից ի վեր Հայաստանում և Անգրիկովկասում առաջ էր գնում ֆեոդալացման պրոցեսը, խորացնում միջֆեոդալական հակասությունները և հաճախակի դարձնում նրանց զինաբախությունները։ Հանգամանք էր այս, որ հարվածների տակ էր գնում Անիի թագավորությունը, հնադհատե թուլացնում նրա միասնությունը։ Գագիկ I-ը ժառանգություն թողեց երկիրը Հովհաննես-Սմբատ և Աշոտ որդիներին։ Հենվելով վասալուրականի Սենեքերիմ թագավորի վրա՝ վերջինս արշավում է իր եղբոր դեմ, որը ժառանգություն էր ստացել Անին ու Շիրակը, Աշոցքը, Ամբերդը, Կայծոնը, Սևորդյաց դավառը (Տավուշը)։ Ի վերջո Հովհաննես-Սմբատին փաստորեն մնաց միայն Անին։ Կարսում նստող Աշոտը տիրանում է մնացած շրջաններին, ինչպես առում էին «ներքին աշխարհին» կամ «դրուց (այսինքն «դրսի») աշխարհին», համարվելով «թագաւոր ամենայն տանն Հայոց»¹։

Հանդես գալով գծոված Բաղրատունիներին հաշտեցնող իրավարարի դերում՝ վրաց Գիորգի I թագավորը հրամցրեց Հովհաննես

¹ Լ ա ս տ ի վ ե ր տ ց ի, նույն տեղում, էջ 9, Ոււհայեցի, նույն տեղում, էջ 10, Վարդան, նույն տեղում, էջ 123։

Սմբատին Անիի թագը: Դրա համար վերջինս զիջեց Վրաստանին երեք բերդ¹ և համաձայն Կեղրենոսի վկայության՝ պիտի կարծել՝ պարտավորվեց օժանդակություն ցույց տալ 1021—22 թվականներին Վասիլ կայսեր դեմ Վրաստանում և Բյուզանդիայում բարձրացած ապստամբություններին: 1021 թվականին ծագած հուլյն-իրերական պատերազմի ժամանակ արխաղների և վրաց Գեորգի I թագավորը համագործակցության մեջ էր Անիի Հովհաննես-Սմբատ թագավորի հետ: Վրաց խրոնիստ Սմբատի վկայությամբ Գիորգիին հաջողվեց իր կողմը գրավել ամբողջ Բյուզանդական Արևելքը²: 1022 թ. բյուզանդական բանակի թիկունքում բռնկվեցին Նիկիթոր Ծովիզ, Քսիպիաս և Ֆերս զորավարների զխավորած ֆեոդալական ապստամբությունները, որոնց հետ կապված էին դարձյալ հայ և վրաց իշխողները: Մ. Ուռհայեցու ասելով, Վասիլ կայսրի դեմ ապստամբած Նիկիթոր Ծովիզը «կոչեաց ի միարանութիւն իւր զթագաւորն վրաց Գիորգի և զորդիսն Գաղկայ»³, այսինքն՝ Շիրակի Հովհաննես-Սմբատ և Աշոտ թագավորներին⁴:

Ինչպես հուլյն-իրերական պատերազմը, այնպես և դրան հաջորդած ապստամբությունները հանգեցին պարտության: Այդ հանգամանքը մասնավորապես աղետալի եղավ Շիրակի թագավորության համար: Դրանով խորացան այդ թագավորության ներքին հակասությունները, ամրացան հայ ֆեոդալների ներսում եղած բյուզանդասիրական խմբավորման դիրքերը՝ արագացնելով հայ Բագրատունիների անկումը: 1027 թվականին վրաց Գիորգի թագավորի մահից հետո Տաջրի ֆեոդալները դավաճանելով վրաց անկախության դադափարին, անցան Բյուզանդիայի կողմը՝ նրանց հանձնելով իրենց բերդերը: Տաջրի ֆեոդալները բաց արին մի աբրահեո, որի վրա ոտք էին դնելու շուտով նաև Շիրակի նրանց դասակիցները: Ինչպես հավատացնում էր Վարդան պատմիչը — հավանորեն

¹ Լ ա ս տ ի վ ե ր տ ց ի, նույն տեղում, էջ 9:

² Е. Такайшвили, Три хроники, Тифлис, 1900, էջ 165 և 176:

³ Ուռհայեցի, նույն տեղում, էջ 51:

⁴ Լաստիվերոցու ասելով, այդ ապստամբությունը պիտի մասնակցած լինի նաև Դավիթ Արծրունին (որին նա, թերևս շփոթելով իր հոր հետ, Աննեքերիմ-Դավիթ անունն է տալիս): Լաստիվերոցու ասելով, ի վերջո Դավիթը ոչ միայն երես դարձրեց Ծովիզից, այլև կտրելով նրա գլուխը, ուղարկեց Վասիլ կայսրին (Լաստիվերոցի, նույն տեղում, էջ 20): Այս վերսխան ճիշտ է: Ծովիզի սպանողը Քսիպիասն էր (տե՛ս Извлечение из Летописи Яхъи Антиохійскаго, նույն տեղում, էջ 64): Հետագա հայ հեղինակները կրկնում էին Լաստիվերոցու սխալը:

Մխիթար Անեցուց քաղելով — Վասիլ II-ի հետ կնքված դաշնագրութեամբ Անիի թագավորը կառնել էր իր մայրաքաղաքը բյուզանդական կայսրին, պայմանով, որ վերջինս «ոչա՛հէ՛ զնա ի նեղչաց իւրոց»¹, հավանորեն աչքի առաջ ունենալով ոչ միայն Անիի սահմաններին մերձեցող թուրք արշավախմբերը, այլև իր դեմ ըմբոստացող ֆեոդալներին։ Սահղծվում էր գրութեան, որ միանգամայն անհամատեղելի էր Անգրեկովկասի և Հայաստանի քաղաքական միութեան դադարիստին և ըստ ամենայնի ընդառաջում էր կայսերական Բյուզանդիայի կենսագործած «բաժանիր ու տիրիր» սկզբունքին։

Հետագայում Գր. Մազիսարոսը Հովհաննես-Սմբատի «կտակը» նյութողներից մեկը — երեսպաշտօրեն ապաշափելու էր «Արամյան նահանգի» անկումը, նրա բանակի, «նահապետների» և թագավորների կորուստը², ընդ սմին մեռած «հսկաներին» նա հակադրում էր վերադարձ գահաձններին՝ իրեն սփռվելով այն պատրանքով, թե զեռ մեռած չէ Հայկի և Արշակի տունը և ոչ էլ խորտակված՝ Թորգոմի դահլը։ «Թէպէտ և զկնի կցորդարար ի մեզ տողանի սէր և նահապետութիւն,— հարում էր նա,— և թէպէտ և ոմանց անարի և անլօր դոլ. սակայն տիրապետեալ տանս Թորգոմեան, պահելով զաթոռն»³։ Մազիսարոսը ծանոթ էր ոչ միայն Խորենացու «Ողբ»-ին, այլև՝ Սահակի Տեսիլքին⁴, ուստի և հավատում էր, թե Թորգոմյան թափուր աթոռի վրա Բյուզանդիայի օժանդակութեամբ պիտի նստեն նորից Արշակունի թագավորների շառավիղները՝ ասել է՝ իր սերնդի ներկայացուցիչները՝ Պահլավունիները։ Սրանով էլ մասամբ պիտի բացատրել, որ Շիրակի Բաղրատունիների անկումից հետո, Բյուզանդական «կիտոնի ու տուկի» ախաղոսներով Բջնիից Միջագետք փոխադրված՝ Մազիսարոսը շարունակում էր բերել կայսերական իշխանութեանն ու բանակին հավատարիմ իր ծառայութեանները՝ «սուրբ և ինքնակալ» Կոստանդին մոնոմախի համար վերառաքելով սուսականասպաս իր մեծարանքն ու մաղթանքները⁵։ Մազիսարոսի գլխավորած ֆեոդալական խմբակցութեան դինաստիական հավակնութեանները և դրա հետև թաքնված սոցիալական ռևոլյուցիոնար մեկն էր — մեկը, բայց ոչ միակը — ներքին այն գործոններից, որոնք սրեցին հայ Բաղրատունիների իշխանութեան ճգնաժամը և

¹ Վ ա ղ ա ն, նույն տեղում, էջ 126։

² Գ Ր. Մ ա զ ի ս ա Ր Ո Ս, նույն տեղում, 1910, էջ 17 և 59 և հետ։

³ Նույն տեղում, էջ 61։

⁴ Նույն տեղում, էջ 55։

⁵ «Վիմական տարեգիր», էջ 23։

արագացրին նրանց անկումը, նախքան երևացել էին Անիի պատերի տակ բյուզանդական կամ սելջուկյան բանակները:

Անիի թագավորության հետ զբեթե միաժամանակ կամ դրանից ոչ շատ ուշ իրենց անկումի շրջանը թեալիսինցին Արևելյան Հայաստանի մյուս հայ իշխանությունները: Հայ ֆեոդալների մի մասը, լքելով երկիրը, ապավինեց Վրաստան, Փոքր-Ասիա կամ Կիլիկիա: Չարաշար խաբված բյուզանդասեր խմբակցության ղեկավարներից Գագիկ II-ը կայսերական գերության մեջ երազում էր վերականգնել հայոց թագավորությունը՝ ապավինելով Հայաստան ներխուժած սելջուկ նվաճողների թեալիսինցին¹: Նույն այս ժամանակ, Միջագետքի սահմանների մոտ Բյուզանդիայից երես դարձրած հայ նշանավոր ֆեոդալներից մեկին, Ֆիլարտոսին, հաջողեց հիմք դնել հայ վասալական նոր մի պետության՝ մի պահ թիկնելով սելջուկների պաշտպանությանը: Ավելի շոշափելի և տեական եղավ, սակայն, Ռուբինյանների հաջողությունը, որոնք կարողացան հիմք ձգել իրենց պետության՝ օգտագործելով Բյուզանդիայի և իսլամական աշխարհի միջև եղած հակամարտը:

Անդրկովկասի և Հայաստանի միավորված թագավորության կազմակերպման գործը XI դարում գտնվում էր վրաց Բագրատունիների ձեռներում:

Մինչև X դարի վերջերը, վրաց Բագրատունիները որպես ավատառուներ գտնվում էին մերթ հույների, մերթ արաբների և ի վերջո՝ անմիջորեն հայ Բագրատունիների գերիշխանության տակ:

Դրությունն սկսում է փոխվել X դարի վերջերից: Արգեն նշմարեցինք Դավիթ Կյուրապաղատի վերելքը: Սրա մասին Ասողիկը գրում էր. «Եւ եղև նա պատճառ խաղաղութեան և շինութեան ամենայն արեւելեայց, մանաւանդ հայոց և վրաց. զի զգոռ պատերազմաց յամենայն կողմանց զադարեցոյց նա, յաղթող եղեալ ամենայն շուրջանակի ազգաց, և ամենայն թագաւորք կամաւ հնազանդեցան նմա»²: Նույնը պիտի հետեւեցնել նաեւ Լաստիվերտցու նրան տված բնութագրից. «Որ էր այր հզօր աշխարհաշէն, մեծապարգև և աղբատասէր, որ էր արգարև սահման խաղաղութեան»³: Նշանակալից են Դավթի նվաճումները Հայաստանի (Բասենք, Ասրահու-

¹ Ոււսայեցի, Նույն տեղում, էջ 180:

² Նույն տեղում, էջ 275:

³ Լաստիվերտցի, Նույն տեղում, էջ 3:

նիք) և Վրաստանի ուղղությամբ: Արդանուշի շուկան մի տեսակ ժամադրավայր էր հայ, վրացի, եգերացի, արխաղ և կովկասաբնակ այլ առևտրականների համար: Աբաբ մատենագիրների տվյալներից երևում է, որ հյուսիս-արևմտյան էրմենիայում Բադրատունյաց այդ քաղաքը կատարում էր նույն դերը, որպիսին հյուսիս-արևելյան էրմենիայում նույն այդ պահին կատարում էին Պարտավն ու Բաբ-ու-Աբվարը՝ Դերբենտը:

Հարկավ մեծանում էր Արդանուշի և ընդհանրապես Կղարջքի և Տայքի դերը հատկապես այն պատճառով, որ մոտ էր Սև ծովի նշանավոր առևտրական նավահանգստին՝ Տրապիզոնին¹:

Բյուզանդական աղբյուրներից պարզվում է, որ Արդանուշը առևտրական սերտ կապեր ուներ էրզրումի, Ավնիկի և Մանազկերտի հետ: Մասամբ սրանով էլ բացատրվում է Կյուրապաղատի կատարած արշավանքների հարավային ուղղությունը: Կոստանդին Միրանածին կայսրը հաղորդում է, որ Տայքի մայրաքաղաքը ապրանք էր մանում Տրապիզոնից, Իբերիայից, Արխաղիայից, ամբողջ Հայաստանից և Սիրիայից: «Արդանուշի բերդի կամ Հարզենի մարզը մեծ է և հարուստ, — գրում է նույն հեղինակը, — և հանդիսանում է վրաց, արխաղների և մեսիսների երկրի բանավին»²: Հայ, վրաց և աղվան ֆեոդալների ուժերին հենված՝ Դավիթը գործուն միջամտություն էր ունենում Բյուզանդիայի ներսում բռնկած միջֆեոդալական կռիվներին: Հայանի է, որ Վարդ Սկլերոսի ապստամբության (976—79) հենակետեր էին դառնում գերազանցորեն հայ հեծելազնգերը: Հույների կողմից բռնակցված Տարոնի Աշոտ իշխանի որդիները, ակտիվ մասնակցություն ունեին այդ ապստամբությանը³: Այդ ժամանակ Դավիթ Կյուրապաղատը օգնություն էր ցույց տալիս Վասիլ II-ին, որի շնորհիվ և կարողացավ զբաղապես ընդարձակել իր տիրույթները: Սակայն այլ դիրք ընդունեց Կյուրապաղատը Վարդ Փոկասի ապստամբության ժամանակ (987—989), Փոկասի զորքերի մեջ մեծ դեր էին կատարում նաև Տայոց զորքերը⁴: Ապստամբության կրած պարտության պատճառով Կյուրապաղատը հարկադրո-

¹ H. Thoptschian, Die inneren Zustände von Armenien unter Asot I, Halle a/s, 1904, էջ 42 և հետ. և Я. А. Манандян, О торговле и городах древн. Армении, էջ 216:

² Const. Porphyrogenitus, նույն տեղում, էջ 208:

³ Ասոդիկ, գ. գլ. ժգ. հմմտ. նաև Извлечения из Летописи Яхъи Антиохийского, նույն տեղում, էջ 2, 4, 5, 22:

⁴ Ասոդիկ, նույն տեղում, գ. գլ. իե:

ված եղավ ստորագրել մի «կտակ», որի համաձայն իր մահից հետո Տաշքը պիտի անցներ Բյուզանդիային¹։

XI դարի վրաց — «Բագրատունյաց պատմությունից» տեղեկանում ենք, որ քրոնիկոնի 288 թվականին (=մ. թ. 1008 թ.) արխաղաց Բագրատ թագավորը տիրանալով իր «հայրենիքին» (ասել է Տաշքին), ինքնակալությամբ զբաղեց ամբողջ Կովկասը՝ Զիքեթից մինչև Գուրգան, իսկ Ադրեջանն ու Շիրվանը հարկատու դարձրեց իրեն իրեն Հայոց (Սոմխեթի) թագավորի²։

Գիորգի I-ը (1014—1027), Բագրատի որդին, ինչպես տեսանք, հանդես եկավ Անիի և Կարսի գծոված Բագրատունիներին հաշանցնողի դերում³։ Սմբատ սպարապետի վկայությամբ Գիորգի I-ը որպես Բագրատունյաց տան անդամ, հնազանդվում էր Շիրակում թագավորող Հովհաննես-Սմբատ և Աշոտ եղբայրներին⁴։ Սակայն ուղիղ կլինե՞ր ասել հակառակը։ Արդեն իսկ Գիորգիի օրոք Վրաստանի և Հայաստանի ֆեոդալական փոխհարաբերությունները սկսում են զարգանալ նախընթացին հակադարձ ուղղությամբ։ Դավիթ Շինարարի ժամանակ (1089—1125) վրացիներն ազատում են սելջուկների ձեռքից Բրիլիսին, Ռուսթավը, Սոմխիթը, Շամշուղեն և Ագաբակները։ Շարունակելով սելջուկների դեմ ձեռնարկած պայքարը՝ Դավիթը գրավում է Հայաստանի բերդերն ու ամրությունները՝ Գաղը, Տերունականը, Քավաղիները, Նորբերդը, Մանից Գոմերը և Ղալինջաքարը։ Այնուհետև նա գրավում է Շիրակը, Զավախքը, Կողանը, Կարնիսիորը, Բասենքը մինչև Սպեր։ Դավիթի սկսած գործը շարունակում են Աբխազիայի, Հայաստանի և Ադրեջանի ուղղությամբ մինչև Դերբենդ նրա հաջորդները՝ Դեմետրեն (1125—1154), Գիորգի III-ը (1156—1184) և Թամարը (1184—1213)։ Վրաց Բագրատունիների այս հաջողությունների համար, նպաստավոր եղավ նաև Մելիքշահի մահից հետո (1092) սելջուկների միասնություն քայքայումը, առաջին հանգամանքը, որ պարբերաբար կրկնվող խաչակրաց արշավանքները քաշում էին իսլամական աշխարհի գլխավոր ուժերը դեպի Միջերկրականի ափերը, որով, խաչակիրների կամքից անկախ, Վրաստանը ոչ միայն դադարում էր նշանախեց

¹ Հմմտ. Извлечения из Летописи Яхъи Анthonийского, նույն տեղում, էջ 27 և 271։

² Մ ե լ ի ք ս ե թ-Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները, I, էջ 137, հմմտ. նույնը նաև Такайшвили, նույն տեղում, էջ 160։

³ Լ ա ս տ ի վ ե ր տ ց ի, նույն տեղում, էջ 8 և հետ.։

⁴ Ս մ ր ա տ Գ ու ն դ ս տ ա ր լ, Տարեգիրք, Փարիզ, 1859, էջ 28։

լինել այդ ուժերի համար, այլև, անցնելով հարձակման, հաջող հարվածներ էր հասցնում սելջուկների թիկունքին, ընդարձակում իր սահմանները, ապահովելով իր անկախությունը և քաղաքական ու կուլտուրական հզոր վերելքը: Ոչ պակաս նպաստում էր դրան նաև այն, որ խաչակրաց արշավանքները թուլացրել էին Բյուզանդական կայսրությունը, հանգամանք, որից քաղաքականապես շահեցին սրա տիրակալությանը կամ ազդեցությանը ենթակա ժողովուրդները: Պատահական չէ, որ նույն այս XII դարում, դարձյալ խաչակիրների հետապնդած նպատակներից անկախ, թոթափելով կայսրության լուծը, անկախություն նվաճեցին նաև սերբերը և վերականգնեցին իրենց թագավորությունը բուլղարները:

Իրենց իշխանության ծափալուծով վրաց Բագրատունիները ժառանգում էին և ավելի մեծ թափով ու հաջողությամբ շարունակում Շիրակի ազդակիցների քաղաքականությունը. նրանք սկսում են գլխավորել Անդրկովկասում միացյալ պետություն կառուցելու գործը:

Վրաց Բագրատունիների միարարական ջանքերը անհամեմատ ավելի երկարատև ու արդյունավոր եղան քան հայ Բագրատունիներինը: Հազիվ միայն մի դար՝ Աշոտ I-ից մինչև Դավիթ I-ի ժամանակները տևեց վերջիններիս ղերիշխանությունը: Մինչդեռ նրանց վրաց տոհմակիցների ղերիշխանությունը զգալ ավելի իրեն մի քանի դար, ծայր առնելով Դավիթ Կյուրապղատի օրերին և հասնելով լիակատար զարգացման Ռամարի ժամանակ: Վրաստանի և Հայաստանի քաղաքական միասնությունը վրաց վարչության ներքո նշմարելի էր նույնիսկ թաթարների ժամանակ և չէր կորցրել իր ազդեցության հետքերը նույնիսկ XVII—XVIII դարերում: Վրաց Բագրատունիների ղեկավար գերն ավելի կայուն եղավ, կենսագործվում էր ավելի ընդարձակ տերիտորիայի վրա և հանդես գալիս պետականության այնպիսի հատկանիշներով, որոնք հայ Բագրատունիների օրոք առկա էին միայն թույլ չափերով և կամ բացակայում էին իսպառ: Նկատի ունենք վրացիների գլխավորած պետության ռազմական ուժը, նրա ուրոյն դրամական սխառեմը, հորից-որդի գահաժառանգելու կարգը և այլն:

Վաչկատուն ցեղերի ներխուժումը և բյուզանդական ադրեսիան լիկվիդացրին հայ ֆեոդալների ժառանգական իշխանությունները, այն փոխարինելով թուրք իկտադարների ու էմիրների և հույն օկուպանտների տիրապետությամբ: Տեղական բնակչությունը կախման մեջ էր դրվում երկրի նվաճողներից: Հակառակ դրություն էր ստեղծ-

վում Վրաստանում: XI դարից հետո ավելի մեծացավ Վրաստանի քաղաքարևակալությունը, սելջուկյան արշավանքից հետո, մասամբ ի հաշիվ հայաստանցի գաղթականության, աճեց Կախեթի ու Քարթլիի բնակչությունը և բարձրացավ առևտրի և առևտրականների դերը՝ Դմանխում, Շամշուղեում (=Սամշուղե) և Թբիլիսիում: Դավիթ Շինարարը հովանավորում էր երկրի առևտուրը, կառուցում ճանապարհներ ու կամուրջներ, դատաբաններ սահմանում քաղաքացիական դործերի քննության համար, մերժում կրոնադավանարանական խտրականությունը և այլն: Դրանով նա ամրացնում էր պետության և բանակի հիմքերը:

Դավիթ Շինարարի տիրոջ մեջ հայերի նշումը պայման է երրորդ տեղը¹: Գիորգի III-ը կրում էր «թագավոր արխագների և վրացիների, ռանների, Կախեթի և հայերի, շիրվանշահ, ամբողջ արևելքի և արևմուտքի տիրակալ» հպարտ տիտղոսը²:

Ոչ պակաս ուշագրավ է քաղաքական այն դադափարախոսությունը, որ արժարժվում էր այդ դարերում վրաց Բագրատունիների զլխավորած Անդրիովկասի և Հայաստանի միացյալ պետության մեջ:

Արդեն ծանոթացանք Լեոնտիոս Ռուսեցու ժամանակագրության մեջ պահպանված՝ կովկասյան ժողովուրդների և նրանց միացյալ պետականության մասին իշխող էթնոգենետիկական այն տեսությունը, որ ժառանգություն էր մնացել հայ Բագրատունիների գերիշխանության ժամանակներից: Սակայն Լեոնտիոսի ժամանակագրությունը խմբագրված էր հենց վրաց Բագրատունիների օրոք: Բնական է, որ համապատասխան վերամշակման ենթարկվեր նաև նրան ժամանակակից պետության քաղաքական-դադափարախոսական անցագիրը: Վրաց Բագրատունիների զլխավորած պետության մեջ սկսում է այժմեականություն ստանալ կովկասյան ժողովուրդների համերաշխ անցյալի, վրաց լեզուն թորգոմածին ժողովուրդների լեզվախառնուրդից առաջանալու, հայոց Արշակ թագավորի՝ մորով Արշակունի, հորով Ներսիսյան-Փառնավաղյան ծագում ունենալու, Արշակի թագը վրաց թագավորներին փոխանցվելու և Արշակունիների հետ նրանց ազգակցություն ունենալու տեսությունը³:

¹ Н. Я. Марр, Ани, стр. 76.

² Известия Кавк. ист. арх. Института в Тифлисе, 1926, IV, 124.

³ Մե լ ի ք ս ե թ-Բե կ, Վրաց ազրյուրները, I, 143 և հետ., 153 և հետ. և 166: Ի դեպ է ասել, որ Կիրակոս Գանձակեցին ևս պահել է հավանո-

Ըստ վրաց պատմագիրի՝ Անիի ավազները՝ առնելով վրաց բանակի առաջխաղացման լուրը, ներկայացան Դավթին, հայտնելու, թե միանում են նրան: «Երբորդ օրը, — հարում է պատմագիրը, — նրա (Դավթի) առաջ կանգնած էր 60 000 հեծյալ. ուղևորվեց և երբորդ օրը հեշտաթյամբ դրավեց Անի քաղաքն ու նրա բերդերը և Անվո գյուղերն ու գավառները. հանեց (Անիից) Բուլասվարին (=Աբուլ-Սուվար) իր ութ որդիով, կանանց և հարսներով հանդերձ, որոնց ուղարկեց Ափխազք և Անվո պահապան թողեց մեսխեցի աղատներին, իսկ ինքը վերադարձավ Քարթլի»¹: Անիի գրավման կապակցությամբ գոհունակության խոսքեր կան Շինարարի մասին նաև հայ պատմագրության մեջ: «Սա երևեցաւ ընդունող և սիրող ազգին հայոց: Առ սա ժողովեցան մնացեալ զօրքն Հայոց... և ունէր մեծաւ ուրախութեամբ և ցնծութեամբ զամենայն ազգ. Հայոց: Կայր և հարազատ որդի մի թագաւորին Դաւթի, որում անուն ասէին Դեմետրէ, ի հայ կնոջէ»²:

Անդրադառնալով Անիի գրավմանը, Ուռհայեցին շարունակում է՝ «ազատեցաւ ի ծառայութենէ թագաւորարնակ քաղաքն Անի, որ կացեալ էր ի ծառայութիւն զամս վաթսուն, և զհրաշափառ և զմեծ եկեղեցին Անուշ զսուրբ Կաթողիկէն, զոր մսրիթ էին արարեալ, և ժողովեաց (Դաւիթ վրաց թագաւորն Ս. Հ.)... կրօնաւորս Հայոց աշխարհին՝ օրհնեաց զսուրբ Կաթողիկէն մեծաւ հանդիսիւ. և եղև ուրախութիւն ամենայն տանն Հայոց, զի տեսին ազատեալ զսուրբ Կաթողիկէն ի ծառայութենէ»³: Վրաց ժամանակագրություններից մեկը, հաստատելով Ուռհայեցու վկայությունը, հաղորդում է, թե զլուխ խոնարհելով Կաթողիկէն կառուցած Կաթրամիան թագուհու դամբարանի տուաջ՝ Դավիթը երիցս կրկնել էր. «Ուրախացի՛ր, թագուհի, քանի որ տերը ազատեց անօրեններից քո տաճարը»⁴:

Այս վկայությունները հաստատում են այն իրողությունը, որ Անիի ազատագրումը դիտվում էր որպէս հայ և վրաց Բաղրատունիների քաղաքական ընդհանուր գործի հաղթանակը:

Ընն վրաց գերիշխանության ժամանակ հերյուրված մի վերսիս այն մասին, թե հայ Արշակունիների թախան ու թագը «զաղթականութեամբ» Վրաստան ընկնելով «վասն ամբուլթեան տեղւոյն» ի վերջոյ զարձել է վրաց թագավորների սեփականություն: Տե՛ս Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե յ ի, նույն տեղում, էջ 301:

¹ «Վրաց աղբյուրները» I, էջ 218 և հետո:

² Ուռհայեցի, նույն տեղում, էջ 356:

³ Նույն տեղում, էջ 359:

⁴ Հմմտ. Бордзенишвили и др., «История Грузии», էջ 197:

Հայ քաղաքաբնակչությունը և առաջին հերթին Անիի առևտրական ու արհեստագործ բնակչությունը, որ անմիջորեն շահագրգռված էր թոթափելու Հայաստանի և Անդրկովկասի վրա ծանրացած օտարակալության և երկրի քաղաքական մասնատվածության միտված տեղական ֆեոդալների լուծը, հանդիսանում էին հայ և վրաց Բաղրատունիների վարած քաղաքականության ապահով հենարանները:

Ուռհայեցու մոտ պահված վկայությունից պիտի եզրակացնել, որ Դավթի բանակը զգալի մասով բաղկացած էր նրա ղեկավարությանն ապավինած հայ զորամասերից: Կասկած չկա, որ նրա և նրա նախորդների ժամանակ զրավված հայ զավառների բնակչության ու զորքի, ինչպես և այդ վայրերում վրաց տիրապետության ժամանակ առաջացած հայ զավառատերերի ու զորահրամանատարների խոշոր մասը կապված էր Վրաստանի հետ: Հայ ֆեոդալական այդ իշխանավորների ու զորահրամանատարների միջից է, որ Գիորգի III-ի և Թամար Թաղուհու օրոք առաջացան Զաքարյան ներկայնաբազուկ (Մխարգրձեկ) հայազարմ իշխանները, որոնք նշանավոր դեր կատարեցին Անդրկովկասը և Հայաստանի մեծ մասը սելջուկներից ազատելու և վրաց Բաղրատունիների իշխանության ներքո վերամիավորելու գործում:

Այս ամենն առանց ներքին բախումների չէին կատարվում անշուշտ: Ինչպես հայ Բաղրատունիների ժամանակ, այնպես և հիմա, հայ ֆեոդալները շունեին միասնական քաղաքական կողմնորոշում: Կենտրոնական կառավարության և ֆեոդալական ավագների, ֆեոդալական «կարգի» և «անկարգության», այլ խոսքով՝ ֆեոդալական համակենտրոնացման և մասնատվածության հակամարտը լիակատար չափով մնում էր ուժի մեջ, հանդիսանալով Հայաստանի և Անդրկովկասի քաղաքական պատմության էական մոմենտներից մեկը:

Վրաստանին միանալու խնդիրը քաղաքական տարածայնությունների աղբյուր էր տակավին հունական անեքսիայի նախօրեին: Հուլյն զավթիչներից պաշտպանվելու նպատակով անեցիներն առաջարկում էին վրաց Բաղրատ IV Թադավորին գրավել քաղաքը. Բաղրատը համաձայնություն տվեց և Անիի կառավարիչ նշանակեց երիտառ Սբուսերին: Անիի ծերակույտը վարում էր այդ պահին հայերի և վրացիների քաղաքական միավորման ուղեգիծը: Այս հոսանքի պարագլուխ՝ Վահրամ Պահլավունին, Անիի բնակչության և զինվորության վրա հենված, կատաղի դիմադրություն ցույց տվեց

հույներին: Վահրամ զորավարի հերոսության մասին երգեր, էին կապում անգամ վրաց մասսաները: Մասամբ մեզ ծանոթ են արդեն նրան ուղղված այս խոսքերը, «և ի վերիացուցն հզօրաց և արիական զօրաց նոցա բազում անգամ մարտակցութեամբ և արեամբ և վաճառմամբ որդեացդ և քոյդ ազգի գնեալ զաշխարհդ, և երբեմն ի նոսա արի երեւալ և հրաշից հիացման արժանի և վեր քան զմտածութիւն. որ և նոցա իսկ զքոյդ հանդիսի մրցութիւն տաղս և սոինչս յօրինեալ անպատկառաբար սղատադունդն պարէին և ի հրապարակս գոհհից և քաղաքաց իրրու զգյուցադանցն երգէին»¹: Հակառակ ընթացք ունեցան բյուզանդամեա ֆեոդալները՝ գլուխ ունենալով Վեստ-Սարգսին, Մազիստրոսին և Պետրոս կաթողիկոսին:

Անիի ժառանգությունը վրաստանին հանձնելուն սրանցից զատ դեմ էին Դավիթ Դիլինեցին, Կախեթի Գագիկ թագավորը և Լիպարիտ Լիպարիտյանը: Լոռիում իշխող Կորիկյանները, որպէս հայ Բագրատունիներին ավելի մոտ ազգականներ, հանձին Դավիթ Անհողին թագավորի, իրենց էին համարում Անիի ժառանգ: Պատահական չէ, որ Դավիթ Անհողինի հոր՝ Լոռիի թագավորութեան հիմնադիր Գուրգենի գերեզմանաքարի վրա հանդիպում ենք Անիի թագավորների «Շահնշահ» տիտղոսը²: Սրանց հաւեր կանգնած էին հայ և վրաց ֆեոդալական արիստոկրատիայի — գիդերուկների — այն ուժերը, որոնք փաստաւրեա պիմադրում էին Անդրկովկասի վերամիավորմանը: Այս խմբակցութեան վրա էր հենվում անշուշտ նաև Պետրոս կաթողիկոսի դիտավորած պատմիրակությունը, երբ 1045 թվականին Կոստանդին Մոնոմախին էր հանձնում Անիի բանալիները³:

Դավիթ Անհողինի մահից հետո (1046 կամ 1047) Անիի վերաբերմամբ նրա քաղաքականութեանը շարունակում էր Կյուրիկե II-ը. նրան է վերագրվում «Տէր օգնէ Կորիկէին Կորապաղատին» արձանագրութեանը կրող հայտնի գրամբ, որով Կյուրիկեն կամենում էր շեշտած լինել իր դիտավորած Լոռիի թագավորութեան կաթողութեանը, մյուս կողմից թագավոր տիտղոսի փոխարեն գործածելով կորապաղատ տիտղոսը, նախազգուշորեն հպատակութեան էր հայտնում Բյուզանդիային, որի ձեռքում այդ պահին գտնվում էր Անին⁴:

¹ Գ. ր. Մ ա գ ի ս տ ր ո ս , էջ 40:

² Архим. Иоанн Крымскій, Описание монастырей Ахпатского и Сапанинского, СПб, 1863, стр. 16.

³ Հմմտ. Ս. Երեմյան, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները:

⁴ Հմմտ. Ե. Պախոմովի հոդվածը, «Извест. Кавк. Ист. Арх. Института», V, էջ 44 և հետ:

Յեռոգալ-կղերական տարրերի պառակտումը և հասարակական իրարամերժ խմբակցությունների առկայությունը չլատեց Անիի և վերջին հաշվով նաև հայ ժողովրդի քաղաքական դիմադրությունը՝ գյուրացիներով Հայաստանի նվաճումը նախ բյուզանդացիների և ապա սելջուկ թուրքերի զենքով:

Սուլթան Մելիք շահից հետո երկրում արժարժված միջֆեոդալական պատերազմները հանգեցին սելջուկների պետության անդամահատման: Անդրկովկասի նվաճված ժողովուրդների մեջ այս հանգամանքն ուժ է տալիս սելջուկ օտարակալության լուծը թոթափելու ձգտումներին: Անիի ավազանին երերվում էր սելջուկներին հարած Շեղդադյաններին կամ՝ հղորացող վրաց Բագրատունիներին ենթարկվելու երկրնարանքի մեջ: Թուրքերի կողմն էին հակվում Անիի վրաց կառավարիչները՝ Սրբելյանիները, — Աբուլեթը և նրա որդի Իվանեն, — որոնք կանգ չառան անգամ իշխողների հետ դաշնակցելու առաջ¹: Դավիթ Շինարարի զրաված Անին նորից անցավ Շեղդադյանների ձեռքը: Ճիշտ է, 1161 թ. Գիորգի III-ը նորից մտավ մայրաքաղաքը, 1163 թվականին վրաց թագավորը զրավեց և հիմնիվեր ավերեց նուշնիսկ Դվինը, զայրույթ պատճառելով Դվինի տիրոջը՝ Նլտկուզ աթաբեկին և սրա դաշնակիցներին: Վրաց թագավորների զեմ զենքով ասպարեզ եկան իշխող Սուրման Շահի Արմենը, ոտա հարավային Ադրեջանի Նլտկուզ աթաբեկը և խորասանի Ասլան սուլթանը, որոնք շահագործելով մասսաների որոշ տրտուները, նորից ծանր ու տագնապալից վիճակի մեջ դրեցին Անին: Անջատողականության մեջ կասկածելով քաղաքի կառավարիչ Սադուն Արծրունուն՝ Գիորգի թագավորը հեռացրեց նրան՝ նշանակելով նրա տեղը Սարգիս Զաքարյանին²: Բայց սա ևս չիրկեց դրությունը: Անկարող պաշտպանել քաղաքը՝ Գեորգին ստիպված է լինում այն նորից վերադարձնել Շեղդադյաններին³: Այնուամենայնիվ Շեղդադյան էմիրները պատճառ չունեին առաջով զգալու իրենց: Նրանք միջոցներ չէին խնայում ամրացնելու Անիի միջնաբերդը և հին շրջապարիսպները: Ըստ երևույթին նրանք այդ անում էին երկյուղ կրելով և՛ հայ հպատակներից, և՛ վրացի հարևաններից:

1174 թվականին Գիորգի III-ը նորից զրավում է Անին, կառավարիչ նշանակելով Սմբատի որդի Իվանե Օրբելիանուն: Դարձյալ ասպարեզ են գալիս Նլտկուզն ու սուլթանը: Ընդառաջելով Անիի սրանց

¹ Վա ր դ ա ն, էջ 158 և 161 և հեա.:

² Վա ր դ ա ն, էջ 166:

³ Նուշն տեղում, էջ 174 և «Վիմական տարեգիր», էջ 31:

կողմնակիցներին՝ Իվանեն որոշել էր նորից թուրքերին հանձնել քաղաքը, բայց շկարողացավ իրագործել դիտավորությունը, «զի իմացաւ քաղաքն (իմա՝ Անիի հակաշեդդադյան խմբակցությունը) և զգուշացաւ»¹։ Այնուամենայնիվ հոսանքների պայքարը շարունակվում էր։ Այս ակներև է նաև Մխիթար Գոշի մի վկայությունից. «Եւ նեղեալ քաղաքն յարշաւանացն թշնամեացն, — գրում է Գոշը, — աղաղակեցին տալ ի ձեռս առաջին տեսուն, որ էր պարսիկ աղագաւ և դարձեալ յայլ յայլմէ փոխեալ՝ ոչ լինէր խաղաղութիւն քաղաքին և դաւառին։ Ապա տա (թագաւորն Գիորգի, Ա. Հ.) ի ձեռս զօրավարին իւրոյ Իվանէի (որդոյ Սմբատայ Խալապուճեան, Ա. Հ.) և ոչ եղև և ոչ այնպէս հանդարտութիւն, մինչև տալ ի ձեռս իւրոց առաջնոց տէրանց»²։ Ի վերջո 1199 թվականին Զաքարիա սպասաւարը վերագրավեց Անին, որը դարձավ «հայոց և վրաց» սեփականություն և անմիջապես՝ Զաքարյանների տիրույթ։

Վարդան պատմիչը ներկայացնում է Իվանէ Օրբելյանուն անջատողական նպատակների հետամուտ ֆեոդալի դերում։ 1174 թվականին, գրում է նա, վրաց թագավորը գրավեց Անին «ի սաղրելոյ Իվանէի Սմիր սպասաւարի, զի ինքն նսացի ի նմա և արասցէ դերեդարձ քրիստոնէից»³։ Հիրավի, Իվանեն ուներ այնպիսի դիրք, որ կարող էր աճեցնել նրա մեջ անջատողական տրամադրություններ։ Տակավին Դավիթ Շինարարի ժամանակ Օրբելյանիների տիրույթ էին դարձել Լոռին և Կախեթի հայաբնակ շրջանները⁴։ 1161 թվականին, գրավելով Անին, Գիորգի III-ը Իվանին է հանձնում Շիրակի Բաղրատունիների քաղաքը որպես «հայրենիք»⁵։ Եթե 1174 թ. Անիի վերագրավումից հետո Իվանեն այնուամենայնիվ տրամադրված էր նորից թուրքերին հանձնել այն, պիտի կարծել, թե այդ դեռով կամենում էր ձեռք բերել դեթ Կյուրիկյանների թագը։ Այդ նպատակով չէ դարձյալ, որ 1177 թ. նա ապստամբեց Գիորգի III-ի դեմ՝ առաջ քաշելով սրա տեղ նրա եղբորորդուն՝ Դեմնային, և միաժամանակ կոպ հաստատելով Ելտկուղյանների հետ։ Իվանեի ապստամբությունը միացել էին Շաքիի, Հերեթի և Կախեթի ֆեոդալները։ Սկզբնապես ապստամբների կողմն էին անգամ Զաքարյանները։ Հաջ

¹ Վարդան, էջ 170։

² Մլիշան, Հայապատում, էջ 390։

³ Նույն տեղում, էջ 169։

⁴ Օրբելյան, էջ 378 և հետ։

⁵ Նույն տեղում, էջ 382։

Ֆեոդալներից Իվանիի դեմ ասպարեզ եկավ Մահկանաբերդի տեր Քուրդ Արծրունին: Այնուամենայնիվ ապստամբությունը պարտություն կրեց: Մեկը մյուսի հետևից ընկնում են Կայենի, Կալծոնի, Ագարակի և Լոռիի ամրոցները: Իվանիի միակ ապավինը մնում է Ելտկուզի որդին՝ Խըզըլ Ասլանը, որի հետ բանակցելու համար նահուդում է իր եղբորը՝ Լիպարիտին, առաջարկելով, ինչպես հաղորդում է ապստամբության ժամանակակից նկարագրողը՝ Դավիթ Քորայրեցին, «Ձեռնուռ լինել զարու կամ ինքեան իսկ զալ ընդ նմա փախստական առնել զթագաւորն, և յինքեանս գրաւել զտէրութիւն»: Բայց ապարդշուն է անցնում նաև այս քայլը: Ապստամբ Ֆեոդալները մեկը մյուսի ետևից անձնատուր են լինում թագավորին, որն ի վերջո ձերբակալում և կուրացնում է Իվանիին՝ հանձնելով նրա կալվածները Ջաքարյաններին¹:

Իվանիի ընթացքը եղակի երևույթ չէր այնուամենայնիվ: Նրանից առաջ Գիորգի III-ի դեմ պայքարող Արծրունիները պաշտպանություն էին որոնում Կարնո Սաղուխ Ամիրայի մոտ: Երես շուտ տալով Վրաստանից, դուցե Արծրունիները ևս հույս ունեին վարձատրվել եթե ոչ Լոռիի, գեթ Վասպուրականի թագով: Այլ խնդիր է, իհարկե, թե որքան իրական էր այդ քաղաքականությունը: Նշենք, որ Հայաստանի ինքնորոշման արամադրությունները հաշվի էին առնում անգամ Հայաստանի նվաճողները: Մտաբերենք, որ Հայաստանը գրավելու համար բյուզանդական կայսրները շահագործում էին իրենց Արշակունի ծագման ֆիկցիան կամ Բագրատունիների բռնակալը: Ակներե է, որ երկիրը զավթելու համար բավական չէր իրենք իրենց «երից թագաւորաց հոռոմաց որդիացեալ և սիրելի ճորտ», պատրիկ, վեստ ու դուկ արևելից կոչված Սարգիսները² դավաճանությունը, կամ Հայաստանից Բյուզանդիա խուսափած Գետադարձների ու Մադիստրոսների տիրահաճ ծառայությունները: Այսպես, նույնիսկ սելջուկները հավակնություն ունեին ճանաչվել Հայաստանի «հարադատ» իրավատերեր: Խլաթի քուրդ

¹ «Դավիթ Քորայրեցու հիշատակաբանը». հրտ. Վ. Հակոբյանի Տե'ս Հայկ. ՍՍՏ Գիտ. ակադ. «Տեղեկագիր», 1952, № 8, էջ 118 և հետ., հմտ. նաև Վարդան, նույն կղում, 270 և հետ., Օրբելյան, 383 և հետ.: Պիտիզիտել, որ ապստամբության ընթացքի նկարագրությունը Օրբելյանի մոտ քիչ է տարբերվում Քորայրեցուց և Վարդանից: Տարբերությունը միայն փաստերի գնահատության մեջ է, Քորայրեցին և Վարդանը դատապարտում են Իվանիին, Օրբելյանը՝ պաշտպանում:

² Տե'ս «Վիմագիր տարեգիր», էջ 17:

էմիրները շեշտում էին այդ հալականությունը իրենց «շահի Արմեն» տիրադոսով: Հայտնի է, որ 1110 թվականից Խլաթի պետությունը գրվաժողորմ Սուրմանյանները, ապա 1185 թվականից նրան տիրացած Բեկ-Բեմուրյանները կամ 1207 թվականին սրանց տեղը բռնած և մինչև 1244 թ. տիրապետած էյուբյանները՝ անընդհատ կրում էին այդ տիրադոսը¹: Այդ հասկանալի կդառնա, եթե նկատենք, որ շահի-Արմենների 1110 թվականին հիմնված և մինչև 1207 թվականը հաջատեամ տիրույթի մեջ մեծամասնութուն կաղմող հայերը տնտեսապես և սոցիալապես իշխող դիրք ունեին²:

1181 թվականին մեռած Սուրման II շահի Արմենի մասին ժամանակագիրը գրում էր «Խ ՈԼ (=1181) թուին մեռանի Հայոց աշխարհին ամիրայն Շահի Արմենն անուանեալ, այսինքն թագաւոր Հայոց... և յաւուրս սորա եղև խաղաղութիւն ամենայն տեղերաց, մանաւանդ աշխարհիս Հայոց՝ յաղագս քաղցր բարուց իւրոց, զի ունէր զգուլ և զողորմածութիւն առ ամենեքեանս»³:

Հարկ եղավ, որ նույնիսկ հույներից հաջորդած Շեղդադյանները օրինականացնեին Անիի իրենց իշխանությունը Բագրատունիների հետ ունեցած ազգակցությամբ ու խնամիրությամբ: Անի քաղաքը սելջուկներից զնող Շեղդադյան Աբու-Սոււրը իշխում էր Դվին քաղաքին և Առանի կենտրոն Գանձակին: Փետայացած լինելով Աշոտ IV թագավորին⁴, նա կարող էր Հայաստանի և Աղվանքի թագավորությունների ժառանգ համարել իրեն: Մոր կողմից Անիի Բագրատունիներից սերված լինելուց դատ, Մանուչե Շեղդադյանն իր հերթին ամուսնացած էր Բագրատունի ազնիւներից մեկի հետ: Այս

¹ Շահ-Արմեն տիրադոսի մասին տե՛ս Lehmann-Haupt, C. F. „Materialen zur älteren Geschichte Armeniens“, Berlin, 1902, էջ 139:

² Հմմտ. Տ ո մ ա շ ե կ, Սասուն, Վիեննա, 1896, էջ 44:

³ [Կարմեյյալ] Ստ. Օրբելյան, «Ժամանակագրութիւն», Երևան, 1942, էջ 19: Անհավանական էէ, որ հայ ֆեոդալների որոշ հոսանքը անտեսական կամ քաղաքական շոշափելի շահախնդրություններով կապված է Խլաթի «խաղաղասեր» այս էմիրների հետ: Ըստ երևույթին նման կապերի հետեանքով է, որ Գուգան Արծրունին՝ Տայքի և Կղարջքի տերը՝ երես դարձրեց Թամարից և ենթարկվեց շահի-Արմենների պետությանը: Իրենց հերթին շահի-Արմենների պետությունը ֆեոդալական կախում ունեւր Հարավային Աղբըրեջանում իշխող և Հայաստանի գերազույն տիրապետողները լինելու հովակնությունն ունեցող էյուբյաններից: Մասնավորապես հասկանալի կդառնան էյուբյան Ելախուդ Աթաբեկի կախիները վրացիները գեմ, եթե նկատենք, որ իբրեւ շահի-Արմենների պետության, Դվինի և Սյունյաց սուղերեն Ելախուդը համարում էր իրեն նաև Անիի իրավատեր:

⁴ Տե՛ս Լ ա ս տ ի վ եր ա ց ի, նույն տեղում, էջ 109:

ծննդաբանությունը բաժանական էր ըստ երևույթին, որպեսզի Շեղ-
զաղզյանները ևս իրենց իշխանությունը «շահնշահ» տիտղոսով պա-
կեն¹։ Կրկնակի մերձավորությունը չէր խանգարում, որ Մանուչի
հալածարարիմները սրի հարվածով վերացնեին հրապարակից Անիի
Բաղրատունիների բուն ժառանգին՝ Գաղիկ II-ի թու Աշոտին, որի
մասին լսել էին, թե նա սելջուկ Մելիք Շահին հոժարեցրել էր հեռ-
տալ իրեն պապենական իր ժառանգությունը՝ Անին²։ Դաժան՝ Անիի
օրինավոր ժառանգների հանդեպ՝ Մանուչեն սիրաշահող էր առաջ-
կան վերնախավերի՝ կղերի և քաղաքացիների վերաբերմամբ։ Վար-
դանը նրա մասին գրում է. «Եւ ած ի քաղաքն (Անի) դամենայն
մնացեալ իշխանս։ Եւ որպէս մեծաւ հանգիսիւ ընդ առաջ ելեալ
մուծանէր ի ներքս զԳրիգոր զորդին Վասակայ՝ զթոռն Ապիրատին,
զոր առեն ունել ի գլուխս աղաա կանանցն հինգ հարիւր թագս երե-
վելիս, զի տէր էր մեծ՝ զօրաց և բազում ազատաց, և էր եղբայր
տեառն Բարսղի, որ զկնի Գէորգայ ձեռնագրեցաւ ի Հաղբատ կա-
թողիկոս՝ հրամանաւ ի կամաւք Մանուչէի և ամենայն հայոց։ Եւ շի-
նեցաւ քաղաքն Անի ոչինչ պակաս քան զառաջինն»³։ Մանուչի
օրսք Անիում կար հայ զօրաբանակ։ Նկարագրելով Գր. Պահլա-
վունու թաղումը՝ պատմիչը գրում է. «և տարեալ թաղեցին զնա ի
Կեչառուս եղբայր տէր Բարսեղ կաթողիկոսի և Մանուչէ, և ամենայն
զօր բանակին հայոց երթայր զկնի գիւցն»⁴։

Հենվելով Անդրկովկասի առևտրական կենտրոնների՝ Դվինի,
Անիի և Գանձակի վրա, և դաշնակցած սելջուկյանների հետ, որպես
հայ Բաղրատունիների «ժառանգներ»՝ Շեղզաղզյանները կատաղո-
րեն գիմադրում էին վրաց Բաղրատունիներին, ըստ երևույթին
վիճարկելով Անդրկովկասի միացյալ պետությունը գլխավորելու
սրանց իրավունքը։ Նրանց հետ միասին վրացիների դեմ պայքա-
րում էին նաև շահի-Արմենի տիտղոսը հարստահարող խլաթի
էմիրները։

Հայաստանի նկատմամբ իրենց գերիշխանության օրինակա-
նությունը հիմնավորելու համար Շեղզաղզյաններից և շահի-Արմեն-
ներից անհամեմատ ավելի զորավոր հիմքեր ունեին վրաց Բաղ-
րատունիները։ Հայ ժամանակակիցների խոշոր մեծամասնությունը
հայ Բաղրատունիների լիիրավ ժառանգորդ էր համարում նրանց։

¹ Հմմտ. Վառդան, նույն տեղում, էջ 161 և 189։

² Նույն տեղում, էջ 161։

³ Նույն տեղում, էջ 138։

⁴ Նույն տեղում, էջ 145։

Տակավին 1045 թվականին, երբ բացվեց Անիի ժառանգության վեճը, մատնանշվում էր այն հանգամանքը, որ վրաց Բագրատ թագավորի մայրը, Մարիամ թագուհին ծագում էր հայ արքայական տնից: Մարմաշենի արձանագրության մեջ Անիի թագավորության այդ ժառանգը տակավին 1033 թվականին էր հիշեցրել իր մասին՝ «Նս Մարիամ տալաղաց և հայոց թագուհի, դուստր մեծին Սենեքերիմայ և թոռն Գաղկա Հայոց արքայի»¹: XI դարի վրաց «Բագրատունյաց պատմության» մեջ նույն այդ Մարիամը հռչակվում էր՝ «պաշտապահ, հզոր և մեծ Արշակունյաց թագավորների շառավիղ»²:

Ավելի ես ամրացնելով իր կապը հայ Բագրատունիների հետ՝ Մարիամն ամուսնացնում է իր աղջիկներից մեկին՝ Գուրանդուխտին՝ Կարսի վերջին թագավոր Գաղիկի, մյուսին՝ Կատային՝ Տաշիր-Ջուրղետի Կյուրիկե II-ի հետ:

Նույն շրջանի վրաց մի այլ հեղինակ, Նիխոս Նրուսաղեմացին, կամենալով հասկացնել հայերին նրանց քաղաքական անկման արդարացիությունը, վկայակոչում էր հայ տեսիլները. «Նւ այս էլ կատեմ քաղելով ձեր զրքերից,— գրում էր բարեհոգի այդ հեղինակը,— թե ինչպես է գրված Գրիգոր Լուսավորչի տեսլան մեջ, որ դուք, ուխարներ լինելով և ջուրն ընկնելուն պես վիրավորվելով՝ կերպարանափոխվեցիք այծերի» (իմա՝ հակաքաղկեդոնիկ դարձաք, Ս. Հ.): Նա բերում է այնուհետև Սահակի տեսլան կամահաճ մի վերսիա, ուր տալած է թե՛ «փաշլելու է հյուսիսային մեծ իշխանն Դավթի դարմից (խոսքը վրաց Բագրատունիների մասին է անշուշտ, Ս. Հ.), որն և կաճի հոգվովն աստուծո և բարվոք կլտի ամեն ինչ ձեր պատմորան-ից» (իմա՝ «ձեր թագավորների և նախարարների ազդարանութեան զրքից» — խորհնացուց, Ս. Հ.)³:

Նույն այս մտայնությամբ տարված էին նաև հայ Բագրատունիներին պատկանած Լոռին և Անին ժառանգող Օրբելյաններն ու Զաքարյանները:

¹ «Վիմական տարեգիր», էջ 18:

² Մ Ե Լ Ի Բ ո ւ Թ-Բ և Կ, վրաց աղբյուրները, I, էջ 138: Պրոֆ. Մելիքսեթ-Քեկը իրավացիորեն հերքում է այդ վկայության պատմականությունը: Բայց դրանով, իհարկե, չի վերանում Փիլիսիվ այդ ազդարանության քաղաքական-գաղափարախոսական արժեքը: Նույն դարում «Բարթիլ Մատթանի» տարեգրության վրաց անանուն հեղինակը հաղորդում է, որ Անիո ինը բերդերը, լացի Ամբրեղից, միացան վրաց Բագրատ թագավորին: «Նվ անեցիք տվին Անին Բագրատի մորն. քանի որ այն հայերի Սենեքերիմ թագավորի դուստրն էր», նույն տեղում, I, էջ 205 և հետ.:

³ Նույն տեղում, I, էջ 107 և հետ.:

Հոռիին տիրացած իր նախնիներին՝ Օրբելյանների մասին խոսելիս, Սյունյաց պատմիչը գրում է. «Եւ ծանի՛ր զի սորա խնամութեամբ խառնեալ էին ընդ թագաւորին վրաց և ընդ թագաւորին հայոց Կյուրիկեանց որք էին Բագրատունիք. վասն այն պատճառի առին ի նոցանէ զԲագրատունի անունսն, այսինքն՝ զՍմբատն և Իվանէն որ է Յովհաննէս և զԼիպարիան և Նիկիւմն և զԲուրթելն և ունին ի հին նախնիսն որ ի ճինաց եկին և զայլ անուանսն ի վրաց առին»¹:

Իվանէի և Բագրատունիների խնամության հիմքը նրա կին Ռուսուդանն էր: Վերջինս Մածնարեղի Կյուրիկե II-ի (1145—1185) աղջիկն էր և Արաս II-ի (1165—1192) քույրը:

1172—73 թվականներին Հաղպատում գրված մի հիշատակարանում Ռուսուդանի մասին ասված է՝

«էր յազգէ Բագրատունեանցն մերոց կորուսեալ ազգիս թագաւորաց, որ ցուցանէր զգութ հարց իւրոց և նորոգէր զիւրոյ նախնեացն սէր առ ամենեանսն, առ հեռաւոր և մերձաւոր ուխտս սուրբս: Քանզի ամենայն տեղի որ ի նախնեացն սորա շինեալ էին և նուազեալ յետոյ, ի սորա աւուրս պաշտօնաւորսն և նորոգէին վերստին, եթէ ի մերում դաւառիս (Զորագետոյ), և եթէ ի դաւառն Անուոյ սեփական քաղաքին իւրեանց, և ի նոյն իսկ յԱնի, և եթէ ի դաւառն Դրւնա, վասնզի յամենայն տեղի իշխանութիւն և երկիւղն մեծի սպասաւորին Իւանէի առ սոցա հասանէր (բնագր. հաւանէր)»²:

Տիրանալով Ռուսուդանին, Իվանէն առինքնել էր նաև Դավիթ Անհողինի քաղաքական հավակնությունները: Ըստ երևույթին նա ևս երազում էր Անիի թագավորությունը վերականգնելու մասին: Բոլոր դեպքերում Անհողինի պես Իվանէն հանդիսանում էր ֆեոդալական պարտիկուլարիզմի ցայտուն ներկայացուցիչներից մեկը:

Այլ ընթացք ունեցան Զաքարյանները: Սրանք ոչ միայն որդեգրեցին Բագրատունիների ընդհանուր ուղեգիծը, այլև վերագրելով իրենց Բագրատունի ծագում՝ հավակնություն ունեցան հանդիսանալու նրանց հայկական տիրույթների ու իրավունքների մասնավոր ժառանգորդներ:

Խոսելով Զաքարյան տոհմի հիմնադրողի, Մեծ Սարգսի հայր Զաքարեի մասին, Օրբելյանը անվանում է նրան «հայ ազգաւ և ուղղափառ հաւատով»³: Զաքարյանների «ուղղափառությունը» շեշտե-

¹ Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 380:

² Ալիշան, Հայապատում, էջ 382:

³ Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 391:

լիս Օրբելյանը նկատի ունենալով նրանց հայադավանութիւնը: Բայց հենց այն հանգամանքը, որ պատմագիրը հարկ է համարում շեշտել Ջաքարեի ազդեցութիւնն ու կրօնը, ասի՞ք է տալիս մտածել, որ նրա ժամանակ տարակուսանք առաջացնող մի խնդիր էր այդ: Հիրավի, խոսելով նրանց մասին, Կիրակոս Գանձակեցին խիստ սրող գրում է՝ «հատուածեալ ի Քրթաց բարբրական խելեն», այսինքն՝ բարբրական ցեղին պատկանող քրդերից զատված¹: Վկայակոչելով Կիրակոսին, XVII դարի վերջերում Ջաքարիա Սարկավագը համարում էր Ջաքարյանների նախահորը «ի յերկրեն Բարիլացոց՝ այր ոմն քրիստոնեայ կարգեալ իշխան յազգն Մարաց», որը «վշտացեալ ի նոցանէ, ոչ կարաց կեալ անդեն»: «Շտկելով» այս հիման վրա Կիրակոսի տեքստը, բանասերներից ոմանք աշխատել են քուրդ «բարբրական» ցեղից ելած Ջաքարյանների նախահորը դարձնել քրդերի կողմից Բաբելոնի քրիստոնյաներից առաջ քաշված նեստորական մի իշխան, որը, ի վերջի, գժովել էր քրդերի հետ և եկել հաստատվել էր Լոռիում՝ նեստորականութիւնից դառնալով հայադավան²: Կամ աշխատել են արհամարհել Կիրակոսի «խելը» և հասկանալ նրա «ի Քրթաց» բառը հետադաշում դործածական «Քրդատանցի» նշանակութեամբ: Սրանով ցանկացել են շահած լինել ոչ միայն Ջաքարյանների «քրիստոնեութիւնը», այլև նրանց «հայութիւնը», պարզապէս դադրած համարելով նրանց հարավային Հայաստանից: Եվ դեռ՝ ամէկին՝ դրանով ենթադրել են ապացուցված համարել նրանց ազնվականութիւնն ու արքայական ծագումը՝ նրանց թողած՝ Հաղարծնի արձանագրութեան համաձայն³:

Սակայն բռնաձիգ այս կարգի «շտկումները» չեն դիմանում ըննութեան: Անգիտացվում է այն հանգամանքը, որ Ջաքարյանների օրոք սկսվում է մի շրջան, երբ Հայաստանի քաղաքական կենտրոններին տիրանում էին քրդական ալլեայլ ցեղերի պատկանած ֆեոդալներ: Հիշենք Շեղդադյանների տիրապետութիւնը Դլինում և Անիում, կամ էյուբյանների իշխանութիւնը Խլաթում: Աստարեղ զաւով քրդական այս իշխողներից փոքր ինչ առաջ, Ջաքարյանները ունեցան այն առանձնահատկութիւնը, որ ասիմիլյացիայի ենթարկ-

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, նույն տեղում, էջ 154:

² Ջաքարիա Սարկավագ, 111, էջ 11:

³ Տե՛ս Ա. Շահնազարյանի հոդվածը, «Շողակաթ», էջմիածին, 1913, Ա. 66 և հետ.:

⁴ Տե՛ս Կարապետեանի սկիզբն ու, Նյութեր հայ մեկնութեան մասին, Բ. սրահ, էջ 27 և հետ.:

վելով հայկական կամ վրացական միջավայրում՝ կորցրին իրենց էթնիկական նախապատկերը: Անհավանական չէ, որ քրդական ծագում ունեցած լինեն նաև Զաքարյանների հետ Հայաստան գաղթած և Ամբերդում ու Արագածոտնում նրանցից իշխանություն ստացած վաշուտյանները: Այսպես ենթադրելու հիմք է տալիս Զաքարիա Սարկավազի մոտ պահված այն ավանդությունը, թե վաշուտյանների նախահայր Սարգիսը ծագում էր «յազգէ Աժդահակայ որ Վաշուտանց կոչէին»¹: Ուշագրավ չէ, որ Վաշուտյանների մոտ սիրված էր «Քուրդ» անձնանունը:

Ձեռագիրների մեջ գտանք այն աղբյուրի հետքը, որի օգնությամբ Զաքարիա Սարկավազը վերախմբագրել էր Կիրակոսի վերսիսան: Կա Զաքարիայից տառջ գրված մի ֆրագմենտ՝ նվիրված Բագրատունիների, Արծրունիների, Վաշուտյանների և Զաքարյանների պատմությանը: Վերջիններիս նախահոր մասին աչգտեղ կարդում ենք. «Այր ոմն Զաքարիա անուն կարգեալ իշխան աշխարհին մարաց և վշտացեալ ի նոցանէ գտեալ ժամանակ դիպուկ ելանէ աշխարհէն տամբ և որդովք ծառայիւր և աղախնօք և ամենայն ընչիւր հատուածե(ա)լ ի բարեւական խելէն անկանի ի տէրութիւն պարսից և անտի երկիրն վրաց»²: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ խոսք չկա Զաքարյանների նախահոր «քրիստոնեություն» մասին: Ելնելով Կիրակոսի տեքստից, անանուն հեղինակը մի կետում միայն թյուրում է նրա խմբատը՝ դարձնելով «Բաբիրական խելը», «Բաբելական խել» կամ՝ «քուրդ» ժողովրդի անունը՝ «աշխարհ մարաց»: Այս ձեռագիրը 1698 թ. Կ. Պոլսում՝ ընդօրինակել է խաչատուր Ստամպուլցիի գրիչը: Որչափ Զաքարիա Սարկավազի պատմության թելը հասցված է մինչև 1699 թ., ակներև է, որ 1698 թ. ձեռագիր նախագաղափարը չէր կարող օգտագործած լինել Զաքարիայի պատմագրությունը: Ընդհանրապես Զաքարիան է, որ Կիրակոս Գանձակեցուց զատ կարող էր օգտագործել անանուն հեղինակի գրածը կամ ավելի շուտ՝ նրա սկզբնաղբյուրը: Ընդարձակելով իր կոմենտարները՝ Զաքարիան, ավելի քան անանուն հեղինակը, հեռանում է Կիրակոսից:

Անանուն գրչից ավելի հին մի հեղինակ՝ Վարդան պատմիչը, Զաքարյանների նախահայր մի ուրիշին, Սարգսին, համարում է «ի քուրդ ազգէ հատուածեալ առ թագաւորն Զորոյ գետին որ Բագրատունեաց ազգն էր (ՎԱԴ. «որ ի Բագրատունեաց ազգէ»)»: Գրում

¹ Զ ա ք ա ռ ի ա Ս ա ռ կ ա վ ա ղ, Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, III, էջ 12:

² Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 7584, էջ 690 ա և բ:

է, որ Զաքարյանները «նաւատացին ի Քրիստոս և պատուեցան»¹: Այստեղ ևս «խել» փոխարինւած է «աղփ» էկվիվալենտով և դրանով իսկ շեշտւած քուրդ տերմինի էթնիկական նշանակութիւնը, անկասկած դարձնելով Զաքարյանների հետագա ազգագարծութիւնն ու կրօնագարծութիւնը: Նույնքան պարզ է նաեւ, որ ըստ Վարդանի՝ նախնիքներից «հատւածւած» և քրիստոնյա դարձած այդ քրդերը գաղթել էին Չորագետի Բագրատունիների մօտ:

Գաղթելով Լոռի, քրդական ծագում ունեցող Զաքարյանները մերմեցին հայկական էթնոսի հետ: Մխիթար Գոշի, Կիրակոս Գանձակեցու և ուրիշների տվյալներից պարզ է, որ Զաքարեն ու Իվանեն հարում էին սկզբնապէս հայ եկեղեցուն և քաղկեդոնականների կողմն անցավ միայն հետագայում՝ Զաքարեն փաստապէս՝ միշարք իր հայացքներով, իսկ Իվանեն. (ինչպէս ըստ երևույթին և նրա որդի Ավաղը, որչափ վերջինս թաղվեց իր հոր կողքին՝ Պղնձահանքի քաղկեդոնիկ վանքում) նաև ձեականորեն²: Թամար թագուհու պատմիչը Զաքարեի և Իվանեի մասին գրում էր. — «սրանք արժանի մարդիկ էին, թեև կրօնով հայեր, բայց ուղղափառութեամբ միանգամայն լի: Իսկ Իվանեն հոգի տեղյակ էր գրականութեանը, որի պատճառով զոյաց հայոց կրօնի թշուրութիւնը, (վրացադավան) մկրտվեց և դարձավ ճշմարիտ քրիստոնյա...»³: «Ազգութեան» կրօնադավանաբանական իշխող ըմբռնման համաձայն՝ Զաքարյանների քաղկեդոնական ճշուրդը պոկվում է հայ ֆեոդալներից և մերձենում վրաց ֆեոդալներին: Զաքարեի մահից հետո նրա որդին, հնգամյա Շահնշահը, «ուղղափառ» դաստիարակութիւն էր ստանում քաղկեդոնիկ հորեղբոր՝ Իվանեի ձեռքի տակ⁴:

Այնուամենայնիվ Շահնշահը չլքեց հոր դավանանքը: Այս մասին է վկայում նրա ժամանակ (1242 թ.) գրւած Բագնայրի նշանավոր ամետարանի հիշատակարանը, որի հեղինակը Զաքարիա սպասալարի Անիի ազգականներից էր, Ամիր Սարգսի որդին, իշխանաց իշխան կոչվող Խավրասը: «Ապա յետ տարաժամ փոխելոյն առ Քրիս-

¹ Վարդան, նույն տեղում, էջ 181, հմմտ. նաև «Հաւաքումն պատմ. Վարդանայ» հրատարակութիւնը, Վենետիկ, 1862, էջ 131:

² Հմմտ. Մելիքսեթ-Յեկ, Վրաց աղբյուրները, II, 64 և հետ.: Տե՛ս նաև Կիրակոս, նույն տեղում, էջ 157, Վարդան, էջ 181 և 183:

³ Մելիքսեթ-Յեկ, Վրաց աղբյուրները, II, էջ 34, հմմտ. նույն տեղում, էջ 11:

⁴ С. Т. Еремян. Джавахетские Захариды-Мхартгдзели (Тмогвелл), էջ 34: Օգտվում ենք հեղինակի աշխատութեան մեզ տրամադրված ձեռագրից:

տոս մեծին Զաքարիայի, — գրում է խավրասը, — որ և խաւար գործեաց աշխարհիս հայոց բարենշանորէն, շառաւիղն սլա(յ)ազատն և մնացորդն ազգիս դեռատէղն և նորաբողբոջն, քաջն, սիրեցեալն յատուծոյ մենդատորթախուցես մեծի թագաւորութեանն Շահնշահ, յաջորդեալ զաթոռ թագաւորութեան հաւրն իւրոյ, լուսաւորեալ փաբատեաց զմառախլատատ խաւարն զոր ի զրկմանէ հաւրն նորա մածեալ ուներ զկկեղեցիս Հայաստանեայց»։ Դժբախտաբար ստույգ տեղեկություններ չկան Անիում իշխած հետագա Զաքարյանների գալանաբանական պատկանելիության մասին¹։

Վերանվաճելով և «ժառանգելով» («ժառանգություն» = feod, «ժառանգել» = ստանալ որպէս feod) հայ Բագրատունիներին պատկանած երկրների խոշոր մասը, Հաղարծնի արձանագրության մեջ, Զաքարյանները իրենց անվանում էին նրանց հաջորդներ։ Անհնարին չէ, որ նրանք ենթադրում էին ինչ որ մերձավորություն հարավից գաղթած իրենց քուրդ նախնիների կամ հարավից ելած Բագրատունիների միջև։ Վերջապէս հնարավոր է և հավանական, որ, ինչպէս ցույց է տալիս Օրբելյանների օրինակը, այդ մերձավորությունը նրանց մոտ ևս առաջացել էր Բագրատունիների հետ խնամեացած լինելու հանգամանքից։ Հիրավի, Իվանեի կին խոշաքն անվանում է իրեն «վրաց և հայոց թագուհի», «վերաշինող տանս վրաց և հայոց (sic) նովին թագուհի» (sic)²։ Նկատենք, որ «թագուհի» = «թագուհի» տիտղոսը գործածական էր նաև «արքայադուստր» բառի իմաստով։ Այսպէս, Աշոտ Ա զորմածի դուստր Սոֆին իր հոր տիտղոսի համեմատ իրեն կոչում էր «դուստր Շահնշահի, հայոց և վրաց թագուհի»³։ Նմանօրինակ եղանակով թագուհի էին կոչվում Վյուրիկեի դուստր Մամանը, Հաթերբի Հասան իշխանի կինը, XII դարում, կամ Բագնայրի և Հոռոմոսի արձանագրություններում հիշվող Շարապշահի դուստր Թաիկը⁴։ Հավանական է, որ խոշաքը ծագում էր Բագրատունիներից և որ նա էլ հենց հանդիսացել էր Բագրատունյաց հետ Զաքարյանների ունեցած մերձավորության հիմքերից մեկը։ Ուշագրավ է, որ նույն արձանագրության մեջ խոշաքի կողքին նշված է նրա ամուսին Իվանեն սոսկ «աթաբեկ» տիտղոսով։ Խնամեական նման կապ Բագրատունիների հետ կարող էին ունեցած լինել Իվանեի և Զաքարեի նախնիները ևս։ Ուշագ-

¹ Հմմտ. Գ. Հովսէփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ։

² «Վիժմական տարեգիր», էջ 71 և 74։

³ Նույն տեղում, էջ 10 և 26։

⁴ Նույն տեղում, էջ 34, 78, 112։

րության արժանի է նաև ուրիշ մի արձանագրություն, ուր Իվանեն իրեն անվանում է «թագավորազն»¹, որով շեշտում էր դարձյալ Բագրատունյաց հետ ունեցած իր ազգակցությունը: Հազարծնի արձանագրության մեջ Իվանե աթարեկը իր և իր եղբայր Զաքարիա սպասալարի մասին գրում է «որդեաց մեծին Սարգսին յազգէ Բագրատունեան»²:

Պիտի կարծեւ, որ սկզբնապես Զաքարյաններն իրենց համարում էին անմիջորեն միայն Լուսի Բագրատունիների ժառանգորդներ, քանի որ ստացել էին միայն սրանց տիրույթները: Այդ տեսակետից հատկանշական է Զաքարե և Իվանե եղբայրների 1184 թվականի Սանահնի վանքին տված մի հավաստիագիրը, ուր հիշատակելով Կյուրիկյան տան հիմնադիր Գուրգենի անունը՝ հատկացնում է նրան «թագաւորն մեր տիեզերակալ» տիտղոս, վերագրում նրան միաժամանակ Սանահնի վանքը հիմնելու պատիվը և միայն երկրորդաբար նշում նրա մոր՝ Աշոտ Ողորմածի կին՝ Խոսրովանուշի անունը³: Տիրացած լինելով Կյուրիկյանների կալվածներին ու իշխանությանը և համարելով իրենց անմիջորեն Բագրատունյաց այդ ճյուղի շառավիղը՝ Զաքարյանները շուայլում էին իրենց այդ «նախորդների» պատիվներն ու տիտղոսները, որպիսիք նրանք չէին ունեցել առաջ:

Փաստ է, որ վրաց սյուզերենները Զաքարյաններին ազգական չէին համարում հայ Բագրատունիների հանդած տան: Ինչպես արդեն առիթ ունեցանք նշելու, վրաց վերախայի համաձայն Անին հանձնելված էր «Լուսին տիրող, հայոց թագավորի արքուակալ Մխարզրձեներին»: Շիշտ չէր նաև «Մխարզրձեկ» անվան «երկայնարազուկ» թարգմանությունը: «Մխարզրձեկ» անվան ճիշտ իմաստավորումը տալիս է վրաց «Քարթլիս—Յխովրեբա» պատմագրությունը, երբ «երկարաուս» կամ «լայնաթիկունք» է անվանում Զաքարեի և Իվանեի հորը՝ Սարգիս Զաքարյանին: «Երկայնարազուկ» սխալ թարգմանությունը կիրառվել է ուշ ժամանակներում՝ Զաքարյաններին Արտաքսերքսի հետ կապելու մտայնությամբ⁴:

Բագրատունիների հետ Զաքարյանների ունեցած առնչություններից ժամանակակիցներն ու հետնորդները հանում էին քաղաքա-

¹ Գ. Հ ո վ ո ս փ յ ա ն, «Ետգրակյանք կամ Պոռչյանք» 1, էջ 13:

² Յ ո վ հ. Ե տ. Շ ա հ խ ա թ ու ն Կ ա ն ց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառաց Արարատայ, Էջմիածին, 1842, հ. 11, էջ 370:

³ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 3031, էջ 56:

⁴ Տե՛ս Հ. Մ ա ն ա ն ղ յ ա ն, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երևան, 1952, 111, էջ 126:

կան եղբակացություններ: Նրանց վերագրում էին արքայական ծագում, նրանց հասցեով շռայլում արքայական տիտղոսներ: Կիլիկիայի հայ եկեղեցականները դիմում են Զաքարիային, կոչելով նրան «մեծ սպարապետ և շահնշահ արևելյան կողմանց»¹: Ինչպես վկայում էր վրաց պատմագիր Բասիլը՝ Թամարի ժամանակ Հայաստանում նվաճված վայրերից միայն Կարս բերդաքաղաքն է, որ ենթարկվում էր անմիջորեն վրաց արքունիքին: Միայն այդ քաղաքն ու բերդն է, գրում է պատմագիրը, որ թագուհին իրեն վերապահեց բոլոր այն վայրերից, որ գրավել էր Զորակերտից (Զորագետից) մինչև Արաքս, Գաղից մինչև Գանձակ և Զավախքից մինչև Սպեր²: Մյուս բոլոր վայրերը դառնում էին Վահրամյանների, Թմոզվելիների և մանավանդ Զաքարիա և Իվանե եղբայրների ֆեոդալական սեփականություն: Վրացական զորքերի հրամանատարի — ամիրսպասալարի — նստոց Անին, վրաց պատմիչի ասելով, հանձնված էր «Լոռիին տիրող, հայոց թագաւորի ամրոտակալ» Մխարգրձեներին, այսինքն՝ Զաքարյաններին³: Զաքարյանների իշխանությունը ենթակա մարդերում — Սեանա լիճի շրջակալող և Կուրի ու Արաքսի ջրաբաշխների մեջ բնկնող հայկական լեռնաշխարհում թողած արձանագրությունների մեջ Զաքարե, Իվանե, Շահնշահ և Ավագ Երկայնարազուկ իշխանները երբեմն հորջորջվում են «թագաւորազն», «թագաւոր», «աշխարհակալ», «շահնշահ» և մի անգամ նույնիսկ «կեսարոս» տիտղոսներով: «Չամիազանց» թվացող վերջին հորջորջումը այլ ինչ չենք կարծում, քան դարձյալ հայ Բագրատունիների ժառանգած «շահնշահ» տիտղոսի լատին էկվիվալենտը⁴: 1783 թվականից մեզ հասել է Հերակլ II-ի մի վկայագիրը, որ հավաստում էր Զաքարյանների ծագումը պարսից Արաաքսերքս թագավորից սերված Արշակունիներից: Այս վկայությունը հարկավորվել էր Զաքարյանների հետ ցեղակցական կապ որոնող Հովսեփ ԱրզուՅանին Հայաստանի ազատագրման մասին ուստ արքունիքի հետ վարած բանակցությունների ժամանակ...

Միայն Զաքարյանների ժամանակակիցները կամ հետնորդները չէ, որ նրանց նկատմամբ շռայլում էին նման մեծարանքներ:

¹ Կ ի Ր ա կ ո ս . Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի , նույն տեղում, էջ 159:

² Մ ե լ ի ք ս ե թ - Բ ե կ , Վրաց պոբյութները, II, էջ 36:

³ ՏԵ՛ս Մ ե լ ի ք ս ե թ - Բ ե կ , «Վարդապետը հայոց հյուսիսային կողմաց», վրացերեն, Թբիլիսի, 1928, էջ 36:

⁴ Հմմտ. «Վիմական տարեգիր», էջ 41—47, 50 և Գ. Հովսեփյան, Խաղրակյանք կամ Պոսոյանք, I, 12 և հետ. և «Արարատ», 1904, էջ 990:

Զաքարեն և Իփանեն անձնատկա իսկ լի էին իրենց քաղաքական դերի գիտակցութեամբ: Հաղարծնի արձանագրութեան մեջ նրանք ազդարարում էին. «Այս մեր դիր յիշատակի է և արձան մշտնջենաւոր որդեաց մեծին Սարգսի յազգէ Բագրատունեան Իւանէի և Զաքարէի: Յորժամ նախախնամութիւնն Աստուծոյ հհաս յարարածս և ետ տիրել սեփական ժառանգութեան նախնեաց մերոց, ետ ի ձեռս մեր յառաջ զանառիկ զգեալին զԱնրեւդ և թաղաւորանիստ քաղաքն Անի. և ապա դամուրն Բջնի, զՄարանդ մինչև դաւղանդ ի Թէվրիզ, Կարնոյ քաղաքէն մինչև ի Նլաթ, զՇաքի և զՇրուան, զԲարտա մինչև ի Պէլուկան և այլ բազումս իւրեանց սահմանօքն»¹: «Ծագեաց լոյս շնորհացն Աստուծոյ և այց արար աշխարհիս հայոց և զաւրացոյց զաղարութիւնս մեր ի մարտ պատերազմի ընդդէմ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի և ելոյց զզաւրութիւն նոցա և զվաղընջուց բռնութիւնն և ազատեցաւ երկիրս Արարատու ի ծանր լծոյ ծառայութեան նոցա», — գրում էին նրանք Հովհաննափանքի արձանագրութեան մեջ²: Զաքարյանները չխուսափեցին անգամ արքայափայել ինքնամեծարանքից: Նրբեմն Զաքարիա սպասաւարն արձանագրութեանների մեջ ինքն իրեն անվանում էր «շահնշահ»³:

Զաքարյանների հայկական փկնկալութեանները կարող էին խրախուսած լինել Շիրվանի թաղաւորութեանը վերականգնելու օրինակից: Հայտնի է, որ Դավիթ Շինարարի կողմից սելջուկների լուծը Շիրվանից վերացվելուց և երկիրը վրաստանին կցվելուց հետո Շինարարի սղդի Դիմնան վերականգնեց Շիրվանի ինքնուրույնութեանը, վերադարձնելով «շիրվանշահի» տիտղոսը երկրի նախկին տերերին՝ կեսրայիւններին⁴:

¹ Շ ա հ ի ա թ ու ն յ ա ն յ, նույն տեղում հ. 11, էջ 370:

² Կ. Ղ ա ֆ ա դ ա ր յ ա ն, Հովհաննափանքը և նրա արձանագրութեանները, էջ 76:

³ Ա լ ի շ ա ն, Շիրակ, էջ 31, 73 և 164. հմտ. նաև Հ ո վ ս ե փ յ ա ն, «Քաղաքականք կամ Պոռշյանք», էջ 12 և հետ:

⁴ Վարդան պատմիչը տեղեկացնում է, որ Զաքարիա սպասաւարը իր որդուն տվեց Շահնշահ անձնանուն. «Ի պատիւ տերութեան Անուոյ» (Վ ա ր դ ա ն, նույն տեղում, էջ 183): Որպես անձնանուն «Շահնշահ» նաև «Շահընշե» անունը ստանում էին Զաքարյաններից շատերը: Ն. Մառը կարծում էր, թե այդ անունը ընկալվում էր ոչ միայն իբրև Զաքարյանների տոհմանուն, այլև իբրև հայ Բագրատունիների ժառանգութեանը ստացած իշխանի տիտղոս (հմտ. Է. Յ. Մ ա ր ք, Ասի, էջ 80): Այս բացատրութեամբ՝ նրանք իբր թե կամենում էին հենց ընդգծել Անիի նկատմամբ ունեցած իրենց ժառանգական իրավունքները: Կարծում ենք զժվար է Շահնշահ անձնանունից հանել այդքան հեռավոր եզրակացութեան: Հավանական է ավելի վարդանի

Մեծարանքն ու ինքնամեծարանքն արգելք չէին, որ Զաքարյանները լինեին Թաճար թագուհու հավատարիմ վասալներ: Դարեր շարունակ վրաց թագավորները նշվում էին Բյուզանդիայի կողմից սոսկ «մագիստրոս» կամ «կյուրասպալատ», «նովելիսիմոս» կամ «սևաստոս» պատվանուններով: Միայն ապիկար մի թագավոր՝ Գիորգի II-ը (1072—1082), արժանացավ «կեսարոսի» տիտղոսին, հապաղած և ասպարդյուն մի միջոց, որով Մանադկերտի պարտությունից հետո Բյուզանդիան կամենում էր բարձրացնել վրաց թագավորի հեղինակությունը, նրան սելջուկների տիրապետությունը հակադրելու համար¹: Հետագայում մոնղոլների կամ իրանյանների կողմից վրաց թագավորները ճանաչված էին սոսկ որպես «կառավարիչներ» կամ «վալիներ» ու «խաներ»: Այդ արգելք չէր, որ վրաց նույն այդ իշխողները թագավորներ կոչվեին Վրաստանում և որպես այդպիսիներ նաև ճանաչվեին վրաց միջնադարյան հանրության կողմից: Իրենց վրաց սյուլեիերեններին Զաքարյանները հատկացնում էին «թագաւորաց թագաւոր» տիտղոսը: Ըստ երևույթին հայ ժամանակակիցներն ու հետևորդները ևս չէին ժխտում նրանց վասալական կախումը վրաց Բագրատունիներից:

Միայն Զաքարյանները չէ, որոնց նկատմամբ ժամանակակիցները առատաձեռն էին արքայաթան պատիվներով: Այսպես, Կիլիկյան մի հիշատակարանում «շահնշահ» տիտղոսով է մեծարված Արագածոտնում, Շիրակում, Նիզում և Անբերդից մինչև Նրասիի սահմանն ընկած գավառների տեր, Հովհաննավանքի կառուցող Վաչեի որդի Քուրդ իշխանը²:

Ինչպես դեռ պիտի տեսնենք, հետագայում ևս հաճախ «թագավորություն» էին ձգտում այնպիսի ֆեոդալներ, որոնց ազդեցությունն ընդգրկում էր հայ էթնոսի ընդարձակ մասսիվ, և այնպիսիները, որոնց քաղաքական տարերքը պարփակված էր հայկական գավառայնության գոգում: Այլ խոսքով հայկական անկախության հավակնություններ էին սնում և՛ նրանք, որոնց իշխանությունը կրում էր իր մեջ համակենտրոնացման տենդենցեր, և՛ շատերը

հին պարզարանությունը: Նույն այդ Շահնշահի եղբայրը կոչվում էր Շիրվանշահ (Կ. Ղաֆաղարյան, Հովհաննավանքի արձանագրությունները, էջ 101): Թերևս այդ անունը ևս արվում էր ի պատիվ Շիրվանի տերության, բայց դժվար թե զրա հետ կապվելիս լինեի քաղաքական որևէ տիտղոս կամ կալվածատիրական որևէ իրավունք:

¹ Հմմտ. Е. Похомов, Монеты Грузии, էջ 65 և հետ:

² Հայկական ՍՍՏ Մատենադարան, ձեռ. № 7584, էջ 69 և հետ:

նրանցից, որոնց իշխանությունը կրում էր իր վրա հերձամիտ մասնատիրության դրոշ: Բոլոր պարագաներում պիտի կարծել, որ XII դարի վերջերում և մինչև մոնղոլական արշավանքների սկիզբները Զաքարյանների ղինական և քաղաքական-վարչական հաջողությունները հայ ֆեոդալական միջավայրում աճեցրել էին հայ քաղաքական ինքնորոշման զորեղ տրամադրություններ:

Այդ տրամադրությունների մեջ արտահայտություն էին գտնում այն իրավունքները, որ վայելում էին վրաց գերիշխանության ներքո հայ ֆեոդալական տիրույթները: Ընդարձակ պիտի եղած լինեին այդ իրավունքները մանավանդ Զաքարյաններին ևնթակա վայրերում: Զաքարյանների օրոք Անիի տիրույթը կազմում էր Անդրկովկասյան վրաց, արխաղայ և հայոց միացյալ աևատության մի մասը: Հայաստանի տիրողներ լինելով հանդերձ՝ Զաքարյանները հանդիսանում էին վրաց թագավորի վասալներ և նրանց արքունիքի սպասաւարներ ու աթաբեկներ: Նրանց «ազատությունների» մեջ երևում էր այն իրավիճակը, որ հատուկ է զարգացած ֆեոդալիզմին առհասարակ: Վրաց Բագրատունիների ներքո հայ վասալները վայելում էին տեղական ֆեոդալական նույն ազատությունները, որպիսին հայ Բագրատունիների ժամանակ վայելում էին վրաց վասալները. թվում է, թե սպասաւարությունը կամ աթաբեկությունը չէր հանդիսանում արքունի կամ զինվորական ժամանակավոր պաշտոն, այլ Հայաստանում իշխող Զաքարյանների ժառանգական իրավունք: Հորից որդի փոխանցվելով՝ այդ տիրադոսներով կոչվում էր Զաքարյանների մի քանի սերունդ: Հետաքրքրական է, օրինակ, որ 1218 թվականի մի հիշատակարանում կարգում ենք՝ «ի սպարապետության հայոց և վրաց Իւանէի և մանկանն Շահնշահի»: Մանուկ Շահնշահը այստեղ հանդես է գալիս որպէս հայոց և վրաց սպարապետության ժառանգ: Ինչպիսին էլ, համենայն դեպս, եղած լինի վրաց արքունիքում նրկայնաբաղուկների դիրքը, — գրում է Ի. Ա. Օրբելին, — բուն Հայաստանի մասը կազմող նրանց տիրույթներում հայերն իրենց զգում էին երկրի անկախ տերեր: Հատկապէս ուժեղ զարգացած էր ազատության այդ զգացմունքը Անիում: Եթե չլինեին վրաց և հայ պատմիչների վկայությունները, մենք նույնիսկ չէինք էլ մտածի վրացիների հանդեպ Անիի ունեցած որեւէ կախումի մասին: Եվ իսկապէս, տեղում, Անիում, ոչ արձանագրությունների և ոչ էլ ուրիշ որեւէ հուշարձանի վրա չի անդրադարձել վրաստանի քաղաքական

¹ Գ. Յ ո վ ա ն փ ե ա ն, Յիշատակարանք ձեռագրաց, I, էջ 795:

տիրապետությունը: Գեթ մինչև հիմա դեռ չեն հայտնագործվել համապատասխան նշաններ»¹:

Այս տողերը կարգալիս չափաի այնուամենայնիվ անդիտանալ, որ, ի տարբերություն Մոսկովյան պետության, միջնադարյան Հայաստանը, Վրաստանը կամ Ադրբեջանը միասնական կենտրոնացած պետություն չստեղծեցին: Խոսելով վրաց, արխաղաց և հայոց միացյալ պետության մեջ որեւէ ժողովրդի վայելած «անկախության» կամ «ազատության» մասին, խոսքն ամենուրեք ֆեոդալների ազատության ու անկախության մասին է: Այստեղ ժողովուրդների քաղաքական համակեցությունը հանդուժ էր ոչ թե նրանց իրավահավասարության կամ ինչպես կարծել են ոմանք, նրանց «ֆեդերատիվ» կապերի, այլ ֆեոդալական սուբորգինացիայի սկզբունքի վրա, որ համապատասխանում է ֆեոդալական հիերարխիայի մեջ այդ ժողովուրդների իշխող դասի գրաված դիրքին և սրանց դասային իրավասության և հպատակային պարտավորությունների տարբեր տատիճաններին:

Վրաստանը իշխում էր Հայաստանի վրա ոչ թե քաղաքական «պրոտեկտորատի» իրավունքով, ինչպես պատկերադրել են դարձյալ, այլ ֆեոդալական սուվերենիտետի հիման վրա: Այլ կերպ պատկերացնել այդ երկրների հարաբերությունները, կնշանակեր ոչ միայն արդիականացնել միջին դարերում իշխած իրադրությունը, այլև մի հայտնի չափով քուլարկել ֆեոդալական հիերարխիայի սխտեմով կառուցված հարաբերությունների դասակարգային էությունը:

Չմոռանանք, ի դեպ, որ և՛ ֆեոդալական հիերարխիան, և՛ ֆեոդալական կենտրոնացումը այլ ինչ չեն քան՝ «առողջիացիա, ուղղված՝ սարկացած արտադրող դասակարգի դեմ»²:

XI—XIII դարերում վրաց Բագրատունիները հանդես էին գալիս Հայաստանում ոչ որպես նվաճողներ, այլ որպես դահաժառանգորդներ, որոնց զենքի հաղթանակին, որչափ այն ուղղված էր օտարակալության դեմ, հայ ժողովուրդը ակտիվորեն ընդառաջում և աջակցում էր: Վերամիավորելով Հայաստանն ու Վրաստանը, վրաց Բագրատունիները չէին դիտում Հայաստանը որպես իրենց անձնատուր եղած մի երկիր, այլ որպես իրենց տոհմին պատկանած մի տիրույթ, որի ֆեոդալական ազատությունները վերականգնվել էին հայ և վրաց ուժերի համատեղ ջանքերով:

¹ И. А. Орбели, Развалины Ани, СПб, 1911, էջ 24:

² К. Маркс и Фр. Энгельс, Сочинения, IV, էջ 14:

Այնուամենայնիվ վրաց Բագրատունիների ժամանակ առաջացած ֆեոդալիզմի պայմաններում, սոցիալ-քաղաքական համեմատաբար ավելի բարձր մակարդակի վրա, տեղի էր ունենում նույն պրոցեսը, որպիսին տեղի էր ունեցիլ հայ Բագրատունիների ժամանակ։ Որքան ավելի էին ընդարձակվում պետության սահմանները, որքան ավելի էր ապահովվում հպատակ երկրամասերի արտաքին անվտանգությունը՝ նպաստելով նրանց տնտեսական ու կուլտուրական վերելքին՝ նույնքան ավելի էին ստատկանում երկրում «ազգային» (այս տերմինի միջնադարյան իմաստով) կամ տիրոտրիալ իշխանությունների գոյացման տենդենցները՝ խորացնելով ֆեոդալական կենտրոնի և վասալական տիրույթների ներհակությունը։ Անդրկովկասյան երկրների ֆեոդալական համակենտրոնացման քաղաքականությունը նպատակ էր հետապնդում ոչ թե վերացնելու տեղական ֆեոդալների իշխանությունը, այլ հօգուտ ֆեոդալական կենտրոնի, սանձահարելու ու սահմանափակելու նրանց կենտրոնախույս ձգտումները։ Սակայն քաղաքային տնտեսության աճը և ապրանքաշրջանառության ընդարձակումը դարի էին տալիս դյուդական մասսաների շահագործմանը, արագացնում նրանց ճորտագրման պրոցեսը, խորացնում ֆեոդալական հասարակության հիմնական հակասությունները, ստատկացնում հարստահարող հողատերերի և հարստահարվող հողագործների դասակարգային հակամարտը։ Այս ամենի հետևանքով իջնում էր ֆեոդալների գլխավորած համաժողովրդական պայքարի թափը, ույժ ստանում ֆեոդալների քաղաքականության հակաժողովրդական ընթացքը, դուռ բանալով օտարերկրյա նոր տիրապետության — մոնղոլ աշխարհատիրության — առաջ։

* * *

Սոցիալ-տնտեսական հասունության ու կուլտուրական զարգացման աստիճանով վաշկատուն մոնղոլները, որոնց բանակները նույնիսկ Չինգիզ խանի ժամանակ կիսով չափ բաղկացած էին թուրք ցեղերից, անհամեմատ ավելի ցածր էին նվաճված ժողովուրդներից. մոնղոլների հաջողության պատճառը ոչ այնքան նրանց մարտական դերազանցությունն էր, որքան նվաճած երկրների ներքին թուլությունը, նրանց մասնատվածությունն ու պառակտվածությունը։

Կիրակոս պատմիչը համեմատում էր մոնղոլների ներխուժումը Հայաստանի դաշտերի, լեռների և ձորերի երեսով սփռված «բազմաբամ մարտի» հետ¹։ Հայաստանի և Վրաստանի ֆեոդալները նրանց դիմադրեցին իրենց այրուձիով։ Սակայն տեղական ասպետների օրերն անդոր հանգիստացան մոնղոլ հորդանների նետածիգ լավայի դիմաց և նրանց բերդերը տկար՝ շին կատապուլանների ու պաշարողական տեխնիկայի առաջ²։ Տեղական ֆեոդալների ցար ու ցրել և արդեն իսկ խորեզմների արշավանքներից տկարացած ուժերը երկրացին մոնղոլական միավորված բանակների առաջ։ Քայքայիչ ազդեցություն ունեցավ նաև նվաճողների քաղաքականությունը։ Անձնատուր եղող ֆեոդալներին նրանք թողնում էին իրենց նախկին տիրույթները. դիմադրողներին ոչ միայն ոչնչացնում անձնապես, այլև զրկում նրանց ժառանգներին ամեն իրավունքից։

Հայ և վրաց ֆեոդալների մեծ մասը հարկատու դարձավ մոնղոլներին և պարտավորվեց ծառայել նրանց, իրենց հեծելազորներով։ Վրաց անանուն պատմագրի վկայությամբ համաձայն XIII դարի կեսերին վրաց Դավիթ թագավորը (որին անմիջապես ենթարկվում էին նաև Անդրկովկասի հայկական վիլայեթները) մոնղոլ բանակին պարտավոր էր տալ ինը թուման հեծյալ, այսինքն՝ 90 հազար կովով։ Կավ հող ունեցող 10 գյուղացուց մի հոգի պարտադիր կերպով մտնում էր այդ բանակի մեջ, որով,—ինչպես եզրակացնում է Մանանդյանը,— XIII դարում վրաց թագավորությունը (ըստ երևույթին ներառյալ նաև հայկական վիլայեթները, Ս. Հ.) պիտի ունեցած լինի 4—5 միլիոն բնակչություն³։

Ինչպես Միջին Ասիայում, վիլայեթների վերածելով նվաճված երկրների, մոնղոլները շատեղծեցին կենտրոնական վարչական ապարատ։ Երկրի վարչությունը նրանք թողնում էին տեղում ֆեոդալ իշխողներին, որոնց շարքերում խոշոր հողատերերից զատ հատկապես նշանակալի տեղ են գրավում նաև եկեղեցականության ու վաճառականության վերին շերտերը։ Բացի ռազմի ուժերից՝ վի-

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, նույն տեղում, էջ 225։

² Bertold Spuler, Die Mongolen in Iran, Berlin, 1955, էջ 411 և հետ., 415 և հետ.։

³ Brosset, Hist. de la Géorgie, t. I, livre II, 350 և հետ. և Մանանդյան, Քննական տեսություն, III, էջ 250 և հետ., B. Spuler-ը չափազանց է համարում վրացիներից պահանջված ինը թումանը (B. Spuler, նույն տեղում, էջ 403, ծան. 4), անդիտանալով, որ «Վրաստանի» մեջ մտնում էին նաև Հյուսիսային Հայաստանի վիլայեթները։

լայեթները պարտավոր էին նշանակված չափով հարկեր ու տուրքեր վճարել մոնղոլ «դարուղաներին» կամ «բասաղաղներին» Այդ տերմիններից առաջինը մոնղոլերեն է, երկրորդը՝ թուրքերեն. այսպես կոչվում էին վիլայեթների ռազմական այն կառավարիչները, որոնք միաժամանակ հսկում էին հարկերի և տուրքերի գանձմանը¹։ «Գնացին ի հնազանդութիւն տաթարին և խոստացան տալ հարկս և թաղար, — գրում է պատմիչը, — և ինքեանք հեծելով գնալ ընդ նա ուր և տանիցին»²։ Մոնղոլ-թաթարների մասին Կիրակոսը գրում է թե՛ «հրաման ետուն մնացորդացն՝ որ ապրեալ էին ի սրոյ անտի և ի գերութենէ, գնալ յիւրաքանչիւր տեղիս, ի գիւղս և ի քաղաքս, և շինել յիւրեանց անուն և ծառայել նոցա. և սկսաւ երկիրն առ սակաւ սակաւ շինութիւն առնուլ»³։ Կայենի բերդում նստող Զաքարյան իշխան աթաբեկ Ավագի մասին նա ասում է, թե մեծ խանը հրամայեց «տալ ի ձեռն նորա զիւր աշխարհն, և նովաւ նուանել զամենայն ապստամբսն որ և եղև իսկ»⁴։ Վերջին ակնարկը վերաբերում է այն ապստամբության, որ 1249 թվականին վրաց և հայ իշխանները ձեռնարկել էին մոնղոլների դեմ և որ խափանվել էր Ավագի զիմադրության պատճառով. հանգամանք՝ որ չխանգարեց թաթարներին՝ չարաչար պատժել զավազիւրներին, կողոպուտի և ավերածությունների ենթարկել նրանց տիրույթները, որոնց թվում մասնավորապես հայաբնակ Մամչիսեն⁵։

Ավագի օրինակին հետևեցին ուրիշները։ Այունյաց ելիկում իշխանը առաջնորդեց Ասլան նոյոնին Անի, ստանալով փոխարենը ընդարձակ կալվածներ⁶. նրա եղբայր Սմբատը ինչ որ «անգիւտ և անզին դոհար» նվիրեց Մանղու խանին, որի զիմաց հրաման («եարդէիս») ստացավ Այունյաց երկրին տիրելու։ Դուրս գալով Վրաստանի և Զաքարյանների հպատակությունից, նա դառնում է

¹ Հմմտ. А. В. Треввер, А. Ю. Якубовский и М. Э. Воронен, История народов Узбекистана, Ташкент, I, էջ 320 և 347։

² Մ ա ղ ա ք ի ա ա ր ե ղ ա, «Պատմութիւն վասն ազգին նեադաց», ՄՊԲ, 1870, էջ 57. փաստորեն Մաղաքիա արեղան չէր այս գրքի հեղինակը, այլ, ինչպես ցույց տրվեց վերջերս՝ Գրիգոր Ակնեբեցին։

³ Կ ի ր ա կ ո ս, նույն տեղում, էջ 247։

⁴ Նույն տեղում, էջ 249։

⁵ Նույն տեղում, էջ 303 և հետ., Մ ա ղ ա ք ի ա, նույն տեղում, էջ 20 և հետ.։ Վ ա ր զ ա ն, նույն տեղում, էջ 194։ Հմմտ. նաև Մ ա ն ա ն-դ յ ա ն, Քննական տեսություն, III, էջ 222։

⁶ Օ Ր Ր Ե Լ յ ա ն, նույն տեղում, էջ 403 և հետ.։

խանի անմիջական հարկատուն՝ նրա «ենչուն» = «ինչուն»¹։ Խանը նրան տալիս է «զամենայն առածն թրով Ասլանին, և զՌոտան իւր երկրան սր էր առ Բաշուն և իւր մեծամեծացն, և զերեզն Որոտանայ իւր կերովն»²։ Այս ընթացքով Օրբելյանները մի առ ժամանակ քաղաքական հարված հասցրին իրենց վաղեմի տերերին, արդարացնելով այն, ինչ ասել է Մարքսը թաթարների վարչական մեթոդի մասին. «Թաթարների տրադիցիոն քաղաքականութունն էր՝ զըսպել ռուս մի իշխանին մյուսի օգնությամբ, ինչ նրանց մեջ երկպառակություններ, հավասարակշռել նրանց ուժերը և թույլ շտալ ամրանալու նրանցից որեւէ մեկին»³։

Հաջատակվելով միջին-ասիական նվաճող հորդաներին, առժամանակ հրաժարվում են պայքարից նաև Հայաստանի մյուս ֆեոդալները՝ սրանց թվում Անիի Շահնշահը, Գաղի Վահրամը, Խաչենքի Հասան-Ջալալը, Վաչուռայան Քուրդը և ուրիշները։ Վրաստանի և Հայաստանի իշխաններն ու պարոնները ճանաչվում են մոնղոլ խաների տեղական պաշտոնատարներ՝ նշվելով որպես «սուլթաններ» կամ սրանց ենթակա մարզերի «մեկիրներ»⁴։ Վիմական աղբյուրներում տեղական իշխողները հաճախ նշվում են նաև որպես «հաքիմներ» (=կառավարիչներ)։ Անդրկովկասում բոլոր այս ախտղոսները հարատեցին մինչև իրանական և օսմանյան տիրապետությունների ժամանակները, տարածվելով անհամեմատ ավելի մանր պաշտոնատերերի և նույնիսկ մի կամ մի քանի գյուղերի «տանուտերերի» վրա։ Դիտենք ի դեպ, որ որչափ «սուլթան» և «մեկիր» տերմինները սկզբնապես — արաբների և սելջուկների օրոք — ունեին «թաղավոր», «արքա» նշանակութունը՝ մոնղոլների ժամանակ հայ իշխաններից ոմանք իրենց շոյում էին հայերեն «թաղավոր» կամ «արքա» տիտղոսներով։ Չեականորեն դրանով էին հիմնավորված այդ շրջանի հայ իշխաններից ոմանց ինքնահորջորջումները⁵։

¹ Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 405 և հետ., այս մասին հմտ. նաև А. А. И-Задё, К вопросу об институте „Инджу“, в Азербайджане (см. „Сборник статей по истории Азербайджана“, Баку, 1949, I, 103).

² Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 411։

³ К. Marx, Secret Diplomatic History of Eighteenth Century, London, 1899, էջ 38։

⁴ В. Г. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, СПб., 1941, II, 84.

⁵ Բոլոր պարագաներում «մեկիր» կամ «սուլթան» տիտղոսները XVI դարում չէ, որ ծագել են և ոչ էլ սոսկ հայերին է, որ արվում էին այդ տիտղոսները. XIII և հետագա դարերում այդ տիտղոսներով մուսուլման իշխողներ կային նաև մերձկասպյան երկրներում։

Սյունյաց Սմբատ Օրբելյան իշխանին ժամանակակիցները հաճախ «արքա» անունն էին տալիս¹։ Կիլիկիայի մի հիշատակարանում խաչենի Հասան-Ջալալ իշխանը կոչված է «Հայոց մեծաց պարոն քի զարմէ Լուսավորչին սրբոյն Գրիգորի»²։ խաչենի Հասան իշխանը կոչում է իրեն «Ջալալ-ղաւլա» (=արքա) և բնակաւոր ինքնակալ բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի թագաւոր»³։ Արքա, թագավոր կամ ինքնակալ են անվանում նրան նաև ուրիշները⁴։ Տարսայիճ Օրբելյանի կին Մինա-խաթունը, Հասան-Ջալալի գուստրը, վիճափոր արձանագրութիւնների մեջ կոչվում է «թագաւորմ արքայուհի», թողնելով ամուսնուն սոսկ «արքայաշուր» տիտղոսը⁵։ Ալագյաղ (Եղեգիս) գլուղում գտնված բարձրաքանդակում Տարսայիճը կրում է արքայական թագ, Մինա-խաթունը՝ արախչին։ Դերերը ակնհայտորեն փոխվում են⁶։ Գյուղալգարայի մի խաչքարի վրա արքայական տիտղոս է հատկացված նաև Տարսայիճին ժամանակակից Ամիր-Հասան Պոռչյանին. «ի թվ. ՉԼԹ (1290)... կանգնեցավ ս. խաչս իշխանութեան բարեպաշտ արքային Ամիր Հասանայ...» կարգում ենք այստեղ⁷։ խաչենի և Սյունյաց տներից սերված այս իշխողների արքայատկաւով տիտղոսների համար իրավական հիմք էր ծառայում, անշուշտ, այն հանգամանքը, որ մոնղոլ մեծ խաները Սմբատին և Հասան-Ջալալին միաժամանակ անկախ էին ճանաչել վրաց թագավորից։

Ակներե է, որ մոնղոլների ժամանակ հայ թագավորութեան տարտամ գաղափարը խաղաղ մարած չէր։ Սակայն սա հարցի մի

¹ «Վիճական տարեգիր», էջ 94, 116, 118: Սյունյաց հին մի արձանագրութեան մեջ կարգում ենք. «Յանուն Այ ու արքաուն Սմայտայ ու Տարսայիճին իշխանութեամբ... միարանեցայ» (տե՛ս «Ազգագրական հանդէս», Գ. գիրք, 1897, № 1, էջ 168): Արդյոք մոնղոլական «արքայուն» (=բրիտանյա) տերմինը չէ՞, որ առիթ է տվել Սմբատ Օրբելյանուն մեծարելու որպէս «արքա»:

² Հ. Թ ո վ չ յ ա ն, Յուլյակ ժողովածուաց Դադյան Խաչիկ վարդապետի, Վաղարշապատ, 1900, II, էջ 30:

³ «Վիճական տարեգիր», էջ 81:

⁴ Նույն տեղում, էջ 96 և 122, «Աւարատ», 1896, էջ 81 և 234:

⁵ «Վիճական տարեգիր», էջ 134, 138 և 148:

⁶ Г. Овсебян, Потомство Тарсанча Орбеляна и Мина хатуна см. „Христ. Восток“, т. II. вып. II, էջ 216:

⁷ Մ. Ս մ բ ա տ յ ա ն, Տեղագիր Դեղարքունի ծովադարձ գավառի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 548:

կողմն է միայն: Հարցի մյուս, ֆեոդալական հասարակության համար օրինաշատի կողմն այն էր, որ թագավորության ձգտող տների միջև գնում էր ներքին սուր պայքար և մրցություն այն խնդրի շուրջը, թե Հայաստանի սահմաններում ֆեոդալական տոհմերից որին պիտի վիճակվի տեր կանգնել Արշակունյաց կամ Բաղրատունյաց քաղաքական ժառանգությանը: Թվարկված փաստերի մեջ դժվար չէ նշմարել այն իրողությունը, որ առաջնություն դրավելու համար մոնղոլների տիրապետության ժամանակ իշխանության համար բախվող կողմերը համախմբվում էին ֆեոդալական երկու խոշոր տների՝ Զաքարյանների և Սյունեցիների շուրջը: Ինչպես պիտի տեսնենք՝ պայքարն ավարտվելու էր Սյունյաց տան հաղթանակով: XIII դարի կեսերից ի վեր և մինչև XVIII դարը հիմնականում միայն Սյունյաց ֆեոդալական տներին վիճակվեց պահել իրենց ձեռներում քաղաքական իշխանության գիրքեր: Փուլթ չէ, հարկավ, որ ֆեոդալական այդ տների զարգացումն իսկ, պատմականորեն ընթանում էր նրանց պաշտոնի ու ազդեցության աստիճանական նվազման ու կազմալուծման կորագծով:

Մոնղոլների ժամանակ ևս Անդրկովկասի հայկական դավառների մեծ մասը ենթարկված մնաց անմիջապես վրաց Բաղրատունիներին, այլ խոսքով՝ նրանք մտնում էին անմիջապես մոնղոլներին ենթարկված նախկին «հայոց և վրաց թագավորության» սահմանների մեջ: Շարունակելով հաստատված տրադիցիան՝ վրաց Բաղրատունիները իբրև կանոն հայ ֆեոդալներին էին նշանակում իրենց ենթակա սպարապետներ և աթաբեկներ: Զաքարյաններից հետո, էլխան Ապաղայի ժամանակ, պաշտոն էր վարում Սադուն Արծրունին: XIII դարի վերջերին Սյունյաց թումանը մտցնելով նորից Վրաստանի, այսինքն նախկին «հայոց և վրաց թագավորության» սահմանների մեջ՝ էլխան Արդունը վրաց Դեմետրե թագավորին տվեց «զամենայն աշխարհս հայոց, զտունն Աւագեան և զտուն Շահնշահեան և զԳագեցին և զորդիսն Սադուն աթաբեկին»¹: Իր հերթին Դեմետրեն դրեց հայկական այդ դավառները Սյունյաց Տարսայիճ Օրբելյանի աթաբեկական վարչության ներքո: Երբ, Արդունի կայանից Վրաստան վերադառնալով, Դեմետրեն մտավ Շարուր՝ նրան ընդառաջ գնաց Տարսայիճը մեծամեծ պատվով: «Եւ արքունական ընծայիւր մեծարեաց զթագաւորն: Եւ նա առեալ տարաւ ընդ իւր զնա յերկիրն Աւագեան՝ յԱյրարատ: և բազում թախան-

¹ Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 426:

ձանօք բռնադրօսեաց զնա և եդ. աթարեկ ի վերայ ամենայն տերութեան իւրոյ մինչև ի Տփղիս և յԱնի և ի Կարս: Եւ եդ. ի ձեռս նորա աղայան իւր զԴաւիթ և զՄանուէլն սնուցանել զնոսա և պահել»¹:

Պիտի նկատել, որ ընդհանուր առմամբ Հայաստանի լեռնատանը անհամեմատ ավելի քիչ էր տուժել մոնղոլական արշավներից, քան երկրի դաշտային գոտիները: Սմբատ արքայի ձեռք բերած և հետագայում նրա եղբոր՝ Տարսայի՝ Օրբելյանի վերստացած «ինչո»-ի իրավունքը համեմատաբար բարեկեցիկ վիճակ ստեղծեցին նրանց հպատակների համար, քան կարելի է ասել Հայաստանի մյուս ֆեոդալներին ենթակա գավառների ու մարզերի մասին: Հայաստանի լեռնային այս գոտում էին գտնվում նաև Օրբելյաններին ենթարկված Պռոշյանների տիրույթները, որոնց քաղաքական վերելքը տեղի ունեւ հենց այս ժամանակաշրջանում:

Հայ և անդրկովկասյան մյուս ֆեոդալների կապը, չնայած նրանցից ոմանց վարանումներին, հարատեւում էր, ոչ միայն վարչական, այլև զինվորական պործունեութեան մարզում:

Քաղաքական կապն այնքան սերտ էր հայ-վրաց ֆեոդալական այդ միութեան ներսում, որ անգամ այն պահին, երբ մոնղոլների ռազմա-ֆինանսական նսրատակներին ծառայելու համար մնացել էր հազիվ միայն «հայ և վրաց թագավորութեան» վարչական ստվերը, հայ հիշատակարաններից մեկում, նշելով մոնղոլական բանակում մեծ հռչակ ստացած զորավար Պռոշյան Ամիր-Հասան իշխանի մահը (1292 թ.) ասվում էր, թե «ամենայն աշխարհ ի սուգ և տըրտմութիւն անկան, հայք և վիրք, ամխաղք և հոռոմք»²: Սա այն Ամիր Հասանն է, որի մեղ հասած բարձրաքանդակը՝ ուր այդ իշխանը պատկերված է վագրի վրա նկատ արձակող որսորդի դիրքում՝ կարելի է դիտել Հայաստանի Պատմական թանգարանում:

Մոնղոլ բանակներում մեծ դեր էր կատարում նվաճված ժողովուրդների այրուձին: Մոնղոլները կատարում էին հաճախ միայն հրամանատարների և հսկիչների պաշտոն: «Նրանք,— գրում է թաթարների մասին միջնադարյան կաթոլիկ մի հեղինակ,— կողմնակիցներ են հավաքադրում պարտվածների միջից և ենթարկում նրանց իրենց՝ դաշինք կնքելով նրանց հետ»: Թեկուղ և մոնղոլ նվաճողները, հարում է նույն հեղինակը, թաթար անուն են տալիս իրենց, այնուամենայնիվ «նրանց բանակում կան շատ կոմաններ

¹ Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 426:

² Գ. Հովսեփյան, Նաղրակյանը կամ Պռոշյանք, I, էջ 52:

և վատթար քրիստոնյաներ» pessimi christiani¹: «Վատթար քրիստոնյաներ» էին կաթողիկ տեղեկատվի համար աշխարհական քրիստոնյաները՝ ռուսները, հույները, հայերը, վրացիները, նեստորականները, բոլորն անխտիր, ըստ երևույթին, միայն հենց իրենց աշխարհականության համար...

Սուրբեկտիվ է, անշուշտ, տեղեկատվի զնահատականը, բայց հազորդված տեղեկանքը՝ ճիշտ: Այսպես, 1243 թվականին Քյոսեղաղի մոտ, ուր տեղի ունեցավ սելջուկներին վճռական պարտություն բերած ճակատամարտը, մոնղոլ բանակի աջ թևում գտնվում էին հայ և վրաց իշխանների ընտիր ջոկատներ: Ռումի սուլթանի ղեմ կոմում էին Ավագ և Շահնշահ Ջաքարյանները, Գագի Վահրամբ, Խաչենի Հասան-Ջալալը, Մարի Աղբուղա և Գրիգոր Դովյանները: Հայտնի է նաև խոշոր այն ներգրումը, որ ունեցան Սյունյաց Ելիկումբ, Վայոց ձորի Պոսշ իշխանը և իր որդիները՝ Բաղդադում և Նիրիկերտում արար ամիրաների ղեմ մղված կռիվների ժամանակ: Հայ ֆեոդալական զորամասերը մասնակցում էին նաև Ոսկե-Հորդաջի, Չաղաթյան ուլուսի, Ռումի սուլթանության և մամլուկների ղեմ մոնղոլների մղած հետագա պատերազմներին: Արտաքին պատերազմներից դատ՝ հայ զորամասերը մասնակցում էին նաև մոնղոլների ներքին կռիվներին: Սյունյաց պատմիչի վկայությամբ՝ Տարսաշիճ Օրբելյանը մասնակից էր եղել մոնղոլական պատերազմներին՝ «Ի Խորասան, Ի Շամ, Ի Հոռոմս, Ի Համս և Ի Համայ ընդ Մսրացույն և Ի Դարբանդ՝ ինն անգամ վանեալ անձամբ զպատերազմ և մղեալ մարտ»²: Օծոպի վանքի 1292 թ. գրված հիշատակարանում, վերը նշված Պոսշյան Ամիր-Հասանի մասին ասված է, թե սիրված էր Հուլաղու և Ապաղա խանների կողմից «վասն արիական քաջութեան և խոհեմութեան իւրոյ, մինչև զինակիր և հառաջագեմ լեալ յամենայն դործս արքունի: Եւ յանձնէ իւրեանց բազում անգամ զարդարեցին ոսկեհուռ զիպակաւք և կամար ոսկեղէն ընդելուզեալ աւամբ և մարդարտօք կապեալ ի մէջս նորա և այնպէս շքեղութեամբ ճոխացուցանէին զնա: Եւ նա յառաջանայր օրըստօրէ ի դործ քաջութեան և յամենայն պատերազմունս անուանի լեալ ի համադասան, մինչև լուր համբաւոյ նորա տարածեցան ընդ յաշխարհին Հոռմայեցույն և Յունաց»³:

¹ Mathei Parisensis, Chronica Majora, Monumenta Germ. Historica, Scriptores. XXVIII, стр. 208.

² Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 423 և հետ:

³ Հմմտ. «Արարատ», 1876, էջ 412:

Մոնղոլական բանակներում հայ ֆեոդալները պատերազմում էին թուրք և արաբ առաջավոր-ասիական ուժերի դեմ, որոնց դեմ իրենք պատերազմել էին նաև նախամոնղոլական շրջանում, հայոց և վրաց թագավորություն բանակները ղեկավարելիս: Նոր էր այն, որ սևիական ուժերից զատ նրանց հետ էին Միջին Ասիայից եկած մոնղոլների մարտական ուժերը և մանավանդ մոնղոլ էլիտանների ամբողջ հեղինակությունը: Թուրքերի ու արաբների հանդեպ մոնղոլ ղեկավարությունն այս պահին հետամտում էր խնդիրներ, որոնք թվում էր, թե չէին տարբերվում հայոց և վրաց բանակները ողեշնչած խնդիրներից:

1256 թվականին հիմք դնելով էլիտանների պետությանը, էլիտան Հուլաղուն (1256—1265) նպատակ էր հետամտում ոչնչացնելու մի կողմից խմայելիտ հերձվածողների, մյուս կողմից՝ խալիֆաթի և մամլուքների ռազմական առաջապահիկներին՝ սկիզբի կամ օղուլ թուրքերին՝ տիրապետությունները: Մի և մյուս դեպքում Հուլաղուն հրամայում էր «թեթևացնել» ուսյայի վիճակը և ձեռք չտալ «արքայուններին» — քրիստոնյաներին¹: Հուլաղունի քաղաքականությունը բխում էր այն իրադրությունից, որ քրիստոնյա խաչակիրներն ու հեթանոս մոնղոլները Մերձավոր Արևելքում հետամտում էին զուգադիպող նպատակներ: Նպատակների զուգադիպությունը պապական Հռոմին ներշնչել էր անգամ մոնղոլների կրոնադարձության հույսեր: Էլիտան Արաղան (1265—1282), Հուլաղունի հաջորդը, բանակցելով պապի հետ, հասկացնել էր տալիս, թե պատրաստ է մտնել կաթոլիկ եկեղեցու դիրկը, եթե պապը բարեհաջող արշավանք ձեռնարկի ու Երկիրը դրաված մամլուքների դեմ, որոնց պարտություն հասցնել մեն-մենակ անձեռնհաս են մոնղոլները²: Արաղայից հետո էլիտան Արղունը (1284—1291) ևս շարունակեց նման բանակցություններ պապի և ֆրանսիական Ֆիլիպ Գեղեցիկ թագավորի հետ: Եթե ֆրանսիական թագավորը ձեռնարկի այդ գործը, հավատացնում էր Արղունը, նրան կուղեկցեն վրաց թագավորներից երկուսը, խանի վատալները, 20 հազար աչրուձիով և համապատասխան պաշարեղենով: Իր դեսպանի, նեստորական Բարսումայի միջոցով էլիտանը հավատացնում էր պապին, որ ս. Երկիրը նվաճելուց հետո, ինքը ժամանակ կունենա անգամ խորհելու պապի առաջարկի մասին և հոգու փրկության համար բառնալու Քրիստոսի

¹ Հմմտ. Рашид-ад-Дин, Сборник летописей, - М. и Л., 1946, էջ 27 և հետ., և 44:

² Raynaldus, Annales Ecclesiastica, t. III, Anno 1267, §§ 70, 74 և Anno 1274, §§ 21, 22.

խաշը¹։ Պատասխան գրության մեջ, 1291 թվականին, Նիկողայոս պապը հաղորդում էր Արղունին, որ ինքը հայտարարել է արդեն նոր խաշակրություն, որին Ֆիլիպ թագավորից զատ, մասնակցելու է նաև Անգլիայի էդուարդ թագավորը։ Արղունի կողմից խոստացված օժանդակության գեպըում, հավաստիացնում էր պապը, արշավանքի հաջողությունը կապվածից գուրս է²։

Մոնղոլ-հռոմեական բանակցությունները, ըստ երևույթին, խրախուսում էին հայ ֆեոդալներին։ Խոսելով վրաց թագավորների 20 հազարանոց այրուծի մասին, Արղունը նկատի ունեւր անշուշտ «հայոց և վրաց թագավորության» ենթակա ֆեոդալների ուժերը։ Անգրիկովկասի և Հայաստանի ֆեոդալական միջավայրից զատ, մոնղոլների և խաշակրաց համադործակցության գաղափարը ջերմ արձագանք էր գտնում մանավանդ Կիլիկիայի արքունիքում։

Հեթում I թագավորը տակավին 1243 թվականին էր հպատակություն հայտնել մոնղոլներին։ Մոնղոլների հետ բանակցելու համար հետագայում նա ուղարկեց Գոյուկ խանի մոտ իր եղբորը, ողակս զորավար և մատենագիր հայտնի Սմբատ սպարապետին, իսկ 1254 թվականին ինքն իսկ ուղևորվեց Կարակորում։ Ուղևորության նպատակն էր, ինչպես հավաստիացնում է Հեթում պատմիչը, թագավորի ազգականը, ոչ միայն հովանավորություն խնդրել Կիլիկիայի համար, այլև առաջ տանել Նրուսաղեմը մուսուլմանների ձեռքից ազատելու մի ամբողջ ծրագիր։ Ըստ այդմ՝ Հեթումը էլխան Մանղու խանին արեց անգամ քրիստոնեություն ընդունելու առաջարկ։

Հեթումի քաղաքականությունը ոմանք համարել են խոշոր «շերջադարձ», կիլիկյան քաղաքականության վճռական մի փորձ, պոկ դալու արևմտյան կողմնորոշման գծից և որդեգրելու «նոր», արևելյան կողմնորոշում։ Իրական հիմքից զուրկ է այդ կարծիքը։ Հակառակ եզրակացության է բերում մեզ Հեթումի ուղևորության հանգամանքների և Հեթումյանների քաղաքական կողմնորոշման մասնավոր հետաքննությունը։ Հիրավի, ի՞նչ է ազդանշում Հեթումին վերադրված «արևելյան կողմնորոշումը»։ Նոր քաղաքականության հայտարար էր այդ, թե նրանց հին արևմտաեվրոպական կողմնորոշման նոր դրսևորում։

Կիլիկիայի պատմության մեջ հազվագեպ չեն արևելյան պի-

¹ D'O hsson, Histoire de Mongols, La Haye et Amsterdam*, 1835; IV, 67 և հետ. և 75 և հետ. Hammer-Purgstall, Geschichte der Ilchanen, Darmstadt, 1842—43, I, 394 և հետ.։ B. Spuler, նույն տեղում, էջ 230։

² D'O hsson, նույն տեղում, t. IV, էջ 78։

տությունների, եղիպտոսի, Խլաթի կամ Իկոնիայի սուլթանությունների հետ վարված բանակցությունները: Կիլիկիայի թագավորները դաշինք էին կնքում մուսուլման սուլթանների հետ, քաղաքական ու տնտեսական պարտավորություններ ստանձնում նրանց հանդեպ:

Բավական է նշել Մլեհի կամ հենց Հեթում I-ի օրինակը:

Գոյություն ունեն Սսում կոչված երկլեզվյան դրամներ, արարերեն և հայերեն, Հեթումի և Քաչքոբադի անունով կամ Հեթումի և Քաչխոսարովի անունով: Բաամաջյանի բացատրությամբ՝ այդ դրամները «Հեթումի կողմէ տպուած են ի հիշատակ բարեկամութեան և դաշնակցութեան Իկոնիոնի չիշեալ երկու սուլթաններուն հետ»¹: Միամիտ է այս բացատրությունը: Հեթումի դրամներով պարզապես հավաստվում է միայն նրա վասալական կախումը Իկոնիայից: Այս գրությունը գալիս էր Լեոն II-ի ժամանակներից: Կա Իրն-Բիրիի վկայությունը 1220 թվականին Լեոն II-ի կրած պարտության մասին. Լեոնը խոստանում է Իկոնիայի սուլթանին տալ յուրաքանչյուր տարի 100 ձիավոր, 500 աղեղնավոր, կրկնապատկել հողային տուրքը և զրոշմել իր դրամների վրա երջանիկ սուլթանի անունը²: Մոնղոլների արշավանքը թուլացնում էր Կիլիկիայի կախումը՝ Իկոնիայից տիրափոխ լինելու միջոց տալով Հեթումին³:

Բայց և այնպես, կողմերի ուսալ վիճակը դրոսկորոշ նման հարաբերություններն ու կապերը չէին փոխում Կիլիկիայի արեւմտեւորոպական կողմնորոշումը: «Արեւելյան» կողմնորոշում ունեցած կլինեին Հեթումը և Հեթումյանները, եթե եվրոպացիների և մոնղոլների ընդհանուր թշնամիների — թուրքերի ու արաբների — դեմ պայքարելու տեղ դիմաշրջված լինեին վերջիններիս կողմը և սրայքարած եվրոպացիների ու սրանց զինակիցների — մոնղոլների դեմ: Մինչդեռ տեղի ուներ ճիշտ հակառակը: Հայտնի է, որ համակերպվելով իր նոր տիրոջ պահանջին, նա խախտեց նույնիսկ առաստաանություն իրավունքը — մոնղոլ խանին հանձնեց իր պաշտպանությունն ապավինած Ռումի սուլթանի հարազատներին՝ առիթ տալով թուրքերին՝ արդարացնելու իրենց հարձակումները Կիլիկիայի վրա: Առհարկի հպատակություն հայտնելով մոնղոլներին և անգամ մոնղոլների պահանջով ուղևորվելով Կարակորում, Հեթումը չէր խախ-

¹ Կ. Բաամաջյան, Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն և Հայաստանի վերաբերյալ դրամներ, էջ 124 և հետ.:

² Տե՛ս H. Massé, Le sultan seljukide Keykubad I et l'Arménie REA, 1929, էջ 116:

³ Հմմտ. Гордлевский, նույն տեղում, էջ 32, 36 և հետ., և 81:

տում Կիլիկիայի տրադիցիոն կողմնորոշումը: Քայլելով Լևոն II-ի հետքերով, 1236 թվականին նա հատկացրեց Հարուն բերդաքաղաքը տևտոնյան օրդենին՝ խոստում առնելով՝ «սահալանել և սաշտապանել» իրենց թագավորությունների սահմանները «իբրև եղբայրք հարազատք և բարեկամք անբաժանելիք»¹: Նույնչափ խոստն են նաև Հեթումի և Հոռմի միջև եղած գրադրությունները՝ ինչպես Կաթողիկոսում ուղևորվելուց առաջ, նույնպես և դրանից հետո²: Տակավին 1248 թվականին, երբ Եղիպտոսի վրա հարձակվելու համար Լուի «սուրբը» ժամանել էր Կիպրոս՝ նրան ներկայացրան Հեթումի սլատավիրակները և մահմեդական Սիրիան խորտակելու պատրաստվող Մոնղոլ խանի ղեկավարները³: Ինչպես վկայում են Ֆրանսիական խրոնիստները, Հեթումի սլատավիրակները եկել էին մեծադին նվերներով և բերել իրենց թագավորի սիրալիր պատրաստակամությունը՝ խաշակիր արքայի դիտավորությունների առաջ փոխելու Կիլիկիայի ամբողջ թագավորությունը⁴: Հայանի է նույնպես, որ 1266 թ. Ամանի կիրճում մամլուքներից կրած չարաչար սպարտությունից հետո՝ Հեթումն իրեն հարկադրված տեսավ՝ օգնություն խնդրել ինչպես էլիսան Ասլադայից, նույնպես և Հոռմի սլավից:

Ճակատագրական եղան. Կիլիկիայի համար մանավանդ մոնղոլների ու մամլուքների այն պատերազմները, որոնց անմիջական կովախնձորը հանդիսանում էր Սիրիան:

Եթե մինչև Բաղդադի գրավումը Առաջավոր Արևելքում քաղաքական գերազանցությունը մոնղոլների կողմն էր և Կիլիկիայի դիրքավորումը ելնում էր ուժերի ուսու հաշվառումից, 1260 թվականից ի վեր և մինչև հաջորդ դարի սկզբները արաբների ու մոնղոլների բախումներն ավարտվում էին վերջիններիս սպարտությամբ, և որչափ Հեթումն ու իր հաջորդներն ամբողջ այդ ժամանակամիջոցում հանդես էին գալիս որպես մոնղոլների զինակիցներ՝ մամլուքները չարաչար հարվածներ էին հասցնում Կիլիկիային՝ սլատառ դառնալով երկրի ավերմանն ու նրա քաղաքական տկարացմանը: Այս պայմաններում մոնղոլների հանդեպ Կիլիկիայի հանդես բերած հավատարմությունը կարող է բացատրություն գտնել միայն այն

¹ Տե՛ս Ալիշան, Սխուան, էջ 207 և հետ:

² Տե՛ս գրադրությունների բնորոշ ցուցակը, Langlois, Essai historique etc., էջ 26 և հետ:

³ Հմմտ. «Архив Маркса и Энгельса», V, стр. 213 և հետ:

⁴ V. Langlois, Essai historique, էջ 60 և հետ:

իրողության մեջ, որ թուրք և մամլուկ սուլթանները Կիլիկիայի նկատմամբ տանում էին այդ պահին անվերապահ ագրեսիվ քաղաքականություն: Նրանք հետամուտ էին ոչնչացնելու ոչ միայն խաչակիրների վերջին հենակետերը, այլև վերացնելու Առաջավոր Ասիայի քրիստոնյա պետությունները՝ Բյուզանդական կայսրությունն ու Կիլիկիայի հայկական պետությունը:

Էնչպես ցույց են տալիս Ռաջնալդոսի հրատարակած վավերաթղթերը, 1198 թվականից մինչև իրենց անկախության կորուստը, Կիլիկիայի հայ իշխողները ձգտում էին ընդհանուր լեզու գտնել Հռոմի հետ, հուսալով՝ օգնություն ստանալ խլամի դեմ՝ կամ հակալիռուժ ստեղծել Արևելքում՝ հույների ագրեսիային դիմադրելու և հույների հետ միաձուլվելու վտանգը կանխելու համար: Նույն այս նպատակներին սլիաթի ծառայելին նաև եվրոպացիներին տրվող արտոնությունները: Նրուսաղեմում, Տրիպոլիում, Անտիոքում և Կիպրոսում հաստատված խաչակիր պետությունների ծրինակով Լևոն II-ը և նրա հաջորդները ստորագրում էին առևտրական արտոնագրեր, որոնք դնալով ստանում էին լայնածավալ կապիտալուցիաների բնույթ: Արտոնությունները բաղմանում էին, չնայած, որ հետզհետե նվազեցին խաչակիրների պետությունները, և Կիլիկիան, տեղի տալով հակահարձակման անցած խլամի առաջ, «հարկադրված եղավ փաթաթվել այն պտուտահողմի մեջ, որը Արևմուտքից եկած խաչակիրներին գուրս էր քշում Ասիայից»¹:

Լևոն II-ի և Հեթումի օրերից մինչև Կիլիկյան հայ պետության վախճանը ֆրանկ և լատին կենցաղը, քաղաքացիական օրենսդրությունը, եկեղեցական ծեսերը, գավանական բանաձևերը, դասային տերմիններն ու լեզուն իրենց դրոշմն էին դնում Կիլիկիայի հայ ֆեոդալների ու եկեղեցականների ընդհանուր վարքագծի վրա:

Հեթում I-ը ավարտեց քաղաքական իր կյանքը՝ վախճ մտնելով որպես «եղբայր Մակար»: Կես դար անց 1307 թ. նրա համանուն եղբորորդին, այսպես կոչված Հեթում պատմիչը, վերադաստավորված որպես Պրեմոնտյան կարգին պատկանող «եղբայր Անտոն», Կղեմես Պապին ներկայացրած մի ղեկուցադրում արժարժում է խաչակրաց նոր արշավանքի հեռանկարներ: Պատմելով Հեթում առաջինի Կարակորումյան ուղևորության մասին, նա հայտնում էր, թե իբր մոնղոլ խանը Կիլիկիայի թագավորին խոստացել էր բառնալ Քրիստոսի խաչը, ընձեռել Նրուսաղեմի նվաճման ծրագիր, ըն-

¹ Հմմտ. V. L'anglois, Le Tresor de Chartes d'Arménie, էջ 84:

դունել քրիստոնյաների հետ դաշինք կնքելու նրա առաջարկը և այլն¹։

Հեթում «սլատմիշի» այս ու նման հավաստիացումների պատմական արժեքը խիստ կասկածելի են և դրանց հետապնդած քաղաքական տենդենցը խիստ ակնբախ։ Պապական Հռոմի պատվերով գրված իր աշխատության մեջ խոսելով իրեն ժամանակակից էլխան Ղազանի մասին, Հեթումը, միամիտ իր ընթերցողներին կամենում էր անդամ հավաստիացնել, թե իրը էլխանը հրամայել էր սպանել այն մարդուն, որը նրան խորհուրդ էր տվել ընդունելու Մահմեդի կրոնը կամ որ էլխանը Սիրիա է արշավում կործանելու Մահմեդի անօրեն աղանդը ու վերականգնելու սուրբ Երկրում քրիստոնեական ազատությունը... Դժվար է հավատալ, թե «սլատմիշը» այսպես կարող էր գրել մի իշխողի մասին, որը էլխանների պատմության մեջ հիշվում է որպես մահմեդականության մոլեռանդ ախոջան²։

Բայց այս ամենը, անպետք որպես պատմություն, պիտանի է որպես լեզենդ։ Լեզենդ, որ անդրադարձնում էր այն տրամադրություններն ու սպասումները, որոնք առաջ էին եկել ավելի ուշ՝ պապի և մոնղոլ էլխանների միջև կայացած բանակցությունների և մասնավորապես՝ մոնղոլ էլխանների և Հեթում II-ի համադործակցության մթնոլորտում։

1291 թ. ի պատասխան խաչակիրների հարձակման, Եգիպտոսի սուլթան Աշրաֆը հակադրոհով կործանել էր քրիստոնյաների ձևոքին գտնված Աքրա ամրոցը և կոտորել նրա բնակիչներին։ Դրանով վերջ էր առնում խաչակիրների տիրապետությունը ամբողջ Սիրիայում, վտանգի տակ դնելով հայկական Կիլիկիան։ Մոն-

¹ Տե՛ս «Հեթում սլատմիշ թաթարաց», Վենետիկ, 1842, էջ 42 և հետ. 47 և հետ., 51 և հետ., 55 և հետ., 59, 64 և հետ., 71։ Գրի առնելով իր երկը, Հեթումն ամենից քիչ մտածել էր «թաթարաց սլատմիշ» լինելու մասին։ Դրվածքի «պատմական» մասը, ուր հեղինակը տեղեկություններ էր տալիս ասիական ժողովուրդների անցյալի և ներկայի մասին, աշխատության ներածությունն էր սոսկ։ Հեթումի բուն աշխատությունը, որ հին ֆրանսերեն բնագրում ունի «La flor de l'estoires de la terre d'Orient» («Արևելքի պատմության ծաղիկը») վերնագիրը, խաչակրաց նոր արշավանքի ռադմաքաղաքական մի ծրագիր էր, որը Վենետիկի հայերեն թարգմանության մեջ գուրս է ձգված։ Ըստ երեւոյթին, Կղեմես պապի առաջարկով էր, որ Հեթումը թեւադրեց իր երկը ֆրանսերեն, որն անմիջապես թարգմանվեց լատիներեն՝ պապական գիտլոմատիայի նպատակներին ծառայելու համար։ Սկզբնաղբի և թե լատիներեն թարգմանության տեքստերը գեղեցիկ են «Recueil des histoires des Croisades», t. II, Paris, 1905, ժողովածուի մեջ։

² «Recueil des Hist. des Croisades», t. II, էջ 316 և 321։

ղոյների և խաչակիրների զինակցութեան վրա հուշս դրած՝ Հեթում II-ը գրում է այդ պահին.

Քանզի առին զբաղաքն Արրա
Եւ զբոյրս որք քնդ նըմա,
Տեսին թէ չէ որ օգնական
Եւ ոչ ինքեանց ինչ ներհական,
Զի յորս էաք մէկ ապաստան
Ազգ նետողացքն՝ հեղացան,
Զայս առաւել յոխորտացեալ
Զմեզ որոսային դազանացեալ,
Որք զօրս անթիւ զումարեցին
Զքնջել բզմեզ ամենեկին»¹:

1292 թվականին Նիկողայոս IV պապը հաստով նամակով Ֆիլիպ Գեղեցիկի առաջ բարեխոսում էր Եգիպտոսի դեմ օգնութիւն խնդրելու նպատակով Հեթում II-ի ուղարկած պատգամաւորների համար: Նույն տարում մի այլ նամակով պապը հորդորում էր հյուրենիւներին և տաճարականներին պատկանած նավատորմի ծովակալին և բոլոր «հավատարիմ քրիստոնյաներին»՝ օգնութեան գալ հայոց թագաւորին: Նման հորդորներ աեղի ունեցան նաև հաջորդ պապի՝ Բոնիֆացիոս VIII-ի ժամանակ: Ի պատասխան Կիլիկիայի թագաւորի դիմումներին՝ 1298 թվականին այս պապը նորից թղթեր ուղղեց Ֆրանսիայի և Անգլիայի թագաւորներին՝ օգնութիւն խնդրելով «Հայաստանի թագաւորի» համար²:

Մոնղոլներին ասլավինած Հեթում II-ը գրում էր հիմա.

«Յարեմայց հընչէ մեզ ձայն
Պեարոսի, Հոսիմ մեծին փոխան,
Զի անդ ողբոցս հասեալ գումկան՝
Եսական բարձեալ ի սուզ նստան
Ի հայրապէտէն առին հրաման
Զխաչն բարձին և առա հեղան...
Այժմ փռանգաց Ֆիլիպ արքայն
Եւ քնկիղացքն նմին նրման
Լծեալ ի գործ Տեսուն հասան,
Ելին առ մեզ ի շորբորդ ամ:
Սորօք սպասեմքք փրկութեան
Եւ Աստուծոյ մեր օգնութեան,
Զի զմարդարէիցքս դարձին զբան
Վայելելոյ գոցուր արժան»³:

¹ Ա. Լ. Զան, Հայապատում, էջ 518:

² V. Langlois, Essai histoirigue, էջ 30:

³ Ա. Լ. Զան, Հայապատում, էջ 520:

Ուրեմն, նորից հին մարգարեններն ու նրանց հին մեղեդիները: Սաղայն Սիրիայում կրած ջախջախիչ հարվածից հետո, կիլիկիացիներին օգնության չեկան ո՛չ ֆրանսիացիները և ո՛չ էլ անգլիացիները: Երեսի վրա թողված՝ Հեթումը ստիպված եղավ հանձնել եզիպտական սուլթանին կիլիկյան մի քանի բերդեր ու քաղաքներ, ի թիվս որոնց նաև՝ Մարաշը: Այնուամենայնիվ Մահմեդի դրոշին ապավինած էլխան Ղազան խանը (1295—1304) Հեթում II-ի համար ավելի վստահելի հենարան եղավ, քան ս. Պետրոսի խոստումնաբան փոխանորդը: Ղազան խանի բանակի $\frac{1}{3}$ մասը բաղկացած էր հայերից և վրացիներից: Կիլիկիայի հայերը կատաղորեն կռվում էին էլխանի բանակում՝ Սիրիան կգիտափրկելուց պաշտպանելու համար¹: Մի սահ նրանց հաջողվեց նույնիսկ հետ նվաճել մամլուկների խլած բերդերն ու քաղաքները: Հայ-լատին պատմիչ Ներսես Պալենցի վկայությամբ, 1303 թվականին Ղազան խանը 150 հազարով հարձակվեց Եգիպտոսի Մելիք Նասր սուլթանի վրա՝ լինելով «դըրդեալ և թպրտեալ՝ մանաւանդ թէ աղաչեալ» Հեթում II-ի կողմից²: Ակների մի հիշատակարանում այդ արշավանքի մասին կարդում ենք. «Յայսմ ամի էջ խանն խաղան բաղում և անթիւ դարաւք յաշխարհն, որ կոչի Շամբ, զի սոքաւք հատուցէ աստուած զշարիս Իսմայէլացոցն ի գլուխ իւրեանց առնուլ զվրէժ սրբութեան իւրոյ»³: Ի վերջո, Ղազան խանը տալիս է Հեթումին բաղմամբով նվերներ, պարգևադրեր և իբր թե նույնիսկ՝ «աղատութիւնս և հարկապահանջութիւնս ևս յիւր երկրէն յամենայն ամի», խոստանալով իր իսկ ձեռքով առնել նրա վրեժը «ի տաճկաստանեացն»: Այս խոստման իրադործմանը, հարում է պատմիչը, արգելք եղավ միայն էլխանի մահը⁴: Ղազանի խոստումները ունեին ուսու հիմքեր: Կիլիկիայի հետ թաթարները իրոք կապված էին շոշափելի շահերով: Որչափ նրանց չէր հաջողում Սիրիայի նվաճումը՝ Հայաստանն ու Կիլիկիան այն երկրներն էին, որոնց վրայով Արևմուտք էին ուղղվում էլխանական պետության սահմաններից անցնող առևտրական կարավանները:

Բայց Հեթում II-ի և մոնղոլների այս զինակցությունը ևս նրան չազատեց պատական Հռոմի հպատակությունից: Ի վերջո Հեթում

¹ Leon Calun, նույն տեղում, էջ 435:

² Ա ի 2 ա ն, Հայապատում, էջ 521:

³ Տ ա 2 և ա ն, Մայր ցուցակ, էջ 885: Արշավանքի տարին նշված է ՉՀԲ, պիտի լինի ՉԾԲ:

⁴ Ա ի 2 ա ն, Հայապատում, էջ 524:

II-ը ևս թողեց արքայական ծիրանին. հագնելով ֆրանցիսկյանի թավ քուրձ, նա դարձավ «եղբայր Հովհաննես»: Վենետիկի ֆրանցիսկյան մենաստանի մի պատի վրա նրա եղբայրակիցները XV—XVI դարերից ի վեր պահել են «երանելի Հովհաննեսի» — կիլիկյան երբեմնի թագավորի և զորավարի — պատկերը: Կրոնավորի սքեմ ունինա և արքայական սամույր. խաչի և ավետարանի փոխարեն՝ մի ձեռքում՝ թուր, մյուսում՝ նիզակ¹:

Հեթում II-ի ժամանակ իշխած այս արամադրությունների վառ արտահայտություններից մեկն էր հենց խաչակրական այն զաղափարաբանությունը, որ 1307 թվականին արժարժվում էր «Հեթում պատմիչի» վերը հիշատակված երկում:

Սուրբ երկրի ազատագրումը գլուխ բերելու համար, ասում էր դրա հեղինակը, անհրաժեշտ է, որ արևմտյան թագավորները և իշխանները դորժակցեն արևելյան քրիստոնյաներին ու թաթարներին: Պիտի ղինել 1000 ձիավորից և 3000 հետևակից բազկացած առաջապահ զունդ, Կիպրոս կամ Կիլիկիա հղելու համար: Անհրաժեշտ է, որ սպալը սարակինոսների դեմ ղինակցության հրավրի նաև արևելահայ քրիստոնյաներին, վրացիներին, լիբանանցիներին, եթովպացիներին և խալդիներին: Հեթում պատմիչը խորհուրդ էր տալիս պապին՝ Հայաստանի (=Կիլիկիայի) թագավորի միջոցով արշավանքին մասնակցելու գիմում անել քրիստոնյա թագավորներին, մասնավորապես Հայաստանի թագավորությանը հարևանակից վրացիներին, որոնք, ինչպես ասում էր, լավ քրիստոնյաներ և լավ կռիվողներ են և բոլոր մյուսներից առավել նվիրված Նրուսաղեմի սրբատեղիներին: Հատկապես սպալը պիտի թուղթ հզի թաթարներին, որոնք համակիր են խաչակիրներին և որոնցից շատերը մկրտված են նույնիսկ: Պիտի շտապեցնել արշավանքը, քանի դեռ մահմեդականացած չէ՝ ամբողջ թաթար ժողովուրդը. հապաղումը կարող է միայն արագացնել թաթարների խլամապուճը և գժվարացնել ու երկրի ազատագրումը: Պետք է, որ Կղեմես V սպալը դեսպան ուղարկի Ղազան խանին հաջորդած թաթար խարրանդա (=Օլջեյթու) խանի մոտ՝ խնդրելով, որ նա արգելի թշնամու ապրանքամատակարարումը, և ապա որ մարդ հզի Մելիտենեի կողմերը՝ Հալեպի վրա արշավանք պատրաստելու համար: Թաթար այդ խանը բարյացակամ է Հայաստանի և Կիպրոսի քրիստոնյաներին և կարող կլինի 10 հազարանոց բանակով օգնության գալ սարակինոսցիների դեմ:

¹ Ա. Լիշան, Հայապատում, էջ 520:

Նգիստոսի և Սիրիայի սուլթանական բանակը բաղկացած է աշխատանքային ժողովուրդների զորքերից. սրանք մեծ մասով հեծյալներ են, գերիներ կամ վարձկաններ, պատերազմի համար քիչ պիտանի և մանավանդ՝ անվստահելի. սուլթանը երկյուղ է կրում սրանց ապստամբությունից և իր անձի դեմ սրանց կողմից սպառնացող վտանգից: Բարեկտնի կողմերի զորքը հասնում է 20 հազարի, Սիրիայի կալույթների թիվը՝ 5 հազարի: Սրանք ավազակաբարո կենցաղ ունեն, ավելի քաջ են և պիտանի պատերազմի համար: Քաղաքները պաշարելու դեպքում սրանց մեջ կան մեքենաների տկանահատություններ և անշեշ կրակի գործածության գիտակ մարդիկ: Պատերազմը սկսելու համար չի պակաս նաև հարմար առիթը՝ որևէ մատուցվող սուլթանի արքունիքի մեջ կամ արքայատանություն, կամ թե՛ նուրիայիների, բեգուլիների կամ թուրքմենների որևէ ապստամբություն: Պատահաբար կարող է ծառայել նաև Նեղոս գետի նվազած հորդության պատճառով որևէ սով, որով եգիպտացիները խսկապես զրկված կլինեն անապատն անցնելու և Սիրիան պաշտպանելու հնարավորությունից:

Նախապատրաստություններից հետո՝ խաչակիրները, կիպրացիները և կիլիկեցիները ընդհանուր ուժերով պիտի պատերազմ սկսեն, ծովից պաշարեն Նգիստոսն ու Սիրիան՝ հարկադրելով սարալիկիսոսցիներին պաշտպանել թե՛ իրենց երկիրը, թե՛ Հալեպը և թե՛ Բաբելոսանը¹:

Քաղաքական բոլոր այս ծրագրերից Կիլիկիան շունեցավ իրական որևէ շահ: Հեթոմյանների և նրանց հաջորդած Լուսինյանների արևմտյան կողմնորոշումը միայն սաստկացնում էր եգիպտական սուլթանների թշնամանքը և արագացնում Կիլիկյան հայ թագավորության լիկվիդացումը:

Իլխանների պետության հյուսիսային և արևելյան սահմանագծերի վրա թշնամի ուղուների և մանավանդ՝ դրանցից ամենավտանգավորի, Ոսկե Հորդայի մշտական արշավանքներից նեղված՝ Իրանում իշխող մոնղոլներն անկարող էին մեծ ուժեր կենտրոնացնել Սիրիայում ու Նգիստոսում իշխող մամլուկներին վճռական հարված հասցնելու համար: Թող որ Սիրիայի նկատմամբ մոնղոլների և խաչակիրների շահերը բախվում էին ըստ էության: Կողմերից ոչ մեկը չէր կարող զիջել մյուսին համաշխարհային առևտրի կարևոր հանգույց հանդիսացող այդ երկրի տիրապետությունը: Նոր խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու համար չէին համընկնում

¹ „Recueil des histoires de Croisades“, II, էջ 236 և հետ., և 349 և հետ.:

նաև բրիտանոնյա պետությունների շահերը՝ ո՛չ եվրոպայում և ո՛չ իսկ Մերձավոր Արևելքում: Ավելի արդյունավետ շեղան այն կոչերը, որ 1322 թ. ուղղում էին եվրոպացիները, ներկա գեղարված Հռոմի Հովհան XXII պապը, էլիսան Աբուսայիդին՝ թուրքերի հարձակումներից Կիլիկիան պաշտպանելու համար¹:

XIII—XIV դարերի աղբյուրները առատ նյութ են մատակարարում Կիլիկիայի հայ իշխող տարրերի կողմից խաչակրաց նոր արշավանքների հետ կապված հույսերի նվազման և միաժամանակ դաժան այն ներխուժումների մասին, որոնք կաղմակերպում էին «խմայեղացիները» հայերի ակնկալություններն ի դերև հանելու համար: Այսպես, հայ մի արեղայի ձեռքով 1335 թվականին Երուսաղեմում գրված հիշատակարանում կարդում ենք. «Բայց ժամանակս էր անբարի, զոլով տեղիքս տևառն գերի, աւերեալ հիմնյատակի, անակնկալ թէ այլ շինի: Քրիստոնէից ազգբ նախատի, անաւրինաց կոխան լինի: Բայց լսեցաք համբաւ բարի, թէ ֆռանդ ազգն շարժի վասն տեղացս տէրունի, Երուսաղէմայ սուրբ քաղաքի. երանի թէ այս մեզ լինի, որ մեր բեկեալ սիրտս կանգնի, զլուխ անկեալ մեր ի գետնի մինչև յերկինս բարձրացի, նշան խաչին պայծառացի, եկեղեցի դարդարեացի»: Սակայն այս տողերը զրելուց անմիջապես հետո նույն գրիչը ավելացնում է. «Բայց ըստ գործոցս, որ զեռ գործի, չեմ իմնալ թէ այդ մեզ լինի... Զայս գառնաշունչ ժամանակի, և ի նուազել հայոց ազգի, անաւրէն ազգն Իսմայէլի յարեան ի վերայ երկրին Կիլիկէի. և զամենն ի սուր մաշեցին սուսերի, և զայլն ի Կսրբ վարեցին գերի և զկեսն ի յերկիրն Խարամնի»²:

Միասնական վերաբերմունք չկար գեալի խաչակիրներն ու նրանց հետապնդած նպատակները նաև հայերի մեջ:

XIV դարի սկզբներից և մինչև Կիլիկյան հայ թագավորութեան կործանումը (1376) Հռոմի Ավինիոն փոխադրված և ֆրանսիական թագավորների խաղաղիք դարձած պապերը զինական օգնութեան ձրի խոստումներ էին անում Հեթումյաններին ու նրանց հաջորդած Լուսինյաններին՝ զրա փոխարեն հայ եկեղեցու մեջ կաթոլիկ ծեսեր մտցնելու խոստումներ առնելով նրանցից, չնայած, որ ամեն անգամ ծիսական նորարարությունների հանդիպում էին ոչ միայն ժողովրդի, այլ հաճախ նաև մոլեռանդ հայ եկեղեցականներից ու ֆեոդալներից շատերի դիմադրութեանը: Ցայտուն կերպով արտահայտել է հայ ժողովրդական մասսաների վերաբերմունքը գեալի հայ իշխող դասերի ու դինաստիաների արեմտանվորական

¹ Raynaldus, Hist. Eccl. XV, 1322, № 41, էջ 230:

² Տե՛ս «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 273:

կողմնորոշումը XIII դարի վերջերին ապրած հայ հանճարեղ նկարիչ Թորոս Ռոսլինը: Մեզ հասել են նրա մի շարք մանրանկարները, որոնք ցայտուն կերպով դրսևորում են նրա դեմոկրատական դիրքավորումը: Ռոսլինի այդ գործերը կասկած չեն թողնում այն մասին, որ ի տարբերություն Կիլիկիայում իշխած հայ վերնախավների մտայնության՝ կաթոլիկ Հռոմից չէ, որ ակնկալում էր Ռոսլինը իր ժողովրդի փրկւթյունը: Մեզ հասել է նրա մի մանրանկարը, ուր պատկերված է աշխարհի վայելչությունը որսացող պապական Հռոմի զերծությունը: Մի այլ տեղ նա պատկերում է կաթոլիկ կղերին՝ խաչված Հիսուսին քաջախ մատուցելիս¹:

Հռոմի դեմ պայքարող ազատասեր կիլիկեցիներ քիչ չկային նաև հետագայում:

Հռոմին հպատակություն հայտնող եկեղեցաժողովները և դրանց հաջորդած ծխական նորամուծությունները առաջ էին բերում բողոքներ ու ապստամբություններ, որոնց զոհ էին դնում նույնիսկ զահակալող նորարարները. ընդհանուր դժգոհության մթնոլորտում կամ ֆրանկ դավադիրների ձևորով սպանվեցին Լևոն V (1341), Գվիդոն Լուսինյան (1344) և Կոստանդին V (1373) թագավորները: Երես դարձնելով արևմտասեր իշխողներից, ոմանք դիմում էին անդամ մուսուլման հարևաններին՝ հրավիրելով նրանց գրավել Կիլիկիան: Այսպես էր տակավին Լևոն II-ին փեսայացած Ֆիլիպի, Լևոն III-ի և Գվիդոնի ժամանակ:

Խիստ հատկանշական է դեպի Արևմուտք կողմնորոշված կիլիկյան հայ ֆեոդալների ֆինալը: Քաղաքական սնանկության հասնելուց հետո նրանք ի վերջո լքում են երկիրը և ապավինում «Ֆրանկոտան»: Անտիոյ իր ժամանակագրության մեջ Մաղաբիս դպիրը 1402 թ. ներքո գրում է՝ «ի սոյն ժամանակի որ յևտ բառնալոյ թագաւորութեան հայոց ի Սսոյ ժողովեցան թագաւորազունք և իշխանք և բազումք ի ժողովրդոց, մտեալ ի նաւ դնացին ի Ֆրանկըստան (Կիպրոս, ըստ այլոց՝ Իտալիա)»²: Երկու տարի անց, 1404 թվականի ներքո Կիլիկիայի ժամանակագիրը հաղորդում է՝ «Մեծ ժողով եղև կիլիկեցոցն ի դուռն Կարապետ կաթողիկոսին, որ վասն դալստեան Ռամազանին և այլ պատերազմաց. ձանձրացեալ ի նեղութենէ, և տեսեալ զաւերումն իրեանց երկրին և զօրանալն անհաւատից, անցան յայնկոյս ծովուն, տունս ԼՌ (30.000)... Երեքշաբթի դնաց պարոն Կարապետն թոռն Կոստանդին թագաւորին,

¹ Ռոսլինի մասին հատուկ մենագրություն է պատրաստում արվեստաբան Լ. Ա. Դուբնովան:

² Ա. Լիշան, Սիսուան, էջ 542, ծանոթություն:

և չորեքշաբթի գնաց պարոն Ասլաեկն, և իրիցուքն նոյա Յովհաննէս և Վահան, Գրիգոր և Սաեփանոս և ոչ որ մնաց ի մեծատանց և յիշխանաց և ի պարոնաց և ի թագաւորի ցեղիցն. ոչ այր և ոչ կին, ոչ արու և ոչ էգ, համայնքն իւրաքանչիւր ցեղիս և ազգականօքն կօշեցին ($\equiv$ քոշեցին): Եւ յետ երթալոյն իշխանացն և մեծատանցն ի Սիս մնացեալ աղքատք և չքաւորք՝ որ ոչ ունէին զկարողութիւն փախչելոյ՝ ետուն զՍիս, յունիսի վեց»¹: XVIII դարի ժամանակադիր Ավետիք Տիգրանաւերացու մոտ նույն տեղեկանքը պահպնել է այս խմբագրութեամբ. «Յետ բառնալոյ թագաւորութիւն հայոց ի Արսա ժողովեցան թագաւորազունք և իշխանք ի ժողովըրդենէն. մտեալի նաւ ի Յրանկիստան ԼՌ (30.000) տուն քրիստոնեայր հայ ազգաւ»²:

Ծանրանալով հայ և մոնղոլ ֆեոդալների համագործութեան փաստերի վրա, շէնք կարող աչքաթող անել նաեւ պատմական առանձին այդ գեպքերը, ուր հայ ֆեոդալները հանդես էին գալիս մոնղոլներին դիմադրողների դերում, որպէս կանոն մահապառժով վճարելով իրենց ըմբոստութեանը: Այդպիսիների թվին պատկանում են նաչենի Հասան-Ջալալը և Անիի Շահնշահի որդի Զաքարիան:

Քաղաքական ինչպիսի՞ կողմնորոշում ունէին մոնղոլների դեմ ըմբոստացած այդ ֆեոդալները: Աղբյուրների պակասութեանը միջոց չի տալիս ստուսիչ պատասխան տալ այդ հարցին: Թվում է, սակայն, դարձյալ տղաւորական լեզենդի արտրված ուղիներում պիտի որոնել հնարավոր պատասխանը նաեւ այս գեպքում: Որոշ հիմք այդ ենթադրութեան համար տալիս է մեզ նախածանոթ Ռուբրուքի մի վկայութեանը: 1255 թվականին՝ այցելելով Անի՝ Լյուդովիկոս IX-ի այդ քարոզիչը հանդիպում ունեցավ Շահնշահի և նրա որդուն՝ Զաքարիայի հետ: «Եւ ճաշեցի մի անգամ այս Շահնշահի հետ և նա շատ մեծ քաղաքավարութեան ցույց տվեց իմ հանդեպ, ինչպէս և իր կինը և իր զավակը՝ Զաքարիա անունով մի շատ գեղեցիկ ու խմատուն երիտասարդ, որը հարցրեց ինձ — եթէ ձեզ մոտ դամ, դուք կսրահե՞ք ինձ. որովհետեւ նա այնքան ծանր էր զգում թաթարների տիրապետութեանը, որ թեև նա ամեն բան առատորեն ունի, սակայն նախընտրում է թախառել օտար երկրներ, քան տանել նրանց տիրապետութեանը: Այնուհանդերձ, նրանք ինձ ասացին, թե իրենք հուսմեալան եկեղեցու զավակներ էին, և եթե պատը մի քիչ օգնութեան ուղարկի իրենց, նրանք դրացի բոլոր երկրները

¹ Ա. Լ. շ ա ն, Սիսուան, էջ 542 և հետ:

² Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 1492, թ. 209բ.:

պիտի ենթարկին եկեղեցուն»¹: «Իրենք հոռմեական եկեղեցու զավակներ էին» բառերը ներկա կոնտեքստում կարող է ունենալ միայն այն իմաստը, թե հայերը երբեմն գտնվել են հոռմեական եկեղեցու ծոցում: Այստեղ երևում է դարձյալ հայերի և հոռմեական եկեղեցու առասպելական «զաշինքի» տեսության ազդեցությունը: Բոլոր պարագաներում Շահնշահի որդին պատճառ ուներ դժգոհ լինելու մոնղոլներից: Մոնղոլները, գրում է նույն տեղում Ռոբերտը, կործանել էին նրա հոր բոլոր ամրոցները: Իրոք, անձամբ Զաքարիայից նրանք խլել էին Ավագի կալվածները և հանձնել վրաց Ուլու-Դավիթ թագավորի հետ ամուսնացած Գոնցային՝ Ավագի այրուն: Երբ 1260 թվականին վրաց թագավորի և էլխանների գեմը մրուտացավ վրաց զահաժառանգ Դավիթ Նարինը, Զաքարիան միացավ սրան, ևրի համար թախարները մահապատժեցին Զաքարիային (1261 թ)²:

Ըմբոսառության պատճառ էր հանդիսացել այն հանգամանքը, որ 1259 թվականին Դավիթ Նարինը հրաժարվել էր մասնակցելու մոնղոլների ձեռնարկած սիրիական արշավանքին: Պայքարելով Հուլադուի գեմ՝ նա օժանդակություն էր ակնկալել Ռսիի Հորդայում իշխող Բերկեից և Եգիպտոսի սուլթանից³:

Այնուամենայնիվ մոնղոլական տիրապետության ժամանակ արևելյան Հայաստանի հայ ֆեոդալների միջավայրում երբեմն արձագանք գտած ազատագրական լեզենդը ղուրկ էր արևմտա-ևլորտական կողմնորոշման զորեղ այն զսպանակներից, որոնք առկա էին հատկապես Կիլիկիայում:

Այս երևույթի պատճառներից մեկը պիտի որոնենք արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում տեղի ունեցած այն փոփոխությունների մեջ, որոնք զնալով ամրացնում էին մոնղոլ և հայ ֆեոդալների զստակարգային շաղկապը՝ թուլացնելով հետագա տարիների համար վերջիններիս կապը հայ քաղաքական կյանքի հետ և սահմանափակելով նրանց դերը հայ ազատագրական շարժման մեջ:

Արաբների ժամանակ գյուղացիների և հողատերերի հարաբերությունները արված էին բացառապես հողօգտագործման իրավունքի սահմանների մեջ. հողատիրոջ իրավունքները տարածվում էին հողի, բայց ոչ գյուղացու վրա: Զինվորականներին, պաշտո-

¹ Հ. Հ ա կ ու Ր յ ա ն, Ուղեգրություններ, Երևան, 1932, I, էջ 19 և հետ.:

² Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե յ ի, էջ 350. Մանր ժամանակագրություններ, էջ 28 և Brosset, Histoire de la Georgie, I, liv. II, 535 ծան.:

³ B. Spuler, նույն տեղում, էջ 64:

նատերերին և եկեղեցականներին իշխող ֆեոդալները հատկացնում էին որոշ հողաշրջաններ՝ վերապահելով նրանց իրավունք՝ իրենց ժառանգությունների համար ստանալ գյուղացիական հարկերի և տուրքերի մի մասը: Պետական տուրքերը հանդիսանում էին ֆեոդալական իշխող դասին վճարվող հողային ռենտա: Հարկահանները հաճախ կապարե կնիք էին դնում գյուղացիների վրին՝ թույլ չտալով, որ նրանք խուսափեն խարաջ վճարելու պարտավորությունից¹: Այնուամենայնիվ հարկատուներն ազատ էին անձնապես, նրանց վիճակը պայմանավորված էր միայն հողի և ջրի հետ ունեցած առնչությամբ կամ սեփական գիմաց նրանց վրա բարձրված պարտավորությունների կատարումով: «Ազատ Սրարչէն եղև մարդկային բնութիւն ալ ծառայել տէրանց յաղագս պիտոյից եղև հողոյ և ջրոյ: Եւ զայս պատշաճ կարծեմ դատաստան — զի թողեալ զտէրունիսն ազատ է ուր և կամեսցի կալ: Սոյա եթէ այսմ ոչ ներէ որ ի տէրանցն և բռնադատէ զգնացեալսն անդրէն դառնալ, զկնի մահուան հօրն ազատ են որդիք ծնեալք ալ ուր և ոչ անդ»²:

Գոշի ձևակերպած այդ գրույթը ելնում էր մինչև XIII դարը: Հայաստանում իշխած այն իրավիճակից, որ գյուղացիության ֆեոդալական կախման ու կեղեքման հիմքը հանդիսանում էր հողի ֆեոդալական սեփականատիրությունը: Գյուղացիները այս կամ այն շափով ամրացված էին ֆեոդալի սեփականություն դարձած հողերին: Տակավին խորենացին էր դատապարտում ժառանգությունից փախչողներին: Ինչպես պիտի տեսնենք, X դարում Բագրատունյաց թագավորության մեջ պայքարում էին գյուղացիների թափառաշրջիկության դեմ: Գոշի առաջարկած իրավական սկզբունքը ակնբախ նպատակ ուներ մեղմացնելու գյուղացիների վիճակը:

Գյուղացիների կացությանը վերաբերող Գոշի նշանավոր այս առաջադրության ելման կետը գյուղացիների՝ հնում ունեցած անձնական ազատության փաստի արձանագրությունն է: Հայ Բագրատունիների դերիշխանության ժամանակ, IX—XI դարերում, սկսում են ամրանալ և ընդարձակվել ֆեոդալի սեփականատիրական իրավունքները արտագրության հիմնական միջոցների՝ հողի ու ջրի և մասամբ նաև անմիջական արտագրողի՝ գյուղացիության նկատմամբ: Արտագրական ուժերի զարգացումը առաջացնում է աշխատանքի բաժանում գյուղի և քաղաքի միջև և սաստկացնում

¹ Ղ. Ե. Ռ. Ղ., Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 164:

² Մ. Գ. Ո. Ղ., Դատաստանագիրք, էջ 320 և հետո:

գյուղացիների անձնական կախում հողատերերից: Հիմնականում ֆեոդալի և գյուղացու արտադրական հարաբերությունների միջև տեղի ունեցող այս փոփոխություններով էլ պայմանավորված ու հատկանշված է հայ ժողովրդի պատմության զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանը:

Գյուղացիների անձնական կախումը ֆեոդալներից ակներև է դառնում մանավանդ վրաց Բագրատունիների գերիշխանության ժամանակ: Գոշի վերստղահումներից ակներև է, որ գնալով գյուղացիների վիճակը վատթարացել էր և մանավանդ ծանրացել էր գյուղացիների դրությունը Գեորգի III-ի և Թամարի ժամանակ: Այդ պահին կազմած իր «Դատաստանագրքում» Գոշը խոսում է մարդագերության, մարդագողության, մարդավաճառքի մասին, թվարկում բաղմաթիվ այն դեպքերը, երբ ըստ օրինի, մարդիկ կարող էին հասնել ստրկության: Մեջ բերելով գյուղացիների ճորտացման պրակտիկայի դեմ Դվինի 645 թվականին կախացած ժողովի այն կանոնը, որով արգելք էր դրվում ազատներին երգարաժանության կամ մարդաբաժանության ժամանակ ճորտ դարձնել եկեղեցականներին, Գոշը հրահանգում էր իր կողմից՝ «լուրիցեն ազատք որ ի Վիրս, զի զայսպիսին լուծին զուղիղ և զնախագոյն կանոնական հրաման»¹: Ակներև է, որ գյուղացիների ճորտացման երևույթը տեղի էր ունենում ոչ այնքան Դվինի ժողովի, որքան հենց Գոշի ժամանակ: Վիրահայ ազատների իշխանության սահմաններում այդ պահին այնքան էր առաջ դնացել մատուցական ճորտացումն ու ստրկագրումը, որ երբեմն նույնիսկ «եկեղեցու մանկունքն» էին դատապարտվում նման վիճակի:

Դրությունն ավելի ևս վատթարացավ մոնղոլների ժամանակ: Իբրև վաչկատուն ժողովուրդ իրենց բուն հայրենիքում, մոնղոլները ծանոթ էին ոչ թե հողային, այլ անձնակաճ ճորտության: Նորանվաճ երկրներում, անփոփոխ թողնելով հողային տիրող հարաբերությունները, նրանք համատեղեցին գյուղացիների հողային ճորտությունը անձնական ճորտության հետ՝ ավելի ծանրացնելով նրանց կացությունը: Եթե Մոնղոլիայում նրանց «ինչուն» զուտ անձնական գույք էր՝ քոչվայր, անասուն, ճորտ կամ ստրուկ, Միջին Ասիայում և Իրանում «ինչուն» կամ դրա արաբական հոմանիշ «խասը» կամ ադաբ-մոնղոլական «խաս-ինչուն» դարձավ խսաների, նրանց կանանց ու որդիների հողատիրություն՝ ներառյալ հողերի վրա նստած մարդկանց՝ գյուղացիների և քաղաքացիների ճորտացումը: Համա-

¹ Մ. Գ. 2, Դատաստանագիրք, էջ 217:

պատասխան կերպով ֆեոդալական ժառանգությունը ևս, այսինքն feod-ը կամ «իկտան» հողի և ջրի իշխանություն չէր ստակ, այլև մարդկանց նկատմամբ սահմանված ճորտատիրություն¹։

Հասկանալի է, որ մոնղոլներին հպատակություն հայանող հայ ֆեոդալները ևս հետ էին ստանում մոնղոլների զենքով նվաճված իրենց «հայրենիքը» նույն այս ճորտատիրական իկտայի իրավունքով։ Իրենց ծառայությունների դիմաց նրանց շնորհվում էին հատուկ արտոնագրեր («յաուլիկներ», «փայլիզաներ»), որոնցով իրավունք էր տրվում՝ ստանալ հպատակներից (գյուղացիներից կամ արհեստավորներից) որոշ տուրքեր ու պարհակներ։ Հատուկ ծառայությունների համար հպատակները կարող էին երբեմն ազատ ճանաչվել պետական տուրքերից, կամ, ինչպես ասում էին՝ ստանալ «թարխանություն» իրավունք։ Հարկային խմուխտեաի այս իրավունքը մեծապես նպաստում էր ֆեոդալական հարաբերությունների ամրակայացմանը։

Այլ խնդիր է, թե որքանով էին կարողանում մոնղոլներին ենթարկված ֆեոդալները կենսագործել շնորհված իրավունքը, առաջ տանել գյուղացիների հողամրացման քաղաքականությունը, դատապարտել գյուղացիներին լիակատար ճորտագրման։ Մենք զեռառիթ պիտի ունենանք դիտելու այն դիմադրությունը, որ ցույց էր տալիս մոնղոլներին ու նրանց քաղաքականությանը Հայաստանի գյուղարնակչությունը։ Դիմադրության հետևանքն էր, անշուշտ, որ գյուղացիների հողամրացումը մեծ հաջողություն չունեցավ Հայաստանում։ Այնուամենայնիվ անմիտելի է, որ մասսաների ճորտագրումն անհետանք չէ եղել նաև Հայաստանում, հատկապես երկրի հյուսիսային դավառներում։ Զաքարյանների անմիջական անհատականությանը ենթակա վայրերին է վերաբերում ստրկության հասնող հայ ճորտատիրության և ճորտավաճառքի մասին տրամադրելի փաստերի մեծագույն մասը։ Գյուղացիների ճորտացման փաստեր երբեմն հանդիպում են նաև Հյուսիսային Հայաստանի մյուս դավառներում։ Այսպես՝ Հովհաննավանքի մի արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ 1283 թվականին այդ վանքին վաչուսյանները նվիրաբերել են վահրամազեղ և Ղամազանց կոչված գանձագին գյուղերն «իւրեց ամեն հողով և ջրով և բնորդի մարդկաւ»²։

¹ Հմմտ. И. П. Петрушевский, О прикреплении крестьян в Иране в эпоху монгольского владычества. «Иссл. журн. „Вопросы истории“, 1947, № 4, էջ 67 և հետ.։

² Կ. Ղաֆազարյան, Հովհաննավանքի արձանագր., էջ 91։

Մոնղոլների քաղաքականությունը խորացնում էր հայ գյուղացիության և ֆեոդալների միջև եղած անշրջակա: Մի առժամանակ հայ ֆեոդալները դամված էին հայ էթնիքական միջավայրի հետ լեզվի, կրոնի, կուլտուրայի ընդհանրությամբ: Կնալով թուլացավ նաև այդ ընդհանրությունը, մանավանդ Հայաստանի հարթավայրերում:

Էթնիքական դիմադրիման պրոցեսը շտաբաժվեց հայ ժողովրդական մասսիվի վրա. նվաճողների ասիմիլյատորական պրակտիկան դեմ առավ աշխատավոր մասսաների դիմադրությանը: Հեռահեռ, լայն շափեր ստացած մասսայական արտադադր դիտեցինք որպես մասսաների պատսիվ դիմադրության արտահայտություն: Սակայն մոնղոլական կեղեքումների ու ճնշումների ամենադաժան ժամանակներին իսկ հայ ժողովրդի մեծ մասը չսկսեց հռչից: Մնալով երկրում՝ աշխատավոր այդ մասսան զրոհորեց ինքնապահության անօրինակ կորով:

Հայ աշխատավոր ժողովուրդը լարում էր իր եռանդը գեթ հողեր իր անկախությունը պահելու համար: Այդ հանդամանքն արտահայտվում էր աճող այն ազդեցության մեջ, որ ստանում էր ժողովրդական լեզուն, այսպես կոչված, միջին հայերենով գրված գրականության մեջ: Զարգանում էր հայ աշխարհիկ բանաստեղծությունը, հայ ժողովրդի կուռակած հողեր այն դեմքը, որ այսօր իսկ հիացմունք է պատճառում հետազոտողին: Ոչ միայն աշխարհիկ լեզուն՝ աշխարհիկ կյանքն իսկ նեղ լուսափեղկերով թափանցում էր վանական խուցերի ներսը՝ կնիք դնում նրանց կամարների տակ մշակվող գիտության և արվեստի վրա: Պատահական չէ նաև, որ մեզ հասած հայ գրչագրերը սկսում են հորդանալ հենց XIII—XIV դարերից: Այս երևույթը միայն մասամբ կարելի է վերադրել նրան, որ նախընթաց շրջանից թիչ բան է հասել մեր ձեռքը: Պիտի դիտել նաև այն, որ քաղաքական ինքնուրույնությունը կորցնելուց հետո, հայ ժողովուրդը և նրա իշխող վերնախավերն իրենց ինքնապահության ջանքերը կենտրոնացնում էին կուլտուրական դիմադրության մարզերում:

ՔԱՂԱՔԱՐՆԱԿՁՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԼԵԳԵՆԴԸ

Քաղաքների վերելքը հայ Բագրատունիների և Ռուրիկյանների ժամանակ: Քաղաքային պատրիցիատը և ազատագրական լեգենդը: Հայ սոսնորականների արտոնություններն ըստ «Դաշանց բղրի»: Կոզեռնի տեսիլի դասակարգային դիր-
փավորումը: Հայաստանի ֆաղաֆները և փողատերերի ֆեոդալիզացիան: Հոնենց, Ումեկ, Սահմադին և Սահիբ-Դիվան:

Հայ ֆեոդալների ղեկավարացիայի ու դիմահեղման պրոցեսը: Քաղաքների ավերումն ու անկումը մոնղոլների ժամանակ: Լեգենդի ազդեցության նվազումը պատրիցիատի միջավայրում:

Հայաստանի ֆաղափարնակ մասսաները ու ազատագրական շարժումները: Հայաստանի բերդաֆաղաֆների դիմադրությունը Երկրի նվաճողներին: Արտագաղ-
րը որպես մասսայական բողոքի արտահայտություն: Ազատագրական լեգենդը Ֆրիկի մտաշխարհում:

*Չնայած որ համաշխարհային հաղորդակցության և ապրանքա-
փոխանակության հետագա զարգացման համար արարների նվա-
ճումները ստեղծում էին նպաստավոր պայմաններ, արարների տի-
րապետության ժամանակ Հայաստանը մի առժամանակ կորցրեց
իր տեղը միջազգային առևտրի մեջ: Բաղաձորիի վկայությամբ
արարների տիրապետության առաջին մի քանի տասնամյակների
ընթացքում Դվինը, Պարտավը և Անդրկովկասի մի քանի այլ նշա-
նավոր քաղաքներ «միանգամայն ավերված էին ու ընկած»¹: Բնիկ-
ներին տեղահանելուց հետո, հետագայում ավերված քաղաքները
վերածվում էին արաբ իշխանավորներին ծառայող նստոցների կամ
արաբ վեստրաններին սպասարկող ճամբարներին: Խուսափելով
Բյուզանդիային սահմանակից մարզերից, այս թվում նաև Հայաս-
տանից, արարների առևտրական կարավաններն ուղևորվում էին
դեպի Չինաստան և Հնդկաստան, դեպի Միջին Ասիա և Վալդյան
մագիստրալը, դեպի Սպանիա և Հարավային Եվրոպա: Շուրջ երկու
դար իրար հետ բախվում էին Պոնտական Տավրոսից մինչև Միջեր-
կրականն ընկած լայն սահմանաշերտի այս ու այն կողմը բռնած*

¹ Баладзо рн, նույն տեղում, էջ 15:

ամբույթյուններն ու ռազմական զաղութները: Միջազգային առևտուրը Տրապիզոնի վրայով հնարավոր դարձավ միայն արաբական գերիշխանության նվազման և հայ Բագրատունիների վերելքի շրջանում: Նախընթաց VII և VIII դարերում Հայաստանի միջազգային առևտրական կապերը խզված էին միանգամայն¹:

Դրույթյունը սկսվում է փոխվել IX դարի կեսերից, երբ պաշտարանությունից հարձակման անցած բյուզանդական բանակները սկսում են խորտակել արաբական անմատույց ամբույթյունները: Այդ պահից է, որ Տրապիզոնի ճանապարհին ընկած Հայաստանի քաղաքները տնտեսական աշխուժ հարաբերությունների մեջ մտան կայսրության հետ: Պետական սահմանների ընդլայնումը և հարևան երկրների հետ կնքված դաշինքները նպաստեցին բյուզանդական առևտրի վերելքին, դարձնելով Կ. Պոլիսը համաշխարհային այն «ոսկի կամուրջը», որ միանում էին Արևելքի և Արևմուտքի առևտրական ուղիները: Տրապիզոնի և Պոլսի վրայով Վենետիկի և իտալական այլ քաղաքների հետ սկսում են առևտրական կապեր սահմանել նաև Հայաստանի քաղաքները: Հայաստանի տրանզիտային ճանապարհը այդ ժամանակ միակն էր Մերձավոր Արևելքում, որ անցնում էր «չեղոք» տերիտորիայով և կարող էր օգտագործվել համաշխարհային առևտրական հարաբերությունների պահպանման համար²: IX դարի 2-րդ կեսից մինչև X դարի սկզբները աշխուժանում են Դվինի կերամիկ ու մանվածային արդյունադործությունը, առևտրական հարաբերությունները Բաղդադի հետ, ինչպես նաև Կարսի, Արծնի, Կարինի, Տրապիզոնի հետ: Թովմա Արծրունին 893 թվականին տեղի ունեցած երկրաշարժի կապակցությամբ նկարագրում է Դվինը որպես «մարդախիտ պարսպալոր պատնիշօք պատուարեալ և աուրեառիկ վաճառականութեամբ պղծութեամբ յափրացեալ յդիացեալ» միշահաստան³: Դվինից դառ, որպես Հայաստանի խոշոր քաղաքներ X դարի արաբ հեղինակները հիշում են Նախիջևանը, Բերկրին, Արձեշը, Խլաթը, Մանազկերտը, Բիթլիսը, Կարինը, Արծնը, Նիրիկերտը և այլն⁴: Մանավանդ

¹ Հմմտ. Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении, *նույն տեղում*, էջ 133 և հետ:

² Հմմտ. Я. А. Манандян, Краткий обзор истории древней Армении, М. и Л., 1943, էջ 36:

³ Թ. Արծրունի, *նույն տեղում*, էջ 371:

⁴ Ибн Хаукал, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», XXXVIII, էջ 96 և հետ: Հմմտ. Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении, 233, նաև Б. А. Шелковников, Художественная промышленность средневеков. Армении (см. «Известия» Арм. фил. АН СССР, 1942, № 3—4, էջ 23 և հետ):

կարևորությունն ստացավ այդ պահին Անին, որը X դարի վերջերից հաջողությամբ մրցում էր Դվինի հետ, թե՛ իր արդյունադործությամբ, թե՛ արանդիապին առևարով: Անդրկովկասյան քաղաքներից X—XI դարերում ծաղկած վիճակ ունեին նաև Պարտավը, Արգանուշը¹ և Ռբիլխին, որոնք աչքի էին ընկնում էթնիկորեն խառը բնակչությամբ ու բազմամարդությամբ: Մ. Կաղանկատուացին նշում է Պարտավի բրիտոնյա և հեթանոս արհեստավորներին ու հրեա բնակչությանը², հիշում է նաև Ռբիլխին որպես «փափկասուն, վաճառաշահ, հոշակավոր մեծ քաղաք»³:

XI դարի կեսերին Լաստիվերացին նկարագրում է Անին որպես «տիեզերահոշակ քաղաք»: Անիի հռչակը չէր պայմանավորված սոսկ նրա շենքերի գեղեցկությամբ, այլ հարստությամբ և առևտրական կապերի ծավալով: Սելջուկների կողմից թալանված, հրդեհված և ավերված Կարսը ևս ուներ նախապես «մեծահարկի ու պատուական» վաճառականություն և ունեոր քաղաքացիներ՝ «հարստացեալք բազում ընչեղութեամբ ի ծովէ և ի ցամաքէ ամբարեալ»: Արծնը ներկայացվում էր նույն պահին որպես «մեծանիստ» մի շահաստան, «յգլիացեալ, տկանաւոր ի մէջ աշխարհաց», և «վաճառականք սորա փառաւորք և՛ առ զնոգքն թագաւորք ազգաց»³:

Հայ և արաբական աղբյուրները նկարագրում են X դարի Հայաստանի քաղաքների լիառատությունն ու բարեկեցությունը: Հիմնականում երկրի բարեկեցությունը շափվում էր նրա ֆեոդալների ունեցած արտոնների, վարելագոյացների, մրգատու այգիների, անասնահոտերի, ամբարների, այլև նրա ճորտերի ու ստրուկների բանակով կամ նրա արտաքին առևտրի շառավիղով: Երկրի ներսում գերիշխող էր տակավին բնական անասնությունը, բայց այդմ նաև արդյունավետ օկնտան ու աղբյուրափոխանակության բնական եղանակը: Այն հանդամանքը, որ ոչ հայ Բագրատունիները, ոչ Արծրունիները, ոչ Սյունեցիները չունեին իրենց սեփական դրամական սխտեմը՝ ինքյան ապացույց է, որ նրանց պետությունների արտաքին առևտուրը անհամեմատորեն գերակշռում էր ներքինին: Հայաստանից արտահանվող աղբյուրները զլխավորապես նրա բնական հարստություններն էին՝ աղը, որդան կարմիրը, սիլինձը և բա-

¹ Մ. Կաղանկատուացի, նույն տեղում, էջ 149 և հետ:

² Նույն տեղում, էջ 156:

³ Լաստիվերացու տեքստը շտկում ենք բայց Մատենադարանի № 9865 և № 2467 ձեռագրերի. աղագրի մեջ «առ զնոգքն»-ի տեղ «զնոգք» է, որ իմաստ չունի:

ցի աշգ, ցեղային ձիերն ու ջորիները, տառեխը, բուրդը, գինին, գորգերը և այլն: Ներմուծվող ապրանքները ծառայում էին ոչ թե քաղաքի և գյուղի հոծ բնակչության, այլ՝ տիրող ֆեոդալների և առևտրական վերնաշերտի սահանքամուծքին: Ապրանքափոխանակության ժամանակ, հաճախ հարկ էր լինում օգտվել հատուկ թարգմանների — «քաղամաշինների» — միջնորդությունից: Միջնադարյան անանուն մի հեղինակ, դատապարտելով «քաղամաշիններին», հաղորդում է, թե սրանք «չարախոսում են» — ասել է՝ առանձին-առանձին համաձայնության են դալիս առևտուր անող կողմերի հետ և երկուսից էլ հավասարապես «գողանում»¹: Այն փաստը, որ հարկ էր լինում դիմելու «քաղամաշինների» օգնության՝ ցույց է տալիս, որ առևտուրը չէր գնում սոսկ Հայաստանի և հարևան երկրների, այլ սրա և օտար ու հեռաբնակ ժողովուրդների միջև, ժողովուրդների՝ որոնց լեզուներն անձանոթ էին հայերին:

Որչափ էրկրագործությունից դատ մեծ էր խաշնարածության դերը, սխիտի կարծել, որ Հայաստանի և Անդրկովկասի քաղաքական միության տնտեսական հիմքն իսկ այն ժամանակ մեծ չափով հանդիսանում էր գյուղատնտեսական և խաշնարածային ռաշոնների, ինչպես նաև արտաավալրերի և ձմեռանոցների տնտեսական կապն ու միասնությունը: Որչափ մյուս կողմից, ինչպես արևելյան մյուս երկրներում, Հայաստանում և Անդրկովկասում նախապես թաղավորի ձևն էր անցնում նվաճված երկրների տիրապետությունն ու հողային գերազույն իրավունքը՝ համապատասխան տիրույթների ու հողային ֆոնդերի ֆեոդալական բաշխումը հանդիսանում էր Բագրատունյաց պետության տնտեսական լծակներից մեկը: Այս աճենից դատ հետզհետե նշանակություն էր ստանում առևտրական տրանզիտն ու տեղական ապրանքափոխանակությունը: Քաղաքական վերամիավորման ձգտող հայ իշխողները կենտրոնացնում էին իրենց շինարարական ջանքերը բերդերի, ճանապարհների, կամուրջների, հյուրատների, քարվանսարանների, կրտակների, ջրմուղների, բաղնիսների, ասել է՝ զլխավորապես քաղաքաշինարարության վրա: Այս նշանակում էր թե համակենտրոնացման հետամտող նրանց քաղաքականությունը հենակետեր էր որոնում կամ գտնում գերազանցապես քաղաքաբնակչության մեջ:

901 թվականի արձանագրության մեջ Սյունյաց Սուփան իշխանը Մաքենյաց վանքին իր հասկացրած գաշտավայրերից, որսավայրե-

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 1473, Թ. 345ա.:

րից, աշդիններից, անատուններից և կրպակներից զատ մասն էր հանում գյուղերի դրամական տուրքերից¹: Ազատելով «յարբրունական ծանրութենէ և ի բեկարէ»՝ Սուրբանը վանքին հատկացնում է հող և ջուր, ու տալիս ամեն մի քահանայի «լիսուն դրամ ի տարող»²: Երկու տարի անց 903 թ. Շապուհ Բագրատունին «շատաժախ դանձիւք և մեծաջան վաստակօք» եկեղեցի կառուցելով՝ վանեւանում՝ բաժին է հանում դրան մի շարք գյուղերի ու արտադրավայրերի դրամական տուրքերից³: 992 թվականին Գագիկ Թագավորը ազատում է Մրենի եկեղեցին կողից՝ «որ ի Նախճաւանի էր, զմարդոյ և զեղին» և միաժամանակ Մաստարայի եկեղեցուն հատկացնում Մաստարա գյուղի դրամավճար տուրքերի մի մասը⁴:

Դրամակուտակման շնորհիվ տեղի են ունենում խոշոր կալվածների գնումներ և ձեռնարկվում մեծամեծ շինարարական գործեր: IX դարի սկզբներին ապրած Աշոտ Մսակերը ոսկով էր գնել Կամսարականների ֆեոդալական ժառանգությունը, ներառյալ Անին⁵: Ավելի շատ աշխատանք ու ոսկի ծախսեցին X—XI դարերում հայ Բագրատունիները հոյակապ շէնքեր գլուխ բերելու և մասնավորապես Անի մայրաքաղաքը զարդարելու համար. «Բազում ծախիւք և դանձուց առատութեամբ» է, որ ինչպես հավաստիացնում էին Պահլավունիները, գլուխ եկան իրենց նվիրաբերություններն ու հոյաշեն կառուցումները Մարմաշենում, Անիում, Հավուց Թառում և Կեչառույքում⁶:

Շինարարություններն աչքի են ընկնում ոչ միայն իրենց բազմաժախս ճարտարապետութեամբ: Մեծ ծախսեր էին պահանջվում նաև դրանց կահավորման ու զարդարանքի համար: Այսպես, Անիի Կաթողիկեի համար Սմբատ II-ը Հնդկաստանից բերել տվեց հրաշագեղ մի ջահ «որ այլ չէր լեալ ի վերայ արարածոց», իսկ Կաթողիկեի գմբեթին տնկվել էր «ծանրագին մի խաչ»: «Երկոտասան լիտր էր կշիռ նորա և նոյն շափովն՝ երկոտասան լիտր տանէր» — նշում է պատմիչը⁷:

Ճոխությունը և փարթամությունը հատուկ էր նաև սլալատական կյանքին: Գագիկ Բագրատունին Ալիաուլանի և նրա զորքի

¹ «Վիմական տարեգիր», էջ 5:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 6:

⁴ Նույն տեղում, էջ 13:

⁵ Ա. ս. դ. ի. կ., նույն տեղում, էջ 108:

⁶ «Վիմական տարեգիր», էջ 14, 18, 19 և 13:

⁷ Մ. Ուռհայեցի, նույն տեղում, էջ 149 և հետ.:

համար պատրաստեց մի ճաշատեղան, ուր ամեն խորոված գառի վրա ծախսվեց հազար դահեկան, իսկ ամբողջ հյուրասիրության վրա՝ հարյուր հազար դահեկան¹։ Ճոխությունն ու պերճանքը սրահանջ էր դարձել անգամ վանականների համար։ X դարի սկզբներին ապրած Հովհաննես կաթողիկոսը գնելով Բյուրականի «ամբողջիկը» կառուցում է այդ վայրում մի եկեղեցի «հաստահեղոյս կոմածոյ քարամբք պերճապաճոյճ պճնողութեամբ և նկարակերտ յօրինուածով՝ և վանս կուսակրօն միանձնացելոյ զնա հաստատեալ»²։

Թագավորների և ֆեոդալների բարեկեցությունն ու նրանց կենցաղի ճոխությունը մեր դիտողությունից չախտի մոխրցնի իրականության հակադարձ բեկոր՝ չքավոր ու ճնշված այն կեցությունը, որին դատապարտված էին հպատակ ու հարստահարված մասսաները։ Հարստահարվող հպատակների և առաջին հերթին գյուղացիների արշան ու քրտինքի գնով էին ձեռք բերվում հայ ֆեոդալների և մեծատունների վերը թվարկված հարստությունները։

Ֆեոդալների և առևտրականների հարստացման տեղական աղբյուրը երկրի գյուղատնտեսությունն էր ու զարգացող արհեստագործությունը։ Հացահատիկներն ու տեխնիկական բույսերը, կաթնատնտեսական մթերքները, զրասաք, կթանք և մսացուն դառնում են ներքին առ ու վաճառքի առարկա։ Արձանագրությունները նշում են գյուղից քաղաք մտնող շալակավորներից ու գրաստավորներից դանձվադ տուրքերի մասին։ Ներքին առևտրի մեջ կարևոր դեր են կատարում նաև գորգագործությունը, մանվածագործությունը, արծաթագործությունը, զինագործությունը, կերամիկայի արդյունաբերությունը, սրգան կարմիրի և աղահանքերի մշակումից ստացված արդյունքի վաճառահանությունը։ Ասլրանքատնտեսությունը նպաստում է տեղական շուկայի վարդապանը, գյուղի և քաղաքի հակադրության աճմանը և դրանց հասարակական ներքին շերտավորմանը։ Այնուամենայնիվ գյուղացիությունը հիմնականում չէր արտադրում վաճառքի համար։ Արհեստավորությունը արտադրում էր մեծ մասամբ սպառողների հատուկ պատվերով։ XII—XIII դարերում Դվինի բարձրորակ հախճապակիները արտադրվում էին ղլխավորապես արտաքին առևտրի և կամ էլ տեղական բնակչության բարձր դասի պահանջմունքը գոհացնելու համար³։ Հաճախ

¹ Մ. Ուսանյի, նույն տեղում, էջ 150։

² Յովհաննէս կաթողիկոս, նույն տեղում, էջ 336։

³ Կ. Ղաֆազարյան, Դվին քաղաքի պեղումները, էջ 222։

սեղական արտադրանքը շուկա էր ելնում ոչ թե ազատ առևտրի, այլ արտատնտեսական հարկադրանքի ճանապարհով, իրացնելով ֆեոդալների գանձած հարկը, տուրքը, բաժը կամ նրանց ռազմական ավարը:

Խոշոր առևտրականը շուկա էր հանում ֆեոդալի ձեռքում կուտակվող գյուղատնտեսական և արհեստագործական արտադրանքը: Խոշոր շափերի էին հասնում նաև առևտրականների ձեռքում կենտրոնացած վաշխառուական կապիտալի շարաշահումները, որոնց մասին շարունակ արանջում են մանավանդ XII—XIV դարերի հաջբարոդագրքերը:

Հասկանալի է, որ այս ամենը զորեղ նախադրյալներ չեն ստեղծում երկրի քաղաքական համախմբման ու միավորման համար: Հայաստանի քաղաքները չէին հանդիսանում ամբողջ երկիրը տնտեսապես հանգուցավորող կենտրոններ: Կախում ունենալով միջազգային շուկայից կամ հպատակ գյուղացիներին ու արհեստավորներին հարստահարող առևտնին ֆեոդալներից՝ առևտրական և վաշխառուական գործառնությունների մեջ միտքված քաղաքները չէին կարող հանդիսանալ երկրի ազատագրման համար մարտընչող ինքնապաստան գործոններ կամ ժողովրդական մասսաների ազատագրական պայքարը ղեկավարող կենտրոններ:

Այնուամենայնիվ քաղաքների տնտեսական վերելքին զուգընթաց բարձրանում էր Հայաստանի քաղքենի վերնախավը, առևտրի և դրամական ունեռայի ուղիներում ուռճացած և քաղաքային կյանքում հետզհետե խոշոր նշանակություն ստացող պատրիցիատը՝ ավագանին: Զարմանալի չէ, եթե այդ պահին Բյուզանդիայի հետ կապված քաղքենի այդ պատրիցիատը հունական ղենքի մեջ էր որոնում երկրի պաշտպանության ղլխավոր երաշխիքը և էրա քաղաքական ազատագրման ու վերամիավորման ապավենը: Նման ակնկալություններով գեպի Բյուզանդիան կողմնորոշվող հաջ ֆեոդալների քաղաքական մտայնությունը բաժանում է ըստ երեւիլույթին նաև քաղքենի պատրիցիատը: Հետագայում ֆրանկ խաչակիրներից քաղաքական դրական սպասելիքներ էր ունենում Արևմուտքի հետ կապված հաջբարձր առևտրականությունը: Հատկանշական է, որ Բալկանների վրայով գեպի Արևելք շարժվող Ֆր. Բարբարոսայի զորքերին, ինչպես վկայում էր բյուզանդական պատմիչ Նիկիտա Խոնիատան¹, որպես բարեկամի դիմավորում էին

¹ См. Никита Хониата, История со времен царствования Иоанна Комнина, СПб, 1862, стр. 64.

գերմանացիները հետ առևտրական գործարքներով կապված վաճառական հայերը:

Հայաստանի քաղաքաբնակչության տիրող վերնախավերը այդ տրամադրությունն ու կողմնորոշումը գլխի է մանավանդ ազատագրական լեգենդի նոր նստվածքներում:

Լեգենդը սնող պատմական միջավայրը, նրա մեջ արտացոլված սոցիալական և քաղաքական հակամարտ տրամադրություններն անհնարին է հասկանալ, եթե անգիտանանք նրա այն նստվածքները, որոնց մեջ պատկերված է մերթ ֆեոդալական ցրվածության և տեղայնության հակընթաց քաղաքային կենտրոնների զարգացումը, մերթ սրանց անկումն ու քայքայումը:

Տակավին ազատագրական լեգենդի հին խմբագրությունն մեջ կարելի է նշմարել այն տրամադրությունները, որոնք սկիզբ առան Հայաստանում արաբների տիրապետության ժամանակ՝ հատկապես VIII դարի տնտեսական լճացման և սաստկացած հարկային կեղևքումների պայմաններում:

Սակայն ավելի ակներև է միջավայրի և ժամանակի կնիքը լեգենդի նոր խմբագրությունների վրա:

Իսմայելացիները ավերելու են քրիստոնյաների քաղաքներն ու ապարանքները: Խուժելով Պոլիս՝ նրանք խանդարելու են նավորների ելումուտը, նետողների ավար դարձնելով ապրանքարարձ նավերը: Հույներն ու հայերը զրկվելու են իրենց հարստությունից ու մեծությունից: Իշխանազուններն ու թագավորները պիտի ընկնեն փառքից, միահատակվեն խառնիճազանճ շինականների հետ: Փոքր մարդկանց որդիները պիտի ճնմեն մեծամեծների ապարանքներում, քահանաները լինեն իրրև ժողովուրդ, ազախիները՝ իրրև ոթիկին, փոխատուները իրրև փոխառուներ¹:

Օտար աղբյուրների տարազով Ներսեսի աեսիլքում նկարագրված սոցիալական կատակլիզմի այս պատկերները նախապես անդրադարձնում էին բյուզանդական մայրաքաղաքում իշխող հասարակաշերտերի տրամադրությունները: Վաղ միջնադարում Բյուզանդիան «պերճանքի ու ազբատության գլխավոր կենտրոնն էր Արևելքում և Արևմուտքում»²: Սոցիալական հակադրությունները զարգացած էին մանավանդ կայսրության մայրաքաղաքում — Պոլսում — որը վաղ միջնադարում Եվրոպայի խոշորագույն քաղաքն էր և աչքի էր ընկնում հասարակական խոր իր տարբերակումներով,

¹ «Պատմութիւն մնացորդաց հայոց և վրաց», էջ 109 և 111:

² К. Маркс, Хронологические выписки (Архив Маркса и Энгельса, V, էջ 193):

այսինքն՝ ոչ միայն իր հարստությամբ ու պերճանքով, այլև աղքատության ու թշվառության իր տեսարաններով: Անհավանական չէ, որ հայկական տեսիլքներին աղբյուր ծառայած հույն ապոկրիֆների մեջ նկարագրվում էին նաև սոցիալական այն տեղաշարժերը, որոնք կատարվում էին պալլիկյան ապստամբությունների ժամանակ:

Ըստ երևույթին Ներսեսի նոր խմբագրությունն լրա աղբում էին արարների ներխուժման և սոցիալական ներքին շարժումների հետ կապված իրադարձությունները: Բավական է միայն վերհիշել Դվինի նվաճումը արաբների ձեռքով և տասնյակ հազարավոր բնակիչների դերեվարումը: Պակաս ողբերգական չէր Նախիջևանում կազմակերպված հայտնի սպանդը: Կամ այն հարվածները, որ կրեցին սելջուկների արշավանքներից նույն Դվինը, Անին, Կարսը, Սեբաստիան, Բերկերին, Մանազկերտը և բազմաթիվ ուրիշ քաղաքներ: Տեսիլների ու գուշակությունների մեջ դժագրվում էին և՛ քաղքենի ներքնաշերտերի և՛ բնակչության վերնախավերի արամադրությունները: Ակներև է, որ քաղաքներից ու նավահանգիստներից հեռու, նավերից ու ապրանքներից դուրկ, փառքից ու հարստությունից թափուր, մեծամեծներից, կղերից ու փոխառուներից ստանահարված ու հարքստահարված հասարակ ժողովուրդը, «փոքր մարդկանց որդիները», «խառնիճաղանձ» շինականները, ճորտերը և աղախինները չէ, որ պիտի ողբային Ներսեսի տեսիլքում գուշակված սոցիալական պատահանները: Տեսիլքի էջերը անմիջորեն արտահայտում էին քաղքենի այն իշխողների անհանգստությունը, որոնք իրենց հարստությունն ու բարեկեցությունը նշմարում էին Հայաստանի տարանցիկ սուլտրի և դրան համապատասխանող արևմտյան կողմնորոշումների մեջ:

Բացարկված չէ, որ տեսիլքի նոր խմբագրությունը այժմեական էր դարձել Հայաստանում, մանավանդ, թոնդրակյանների դեմ ձեռնարկված հայ-բյուզանդական արշավանքների ժամանակաշրջանում:

Սելջուկյան նվաճումների ու խաչակրաց առաջին արշավանքի հետևանքով Անիից, Կարսից և Սեբաստիայից դեպի Տրապիզոն և Կ. Պոլիս տանող միջազգային առևտրի ուղին զիջեց իր տեղը Բաղդադի և Հալեպի վրայով անցնող ուղուն: Համապատասխան փոփոխություն պիտի կրեր նաև հայկական պատրիցիատի քաղաքական կողմնորոշումը. հույն «ազատարարների» տեղը սկսում են բռնել ֆրանկ «ազատարարները», Միջագետքում և Սիրիայում հաստատված խաչակիրները, Երուսաղեմի նոր «փրկիչները»: Հայկական պատրիցիատի քաղաքական վերադիրքավորումը ցայտուն արտա-

Հայտնությունն դառավ նաև հայ ազատագրական լեզենդի վերախումբագրումների մեջ:

Մենքուպ երեցի շարագրած վարքագրությունից պարզ է զրեթն, որ ֆրանկների միջամտությունը հարկավորվում էր հայ բազբենի պատրիցիատին ոչ միայն օտարերկրյա բարբարոսների սուր՝ փշրելու, այլև՝ համերկրացի «խառնիճաղանձ»-ների հանդգնությունը պատժելու համար: Նման միջամտությամբ է, որ հուլյս ունեին նրանք ապահովելու իրենց հանդիստ կյանքն ու առատ շահառուցությունը: Այդ միջոցով է, որ ձգտում էին նրանք վերականգնել հաղորդակցության ու տրանզիտի խաթմարված ուղիները: Մեռած Արշակունիների սովերենները զեզերում էին նրանց ուղեղներում որպես իրենց հանգստության և բարեկեցության պահակներ, որպես ազատության պատմական սիմվոլներ: Մտաբերում էին նույնիսկ նրանց ժամանակակից հռովմեական կայսրներին, որոնք որպես թեզինակից էին ու բարեկամ քրիստոնյա հայերին և նպաստամատույց՝ նրանց արտաքին թշնամիների դեմ:

Վասպուրականում, Տարսնում և Կիլիկիայում հրապարակ եկան տեսիլների և գուշակությունների նոր վերսիաներ, որոնք արձագանքում էին մի կողմից խաչակիր քարոզիչների քաղաքական պրոպագանդին, մյուս կողմից՝ առևտրական և քաղաքական նոր կապերին, որոնք ստեղծվում էին հարավային Հայաստանի և առավելապես՝ Կիլիկիայի ու խաչակիրների միջև: Կիլիկիայի քաղաքաբնակ այլ վերնախավերի տրամադրություններին էին ընդառնջում, մասամբ հենց Ներսես Պարթևին վերագրված տեսիլքի, Ագաթանի և Կոզեանի վերախմբագրված տեքստերը և մանավանդ խաչակիր քարոզիչների ազդեցությամբ գրված «Դաշանց թուղթը»: Հատկանշական է մասնավորապես, որ Դաշանց թուղթը հոգ էր տանում այն մասին, որ «արխական» ղենքով ազատագրվելիք Հայաստանում հայ առևտրականները ոչ միայն ազատ լինեն նվաստացույիչ գլխահարկից, այլև ազատ շրջեն և շահեն քրիստոնյա աշխարհում, արտոնություն ստանալով նույնիսկ մշակելու օտարերկրյա «ոսկեհանքերն ու արծաթահանքերը»: «Դաշանց թղթում» արտացոլված այն մտայնությունը նույնքան հեռու էր ժողովրդական մասսաների կարիքներից, որքան և այն առևտրականների շահախընդրությունը, որոնց եկամուտների մասին մտահոգվում էր բերված տողերի հեղինակը:

Ազատագրական լեզենդի նոր վերսիաները խմբագրող հեղինակները ցանկանում են ոչ միայն ընդառնջել քաղաքաբնակ վեր-

Նախապետների բաղձանքներին, այլև ազդել աշխուժացող վարի շերտերի տրամադրությունների վրա: Դրանով պիտի բացատրել, որ բաղմաթիվ վերսիսաների մեջ դուրս են ձգված «փոքր մարդկանց որդիները» կամ «խառնիճադանձ շինականները» դեմ ուղղված ակնարկները, մեղմացված սոցիալական կատակիլիդմի կոնտուրները: Տակավին Կոլեռնի տեսիլներն էին տեղ հասկացնում սոցիալական իշխող ահարդարությունների քննադատությանը և սուր ռեպրեսիաներ բանեցնում հայ աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների ոտնձգությունների ու աշխանդակ բարքերի դեմ: Օրյնկաթիվորեն մասսաների իրական վիճակի նյատիկներն էր նշում սելջուկների տիրապետության ժամանակ Ներսես Պարթևի քնդառձակ տեսիլի հեղինակը, երբ գրում էր «բայց ընդ հարկաբաժանջութեանն և ընդ վաշխիցն (ձեռագրում «ընդ վախիցըն», Ա. Հ.) հասուցանեն զամենայն երկիր ի դրունս մահու և տացեն ծնողքն դուստերս և զգրասերս ի փրկութիւն անձանց խրեանց: Եւ փախիցեն ի քաղաք: ի քաղաք, զի անցուցանիցէն զհարկաբաժանջութիւնս և ոչ գտցեն հանգիստ»¹: Ի վերջո նշեցինք, որ անգամ Դաշանց թուղթը չէր զլանում հարկային թեթևացումների ձրի բաշխման խոստումներ երկրի բնակչության աղքատ խավերին:

Չենք սխալվի, եթե ասենք, որ տեսիլների և գուշակությունների մեջ տեղ գտած այս տրտունջներն ընդառաջում էին այն տրամադրություններին, որ արդեն իսկ սելջուկների ժամանակ օտար տիրապետողների և հայ ֆեոդալների ու եկեղեցականների դեմ արտահայտում էր քաղքենի օպոզիցիան:

* * *

Սելջուկների ներխուժումը ահագին վնաս հասցրեց Հայաստանի քաղաքներին: Սվերված քաղաքներից մի քանիսը հետագայում ռաբի են կանգնում կամ զիջում իրենց տեղը նորերին: Անիի համալսարանական բարձրանում են Նախիջևանը ու Մանազկերտը, կարևորություն ստանում Խլաթը, Կարինը, Երզնկան: Փոփոխության է ենթարկվում քաղաքների էթնիկական կազմը, բայց ոչ նրանց սոցիալական դերը: Ընդառաջելով թուրք բեկերի և առևտրականների պահանջներին, ավելի ուշ փոքրասիական սելջուկյանները, այսինքն, Ռումի սուլթանները, ձգտում էին զրավել առևտրական կարե-

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 1912, Թ. 312ա, հմմտ. «Պատմութիւն մնացորդաց հայոց և վրաց» տպագիրը, էջ 111:

վոր կենտրոնները, տիրանալ առևտրի ցամաքային ուղիներին, դուրս դալ գեղի Միջերկրականի և Սև ծովի նաւահանգիստները¹։

Աղատագրովիւով քաղաքական մասնատվածության կապանքներից, արդեն իսկ XI դարի վերջին քառորդում վերը նշած քաղաքներից մի քանիսը վերածվում են տնտեսական խոշոր կենտրոնների և սկսում են նույնիսկ ավելի մեծ դեր կատարել երկրի կյանքում, քան մինչ այդ։ Նրանց ազդեցության ենթակա վայրերում ֆեոդալական հարաբերությունների բնատնտեսական հիմքերն ու խտրոցները խախտվում էին՝ զարկ տալով ապրանքափոխանակության ծաղկմանը։ Հարկավ, սելջուկ ժողովուրդը զերազանցորեն ապրում էր նոմադական կենցաղով։ «Քուլքերն իջնում են Կուր և Իորա գետերի ափերը Դիլոմից սկսած մինչև Գանձակ իրենց տուն ու տեղով, — գրում էր վրաց պատմիչ Վասիլեշվիլին, — քանի որ այս տեղերը ձմռան պահին լի են խոտով և փայտով և վայրի կենդանիներով... իսկ ամռանը (թուրքերը) բարձրանում են գեղի Արաբատ և Աշոցք (Աբոցի)»²։ Այնուամենայնիվ իշխողների տիրապետող կենցաղը շիտխեց հպատակների ապրելակերպը։ Ագրարային և խաշնարածային տնտեսության կողքին շարունակվում է արհեստագործության և առևտրի զարգացումը։ Գյուղատնտեսական և խաշնարածային մթերքները քաղաքամերձ շրջաններում ընդունում են հաճախ ապրանքային ձև, պետական հարկերի կերպարանք ստացած արդյունավճար սենտան վերածվում ապրանքի և գրամի։ Քաղաքներում կենտրոնանում էին դորքի մատակարարման, հարկահավաքման, հանքերի շահագործման, շինարարությունների հետ կապված կապալային և այլ տեսակի փողային գործարքները, քարվանսարանների, կրպակների, ջրաղացների շինարարությունն ու շահագործումը։ Քանի դեռ քայքայվել սելջուկների իմպերիան, մի հայտնի շափով ընդարձակվում էին Հայաստանի և Անդրկովկասի կապերը Իրանի և Միջին-Ասիայի առևտրական քաղաքների հետ։ Պեղումների ժամանակ Հայաստանում հայտ բերված օտարերկրյա կերամիկան կամ արաբական, բյուզանդական, սելջուկյան ու վրացական դրամները նշում են Հայաստանի առևտրական կապերը մոտավոր կամ հեռավոր երկրների հետ և ցույց տալիս, որ միջազգային առևտրի մեջ մանակցում էին ոչ միայն Անին ու Դվինը, այլև քաղաքատիպ այնպիսի մի վայր, ինչպես Գառնին³։ Նկատելի են

¹ Г. Микаелян, *Նույն տեղում*, էջ 191 և հետո։

² Լ. Մեւլիբսեյ-Բեկ, *Վրաց աղբյուրները*, III, էջ 42։

³ Б. Аракелян, Гарни, I. стр. 77.

դառնում «մուսուլմանական» և «քրիստոնեական» կուլտուրաների փոխադարձ ներթափանցումները: Առօրյա շփումները մեղմացնում էին այլացեղ և այլադավան քաղաքաբնակչության կենցաղային ու էթնիկական ներհակությունները՝ տեղ տալով սոցիալ-դասակարգային տարբերակումներին ու հակամարտերին¹:

Սխալ է այնուամենայնիվ կարծել, թե սելջուկների տիրապետության շնորհիվ «ցեղակից ու հավատակից ֆեոդալի ծանր ձեռքի տակ աղատադրված ֆեոդալական բաղադր»² մտնում էր զարգացման նոր բուրժուական շրջան: Բյուրխմացությունների ազդեցությամբ այս կարծիքը գալիս է Ն. Մառի հակապատմական այն տեսությունից, ուր փորձ էր արվում հանգես բերել XI դարի հուլյն և սելջուկ զավթիչներին որպես սոցիալական նոր, «բուրժուական» կարգերի մանկաբարձների: «Անիի նկատմամբ հավակնություններ ունեցող և՛ հաջողակ, և՛ անհաջողակ օտարերկրյա տիրապետությունները,— գրում էր Ն. Մառը,— միայն կատարում էին «ճատադրի կամքը», որի սրտոգները իրենք չէին, այլ Հայաստանի սոցիալական կյանքի ներքին պատճառները...: Հայաստանում կաղմալուծվել էր հնամենի կարգը: Թարմ ուժեր էր պահանջվում հինն անդատնալիսրեն խորտակելու և սոցիալական նոր միջավայրում նոր կյանքի վերածնության հնարավորություն ստեղծելու համար: Բյուզանդիան բավականաչափ ուժեղ չհանդիսացավ «ճատադրի կամքը» կատարելու համար: Պահանջվում էր ավելի ուժեղ, ավելի արմատորեն դործող ուժ»³: Հայաստանում «կաղմալուծվող», «հնամենի կարգը» խորտակող և երկրում հասունացած «նոր և թարմ» կարգեր ստեղծելու համար աստիճանիկ եկած հեղափոխիկ ու վճռական այդ ուժը, Մառի ասելով, սելջուկ նվաճողներն էին հենց...

Փաստերի ուսումնասիրությունը մեզ բերում է այլ համոզման: Եթե ճիշտ է, որ XI—XII դարերի ընթացքում Հայաստանի սոցիալական ու կուլտուրական կյանքը չընթացավ բացարձակ լճացման կամ հետաշարժության հունով՝ այդ ոչ թե հուլյն կամ սելջուկ նվաճողների շնորհիվ; այլ՝ չնայած այդ նվաճողներին: Անհնարին է մյուս կողմից, սոցիալական նոր կարգերի ընդառաջողներ համա-

¹ И. А. Орбели, Проблема сельджукск. искусства. Доклады. III международн. конгресса по иранскому искусству и археологии, Ленинград, 1935, стр. 151.

² Նույն տեղում:

³ Н. Я. Марр, Ани, նույն տեղում, էջ 48:

րել Հայաստանի բնակչության այն տարրերին, որոնք ձեռք էին կարկառում հույն կամ սելջուկ նվաճողներին: Անգամ, եթե ընդունենք, որ դեպի հույները կամ սելջուկները կողմնորոշվող Հայաստանի ներքին ուժերը ֆեոդալական մասնատվածության միաված հայ իշխող դասերը չէին գլխավորապես, այլ՝ քաղաքական կենտրոնացման ձգտող հայ քաղաքաբնակչույունը, այնուամենայնիվ այս վերջինները չէին ստեղծում տակավին «նոր» կամ «բուրժուական» կացութաձև: Վերջինս գտնվում էր դարգացման նախակապիտալիստական ոլորտում: Ինչպես Արևմուտքում, միջնադարյան Հայաստանում հստակ «աղայքարելով աղնվականության» դեմ՝ քաղաքային բուրժուազիան իր համար տեղ է նվաճում ֆեոդալական սիտակմի մեջ դարձյալ որպես արտոնյալ դաս¹: Քաղաքային արհեստագործությունը իր տեղը չէր զիջել մանուֆակտուրային կամ գեթ կապիտալիստական անային արդյունագործությանը: Քաղաքների հարստության գլխավոր աղբյուրը կազմում էին գյուղացիության շահագործումն ու միջնադարյան առևտուրը: «Յեղակից» ու «հավատակից» ֆեոդալների հաշվին ամբանում են օտարացող ու աշխատվան ֆեոդալները, որոնց իշխանության ներքո ծավալվող ազրանքաշրջանառությունն ու դրամաշրջանառությունը կենտրոնանում են արտոնյալ դասերի, այդ թվում նաև հայ աշխարհիկ և եկեղեցական նորեղուկ ֆեոդալների ու «ավազների» ձեռքերում:

Նկարագրելով հայ Բագրատունիների բախտավոր օրերը՝ Ասողիկը հաղորդում է, թե հովիվներն ու անդերդիրները մետաքսե շորեր էին հագնում նրանց ժամանակ: Սովորաբար այս նկարագրության մեջ գիտում են անցյալը պճնադարգելու միտում: Բայց և սխալվում է մի իրողություն, որ արժանի է հատուկ ուշադրության: XI դարում Գարգեղին գրում էր, թե ուշուր թագավորների հանդերձանքը պատրաստվում էր չինական մետաքսից ու դարբաֆից, իսկ ժողովրդի հագուստը՝ մետաքսից ու բամբակե գործվածքներից: Մեջ բերելով այդ վկայությունը՝ սովետական պատմաբան Ա. Յակուբովսկին գիտում էր. «այս կարելի է մեկնաբանել միայն այն իմաստով, որ մետաքսե գործվածքների հասարակ տեսակները ավելի չարժեքին, քան բամբակե գործվածքները: Կարավանային ճանապարհով Չինաստանից արտահանվող գործվածքների տեսակները շատ էին — էժանագիններից մինչև սակեկար և արծաթակար դար-

¹ К. Маркс и Фр. Энгельс, Избранные произведения, II, 1948; էջ 152 և հետ:

բաժնեները»¹։ Այս բացատրութեան լույսի տակ նոր արժեք է ստանում նաև Ասողիկի վիպութիւնը։ Պիտի կարծել, որ Հայաստան ներմուծվող ապրանքների մեջ մետաքսե բազմաթիւ գործվածքներ ու հանդերձանքներ ստացվում էին ոչ միայն մերձավոր Իրանից, այլև հեռավոր Չինաստանից։ Որ Բաղրատունյաց մայրաքաղաքի և Չինաստանի միջև այդ ժամանակ եղել են առևտրական կապեր, դրա ապացույց կարող է ծառայել այն փաստը, որ պեղումների ժամանակ Անիում գտնված են մեծ քանակութեամբ ճենապակու և շինական սելագոնի բեկորներ։ Չինական սելագոնի հետքերը գտնվել են նաև Դվինում։

XII դարի մատենագիր Կարապետ Սասնեցին թվարկում է աշխարհային այն բարիքները, որոնք «չիմարեալքն յաստիս ըղձանան ստանալ և կրանի տան ունեցողացն»։ Գայթակղութեան առարկաներ էին, ասում է նա, ոսկին և արծաթը, ակունքն ու մարգարիտները, բեհեղներն ու կերպասները, թանկարժեք երիվարներն ու ջորիները, ղինքերն ու շինական հանդերձանքները և մանավանդ՝ ծաղկահոտ գինիները և արվեստավոր մատուականները, քաղցրաձայն տավրիշներն ու ուշատար ջնարները, գողտրիկ կերակուրները և նման այլ բաներ²։ Սասնեցին հակադրում էր անցյալի մարդկանց իր ժամանակի իշխողներին, որոնք «ազահում էին, նենդում, կաշառում, սրատրվում ոսկու կարմրութեանից ու արծաթի պայծառութեանից, ականց և կերպասների բազմազունակութեանից»³։

Հետաքրքրական է այն զրույցը, որ պահվել է Շապուհ Բաղրատունուն վերադրված գրքում՝ իններորդ դարի երկրորդ կիսում ապրած Դերենիկ Արծրունու մասին։ Պատմում են, որ սա անգաղար խնձուքի սեղան էր նստում քաղաքի մեյդանում և ուտեցնելով ու խմեցնելով հպատակներին՝ վատնում ամբողջ իր հարստութեանը — նախորդներից ժառանգած երամակն ու խաշինքը, բերդերն ու գյուղերը և ի վերջո՝ վաճառում եղբորը Վան քաղաքը՝ առնելով դրա դիմաց «գանձս և հանդերձս սրայծառ և ձիս և զջորիս»⁴։ Եթե պատմականորեն հավաստված չհամարենք այս ամենը Դերենիկի կամ նրա դարաշրջանի համար՝ այնուամենայնիվ այստեղ մենք հանդիպում ենք այնպիսի դժերի, որոնք հատկանշական են XI—XII դարերին, երբ արդեն բավականաչափ նյութ էր կուտակվել կեղծ-Շապուհի գրի

¹ К. В. Тревер и др., История народов Узбекстана, I, стр. 230.

² Կարապետ Սասնեցի, Ներքողեան ս. Մեսրոպայ, Վաղարշապատ, 1897, էջ 21 և հետ։

³ Նույն տեղում։

⁴ Շապուհ Բաղրատունի, Պատմութիւն, Էջմիածին, 1921, էջ 40։

առած զրույցների շարադրման համար: XI դարում Դվինի Շեղ-
դադյանները ոսկեկուռ սրբապատկերով Ալփ-Ասլանից գնեցին
Անին, XII դարի սկզբին ծախու հանելով վերաշինված մայրա-
քաղաքը Կարսի ամիրային 60 հազար դինարով¹: 1177 թվականին
Ելակուզ Աթաբեկի որդին, Ղզըլ Ասլանը «բազում ոսկով գնեց» Ծա-
ռաքար բերդը²:

Սելջուկների ժամանակ պետության կենտրոնների՝ Ռեյի, Նի-
շապուրի և Սալահանի հանդեպ գլուխ էին բարձրացնում ֆեոդալա-
կան նոր քաղաքներ ու տերիտորիաներ: XII դարում Մելիք-շահի
կենտրոնացած պետությունը մասնատվում է 10-ից ավելի վասա-
լական տիրույթների, որոնց մեջ հաճախ տեղի էին ունենում կա-
տաղի պատերազմներ: Խախտվում էր սելջուկ տիրույթների խաղաղ
համակեցությունը: XI դարի վերջերից սկիզբ են առնում խա-
շակրաց արշավանքները և աղատադրական այն պատերազմները,
որ ձեռնարկում էր սելջուկների դեմ ֆեոդալական Վրաստանը,
նպատակ ունենալով Անդրկովկասի և Հայաստանի վերամիա-
վորումը:

Տնտեսության ասլրանքայնացման պրոցեսը մասնավոր զարկ
ստացավ Անդրկովկասում վրաց տիրապետության շրջանում: Այնու-
ամենայնիվ, այդ շրջանում ևս չէին առաջանում ֆեոդալիզմից որա-
կապես տարբեր նոր, «բուրժուական» հարաբերություններ:

Մ. Գոշի՝ XII դարավերջում կազմած «Դատաստանագրքում»
հատուկ հոգվածներ կան կալվածների, այգիների, տների, ջրաղաց-
ների, անասունների և նույնիսկ ստրուկների դեման ու վաճառման
իրավունքների մասին³: «Դատաստանագրքի» ավյալները ներկա
գեպքում կարելի է առատորեն լրացնել պատմիչների և վիմական
արձանագրությունների ավյալներով: Այս ամենից զատ, շարունա-
կում էին հարստություն կուտակելու աղբյուր լինել նաև ֆեոդալա-
կան պատերազմները, ավարառումները, հափշտակումները, զեղ-
ծարարություններն ու ասլօրինի գործարքները: Գրանցված օրենք-
ների կարիքն աճում էր միայն որպես կամայական առիթնություններին
չափ ու սահման դնելու միջոց: Գրավոր օրենսդրությունը և մասնավո-
րապես եկեղեցական կանոնադրությունները և անգամ Գոշի օրենս-
դրական «մեղմացումները» չէին արգելում, հարկավ, որ օրենքը

¹ Վ ա ր դ ա ն, էջ 183 և 156:

² Ն ու յ ն տեղում, էջ 171:

³ Հ մ մ տ. հատկապես Գ ո շ, Դատաստանագիրք, էջ 335 և հետ., 366
և հետ.:

գրված լինել ֆեոդալի համար, պատիժը՝ գյուղացու «Հախ (արդար պահանջ) կա, շարյաթ (արդարադատություն) չկա» կամ «Հարկ զօրեն կբղլէ», ասում էր հայ ժողովուրդը¹։ Զբաղեցնող դերերում ոսկին կամ դրամը ոչ այնքան վճարման միջոց էր, որքան գնահատման։ Մեծաքանակ վաճառքը կատարվում էր փոխանակության միջոցով։ Մասամբ երևի սրանով պիտի բացատրել, որ Բագրատունիների ժամանակ չզգացվեց սեփական զբաժնի կորուստ պահանջ։ Այնուամենայնիվ, դրամը խոշոր դեր էր կատարում մանր առևտրի մեջ։ Հարատույթունների ֆեոդալական կուտակումների հետ էին կապված Զաքարյանների շինարարությունները XIII դարում։ Խաղբակյանները գնեցին Այրիվանքը, Ողջաբերդը և կառուցեցին վիճափոր Գեղարդը, նվիրաբերելով սրան նաև կանխիկ դրամ²։ Արձանագրությունները լուծում են, հարկավ, ձրի այն աշխատանքի մասին, որ ծախսում էին սրանց հպատակները նման գործի համար։ Հպատակների աշխատանքը, նախքան կրյուրեղանար աչք գործերի մեջ, ստանում էր ֆեոդալների ձեռքում կենտրոնացած հնչյուն դրամի ու ոսկու ձև։ Հպատակների կեղերման այլ և այլ միջոցներից զատ ֆեոդալների համար դրամական եկամտի աղբյուր էին դառնում նրանց առևտրական գործարքները, մաքսային գանձումները, վարձարեր գործարանների, արհեստանոցների, կրպակների, խանապարների (հյուրատների), փնդուկների (քարվանսարանների) շահագրծումը և այլն։ Միջնադարյան Արևելքում փնդուկները հանդիսանում էին նաև ապրանքի շուկաներ։ Այստեղ էր կատարվում մեծաքանակ վաճառքը։ Դրանք հանդիսանում էին եկամտարեք ձեռնարկություններ։ Ուստի և փնդուկներ էին պահում ոչ միայն առևտրականները, այլև խոշոր հողատեր ֆեոդալները³։

Ոսկին խոշոր դեր էր կատարում նաև ֆեոդալական ռազմավարության մեջ։ Ոսկին ոչ միայն միջոց, այլ հետզհետե նաև նպատակ է դառնում ֆեոդալական ռազմավարության համար։ Ոսկու շինիչ դերի կողքին երևում է նաև նրա քայքայիչ ազդեցությունը։ Տակավին Նիզամին էր նշում ֆեոդալների դերը «Ռումի փայլուն ոսկու» գանձման գործում և միաժամանակ նրա ավերիչ ներգործությունը նրանց վրա։ Ոսկեդրամը գողանում են երկաթի օգնությանը, ասում է նա։ Բայց և միաժամանակ ոսկին բերկրանք է բերում շաֆրանի պես — մեղկացնում, թուլացնում երկաթ բանեց-

¹ Ա. Տ. Ղա ն ա լ ա ն յ ա ն, Հայկական տառմանի, էջ 87։

² «Վիճական տարեգիր», Նույն տեղում, էջ 123։

³ К. В. Тревер и др., История народов Узбекистана, 1950, I, стр. 229.

նողներին, սուր ու թուր կրող ֆեոդալներին: «Շատ տեսնողներ ոսկուց կուրանում են, շատ երկաթներ ոսկու պատճառով կորցնում են իրենց ուժը»¹:

Ոսկու գանձման գերազանցորեն արտատնտեսական բնույթի մասին ցայտուն պաշարար է տալիս Կիրակոս Գանձակեցին: Գրավելով Լոռու քաղաքները, — ասում է նա, — մոնղոլները գրավեցին Շահնշահի գանձերը. «յաւար առեալ զինչս և զստացուածս նոցա, գտին և գանձս իշխանին Շահնշահի, որ զրկեալ և կողոպտեալ էր զիր հնազանդեալսն և անդ կազմեալ տուն գանձուց ամրագոյն, զոր ոչ էր հնար ումեք տեսանել, զի նեղ արարեալ էր զբերան գրին, որ միայն արկելոյն էր բաւական, իսկ հանելոյն ոչ ևս»²: Նման պատկերացում է տալիս Գանձակեցին նաև մոնղոլների ներխուժման նախօրեին իշխանների շվաշտ բարքերը նկարագրելիս. «Իշխանքն զրկէին և կողոպտէին զաղքատս և ի զրկանաց անտի գնէին հանդերձս մեծագինս և ազանէին. ուտէին և ըմպէին և մեծամեծս փքանային»³: Եթե ապրանքի և ոսկու շրջանառությունը քայքայում էր վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում իշխած հարաբերությունները, դասալքում կամ կերտարանափոխում հնատիպ ֆեոդալներին, ապա, մյուս կողմից, առաջացնում էր ֆեոդալական նորատիպ հարաբերություններ և ձևավորում ու հրապարակ հանում նորատիպ ֆեոդալ իշխողներ:

XIII դարից ի վեր նյութապես ուռճացած հայ առևտրականներից շատերը կրում են «պարոն» տիտղոս: Հաճախ նրանք մատնում էին գրանով իրենց ֆեոդալական ծագումը: Սակայն ապրանքի ու ոսկու ուժով փարթամացած հայ ֆեոդալների կողքին նկատելի տեղ են բռնում նաև ֆեոդալների զիրք ստացած փողատերերը, պարոնացած հայ առևտրականների և վաշխառուների ներկայացուցիչները:

Տակավին մոնղոլների տիրապետության նախօրեին Անիում Տիգրան Հոնենցը կառուցում և վերանորոգում էր վանքեր ու եկեղեցիներ, նվիրում սրանց գյուղեր, կալվածներ, ջրաղացներ, խանապարներ (վաճառատներ), կրպակներ, պանդոկներ, և անգամ իր մոտ գրավ դրած շատ գույքեր՝ պայմանով, որ եթե պարտատերերը կամենան թափել գրավը, ոսկին մնա վանքերին, «զոր ուրիշ

¹ Մ. Ռ. Գ. Ի. Ի., Նիդամի Գյանջեին և նրա ստեղծագործությունը, Բաքու, 1947, էջ 14 և հետ.:

² Կիրակոս Գանձակեցի, նույն տեղում, էջ 240:

³ Նույն տեղում, էջ 303:

իմ անդարձագրին եմ գրել» հաղորդում է Հոնենցը ի մի խառնելով վաշխառության և բարեպաշտության իր հաշիվները¹:

Վիմագիր արձանագրությունները հիմք են տալիս կարծելու, որ Հոնենցը հանդիսանում էր միաժամանակ Անիի ֆեոդալներից մեկը: Նա նշում է, որ նվիրաբերությունը անում է որպես իր պարոն Զաքարիայի հավատարիմը, կամ որպես «հաւատարիմ ծառայ... ամիր սոլասալար Շահնշահի»²: Իր հերթին 1222 թվականին Նղբայրիկ քարգործը Անիում կանգնեցնում է մի խաչքար, որի վրա գրում է, թե «ես Նղբայրիկ (ծ)առայ տ(եառ)ն իմոյ Տիգրանայ (իմա՝ Հոնենցի) նորին ողորմութեամբն շինեցի զարձանս...»³:

Մանգու խանի հարկահանների մասին պատմելով՝ Գանձակեցին հիշատակում է «մեծատուն վաճառական» Ումեկին: Բնիկ մանազկերացի էր Ումեկը⁴: Կարին քաղաքի ավերումից հետո, որդիների և ազգակիցների հետ նա տեղափոխվում է Թբիլիսի, ուր Դավիթ թագավորը նրան պատվում է որպես «հոր»: Պատահական չէ, անշուշտ, որ Վրաստանի մայրաքաղաքը կայան դարձավ Ումեկի համար: Վրաստանն այս ժամանակ հանդիսանում էր առևտրական շրջանառության մեջ աշխույժ մասնակցություն ունեցող այն երկրներից մեկը, որը մոնղոլներին մատակարարում էր բեռնակիր կենդանիներ, գորգեր, կերպասներ, թաղիքներ, հաղուտներ, սուլեմա, արժեքավոր փայտեղեն և այլն⁵: Առևտրական գործերից զատ՝ Ումեկը Թբիլիսիում կարող էր զբաղվել փողային այլեայլ գործարքներով:

Մեծ հարգ էր վայելում Ումեկը նաև մոնղոլ իշխանների մոտ: Նրա կինը, Խաչենի Հասան-Ջալալի դուստր Մամա-խաթունը, թողել է արձանագրություն, ուր խնդրում է յիշել «մեծ պարոն Ումեկին և իր որդի Վախթանգին»⁶: Ումեկի ծախսով կառուցվել է Թբիլիսիի մեյդանի ս. Գևորգ եկեղեցին⁷: Թբիլիսիում էլ նա մեռավ 1260 թվականին: Մնացել են նաև Ումեկի և իր ժառանգների արած

¹ «Վիմական տարեգիր», էջ 44, 54, 58 և հետ.:

² Նույն տեղում, էջ 44:

³ Н. Я. Марр. Новые материалы по армянской эпиграфике (Записки Вост. Отд. Имп. русск. Арх. Общесва), т. VIII, вып. I и II, стр. 72—73.

⁴ «Վիմական տարեգիր», էջ 125:

⁵ В Spuler, նույն տեղում, էջ 435:

⁶ «Վիմական տարեգիր», էջ 122:

⁷ Մ Ե Լ Ի Բ Ե Լ Բ-Բ Ե Կ Ի հոդվածը, Հայկական ՍՍՌ Գիտութ. ակադեմիայի «Տեղեկագիր», 1946, № 7, էջ 36:

նվիրատվություններն ուրիշ հետքեր: Գոշա վանքում Ումեկի որդի Ճարը թողել է 1283 թվականից մի արձանագրություն, ուր հաղորդում է, թե իր հայրը քառասուն հազար կարմիր գուլատով գնել է Գեաթիկը: Ինքը Ճարը գնել է Հովս գյուղը «ի դառն ժամանակի, որ հայրենիքն արժան էր և ոսկին թանկ ի ԴՌ (=4000) կարմիր գուլատ», որ և նվիրում էր Գեաթիկ վանքին¹: Հողի էժանացման և ոսկու թանդացման դադարից բացելու համար նշենք որ այս մի ժամանակ էր, երբ հարկահանների ու պարտատերերի երեսից գյուղերը մարդաթափ էին լինում և տեղական ֆեոդալները շահագրգռվում էին ղիջել իրենց կալվածները խոշոր փողատերերին:

1273 թվականի մի ձևագրից, գրված Գեաթիկ վանքում, «յաթարեկութեան Սադունին և ի տէրութեան տեղոյն Ճարին»², պարզվում է, որ վաճառական և հարկային կապալառու Ումեկի որդին ոչ միայն մեծահարուստ փողատեր էր, այլև իշխանացած պարոն:

Նոր Գեաթիկի մի այլ արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ 1291 թվականին աչդտեղ պարոնություն էին անում արդեն Ումեկի թոռները՝ Իգդիշ խաթունը և իր եղբայրները³: 1260 թվականի մի արձանագրությունից իմանում ենք, որ Գեաթիկի ժողովուրդը հարկ էր վճարում Գոնցա խաթունին: Սրանից էլ, ինչպես երևում է, նույն աչդ գյուղը գանձագին էր արել Ումեկը⁴:

Ումեկի հետ միաժամանակ սելջուկների տիրապետությունից հյուսիս-արևելյան Հայաստան էին գաղթել մեծափարթամ այլ վաճառականներ: Սրանցից էին Գանձակեցու մոտ «ընչաւետ և մեծատունք» կոչված Շնորհափորը և Մկրտիչը, ինչպես և Ումեկի ազգական Ստեփանոսի որդի Հովհաննեսը, որը 60 հազար «սպիտակ սուլտանիով» գյուղեր և կալվածներ էր գնում Լալվարի ստորոտում⁵: Սելջուկյան Հայաստանից, ըստ երևույթին Սեբաստիայից էին գաղթել նաև Ումեկի ժամանակակից Ուբան Քարիմադին և Պապրան Վախրադին վաճառական եղբայրները, որոնք արձանագրություն են թողել Անիի մոտ իրենց գանձագին հողերի մասին, հատկացված իրենց գնած, ասել է իրենց տոհմական դամբարան-

¹ «Վիմական տարեգիր», էջ 124:

² «Շողակաթ», Ա., էջ 26:

³ «Աշխատություններ Հայաստանի Պետ. Պատմության թանգարանի», I հատոր, էջ 164:

⁴ Նույն տեղում, I, էջ 160:

⁵ Գ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, էջ 11:

նատեղի դարձրած, Կարմիր վանքին և ուրիշ վանքերի¹։ Ըստ երեւելոյթին այս վաճառականները ևս «խշխանների» կամ «սպարոնների» դիրք էին ստացել արդեն։ Հավանորեն դրանց մեջ Քարիմատինը նույն անձնավորութիւնն է, որին 1263 թվականին հանդիպում ենք Անիի սպարոնների թվում Սահմադինի և Սահիսլ Դիվանի հետ միասին²։ Սրանից շատ նշանավոր դիրք սլիտի ունեցած լինի նաև վերը նշված Շնորհավորը։ Սա, ինչպես երևում է, առևտրական կապեր ունեւ ոչ միայն էլիսանների կայանի, այլև Ոսկե Հորդայի հետ։ Անշուշտ այդ նույն անձնավորութիւնն էր, որի միջոցով Վարդան Արեւելցին, մի քանի այլ եկեղեցականների հետ միասին, հրավիրվեց և ներկայացավ Իրան՝ Հուլաղու էլիսանին։ Վկայելով այդ փաստը, Վարդանը գրում էր. «Յեօթն հարիւր երեքստասան թուին կոշեալ զմեզ Հուլաու էլզանն ի ձեռն Շնորհաւոր կոշեցեալ առն փառաւորելոյ յայնմ ժամանակի յամենեցունց և աւելի յաշխարհակալացն ի Բաթոյ կուտակալէն հիւսիսոյ, ուր շողան և սլառուեցաւ նախ, այլ ի Հուլաու էլզանէն, որ տարաւ իւրով ծախիւք և գրաստիւք զմեզ և որք ընդ մեզ էին վարդապետք եղբարք մեր՝ Սարգիս և Գրիգոր և աւագերէցն Տփխեաց՝ Տէրտէրն»³։

Փոքր ինչ առաջ հիշատակված Ավետիքի որդի Սենոփ Սահմադինը հավանորեն նույն Սահմադինն է, որ էլիսան Հուլաղուի ժամանակ սպարոնութիւն էր անում Քաջրերունյաց գավառում⁴։ Հովհաննավանքի արձանագրութեան մեջ նա կոչված է սպարոն Աւետեաց (=Ավետիքի) որդի և սպարոն Ումեկի փեսա⁵, որով ակներև է ոչ միայն Սահմադինի ժառանգական «սպարոնութիւնը», այլև նրա խնամեական կապը սպարոնացած Ումեկի հետ։ Սա նույն Սահմադինն էր, անշուշտ, որ 1261 թվականին Շահնշահ Զաքարյանի որդի Արղաշիրից գնել էր անեցիների ամառանոց Մրենը, ուր ավելի ուշ, 1276—1286 թվականներին, 40 հազար ոսկի դահեկան ծախսելով, Իկոնիայի մզկիթի օրինակով, որն անշուշտ տեսել էր իր աչքով, կառուցեց իր համար ամրոց ու «դրախտ» (սպարաեղ)⁶։ Սահմադինի անվանը հանդիպում ենք նաև 1264 թվականներին Երևանի նո-

¹ Գ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն, Նյութեր և ուսումնասիրութիւններ հայ արքեպիսկոպոսութեան, էջ 12 և հետ. և «Վիճական տարեգիր», էջ 112 և հետ.։

² «Վիճական տարեգիր», էջ 106։

³ Վ ա ր ղ ա ն, էջ 204։

⁴ «Վիճական տարեգիր», էջ 133։

⁵ Կ. Ղ ա ֆ ա ղ ա Ր յ ա ն, Հովհաննավանքի արձանագր., էջ 79։

⁶ Н. Я. Марр, Новые материалы по армянской эниграфике (см. ЗВОГЛО, VIII—82 и др.) и Н. М. Токаревский, История арм. архитектуры, Ереван, 1946, էջ 296։

բաճառաւորութեան մեջ: Տեղեկանում ենք, որ Սահմադինը «Աստուծոյ ողորմութեամբ և Եղանի ուժով», այսինքն՝ էլիսանի թուշտութեամբ՝ գանձագին էր արել Երեանի «հողն ու ջուրը», որով, ըստ երեւոյթին, դարձել էր նաեւ այդ վայրի պարոնը¹: Մի շարք այլ արձանագրութեաններից զիտենք, որ Սահմադինը, ապա նրա որդիներն ու թուր պարոնութեան էին անում նաեւ Օշականում²: Ինչպէս մյուս «մեծատունների», այնպէս նաեւ Սահմադինի ու նրա ժառանգների «պարոնական» կամ «պատրոնական» ֆունկցիաների մասին տեղեկանում ենք գրեթէ միայն այն շաւիով, որշաւով գրանք աւելւում էին նրա բարեգործութեան հըռ-շակի հետ: Որքա՞ն ավելի ընդարձակ պիտի եղած լինէին նրանց պարոնութեան անհոշակ այն գործերը, որոնք, թափուր լինելով բարեգործութեան հետքերից, մնացել են անհիշատակ:

Այս տեսակետից հիշատակութեան արժանի է Մրենի արձանագրութեանը, որ 1277 թվականին Սահմադինի անունը նշվում է նույն այդ ժամանակ իշխած կաթողիկոսի և հայոց Լեոն թագաւորի անուններին կից. «Թ ԶԻԶ (=1277) ի հայրապետութեան և թագաւորութեան հա(յ)ոց տեսան Յակոբայ և Լեոնի և ի պարոնութեան Սահմատինին վերակառուցեալս զայս խորան... և զիս զՄխիթար վարդապետս և որք տեղնեցին, յիշեցէք»³: Այս արձանագրութեանն ակներեւ է դարձնում այն իրողութեանը, որ ժամանակակիցների աչքում Սահմադինն ունեւր բարձրագիւր ֆեոդալիզմը ու պատիւ:

Անիի վերը հիշված 1263 թվականի արձանագրութեան մեջ Սահմադին Դիւան, Քարիմանդին և Սահմադին պարոնների արեւշատութեան համար տեղի դամղաձիւները (առևտրականներից և արհեստավորներից ստացվելիք տուրքերի գանձողները) վերացնում են «իրիցանոց» (=առևտրով զբաղված երեցների) բաժը⁴: Ըստ երեւոյթին 1261 թվականից հետո Անին առժամանակ մտնում էր մոնղոլական «ինչոս» կամ «ղիվանի» համարված քաղաքների շարքը և ենթարկվում էլիսանների նշանակած չիպղորների անմիջական վարչութեանը:

¹ Տե՛ս Կ. Ղաֆազյանի հոդվածը «Տեղեկագիրը Հայկական ՍՍՌ Պատմութեան և Գրականութեան ինստիտուտի», Երեան, 1934, Վ, էջ 171 և Ս. Բաբխուդյանի հոդվածը «Տեղեկագիրը» Հայկական ՍՍՌ Գիտ. ակադ., 1947, 5, էջ 72:

² «Վիմական տարեգիր», 126, 129 և հետ.:

³ Նույն տեղում, էջ 119:

⁴ Նույն տեղում, էջ 106:

իրանական աղբյուրներից պարզվում է ընդհանուր աչյն իրողութ-
յունը, որ առևտրականներն ու առևտրական ընկերությունները
մոտ էին կանգնած խանական իշխանությանը: Նրանցից շատերը
հանդիսանում էին խանի առևտրական գործակալները և ընդ սմին
բաժին ստանում նրա շահույթներից: Առևտրականների միջից էին
առաջ քաշվում ֆինանսական օրգանների բարձր պաշտոնակալները՝
բաակալներն ու դարուղաները: Հաճախ նրանք էին ստանձնում
նույնիսկ դեսպանի լիազորություններ¹:

Աչքի առաջ ունենալով ժամանակի տարածուն պրակտիկան ու
հարստանալու անցուկ մեթոդները՝ պիտի կարծել, որ Անիի պարոն-
ները հանդիսանում էին պետական «հաքիմներ» կամ կապալառու-
ներ և գործարքային կապեր ունեին ֆինանսական վարչության հետ,
որով և յուրացնում էին Անիից ու նրա մարզից գանձվող եկամուտ-
ների խոշոր բաժինը²: Ենթադրվում է, որ անեցիներից վերցվող
թամուղան գանձվում էր կապալառուների ձեռքով³:

Պիտի կարծել, որ Օշականում և Երևանում Սահմադինի իշ-
խանության աղբյուրը նրա դրամաքսակն էր: Դրամի ուժով նա
տիրանում էր հողին ու ջրին, մասնավոր բարեգործությունների ու-
կե շղթայով ամրացնում հայտատիների պարանոցին ֆեոդալական
«հայրենիքի» ու կալվածաիրրության «պատրոնական» լուծը: Ինչ-
պես նորաթուխ իշխողների, նույնպես և հնավանդ ֆեոդալների
բարեգործությունները, որոնք բնորոշ կերպով հաճախանում էին
հենց XIII դարի կեսերից մինչև XIV դարի սկիզբները, աղ-
գանշում են առևտրական սրված ճգնաժամը — զուր չէր ճարը գան-
դաավում ոսկու թանկացումից ու հողի արժեքազրկումից — և վկա-
յում դասակարգային զրեղ աչյն դիմադրության մասին, որ ցույց
էին տալիս գյուղական և քաղաքային մասսաները հարկահան կա-
պալառուներին և աշխատավորների ճորտագրման կամ ստրկաց-
ման մոնղոլական պրակտիկային: Հպատակների բեռը թեթևացնե-
լով, նոր ֆեոդալները ջանում էին «ժողովրդականացնել» իրենց
գանձագին պատրոնաժը և շահելով անձնապես՝ ապահովել միա-
ժամանակ նաև իրենց ժառանգորդների արևշատությունը: Փուլթ
չէ, հարկավ, որ գործնապես նման «բարեգործություններից» ամենից

¹ Б. Д. Греков и А. Ю. Якубовский, Золотая орда и ее падение. М. и Д., 1950, էջ 138, 151 և հետ.:

² Հմմտ. Рашид-ад-Дин, նույն տեղում, III, էջ 218:

³ См. В. Бартоль, Персидская надпись на стене Анийской мечети «Мануче», СПб 1911, էջ 37:

շատ օգտավորւմ էին ունեւոր քաղքենիներն ու պորտապարար վանականները:

Անիի 1263 թվականի տրձանագրութեան մեջ առաջին տեղում հիշված պարոնը Հուլաղու և Սպաղա խաների ժամանակ ապրած Սահիր զիվանը էլխանների ֆինանսական վարչութեան պետի զիրքին հասած մի խոշա էր դարձյալ՝ ծագումով իրանցի և կրօնով մահմեդական՝ Շամս-աղ-զին Մուհամեդ Զուվէյնին: Առևտրական դասի միջից պետական վարչութեան գաղաթը մագլցելու այս օրինակը եղակի չէր. նույն երևույթը նկատուած ենք նաև մոնղոլական Թուրքեստանում, ուր թագավորական տան անդամները իրենց ամբողջ ժամանակն անց էին կացնում ամառանոցների և ձմեռանոցների նորակառույց ապարանքներում, թողնելով պետական վարչութեան գործերը մուսուլմանական առևտրականների միջից, առաջ քաշված կառավարիչներին: Առևտրականների միջից առաջացած այդ «կառավարիչները» կամ «պարոնները» ներկա գեպքում հավանորեն հանդիսանում էին կապալառուներ, որոնք հոգ պետք է տանէին պետական հարկերն ու տուրքերը դանձելու մասին: Սակայն Սահիր Դիվանը հազիվ թե բավականացաւ սոսկ այդ գերով: Մամուռէ Անեցու ժամանակագրութեան շարունակողը ՌՄԿԷ (=1267) թվականի ներքո նշում է համառոտակի — «զՅանի ծախեցին Շահինշին որդիքն»²: Բոլոր նշաններից դատելով, Սահիր Դիվանը այն անձն էր հենց, որին վաճառեցին Բագրատունյաց մայրաքաղաքը, այս անգամ հավանորեն մոնղոլ պետութեանը վճարելիք մեծ ապստըր ծածկելու համար: Թե իրօր Սահիր Դիվանն էր եղել Անիի գնողը, երևում է սրանից, որ, ինչպես նշել ենք, նրա մահից հետո այդ քաղաքում իշխում էին նրա ժառանգները: Ներկա գեպքում Սահիր Դիվանը հավանորեն մեկն էր խոշոր այն վաշխառուներից, որոնք սեփականում էին անվճարունակ իշխանների տիրույթները: Դա հենց այն մարդն էր, որ պետական բարձր պաշտոնը դորժ դրեց հարբատութուն գիղելու և միաժամանակ էլխանների պետութեան և մասնավորապես Անդրկովկասի ամենախոշոր ավատատերերից մեկը դառնալու համար: Իր անբավ դրամական միջոցները նա ներդնում էր կալվածային գործարքների մեջ: Մի առիթով նա հայտարարում էր, թե ինքը նման չէ այն հիմարներին, որոնք ոսկին խորում են

¹ В. Бартольд, История культурной жизни Туркестана, Ленинград, 1927, էջ 89:

² Ս. Անեցի, նույն տեղում, էջ 161:

հողի մեջ, այլ ամենն, ինչ լինի ներդնում է կալվածների մեջ՝ եկամուտ ստանալու համար¹։ Արքունիքը նրան նվիրել էր Կարս քաղաքը, ինքը տարածեց իր իշխանությունը Ախլցխայի վրա, ամուսնանալով սրա տիրոջ դստեր հետ² և ըստ երեւելթին նաեւ Անիի վրա փողի զորությունը։ Այս կարգի զործարքներ ունեւ նկատի Կիրակոս պատմագիրը, երբ գրում էր, թե Ուլու Դավիթ թագավորը և նրա պալատատերերը «նեղեալք և տառապեալք, ծախեալք և դրաւ եղեալք զքաղաքս և զգաւառս, և ոչ կարացեալք յագեցուցանել զանյաղս ըստ նմանութեան չար սղրկաց» թողնում են իրենց երկիրն ու կալվածները ու փախչում արխաղների երկիրն ու Սվանեթի լեռները³։

Ավագի մահից հետո նրա ժառանգների և Շահնշահյանների միջեւ վեճի առարկա էին դարձել Բջնիի դերատեսչությանը ենթակա Ֆեոդալական տիրապետությունները՝ Կայծոնը, Կայենը, Վաչոցձորը, Սյունիքը, Գեղարքունիքը և Խաչենը։ Իվանե Աթաբեկի որդի Ավագը, Բջնիի տերը, ամուսնացած էր Ռաճայի Էրիսթավի դուստր Գոնցա Կախաբերիձեի հետ։ Ավագը մեռավ (1250 թվականին) ժառանգ թողնելով դեռահաս մի աղջիկ Խոշաք անունով։ Ամուսնանալով վրաց Ուլու Դավիթ թագավորի հետ՝ Գոնցան Խոշաքի խնամակալությունը հանձնել էր իր վասալ Սյունյաց «արքա» Կոչված Սմբատ Օրբելյանին։ Շահարկելով այդ հանգամանքը, վերջինս ձգտում էր տիրանալ Ավագի իշխանությանը և հենված Կարախոջում և Հուլաղուի արքունիքում ունեցած զորավոր իր կապերի վրա՝ Հայաստանում ու Վրաստանում գրավել Զաքարյանների տեղը կամ որ միևնույնն է՝ վերականգնել այն գիրքը, որ վայելում էին վրաց Օրբելյանիները մի դար առաջ, նախքան Իվանե Օրբելյանիի ապրստամբությունը։ Գոնցայի վստահությունը օգտագործելով Սմբատը կարողանում է իր ձեռքն առնել վրաց թագավորության բախտը։ «Զի ում կամէր,— գրում է իր հորեղբոր մասին Սյունյաց պատմիչը,— մահ տայր ածել, և ում կամէր՝ կեանս շնորհէր, վասն որոյ ամենեայն որ զողայր ի նմանէ և ամենեցուն աչք ի նա հայէին»⁴։ Այս հանգամանքը հուզում է բասկակ Արղունի կասկածամտությունը, որը կողրադինյան սանձարձակությամբ ղեկերում էր Անգրկովկա-

¹ Р а м и д - а д - Д и н, նույն տեղում, III, էջ 115։

² Ի ե լ ի ք ո ե թ - Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները, II, էջ 60, Brosset, „Histoire de la Géorgie“, t. I, liv. II, էջ 590.

³ Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, նույն տեղում, էջ 373։

⁴ Օ Ր Բ Ե լ յ ա ն, նույն տեղում, էջ 121։

սում, որպէս երկրի մօնղոլական գերագույն ոստիկան ու հարկահան: Մօնղոլ կայաններում ազդեցութիւն վայելող Սմբատը անվրտանդ էր դարձնում Արղունին և ի վերջո նույնիսկ ապահովում նրա զինակցութիւնը իր նպատակներն իրագործելու համար¹:

Սրանով դեռ վերացած չէին բոլոր խռընդոտները: Կանխելով Սմբատի քայլերը, Գոնցան օգտւում է նրա Կարակորում մեկնելու հանդամանքից և խոշարի համար խնամակալ նշանակում ուրիշ մի մարդուն՝ Մահկանաբերդի և Հաղպատի տեր Սաղուն Արծրունուն²: Ֆիզիկական ահագին ուժի տեր և Սմբատի պէս բարոյական զսպանակներից թափուր մի անձնավորութիւն էր նաև Սաղունը: Իբրև ճարպիկ բանադնաց ու թարգման՝ նա մերձավոր կապ էր հաստատել Սահիր Դիվանի հետ: Խնամակալի գերում հաջորդելով Սմբատին՝ նա փորձում էր ծառայեցնել վրաց թագուհու վստահութիւնը Սյունյաց «արքային» կործանելու և Հայաստանում և Անդրրկովկասում սրա օրինակով իր գիրքը բարձրացնելու համար: Վրաց ժամանակագրութեան վկայութեամբ Սաղունն է; որ Գոնցայի միջոցով կասկած էր ներշնչում Արղունի մեջ դեպի Սմբատի գիտավորութիւնները՝ հուշելով նրան այն միտքը, թե անհրաժեշտ է օր առաջ ոչնչացնել վտանգավոր այդ մարդուն: Մի պահ Արղունը տկանջ դրեց այդ հուշարկումներին, բայց ի վերջո գործեց հակառակը:

Իր հերթին Սմբատ Օրբելյանը օգտագործեց Ուլու-Դավթի փախուստը դեպի Արխաղիայի լեռները: Նրան համերաշխ Արղուն բասկակը կալանքի տակ առավ Ուլու-Դավթի կնոջը՝ Գոնցային, սրա դուստր խոշարին, Անիի Շահնշահին, Խաչենի Հասան-Ջալալին և շատ ուրիշների—«պատճառանօք պարտույց և հարկի, յորոց բազում զանձա առեալ, հազիւ զերծան ի մահուանէ», հարում է պատմիչը³: Հայտնի է սակայն, որ գործ գրված հնարքը չիրկեց հայ և վրաց այս ֆեոդալներին: Հասան-Ջալալը մահով վճարեց իր դժոհութիւնը: Շահնշահը հրաժարվեց Անիի իշխանութիւնից հօգուտ իր որդի Զաքարիայի, որը դարձյալ մահով հատուցեց մօնղոլներին ցույց տված իր ընդդիմութիւնը: Խնայում է Սմբատը միայն Ուլու-

¹ Օրբելյան, էջ 413 և հետ:

² Սաղունի խնամակալութեան հանդամանքն էր հասկանալիում, երբ նա խոշարի տիրութիւններում հիշվում էր «աթաբեկ» տիտղոսով, այս մասին ունենք Նորագույնի մի արձանագրութեան «Թվին 21 (1257) յիշխանութեան աստուածափառ տէրանց մերոց Խոշարին և աթաբակ Սաթունին մեք Նորատուաց մեծ և փոքր...» ֆրագմենտը. տե՛ս Մ. Սմբատյան, Տեղեկագիր Գեղարքունի ծովագարգ գաւառի. էջ 482:

³ Կիրակոս Գանձակեցի, նույն տեղում, էջ 373:

Դավիթին, որին բարեկամաբար նույնիսկ պաշտպանում է Հուլա-
ղուկ առաջ: Սակայն տխուր վախճան ունեցավ նրա կինը, Գոնյան:
Սրա կալանքից հետո Դավիթը ամուսնացել էր մոնղոլ մի խաթունի
հետ: Այս հանգամանքը դյուրացրեց Սմբատի գործը: Հուլաղուկից
առած հրամանով Սմբատը Սեանա լճում խեղդամահ է անել տալիս
վրաց նախկին թագուհուն՝ Գոնյային: Այս ամենից հետո, թվում է
թե Սմբատը հասել էր գեթ իր մի նպատակին: Գոնյայի մահից հե-
տո նա ինքն էր արդեն Ավագի բոլոր կալվածների տերը¹: Սակայն
նրա հանդեպ կանգնում էր հիմա Ավագի տիրույթների օրինավոր
ժառանգը՝ խոշաքը, որի հաղթանակով Սմբատը հասնում էր նրա
հովիտ «խնամակալը» Սաղունը: Վերջինս միջոցներ ձեռք առավ ի
գերե հանելու համար Սմբատի հաջորդությունները: 1269 թվա-
կանին նա ամուսնացրեց չափահասույթյան հասած խնա-
մարկյալին ամենազոր իր հովանավորի՝ Սահիր-Դիվանի հետ²:

Իր «խնամակալի» ճարպիկ այս մանյովից հետո խոշաքը
ձեռնադրեց տիրանում էր հայրական իր ժառանգությանը: Փոքր
ինչ հետո ձեռնադրեց այդ իրավունքը հատկացվում էր նաև նրա և Սա-
հիրի սրբուն՝ մանկահասակ Զաքարյային: Սակայն փաստորեն
Ավագի ժառանգությունը ևս անցնում էր խոշաքի ամուսին Սահի-
րի և հեջուրի պաշտոն ստացած սրա հովանավորի՝ լիազորի՝ Սա-
ղունի ձեռքը:

Դրամաբանի, ժառանգության և ինվենտարիզացիայի, սճիրի
և մարտիմոնիալ կոմբինացիաների օգնությամբ տեղի դառնալով
հայ Բաղրատունիների և սրանց հաջորդած Զաքարյանների ժառան-
գությանը՝ Սահիր Դիվանը, որ ծեր մարդ էր արդեն (այդ երևում է
նրանից, որ էլիսան Արաղայի ժամանակ, նրա նախկին կանանցից
մեկից ծնված որդին, խոջե Բեխա-ադ-դին Մուհամեդը, նշանակ-
ված էր Սպահանի և պարսկական Իրաքի մարզերի կառավարիչը)³, իր
վերջին ամուսնության ակտով ձեռք բերած կալվածատիրությունն
ու քաղաքական գերատեսչությունը նվիրագործեց օրենքի վավերա-

¹ Օրբելյան, էջ 403, 412 և հետ. 418 և հետ.: Հմմտ. Brosset, Hist. de la Géorgie, t. I, liv. II, էջ 554 և 469: Սմբատի և Սաղունի մասին օգտագործում ենք նաև վրաց բնագրերի հիման վրա գրի առնված ընկ. Ս. Երեմյանի՝ մեկ տրամադրած անտիպ հոդվածը:

² Սա. Օրբելյանի տեղով՝ խոշաքին ամուսնացնողը եղել էր իբր թե Սմբատը, ահ'ա Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 418. բայց, ըստ երևույթին, առ պարզ թյուրիմացություն է: Մենք հետևում ենք վերը նշված հոդվածում օգտագործված վրաց տվյալներին:

³ Հմմտ. Рашид-ад-Дин, III, էջ 69:

կանությամբ: էլխանների ճարպիկ ու նենդ վեղիրը, կարող էր գոհ լինել ըստ ամենայնի: Ժառանգութունը հափշտակված էր, օրինականութունը պահպանված, ժամանակի հեղինակավոր հայ կրոնավետի ու պատմիչի դատաստանն իսկ չէր կարող անել ավելին, քան «բաղմահնար խոջա» տիտղոս գրողմել նրա ճակատին¹:

1284 թվականին էլխանների պահաժառանգության կառավարությամբ արժարծված քաղաքացիական կռիվներից հաղթանակով դուրս եկած Արղուն-խանը պաշտոնից հրաժարեցրեց Սահիր Դիվանին և՛ Արաղա խանին թույնի շերտեթ խմեցնելու մեղադրանքով՝ նրան հարկադրեց պարպել նույն հեղուկի թասը²: Ժամանակակից Զրիկը գրում էր այս առթիվ:

Սահիրը Դիվանին ասենք,
Որ մըլքեց զերկիր նա բոլոր.
Հանցեղ սի(ա)սաթ ուներ,
Որ շունէր որ թագաւոր:
Զինչ որ խանորայք կային,
Յափն ունէր զինչ ըզմի խնձոր.
Յալարն երբ ի սիրտ ելաւ,
Նա արար զինքն երկու կտոր³.

Սահիր Դիվանը մահվանից առաջ Անիի Շահնշահյան դուռանը (=թումանը) կտակեց իր և Խոշաքի ամուսնությունից ծնված Զաքարիա որդուն, որին, խնամակալ էր նշանակել իրեն հաջորդած վեղիրին՝ Բուղային: Միաժամանակ խնդրում էր էլխանին՝ թույլ տալ Խոշաքին մյուս որդու՝ Աթաբեկի հետ վերադառնալ «հայրենիք» (իմա՝ Ավադի դումանը)⁴: Արղունը չկատարեց այդ խնդիրը: Ինչ որ առիթով նա նույնիսկ հրամայեց ոչնչացնել Սահիր Դիվանի տղաներին: Հրամանը գլուխ չեկավ, քանի որ Աթաբեկը մեռած էր մինչ այդ, իսկ Զաքարիան խուսափել էր Արխաղաց երկիրը⁵: Հյուսիսային Հայաստանի հողերը (Վահրամյանների, Շահնշահյանների, Ավագյանների և Սադուն Արծրունու կալվածները) նա հրամայեց անմիջապես տրամադրել վրաց թագավորին՝ Դեմետրեին⁶: Այնուամենայնիվ Սահիր Դիվանի և Խոշաքի ժառանգները չզրկվեցին հայ-

¹ Տե՛ս Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 419:

² Նույն տեղում, էջ 426 և Р а ш н д - а д - Д и н, նույն տեղում, էջ 110:

³ Ֆրիկի «Դիվան», նույն տեղում, Նյու-Յորք, 1952, էջ 29—34:

⁴ Р а ш н д - а д - Д и н, նույն տեղում, III, էջ 115:

⁵ Նույն տեղում, III, էջ 123:

⁶ Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 426:

րենիքից»։ Զաքարիան տիրեց Բջնիին¹։ Բջնիից ոչ հեռու Ալզիրիւր պոլսի մի արձանագրությունից երևում է, որ 1288 թվականին Արզունի ժամանակ ղեռ «սլարոնություն» էր անում խոշարը²։ Արձանագրություններից դիտենք նաև, որ խոշարի դուստր՝ խուանդղան, ամուսնացավ Անիի Շահնշահ II-ի (1320) հետ, որի մահից հետո մի ժամանակ նույնիսկ «սլարոն» էր Շիրակի մայրաքաղաքում³։ Օլջեյթուխանը ամբողջ Վրաստանը միացրեց վրաց Գեորգի Պայծառ թագավորի ձեռքի տակ, որի մոտ նշանակվեցին (քստ երևույթին սալասալարի և աթարեկի պաշտոններով) Շահնշահ II Զաքարյանը և խոշարի որդի Զաքարեն⁴։ Շահնշահ II-ի և խուանդղայի մահից հետո Անիի և Բջնիի իշխանությունները միացան Զաքարեի ձեռքի տակ։ XIV դարի կեսերին միացյալ իշխանությունն անցավ վերջինիս որդուն՝ Շահնշահ III-ին⁵։

Անկասկած «Վրաստանի» մեջ մտնում էր նաև Սյունիքը։ 1323 թ. Գլաձորի մի հիշատակարանում նույն Գեորգին նշվում է որպես «տանն վրաց և մեծաց հայոց թագաւոր»։ Սրա մոտ ղինվորական բարձր պաշտոն ունեւր Սյունյաց երկրի «իշխանաց իշխան» Բուրթելը, որին նույն հիշատակարանը անվանում է «հաղթող սպայապետ»⁶։ 1337 թվականին Սյունիքի զրիչներից մեկի մոտ կան այսպիսի տողեր. «ի տերութեան տանն Սիսակա և մեծի սպարապետին հայոց և վրաց՝ թագաւորմ իշխանին Բուրթելին և լուսընծայ ծիրանածին զօրու և զամիր քաջ զավակաց նորին Պէշգենի և Իւանէի, որ ամենայնիւ նման զոլ հօրն բարեպաշտի, այսինքն խոհականութեամբ և մատակարարութեամբքն զաշխարհիս և զզօրս, նաև յառաջագէմ

¹ «Վիմական տարեգիր», էջ 226:

² Մ. Ս Մ ր ա տ յ ա ն, Տեղեկագիր Գեղարքունի ծովադարդ գավառի, էջ 310 և հետ., և «Շոդակաթ», 1913, Ա. 24:

³ «Վիմական տարեգիր», էջ 156 և 160:

⁴ Մ ե լ ի ք ս ե թ - Բ ե կ, Վրաց պոյրյութները, II, էջ 63:

⁵ Ներկա զրվագում բնութագրված մի շարք պերսոնաժների և մասնավորապես Սահիր Գիվանի և նրա ժառանգների մասին արված մեր գիտողությունները վաղուց արդեն զրի էին առնված, երբ Նրեանի համալսարանի 1955 թ. յուշո տեսած «Գիտական աշխատությունների» 47-րդ հատորում հանդիպեցինք Հ. Գ. Ժամկոչյանի «Անի քաղաքի XIII դարի երկու արձանագրությունների մասին» մի շարք արժեքավոր նշումներ պարունակող հոդվածին։ Անիոսիոս թղնկելով մեր էջերը՝ զոհունակութամբ արձանագրում ենք, որ հիմնականում օգտագործած լինելով նույն աղբյուրները՝ հոդվածագիրը էական կետերում հանդել է մեր շարադրածի հետ համընկնող եզրակացություններին։

⁶ «Ժ.Գ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 182:

յարքունիս և մեծափառ, զի մեծարանս արար տէր երեսաց սոցա»¹։ Ակներև է, որ հայ վրացական վարչական և ռազմական միասնության հետքերն էին սրանք, որ վերապրել էին մոնղոլների տիրապետության սղջ դարաշրջանը։ Զարմանալի չպիտի թվա, երբ 1336 թ. Սուրխաթում գրված մի ժողովածվի մեջ Տերտեր երևանցի գրիչը գրում էր իր մասին՝

Տերերեն եկի այն Վրացտան,
Ի բազարեն այն պատուական
Որ իր անունն է երևան
Խոր Վիրապի նա հարևան²։

* * *

Մենք գիտմամբ ծանրացանք այսօրան XIII դարի Հայաստանում մեծ փառքի ու ազդեցություն հասած ֆեոդալական այս իշխանավորների գործունեության վրա։ Այդ անհրաժեշտ էր այդ դարաշրջանում իշխած «բուրժուական հարաբերությունների» ֆիկցիան կենդանի օրինակներով հերքելու և այդ ժամանակ իշխած «առևտրական կապիտալի» սոցիալական նկարագիրն ու քաղաքական դերը ցույց տալու նպատակով։

Հոնենցը, Ումեկը, Սահմադիրն և Սահիր Դիվանը ժամանակի կրեստներն էին Անդրկովկասում և Իրանում։ Չնայած նշանակալից այն դերին, որ նրանց անտեսության մեջ կատարում էր փողն ու շրջանառությունը՝ հողն էր նրանց հարստության կայուն երաշխիքը։ Այս դարաշրջանում էր անշուշտ արմատանում այն հայացքը, թե «Մուլքը անմեռ որդի ա», «Դուլբաթը մլրի միջին ա, մալս էսօր կա, էգուց չկա», կամ «Մալ՝ ծախողը մեկ տարի կզանկըննա, մալ առնողը մեկ տարի կազբատանա», «Իյնա մալին տէրը, էլլա մալին տէրը»³։ Ռիսկոտ ձեռնարկությունների մեջ ներդրված փողի հարստությունն այս դարում հաճախ միայն դուռ էր բացում՝ սնանկության առաջ և քիչ գեղքերում անցնում սերնդից սերունդ։ Ֆեոդալներին են հիշեցնում այս ժամանակվա սուրանքատերերը նրանով, որ սրանց շարժական հարստությունն իսկ հաճախ չափվում էր միայն նրանց անասունների զլիաքանակով. «Մալ մաքին, մուլք էգին» — ասում է հայ ժողովրդական առածը⁴։ Ֆեոդալներին էին

¹ «Ժ.Դ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 297։

² Նույն տեղում, էջ 287։

³ Ա. Տ. Ղա ն ա լ ա ն յ ա ն, հայկական առածանի, էջ 26։

⁴ Նույն տեղում։

հիշեցնում ապրանքատերերը նույնիսկ նրանում, որ դործում էին և իրավունք բանեցնում հավասար «տնով-տեղով», աղբականների և ընկերակիցների հետ միացած: Թերևս այստեղից ծագում է հարուստ առևտրականներին տրվող «մեծատուն» ածականը: Ինչպես արհեստավորները, այնպես և առևտրականները իրենց ունեցվածքն ու փորձը ժառանգաբար ստանում էին ծնողներից և փոխադրում նոր ձևեր բերածը իրենց զավակներին: Տակավին Ղ. Փարպեցին էր պրում, թե՛ «Յայտնի է, զի ամենայն արուեստաւոր, որ զիւր արուեստն ինքն զիտէ և օգտակալ է յարուեստէն՝ զնոյն և որդւոց իւրոց կամի ուսուցանել, զի կեցցեն. և այսպիսի խարբբայ մարդկան ծանուցեալ թէ ոչ իմաստիւ և քաջութեամբ կեցեալ և մեծացեալ, ալ սուտ վաճառականութեանն մոխրով՝ զնոյն փութային և որդոցն իւրեանց ուսուցանել»¹:

Նվ այսպես առևտրի ֆինանսական գործառնությունների և արտատնտեսական զարտուղի միջոցներով կուտակվում էին հարստություններ, որոնց աղբյուրը վերջին հաշվով ֆեոդալական ռենտան էր, պետության հոլատակների կամ գյուղացիների ֆեոդալական շահագործումը: Հասկանալի է, որ ֆեոդալական հողատիրության և ֆեոդալական ռենտայի հետ երբեմնի խոշոր առևտրականները դյուրությամբ յուրացնում էին ֆեոդալական բարք ու վարք, և նույնիսկ ամիլին՝ ֆեոդալական մտայնություն:

Բայց նկատենք մեր նշած մեծատուններին միմյանցից տարբերանշող մոմենտները:

Հոնենցը կուտակել էր իր հարստությունը մոնղոլներից առաջ. իր ոսկիները զիղել էր Զաքարիա սպասալարի հովանու տակ, որին, ինչպես և նրա որդուն, հովանորեն մատուցում էր տնտեսավարական և ֆինանսական ծառայություններ, ուստի և փռում իր պարոնի առաջ հավատարմության առատ հավաստիացումներ²: Պիտի կարծել, թե լիովին նա համերաշխ էր մեծ այն սպասալարի հայացքներին ու ձգտումներին, որը Փարպիում թողած իր արձանագրության մեջ հայտարարում էր ի լուր ամենքին, թե՛ «Ես Զաքարիա ամիր սպասալար հայոց և վրաց ազնութեամբն Քրիստոսի առի զաշխարհքս ի տաճկաց և ազատ արարի»³: Հնարավոր է նույնիսկ, որ նրա հավատարմությունը վերաբերում էր մինչև իսկ Զաքարյանների քաղկեդոնիկ արամադրություններին: Այդ մասին է վկայում, գուցե

¹ Ղ. Փարպեցի, ՂԲ:

² «Վիմական տարեգիր», էջ 44:

³ Նույն տեղում, էջ 53:

Հոնենցի¹ Անիում կառուցած ս. Գրիգորի եկեղեցին, թեպետև հնա-
րավոր է, որ սրա որմերը զարգարող քաղկեդոնական ֆրեսկոները
նկարվել են ավելի ուշ՝ Հոնենցից հետո իշխած Զաքարյանների —
Շահնշահ I-ի ժառանգների օրոք:

Տարբեր դիմագծերով է պատկերանում մեր առաջ փոքր ինչ
հետո, մոնղոլների տիրապետության ժամանակ ապրած Ումեկը:
Մեծահարուստ այս առևտրականը մեկն էր անշուշտ այն մարդկան-
ցից, որոնց մասին Գանձակեցին գրում էր, թե բասկակ Արզունի
Ֆինանսական աստատակությունների ժամանակ գործակից էին լի-
նում գավառատերերին «ի նեղելոցն և ի պահանջելն վասն իւրեանց
շահելոյ»: Նա սիրված է մոնղոլ ավագանիից, առատ նվերներ է տա-
լիս դաժան բասկակին և շնորհակալության դիր ստանում խա-
նից²: Այնուամենայնիվ, նա դեռ չէր կորցրել իր կապերը նաև «հայ
և վրաց թագավորության» ղեկավարների հետ: Կարինից գաղթում է
Բրիլլիսի, կապվում վրաց արքունիքի հետ, մեծարվում վրաց թագա-
վորից որպես «հայր»: Բրիլլիսիում նա կառուցում է հայապալան
եկեղեցի: Գանձակեցին վեր է հանում նրա «բարեկործությունը»:
Հովհան Նրզնկացին ընդգծում է Ումեկի «աստվածասիրությունը» և
«բարեհոգությունը», բնորոշում է նրա որդու, «հայոց իշխան» Քա-
րիմաղինի «մեծապատվությունն ու խոհեմությունը»: Հայերի համար
վանքեր ու տաճարներ են կառուցում նաև Ումեկի որդիներն ու
թոռները²:

Եւլամուտ լինելով այս վկայություններին, կարելի է գլխի
ընկնել, որ նշված անձնավորությունները չէին գործում սոսկ
որպես անհատ առևտրականներ ու ձեռնարկողներ, այլ որպես կաղ-
մակերպված քնկերությունների — «օրթախների» կամ «ուր-
թակ»-ների ներկայացուցիչներ, որոնց գործունեությունը, իրրե եր-
ջանիկ բացառություն, անցնում էր ազգակիցների մի սերնդից
մյուսին:

Հոնենցից և Ումեկից շատ տարբեր է Սահմաղինի կերպարը:
Չի երևում ոչ մի մերձավորություն նրա և «հայոց և վրաց թագավո-
րության» ղեկավարների միջև: Հասարակական իր գիրքով, քաղա-
քական իր կապերով ու շահախնդրություններով նա «առաջադասին»
էր, ինչպես մոնղոլ էլիտանը և «աշխարհաքաղաքացի», ինչպես Հոռ-
մի պապը: Նա ոչ միայն փողատեր է ու կալվածատեր, այլև ըստ

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, նույն տեղում, էջ 350:

² Տե՛ս Մեկրեոսեթ-Բեկի հոդվածը, Հայկական ՍՍՌ-Գիտ. ակադ.
«Տեղեկագիր», 1946, 7, էջ 36 և հետ.:

երևույթին՝ էլիտանական պաշտոնատար: Եթե Ումեկը գործակցում էր մոնղոլ գավառապետերին, Սահմադինը ինքն իսկ մեկն էր այդ գավառապետերից: Սա նույն այն «արկաուն» = «արքայուն» Սաբադին կամ Սահմադինն է, հավանաբար, որ 1288 թվականին Արղուն էլիտանի կողմից նեոտորական գավառների պատկանող ուշյուր Բարսուդա վանականի հետ որպես դեսպան ուղարկվեց Նիկողայոս IV պապի մոտ, արժանանալով սրա կողմից «առաքելական ողորմության և մեղքերի թողության»: Ենթադրվում է, որ նախապես հայ քաղկեդոնական պիտի ելած լիներ նա¹: Բայց անկասկած է նաև այն, որ քաղկեդոնական լինելու պատճառով կամ մեղքերի թողություն ստանալու նպատակով չէ, որ Սահմադինը Հռոմ էր ժամանել Արղուն էլիտանի դեսպան նեոտորական մի վանականի (ասել է բացահայտ մի հակաքաղկեդոնականի) հետ: Պիտի կարծել, որ նրա առաքելությունը ևս կապված էր Հռոմի և Արղունի միջև տեղի ունեցող մեկ նախաձեռնությամբ բանակցությունների հետ, որոնց ընթացքը զբաղեցնելու էր նրան առաջին հերթին անշուշտ իրեն լիազորող մոնղոլ պետություն շահերի տեսանկյունից:

Առավել առանձնահատուկ է Սահիր Դիվանի դիմապատկերը: Անդրկովկասի և Հայաստանի հետ նա կապված էր կալվածատիրական բարդ շահերով ու հաշիվներով: Ինչպես և Սահմադինը՝ նա ևս Հայաստանի ներկայացուցիչը չէր էլիտանների առաջ, այլ սրանց ներկայացուցիչը՝ հայերի առաջ: Սակայն, հարկավ տարբերվում էր նա Սահմադինից նրանով, որ հետո էր հայ իշխող վերնախավներից, և՛ ծագումով, և՛ կրոնով, և՛ քաղաքականությամբ: Հայերի և Հայաստանի հետ կապված էր նա սոսկ մպարիմոնյալ հարաբերություններով, կամ գոյելու ու վայելելու տանձամերժ իր բնազդներով: Սահիր Դիվանը ֆեոդալի այն սահմանափակ էր, որից գենը աչլես չէր կարող անցնել սոցիալական վերասերման ուղին բռնած առևտրականը կամ էթնիկական դիմահեղձան ենթարկված ֆեոդալը: Նա մեկն էր առևտրական միջավայրից վեր ելած այն պաշտոնյաներից, որոնք, ինչպես Մախմուդ Նալափաշին կամ սրա որդի՝ Մասուդ բեկը՝ Մալբեննախուսում, հանդիսանում էր Իրանի ֆեոդալական կառավարիչը, նրա երկրի վարչական մեքենայի տերն ու անօրենը:

Այս կարգի մարդիկ հայ քաղաքների ավագներ կամ փարթամ առևտրականներ չէին սոսկ, այլ կալվածատիրական և փողատիրական շահախնդրությունների միազորման ճանապարհներով նրանց

¹ Н. Я. Марр, Аркаун, էջ 66:

միջից բարձրացած և նրանց իշխող ֆեոդալական դադաթներ: Սոցիալական և քաղաքական իրենց վերելքի ճանապարհին դրանք ոչ միայն դառնում էին հալ ժառանգական իշխողների քայքայման պատճառներից մեկը, այլև մերկացնում քաղաքական դիմադրիման և էթնիկական կերպարանափոխման այն միջոցները, որոնցով Հայաստանի և Անդրկովկասի նվաճողները ջանում էին հնազանդեցնել և սարկացնել իրենց հպատակներին:

Զգտում ունենալով հնազանդության բերել ուստ իշխաններին՝ մոնղոլները միանում էին նրանց հետ խնամհական կապերով¹: Նույնը կատարվում էր նաև Հայաստանում:

Տակավին Մ. Գոշն էր իր մի առակում ծաղրում քրիստոնյա այն թագավորներին ու իշխաններին, որոնք օտարների հետ էին ամուսնացնում իրենց աղջիկներին²: Հաղիվ թե լինեք աչդ առակի կարիքը՝ եթե նշված երևույթը տարածված ու արմատացած չլինեք Հայաստանում: Հիրավի, Գոշի ժամանակ ֆեոդալների հայ - ֆրանկ ամուսնությունները սովորական երևույթ էին Կիլիկիայում: Պատահական չէ, որ նրա բերած առակը հասել է մեզ նաև Վարդան Այգեկցու խմբագրությամբ³: Մի այլ տեղ վ. Այգեկցին դանդաղվում էր, թե իր ժամանակ «Ի Կեսարիա և ի Մելախին, Յուռհա և յԱնգիոթ ի մեր աշխարհի կիլիկեցոց անխտիր կու խնամենան և կու առնուն հարսն զգտերս միմեանց, ասորին և հայն և հուռմն»⁴: Հետզհետե սկսում են շատանալ ամուսնությունները նաև հայ և մուսուլման ֆեոդալների միջև: Գրական աղբյուրներից հայտնի են, օրինակ, Իվանե Զաքարյանի դստեր ամուսնությունը Խլաթի Մելիք-Աշրաֆի հետ, կամ նրա քեռորդի Խալաասի ամուսնությունը պարսիկ կանանց հետ: Մոնղոլների ժամանակներից հայտնի են Հասան-Ջալալի Ռուզուբան աղջկա ամուսնությունը Չարմաղանի որդու հետ, Ավագի կրկնամուսնությունը մոնղոլների նվիրած կնոջ հետ: Հակառակ եկեղեցական օրենքների՝ Սյունյաց Տարսաչիճ Օրբելյանը երկու կին ուներ: Ամուսնացած Սյունյաց մահմեդական մի իշխանուհուն՝ Արուս—խաթունի հետ, սրա կենդանության ժամանակ նա առավ երկրորդ կինը՝ Հասան-Ջալալի Մինա—խաթուն դստերը: Ուշագրավ են նաև Տարսաչիճի և Մինա—խաթունի վիմաքանդակ դիմանկարները: Տարսաչիճի երկար դոնն ու մանյակը և Մի-

¹ Н. Я. Марр, Аркаун, էջ 59:

² Առակը Մխիթարա Գոշի, Վենետիկ, 1854, էջ 104 և հետ:

³ Н. Я. Марр, Сборники притч Вардана, I, 80 и III, 107 и др.

⁴ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 8356, թ. 156 ար:

նա-խաթունի արախչին հիշեցնում են թաթար ֆեոդալների հա-
գուսա-կապուստը:

Ախթամարի Անֆեդինյան ֆեոդալական տոհմին պատկանող
կաթողիկոսներից մեկն անդամ, Ստեփանոս III-ը, ամուսնացրեց իր
քրոջ դուստր Շամշա խաթունին՝ մահմեդականի հետ, «խառնելով
զկաթն յարվան նոցա»: Այս արդեն մի ժամանակ էր, որի մասին
Դանիել Աղթամարցին, Թովմա Արծրունու շարունակողներից մեկը,
գրում էր թե՛ «Բազում վանորայք և եկեղեցիք մեծ սգով և արտմու-
թեամբ վարանեալ լինէին, զի տիրեցին առ հասարակ գեղեցիկ և
անառիկ կղզոյս Աղթամարայ և այլ բազում տեղաց և ապաւանից,
ոխովից և աղարակաց, գրով և անգիր»¹:

Այս փաստերը ազդանշանում են հայ և եկվոր իշխողների ոչ
միայն կենցաղային, այլև կուլտուրական ու քաղաքական մերձեց-
ման մասին: Խնդիրն այն էր, միայն, թե ո՞րչափով այդ մերձեցումը
չէր առաջնորդի քաղաքականապես ստորագրա և քանակորեն տկար
հայ ֆեոդալներին դեպի էթնիքական ասիմիլյացիա: Թե ինչ չափով
հայ ֆեոդալները ընդունակ էին նման ասիմիլյացիայի՝ դրա օրի-
նակը տալիս են Բյուզանդիա դադթաժ նրանց նախորդները: Սրանց
ճանաչարհով զնացին նաև հայկական սահմանաշրջանների ֆեո-
դալները: Հայտնի է, որ Տարսնի ու Սասունի Բոռնիկյանները հա-
րեցին օրթոդոքս եկեղեցուն և նույնիսկ տվեցին նրան նշանավոր
կրոնաբարձներ ու մատենադիրներ: Կորցնելով իրենց առնչությունը
հայ էթնիկական միջավայրի հետ՝ հայ իշխանական այս տոհմի
շառավիղները նշվում են հաճախ որպես հույներ²:

Համանման ներգործություն ունենում էր իրանական-մու-
սուլմանական միջավայրը անդամ բնաշխարհի ֆեոդալ իշխողների
վրա: Իշխանների հայ «ազգայնությունը» ըստ երևույթին սահմա-
նափակվում էր սոսկ նրանով, որ ձևականորեն նրանք դեռ պատ-
կանում էին հայ եկեղեցուն: Բավական էր, որ կտրվեր նաև վերջին
այդ կապը, որպեսզի նրանք անհետանային Մահմեդի կրոնը դա-
վանող իշխողների մեջ³:

Իրանականի հետ միատեղ ազդեցությունից զուրկ չէր նաև

¹ Թ. Արծրունի, նույն տեղում, էջ 525 և հետ.:

² Ն. Ա. Կիրյան, Թոռնիկյանց հյուղադրությունը, «Հանդէս Ամսո-
րեայ», 1934, էջ 99 և հետ.:

³ Н. Я. Марр, Ани, էջ 82 և հետ. և նույն հեղինակի Грузинская
поэма „Витязь в барсовой шкуре“. Шоты из Руставы и новая культур-
но-историческая проблема, ИАН СССР, 1917, էջ 50:

մոնղոլ շրջադրությունը: Մոնղոլների լեզուն նրանց տիրապետության ժամանակ հայ ֆեոդալների համար ուսումնառության առարկա էր: Վրաց աղբյուրները Սաղուն Արծրունու հաջորդությունը մոնղոլների մոտ մասամբ վերադրում են նրա լեզվագիտությանը: Նրա իմացած լեզուների թիվը հասնում էր յոթի: 1291 թվականին վիճադիր մի արձանագրության մեջ վաղամեծ Օրբելյաններից մեկի մասին ասված է, թե «էր աստուածային շնորհիւր լցեալ այնչափ, մինչ զի ի կէս տարուջ զհայ գիրս և ի մի ամուջ զմուղալին ուսաւ»: Սա. Օրբելյանը Բուրթկ Օրբելյանի հղբայր Սմբատի մասին նշում է, թե նա անսրարտելի էր դատարանական ատյանների ժամանակ, քանի որ խոսում էր հինգ լեզվով՝ հայերեն, վրացերեն, ուլղուրերեն, ֆարսերեն, նույնիսկ մոնղոլերեն²: Ուլղուրերենի տարածման մասին վկայում է նաև նույն դարաշրջանի քառալեզվյան՝ վրացերեն, հայերեն, պարսկերեն և ուլղուրերեն արձանագրությունը³: Մոնղոլների ժամանակ թուրքական այդ լեզուն ողջ կենտրոնական և հյուսիսային Ասիայում, ինչպես նաև ասիական կարավանային ուղեգնացությունների ժամանակ միջազգային հաղորդակցության իշխող լեզուն էր: 1303 թ. Եվրոպայում կազմվել էր միջազգային հաղորդակցության հատուկ բառարան՝ Codex komanicus լատիներեն — պարսկերեն — ուլղուրերեն (կոմաներեն)⁴:

Ֆեոդալական միջավայրում էթնիկական դիմահեղման պրոցեսները տեղի էին ունենում շատ հաճախ՝ զիջելով քաղաքականապես տիրող էթնոսի ռազմական կամ վարչական դերազանցությանը և դյուրացվում պաշտոնաբաշխության խնամակալության ուղիններով: Ծայր առնելով տարագրի ու կենցաղի, ինչպես և լեզվի և կրոնի, գրականության կամ արվեստի մարզերը թափանցող եկամուտ ազդեցություններից, դարգացման պրոցեսը հասնում էր իր ավարտին՝ հայ էթնոսի հետ ունեցած առնչությունների լիակատար խզումով:

Մեր ձեռքն են հասել XIII—XIV դարերից Անիի Շահնշահյանների դրամներ՝ մոնղոլական և արաբական լեզենդներով՝ ծալապատիկ նստած «շահնշահի» պատկերով: Հաղիվ նշմարելի է այդ դրամի վրա հայերեն (թե՛ վրացերեն) մի կամ երկու տառ: Շահնշահի քրիստոնեական դավանքն իսկ արձանագրված է արաբերեն «յա-

¹ «Վիճական տարեգիր», էջ 122:

² Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 403:

³ Տե՛ս Մեկիքսեթ - Բեկի հոգվածը, հայկական ՍՍՍ Գիտ. ակադ. «Տեղեկագիր», 1946, № 7, էջ 33 և հետ:

⁴ „Византийский Временник“, II (XXIII), էջ 273 և հետ:

նուն հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ»¹։ Մեզ հայտնի է արդեն այն վտանգը, որ ծայր էր առնում միջնադարյան մարդու «ազգայնության» համար այն վայրկյանից, երբ նա սկսում էր օտար լեզվով մրմնջալ անգամ երկինք ուղղած իր աղոթքը։ Նկարագրված դրամները կոսվում էին դեռ Աբաղա խանի ժամանակ, հավանորեն Անիում։ 20 տարի անց, Ղազան խանի ժամանակ նույն դրամները դրոշմվում էին արդեն Սատուծո և Մահմեդի անունով՝ պահպանվելով միայն հայերեն կամ վրացերեն լիովին չընթերցված տառերի հետքեր²։

Քաղաքների և գյուղերի վաճառահանման քանիցս նշված անառու փաստերը համընկնում են ճորտացման երկարատև այն պրոցեսին, որ զիշատիչ ձևեր ընդունեց մանավանդ մոնղոլների ժամանակ։ Քաղաքների և գյուղերի վաճառահանման զուգընթաց տեղի էր ունենում նաև մասսաների ճորտացումն ու ստրկացումը և ճորտացած ու ստրկացած մարդկանց վաճառահանում, որ մեծ չափեր ընդունեց դարձյալ մոնղոլների ժամանակ։ Այս մի երևույթ է, որ վկայում է արտադրական ուժերի քայքայման պրոցեսի, երկրի և բնակչության բարեկեցության ավերման և դասակարգերի միջև առաջացած անդունդի խորության մասին։ Հասարակական դարդացումը ստանում էր ավելի անհանդիստ, ավելի անհամաչափ բնույթ, ազդանշելով Անդրկովկասի և Հայաստանի պատմության մեջ ըսկըսվող այն հեղաբեկումը, որով վերջ էր առնում երկրի վերընթաց զարգացումը, ասպարեզ բացելով տնտեսական և կուլտուրական ընդհանուր ու շուրջ կես հազարամյակ տևելիք ղեկավարացիայի առաջ։

Ահավոր չափեր ընդունեց, մանավանդ, քաղաքների անկումը։ Որբելյանը նմանեցնում էր արադ ու շեշտակի մոնղոլական արշավանքները մրրիկի, որ ավերում, ոչնչացնում էր ամեն բան, ինչ հանդիպում էր ճանապարհին։ Գանձակեցին շեշտում էր հատկապես այն հարվածները, որ հասցնում էին մոնղոլական մեքենաները ճանապարհին հանդիպած ամրոցներին, և այն վնասները, որ կրում էին պաշարված ու նվաճված քաղաքներն այդ հարվածներից։ Որոշ վայրերում էլ լիանները ձեռնարկում էին ապարանքների և նույնիսկ քաղաքափախ բնակավայրերի շինարարություն։ Սակայն այդ տիպի ձեռնարկությունները կամ չէին ավարտվում կամ դառնում էին կա-

¹ Հմմտ. Н. Я. Марр, Ани. էջ 80։

² Հմմտ. «Изв. Кавк. ист. Арх. Института», Тифлис, 1927, էջ 153, Պոխոմովի հոգվածը։

տարչալ աղեստ բնակչության համար: Խոսելով XIII դարում շինարարությունների հիմք ձգող էլիտանների մասին, Ռաշիդ-ադ-Դինը գրում է. «ամենուրեք նրանք հիմք էին դնում (նոր շենքերի): Դրա համար ծախսվում էին մեծ միջոցներ, մարզերից հասցնում էին արտակարգ տուրքեր, անասուններ, շինանյութեր և վարձու բանուղներ: Մարդկանց ծանրաբեռնում էին և նրանց մեծ մասը կործանվում էր: Շատ բան էր կորչում, շատ կառույցներ չէին հաջողվում, իսկ նրանք, որոնք կառուցվում էին, կայուն չէին լինում և կարճ միջոցում ավերվում էին»¹:

ժամանակամերձ դիտողները նկատում էին մոնղոլական արշավանքներից հետո սկսված և աստիճանաբար արագացած ընդհանուր աչա վայրէջքը: XIV դարի սկզբներին ապրող իրանական մի ալլ պատմագիր՝ Համադուլահ Ղազվինին գրում էր, թե «մոնղոլական տերության առաջացման ժամանակ տեղի ունեցած ավերածություններն ու ընդհանուր ջարդն ուներ այնպիսի բնույթ, որ, եթե հազար տարվա ընթացքում իսկ չլինի որեէ պատահար, միևնույն է, դրանց (հետևանքները) հնար չուիտի լինել շտկել և աշխարհս չի վերադառնա այն դրությանը, որի մեջ նա գտնվում էր մինչ այդ»²:

Գոյություն ուներ կարծիք այն մասին, թե մոնղոլները խրախուսում էին առևտուրն ու արհեստագործությունը, ձեռնարկում քաղաքների և ճանապարհների վերաշինություն և այլն: Սակայն չափաի անդիտանալ, որ խրախուսված այդ առևտուրը հիմնականում տրանզիտային առևտուր էր, որն ի վիճակի չէր նպաստել նվաճված երկրի արտադրական ուժերի զարգացմանը կամ ընդլայնել նրա ներքին շուկան: Հաղորդակցության ճանապարհներն օգտագործվում էին ռազմական նպատակներով և վերջին հաշվով ի վնաս նվաճված ժողովուրդների: Ռազմական նպատակներին էին ծառայում մեծ չափերով նաև արհեստագործությունն ու առևտուրը, ըստ որում մեծապես հարկադրելով ու կեղերելով նվաճված ժողովուրդների աշխատող ձեռները, սարկադրելով ու ճորտագրելով հպատակ գյուղացիներին և արհեստավորներին: Չափաի մոռանանք նաև աննախընթաց այն կեղեքումներն ու ճնշումները, որոնց ենթակա էր քաղաքաբնակչությունը, սուրհանդակների, հարկահանների, կապալառուների, փերեզակների, զեղծարարների, կաշառակերների, վաշխառուների անպատիժ գործունեության հետևանքով: Հարկավ

¹ Рашид-ад-Дин, *նույն տեղում*, III, էջ 225:

² И. И. Петрушевский, Хамдаллах Казвини как источник по соц. экономич. истории Вост. Закавказья. ИАН СССР. 1937, էջ 873 և հետ:

նման ճանապարհներով ևս կուտակվում էին հարստություններ: Սակայն ժողովրդի բարեկեցության մասին չէ, որ ազդանշում էին հարստությունների կուտակումները և շատերը չէ, որոնք կարողանում էին հարատևորեն օգտագործել տիրող անիրավություններն իրենց դրամաքսակի օգտին: Քաղաքների ծաղկման և առևտրի ու արդյունադործության ծավալման փոխարեն էլխանների լայնածավալ պետության մեջ և մասնավորապես Անդրկովկասում տեղի ունեւ դրամական-ապրանքային հարաբերությունների կազմալուծում, ներքին շուկայի սեղմում, երկրի ընդհանուր բարեկեցության քայքայում ու վերադարձ դեպի էքստենսիվ նատուրալ տնտեսություն:

XIV դարի սկզբներին իրանական պատմագիր Վասսաֆը հավաստիացնում էր, թե Հուլադյան դինաստիային պատկանած առաջին վեց խանների ժամանակ լինում էին տարիներ, երբ մոնղոլ հարկահանները վերցնում էին ցորենի համախառն բերքի 60 տոկոսը, դրան ավելացրած «ֆար» կոչված տուրքը — 10 տոկոս և իխրաջաթ (= խարջ) կոչված դրամատուրքը 6 դինար եկամտի դիմաց $1\frac{1}{2}$ դինար: Այսպիսով, մինչև Ղազան խանի ժամանակները դյուղացիները վճարում էին պետությանը իրենց եկամտի 60—80 տոկոսը¹:

Մոնղոլները մացրին հարկման կապալային սխտեմ, դուռ բացելով բնակչության կրկնակի և եռակի կեղեքման առաջ: Ռուս տարեգիրները պատմում են այն կապալառուների մասին, որոնք պարտք էին տալիս հարկատուներին՝ չվճարելու դեպքում դերում ու ստրկավաճառքի հանում պարտատերերին կամ նրանց պատանդներին: Այդ հոդի վրա 1262 թվականին հյուսիս-արևելյան Ռուսաստանում բարձրացան անդամ քաղաքային ապստամբություններ²:

Այսպիսի կապալառուներ ու վաշխառուներ կային նաև Հայաստանում: 1253—54 թվականներին Մանգու խանը Արդուն ոստիկանի ձեռքով անօրինական ծանր հարկերի տակ ձգեց Հայաստանի, Վրաստանի և Ադիանքի տասը տարեկանից վեր արու բնակչությանը (մոնղոլների մոտ չափահասությունը սկսվում էր 10 տարեկանից), Հուլադու խանը հրամայում էր կռվի ելնելու համար ձի նստել, ով տաս տարեկան էր կամ ավելի³: Ծանր տուրքերի տակ էին ընկնում,

¹ И. П. Петрушевский, Из истории героической борьбы азербайджанского народа в XIII—XIV вв., Баку, 1941, էջ 47:

² А. Н. Насонов, *նույն տեղում*, էջ 50 և հետ:

³ В. Г. Тизенгаузен, *նույն տեղում*, 1884, էջ 74:

բացի այդ, գյուղի և քաղաքի արհեստավորները, վաճառականները և առհասարակ եկամուտ ունեցող անձինք կամ եկամտաւոր աղքատներ եղած բոլոր օբյեկտները, այս թվում նաեւ Կողբի աղահանքը, ձկնորսութեան ծառայող ծովականներն ու լճերը, հանքավայրերը և այլն: Հուլիսը խանի ժամանակ սրան ավելացան «յամենայն գլխոյ» պահանջվող լրացուցիչ տուրքեր. հարկուր լիտր ցորեն, հիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ ու ծնծաւ (չալթուկ), երեք տոպրակ, երկու շիւն, մի սպիտակ արծաթ դրամ, մի նետ, մի նալ: Յուրաքանչյուր քսան անասունից՝ մի անասուն և քսան ստակ: Շատ ծանր կոտի էին ենթարկվել անտառային շրջանների գյուղացիները, որոնք պարտավոր էին փայտ մատակարարել Դարոյնքի դաշտում խանի ձեռնարկած քաղաքաշինութեան համար: «Քանզի լուծս հարիւր եղանց լծէին ի փայտ մի յամենայն կողմանց, և ոչ կարէին շարժել վասն մեծութեանս, հաստութեան փայտիցն, և հեռաւորութեան և դժուար ճանապարհացն, և յանխնա հարկանելով մեռանէին մարդիկ և անասունք» — գրում է Գանձակեցին¹: Խուսափողներին տանջում էին պրկելու — ճմլելու հատուկ գործիքով — «գելոց»-ով բռնում, սպանում. «Եւ որ ոչ կարէր հատուցանել զսակն, — գրում է Գանձակեցին, — զմանկունս նոցա առնուին ընդ պարտուցն քանդի պարսիկ տաճկահաւատք սոխաւորօք շրջէին: Այլև իշխանք տեսարք զաւառացն նոցուն գործակից լեալ ի նեղելոցն և ի պահանջելն իրեանց շահելոյ»²: Չինաստանում և Ռուսաստանում կապալաւունների և հարկահանների դեր էին կատարում մահմեդական առևտրականները — իրանական «սարթերը»³: Գուցե այդպիսիններին նկատի ունի նաեւ Կիրակոսը, խոսելով մահմեդական պարսիկների մասին: Տրտնջալով իրենց իշխանների հոռի գերի մասին՝ ռուս տարեգիրը ևս զանգաւում էր. «Բոյարները շահում էին իրենց գործերը, իսկ փոքր մարդկանց հասցնում շարիք»⁴: Կիրակոսի վերաբերմանից պիտի հետեցնել, որ նման դեր կատարում էին Հայաս-

¹ Կիր. Գանձակեցի, էջ 359, 380 և հետ.: Հիմա. նաեւ Վարդան. էջ 198 և հետ., բնագրում հանդիպում է «Գանդի գաշտ» ձևով: Կղզղութեան մասին տե՛ս Н. М. Токаревский. О местонахождении ар. р.-Д ште, Извест. Армфана, 1941, № 9 (14), էջ 58 և հետ.: Փաստորեն այստեղ խոսքը «Գանդի գաշտի» մասին չէ, այլ Դարոյնքի գաշտի (Կողովրդ) մասին, որից ոչ հեռու գտնվում էր Սարիգամիշի մեծ անտառը:

² Նույն տեղում, էջ 350:

³ В. Бартольд, «Место Прикасп. областей в истории мусульманск. мира», Баку, 1925, էջ 131:

⁴ А. Н. Насонов, նույն տեղում, էջ 11 և 15 ծան.:

տանում նաև տեղական զավառաւորներն ու նրանց գործակիցները — հայ կամ պարսիկ մանր կապալառուներն ու վաշխառուները:

Հարկ չենք համարում կանգ առնել մի առ մի մոնղոլների կամ էլխանների տիրապետութեան ժամանակ սահմանված բաղմատեսակ տուրքերի քննութեան վրա. դրանց մասին զաղափար են տալիս ոչառամադրական ընդհանուր տեսութիւնները¹: Անհրաժեշտ է մի վերապահութիւն: Պիտի դիտել, որ թեպետև մոնղոլների ու էլխանների սահմանած հիմնական հարկերի ծանրութիւնը ընկնում էր նրանց նվաճած բոլոր երկրամասերի վրա, սակայն հարկահանումներից առավել չափով տուժում էին այն երկրամասերը, որոնք չէին մտնում տեղական ֆեոդալների ժառանգական տիրույթների մեջ: Նման վայրերում առավել զգալի էր մոնղոլ հարկահանների դաժան պրակտիկան՝ բնակչութեան անսահման հարստահարումը: Աղբյուրների ամլալները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ հարկահանների կեղեքումներին ենթարկված էին առավելապես Հայաստանի հարավային զավառները, որ տեղական ֆեոդալների տիրույթները ոչնչացվել էին կամ մանրացել տակաւին սելջուկների ժամանակ: Զաքարյանների, Վահրամյանների, Օրբելյանների երկրները ու հայ այդ դինաստիաների իշխանութեանը ենթարկված մանր տիրույթները, պիտի կարծել, ազատ էին մոնղոլ բասկակների կամ սրանց հետ կապված հայ ու պարսիկ խոշոր կապալառուների միջամտութիւնից: Հարկահանութեան ամբողջ գործը նման վայրերում կենտրոնացած էր տեղական իշխանների ձեռքերում, որոնք պարտավորված էին իրենց պանծած հարկագումարը պետական դանձարան մուծել իբրև ֆեոդալական «տուրք» և բացի այդ ծառայել երկրի գերագույն տերերին իրենց այրուձիով²: Այս հանգամանքով էլ պիտի բացատրել այն, որ հակառակ Հայաստանի հարավում իշխած զրութեան, տեղական իշխանութիւններին ենթարկված Հյուսիսային Հայաստանի որոշ վայրերում մոնղոլների ու էլխանների ժամանակ մի հայտնի չափով դեռ շարունակվում էր տնտեսական բարվոք այն վիճակը, որի հիմքերը դրվել էին նախնիքաց շրջանում:

Թվարկված փաստերից հասկանալի է դառնում, թե ինչու մոնղոլների տիրապետութեան ընթացքում Հայաստանի ոչ միայն ֆեո-

¹ Տե՛ս է. Մանասյան, Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հ. III, էջ 271 — 291 և B. Spuler, Die Mongolen in Iran, էջ 306 — 332:

² Խնդրի իրավական կողմի մասին հմտ. B. Spuler, նույն տեղում, էջ 323 և հետ.:

դաշական, այլև քաղքենի պատրիցիատի միջավայրում գնալով թուլանում էր ազատագրական լեզենդի ձգողական ուժը: Արևմուտքի և Հայաստանի տնտեսական կապերի նվազումը մի կողմից, հայ պատրիցիատի ներդրումը մոնղոլների հարստահարչական սխտեմի մեջ, մյուս կողմից, այդ միջավայրում չէին կարող ստատարել քաղաքական այն արամադրությունների աճմանը, որոնք ցայտուն արտահայտություն էին գտնում լեզենդի նախամոնղոլական խումբագրությունների մեջ:

* * *

Նախընթաց շարադրանքի մեջ կանգ առանք բացառապես Հայաստանի քաղաքաբնակ վերնախավի գիրքավորման վրա՝ ուշադրություն առնելով հիմնականում ազատագրական լեզենդի կողմավորման վրա քաղաքային պատրիցիատի թողած ազդեցության խոր նստվածքները: Սակայն ներկա գրվագում քննարկվող խնդրի լուսաբանությունը սպառված չէր լինի, եթե ուշադրության չառնեինք հայ քաղաքաբնակ մասսաների գիրքավորումը և այն հետքերը, որ թողել է քաղաքաբնակ այս հասարակախավը ֆեոդալական Հայաստանի հայ ազատագրական մտքի պատմության էջերում:

VIII—IX դարերում արաբները խոշոր գաղութներ ունեին Դվինում, Պարտավում, Բրիլխսիում, Կարինում, Նախի-ևանում, Բալսականում, Մարանդում, Երզնկայում և այլն¹: Բուն Հայաստանի քաղաքներում իսկ հայերը չէին հանդիսանում բնակչության իշխող տարրը: Հայ ֆեոդալներն ու առհմիկները իրենց տեղը զիջել էին նվաճողների կայազորներին ու նրանց ստեղծած վարչական ապարատին: Բացառապես հայեր չէին նաև քաղաքաբնակչության վարի խավերը: Ոչ միայն էրմենիայի վարչական և ղինվորական կենտրոնները՝ Դվինը, Պարտավը, Բրիլխսին, Կարինը կամ Խլաթը, այլև այնպիսի մանր քաղաքներ, ինչպես՝ Արճեշը, Բերկիրն, Դադվանը, Նախիջևանը, Հերը, Սալմաստը՝ ստվար մուսուլմանական բնակչություն ունեին²: Համաժողովրդական ապստամբությունների ժամա-

¹ Н. Topdschian, *История тюрков*, т. 2, 11 и 56. Տե՛ս. А. Манандян, *О торговле и городах Армении*, էջ 193 և հետ:

² Կ. Ղաֆադարյանը պնդում է, որ իբր Դվինի բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը արաբական տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանում կազմում էին հայերը: Սակայն, իբրև ազացույց, հիշատակում է արաբական ազդրուներ, որոնց վկայությունները վերաբերում են X դարին: Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 271:

նակ քաղաքների առևտրական և արհեստավորական միջնախավի մեջ կային շատ սիրիացիներ, հրեաներ և իրանցիներ, որոնք ծառայում էին զավթիչների վարչական ապարատի և բանակի մատակարարման գործին:

Հասկանալի է, թե ինչու քաղաքներն այս ժամանակ կապված չէին արարների դեմ ապստամբած տեղացիների հետ. երբեմն նրանք հանդիսանում էին նույնիսկ ապստամբներին դիմադրող ստվճական ճամբարների Այսպես, 774 թվականին ապստամբները հարձակվում են Արձեշ քաղաքի վրա և սլաշարում Կարինը: Բնորոշ է, որ իրենց դեմ պատրաստվող հարձակման մասին Արձեշի բնակիչներն իրազեկ են դարձնում Խլաթի արաբ զորապետ Ամրին, որը դաբանամուտ լինելով, հանկարծակի է բերում ապստամբներին, փախուստի մատնում նրանց հեծյալներին և կոտորում հետևակ «ռամիկներին», ալախն՝ հայ գյուղացի կռվողներին, որոնք, ինչպես հագորդում է պատմիչը «էին մերկը և առանց զինուց և անհմուտք պատերազմի»¹:

Արաբների տիրապետության թուլացման, տեղական ֆեոդալների ուժեղացման և նրանց քաղաքական դիրքի վերականգնման գուզբնթաց Հայաստանն ու Անդրկովկասը մտնում են տնտեսական վերելքի շրջան: Քաղաքներում աճում է հայ բնակչությունը և ծավալվում նրանց ազդեցությունը:

Այնուամենայնիվ երկրի նյութական վերելքն առաջին հերթին կատարվում էր ի հաշիվ գյուղատնտեսության և անասնապահության: IX դարի վերջերին և X դարի սկզբներին Հովհաննես Դրասխանապետից, նկարագրելով երկրի տնտեսական կյանքի մեջ նկատելի դարձած աշխույժը, գրում էր. «բնակեցան իւրաքանչիւր սր ի ժառանգութիւնս իւրեանց՝ և սեփականեալ զերկիր՝ տնկեցին այգիս և արմատացուցին բուրաստանս ձիթենեաց և պարտիզաց. հերկեցին հերկս արտաքոյ փշոց և կթեցին պտուղս հարիւրատուրս, զեղան շաւմարանք ցորենոյ ի ժամանակի լրութեան հնձոց. լցան գուրք զինուց ի կռթս այդեատանեալց և լերինք ցնծութիւն զգեցան, զի բազմացան ի նմա արատօրականք անգեայք առշառացս և հոտք ոչխարաց»²: Պատմիչը հարկ չէր համարում կանոյ առնել քաղաքային արհեստագործության և առևտրի վրա: Ըստ երևույթին նա չէր համարում արհեստագործությունն ու արդյունագործությունը

¹ Դ. և Կ. Կ., նույն տեղում, էջ 146 և հետ:

² Յ. Կ. Կ. և Կ. Կ., նույն տեղում, էջ 199:

աշխարհիկ և եկեղեցական ֆեոդալների բարեկեցության զլխավոր աղբյուր: Նույն այս դասերի տեսանկյունից մերձինսույ՝ նա նըմարում էր Դվինում միայն քաղաքի գահերեցներին և քաղաքային ազգատոհմերի «հոյակապ նահապետներին»¹:

Բայց դրոշյունը փոխվում էր: Քաղաքներում աճող հայ բնակչությունը միշտ ավելի էր ներգրավվում զարգացող արհեստների, արդյունադործության և դրանց հետ լծորդված առևտրի ոլորտի մեջ: Այս մի հանգամանք է, որ ակներև է նույնիսկ քաղաքաբնակչության դասակարգային շերտավորման այն պատկերից, որ ուրվագծվում է մեր առաջ Անիում և Դվինում կատարված պեղումների շնորհիվ:

Միջնաբերդում կամ հողգարի գաղաթին նստած էր թագավորի կամ իշխող ֆեոդալի, շահապի կամ սլարոնի դարբասը: Քաղաքի կենտրոնական կամ գեղատեսիլ մասերում նստում էին հայ գավառապետները և վիճակավորները, բարձր պաշտոնատերերը՝ «գործակալները, վերակացուներն ու գատավորները»²: Սրանցից հեռու չէին, անշուշտ, իրենց հարստության ուժով ազդեցիկ խոշոր փողատերերն ու առևտրականները:

XI դարում Անիի քաղքենի վերնախավի մեջ, վաղեմի «գահերեցներից» ու «նահապետներից» զատ մուտ են գործում առևտրի ու փողատիրության շնորհիվ առաջացած տեղական մեծատունների նոսր այն խավը, որի ներկայացուցիչներին կատալվերացին նշում է «գլխաւորք քաղաքին» անունով³: Հայ քաղաքների «գլխավորքը» կազմում էր եվրոպական միջնադարի «պատրիցիատին» համապատասխանող այն վերնաշերտը, որին մեղանում ևս, հակադրված էին քաղքենի «ռամիկները» — «սլերսը» — քաղաքի հետ ընկած թաղերում ու ծայրամասերում, վիճավոր որջերում («քարտներում») ու մզլած հյուղերում ապրող մանր արհեստավորների, մշակների, ստրուկների և երբեմն նույնիսկ ճորտերի խիտ այն մասսաները, որոնց ձեռներով կառուցվում էին արտադրական աշխատանքից կտրված պատրիկների ապարանքներն ու տները, նրանց եկամտաբեր ամբարները, ջրաղացները, քարվանսարանները: Ասկայն հատկապես հենց արտադրական աշխատանքով ապրող աշխատավորության հոծ բաղմունքունն է, որ միայն բերդի կամ վարչական կենտրոնի դեր կատարող այդ վայրերին տալիս է գյուղից տար-

¹ Յ ո վ հ ա ն ն է ո կ ա թ ո գ ի կ ո ս, Նույն տեղում, էջ 333:

² Լ ա ս տ ի վ եր տ ց ի, Նույն տեղում, էջ 5:

³ Նույն տեղում, էջ 61, 116, 119:

բերանշնչող և գյուղին հակադրված տնտեսական և կուլտուրական նորորակ հանգույցի՝ Գաղափի՝ բնույթ: Ըստ երևույթին քաղաքների զարգացման այս շրջադարձը սկսվեց դեռ Դրասխանակերտցու ժամանակ, IX—X դարերում — արաբական կենտրոնի տկարացման և հայ ֆեոդալական թագավորութայունների առաջացման ժամանակաշրջանում:

Քաղաքների աշխատավոր բնակչության թիվը սկսեց աճել, երբ ազդմական և վարչական կենտրոն կամ տրանզիտային առևտրի հանգույցներ լինելուց զտա՝ Հայաստանի քաղաքները դարձան արհեստագործության և ներքին առևտրի հանգրվաններ: Անիի պեղումներից հայտնի է, որ արհեստավորների գործատներն ու կրպակները գտնվում էին հատուկ փողոցներում, հանգամանք, որ գյուրացնում էր նրանց արտադրանքի վաճառահանումը և վերահսկումը:

Որչափ առաջ էր դնում ներքին շուկայի կազմավորումը, ընդլայնվում գյուղի և քաղաքի միջև կատարվող ապրանքափոխանակությունը, նույնքան ամրանում էր գյուղական և քաղաքային աշխատավորների մերձեցումը և բարձրանում քաղաքային մասսաների նշանակությունը երկրի սոցիալականության գործում:

Քաղաքային մասսաների և գյուղացիության կապը հասկանալի է տակավին այն փաստից, որ քաղաքային բնակչության աճը մեծ չափով տեղի էր ունենում ի հաշիվ գյուղաբնակչության: «Միջնադարյան ճորտերից էր դուրս եկել առաջին քաղաքների տղատ բնակչությունը»¹: Այս գրույթը ճիշտ է նաև Հայաստանի քաղաքների նկատմամբ: Բերդապաշարումների ժամանակ քաղաքային արհեստավորների կողքին երկրի սոցիալականության մասնակցում էին քաղաք ապաստանած գյուղացիները:

Երբ XI դարի 40-ական թվականներին Հովհաննես-Սմբատ թագավորի «կտակը» կատարելու համար բյուզանդական բանակը մոտեցավ Անիին, քաղաքի հեծյալներն ու հետևակները ղենթով դիմավորեցին կեղծ կտակատերերին: Անեցիները լավ համարեցին շիկացած երկաթ բռնել քան սեղմել սուտ ժառանգորդների ձեռքը: Կոիվն այնքան ստատիկ էր, որ Ախուրյան գետը «ի յարին դարձաւ»: Զուր էր խոհեմության հրավիրում յուրայիններին Վահրամ Պահլավունին, անեցիների հերոս զորավարը, ողորելով նրանց՝ նահանջի հնարավորություն տալ փախուստի ուղին բռնած հուլյն զորքի մնա-

¹ К. Маркс и Фр. Энгельс, Избранные произведения, М., 1948, 1, 9.

ցորդներին¹։ Մոնոմախ կայսրը ստիպւած եղաւ նոր բանակ ճամբել Անի, այս անգամ ներքինի մի զորավարի առաջնորդությամբ։ «Եւ զայլ կիմ կամէր զնել սլահապան աշխարհին Հայոց փոխանակ հլօր քաջին Գագկայ» — գրում է զառնաբար Ուռհայեցին։ «Իսկ ազգն Հայոց, որք էին ի քաղաքն յԱնի, ոչ հաւանեցին տալ քաղաքն այդ, յուզելով յուզելին զքաղաւորն իւրեանց և հայհոյելով նախատէին զամենայն ազգն Հոռոմոց»²։ Անեցիները նորից զենքի դիմեցին և նորից պարտության մատնեցին հույներին, թեկուզ և վերջ ի վերջո, իրար ետեից հռոմեական շորս արշավանքի հարվածներ բնդունելուց հետո, տեղի տվին թշնամուն, և այդ էլ միայն «նախադարաց զավաճանութեան» պատճառով։ «Եւ արարին ամենայն քաղաքն ժողով ուր էին գերեզմանքն ամենայն Հայոց առաջին թագաւորացն և անդ լացին զանախրանալն ազգին Հայոց. լացին և զաթոռ թագաւորութեանն իւրեանց և կոծ եղեալ առ հասարակ լային զթագաւորն իւրեանց զԳագիկ. լային և զամենայն ազգն Բագրատունեաց և անէծս ցաւազին կարդային նենդաւորացն Գագկայ...»³։ Իրենց այդ արշավանքի ժամանակ, կատարվեցաւ առաջին, հույները «մարդաթափ արարին զերկիրն ամենայն սրով և հրով և գերութեամբ»⁴։

Միայն Անին չէ, որ դիմադրեց հույն զավթիչներին. հռոմեական ազդեցութեանը պարզվում է, որ կայսերական զորքերը հարկադրված եղան պաշարել կամ զրոհել նաև ս. Մարին (Սուժարի = Սուրմարի), Ամբերգը, սուրբ Գրիգորի (Խորվիրապի) և Դվինի մատուցներում գտնված Ծիծեռնակաբերդի ամրություններն ու գյուղերը։ Անգամ Դվինը, որի էմիրը թիկունքային հարվածներ էր հասցրել Անիին, հարկադրված եղավ ի վերջո ուղղել իր զինքը Բյուզանդիայի դեմ⁵։ Հայ պատմիչները նկարագրում են արշունահեղ այն մարտերը, որ այս պահին տեղի ունեցան Դվինի պատերի տակ⁶։ Այս մարտերի ժամանակ է, որ իր սրգու հետ զոհվեց նաև հայ զորավար Վահրամ Պահլավունին։

Չնայած ժողովրդական մատսաների հերոսական պայքարին՝ քաղաքացիների դիմադրությունը չոչնչացրեց հաղթանակով։ Հայ

¹ Ուռհայեցի, նույն տեղում, էջ 83 և հետ։

² Նույն տեղում, էջ 96։

³ Նույն տեղում, էջ 97։

⁴ Լատարիկոսյի, նույն տեղում, էջ 56։

⁵ Georgius Cedrenus, ab F. Bekkero suppletus et emendans, Bonnae, 1832, I, 561.

⁶ Լատարիկոսյի, նույն տեղում, էջ 63. Ուռհայեցի, նույն տեղում, էջ 98 և 100։

ժողովրդի աշխատավոր բազմությունը կարող էր հաղթական պատե-
րազմ վարել հույն զավթիչների դեմ, միայն հաղթող ռևոլյուցիայի
հանդամանքում: Սակայն այս պահին Հայաստանում չկային ոչ
նյութական նախադրյալներ, ոչ էլ ղեկավարող դասակարգ, որ ի
վիճակի լիներ կազմակերպել և հաղթական իր վախճանին հասցնել
հակաֆեոդալական որևէ ռևոլյուցիա:

Այնուամենայնիվ հայ քաղաքաբնակ մասսաների և շրջակա
գյուղացիների կողմից հույների դեմ վարած ազատագրական այս
պայքարն ուներ վերին աստիճանի մեծ նշանակություն քաղաքա-
յին մասսաների բացասական դիրքավորումը իշխող վերնախավե-
րին ողեշնչող ազատագրական լեզենդի հանդեպ գրեհորելու համար:

Հույներին դիմադրող գյուղացիներն ու քաղաքային մասսա-
ներն անձանոթ չէին, անշուշտ, հույն կաշարների ու նրանց «աղա-
տարար» բանակի («արմանների») մասին հայ քաղքենի միջավայ-
րում տարածված լեզենդիները, և հայ ֆեոդալների մեջ գոյություն
ունեցող «հունասիրական» տրամադրությունները: Հույներին ցույց
տված դիմադրությունը ակներև էր դարձնում, որ ոչ հայ քաղքենի
մասսաները և ոչ էլ նրանց հետ կողք կողքի պայքարող գյուղացի-
ները չէին բաժանում հասարակական վերնախավերի իշխող տրա-
մադրություններն ու պատրանքները: Հույներին դիմադրող մասսա-
ները դիտեին, անշուշտ, որ բյուզանդական բանակները Հայաստան
են մտնում միայն նրա աշխատավորներին ճնշելու և կեղեքելու,
նրանց հակառակադրական և հակաֆեոդալական ամեն մի տրա-
մադրություն խեղդելու նպատակով:

Ինչպես պիտի ցույց տանք այլ կապակցություններ, Շիրակի
թաղավորության սահմաններում հակաֆեոդալական այդ տրամա-
դրությունները ստացել էին ժողովրդա-ազանդավորական շարժման
երանդ, տակավին X դարում: Մի շարք տվյալներից ելնելով,
հակաֆեոդալական այդ տրամադրությունները պիտի որ Շիրակում
ևս զրոհորված լինեն թոնդրակյան ազանդի կաղապարով: Բոլոր
պարագաներում, ինչպես ցույց տվեց վերջերս բանասեր Աս. Մնա-
ցականյանը, XI դարի առաջին կեսում Մազիսարոսի մոտ
պահված մի շարք ցուցմունքներից միանգամայն ակներև է թոն-
դրակյանների առկայությունը Անիում¹:

Հայաստանի քաղաքային և գյուղական մասսաները դիմա-

¹ Մ ա զ ի ս ո ս ր ո ս, էջ 4, 34, 52 և հետ., հմտ. Ա. Բ. Մ ն ա զ ա կ ա ն յ ա ն,
Թոնդրակյան շարժման մի քանի գլխավոր հարցերի մասին, տե՛ս Հայկական
ՍՍԽ Գիտ. ակադեմիայի «Տեղեկագիր», № 3, 1954, էջ 66 և հետ.:

գրություն ցույց տվին նաև երկրի նոր նվաճողներին՝ սելջուկներին։ Հայտնի են Կարսի, Անիի, Արծնի, Բերկրիի, Արճեշի և Մանազկերտի կռիվները։ Քաղաքային զորախմբերի մեջ մտնում էին անշուշտ նաև շրջակա գյուղացիները¹։ Պատմելով Մարիամ-Նիշին քաղաքի (=Մարմաշեն բերդի) նվաճման մասին՝ Իբն-ալ-Ասիրը հայտնում է, որ կային շատ եկեղեցականներ, իշխաններ և ռամիկ քրիստոնյաներ, որոնք ապավինել էին այդ քաղաքի պաշտպանությանը²։ Մանազկերտի հերոսական, թեպետև ապարդյուն, պաշտպանության ժամանակ թշնամու փոխկանգնների ու բարանների դեմ պաշարվածները ցույց տվին նույնիսկ տեխնիկական հնարագիտություն³։ Լաստիվերացին հաղորդում է, որ Անի քաղաքը երկար պաշարելուց հետո թշնամին պատրաստվում էր անգամ նահանջել։ Սակայն այս դեպքում ևս պայքարի ելքը վճռում էր ոչ թե թշնամու ռազմական զորությունը, այլ հույների կողմից քաղաքի «պահապան» նշանակված կառավարիչների և տեղական իշխանների միջև ծագած անհամաձայնությունները։ Պատմիչը նշում է «ի մէջ պահապանաց և իշխանացն երկարապիտիւն և անմիաբանութիւն, ամբոխումն և բաժանումն»։ Այս պայմաններում՝ քաղաքը պաշտպանող զինվորները մատնվում են խուճապի, որից օգտվում է թշնամին և գրավում քաղաքը⁴։

1074 թ. Կարսը ու Վանանդի երկիրը անկարող պաշտպանվել թուրքերից՝ հպատակություն են հայտնում Վրաստանին։ Սակայն հարձակման դիմելով՝ սուլթան Մելիք-շահը ոչ միայն գրավեց Կարսը, այլև նվաճեց ու ավերեց Վրաստանի մեծ մասը։

Միջազգային տրանզիտի շնորհիվ ուռճացած՝ Հայաստանի ռազմահազար բնակչություն հաշվող քաղաքները չէին կարող ապրել ու զարգանալ, եթե հետզհետե հանդրվան շրտոնային ներքին առևտրի համար։ Գնալով ընդլայնվում էր աշխատանքի բաժանումը քաղաքների ու նրանց հետ կապված գյուղաշխարհի միջև։ Ասլրանքափոխանակության և գրամաշրջանառության աճման զուգընթաց տեղի էր ունենում առևտրա-վաշխառուական կապիտալի կուտակումն ու նրա քայքայիչ ազդեցությունը գյուղի և քաղաքի մանր

¹ Հմմտ. Լաստիվերացի, նույն տեղում, էջ 74 և Կիրակոս նույն տեղում, էջ 264։

² Ибн-ал-Асир, Тарих-ал-Камилъ, Баку, 1940, էջ 119, տե՛ս նաև Մանանդյան, Քննական տեսություն, էջ 55 և հետ։

³ Լաստիվերացի, էջ 103, հմմտ. Ուսեյանցի, էջ 243։

⁴ Նույն տեղում, էջ 165։

արտադրողների ու մանր ապրանքատերերի վրա: Գյուղի և քաղաքի միջև խցկվող վաճառականներն իրենց ձեռքն են առնում գյուղատնտեսական մթերքների և արհեստագործական արտադրանքների փոխանակումը: Առանց ղիմադրության ու տվաքարի չէ, որ քաղաքի և գյուղի արտադրողները կախման մեջ էին ընկնում առևտրավաշխառվական կապիտալից: Այս մասին են վկայում դասակարգային սուր բախումները, որոնցով նշանավորված է Հայաստանի X—XI դարերի պատմությունը:

Գրավելով Անին, հուլները ցրեցին հայկական ղորաբանակը: «Հեծելազորն անաէրունչ շրջեալ,— գրում է Լաստիվերացին,— ոմն ի Պարսս և ոմն ի Յոյնս և ոմն ի Վիրս: Սեպուհ գունդն աղատաց ելեալ ի հայրենեաց, անկեալ ի ճոխութենէ, մռնչին, ուր և են իբրև զկորխն առիւծուցն ի խշտիս իւրեանց»¹: Նկարագրելով հուլների ներխուժումից հետո Անիում և Շիրակում ստեղծված ամայության ընդհանուր պատկերը, Լաստիվերացին գրում է՝ «Մարգարեակ աշխարհն թափուր ի բնակչացն»²: Եթե սա հռետորական ֆրազ չէ, պիտի ենթադրել, որ հյուսիսային Հայաստանում ևս աչս պահին ստեղծվել էր նույն զրությունը, ինչ հարավային և հարավ-արևմտյան Հայաստանում, ուսկից հուլն օկուպանտները կայսրության խորքերն էին քշում իրենց դեմ ապստամբած թոնդրակյաններին:

Ի վերջո հուլները սախաված եղան փոքր ինչ մեղմացնել իրենց քաղաքականությունը: Նրանք ամբացրին «գեղեցկաշեն բերդը» — աչսպես անվանում էր Անին՝ հուլների կողմից նշանակված կառավարիչ Ահարոնը — հորդաբուխ ջուր բերեցին «յուրախութիւն և ի զովացումն ծարաւաց» և միաժամանակ շնորհեցին մի շարք «աղատություններ», որոնք պիտի թեթևացնեին քաղաքի հարկերն ու տուրքերը: Այս միջոցառումներով նրանք ընդառաջում էին քաղաքի մտավաճառներին, ղինեվաճառներին, քաղաքամերձ այգեատերերին, ապրանքավորներին («շալակավորներին») և անգամ կռուվորներին («աղատեցին զվեցիկն կռու, և զսալի, և զկամին, և զանգարիտն և կատապան ով և լինի»)՝³:

Այս ուժորմները ցայտուն կերպով ցույց են տալիս ծանր աչն զրությունը, որի մեջ դեղերում էին Անիի քաղաքաբնակչի թչան վարի խավերն ու շրջակա գյուղացիները, զրություն, որ հարկազրում էր նրանց հաճախ ոտքի ելնել ինչպես «հայրենի» ֆեոդալների,

¹ Լաստիվերացի, նույն տեղում, էջ 58:

² Նույն տեղում:

³ «Վիմական տարեգիր», էջ 27:

այնպես նաև սրանց հրավերով Անիի վրա արշավող հույն զավթիչ-ներին դեմ:

Թերագնահատելով Անիի աշխատավորության և շրջակա գյուղացիության կողմից բյուզանդացիներին ցույց տված դիմագրությանը և միաժամանակ անգիտանալով հաղթողների կողմից Անիի «բնակչությանն արած» զիջումների իմաստը՝ Ն. Մալը գրում էր, թե աշխատավորները և դրանց թվում նաև գյուղաբնակչությունը «փաստորեն չունեին ունի ուրե՛կ շահ, որի պաշտպանության համար նրանք կարիք ունենային ոտքի կենել տակավին չհաշտված օտարապետության դեմ»¹ և թե իբր հայ ժողովուրդը «սկսում էր իր ազատությանը տեսնել օտարապետության հաջողությունների մեջ», որոնց միջոցով որպես թե «աշխատավոր ժողովրդի համար սահմանվում էին նոր, ավելի արդար կարգեր»²:

Հույն զավթիչների դեմ հայ ժողովրդի մղած բազմադարյան ազատագրական պայքարի առկայությունն իրավունք չպիտի տար հանդեպում նման եզրակացության: Անեցիները չէին կարող անտեղյակ լինել դեթ այն դառնություններին ու կեղերումներին, որոնք մի դարուց ի վեր հույն զավթիչներից բաժին էին ընկել հարավային Հայաստանի հայ աշխատավորությանը: Նրանք չէին կարող մոռանալ այն հալածանքները ու ավերումները, որ դարձեցին բյուզանդացիները Հայաստանի ժողովրդա-ազանդավորական շարժումը ճնշելու և հայ ֆեոդալական տիրույթների անկախությանը վերջ տալու համար: Բյուզանդական «ռեֆորմներն ու զիջումներն» իսկ հայ ազատասեր ժողովրդի թշնամանքը թուլացնելու, նրա դիմադիր ուժերը կազմալուծելու նոր հնարքներ էին միայն:

Նման միջոցներով հույն զավթիչները ցանկանում էին իրենց կողմը դրավել բնակչության այն մասը, առանց որի հնարավոր չէր ապահովել զրաված մայրաքաղաքի պարենավորումը և, վերջապես, դա մի միջոցառում էր, որին դիմում էր Բյուզանդիան՝ սեղջուկների ներխուժման դեմ արևելյան իր հպատակների ու վասալների դիմադրական կարողությունն ամրապնդելու մտայնությամբ: Վերջին դեպքում, ուշացած մի իմաստություն էր այդ, որ և չտվեց շոշափելի արդյունք:

Ինչպես թոնդրակյանների դրոշի ներքո արծարծված ժողովրդա-ազատագրական շարժումների պարտությունը, այնպես նաև

¹ Н. Я. Марр, АНН, նույն տեղում, էջ 53:

² Նույն տեղում, էջ 59:

հույն և սելջուկ զավթիչներին հայ բաղաքաբնակչության ցույց տալով դիմադրության ձախողումը դարձավ ոչ միայն Հայաստանի անկախության վերացման, այլ վերջին հաշվով նաև նրա տնտեսական գեղարդացիայի խոր պատճառներից մեկը:

Պատմական աղբյուրները հիմք են մատակարարում պնդելու, որ բաղաքների ներսում արժարժիող այդ պայքարը տնտեսական վերելքի և դասակարգային հակադրությունների սրման արդյունք էր: Բնորոշ է տակալին X դարում ապրած Ասողիկի վկայությունը. «Այլ յորժամ դիրացար, սոռուարացար, լայնացար և անկուշեցար, զսիրելին մոռանալով զԱստուած, արարիչն խաղաղութեան և ամենայն բարութեան տուիչն, քահանայք և ժողովուրդք, մեծամեծք և փոքունք բամբասեցան ի լիութիւն հացի և ի չղփութիւն գինւոյ ըստ մարգարէին»: Այս է պատճառը, ասում է Ասողիկը, որ աստված երես դարձրեց հայերից և «մատնեաց զաշխարհս մեր իսմայելացւոց զօրուն՝ ի քանդել և յաւերել սրով և գերութեամբ»: Ասողիկից ավելի որոշ է Շնորհալու մեղադրանքը: Առևտրա-վաշխառվական կապիտալի ներկայացուցիչների մասին Շնորհալին գրում էր, թե վարձով արծաթ են տալիս նրանց, «որք նեղին ի բռնութենէ իշխողաց և ուտեն զաղքատութեան վաստակս նոցա՝ ի շահ վաշխիցն»²: Առևտրա-վաշխառվական կապիտալի քայքայիչ ազդեցության ներքո սրված հուլումներն ու անկարգություններն այնքան սովորական էին, որ ավելի ուշ՝ 316 թվականին ընդօրինակված մի ձեռագրում անհայտ հեղինակը փորձում էր նույնիսկ ընդհանրացնել դրանց պատճառները. «Զի ժ (10) են, որ խռովեցուցանեն զքաղաքս, — գրում էր այդ հեղինակը, — նախ դատաւոր սուտ ի յատենի: Քահանայ ազահ ի տաճարի: Գեղեցիկ բող ի հրապարակի: Խարերայ վաճառական ի փողոցի: Փաղաքշօղն և երկպառակն ի յաւարանս արքունի: Մատնողք ի ձեռն գրի: Բամբասողքն ի ծածուկ: Արբեալքն որ զեղխեալ լինեն գինով: Զրկողքն աղքատաց»³:

Դժգոհությունների և խռովությունների ներքին նման պատճառներ ունեւր երեւի նկատի նաև Լաստիվերոցին, երբ որոնելով հայ շահաստանների կործանման պատճառները՝ մատնանշում էր այն անիրավությունները, որոնք գործել էին նույն այդ շահաստանների իշխող դասերը հասարակ ժողովրդի նկատմամբ: «Իշխանք սորա, — գրում էր նա Արծնի մասին, — գողակիցք եղեն գողոց,

¹ Ա ս ող ի կ, նույն տեղում, էջ 162:

² Շ ն ո Ր հ ա լ ի, Թուղթ ընդհանրական, էջ 107:

³ Հայկական ՍՍԽ Մատենադարան, ձեռ. № 2119, էջ 203ա:

վրիժագործք և արծաթոյ ծառայք. դատաւորք սրբա կաշառաւոր և վասն կաշառաց գողանային զիրաւունս. և դատաստան որբոց ոչ առնէին, և յիրաւունս այրեաց ոչ խոնարհէին: Վաշխից և տոկոսեաց օրէնք եղան, և ցորենոյ բաղմապատկութիւն, որով երկիր պղծի և արգելու զարգանդ առ ի տալոյ զստուղ ի ժամու իւրում առ ի կերակուր մարդկան: Որ խաբէր զընկերն՝ պարծէր խմաստուն դու, և որ յափշտակէր աւէր՝ Նա հզօր եմ: Զտունս տնակից աղքատացն, և զսահման անդաստանաց նոցա յափշտակէին մեծատունքն»¹: Այս տողերը կարծել են տալիս, որ Լաստիվերացու ժամանակ Բյուզանդիային սահմանամերձ հայկական մարդերում տեղի էր ունենում «հզօրների» (dunatoi) կողմից խեղճերի (penittoi) հողազրկման և գույքազրկման նույն պրոցեսը, որ արտացոլված է Մակեդոնական զինաստիւայի կայսրների օրենսդրութեան մեջ²:

Անիի 1064 թվականին սելջուկներից կրած պարտութեան կապակցութեամբ նույն պատմիչը գրում էր դարձյալ. «Այս է բաժին անիրաւ քաղաքաց, որ շինեն զինքեանս արեամբ օտարաց, և ի քրքրտանց տնանկաց փարթամանան, և ի վաշխից և յանիրաւութեանց զտունըս իւրեանց ամրացուցանեն. և ինքեանք զմիտս իւրեանց անողորմ ունելով առ աղքատս և տնանկս՝ միայն հեշտութեան և փափկութեան սպասեն, և ի դործոց աղտեղութեան ոչ խորշին, այլ միայն արբեալ լինին ի ցանկութեանցն որ զնոսա ըմբռնեալ ունի»³:

Քանի դեռ սելջուկների մոտ գերիշխում էր քոչվորային ֆեոդալիզմը և պետական հարկադրանքի օրգանները զարգացած չէին՝ Հայաստանի քաղաքական ստրկացումը համազօր չէր մասսաների ծառայադրման: Ընդհակառակը, հողատերերի նկատմամբ մի հաշտանի չափով հպատակներն ազատ էին անձնական կախումից: Այդպես էր գրութեանը նաև Փոքր Ասիայում Մելիքշահի (1072—1092) օրոք, և այդ գրութեանն է հենց, որ ձևակերպվում էր վարչապետ Նիզամ-ուլ-Մուլքի հռչակալուր «Սխասեթ Նամեում»:

Սակայն նոր կացութիւն էր ստեղծվում XII դարի վերջերից: Գր. Տուտեորդուն ուղղած իր մի նամակում Գր. Տղան ասում էր, որ Արարատյան երկրում, ինչպես նաև Կարնո և Տարոնի կողմերում, հայերը դեգերում են ծանր կացութեան մեջ. «Նեղեալ և զղվեալ են ի հարկառւարհանջ բռնակալացն և կարօտին միայն աւուրն պարենի»⁴: Նույնը վկայում է Գր. Տղան Եկեղյաց գաւառի

¹ Լաստիվերացի, նույն տեղում, էջ 79 և հետ:

² Հմմտ. В. Васильев, Труды, Ленинград, 1930, VI, էջ 251 և հետ:

³ Լաստիվերացի, նույն տեղում, էջ 167:

⁴ Գր. Տղա, Նամականի, Վենետիկ, 1865, էջ 88:

եկեղեցականների մասին անգամ, տրանջալով, թե ճշմարիտ ուսումը վերացել է այդտեղ՝ աղքատության և անօրենների բռնության հետևանքով¹։ Եթե հանդամանքների այս շարափոխման մեջ պատճառը Մելիք-Շահից հետո նրա ժառանգների միջև ծայր առած դինաստիական ավերիչ հակամարտն էր մասամբ, հետագայի համար պիտի հաշվի առնել մի այլ պատճառ՝ գյուղացիներին ճորտագրելու պրակտիկան, ըստ որում նստակեցություն ձևը բերած եկվոր ֆեոդալների և բնիկ ֆեոդալ վերնաշերտերի շահերի միադոգումը լիակատար էր այս հարցում։ XII դարի ընթացքում գյուղացիների և ֆեոդալների հողային կապերը վերածվում էին անձնական կապանքների։

Միջնադարյան քաղաքների աշխատավորության մեջ նշեցինք ճորտեր ու ստրուկներ։ Կային քաղաքներ, որոնց արվարձաններում կատարվում էին նաև գյուղատնտեսական աշխատանքներ։ Այսպես, XII դարում սուլթան Ասլանը, պաշարելով Անին «գամա շորս պահէ ի տառապանս՝ անվար և անհանգիստ»²։ Հնարավոր է, որ քաղաքներում ճորտերին կամ ստրուկներին աշխատեցնում էին նաև պետության պետքերի համար, մանավանդ պատերազմական վտանգի կամ այլ «արտակարգ» դիպվածների ժամանակ։ Շահի-Արմենների ձեռքից ազատելով պաշարված Անին, Գեորգի III-ը 40 հազար դահեկանով «գնեաց ի հեծելէն զգերեալ ծառայսն Անուշ՝ քրիստոնեայ և զայլազգի»³։ Իր հերթին, Շահի-Արմեններից նա վերցրեց մեծ ավար և բազմաթիվ գերիներ, լցնելով սրանցով Թբիլիսին, ուր յուրաքանչյուրն այդ գերիներից վաճառվում էր մի դահեկանով (=6 դանկ = 1 ֆրանկ 20 սանաիրմ)⁴։ Աչքի առաջ ունենալով X դարում Բյուզանդիայում իշխած դրությունը, ենթադրում ենք, որ Հայաստանում ևս ստրուկները քաղաքային արհեստանոցներում օգտագործվում էին որպես աշխատավոր ձեռքեր⁵։ Սելջուկների ժամանակ բոլոր արհեստավորները չէին այս վիճակում։ Նրանց մեծ մասը հավանորեն ազատ էր իրավապես և արհեստավորական համքարություն-

¹ Գ. ր. Տղա, Նամականի, վենետիկ 1865, էջ 230։

² Վարդան, նույն տեղում, էջ 167։

³ Ուսհայեցի, նույն տեղում, էջ 127։

⁴ Stéphan Brosset, Hist. de la Géorgie, I, liv. II, էջ 385։

⁵ «Сборник материалов по соц. экон. истории Византии», Москва, 1951, стр. 138.

ների մեջ միացած¹։ Ազատ արհեստավորները ճորտական հարկ ու տուրք չէին վճարում սելջուկ ամիրներին ու իկտադարներին, կամ նրանց քրիստոնյա վասալներին։ Մի վկայությունից տեղեկանում ենք, որ Աթաբեկ փահլեանը, Նլտիուզի որդին մեծ սիգելով և անանցական գրով Նլիկում Օրբելյանին նվիրեց Զահուկ և Քալաս-րահ գյուղերը և բացի այդ, Նախիջևանում տվեց նրա մանկահասակ որդուն 30 կրպակ «ազատ և թարխան յամենայն հարկաց», իրրե ժառանգական սեփականություն²։

Արհեստավորների մասսայական ստրկացում տեղի ունեւր էլ-խանների ժամանակ։ Արհեստավորները գերեվարվում էին, զրվում զինվորականների կամ էլխանների ցեղին պատկանող ֆեոդալների տրամադրության տակ կամ շահագործվում ստրկական ձրի աշխա-տանքով գործի զրված արհեստանոցներում՝ «քյարխանաներում»³։ Սրանց վիճակը հազիվ թե ավելի նախանձելի կարող էր եղած լի-նել, քան նույն այդ ժամանակ մասսայորեն ճորտագրվող գյուղա-ցիների վիճակը։ Հասկանալի է, թե ինչու Հայաստանի գյուղացի-ներն ու արհեստավորներն ատելություն և լցվում ճորտության և ստրկության դատապարտող նվաճողների հանդեպ։

XII դարի վերջերին Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքում» Հայաստանի գյուղացիության մի մասին մենք հանդիպում ենք ար-դեն հողին դամված վիճակում։

Անշուշտ տիրող կացության վատթարացմանը պիտի վերագրել, երբ 1124 թվականին Անիի քաղաքացիներն ու Շիրակի գյուղացիները, ըստ Սամուել Անեցու՝ «ատառապեալ բնակիչք Անույ և Շիրակ գա-ւառի», ապստամբելով քաղաքում նստող Մանուչեի որդի Էմիր Աբըլ-սուարի դեմ, դահրնիկեց արին նրան և բացին քաղաքի դռները Դա-վիթ Շինարարի առաջ։ Որչափ Անին համարվում էր Բագրատունի-ների հիմնադրած «Հայոց և վրաց թագավորության» ժառանգություն և որչափ հայ Բագրատունիների հանդած օջախի դահերեցությունը պիտի անցներ նրանց վրաց ազգակիցներին՝ Մանուչեի վտարումն ընկալվում էր որպես մի անցք, որով «ազատեցաւ ի ծառայութենէ թագաւորաբնակ քաղաքն Անի»⁴։

¹ Вл. Гордлевский, Государство сельджукидов... М.—Л., 1941, էջ 138: Հմմտ. նույն տեղում, էջ 106 և հետ.։

² Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 395։

³ А. М. Белецкий, К вопросу о социальных отношениях в Иране («Советское Востоковедение», V, էջ 123 և հետ.)։

⁴ Ուռհայեցի, նույն տեղում, էջ 359։

Դավիթ Շինարարին հաջորդած Դեմեաթի օրոք անեցիները մի ամբողջ տարի պատերազմեցին Ասղսուարի որդի Ֆաղունի դեմ: Շեղագյան քաղաքատերերի դեմ ապստամբած անեցիները օգնության էին ստանում վրացիներից, որոնք իրենց մարտակցությամբ մի պահ ազատեցին քաղաքը Ֆաղունի ձեռքից: Անխում աչդ ժամանակ հերոսությամբ աչքի ընկավ իր արագաշարժությանն արժանի Այծյամն անուն կրող առնասիրտ մի հայունի, որը, արհամարհելով նեատրից ստացած իր խոցերը, քարերով վայր էր գլորում բերդապարիսպը մաղկցող թշնամիներին¹: Միայն սուփն է, որ նեղեց անեցիներին: Հաղթահարվում էր նրանց ըմբոստությունը, բայց և փշրված էին Շեղագյանների եղջուրները: Անհամեմատ մեղմ եղավ սրանց վերաբերմունքը դեպի ապստամբած քաղաքը: Հետագայում անեցիները նույնիսկ առաջադեմներն էմիրներից մեկին՝ Շեղագյա Շեղագյանին, հանձնելով քաղաքի իշխանությունը նրա եղբորը՝ Ֆաղուն III-ին: Իսկ երբ վերսկսվեց պայքարը վրացիների, թուրքերի և Շեղագյանների միջև, քաղաքացիները, ինչպես տեսանք Գեորգի III-ի վաբած պատերազմների կապակցությամբ, լուռ հանդիսատեսի դերում չէին:

Հաղթող կողմերը հարկադրված էին հաշվի առնել անեցիների ազատասիրությունը: Շեղագյան և վրաց իշխաններն աշխատում էին սիրաշահել անեցիներին, հարգել նրանց կրոնական և կոմունալ ազատությունները: Հատկանշական է, որ Անխում թողած օտարակցու նրանց կարգադրությունները քաղաքի իշխանությունները — արքեպիսկոպոսը, ամիրան և աչք — ամրացնում էին հայագիր վավերացումով՝ «հրամանք»-ով²:

Պեղումները ցույց տվին, որ Շեղագյանների ժամանակ, Անխում կանգ չէր առել քաղաքի անտեսական զարգացումը, հանգամանք, որ ցույցուն արտահայտություն էր գտնում մայրաքաղաքի շինարարական ձեռնարկությունների մեջ: Սակայն սխալ չանգիտանալ նաև Անխի քաղաքարհավության և շրջակա գյուղացիության չարաչար հարստացումը: Շեղագյանների հպատակներին ևս կարող ենք վերադրել Բարսեղ Անեցի կաթողիկոսի դիմադրարար արտահայտած այն արտունջը, թե «ապարանքն մեծամեծը,

¹ Ս. Ա. Ն. և Գ. ի, նույն տեղում, էջ 127:

² Տե՛ս Մ. Գյուզալյան, Персидская надпись Кей Султана Шеддади в Ани и В. Дондуа, К социально-экономической жизни средневековой Грузии по анийской надписи Енифании հոգիամենքք (Сборник АН СССР, М. и Л.), 1935, էջ 629 և հետ. և 643 և հետ.:

գեղեցիկ շինութիւնքն և քաղաքն, որ յանիրաւութենէ և ի զրկանաց և յայլոց, ի հառաչանաց և յարատաւաց սկսաւ շինել»¹։ Անիի «ծաղկումը» մայրաքաղաքի բնակչութեան և շրջակա գյուղացիութեան ստրկացման հակադարձ կողմն էր միայն։

Ուշագրաւ են այն տեղեկութեանները, որ 1206 թվականին վրաց զորքերի կողմից Կարսի բերդը գրավելու մասին պահում ենք վրաց ժամանակագրի՝ Բառիլի մոտ։ Համաձայն այդ տեղեկութեան, բերդը պաշտպանող քաղաքացիները անձնատուր լինելու համար Քամար թագուհու հետ բանակցութեաններ սկսելու նպատակով ներկայացրին քաղաքացիների բանալիները... և խնդրեցին խաղաղութեան սահմանել ու երդնել, որ թագուհին չի հանձնի Կարսը ուրիշի (այսինքն՝ իր վասալներից մեկի, Ա. Հ.) ձեռքը, այլ... կենթարկի քաղաքը անմիջապէս իրեն՝ «թագավորական քաղաք» հռչակելով այն²։

Այս փաստի մեջ ցայտուն կերպով երևան է գալիս քաղաքացիների և ֆեոդալական տեղական իշխողների հակամարտը։ Հայտնի է, որ վրաց թագավորներն օգտագործելով այդ հակամարտը՝ անմիջորէն իրենց իշխանութեան տակ էին պահում Անդրկովկասի պաշտպանութեան համար կարևորութեան ունեցող այդ քաղաքը։

Հայաստանի բերդաքաղաքներն ահալով մասնակցութեան ունեցան այն դիմադրութեանը, որ ցույց տվին Իրանի և Անդրկովկասի քաղաքները Միջին-Ասիայից խուժած նոր նվաճողներին։ 1226/27 թվականներին խորեզմշահ Ջեղալեդդինը պաշարեց Կարսը և Անին, ուր այդ պահին պաշտպան էր Թաթարեկ Իփանէն։ Ջալալեդդինը հարձակվում էր բերդապահասանների վրա, գործի գնելով պաշարման մեքենաներ, սակայն թե Կարսում և թե Անիում խորեզմշահը հանդիպեց բռնի դիմադրութեան³։ Նահանջելով մոնղոլական ուժերի առաջ՝ Ջալալեդդինը ապստինել էր Անդրկովկաս՝ մոնղոլներին դիմադրելու համար ռազմական ուժեր կազմակերպելու նպատակով։ Սակայն տեղական ֆեոդալների հետ պայքարի ընդհանուր հակառակակողմնակից փոխարեն, նա հանդես եկավ Անդրկովկասում նվաճողի սրով։ Նա գրավեց Գանձակը, Երզնկը ու թալանեց Դվինն ու Քրիլխին, հուզելով իր դեմ տեղական ժողովուրդների դիմադրութեանը։ Կարսի և Անիի պատերի տակ Ջալալեդդինի ունեցած անհաջողութեանը աղ-

¹ Ուսուսայեցի, նույն տեղում, էջ 383։

² Басили, Жизнь царицы Тамары (см. «Памятники эпохи Рус-тавели»), Ленинград. 1938, էջ 71։

³ Ибн-э л-Асир, նույն տեղում, էջ 162։

դանշում էր նրա անգլուխ քաղաքականութեան շարաշար պարտությունը՝ մոնղոլների դեմ ուժեր կուտակելու փոխարեն դուրացնելով թշնամու առաջխաղացումը:

Ինչպես Միշին Ասիայում՝ Հայաստանում և Անդրկովկասում ևս արշավող մոնղոլները խոստանում էին խնայել առանց դիմադրութեան անձնատուր եղող ֆեոդալների և վաճառականների կյանքը, ձեռք չտալ նրանց կալվածներին ու հարստություններին: Հաճախ տեղական ֆեոդալներն ու ունեւորները ընդառաջում էին այդ խոստումներին և դրանով խախտում նրանց ցույց տրվող դիմադրութեան ընդհանուր ճակատը, որ առանց այդ էլ տկարացած էր մոնղոլների ճանապարհին ընկած երկրների քաղաքական մասնատվածութեան և հակամարտ շահախնդրությունների պատճառով: Չնայած սրան՝ ժողովրդական մասսաները դադար չէին տալիս պաշտպանութեան գործին: Հաճախ նրանք սպանում էին մոնղոլ բանագնացներին և բացճակատ պաշարարի ելնում նվաճող հորդաների դեմ: Թալանելով ու ավերելով իրենց ճանապարհին ընկած բերդերն ու քաղաքները, մոնղոլները կոտորում ու ջարդում էին դիմադրողներին, գերում կամ ծանր տուրքերի ենթարկում մնացածներին: Սակայն բոլոր այս կարգի գործողությունները չկարողացան հետ պահել հայ քաղաքներն ու բերդերը թշնամուն դիմադրելու խիզախումից:

Հայտնի է այն դիմադրությունը, որ ցույց տվեցին մոնղոլ բարբարոսներին Հասան-Ջալալին պատկանած Խոխանաբերդը, Կուրիկե Բազրատունու Մածնաբերդը և Վահրամ Զաքարյանին պատկանած Շամքորը, Տավուշը, Տերունականը, Երզնվանքը, Նորբերդը, Կածարեթը, Գազը, չնայած որ ինքը Վահրամը տմարդորեն փախուստ էր տվել նվաճողներից¹: Զինված դիմադրութեան հանդիպեցին մոնղոլները նաև Բազրատունյաց հերոս մայրաքաղաքում՝ Անիում:

Անձնատուր լինելու մասին Չարմաղան խանի կողմից հատուկ պատգամավորի միջոցով անեցիներին արված առաջարկութեանը «ոմանք չիշխանաց քաղաքին ձեռնտու եղեն... դատրուստ անձանց շահելով», — գրում է Գանձակեցին: Մինչդեռ, ընդհակառակը, քաղաքաբնակչության վարի խավերի մասին նա հաղորդում է. «Իսկ ամբոխ քաղաքին և ռամիկք սպանին դպատգամաւորն, և զայն տեսեալ զօրն այլազգեաց, ի բարկութիւն դրդեցին. և պաշարեալ զքաղաքն յամենայն կողմանց կանգնեցին փրկիկուանս բազում

¹ Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, նաւն տեղում, էջ 229:

արուեստագիտութեամբ, և մարտուցեալ ընդ քաղաքին զօրեղապէս առին զնա»¹:

Անեցիների այս դիմադրութեանը համապատասխանում է մոնղոլների այն բնութագիրը, որ գտնում ենք, ըստ երևույթին, Անիում գրված մի հիշատակարանում: «Յամս հաշկազեան թուարերութեան տոմարին, յորում էր թիւ համարոյ թուականին ՈՁն (=1236), որ եղև աստուածասաստ բարկութիւն յաշխարհէն արեւելից և յարեաւազդ մի գաղանարարոյ և անողորմ և եհեղ բազում արին. և կերպարանն այսպէս. լայնաթիկունք և հաստարազուկ, և զուրն մեծ և հեր զլիսոյն ուղղորդ և ձարբ և աշքն նեղ և ճակատն լայն և քիթն տափակ և մուրուքն քոսակ, բարքն մարդոյ և քան զգաղանս անողորմ էին ի վերայ մարդոյ, և բնական անուն նորա խարաթաթար: Թէ կերակուր գտանէր՝ ուտէր և ոչ գտանէր՝ ոչ քննէր և ոչ խնդրէր կերակուր: Եւ այնչափ անողորմ էր, որ թէ հրեղէն լեզու ստանամ, ոչ կարեմ պատմել զանցս շարշարանացն, որ կտ ըմպել զբաժակն քարկութեան Արարատեան գաւառին և Անոյ ես առաւել, զոր իմ է տեսեալ զանհնարին ողբն և զաղետ տարակուսանացն. զի բազում քաղաք և զբերդսն էառ և հիմն ի վեր տապալեաց, զայր և զլին գերեաց, զաղայս նոցա առաջի նոցա զքարի հարոյր. զոմանս ի գիրկս մաւրն սրախողեալ սպանանէին և զեղբայրն եղբայրն սպանել տալին, զոմանս քարկոծէին, զոմանս ի հուր բնկեցեալ այրէին, զուղղափառ գառնին յոտս երկվարացն ընկեցեալ կոխան արարին»²: Անարգանքով հետ մղեց անձնատուր լինելու առաջարկը նաեւ Կարինը, ուր քաղաքի հայ և մուսուլման բազմամբոյս բնակչութեանից զատ խոնված էր նաեւ շրջակա գավառների գյուղացիութիւնը: Փիլիկիւանների միջոցով թաթարները կործանեցին պաշարված քաղաքի պարիսպները և անողորմաբար սրի ճարակ դարձրին դիմադրողներին, թալանեցին նրանց ունեցվածքը և ի վերջո հրով այրեցին քաղաքը³:

Մոնղոլների ներխուժմանը հաջորդեց հարստահարումների ու հալածանքների նոր շրջան: Տուրքերի ծանրութեան մեծ մասն ընկնում էր գյուղի և քաղաքի աշխատավորների վրա: Սրանք է, որ շարաշար պարտված խոշտանգվում էին հարկահանների գեւոցներով և կեղեքվում կապալառուների և վաշխառուների ձեռքով, ի վերջո բռնում թաքնվելու կամ փախչելու ուղին, կամ պարտքերի

¹ Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, նույն տեղում, էջ 245:

² Ք. Պ., Նշխարք մատենադրութեան հայոց, էջ 70 և հետ.: Հմմ. Ա. Լի-
2 ա ն, Հայապատում, էջ 457:

³ Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 264:

դիմաց հարկադրվում ստրկության առաջ իրենց տղաներին ու աղ-
ջիկներին:

Բայց խնդիրը միայն տուրքերի ծանրությունը չէր: Հարկում-
ների պատրվակով անցկացված մարդահամարը միջոց էր, որով
հարկատուները ամբացվում էին հարկման շրջաններին: Գրիգոր
Ակնեցյին պատմում է, որ զբաղեցված վայրերից փախչելու դեպ-
քում՝ հարկառուներին բռնում, կապում և անխնայորեն ծեծում էին:
Այդ նույնը ըստ էության վկայում է նաև Կիրակոս Գանձակեցին
Արղուն ստափկանի հարկահանության մասին գրած մեզ ծանոթ էջե-
րում: «Ազատ» համարված գյուղացիները ճորտացրվում էին, եթե ոչ
հողատերերին, գեթ իրենց շրջանի հարկահաններին¹: Հարկատու-
ների և պաշտոնյաների երեսից հողագործների տեղահանությունն
ու գյուղահանությունը գաղափերջին ընդունում է՝ մասսայական
գաղթի ու փախուստի կերպարանք: Քաղաքների առևտրականներն
ու արհեստավորները և մասամբ շրջակա գյուղացիությունը, լքելով
հայրենի հողը, գաղթում էր դեպի հյուսիս՝ Վրաստան, Հյուսիսա-
լին Կովկաս, Մերձ-Վոլգյան երկրները և Ղրիմ, կամ արևմուտք՝
դեպի Կիլիկիա կամ Փոքր Ասիայի ծովամերձ շրջանները: Փախչող-
ներից ոմանց սրտում էին, կախում ուսից, գանակոծելով խմանում
նրանց բնակավայրերը և վերագարձնելով գամում հողին, դարձնում
բանող գրաստ:

Դեպի Կիլիկիա գաղթողների մասին Կիրակոս Գանձակեցին
գրում էր. «Այսու և երկիրն ամենայն բազմութեամբ մարդկան անա-
րուեստից և արուեստաւորաց, որք ժողովեցան յամենայն կողմանց
փախուցեալ յաւերմանէ թաթարին. եկեալ յԱրեւելից հյուսիսոյ տա-
պալեցին զաշխարհս ամենայն»²: Թե որքան սովորական երևույթ
էր այս նաև հետագա տասնամյակների համար, վկայում են ժամա-
նակակից հիշատակարանները: Այսպես, Արարատյան երկրի նըս-
նավանից վանքի Թադեոս գրիչը 1303 թ. ասում է թե ընդօրինակել
է կամբրոնացու մեկնությունները «ի գտուն և ի գլծնդակ ժամանա-
կի, ձմեռան յեղանակի, բազում տառապանաւք և նեղութեամբ. եր-
բեմն ի ցրտո և ի ձմեռնային խստութենէս տառապէի, երբեմն ի թա-
թարի գալոյ և գնալոյ ու ի տեղացս աւերութենէն մեք փախստական
լինէաք և միսիթարութիւն ոչ ուստէք. և ես հայնց կամէի որ ամեն գիր
ստիկ էր լի առա մեր կարողութիւնս այս շափ էր»³:

¹ Ք ա տ ա ճ ա ճ ի ն, I, էջ 282 և հետ., և 312:

² Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե յ ի, նույն տեղում, էջ 179:

³ «Փ Գ Գ արի հայ ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 15:

էլիսանների պետութեան և մասնավորապէս իրանական Աղբր-բեջանի և Իրաք Աջամիի սահմաններում ծայր առած մասսայական և բնութանուր տեղաշարժերը նշելուց հետո՝ Ռաշիդ-ադ-Ղինը գրում էր. «Չարաշահումների և ավերումների պատճառով ռաշաթների մեծ մասը լքում էր հայրենիքը և հաստատւում օտար երկրներում, իսկ քաղաքներն ու գյուղերը դատարկ էին մնում և ժամանակ առ ժամանակ բացակայողներին ժողովելու համար սուրհանդակներ էին հղում նրանց ետեից: Սրանք պատճառ էին դառնում բաղմաթիվ ճնշումների, իրենց պարենավորման համար կրկնակի էին վերցնում պարտադիր կտուցները (= նաաուրաւ աուրբ կամ պարեն). այնուամենայնիւ ոչ ոք ցանկութեամբ չէր ունենում վերադառնալ իր երկիրը և ամեն մեկը կրում էր իր մեջ մեծ ատելութեան գեպի այս թաղավորութեանը»¹:

Հասկանալի է, որ դեպի էլիսանների թաղավորութեանը առած ատելութեանը պակաս չպիտի լինէր նաեւ Հայաստանի քաղաքաբնակչության և գյուղաբնակչության լայն խավերում: Մոնղոլների ժամանակ ծավալուն բնույթ ստացած արատազաղթը այլ ինչ չէ, քան ֆեոդալական բառակացած ճնշումների ու հարստահարումների դեմ ծավալվող պատսիվ դիմադրութեան արտահայտութեան:

Դոյութեան ունի այն կարծիքը, թե արատազաղթը տեղի էր ունենում այս պահին՝ զլխավորապէս ոչ թե ռաղմակաւ հարվածների կամ անաւատական կեղեքումների հետեանքով, այլ այն պատճառով, որ միջադպշին հաղորդակցութեան ու յոռտրի ուղիները շրջվել էին Անի — Կարին — Տրապիզոն գծից դեպի Սուլթանիե — Թաւրիզ և Ալաշկերտ — Բասեն գիծը²: Բայց արատազաղթն ու՝ փոխուտը միայն Հայաստանի հին առևտրական ուղու վրա բնկած վայրերին չէր հատուկ: Համաաարած երեւոյթ էր դա, որից առժում էին նաեւ էլիսանների պետութեան շատ ուրիշ վայրեր: Փոխուտի դիմում էին մանավանդ այն գյուղացիներն ու քաղաքացիները, որոնք նստած լինելով «ինչու» և «դիմանի» համարված հողերի վրա՝ ամենից շատ էին երթակա հարկային կառաւարտոնների շահատակումներին: Լափաղուչն և եկամտաբեր համարված այդ հողերը դանվում էին հենց այն վայրերում, ուր գանվում էին երկրի ձմեռանոցները, ամառանոցները, կամ ուսկից անցնում էին առևտրական մագիստրալները: XIII դարի կեսերից, կործանված Բաղդադի փոխարեն միջադպշին առևտրի մեջ մի պահ բարձրացավ Թաւրիզի նշանակութեանը:

¹ Рашид-ад-Дин, նույն տեղում, III, էջ 25:

² Հմմտ. Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении, էջ 202:

ներ: էլլիսանների տիրապետութեան առաջին տասնամյակներում Ռաւրիդի վրայով էր ասիական ապրանքների մի մասը փոխադրւում Տրապիզոն և ալգսեղից Սեծովյան, այդ թիւում նաև Ղրիմի նաւահանգիստները, մյուս մասը, դեպի Կարին — Երզնկա — Սըւլաղ — Ալյաս¹:

Ինչպես վկայում էր Մարկո Պոլոն, տրանզիտային առևտրից դատ, Ռաւրիդում ծաղկում էին ձեռարվեստները, այստեղ հշուտում էին մետաքսյա և ոսկեթել գեղեցիկ և թանկարժեք կտորներ: Հրնդկաստանից, Բաղդադից և ուրիշ վայրերից բերվող ապրանքներից դատ՝ ջենովացիներին գրավում էր թանկագին քարերի առևտուրը, որի խոշոր շուկան էր Ռաւրիդը²: Սակայն իրանական աղբյուրները տեղեկացնում են, որ XIII դարի վերջերին քայքայման և լքման էր ենթարկվում նույնիսկ էլլիսանների նստոցն ու առևտրական գլխավոր հանգույցը՝ Ռաւրիդը³: Նոր վերելք ապրեց Ռաւրիդը XIV դարի վերջերից սկսած, երբ ավերելով Աստրախանն ու Բաղդադը, Թամուրը դարձրեց այդ քաղաքը սիրիական նաւահանգիստների հետ կապված կարավանային հաղորդակցութեան հանգույց, ապրանքների վերաբեռնավորման ու պահեստի կայան և եվրոպա-ասիական առևտրի բոլորս. քաղաքն այդ պահին մի քանի հարյուր հազար բնակիչ ուներ⁴: Հատկանշական է, որ էլլիսան Ղազանը տեղահան և դեղահան եղող ռայաթի փախուստներին վերջ տալու նպատակով հատուկ ռեֆորմներ էր մտցնում ամենից առաջ հենց պարսկական Իրաքի և Ալբրեջանի մարզերում⁵: Այսինքն՝ նույն այն վայրերում, որոնցով անցնում էին առևտրական նոր գծերը: XIII դարի վերջերին իրենց տիրապետած մարզերում Բջնիի և Անիի Զաքարյանները ձեռնարկում էին տուրքերի «թեթևացումներ», որոնք ցույց են տալիս՝ թե որքան խոշոր պիտի եղած լինեն «թեթևացումներին» նախորդած մասսայական կողոպուտը ու ճորտագրումը և որքան աղղու յուրատեսակ այն պայքարը, որ մղում էին դրանց դեմ՝ կողոպուտվող ու ճորտագրվող քաղաքային և գյուղական

¹ Ф. И. Успенский, Движение из Центральной Азии в Европу и обратно в XIII – XIV вв. (см. Византийский Временник, II (XXVII), էջ 271 և հետ.:

² Հ. Հադիրյան, «Ուղեգրութեաններ», I, էջ 60:

³ Հմմտ. А. Али Заде-ի հոդվածները, «Сборник статей по истории Азербайджана», էջ 101 և հետ., 141:

⁴ Հմմտ. նույն տեղում, էջ 195 և 214 և հետ., և նույն տեղում, էջ 215 և հետ. Ի. Պետրուշևսկու հոդվածը:

⁵ Հմմտ. Рашид-ад-Дин, նույն տեղում, III, էջ 247 և հետ.:

մասսաները: Այսպես՝ Գառնիում գտնված մի արձանագրությունից երևում է, որ 1291 թ., կանխելով Ղազան խանի ռեֆորմները, իշխանուհի Խոշաք Զաքարյանը վերացնում է գյուղացիներին նեղած մի քանի տուրքեր — գոմեշների դիմաց վերցված շաբխաթ, ոչխարների դիմաց վերցված քալախնակը և գինեվաճառքի դիմաց վերցվող քաժը¹: XIII դարի վերջերից մեզ հասել է Բջնիի Զաքարիա իշխանի՝ Սահիր Դիվանի օրգու թողած մի արձանագրությունը քաղաքի «ամիրայհարկ, հարսանեհարկ, կովահամար, կալաթաղար, սալլի սոլն (սպիտակն) և մահկանե» կոչված տուրքերի վերացման մասին²:

XIV դարի սկզբին, 1301 թվականին, Աղբուղա Զաքարյանը, որն ըստ երևույթին Ղազան խանի կատարած ռեֆորմների ուժով հետ էր ստացել իր նախնիների արտույթը և այդ կապակցությամբ վերադարձել Անի, արձանագրում էր. «Տեսա զքաղաքս աղբատացեալ և խիստ ի վեր մնացեալ. զի շատ հարկ էր ի վերայ դրած, որ ի սկզբանէ չէր եղել: Եւ Գ հարկն ի վեր կալա... թողի զեղին հաղն, զկովին համբրէլէն, զոչխարին աղհահին»³:

Միայն Հայաստանի առևտրական կենտրոնները չէին մարդաթափ լինում այս շրջանում: Ամայանում էին նաև երկրի դուռերը և անդամ վանքերը: Շահնշահի օրդի Զաքարիա Մխարդրձելը, որը XIV դարի սկզբներին սլարոնություն էր անում Անիում, գրում է, որ, այցելելով Սանահնի վանքը, «զերկիրս աւեր տեսա, եկի վանքս և տեղս անմարդ գտա որ ի մասիլած (=մուհասիլա՞ց) և առաջնորդէ և այլ հարկէ ավերած էր և եկեղեցիքս փակած»⁴: Նման մի արձանագրություն մնացել է նաև Զաղաթանում, ուր 1325 թվականին Սահիր Դիվանի օրդի Զաքարիայի ձեռնադրոնները աղբարարում են թե՛ «վասն յուսոյն որ առ Աստուած՝ և մեր արևուս համար թողաք զվանաց կողս, զմարդոյ, եղին, իշոյ, զամենայն ցեղ կող հասարակ... թէ՛ ոք ի տէրանց կամ յաւտարաց կամ աւագաց խափանել չանայ, մեր աղդի մեղացն սլարտական է և յերից սուրբ ժողովոցն նդոված»⁵:

¹ Б. Аракелян, Гарни, I, էջ 78 և 84:

² Ա. Լիշան, Այրարատ, էջ 273, «Վիմական տարեգիր», էջ 236, Ս մ բ ա տ յ ա ն, Տեղեկագիր Գեղարքունի ծովադարդ զավառի, էջ 320:

³ «Վիմական տարեգիր», էջ 151, հմմտ. նույն տեղում, էջ 160 և 221 և հետ:

⁴ Հայկական ՍՍՍՐ Մատենադարան, ձեռ. № 3031, թ. 207 և հետ:

⁵ Մ. Ս մ բ ա տ յ ա ն, Տեղեկագիր Գեղարքունի ծովադարդ զավառի, էջ 241:

Քաղաքավայրերը նույնչափ ծանրաբեռնված էին հարկերով, որքան և գյուղավայրերը: Նույնը վկայում է նաև Աբու-Սաիդի (1316—1335) անիում թողած արձանագրությունը, որով սահմանափակում էին քաղաքացիներից վերցվելիք հարկերը, քանի որ ինչպես նշում էր իշխանը, քաղաքը սկսել է դատարկվել, հասարակ ժողովուրդը ցաք ու ցրիվ եղել, քաղաքի և մարզի ավազները «լալան» և «դրնադիր» տուրքերի պատճառով ձգել են իրենց գուլքն ու ընտանիքը և հեռացել¹: Ճորտագրվող մասսաներին դոհացնելու համար չափազանց աննշան ու ակար էին այդ ու դրանց հաջորդած «թեթևվացումները»: Նման բարեշտկումները չէ, հարկավ, որ պիտի վերջ տալին քաղաքների, մասնավորապես Անիի ու Բջնիի մարդավայրի մասնը, կամ կանխեին երկրի ընդհանուր աչն անկումը, որի մասին վկայում են բոլոր ժամանակակիցները:

Քննելով աղատագրական լեզենդի սոցիալական արմատները՝ տեղն է նշել միջնադարյան հայ աչն հանճարի խոհերը, որոնց մեջ աչնքան պայծառ արտահայտություն է դառել ժողովրդական վարի խավերի և ամենից առաջ քաղաքային պլերսի աղետավոր կացությունը ու փոթորկված ներքին աշխարհը:

Մեր խոսքը Ֆրիկի մասին է:

Ֆրիկը դուրս է եկել հասարակական աչն խավերից, որոնք մոլեկոն ձիգ էին անում վեր բարձրանալ բարեկեցության սանդուղքով:

«Շատ մի գտեցա, եղբայր
Ի Հարգա ևս շատ մի տարի.
Ասցի թ' իմ հանօրս առնեմ
Մեծաթին՝ առանց հրամանի...»²

Այստեղ Ումեկների և Սահմադիների դարի մարդն է մեր առաջ, որ կայուն հարստության և անձնիշխան մեծության աղբյուր էր հուշակում գնովի կալվածքը և զրնդուն սակու բանալիով բացում իշխանության և վաչելքի լաչն դռները:

Սակայն ավերվում է Ֆրիկի երազը, չքանում «քաղաք ու դարբանի» կառուցելու նրա «սակու ցնորը»:

¹ Տե՛ս В. Бартольд, «Персидская надпись на стене Аниисконной мечети Мануचे», էջ 7:

² Ֆրիկ, Դիվան, Նիս-Ենդր, 1952, ԻԳ. 8—9:

Այս մի դարաշրջան էր, երբ թաթարական ավարատումներից դատ հարստություն կուտակելու դյուրին աղբյուրներ էին ավազակությունն ու հափշտակությունները, վաշխառությունն ու ստրկավաճառը, զեղծումներն ու կաշառակերությունը: Բայց ինքը կուտակված հարուստությունն իսկ ենթակա էր հարածուն աղետների ու սլատահարների:

Բանաստեղծը մի պահ տարվել էր այն պատրանքով, թե թաթարների բերած աղետներին ու սլատահարներին վերջ պիտի դնի էլիսան Արղունը, որին նա համարել էր «աստուածազիր թագաւոր»: Այդ պատրանքի մեջ դժվար չէ նշմարել Արղունի հետ կապված տարածուն ակնկալությունների արձագանքներից մեկը:

Քաղաքացիական այն պատերազմը, որ վարեց քրահմինների կրոնին հարած Արղունը խաղամություն ընդունած Ահմեդից էլիսանների դահը խլելու համար, Մարբը որակում է որպես «մոնղոլների ապստամբություն»¹: Ապստամբների վստահությունը Արղունը պիտի գրաված լիներ մասնավոր իր դահակալության սկզբում, երբ հատուկ յառլիկներով կոչ էր անում վերացնել «ամեն բանություն» և «վիրավորանք», հոգ տանել հպատակների վստահությունը նվաճելու մասին, հնարավորություն տալ «ուսյաթներին հանդիսատ սրբատով զբաղվելու բարեշինությամբ և երկրագործությամբ»²: Իրանական սլատմիչների ասելով, Արղունի օրոք աղբատների վրա ծանրացած տուրքերը վերաբարձվում էին հարուստների վրա³: Ասում էին, թե նա սիրում և հովանավորում է քրիստոնյաներին⁴: Այս նույնը կրկնում էին նաև հայ սլատմիչները: Սամուել Անեցու շարունակողը Արղունի մասին գրում էր. «էր յոյժ սիրող քրիստոնէից»⁵: Մի ժամանակադրության մեջ հեղինակը գրում էր նրա մասին, թե էր «յոյժ ծանօթ և սիրող քրիստոնէից օրինացս», իսկ մի այլ տեղ ասում, թե «Աստուածակոչն այն և աստուածազիր Արղունն... նստի դան և թագաւոր ի վերայ ամենայն աշխարհիս. խաղաղանա աշխարհս, խնդան քրիստոնէայք և պայծառանան եկեղեցիք»⁶:

Այս վկայություններն արձագանքում էին անշուշտ այն իրողության, որ ապստամբության միջոցով իշխանություն նվաճած այս

¹ Архив К. Маркса и Фр. Энгельса, V, 232.

² Рашид-ад-Дин, նույն տեղում, III, էջ 113:

³ D'Ohsson, „Histoire de Mongols“, III, էջ 268.

⁴ Նույն տեղում, III, էջ 67 և հետ:

⁵ Ս. Անեցի, նույն տեղում, էջ 163:

⁶ Մանր ժամանակադրություններ, հ. I, էջ 43 և 47:

էլիսանը ևս իր նախորդներից ոմանց պէս պատրաստակամություն էր հայտնել պապին՝ միանալ ֆրանկներին՝ «անօրենների դեմ» կռու-վելու համար¹։ Արդունին մեծարող Ֆրիկն էլ էր սպասում քրիստո-նյա այն թագաւորին, որ ընդառաջելով խալամի դեմ զենք բարձրաց-րած ժողովրդին՝ պատշանից հանելու էր կտրուկ իր սուրը՝ աղա-տելու նրանց տառապող նեղիչների ճանկերից։

«Վասն անմիաբանութեան քրիստոնէից» բանքից պարզվում է, որ Ֆրիկն էլ հավատացած է եղել մի ժամանակ, թե պիտի թագա-վորի քրիստոնեական աշխարհի վրա ազատությունն ու խաղաղու-թյունը, նա ևս սպասել էր քրիստոնյաների թագակիր այն փրկիչին, որը պիտի օգնության հասներ անօրենների ձեռքով կոտորվող քրիս-տոնյաներին։ Ֆրիկը հավատացած էր, թե աստված՝

Յարուցանէ մեզ թագաւոր սուրբ, որ առնէ զարդարութիւն
տնդրէ վրէժս ի թշնամեաց, որ քրիստոնեայց խոր կու փորեն
տորտակէ ըզմեր բակողն...²։

Սակայն Արդունի և նրա քրիստոնյա դաշնակիցների վրա դըր-ված երազապատիր այդ հուշսերը ևս ավերվում են ուրիշ շատերի պէս։ Նրկրի տնտեսական ընդհանուր տագնապը դնալով սրվում է։ Արդունին հաջորդած Քեյլաթու էլիսանի ժամանակ շարաշահում-ներն ու արդարադատության անկումը համատարած էր ու լիակա-տար։ Ֆինանսների ճգնաժամը սաստկանում էր մանավանդ 1282 թվականից հետո հաճախակի դարձած դահընկեցությունների հե-տեանքով։ Հակամարտ գահակալները վատնում էին դանձարանի միջոցները՝ կողմնակիցներ շահելու կամ նրանց հավատարմությու-նը դանձագին անելու նպատակով։ Գահաժառանգների սկսած քա-ղաքացիական պատերազմները հարկատուներին դարձրին զրկթե անվճարունակ։ Դրությունը վատթարացրեց Արդունից հետո եր-կրում բռնկած խաշնամահությունը։ Ապաշնորհ Քեյլաթուի ժամա-նակ փորձ եղավ սկսական դանձարանի սնանկացումն ամօրել թղթադրամ թողարկելու միջոցով։ Սակայն այդ միջոցառումը միայն սաստկացրեց տնտեսական շփոթը³։ Չարաշահումների և ավերում-ների պատճառով ռայտթների մեծ մասը մարդերում թոփնում էր իր

¹ D' O h s s o n, նույն տեղում, IV, էջ 67 և հետ. և H a m m e r-P u r-
g s t a l, „Geschichte der Ilchane“, Darmstadt, 1842—4. I, 394 և հետ.։

² Ֆրիկ, Դիւան, Զ. 75—77 Հմմտ. Բանաստ. XXXIV, էջ 103—107։

³ Bert. Spuler, նույն տեղում, էջ 297 և հետ. նաև նույն տեղում,
էջ 88 և 301 և հետ.։

բնակավայրը, փախչում: Քաղաքներն ու գյուղերը դատարկվում էին: Տեղերում մնացածները, խուսափելով տուրքահավաքներից ու պարտատերերից, ծեփում էին աների մուտքերը կամ թռչնելով դրանց մեջ նեղ ծակեր, ելումուտ անում միայն տանիքներից¹:

Իդուր անցան նաև քրիստոնյաների ազատագրման ապրածուն սպասումները: Քրիստոնյա «անմիաբան» աշխարհը թույլ արձագանք տվեց էլխաանների կոչերին: Եվ թույլ այդ արձագանքը իսկ մարեց իսպառ Արքեպիսկոպոս 1291 թվականին խաչակիրների կրած պարտությունից հետո: Անցնելով հակահարձակման, եպիսկոպոսների սպառնում են հայկական Կիլիկիային: Իր հերթին էլխաանների պետությունը խճճվում է քաղաքացիական կոիվների մեջ և անկարող դառնում որևէ բան անել Կիլիկիայի օգտին: Ղազան խանի դահակալության սկզբում առկա հարստահարություններին ավելացան մուսուլման իշխանների կրոնական հալածանքն ու դաժանությունները: Իր «Գանդատ»-ում Ֆրիկը տրանջում էր.

Այլ կամք ի ձեռս անօրինի,
Որ կու վարեն անգին գերի,
Քանի՞ քակեն եկեղեցի,
Քանի՞ շինեն պիղծ մզկիթնի,
Քանի՞ կանայս թողուն ալբի,
Եւ քանի՞ որր քրիստոնէի.
Որքա՞ն արին հեղուն յերկրի,
Քանի՞ առնեն բան խոտելի²:

Ղազան խանի վարչության տարիների մասին ունենք Ռաշիդ-ադ-Դինի ակնարկությունը, թե քանի որ ոչ ոք չի հոժարում ուրիշ դրամ վերցնել՝ Վրաստանում իսկ սկսել են կտրել էլխանական ոսկեդրամ «Աստուծո և մարգարեի անունով», շնայած որ վրացիները չէին նախաչում Ղազան խանի իշխանությունը³:

Թանկարժեք այս վկայությունը վերաբերում է ոչ միայն բուն Վրաստանին, այլև Հայաստանին, որն այդ ժամանակ Վրաստանի մարզերից մեկն էր համարվում: Իր տեղում տեսանք, որ «աստծո և մարգարեի» անունով դրամ կտրելու հավանական վայրերից մեկն այս սլահին համարվում էր հենց Զաքարյանների Անին: Ռաշիդ-ադ-Դինի գրքում հայերը կամ նրանց ֆեոդալները, օրինակ՝ Մահկանաբերդի և Կայենի Սադուն Արծրունին, կամ սրա որդին՝ Հադ-

¹ Рашид-ад-Дин, III, էջ 250 և հետ:

² Նույն տեղում, հավելված 2, էջ 81—86:

³ Նույն տեղում, էջ 271:

բաւարի իր որմնանկարով հայտնի Խուժու-Բուզան¹, թյուրիմացաբար վրացիներ են անվանված, ելնելով անշուշտ, այն հանգամանքից, որ հայ այս իշխանները վրացադավան էին կամ վրաց թագավորի աթաբեկներ ու սպարապետներ²:

ժամանակի վրաց պատմագրի ասելով՝ Արղունի թագավորութեան վերջում, օգտվելով նրա անբուժելի հիվանդութեանից, Խուժու-Բուզան և նրա կուսակիցները, հեռացնելով Վախթանգ թագավորին՝ կամենում էին Վրաստանի զահը բարձրացնել 1289 թվականին զրաւարտված ու Արղունի հրամանով սպանված Դեմետրե թագավորի որդի Դավթին: Արանց միացավ զորավար Քաշարը, իսկ ավելի ուշ՝ Օսեթիայի թագավորի որդի Փարեշանը³: Կոտայքի Ավան գյուղի մի արձանագրութեան մեջ Դեմետրե թագավորի անունից նրա որդի Դավթիբը գրում էր. — «Ի թվիս ԶԼԴ (1285) յաշխարհակալութեան արքայից արքային Արղունին, ի թագաւորութեան վրաց և հայոց Դեմէտրէի, ևս Դավթի որդի Դեմէտրէ թագաւորին թողի զԱւանայ աշգեաց շարեան վասն միամտութեան սոցա և յերկարութեան կենաց մերոց և թողութեան մեզաց մերոց: Արդ որ ի մերոց կամ յաւատարաց տէր լինի Աւանայ և զհատտատեալ զիրս մեր խափանել շանայ և շարեաւ առնու կամ հորակտաւ ի ջուլհակէ՝ նզովեալ լիցի...»⁴:

Վերջերս հրապարակված է նաև Խուժու-Բուզայի՝ Ավանում թողած արձանագրութեանը. «Թվիս ԶԼԶ (1287) յաշխարհակալութեան արքայից արքայի Արղունին ևս աթաբակ և ամիրսպասաւար Խուժու-Բուզա որդի աթաբակ և ամիրսպասաւար Սաղոնին [թողի] զԱւանայ զաշգեաց շարեան և զջուլհակերոյն հորակտաւն վասն միամտութեան սոցա և յերկարութիւն կենաց ինձ և եղբարց իմոց և յիշատակ [ծնողաց իմոց]»⁵: Այս վկայութեանները կահոր են Խուժու-Բուզայի անվան հետ կապված շարժման քաղաքական բնույթը հասկանալու համար: Որչափ Դեմետրե թագավորը զխա-

¹ Հրատարակված «Xpict. Bortok», СПБ, 1912, I, էջ 35, табл. XXI.

² Նույն տեղում, II, էջ 67 և 134: Կոպիա սխալ է նաև, երբ Բ. Շպուլերը իր աշխատության մեջ Խուժու-Բուզա Արժրուհուն նույնացնում է Ղազան խանի նշանավոր զորավար Խուժու շահի հետ: Տե՛ս B. Spuler, նույն տեղում, էջ 90, ծան. 10:

³ Brosset, Hist. de la Géorgie, I, liv. II, էջ 608:

⁴ Ս մ ր ա տ յ ա ն, Տեղագրութեան Գեղարքունյաց ծովագարդ պալատի, էջ 254:

⁵ Գ. Ղ ա ֆ ա ղ ա ր յ ա ն, Ավանի երկրեղվան ծածկագիր արձանագրութեանը, Երևան, 1945, էջ 20 և հետ:

վորում էր «վրաց և հայոց թագավորությունը», Դավիթը հանդես էր գալիս որպես նրա իրավունքների ժառանգորդ և ակներև է, որ արդեն 1291 թվականից Վրաստանում և Հայաստանում տուկա էր ապստամբական շարժում: 1293 թ. Քեյզաթու խանի կողմից կառավարված Խուբլու-Բուլա Արծրունին այդ ապստամբության ղեկավարն էր հենց: Նշանավոր իր Ողբում Խաչատուր Կեչառեցին նշում էր Խուբլու-Բուլայի, ինչպես և նրանից առաջ 1289 թ. Արղուն խանի հրամանով մահապարտված վրաց Դեմեթրե թագավորի եղևնական վախճանը:

Ղեկավարների գլխատումով վերջ շառած շարժումը Հայաստանում և Վրաստանում հարատևում էր նաև Ղազան խանի թագավորության առաջին տարիներին: Ինչպես վկայում է վրաց անանուն սլաոմիշը՝ Ղազան խանը անթիվ զորք ուղարկեց Սոմխիթ (Լոռի): «Քաթարներն ավերեցին Սոմխիթը, Քարթլին, Թխանիթը, Նրծոն...»¹: Այնուամենայնիվ ապստամբությունն ունեցավ նաև զրադկան արդյունք՝ Թավրիզում, Մարաղայում և այլուր սկսված եկեղեցիների ավերումը շտաբածվեց Անդրկովկասի վրա: Բնորոշ է Ստ. Օրբելյանի վկայությունը. նշելով Նախիջևան քաղաքում հայ եկեղեցիների ու եկեղեցականների դեմ սկսված արշավանքը, նա հարում է «Բայց մեծ գլխաւորքն ոչ թողացուցին քակել զեկեղեցին ակնածեալ ի վրաց զօրացն: Նկին և ի մեծ աթոռն Սինեաց և կամէին քակել զեկեղեցիսն. զօրս կաշառօք և բռնութեամբ ոչ թողացուցար: Կողոպտեցին զվաներն որ ի դաւառին Նախիջաւանաւ իսկ այլ աշխարհս Հայոց, զոր երասխայ գետն հատանէ, մնաց շնորհօքն Աստուծոյ»²:

Արժանապես մուսուլմանական երկրամասերում իսկ վերջ առավ բրիտանյանների հալածանքը: Ղազան խանը մտցրեց մի շարք ուֆորմներ, որոնց նպատակն էր զսպել ծայրամասերում բռնկող շարժումները, չթողնել, որ Անդրկովկասի օրինակը համակի ամբողջ պետությունը:

Հայաստանում և Անդրկովկասում տեղի ունեցող այս իրադրությունների մեջ էր անշուշտ, որ կատարվեց նաև Ֆրիկի ստեղծագործության իդեական հեղաբեկումը: Նրա «Դանգատի»-ի հանրահայտ հակադրություններով միջնադարյան Հայաստանի ըմբոստահույզ միտքը անդրադարձնում էր էպոխայի իշխող ներհակությունները, գծավում տիրող հանրակարգի հետ: Ըստ երևույթին՝ Ֆրիկի այս

¹ Մ Ե Լ Ի ք ս Ե Թ - Բ Ե Կ, Վրաց աղբյուրները, II, էջ 61:

² Օ ր Բ Ե Լ Ե Կ, նույն տեղում, էջ 173:

շրջանի գործերի մեջ տկնհայտ են այն տրամադրությունները, որոնք նույն պահին հուզված էին Հայաստանում և Վրաստանում էլ-խանական ռեժիմի դեմ: Խուլբու-Բուղայի ապստամբության ժամանակ մասսայական ղեկավարությունների ընդերքում ծայր առած և հայ-վրացական զինված ուժերի ղլխավորած այդ շարժման պահին բանաստեղծն ըմբռնում էր արդեն, որ անձնական իր ղեկավարությունների պատճառը «մաստախ»¹ անհաջող գործարքը չէ սոսկ կամ երկրի շահամուղ պաշտոնակալները, այլ՝ թաթարական նեխված կարգերը:

Հիմիկ գրեմարեց բաներս,
 Բը թաթարն եղաւ թաղաւոր.
 Զըրկեց զամենայն աշխարհս
 Բւ զօղերն եղիր մեծաւոր²:

Նա գիտակցում է հիմա, որ զուր է օգնություն սպասել «աստվածազիր» էլիսաններից կամ խաչակիր իշխաններից:

Ու՛ր են թաղաւորք երկրի
 Կամ իւրեանց գանձն ի պահեստի»³:

¹ Ֆրիկի և «մաստախ» խնդրի մասին տե՛ս մեր «Ֆրիկը պատմաքննա-կան լույսի տակ» աշխատությունը, Նրեան, 1955, էջ 19 և հետ.:

² Դիվան, Ին, 19—20: Իր «Ֆրիկի երեք տաղերի մասին» հոգվածում (տե՛ս «Սովետական գրականություն», 1956, № 12, էջ 112) Հ. Ժամկոչյանը այս տաղերի մեջ նշմարել է ոչ թե թաթարական ռեժիմի ընդհանրացած մի պատկերը, այլ արտառնչ էլիսան Արզունի գահակալման տարիքով: Ըստ ժամկոչյանի, Ֆրիկի բաները սկսում են «գրեմարել» հենց այն վայրկյանից, երբ ֆալաքի հարվածների տակ ընկավ «խալամի թաղավոր» Ահմատը: Դուրս է գալիս, որ Ֆրիկը զոհ էր այն էլիսանից, որի մասին Ստ. Օրբելյանը գրում էր թե «խորհեցաւ քակել զօրէնս քրիստոնէից և տանել մութման գամենայն ազգ» (Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 425) և որ, բնդհանրապէս, նա զժողո՛հ էր Ահմեդին հաջորդած Արզունից, թաթար այն գահակալից, որին համարել էր «աստվածազիր» թաղավոր:

Զար քրիստոնեայր տմեն հաւատչ
 Ի յաստուծոյ կաւ խնդրէին:

Անհամոզիչ այս մեկնությունները հարկավորվել են Հ. Ժամկոչյանին, որպեսզի տալացուցած լինի, թե Ֆրիկի «Ընդդէմ ֆալաքին» բանքը գրվել է հենց Արզունի օրոք, և ոչ թե 1295—98 թվականներին, ինչպես մի շարք հիմքերով պնդել ենք մենք (տե՛ս մեր «Ֆրիկը պատմաքննական լույսի տակ», էջ 87 և հետ.):

³ Նույն տեղում, Ի՛ն, 25:

Հարցնում է նա և ինքն իսկ տալիս պատասխանը.

Յիշխան մի յուսալ եղբայր
Ճար չի կայ ի յագամորդուն.
Գրնա ծառայէ նորա,
Որ տէր է անձին ու հոգուն¹:

Հիմա նա չի կարծում անգամ, թե «անձի և հոգու» տեր կարող է դառնալ մարդս՝ ապավինելով սոսկ վանքի կամ եկեղեցու կամարների: Կծու երգիծանքով՝ է խոսում նա անբախտներին ամորթ «բախտավոր» սրբասացների մասին, որոնց սակի նզովող լեզուն և ոսկու վրա դողացող ձեռքը այնքան անհամերաշխ էին միմյանց...

Միայն պորտապարար կղերը չէ, որ ենթակա է բանաստեղծի երգիծանքին: Մի այլ տեղ նա հեղնում է անգամ վանական գիտությունը:

Բանաստեղծը սկսում է գիտակցել նաև, որ պառակտված և անիրավ կարգերից տառապող բրիստոնյա աշխարհը անկարող է տակավին զիմադրել անօրենների բռնաափրությանը: Նա լսել է Արևմուտքի գիտության համբավը, բայց աչք չի գոցում նաև նրա խավարապաշտության վրա:

Չոր դուք գիտուն ազգ կու գիտէր,
Նորա այլ խիստ մեղաց տէր են,
Հաւասար ունին պայծառ զերդ լոյս,
Բայց զխաւարքն կու սիրեն²:

«Վասն անմիաբանութեան քրիստոնէից» բանքում մեր առաջ մերկացնում է քրիստոնյա ֆրանկների դեմքը և հոռոմ կղերի արարքները, նրանց դավադանակութիւնը, զոշաքաղությունը, սիմոնիականությունը, անհանդուրժամատությունն ու բարոյական աշխանդակությունները: Կաթուղիկ եկեղեցու պետերը հալածում են «հերձվածողներին» — առում աշխատվան քրիստոնյաներին: Ֆրիկը վեր է հանում հույն եկեղեցականների բարձրահոգությունը հայերի նկատմամբ:

Հոռոմն խիստ ամբարտաւան,
Հայու՝ ֆրանկին շուն կու ասեն³:

¹ Նույն տեղում, ԶԷ. էջ 17—18:

² Նույն տեղում, Զ. էջ 7—8:

³ Նույն տեղում, 15—16: «Հայու ֆրանկին» ընթերցումը կնշանակէր՝ «լատինադավան հայերին», որ աչքի տուած ունենալով ֆրիկի հայադավանությունը անհավանական է: Կարող է լինել «Հայ ու ֆրանկին» կամ

Ֆրիկը մատնանշում է պետությունների փոխադարձ թշնամանքն ու նրանց երկպառակությունները.

Ամենն ատողը են միմէանց
Բնատէ օտարք ըզմեզ կոխեն.
Դեմ քրիստոնեայր մեծ մեղուցեն.
Որ հանց յերկար դար կու քաշեն...
Թագաւորքն չի հաշտին,
Հետ միմեանց ոխ կու պահեն,
Հանապաղ զար ժողովին,
Եւ զմիմեանս ի սուր քաշեն¹:

Այս փաստերի դիմաց բանաստեղծի միտքը սուղւում է տարակուսանքի անդունդը.

Երբ որ հովիւքն են մուտրած,
Ըզցրուեալ հոտս ո՞նց ժողովեն²:
Ապա ինչ ցեղ յառաջ երթան
Դեմ թշնամոցն կամ ո՞նց յաղթեն...³:
Երբ իրար չեն ի հաշտիլ
Ձաստուած որով հաշտեցընեն...
Ինչպէ՞ս հաճէ աստուած ի մեզ,
Կամ չի թողու, որ հալածեն...⁴:

Հարցնում է բանաստեղծը⁵:

Այստեղից մի քայլ էր դեպի պապիկեյանների ու թոնդրակեյանների միտքը—եկեղեցու հովիւները չէ, որ միջնորդ պիտի լինեն մարդու և աստծու միջև: Փրկութեան կամուրջը եկեղեցու միջնորդութեանը չէ, այլ մարդու հաւատը:

Միջնորդ ընդ մարդ և ընդ աստուած
Այսոր իսկի պատճառ չի կայ...
Ով հաւատով յինքըն դիմէ
Նորա դժոխք իսկի չի կայ⁵:

Բանաստեղծը հուսահատ չէ և ոչ իսկ հոռետես. նա հաւատաւոր է անիրավությունների և անարդարությունների վախճանին:

«Հայուն ֆրանկի»: Վերջին ընթերցումով, ի դեպ, կմեկնաբանվեք Ուսահայեցու (Ուսահայեցի, նույն տեղում, էջ 108) պատմած միջադեպից հայտնի հայհոյանքի քաղաքական բուն իմաստը:

¹ Դիվան, Զ. էջ 23—24 և 29—30:

² Նույն տեղում, Զ. էջ 35:

³ Նույն տեղում, Զ. էջ 69:

⁴ Նույն տեղում, Զ. էջ 56:

⁵ Նույն տեղում, է. էջ 24 և 39:

Նախ ու նասիֆ, քեմխայ ու սաւֆ,
Կուլխաթանիքն, որ դու հազար,
Բարձր ես նըստեր ի վրա խալուզ՝
Յետե տի գաս ազկից ի վար՝¹

«Ընդդէմ ֆալաքին» քերթվածքում, դասնալով ճակատագրին՝
նա ասում է.

Ոչ թուզի, ոչ զալամն օգնէ
՚ի ոչ հարիւր հազար ձիաւոր
Տաս ի վիզն ՚ւ ի վայր ձրդես
Չի մըռես զոչ որ թաղաւոր²:

Չպիտի կարծել, թե սրանով արտահայտւում էր բանաստեղծի
ֆատալիստական աշխարհայացքը: Չարխի և ֆալաքի, Զոհալի և
Թալեհի պատկերներով ըստ էութեան նա կրկնում էր նույն հայաց-
քը, որ հայտնի էր նաև ավետարանից՝

Դառնա առաջինն յետին և յետին լինի առաջին³:

Սոցիալական նկուն վիճակում բանաստեղծի հոգում վառւում
է ազատութեան բուռն տենչը: Անձնական ողբերգութիւնը սրում
է քաղաքական նրա ներհունութիւնը, լարում նրա միտքը թաղավո-
րող բռնութեան դեմ, դարձնում խռովահուշ նրա խոսքը ժողովրդի
ազատութեան և երջանկութեան համար մղվող պայքարի հասու
ղենք:

Նա խորհում է տիրող շարիքների անցավորութեան մասին,
մարդկային կյանքի անկայունութեան հանդեպ անզոր է դուչքի, փո-
ղի, բռնացքի իշխանութիւնը: Համոզված է, որ վերջ պիտի ունենա
նաև թաթար բռնատիրութիւնը:

Այս ալ շի մընա հանցեղ,
Ու ֆալաքն ոչում կարեւոր.
Ձարնու և ձրգէ ի վայր՝
Չհամարէ զոչ որ թաղաւոր⁴:

Յրիկի քաղաքացիական հայացքները, նրա հասարակական-
քաղաքական ձգտումներն ու իդեալները պարուրված են միջնա-

¹ Դ ի վ ա ն, Խ ն, էջ 17—20:

² Ն ու յ ն տեղում, Ի է, էջ 28—29:

³ Ն ու յ ն տեղում, Ի Դ, էջ 24:

⁴ Ն ու յ ն տեղում, Ի է, էջ 21—22:

դարչան աշխարհայացքի բարակ շղարշով: Նրա գրվածքների իդեա-
կան լայամտիվը կյանքի ու մահի կրոնական-քրիստոնեական
ըմբռնումն է: Մի վայրկյան անգամ չի թողնում նա աստծու փեշը,
անգամ այնտեղ, ուր տրանջում է նրա դեմ: Խորհում է արարչա-
գործության և անօրինականության, աստենի ու անդենի, զօրիքի
ու անեծքի, գայթակղության և զղջման կատեգորիաներով:

Հատկանշականն այն է միայն, որ այդ ամենը հագեցած է հի-
մա նոր, այժմեական, աշխարհային, դեմոկրատական իմաստով:
Նույն հուշերն ու ապրումները, կրոնական համադրեստի մեջ իսկ,
հզի են կամ տողորված երկրավոր, հասարակական, ազգային և
համամարդկային հուշերով ու բաղձանքներով:

Ֆրիկի պատկերած աստվածը բարի ու ողորմած չէ միայն, այլև
ցատկոտ ու վրեժխնդիր: Չաղավիինելով միայն նրա «արդար ու
չիրաւի» դատաստանին՝ իր գործերի մեջ բանաստեղծն ինքն իսկ
«զօրիք» է փոխադրում բոլոր հզորներին ու զրկողներին: Անձնա-
կան վրեժի միջոց չէր զօրիքի հավերժական հուրը, այլ հարստա-
հարվածների ու ճնշվածների դատաստան: Հատուցման այն վայրն
է այդ, ուր պիտի կարկամեն ւիրող կարգերի «քաջախոսքը», խո-
նարհեն «բարձր ու հզորքը», մալի և մուլքի և խաղնայի բոլոր աս-
պետները:

Ֆրիկի բանքերը լի են զօրիքի ահեղ տեսարաններով.

Որդուներն ծրծեն դարձնող, այն կարմիր գինոյն փոխանակ.
Այն սաք արներուն փոխան, բոխերիկ վառեն քեզ կրբակ:
Նորվեն գինշ տուռաճ բզբեզ, զինշ կաքաւ ու զինշ նապաստակ.
Ուտեն բզմարմինդ բո ու տանջիս գինշ ծուկն ի տապակ.
Այս են քո մեղաց որդուներն, որ արնկել էիր քեզ դաւակ.
Պահեալ սրնուցեր զնոսա գալըստեանդ քո ունին ակ:

Անմար այս գեհենին բանաստեղծը դատապարտում է բոլոր նեղիչ-
ներին:

Չար ուղիներով երկրավոր բարեկեցություն նվաճելու հեռա-
նկարների մերժում և «բարի գործերով» երկնավոր դրախտ ու դար-
պաս գնելու խրատ: Այս է հետևում Ֆրիկի բոլոր հատկանշումներից:

Սակայն Ֆրիկը չի դոհանում միջնադարյան իշխող մտայնու-
թյունն արապցող նման խրատով: Նա չի խոստանում մարդկանց
միայն երկնային հատուցում, այլև նախատեսում նրանց «բախտի»

Հնարավոր շրջումը երկրի վրա, գծագրում նրանց համար բարեկեցության «աստեղական» ուղիներ: Ձևականորեն դատելով, նա շրջադարձ է կատարում գեղի կենսահաստիչ այն աշխարհագրացումը, որով նշված էր նրա կյանքի առավուտը, «քաղաք ու դարպասնի» կառուցելու նրա «ոսկու ջրնոր»-ների ժամանակաշրջանը: Այնուամենայնիվ նրա նոր կենսահաստումը սկզբունքորեն տարբեր է երիտասարդ տարիների անձնապատան կենսազգացումից: Անձնական երջանկությունը չէ հիմա նրա որոնածը: Մարդու ճշմարիտ բարեկեցությունն ու երջանկությունը նա լծորդում է հիմա ամեն-Քի բարեկեցության և երջանկության հետ, որ հիմնված չէ ճորտերի ու ծառաների շահագործման վրա:

Հարկնով Ֆրիկի այս ուտոպիան հեռու էր սոցիալիստական ուտոպիա լինելուց: Գյուղատնտեսական և արհեստավորական մանր արտադրությունների վրա հանգչող ֆեոդալական հարաբերությունների պայմաններում նա կամ նրան ժամանակամերձ որևէ ուրիշը անկարող պիտի լիներ հանգել արտադրության սոցիալիստական կազմակերպության մոֆին: Նրա հասարակական իդեալը ավելին չէր, քան գեմոկրատական հավասարականություն-էգալիտարիզմ՝ խարսխված անհատական աշխատանքի և անհատական ունակությունների ազատ կենսագործման վրա: Ֆրիկի դարաշրջանում այդ գաղափարն իսկ ավելին չէր, քան գաժան իրականությունը հեգնող մի պատրանք: Այնուամենայնիվ, տիրանալով համայնքային ու համքարական կազմակերպությունների ներսում կամ գրանցից դուրս գտնված հայ կեղեքված ու ճնշված մասսաների մոֆերին, այդ պատրանքը կաբող էր սրել ու հրահրել նրանց ազատագրական պայքարը, պայքար, առանց որի հայ ժողովուրդը անշնչացած կլիներ առտնին իշխողների ու օտար նվաճողների կրոնիկների տակ:

Չհափշտակված ազատագրական լեգենդի վերսխաններից որևէ մեկով, նախապես Ֆրիկը ևս ըստ էության կանգնած էր այն տեսակետի վրա, որից ելնում էին լեգենդին փաքող հայ իշխող դասակարգերի գաղափարախոսները: Հայաստանի և Անդրկովկասի ճնշված ու հարստահարված քրիստոնյա ժողովուրդների համար սկզբնապես նա ելք էր որոնում լեգենդի խոստացած «քրիստոնյա թագավորի» ռազմաքաղաքական միջամտության մեջ: Ի վերջո նա վճռապես հրաժարվում է արագիցիոն այս դիրքավորումից և գծագրում հայ և անդրկովկասյան քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրման նոր հեռանկար:

3. ԵԿԵՂԵՅԻՆ ԵՎ ԼԵՊԵՆԴԻ

Եկեղեցու դերը Հայաստանի ֆեոդալական սիստեմի մեջ: Գր. Նարեկացիին, Լաստիվերտցիին, Շնորհալին, Լամբրոնացիին և ուրիշները, որպես ազատագրական խոհերի արտահայտիչներ: Ազատագրական լեզենդը «կղերական հերյուրանք»: Կղերի հուսախաբությունները հույներից և ֆրանկներից: Ազատագրման գերբնական ուղիների բառգը: Մխիթար Գոշն իբրև ֆաղափական մտածող: Վարդան Այգեկցին և կիլիկյան ուտոպիան:

Աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների փոխհարաբերությունները Հայաստանի անկախության ժամանակ: Եկեղեցու արտոնված դրույունը օտար տիրապետությունների ժամանակ: Եկեղեցական կալվածատիրությունն ու պատրոնածը նախամոնղոլական և հետմոնղոլական դարաշրջաններում: Շահադիտական տրամադրությունների անը Եկեղեցու մեջ: Առտնին և Եկվոր ֆեոդալների մերձեցումը Եկեղեցու միջոցով: Ստեփանոս Օրբելյանը և Սյունյաց դպրոցի սկզբնավորումը: Ձուգահեռներ Գոշի և Օրբելյանի միջև:

Քրիստոնեությունը մուտք գործեց Հայաստան Սիրիայից ձամ Կապադոկիայից, այսինքն՝ այնպիսի վայրերից, որոնք պայքարում էին կայսերական Հռոմի դեմ: Հպատակ այդ երկրների ու սրանց միացող Հայաստանի դարձը դեպի քրիստոնեություն՝ հեթանոս Հռոմն ընկալում էր որպես իր դեմ բարձրացած ապստամբություն: Երրորդ դարի վերջերին և չորրորդի սկզբներին ապրած Եվստոատոսի վկայարանության մեջ պահվել է ուշագրավ այս տեղեկանքը. «Ի սոյն իսկ Ժամանակի համբաւ իմն հասանէր ի լսելիս անօրէն իշխանին, — խոսքը Սերաստիայում կամ Սատալայում նստող հռոմեական եպարքոսի մասին է, — իբրու թէ ամենայն աշխարհն Հայաստանեայց և Կապադոկիա ընդդիմամարտ եղեն թաղաւորական հրամանին, և միաբանութեամբ յապստամբութիւն իմն թեակոխէին, և զկնի գնալով քրիստոնէական հաւատոցն անփոփոխ տնելով զմիտս ի Յիսուս ոմն զոր և աստուած քարոզեն»¹: Հռո-

¹ Տե՛ս «Վարդ և վկայարանութիւնք սրբոց», Վենետիկ, 1874, հ. Ա., էջ 435 և հետ.:

մեական լեզեռնների ուժով Դիոկղետիանոսն ու Մաքսենտիոսը ապարդյուն ջանքեր էին անում ճնշելու լայն ծավալ ընդունած ապստամբական այս շարժումը։ Քրիստոնեության դեմ Հայաստանում սկզբնապես պայքարում էր նաև Հռոմի դրածո Տրդատ Թադավորը։ Տրդատի դարձը և քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հռչակվելու հանգամանքը երկրում արժարժված հակահռոմեական օպոզիցիայի արտահայտությունն էր։

Դառնալով պետական կրոն, քրիստոնեությունը հանդես եկավ որպես Հայաստանում հազթանակող ֆեոդալական աշխարհակարգի գաղափարական կռվաններից մեկը։

Նոր կրոնը տարածվում էր Հայաստանում մի ժամանակ, երբ ստրկատիրական կարգերի քայքայման և նոր կազմավորվող ֆեոդալական հարարերությունների զուգընթաց՝ վերասերվող քրիստոնեությունը ստրուկների փայփայած ազատության և հավասարության բաղձալի հեռանկարների իրագործումը մեղսամած երկրից տեղադրում էր երկնքում, ուր և պատկերվում էր հանդերձյալ կյանքը։ Սկսելով իր վարդապետությունը մասնավոր սեփականության և հարստահարության ժխտումից, երրորդ-չորրորդ դարում քրիստոնեությունը հանդիսանում էր արդեն կրոնական մի ուսմունք, որ ընդառաջում էր մասնավոր հողատիրության ու ֆեոդալական հարստահարության վրա հանդուդ ֆեոդալիզմի պահանջներին։

Հանդիսանալով «ֆեոդալական սիստեմի առավել ընդհանուր սինթեզը և սանկցիան»¹, հայ եկեղեցու կազմավորումը տեղի էր ունենում մեծապես ֆեոդալական հողատիրության հիմքերի վրա։ Ֆեոդալական աստիճանավորման սիստեմով էր ստեղծված անդամ հայ եկեղեցական հիերարխիայի իննհարկանի կառուցքը։ Եկեղեցական վերագաս աստիճանը ստորագասի համար «հոգևոր տեր» էր, ստորագասը վերագասի հանդես՝ «ծառա»²։

Զարմանալի չէ, որ հայ նախարարական դասի հետ միասին եկեղեցին պայքարի մեջ մտավ ստրկատիրության սիստեմի վերապրուկներով բեռնավորված Արշակունյաց դինաստիայի ու պետականության հետ։ Մասամբ հենց եկեղեցու և նախարարների այդ միացումն է, որ արագացրեց Արշակունյաց թագավորության անկումը։

Նախարարական դասին համերաշխ էր ընթանում եկեղեցու քաղաքական վարքագիծը հաճախ նաև հետադաշում։

¹ Фр. Энгельс, Крестьянская война в Германии, М., 1952, стр. 34.

² Մ. Կ ա դ ա ն կ ա տ ու ա ջ ի, նույն տեղում, էջ 219։

Հանրածանոթ է եկեղեցու մասնակցությունը ազատագրական
այն պատերազմների մեջ, որ մղում էր հայ ժողովուրդը Սասա-
նյան Իրանի դեմ: Անհայտ չէ նաև արդասավոր այն գործունեությու-
նը, որը ծավալեց հայ եկեղեցին նորաստեղծ դրերի և գրակա-
նության միջոցով՝ հայերի կուտուրական ինքնուրույնությունը պար-
սիկների կամ հույների հանդեպ պաշտպանելու համար:

Իհարկե, հայ նախարարական տների զինված ուժն ու նրանց
քաղաքական իշխանությունը անհրաժեշտ էր կղերին ոչ միայն
«այլասեուից» բռնությունը զիմադրելու համար: Հայ ֆեոդալների
իշխանությունը, նրանց «կենտրոնացած բռնությունը»՝ պետք էր
կղերին նաև եկեղեցական հողերի վրա նստած դյուղական հա-
մայնքների զիմադրությունը ճնշելու գործում: «Աղանդավորների»
դեմ պայքարելու գործում դավանակից իշխանության զինված բա-
զուկը եկեղեցու տաավել տպահով հենարանն էր:

Եկեղեցու բարձր իշխանությունը իրեն ենթակա ստորադաս
կազմակերպությունների հանդեպ պաշտպանում էր եկեղեցական
հիերարխիայի միասնության սկզբունքը: Վանական-եկեղեցա-
կան կալվածատիրությունը ու վանականների մշակած լեզուն, զիրը
և գրականությունը, վանական ուսումնասիրությունն ու գիտությու-
նը հանդիսանում էին ֆեոդալական Հայաստանի եկեղեցապետա-
կան միավորման ազդու և համատարած գործոններ, նոր կազմա-
վորված ֆեոդալական հարարերությունների ամրացման ու պաշտ-
պանության զորեղ միջոցներ:

Ընդլայնելով իր իրավասությունների սահմանները, կղերը միշտ
ավելի մերձավոր մասնակցություն էր ունենում քաղաքական հա-
մակենտրոնացման միտված զինատիրանների գործերին, ստանձ-
նում քաղաքական բանագնացների և հաշտարար միջնորդների դեր
և միջամտում աշխարհիկ ֆեոդալների գործերին օրհնության կամ
հանդիմանության թղթերով: Հայաստանի օրենսդրությունը ստա-
նում է եկեղեցական գրավոր կանոնադրումների կերպարանք, ընդ-
գրկելով և կարգավորելով հայ համայնքների ոչ միայն եկեղեցա-
կան, այլև երբեմն նրանց քաղաքացիական կենցաղը:

Հայտնի չափով քաղաքական դեր էին կատարում եկեղեցական
ժողովներն ու նրանց սահմանած կանոնները: Աշխարհիկ ֆեոդալ-
ների քաղաքացիական դատարաններից ոչ նվազ ազդեցիկ էին եկե-
ղեցական ֆեոդալների ձեռքն անցած քրեական դատարանները,
որոնց գործունեությունը չէր դադարել անգամ օտար տիրապետու-
թյունների օրոք: Պատահական չէ, որ ինչպես հայկական իշխանու-

Թյունների օրոք, այնպես էլ օտար տիրապետությունների ժամանակ եկեղեցական գերագույն իշխանությունները ղեակողւմ էին իրենց աթոռը աշխարհիկ նստոցների մոտերքում:

Օտար բռնաաիրությունների հանդեպ եկեղեցու ներկայացուցիչներն այս շրջանում ստանձնում էին հաճախ գիվանադետների պաշտոն՝ հանդես գալիս երբեմն աղերսանք, երբեմն գիմադրություն կազմակերպողների գերում: Խալիֆաթի դեմ հայ ֆեոդալների վարած արտաքին պատերազմները հաճախ հրահրվում էին կրոնական մարտակոչերով: Մի տեսակ քաղաքական պատերազմ էր նաև հակաբաղկեզոնական այն պայքարը, որ տանում էր եկեղեցին Բյուզանդիայի դեմ:

Բյուզանդական քաղաքականությունը հայ ֆեոդալական թագավորությունների մեծ մասը վերածեց կայսերական դավառների: Եկամտաբեր հայ թեմերը, վանքերն ու ծխերը նա ձգտում էր ավարդարձնել հույն կղերին: Լիկվիդացնել Հայաստանի ուրույն կարգերը և ենթարկել այն Բյուզանդիայի վարչակարգին, այս էր կայսերական քաղաքականության նպատակը: Կայսերական սատրապների վաղեմի հասկացությամբ Հայաստանն այլ ինչ չալիտի լինեք, քան հույն-հռոմեական մի ծայրամաս, ուր իշխողը լինելու էր հույն լեզուն, տիրող հավատամքը Քաղկեդոնի դավանանքը: Ռազմական կցումը պիտի ավարտվեր կուլտուրական և դավանաբանական ասիմիլյացիայով: Ժառանգելով հին հռոմեական այն տեսությունը, որի համաձայն կրոնական գերիշխանությունը (*jus sacrum*) քաղաքական գերիշխանության (*jus publicum*-ի) մի մասն է սոսկ, կայսերական իշխանությունը համարվում էր ոչ միայն պետության, այլև եկեղեցու գլուխ: Հայաստանը դռնալու էր կայսրության կամքին հույնի «դաստակերտ», զուրկ տնտեսական-քաղաքական և կուլտուրական-դավանաբանական որևէ առանձնահատկությունից: Մի քաղաքականություն էր այս, որ հուզում է իր դեմ ոչ միայն հայ մասսաների, այլև հայ իշխողների դժգոհությունը: Մենուդ է առնում Բյուզանդիայի դեմ պայքարող իրանական խմբավորումը՝ V—VI դարերում և արաբական խմբավորումը՝ VII—VIII դարերում: Դժգոհության նույն այդ աղբյուրից էր առաջանում և ուժ ստանում հայ «միաբնակների» բաղմադարյան պայքարը Բյուզանդիայի կողմից հովանավորված քաղկեդոնական դավանաբանության դեմ:

Իրենց հերթին իրանցիները և արաբները, հրաժարվելով կրոնական հալածանքի քաղաքականությունից, նպատակահարմար էին համարում Բյուզանդիայի կողմից քաղկեդոնական պրոպագանդի

դեմ պաշտպանութեան առակ առնել քաղկեդոնականութեան դեմ պայքարող «միաբնակ» հայերին: Այս մի հանգամանք էր, որ նշանավոր շափով պարտավորեցնում էր հայ եկեղեցականներին, երբեմբ դարձնելով նրանց՝ իսլամական պետութունների քաղաքական զինակիցներ: Հետագայում հաճախ նույն տեսակ փոխհարաբերութուններ մշակվում էին նաև հայ եկեղեցականների և հույն ու ֆրանկ «միաբանողների» դեմ նրանց դավանաբանական անկախութունը պաշտպանող թուրք, թաթար և պարսիկ իշխողների միջև:

Հայ Բազրատունիներն առաջ էին տանում համակենտրոնացման իրենց քաղաքականութունը սկզբնապես դաշնակցած հայ եկեղեցու հետ: Հայաստանի և Անդրկովկասի Բազրատունիների զլխավորած միասնութունը քայքայվելուց հետո՝ հայ եկեղեցին հայ ֆեոդալական միակ կազմակերպութունն էր, որ հավակնում էր կարծես զբաղել հայ պետականութեան թափուր տեղը, ներկայացնել հայերին օտարների առաջ, բանակցութուններ վարել նրանց հետ հայ ժողովրդի անունից: Հույների և ֆրանկների առաջ հայ եկեղեցու ներկայացուցիչները հանդես էին գալիս ոչ միայն որպես հայ եկեղեցու, այլև որպես հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներ:

Մեծարելով Վասիլ II-ին՝ Գր. Նարեկացին շեշտում էր միաժամանակ հայ եկեղեցական ֆեոդալիզմի առանձնահատուկ դիրքն ու պաշտոնը: Այդ եկեղեցին, գրում է նա, «ազատ է միանգամայն ի յամենուստ ծառայութենէ. դշխոյ (=թագուհի, արքայուհի) պաշտելի անշնչական եկեղեցի տայ կեանս և մահու իշխէ»¹: Ահա ինչ էր նրա համար տեսանելի եկեղեցին: Այս մի պատկերացում է, որ հետագայում արծարծվելու էր հայ եկեղեցու հիերոկրատական հավակնութունների հիմնավորման համար: Նարեկացին հեռու էր նաև աշխարհիկ ֆեոդալիզմը մերժելու մտքից: Արժրունյաց ֆեոդալական պետականութեան հանդեպ նա քարոզում էր հլու հնազանդութուն: Վասպուրականի Գագիկ թագավորի որդի Աբուսահլ Համադասպի հրամանով գրած «Մեկնութիւն երգոց երգոյն Սողոմոնի» աշխատութեան վերջում նա գրում էր, թե Քրիստոսի հրամանն է «հնազանդ լինել թագաւորաց իբրև Աստուծոյ»: Նման հայացք դավանողին դժվար է պատկերացնել տիրող կարգերի դեմ ընդվզողի դերում:

Հունական բռնադրամների և սելջուկյան ներխուժման առիթով կաստիվերացին ասում էր թե՛ թշնամին հաղթում է ոչ թե՛ զենքի

¹ Գր. Նարեկացի, Մատեն ոգրերգութեան, գլ. 26:

ուժով, այլ աստծու բարկության պատճառով: Մարդկային մեղքն է թուրքերի և հույների բերած պատուհասների աղբյուրը և մարդկային զարհուրանքը, խոստովանությունն ու ապաշխարանքը՝ դրանց նպատակը. տանջելով մեղավորներին՝ աստված կամենում է «տիրական իշխանությամբ» ստատել և խրատել նրանց¹: Պատմագիրը սոսկ «բարոյական վերանորոգության» մեջ չէր որոնում հայերի փրկությունը: Խոստն էջեր է նվիրել նա Մանազկերտի ինքնապաշտպանության նկարագրությանը, ուր ցույց էր տալիս, որ թշնամին զորեղ է ոչ թե բաց մարտադաշտում, այլ ռազմական կամ քաղաքական մանյուրի մեջ, հանկարծակիի բերելով քրիստոնյաներին կամ օգտագործելով նրանց պառակտվածությունը: Կանգնած հույների, հայերի, վրացիների և արխաղների քաղաքական միասնության դիրքերի վրա՝ նա շեշտում էր այն միտքը, թե «ըստ տէրունի հրամանի՝ թագաւորութիւն բաժանեալ ոչ կարէ կալ, այլ կործանեալ է»²: Մռայլ գույներով է բնութագրել նա թուլամորթ Հովհաննես Սմբատ թագավորին և դավաճան հայ իշխանավորներին՝ Գետադարձին, Մադիսարոսին, Վեստ Սարգսին: Կծու խոսքերով էր ներկայացնում Կոստանդին Մոնոմախ կայսրին, որը փոխանակ հոգալու աշխարհի խաղաղության, հեծելազորը պարենավորելու և բաղմացնելու մասին՝ «միշտ ուտելեաց և ըմպելեաց պարատեալ, զաղբս մեծացուցանէր» և հպատակ աշխարհներից հավաքած զանձեքը «ի բողից ծախսն վճարէր»³: Նարեկացու պես նա ևս մեծարում էր թշնամուն դիմադրող Վասիլ II-ին, զոհունակությամբ արձանագրում նրա հաղթությունները խաչի թշնամիների դեմ⁴:

Հաջորդ դարում նման մտայնության հետևում էր նաև Ներսես Շնորհալին: Նկեղեցական ֆեոդալների համար Շնորհալին նեցուկ էր որոնում քաղաքական իշխանության մեջ: Քահանայապետական իշխանությունը, համոզված է նա, կարող է բարձրանալ, հենված միայն թագավորական իշխանության վրա: «Բայց քանզի աթոռ թագաւորութեան մերոյ, որով և քահանայապետական իշխանութիւն յառաջանայ, բարձեալ է այժմ ի բռնակալութենէ ալաղդեաց, — ասում է նա, — նորին աղագու և հայրապետութիւնս հալածեալ ի հայրենի աշխարհէ և աթոռոյ, յօտաջ աշխարհ տարաբերի պանդըխտութեամբ»⁴:

Հայ եկեղեցու աստանդական պետերին Շնորհալին նմանեցնում

¹ Լ ա ս տ ի Վ ի բ ո յ ի, Ն ու լ յ ն տեղում, էջ 137:

² Ն ու լ յ ն տեղում, էջ 107 և հետո:

³ Ն ու լ յ ն տեղում, էջ 97:

⁴ Ն. Շ ն ո Ր հ ա լ ի, Թ ու ղ թ Ը ն դ հ ա ն բ ա կ ա ն, էջ 200:

էր այն աշխարհներին, որոնք, որսորդներէլց ու շնեքից հալած-
ված, պատուարվում էին քարանձաւներէ մեջ:

Շնորհալին քարոզում էր լիվլիւդացնէ ստրկատիրութեան մնա-
ցուկները: Սաստում էր սանձարձակ մեծատուններին, հուսադրում
աղքատներին:

Զգե՛րեալսն ի յարկսն դարձուցէր
Եւ բղձառայսն ազատեցէր...
Տուր մեծատանց բզբուշտիւն,
Եւ աղքատաց յուսադրուիւն:

զրում էր նա¹: Շնորհալին չի խոստանում տառապողներին սոսկ երկ-
նային մխիթարութեան, այլ և հորդորում նրանց «յուսով սպասել
այս Կենաց»: Այս Կենաց փրկումի հուշը նա կապում էր հիմնա-
կանում խաչակիրներէ հետ:

Նոր խաչակրութեան հեռանկարը հետեցնելով վաղեմի նախա-
դուշակութեաններէլց՝ Շնորհալին հաւատարմացնում է, որ զրա հետ
կապված ազատագրական հուշերը չեն բխում սոսկ իր սրտից, այլ
ընդհանրական եկեղեցու բոլոր բարեպաշտ հաւատացյալների և
հեռաւեա գուշակների հոգուց:

Բաց այս խնդման՝ բա՛ն աւետեաց,
ո՛չ միայն իմս՝ է խորանաց.
Այլ բոլորից՝ բարեպաշտաց,
Եկեղեցեաց՝ հանրականաց:
Զոր բնիքեաց՝ ի սուրբ տառից,
նախագուշակ՝ տեսնողաց.
Տամ աւետիք՝ տիեզերաց,
յուսով սպասել այսբը կենաց:
Եւ յառաւերստ՝ շարշարանաց.
Սեւ տոկալ՝ արբումականաց²:

Հռոմեացիները պիտի զօրեղանան նորից և հալածեն անհավատնե-
րին, եկեղեցիները լուսավորվեն և աշխարհը խաղաղվի.

¹ Ն. Շնորհալի, Բանբ չափու, էջ 272:

² Ն. Շնորհալի, Ողբ Եղեւթոյ, Փարիզ, 1827, էջ 87: Ուշադրով է.
որ 1829 թ. Շահան Զրպետի կազմած բնագրում Շնորհալու վերջին տողերը
տրված են այլ, կործէս գիտափորձով էւրպով փոխված, ձեռով:

Այդտեղ ավանդ է.

Կամ աւետիք՝ տիեզերաց,
Յուսով սպասել՝ այնք կենաց,
Եւ յառաւերստ՝ շարշարանաց
Տեսել տոկալ՝ արբումականաց:

Տե՛ս «Ողբ Եղեւթոյ», Տիփլիս, 1829, էջ 105 և հետ:

Մինչև Լըրումն երկրի եկեալ,
Դատաւորանին օրքն մերձեալ,
Ապրտամբաց յերկրէ բարձեալ
Եւ արդարոց թաղաւորեալ¹:

Լատին խաչակիրներից Շնորհալին պահանջում էր ռազմական և քաղաքական նույն առաքինությունները, որպիսին պահանջում էր Լատովեացին՝ հույն կայսրներից: Աղաչավոր խոսքեր է ուղղում Շնորհալին իր «հարազատներին»՝ Լուսավորչին ու նրա ղափակներին՝ աղաատել հայ ժողովուրդը իրենց անեծքի կապանքներից, միջնորդել ասածու առաջ «բաւնալ զյասուումն պատուհասի յանցանաց, զոր մարգարէացան զալ ի վերայ մեր, հալածել զյարուցեալսն ի վերայ, և փրկել զմեզ ի բերանոյ առիւծուց, աղաատել զգերեալսն ի տանէ կապանց՝ որք նստին ի խաւարի, և դարձուցանել զամենեւեան յաշխարհն հայրենի, որով ի ձեռն Զօրաբարելի զորդիան Իսրայէլի, յարուցանել թաղաւոր արդար և իշխան չիրաւունս Աստուծոյ հաստատեալս»²: Մի այլ տեղ նա խնդրում էր ասածուց ի մի ժողովել նորից տաժանյալ, վարատյալ և երկրի երեսով մեկ ցրված հայերին «ի սեփական ի բնիկ և ի հայրենի երկիրս և ի դաւառս հայկազեան վիճակի» նորոգելով նրանց, կազդուրելով և հաստատահիմն անելով նրանց՝ «թաղաւորական և հայրապետական ճոխութեամբ և ամենայն որպիսութեամբ բարեաց»³:

Նման տրամադրություններ գտնում ենք նաև սրեմավոր մի այլ Պահլավունու, Գր. Տղա կաթողիկոսի Երուսաղեմի առման կապակցութեամբ գրած պոեմում: Տղան հավատացած էր, որ Երուսաղեմը պիտի ոտի կանգնի նորից և, հենվելով զրոց կանխատեսությունների վրա, ասում էր.

Ձի կանխասաց գիրն լըցցին
Երգարանեայն ի սաղմոսին.
Թէ երանի օրք հատուցին
Քեզ փոխարէն զոր կրեցին...⁴

Աստծու պատիժ համարելով Երուսաղեմի անկումը, Գր. Տղան չի բնկնում անհուսութեան դիրկը: Աստծու միջամտությունը, ասում

¹ Ն. Շնորհալի, Բանք չափաւ, էջ 531:

² Ն. Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, էջ 126:

³ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 1661, էջ 113 և հետ.: Ձեռագիրն ընդօրինակված է 1594 թվականին:

⁴ Dulaurier, „Recueil etc.“, նույն տեղում, 1, էջ 300:

է նա, դրդում էր մարդկանց քաղել իրենց մեղքերը՝ խաչ բառնալով
Քրիստոսի դերեղմանն աղատելու համար.

Ծերքն առ մանկունսն ձայնէին,
Սնունանով զանուն քաջին,
Մանկունք ծերոց ակն ածէին
Հոտ պատուական ալեաց նոցին...
Ապա ի պահ անդ դիմէին,
Որպես դաւինս ողջակիզին,
Տային զինքանքս սուսերին,
Վասն յուսոյ վերնոյ ուխտին¹:

Շնորհալու և Գր. Տղայի քաղաքական գիծը շարունակում և հրատարակախոսական եռանդով զարգացնում էր Լամբրոնացին: Չար է կամ բարի, — ասում է նա, — մարդկային բնությունը, բայց ոչ մարդկային այս կամ այն ազգը: Արգասավոր այս միտքը հանդիսանում է Լամբրոնացու հայացքների հիմնակետը և հաղորդում նրա խոհերին ունիվերսալ-քաղաքական բնույթ, դարձնում հեղինակին քրիստոնեական եկեղեցու ինքնատիպ մտածողներից մեկը: Մարդկանց շար ու բարի ազգերի տրոհելու փոխարեն նա առաջարկում էր դասակարգել նրանց բոլոր նրանց շար ու բարի «կամքերի» ու «կարծիքների»:

«Մարտ մեր հասարակաց, — գրում է նա, — լիցի առ հասարակաց մեր թշնամին սատանայ. իսկ առ եղբայրս հանդարտք ուսաք լինել հանապաղ»: Արժարժելով, այս միտքը՝ նա դիտում է.

«Անմիտ՝ կամք շար ստացան ոմանք ի մարդկանէ, և ոչ բնութիւն ազգին է շար, Հոռոմին կամ Հայոյն, կամ այլոց սեռից. զի և ի Պարսից բազումք հաճոյացան Աստուծոյ և ընտրին: Արդ՝ քո այնքան կուրացեալ յատելութենէն մինչ զի ոչ միայն զկարծիս ազգին այլև զազգն ողջուն բամբասես. և ի նմանէ դոհութեամբ հրաժարես»²:

Լամբրոնացին նշում էր, որ սելջուկ թուրքերը զավթել են եկեղեցու ֆունկցիաները. կաշառք վերցնելով, նրանք եկեղեցականներ են ձեռնադրել տալիս և կաշառքով եպիսկոպոսներ նստեցնում վիճակներում. սելջուկների օդնությամբ եպիսկոպոսները վիճակներ են խլում միմյանցից³: Արձանադրում էր նաև այն փաստը, որ վանքերը դառնում էին հիմնողների ժառանգություն ու վանական հողերի

¹ Dulaurier. «Recueil etc.» նույն տեղում, I, էջ 276—277:

² Ն. Լամբրոնացի, Ատենաբանութիւն, նույն տեղում, էջ 175 և 194:

³ Ն. Լամբրոնացի, Խորհրդածութիւն ի կարգս եկեղեցւոյ և մեկ-նութիւն խորհրդոյ պատարագին, Վենետիկ, 1847, էջ 526 և հետ:

վրա նստած գլուղացիների ճորտացման միջոց: «Երէցն մատուռ մի շինէ և զՔրիստոսի ժողովուրդն վասն աշտորիկ որդեացն և կնոջն ծառայ թողու յաւիտեան թէ հովուեն և թէ ոչ, և արեղայն վանք շինէ և զեղբայրութիւնն որ ի Քրիստոսի անունն ժողովին՝ քուերորդոյն ի գերութիւն մատնէ... Եւ եպիսկոպոսքն... կենօք ընտանեացն վիճակեն՝ որպէս զինքեանց սեպհական»¹. «Եպիսկոպոսք զվիճակս, հարք զվանորայս, քահանայք զեկեղեցիս՝ մարմնական ընտանեացն գրեն որպէս զմարմնական ժառանգութիւն... սակս որոյ ի վերայ միմեանց յարուցմունք, կաշառք իշխանաց և տոկոսիք վասն վիճակաց և վանորէից... Եւ այսպէս ամենայն եկեղեցիք արեւելից յանդերժ ծառայութիւն մատնեցան ի շարագործ հովուացն. ուստի այժմ տագնապին, շարշարին, և ի բաղմութենէ հարկացն զղուեալ տառապին»²: Լամբրոնացու էջերից ակնհայտ է դառնում այն պայքարը, որ այս հոգի վրա արծարծվում էր եկեղեցու և նրա կեղեքումներին ենթակա ժողովրդի միջև: Նրան մանավանդ զայրացնում էր «ամոթալի» այն փաստը, որ ժողովուրդն ավելի գոհ էր սելջուկներից, քան քրիստոնյա իշխողներից, որոնք ըստ երևույթին շարարկում էին շնորհավաճառքի սրբակտիկան ավելի մեծ չափերով, քան անում էին սելջուկ զավթիչները³:

Այս փաստերից Լամբրոնացին չի անում հնարավոր եղբայրացություններ: Մարդկանց սոցիալական տրոհումները նշմարելու և հանուն ազատութեան և մարդասիրութեան սոցիալական պայքարի դադափարին հանդելու փոխարեն՝ Լամբրոնացին կրկնում էր սոսկ խաչակիր «եղբայրությունների» քարոզած հայացքները, կառուում կրոնական տրոհումների սկզբունքին: Եղբայրութեան գաղափարը նրա մոտ ընդգրկում է միայն քրիստոնյա աշխարհը: Դատապարտելով քրիստոնյա զավանությունների հակամարտն ու խտրականությունը և առաջ քաշելով նրանց «միութեան» գաղափարը, Լամբրոնացին նրանց հակադրում է՝ շարակամ «տատանային»՝ հեթանոսների «բռնատիրութեանը»: Քրիստոնյա «բարեկամների» միությունը Լամբրոնացին համարում էր Հայաստանի փրկութեան միջոց: «Աստի սկսաք լինել առանց թաղաւորի և իշխանութեան, — գրում է նա, — յայսմ հետէ եղաք ստորուկք հեթանոսաց տէրութեանն. կարգ մեր

¹ Ն. Լամբրոնացի, Խորհրդածութիւն ի կարգս եկեղեցւոյ և մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին. Վենետիկ, 1847, էջ 523 և հետ.:

² Նույն տեղում, էջ 535 և հետ.:

³ Նույն տեղում, էջ 526:

ի բայ հատեալ հաղթիւք շարին յարմատոյն՝ սկսաւ սին սաղարթիւքն լինել: Ժողովուրդք անիմաստք, և առաջնորդք ագէտք և մանկունք, իշխանք՝ գողակիցք գողոց, և եկեղեցիք սլանդոկք և մաքսատունք օտարաց»¹: Ծանր այս դրությունից ելնելու պատրանքով կամբրոնացին զիմուղվում է ոչ միայն դեպի լատին Արեւմուտքը, այլև դեպի Բյուզանդական կայսրությունը: «Յեցեսցուք զգրգուէալ եկեղեցին մեր ի գաւազան երկաթի»²: Ելնելով այս տեսակետից, նա առաջարկում է օրինակ առնել վրացիներից. «Տեսցուք թէ հատուածեալն ի մէնջ ազգ վրաց ի նոսա (ի յոյնս) յեցեալ, որքան օրքստօրէ ի Քրիստոս պաշտօնանան. արդ գոնեա անագան և մեր զնոյն խոկասցուք»³. զրում է կամբրոնացին: կամբրոնացին աշքի տուաջ ունեւ հույն եկեղեցուն հարած վրաստանի վերելքը Թամարի դարում և այն ակնկալությունները, որ ունեին Զաքարյանները հայ-վրացական համագործակցությունից:

Քաղաքական տրամադրություններից զուրկ չէին նաև Արեւելյան Հայաստանի եկեղեցականները:

XII դարի սկիզբներին ապրած Հովհաննես Սարկավազը հայցում էր աստծուց՝ պարտություն հասցնել Հայաստանի թշնամիներին և «փառք» ակնկալում հայ ժողովրդի համար: «Երացիք մեր անբարիշտք նախատեն զմեզ,— ասում էր Սարկավազը զիմելով աստծուն,— Կորազուխ զմեզ առնելով և Կոխան ռաից. զերծուցես զմեզ վասն անուան քո հզորի... Տանջեսցի Փարաւոն, Եգիպտոս սատակեսցի. դարձեալ փառաւորվեսցի ժողովուրդ քո բարեառհմիկ և սիրեցեալ, պարիսպ աշգուշ քո նորոգեսցի վերստին. բարձրացցի ցանկն, աշտարակքն կանգնեսցին, մի կոխեսցեն զսա անցաւորք, ճանապարհաց» և այլն⁴: Անտարակույս Սարկավազի այս սաղատանքներն ուղղված էին Հայաստանն ասպատակող սելջուկների դեմ, և նա երազում էր երջանիկ այն ժամանակների մասին, երբ նորից պիտի վերականգնվին հայ պետականության սահմաններն ու նրա ազատությունը պաշտպանող ֆեոդալական բերդերն ու աշտարակները⁵:

Քաղաքական-կազմակերպչական իրենց դերը եկեղեցական կամ վանական դործիչները կատարում էին նաև ազատագրական տե-

¹ Ն. Լամբրոնացի, նույն տեղում, էջ 168 և հետ.:

² Նույն տեղում, էջ 192:

³ Նույն տեղում:

⁴ «Սոփերք», ԺԷ, էջ 33:

⁵ Նույն տեղում, էջ 33 և հետ.:

սիւնների ու գուշակութունների տարածման միջոցով: Եկեղեցականների անուանով էին նվիրագործվում կամ նրանց ձեռքով գրվում, խմբագրվում, ընդօրինակվում ու տարածվում հայ ազատագրական լեզենդն արծարծող այդ երկերը: Գուշակելու կամ մարգարեանալու ֆունկցիան, հայ հեթանոս քրմերի դասային մենաշնորհներից մեկը, միջին դարերում գործավ հայ քրիստոնյա եկեղեցականների գրական-հասարակական պարտականութունը: Այս մի հանգամանք էր, որ առիթ է տվել ոմանց միջնադարյան Հայաստանի ազատագրական հայացքներին արձագանքող այս գրականութունը բացառապես կղերական-եկեղեցական միջավայրի ծնունդ համարել: Տեսլական գրականութունը դիտվել է սոսկ որպես «հայ-ազգային շարժումը» ղեկավարող «հայ-կղերական դիվանագիտության հերյուրանք»¹:

Որքան ճիշտ է լեզենդը «կղերական հերյուրանք» հռչակող այդ տեսությունը: Ճիշտ է, որ սովորաբար եկեղեցականների անուանով էին նվիրագործվում կամ նրանց ձեռքով ձևավորվում ու տարածվում տեսական երկերը: Բայց չէ՞ որ գրեթե միայն եկեղեցականների հետ էին կապված կամ նրանց ձեռներում էին կենտրոնանում նաև միջնադարյան Հայաստանի ամբողջ գիտությունն ու գրականութունը: Հիմք է տալիս դա բացառապես կղերի դասային «հերյուրանք» համարել մեկը կամ մյուսը, տեսնել դրանց մեջ զուտ կղերական քաղաքականության կամ կղերական գաղափարաբանության արգասիք:

Հայտնի է, որ եկեղեցականներ էին մեծ մասով այն գրողները, որոնց գործերի մեջ երևան է գալիս նաև հայ միջնադարյան պոեզիայի աշխարհային մոտիվները: Այնուամենայնիվ համարել այս սոսկ կղերական կամ եկեղեցական տրամադրությունների կամ գաղափարաբանության արդյունք՝ հնարավոր չէ: Քաղաքականության մեջ, — գրում է Լենինը, — այնքան կարևոր չէ, թե ո՞վ է անմիջականորեն սլաշաղանում որոշ հայացքներ: Կարևորն այն է, թե ո՞ւմ են ձեռնառն այդ հայացքները, այդ առաջարկները, այդ միջոցառումները»²:

Ակներև է, որ մեղ զբաղեցնող գեղքերում եկեղեցական սքեմ կրող մարդիկ հասարակական կյանքի ընդերքում տեղի ունեցող տեղաշարժերի թարգմաններն էին նախ և առաջ: Նրանք կարող էին գլխավորել հասարակական-քաղաքական շարժումը, ազդել դրանց

¹ Ճ. Կ. Լ. Ե. Բ., Խոջապահ կապիտալ, Երևան, 1934, 1, էջ 35, 102 և 114:

² Վ. Ի. Լ. Ե. Բ., Երկեր, XIX, էջ 39:

ընթացքի կամ ելքի վրա, դնել դրանց իդեոլոգիական ձևավորման վրա իրենց դասակարգային աշխարհայեցողության դրոշմը: Ազատագրական լեգենդի միջոցով կարող էին երևան գալ հայ կղերի կամ նրա «գիվանագիտության» ուրույն պահանջներն ու ակնկալությունները՝ կանգ չառնելով լեգենդի արմատական վերախմբագրման կամ, եթե կուզեք, անգամ դրական «հերյուրանքի» առաջ: Գերազանցորեն այդպիսի մի «հերյուրանք» էր հենց, ինչպես տեսանք, «Դաշանց թուղթը»: Սակայն անգամ «Դաշանց թուղթը» զուտ կղերական պահանջների ու ակնկալությունների արտահայտություն չէր: Դրա մեջ խաչաձևվում էին լատին եկեղեցականների գիվանագիտական լարախաղացությունները, հայ աշխարհիկ և եկեղեցական ֆեոդալների կիլիկյան որոշ շրջանների և սրանց հետ կապված քաղքենի վերնախավերի բաղձանքն ու երազանքը: Այլև չմոռանանք, որ հերյուրված այդ թղթի մեջ ներհյուսված են դարավոր հնություն ունեցող պատմական սոսափելիներ ու ֆոլկլորային նյութեր: Ավելի ևս սխալ կլիներ զուտ կղերական միջավայրի կամ կղերական գիվանագիտության ու դադափարախոսության հետ կապել Մեսրոպ երեցի, Ազաթոնի կամ Կողեռնի տեսիլներն ու գուշակությունները: Պատմական կոնկրետ հանգամանքներում կղերը կարող էր օգտագործել և, ինչպես քանիցս պիտի տեսնենք, երբեմն նաև օգտագործում էր այդ նյութերը կամ վերակադապարում դրանք իր նպատակների համար, սակայն դրանց մեջ արտահայտված, դարեր հարատևած և բազմաթիվ իր ճշուղավորումներով հայ հասարակական աշխարհ ծաղկերում տարածված ու արմատացած ակնկալությունները կղերական հեղինակները մեն-մենակ, «հերյուրել» չէին կարող: Պատմական իրողություններին խեղամուտ լինելու և լեգենդի ծագումն ու դարգացումը գիտականորեն լուսաբանելու փոխարեն «հերյուրանք»-ի լիբերալ տեսությունը միայն գոհճիկ պարզունակություն է մտցնում պատմական բարդ ու խճողված հարցերի ուսումնասիրության մեջ:

Տեսլական այդ երկերը, ինչպես և վերը նշված եկեղեցական մաղթանքները գրվում էին այն ժամանակ, երբ դեռ լիովին սպառված չէին հույն կայսրների կամ ֆրանկ խաչակիրների ռազմական ուժերը կամ՝ Զաքարյանների ու նրանց ենթակա հայ ֆեոդալների տիրապետության ժամանակ, երբ կանգուն էին դեռ «հայոց և վրաց թագավորության» մարտնչող բանակները: Ենթադրվում էր, որ աստված օգնելու է իրեն գիմոզներին՝ մարդկանց միջոցով: Աստված, ասում էին խաչակիրները, փրկում է դերված Սիոնը ֆրանկ-

ների ձեռքով, ուստի և հռչակում էին իրենց կատարածը, որպես «gesta Dei per francos» — ֆրանկների միջոցով ասածո կատարած գործեր»։ Միայն հույների կամ ֆրանկների ձեռքով չէ, որ «գործելու» էր աստված։ Աստծո մատը խաչակիրները որոնում էին նաև իրենց արևելյան դաշնակիցների և սրանց թվում հայ ֆեոդալական բանակների ունեցած կամ ունենալիք հաջողությունների մեջ։

Սակայն սահում էր ժամանակը, փոխվում էին հանգամանքները։ Գոլորշիանում էին ոչ միայն հույների, այլև ֆրանկների վրա դրված հույսերը։ Նդեսիայի հայ կառավարիչ Թորոսը թևարաց դիմալորեց խաչակիրներին, բայց վերջ տալով նրա կյանքին, խաչակիրները սևփական կոմսություն հիմնեցին Նդեսիայում։ Հայ ֆեոդալների ձեռքից խլվում էին նրանց կալվածները, բերդերն ու իշխանությունը։ Զուր չէր Շնորհալին նշավակում ոչ միայն «անօրեն հափարացիներին», այլև «սուտանուն քրիստոնյաներին»։

Տեսանք, որ երես շուռ տալով հույներից, Ուռհայեցին մի ժամանակ հույսեր էր կապում ֆրանկ ազատարարների հետ։ Բայց ի վերջո նա երես դարձրեց նաև ֆրանկներից։ Տակավին խաչակրաց առաջին արշավանքի ժամանակ նա համոզված էր, որ ֆրանկների նվաճելիք երկրները բաժին պիտի լինեն միայն հույներին և ֆրանկներին. «զի դամենայն դաւառսն, որ յառաջ լեալ էր Հոռմոց, թափեն ի Պարսից և տան զայն թագաւորին Ալեքսին, և աշխարհն Պարսից և Արաւիկաց եղիցին ազգին Փռանդաց»¹։ Հետագայում նա ականատես եղավ իրողությունների, որոնք բացահայտում էին Քրիստոսի գերեզմանը ազատող ասպետների թալանչիական նկարագիրը. «առին զօրքն Փռանդաց անթիւ գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ և անհամար ծառայս տանէին ի յաշխարհն Փռանկաց»², — գրում է պատմիչը։

Ազահությունից ու ընչաքաղցությունից զերծ չէր անգամ մեծարված Բալդուինը՝ Նդեսիայի կոմսը։ Ահա Ուռհայեցու ռեալիստական գրչով գծված նրա սրտիկերը։ «Պաղտինս այս էր ի մեծամեծաց տանն Փռանդաց, այր քաջ և պատերազմող, մարմնովն սրբասէր և մեղաց ատեցող և բարուրն հեզ և ցած, այլ յաւեր ճարտար և յափշտակող անյագուրդ, գանձուց և արծաթոյ անկուշտ և ի տուրս ընչից նուազ...»³։

¹ Ուռհայեցի, էջ 255։

² Նույն տեղում, էջ 312։

³ Նույն տեղում, էջ 340։

Թե ինչ բերեց ֆրանկների ափրապետությունն Արեւելքի քրիստոնյա բնակչությանը՝ այդ մասին եւ պատմիչն արձանագրել է բաղմամբով էջերս։ Առաջին հուսացումներից խարված՝ նա գրում էր թե՝ «Փառաւոր իշխանքն եւ գլխաւորքն նոցա հատան, եւ իշխանութիւն նոցա լանարժանան եւ յոչոքան անկաւ եւ վասն այնորիկ յարուցին հալածանս եւ չարչարանս ի վերայ հաւատացելոցն Քրիստոսի ի ձեռն սաստիկ արծաթասիրութեան իւրեանց»¹։ «Ի վերանս եւ ի յանիրաւութիւնս եւ յաւերս անողորմապէս վարեցան ի վերայ քրիստոնէից», — գրում է Ուսհայեցին²։ «Վասն զի փոխանակ՝ փրկութեան՝ անցումն արարին հաւատացելոցն», — ասում է նա մի այլ տեղ³։ Պատմիչը շեշտում է հատկապէս ֆրանկների սաստիկ արծաթասիրությունը⁴ եւ զրա հետ լծորդված նրանց չարագործությունները. «Զի հանապաղ վասն գանձի առնելոյ անիրաւարար չարչարանօք յաւեր եւ յապականութիւն դարձուցին զերկիր. եւ յամենայն ժամ պարտաւալ կային եւ այլ ոչինչ առնէին, բայց միայն նստեալ խորհէին զչարութիւն, զհիլաւ եւ զամենայն ճանապարհս չարեաց սիրէին, բարեաց եւ ամենայն երախտեաց մոռացողք»⁵։ Ի վերջո ճշմարտութիւն այս պատմիչը հարում է թե՝ «զբաղում անիրաւութիւնս նոցա կամէի գրել, բայց ոչ համարձակեցաք, զի ընդ իշխանութեամբ նոցա էարք»⁶։

Այս ամենից հետո բնական է, երբ Ուսհայեցին հաւատացնում էր, թե Ներսէս Պարթևը գուշակել է ոչ միայն երուսաղեմի ասումը ֆրանկների ձեռքով, այլ եւ նրա անկումը՝ ի հատուցումն նրանց գործած մեղքերի...⁷։

Նզեխիայի անկումը գալիս էր արդարացեալու Ուսհայեցու մեկնարանությունը։ Թվում էր նրան այդ պահին, թե արդեն մոտ է Նեոսի երեւման ժամանակը⁸։

Որչափ հայերի ուղմական կամ քաղաքական օգնականը ծառայում էր եկեղեցիների վերամիափորման նպատակին, հայ եկեղեցու ղեկավարները հարկադրված էին լինում վերադառնալ եւ շատ հաճախ նույնիսկ բացասական դիրք գրավել հույների կամ ֆրանկ-

¹ Ուսհայեցի, էջ 303 եւ հետ։

² Նույն տեղում, էջ 284 եւ հետ։

³ Նույն տեղում, էջ 315 եւ հետ։

⁴ Նույն տեղում, էջ 309 եւ հետ։

⁵ Նույն տեղում, էջ 239։

⁶ Նույն տեղում։

⁷ Նույն տեղում, էջ 253։

⁸ Նույն տեղում, էջ 230։

ների նկատմամբ հայ ազատագրական լեզունդի մեջ ներդրվող քաղաքական և ազգամական ակնկալությունների հանդեպ:

Հովհաննես Գրատխանակերացի կաթողիկոսը օգնություն էր խնդրել Կոստանդին Ծիրանածին կայսրից «հապարացիների» դեմ: Հուլյներն օգտվեցին առիթից և բանակցությունների համար հրավիրեցին նրան Պոլիս: Սակայն կաթողիկոսը չկամեցավ հետևել հրավերին, ինչպես խոստովանում է ինքը՝ «զմտու ածեալ թէ զուցէ գտցի սբ և ընդ ակամբ հայեացի սբ զանդ երթալն իմ ի Քաղկեդոնիտն յարակեցել ինձ համարեալ: Եւ ապա այսպէս ոչ կամեցաւ զնալ ի դաշնակցութիւն մասաց ակարաց»¹: Բայց միայն երկդիմի պատասխաններով չէ, որ եկեղեցականները մերժում էին քաղկեդոնականների գինակցությունը: Հայտնի է Մայրապոմեցու, Օձնեցու, Քորայրեցու, Տուտեորդու, Գոշի, Վանականի, Վարդանի հակաքաղկեդոնական կատաղի գիմադրությունը հյուսիսային Հայաստանում, կամ Մաթուսաղայի ու Սա. Օրբելյանի հակամիաբանողական պայքարը Սյունիքում: Նման պայքար վարեցին Գլաձարի վարդապետարանը և սրա ափանդները ժառանգած Տաթևի վանական դպրոցը՝ լատին ունիտորների դեմ:

Այս պայմաններում Հայաստանի ազատագրման Արևմուտքից ակնկալված քաղաքական կամ ազգամական երաշխիքները եկեղեցական հեղինակների մոտ կորցնում էին հեղհեղ իրենց ղեկավարները: Քաղաքական պայքարից կամ գիվանագիտական բանավարություններից առավել հայ եկեղեցականների ճնշող մեծամասնությունը բռնում էր աստուծու լաշն փեշերից և նրա սղորմածությունից ակնկալում հայերի փրկությունը...

Քրիստոնեական եկեղեցին, գրում էր Կ. Մարքսը, արգարացնում էր ինչպես անտիկ սաբկությունը, այնպես նաև ֆեոդալական ճորտատիրությունը: Ծնշվածների նկատմամբ ճնշողների դործած բոլոր զազրելիությունները նա հռչակում էր «հատուցում նախածին մեղսագործության կամ այլ մեղքերի գիմաց և կամ փորձություն»²: Երբ հղում է ամենակարող տերը մարդկանց քաղկեդոնական համար՝ Այդ իսկ պատճառով է հենց, որ եկեղեցին «խրախուսում է անկալմակերտ ամբոխի երկշտությունը, ինքնարհամարհանքը, ինքնանվաստացումը, հպատակությունը, հնազանդությունը»²:

Այս բնութագրությունը լիովին համապատասխանում է նաև

¹ Յովհաննէս Կաթողիկոս, նույն տեղում, էջ 236:

² К. Маркс и Фр. Энгельс, Сочинения, V, стр. 173.

միջին դարերի ընթացքում հայ եկեղեցականների իշխող տրամադրությանը ընդհանրապես և նրանց քարոզած սոցիալական ու քաղաքական սկզբունքներին առանձնապես:

Իրենց մեկնությունների ու քարոզների մեջ հայ եկեղեցական հեղինակների մեծ մասը շատ հաճախ արժարժում էր այն միտքը, թե նեղությունը և անձկությունը նշան է աստվածային սիրո կամ որ չարը հասցնում է աստված «ի վրէժ ներհակ գործոց»: Մարդկանց երկրավր շարահրությունները հայ կղերը ընկալում էր որպես արդար հատուկում կամ որպես աստված երանություն հրաշխիք: Հատկանշական է, երբ ձեռագրերից մեկը, նկարագրելով Հայաստանում տեղի ունեցող ավերածությունները, հարում է «և մեք ընդ այս խնդամք, զի ի վեճակն Քրիստոսի եմք»¹: Ազատության երկրային օրինատացիան տեղ է անում եկեղեցու երկնային օրինատացիային: Նշմարվում էր մի հուսակայան միայն՝ ասածու ողորմությունը:

Շատ դեպքերում եկեղեցական հեղինակները նշում են հին տեսիլները՝ հայերի պատուհասները նրանց մեղքերով բացատրելու համար միայն, զանց առնելով ազատագրական այն տեղեկությունները, որոնք շարագրված են դրանց մեջ²: Շատ ձեռագրերում, երեխ հենց այդ պատճառով, պահվել են ազատագրական տեսիլների ահարկու վերջվածքները միայն՝ Նեոի դալուատի և Քրիստոսի վերջին դատաստանի նկարագրությունները: Մեր նշած տեսիլներից դատ հանդիպում ենք բաղմաթիվ ուրիշները թաղմանական կամ ինքնուրույն, որոնց նյութը դառնում է դարձյալ Նեոի և Քրիստոսի դալուատի շուրջը: Այսպես, Հիսուսիստոս Բոստրացու «Կասն կատարածի աշխարհի և Նեոին», Եպիֆան Կիսրիացու «Յաղագս յայտնութեան Նեոինն որդւոյն կորստեան» գրվածքները, Բենիկ վարդապետ Վանանդեցու տեսիլը, որ ցույց էր տալիս «զոստկալի դալուատն յահ և երկիւղ մեղ» և այլն³: Շատ անգամ տեսիլների թլատման պատճառը պիտի բացատրենք Գրանկների և հույների մասին դրանց մեջ հանդիպող դեպքերը զանց առնելու ցանկությամբ: Պատմիչներից ու տաղասացներից ոմանք հիշում են Կոստանդինոսի և Սեղբեստրոսի հետ կնքված դաշինքի մասին, բայց խուսափում են նշել դրա քնկրատական տեղեկեցները: XIII դարում երեան եկավ անգամ

¹ Հայկական ՍՍՌ. Մատենադարան, ձեռ. № 4692, Թ. 613բ.:

² Հմմտ. օրինակ Թ. Ա. ր ծ ու ն ի, նույն տեղում, էջ 314 կամ Մ ա դ ա ր ի ա ա ր ե դ ա, նույն տեղում, էջ 3 և հետ., հմմտ. նույն տեղում, էջ 57:

³ Հմմտ. Տ ա շ ե ա ն, Յուզակ ձեռ., էջ 17ա. և 1006:

նոր մի տեսիլ Հովհաննես Գառնեցու անունով, ամբողջովին ուղղ-
ված դավանափոխության դադարի դեմ: Այստեղ արժարժվում էր
այն միտքը, թե դժոխքի բաժին պիտի դառնան բոլոր նրանք, «որ
կամեցան ազգէ յազգս փոխել և արհամարհեցին զմի մկրտութիւն և
եղեն Հոռոմ կամ Ֆրանգ կամ Սսորի»¹:

Դիմադրելով ինտերվենցիայի դադարիսին՝ եկեղեցու ղեկա-
վարները հակադրում էին դրան հայ եկեղեցու միութեան և անկա-
խութեան դադարը, հիմնավորելով և պաշտպանելով իրենց
դիրքերը հաճախ միայն դավանաբանական արգումենտներով: Սա-
կայն եկեղեցական միջավայրից ասպարեզ եկավ նաև միջնա-
դարյան Հայաստանի և Անդրկովկասի խոշորագույն քաղաքական
մտածողներից մեկը, որը հակադրվելով ունիվերսալ եկեղեցու դա-
դարի մեջ սքողված ինտերվենցիայի դադարիսին՝ առաջ էր քա-
շում հայ աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների ոչ միայն եկեղեցական
այլև քաղաքական անկախության դադարը:

Մեր խոսքը «Դատաստանագիրք հայոց» կոչված գրքի հեղինակ
Մխիթար Գոշի մասին է:

Նշանավոր իր գործին ձեռնարկեց Գոշը 1184 թվականին, մի
ժամանակ, երբ հեռու Կիլիկիայում և Անդրկովկասում հայ ֆեոդալ-
ները, հեցած մի կողմից քրիստոնյա խաչակիրների, մյուս կողմից
«հայ և վրաց թագավորության» վրա՝ կենաց և մահու կոխվ էին տա-
նում Ատրպատականին, Ռումին և Սելյուքոսին տիրացած սուլթաննե-
րի և էմիրների դեմ: Հայ ներքնաշխարհի խոշորագույն բաժինը գտն-
վում էր այդ պահին Ելտիղույանների և շահի-Արմենների ձեռքի
տակ: Սրանց իշխանության տակ էին արդեն Հարավային Ադրբեյջա-
նը, Խլաթի երկիրը, Սյունիքը և Առանը, որի կենտրոնը այդ պահին
Գոշի ծննդավայրն էր հենց՝ Գանձակը: Օտար այդ իշխողների ան-
միջական դրոհներին ենթակա էին Շիրակը, Լոռին, Արցախը և
Շիրվանը:

Օտար այդ նվաճողները որոշ վայրերում դեռ չէին վերացրել
տեղական ֆեոդալների տիրույթները, այլ միայն ստորադրել էին
դրանք իրենց ղերատեսչությանը, պարտադրելով որոշ հարկերի ու
ստուրբերի: Այնուամենայնիվ եկվորները սկսում էին արդեն միջնա-
մշտել տեղական կյանքին իրենց ռազմավարչական կարգադրությու-
ններով կամ ներս թափանցել հպատակների առօրյայի մեջ շարիա-
թի իրավունքով ու դատավարությամբ: «Դատաստանագիրքը» կազ-

¹ Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, նույն տեղում, էջ 334 և հետ:

մեկու գլխավոր շարժառիթներից մեկն էր հենց՝ հետ պահել քրիստոնյաներին—ըստ երևույթին ոչ միայն հայերին, այլև մուսուլմանահպատակ քրիստոնյա մյուս ժողովուրդներին — օտար դատարաններից, «զի մի վասն ոչ գոլոյ դատաստան երթիացեն առ ալլազգիս ի դատաստան»¹, կամ, ինչպես ավելի որոշ շեշտված է մի վարկանառում՝ «զի մի ի պատճառս ոչ լինել զբոլ դատաստան՝ երթիցեն առ ալլազգիս»²:

Այս մի պահանջ էր, որ, ըստ երևույթին, առաջացել էր նախ և առաջ գյուղում և քաղաքում սաստկացած դատակարգային հակադրությունների հանդամանքներում: Պատահական չէ, գուցե, որ հայ օրենսդիրները՝ Դավիթ Ալավկա որդին և ինքը Գոշը, քաղաքացիներ էին, Անդրկովկասի բազմամարդ և բազմազգ ֆեոդալական և առևտրական հանգույցներից մեկից՝ Գանձակից: Գոշի հետ գրեթե միաժամանակ ձեռնարկելով օտար օրենսդրքերի հայացմանը, Ներսես Լամբրոնացին ուղղակի շեշտում էր այն պահանջը, որ պիտի գահացում ստանար զրախով: Ըստ նրա հաղորդագրության՝ 1193 թվականին Գրիգոր Տղա կաթողիկոսին զիմում եղավ Կիլիկիայի Բաղաֆաղիների և զավառսբնակիչների կողմից սահմանել քաղաքացիական օրենքներ, քանի վոր հրապարակի վրա գործում էին միայն մուսուլմանական օրենքները, որոնք չէին կարող բավարարել քրիստոնյաների պահանջներին³:

Ինչպես Կիլիկիայում, այնպես և Անդրկովկասում այդ պահանջի գահացումը հրատապ բնույթ ստացավ, մանավանդ, հայ քաղաքական կյանքի այն աշխուժացման շնորհիվ, որով նշված է Զաքարյանների և Ռուբինյանների վերելքի ժամանակաշրջանը: Այդ շրջանի հետ է շաղկապված Լամբրոնացու գործունեությունը Կիլիկիայում և Գոշի գործունեությունը Անդրկովկասում: Սակայն նշանավոր այս գործիչների միջև գոյություն ունի ոչ միայն պատմական զուգադիպություն, այլև ակնհայտ հակադրություն: Եթե Լամբրոնացին զիմադրում էր Իկոնիայի և Եփսոսի սուլթանություններին՝ առաջ քաշելով ընդհանրական եկեղեցու գաղափարը և ճանապարհ հարգարկելով քրիստոնյա Արևմուտքի ռազմաքաղաքական միջամտության առաջ, Գոշը զիմադրում է ընդհանրական եկեղեցու

¹ Մ. Գ ո շ, Դատաստանագիրք, Վաղարշապատ, 1880, նախադրություն, էջ 11:

² Նույն տեղում, ծան. Ժ.:

³ Գ. Զ ա ր ր հ ա ն ա լ ե ա ն, «Մատենագարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», էջ 755:

գաղափարին՝ տեղական եկեղեցիների խնդիրներում և տեղական քրիստոնյաների համագործակցության մեջ որոնելով առաջավոր-ասիական սուլթաններին ու էմիրներին հաղթահարելու հնարը: Սակայն միայն երկրի սլաշտպանության խնդիրը չէ, որ շարժառիթներ էր առաջացնում «քրիստոնեական» օրենսդիրք ունենալու համար: Օրենսդրքի սլահանջը առաջանում էր նաև Հայաստանի և Անդրկովկասի ֆեոդալական հասարակության ներսում սրվող սոցիալական և քաղաքական ներքին հակադրությունները մեղմացնելու պահանջից, և առաջին հերթին՝ ֆեոդալական տիրող հարաբերությունների դեմ պայքարող գյուղական մասսաների դիմադրությունը հաղթահարելու և սրանց ուժերը «աբտաֆին րշնամու» դեմ համակենտրոնացնելու կարիքից:

Ո՞րն է «Դատաստանագրքի» տեսական հիմքը: «Նախադրության» մեջ ասված է. «Աստուած ի սկզբանէ ի բնութիւն մարդոյն սահմանեաց ընտրել զիրաւացիին»: Մովսիսական օրենքի պատճառը «Բնաւորական օրինաց» է ասելով: Ավետարանը, իր հերթին, «լրումն է բնութեան օրինացն և Մովսիսականին»¹:

Այս հայացքները Գոշն արժարժում էր մի ժամանակ, երբ, ինչպես գրում էր Էնգելսը միջնադարյան Գերմանիայի մասին խոսելիս՝ «տերտերների ձեռներում» քաղաքականությունը ու իրավագիտությունը, ինչպես և բոլոր մյուս գիտությունները, վերածվում էին աստվածաբանության սոսկական ճյուղերի և նրանց նկատմամբ կիրառում նույն այն սկզբունքները, որոնք իշխում էին աստվածաբանության մեջ: Եկեղեցու դավանանքը դառնում էր միաժամանակ նաև քաղաքականության արքայի տառ և բիրելիական տերստերը ամեն մի դատարանում ստանում օրենքի ուժ: Անգամ այն ժամանակ, երբ կազմվում էր իրավաբանների առանձին դաս, տակավին երկար ժամանակ իրավագիտությունը գտնվում էր աստվածաբանության խնամքի տակ»²:

Գոշը չէր անտեսում սուրբ գիրքը: Նա ոչ միայն չէր անտեսում այն, այլև ելնում էր հենց դրանից: Սակայն հետաքրքրականն այն է, որ նա մոռենում էր այդ աղբյուրին քննարար. բիրելիական իրավախոհության մեջ խսկ նա որոնում էր բնական հիմք: Թեպետ և նա բացորոշ չէր հակադրում բնական օրենքը «աստվածային օրենքին», այնուամենայնիվ որոշ քաջ էր անում դեպի այն դրույթը, թե

¹ Դատաստանագրք, էջ 6:

² Ф р. Э н г е л ь с, Крестьянская война в Германии, էջ 33:

իրավական հարաբերությունները պիտի կարգավորվեն ոչ թե աստվածային, այլ բնական օրենքներով: Ցայտուն կերպով երևան է դալիս բնական օրենքի դադարափարը, Գոշի մեզ նախածանոթ հողային իրավունքի տեսության հռչակավոր «Ազատ յԱրարչէն եղև մարդկային բնութիւն, այլ ծառայել տէրանց յազադս պիտոյից եղև հողոյ և ջրոյ» դրուշթի մեջ: Ինչպես դեռ պիտի տեսնենք, Գոշը չէր կանգնած մարդկանց բնական հավասարության տեսակետի վրա. նրա կարծիքով մարդիկ բնությունից տկար են կամ հզոր և տկարի հնազանդումը հզորին մի օրենք է, որ դալիս է աստծուց: Հատկանշական է սակայն, որ պաշտպանելով ֆեոդալական իրավակարգը, Գոշը չի փորձում «աստվածային» օրենքի ուժով արդարացնել ֆեոդալական իրավակարգն ու հողատիրությունը: Ֆեոդալական ստրկության հիմքը նա նշմարում էր միայն սրով նվաճած կամ փողով գնված սեփականատիրական իրավունքի մեջ: Եվ եթե մարդկային ռեալ փոխհարաբերության արդյունք է տիրողի և ծառայի ֆեոդալական կապը, նշանակում է, որ ըստ Գոշի, մարդկային բնական իրավասահության ճանապարհով է, որ պիտի կարգավորվի այդ կապը: Քրիստոնյա ստրուկները կարող են ազատվել, եթե լրացել է նրանց ծառայության ժամը կամ ավելի վաղ, եթե ի վիճակի են հետ գնել իրենց ազատությունը:

Գոշը չէր սահմանափակվում բիրլիական կամ կանոնական հրահանգներով, կամ դրանց սխուլաստիկ մեկնարանություններով. հաճախ նա հանդես է դալիս բնության օրենքով հիմնավորված քրիստոնեական մարդասիրության ուրույն առաջարկներով: Հիմնական իր միտվածությամբ նա ջանում է մեղմացնել մանավանդ մովսիսական խստաշար օրենքների տրամադրությունը, բարեփոխել իրավական հին նորմերը «բնական օրենքի» և «քրիստոնեական բարոյականության» սկզբունքներով: Նա ձգտում էր համերաշխություն ստեղծել այդ սկզբունքների, ֆեոդալական ռեալ հարաբերությունների ու կյանքի դործնական պահանջների միջև: Ելնելով բնական օրենքի և քրիստոնեական մարդասիրության սկզբունքներից, նա պահանջում էր, որ արդարադատության կշեռքը ճշտի ու սրբագրի ֆեոդալական սրի կամայական դատաստանը:

Կարեւորն այն չէ միայն, որ մարդկանց ազատությունը Գոշը բխեցնում էր նրանց բնությունից, այլև այն, որ մարդկանց անազատ կացությունն իսկ նա կասկած է հղի և ջրի նկատմամբ նրանց

1 Մ. Գ. 2, Դատաստանագիրք, էջ 94:

ունեցած բնական կարիքների հետ: Այս մերձեցումը միջոց է տալիս օրենսդրին ուշադիր լինել բնական այդ կարիքներին և կոնկրետ առաջարկներ անել շահագործվող պոլազայիտային կացությունը բարեշտկելու համար¹:

Շատ որոշ դրսևորել է Գոշը վերանորոգչական իր ուղեգիծը տակավին խոսքով Գանձակեցու վկայաբանության մեջ: Խոսքով Գանձակեցին սպանվել է 1167 թվականին: Վկայաբանությունը պըրված է 1167—1174 թվականների արանքում. ըստ երևույթին՝ Նւտկուզի՝ Արցախի խուժելու կամ Կապանի թագավորությունը աննեքսելու տպավորության տակ Գոշը տալիս է այդպիսի ժամանակի քաղաքական կացությունը բնորոշող այս նկարագրությունը: «Ի ժամանակս բռնակալութեան ղեմացւոց (=էլամացւոց. խոսքը սելջուկների մասին է, Ս. Հ.) յորում վաղ ուրեմն բարձեալ էր թագաւորութիւնն Հայոց ի սպառնալուռ, և անտէրունչ շրջէին մնացորդք իշխանաց որ ընդ բնաւ աշխարհս վարատեալք ոչ հնազանդելով միմեանց, մանաւանդ այնորիկ՝ որք բնակեալք էին յամուրս աշխարհին Արցախայ, աւաղակաբար կելով ի լերինս և ի դերձ տեղիս և յանցս ճանապարհաց նստելով, առնուին կապուտ կողոպուտ յամենայն աղգաց՝ յորս յաղթելն կարէին և նեղութիւն ոչ սակաւ հասուցանէին քրիստոնէից հարկս խնդրելով»: Արցախի հայ ֆեոդալների ընթացքը մերկացնելուց զատ Գոշը նշաւակում է ֆեոդալական պարտիկուլյարիզմը, դատապարտում հայ և վրաց այն իշխաններին, «որք լաւ համարէին ի ստրկութեան կալ ամենայն աղգաց, քան թէ հնազանդել միմեանց և կեալ յազատութեան: Վասն այսորիկ,— հարում է նա,— նեղեցան և տառապեցան յանօրէն և յամբարիշտ աղգաց, յորդուց Քնտուրայ և Իսմայէլի և յՍղեմացւոց, որոց առաւել ծանր էր քան զերկաթ լուծ անրոյ ի վերայ քրիստոնէից, մանաւանդ յաշխարհին Պոնտացւոց (անկասկած ծովամերձ Վրաստանի և Աբխազիայի մասին է խոսքը, Ս. Հ.), որ վասն առաւել հարկատուհանջութեան վաճառէին զորդիս իւրեանց և տային ի դինս փրկանաց անձանց և բազում էր ամպրոպ խռովութեան ամենայն ուրեք յամենայն տեղիս»²:

Այս քաղվածքներից ակներև է արդեն Գոշի վերաբերմունքը դեպի Հայաստանի և Վրաստանի ֆեոդալական անարխիան, իշխողների դաժան զինաբախումները, որոնցից այնքան տուժում էր

¹ Հմմտ. մանավանդ Դատաստանադիրք, էջ 314 և հետ:

² Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն և Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Հայոց նոր վիճակը, էջ 23 և հետ:

հպատակ բնակչությունը, հարստահարվելով ու ճնշվելով ոչ միայն եկվոր, այլև տեղական նեղիչների կողմից: Գոշը նախատում էր նույնիսկ վրաց թագավորին, որին մեղադրում էր Ուտիացոյ «բերրի և արդավանդ» աշխարհը ավերելու համար¹: Գրի առնելով այս ամենը՝ Գոշը կնքում էր ֆեոդալական առաջավոր այն հասկացական-տիպ, թե թագավորներն ու իշխանները կարգված են ոչ թե մարդկանց ճնշելու կամ հարստահարելու, այլ նրանց պաշտպանելու և ազատագրելու համար. «Իսկ զհարկս դաւառաց և աղբաց թաղաւորք և իշխանք արգարութեամբ առցին... զի յԱստուծոյ կարգեցան ի պահպանութիւն աշխարհի և ոչ ի կործանումն»²:

Վկայաբանության հեղինակն անդրադառնում էր նույն այն երեւոյթներին, որոնց վրա կանգ էր առնելու հետազայում նաև Կիրակոս Գանձակեցին, որը հաղորդում է, թե Գանձակի պարսիկները ծարավ էին քրիստոնեից արշան «քանզի բազում վիշտս կրեալ էին ի բնակչացն հաշնուոյ, որք աւաղակարար կելով (տոյ. «կրկնով») զբաղումս սղանանէին ի Պարսիցն և կողոպտէին զքրիստոնեայան որք քնդ ձեռամբ նոցա. նմանապէս թագաւորն վրաց և զօրք նորա, և վասն այսր պատճառի թշնամիք էին ամենայն քրիստոնեից»³:

«Դաւառատանադիրքը» չի սահմանափակվում սոսկ քաղաքացիական կամ քրեական օրենքների մշակումով: Այն ամփոփում է իր մեջ նաև քաղաքական իմաստասիրություն:

«Թագաւոր կարգեալք յԱստուծոյ, սրպէս Խորաշէլին, յԱստուծոյ բարձցին և կամ արքայքսցին իսկ ի մարդկանէ կարգեալք ի նոցունց արքայքսցին: Եթէ իշխանք թագաւորեցուցեն և ոչ բոս արժանուոյն վարէ թագաւորութիւն, ի նոցունց կարգացն արքայքսցի. այլ որդւոց նոցա ոչ է իրաւացի փոփոխել: Իսկ թագաւորո թիւն սեպհական լիցի հօրէ անկեալ առ որդի»⁴: Գոշը չի սահմանափակվում դահաժառանգի ձևական ավագության պահանջով, նա առաջ է բաշում նաև նրա անձնական արժանիքի խնդիրը. «զի թէպէտ զանդրանիկն ի գէտ է թագաւորացուցանել այլ զառաջադէմն յաթոռ նստուցէ թագաւոր»⁵: «Արժանաւորության» դատաւարանը պատկանում է ոչ միայն թագավորին, այլև նրա շրջապատող հոգեւոր և աշխարհիկ ֆեոդալներին: «Այս իրաւունք դատաւարանի յատուցեալս

¹ Հ. Մանանդյան և Հ. Սահապյան, Հայոց նույն վկաները, էջ 24:

² Դատաւարանադիրք, էջ 314:

³ Կիրակոս Գանձակեցի, նույն տեղում, էջ 16:

⁴ Դատաւարանադիրք, էջ 422:

⁵ նույն տեղում, էջ 300:

ամենայնի եղիցի իշխանաց և ազատաց միանգամայն: Բայց ի թագաւորեցուցանելն մի առանց հրամանի հայրապետին լիցի»¹: Թագաւորը բացարձակ իշխանաւոր չէ, այլ սոսկ ֆեոդալական սանդուղքի վերին ստորձանի վրա բաղմամբ դատաւոր: «Իսկ իշխանս, զոր կարգէ թագաւորն, ի նմանէ և արքայութեան և կամ խրատեսցին (=սլատիեսցին): Իսկ զթագաւոր խրատել, եթէ այնպէս հարկ լիցի պահել զխաղաղութիւն, կամօք լիցի այլ թագաւորի և հայրապետի և հաւանութեամբ ամենեցուն: Իսկ եթէ իշխանք և ազատք ինքեանց կացուցանեն իշխան, ի նոցունց միարանութենէ արքայութեան և խրատեսցի: Այլ զթագաւորի կարգեալ իշխան թագաւորն արքայութեան և խրատեսցէ: Այլ իշխանաց իշխան — զիշխանն խրատել կամ արքայել և զազատ, թէ նոցունց կարգեալ իցէ, նոցունց միարանութեամբ արասցէ, և թէ թագաւորէ՝ թագաւորին կամօք արասցէ: Իսկ ազատք զզինուորս ոչ իշխեն խրատել, այլ հանել չինքեանց. այլ խրատել իշխանաց լիցի: Նմանապէս զինուորք զշինականս ոչ կարեն արքայել և ոչ խրատել, այլ արքայել՝ ազատ և խրատել՝ իշխանք»²:

Ակներե և, որ իբրեւ օրենսդիր, Գոշը եւնում էր իշխող հարարութեւթյուններից: Թագաւորի դատաստանին վերաբերող նորմերը ըստ Գոշի, սահմանված են «առաջին թագաւորների», այսինքն՝ Արշակունիների ժամանակ³: Հաւանաբար նույն նորմերը կիրառված էին նաև «երկրորդ թագաւորների», այսինքն՝ Բագրատունիների տիրապետութեան ժամանակ, որչափ սրանք ձգտում էին վերականգնել ոչ միայն հայ Արշակունիների պետութեւթյունը, այլև նրանց ժամանակ տիրած իրավակարգը, մասնաւորապէս հողատիրութեան և մայրաքաղաքի նորմերը⁴: Որոշ նահանջ հայ Արշակունեաց զարաշրջանի պետական իրավունքից հայ Բագրատունեաց ժամանակ տեղի ունեւր դահաժառանգութեան խնդրում: Մինչդեռ Արշակունեաց ժամանակ դահաժառանգութեանը կատարւում էր ուղիղ գծով՝ հորից որդի, հայ Բագրատունիների ժամանակ հաճախ դահի իրավունքը ըստ ավագութեան անցնում էր մեռած թագաւորի եղբորը: Շեղում կատարելով սեփական իրավաստեթյունից, որոշ տուրք վճարում էր հայ Բագրատունեաց կարգերին նաև Գոշը⁵:

¹ Դատաստանագիրք, էջ 304:

² Նույն տեղում, էջ 402:

³ Նույն տեղում, էջ 304 և 318:

⁴ Հմմտ. իւ. Ս ա մ ու ե լ յ ա ն, Հին հայ իրավունքի պատմութեւթյունը, Երևան, 1939, 1-ին, էջ 139, 179 և 196:

⁵ Դատաստանագիրք, նույն տեղում, էջ 300:

Այս կետում ևս Գոշը հանդես էր գալիս ոչ թե տրագիցիոն կամ գործող նորմերն ընկալողի, այլ դրանց բարեփոխիչի դերում: Ձևական ավագությունից առավել կարևոր էր համարում նա դահաժառանգի անձնական ունակությունները, թագավորի և իշխանի մեջ որոնում քաղաքական արժանիք և ձգտում բարձրացնել առժանաՎոր թագավորի ու իշխանի հեղինակությունը: «Բայց գիտելի է, — գրում է նա, — զի թագաւոր տիրապէս Աստուած է և անուանակիր միայն մարդիկ, ո՛չ ճշմարիտք»¹: Այնուամենայնիվ թեպետ և ճշմարիտ թագավոր է միայն աստված, սակայն «պատկեր են աստուածոյ թագաւորք և իշխանք»²: Քրիստոնեական այս մեկնությամբ Գոշը չի կամենում իրավահավասարություն քարոզել թագավորի և իշխանների միջև: Օրենսդիրը իրավահավասար չի համարում նույնիսկ թագավորներին: Սրանցից ոմանք «կարգեալք են յԱստուծոյ», իշխում են «կամօքն աստուծոյ», ուստի և միայն աստված է սրանց դատավորը: Մյուսները, լինելով «ի մարդկանէ կացուցեալք»՝ ենթակա են մարդկանց դատաստանին: Այս տարբերակումը շափաղանց կարևոր էր Հայաստանի և Անդրկովկասի համար, ուր «տիեզերակալ» թագավորի կողքին եղել էին և գուցե դեռ կարող էին լինել նաև երկրային կամ նույնիսկ զավառային «դատաստանով» սահմանափակված թագավորներ: Գոշի ճկուն բանաձևումները միջոց են տալիս՝ վերջիններիս հաշվին բարձրացնել ու մեծարել «տիեզերակալ» թագավորին, ճանապարհ բանալով սրա իշխանության համակենտրոնացման առաջ:

«Դատաստանադրքի» հոդվածներից մեկում, ըստ երևույթին խմբագրված ավելի ուշ ժամանակներում, Գոշը հանձնարարում է նույնիսկ զահի հորից որդի փոխանցվելու այն սխտեմը, որ իշխող էր վրաց Բագրատունիների մոտ³: Գոշի այս «հակասության» բացատրությունը պիտի որոնենք պատմական վիճակափոխության մեջ. «Դատաստանադրքի» ավարտման ժամանակ Հայաստանի մարդերում վերահաստատվում էր վրաց Բագրատունիների գերիշխանությունը: Ի դեպ, վրաց Բագրատունիների գործադրած իրավունքին էր արձագանքում Գոշը, երբ վերապահում էր թագավորին դրամ կտրելու իրավունք: Նթե հաշվի շառնենք Կյուրիկե II-ի դրամները — հայ Բագրատունիները նման իրավունք չեն բանեցրել երբեք:

Գլխավոր այն արժանիքը, որ որոնում էր թագավորի մեջ

¹ Դատաստանադրք, նույն տեղում, էջ 209:

² Նույն տեղում, էջ 334:

³ Նույն տեղում, էջ 114:

Գոշը, սեփական գահի անկախությունն ապահովելու ունակությունն է: «Թագաւորը ւայնորիկ անուանին, — գրում էր նա «Դատաստանագրքում», — որք ազգաց իւրեանց տիրեն միանգամայն և յայլոց հարկ առնուն ազգաց, և ոչ հարկիցին»¹: Այս դիտողությունը փոխադրում է մեզ ուղղակի Գեորգի III-ի և Թամար Թագուհու ժամանակները, երբ Վրաստանի ու Հայաստանի միացյալ Թագավորությունը ձգտում էր ոչ միայն ապահովել իր անկախությունը, այլև հպատակության հարկադրել նախկին տիրողներին:

Ակնբախ է Գոշի քաղաքական իմաստասիրությունը մանավանդ նրա առաւելներում, ուր նա հանդես է գալիս իբրև Անդրկովկասյան բնիկների ֆեոդալական համակեցության ու նրանց իշխանության համակենտրոնացման գաղափարախոս:

Գոշը դատաւարտում է մարդկանց հանդգնությունը, «որք դատիչք լինին վարուց իշխանաց, և բաղում պատճառս շարեաց դնեն նոցա և ոչ իմանան՝ թէ ւայնորիւք լուծանին կարգք իշխանութեան»:

Աստված ինքն է կարգադրել տկարին՝ հնազանդ լինել հզորին և կամենում է, որ ամենքը հլու հնազանդ լինեն Թագավորի իշխանությանը. «զի հնազանդել պարտիք և ոչ քննիչ լինել զի մի անկարգութիւն լիցի», հետեցնում է Գոշը իր մի առակում². Խոսքն այստեղ նախ և առաջ ֆեոդալական այն «անկարգության» մասին է, որին պիտի վերջ տա Թագավորական «կարգը»: Թագավորական այդ կարգը Գոշի պատկերացումով հանդշելու էր դասային սուբօրդինացիայի՝ տկարը հզորին հպատակեցնելու սկզբունքի վրա: Գոշը լիակատար պարզությամբ տեսնում ու մատնանշում է ֆեոդալական այն անարխիան, որի հաղթահարումով ֆեոդալական միապետությունը իրագործելու էր դասային սուբօրդինացիայի վրա հիմնված իր իշխանությունը: Մեկնելով «բնական օրենքի» իր տեսությունից, Գոշը դիտում էր թե՛ աստված ինքն է խառնել ծանրը թեթևի, տկարը հզորի հետ, որպեսզի հսկառակ կենալով իրարու ազատ ձգեն «արարչի» օձիքը: Ըստ այդմ «արարիչը» ինքն է հուշել Թագավորին ֆեոդալական աշխարհավարության «բնական օրենքը», «բաժանի՛ր և տիրի՛ր» քաղաքականության վերին կանոնը: «Կարգել զմեծամեծս և զնոսատս ընդդէմ միմիանց, զի մի՛ ընդ Թագաւորս, այլ ընդ միմեանս պատերազմեսցին»³, — ահա քաղաքական ղեկավարող այն սկզբունքը, որ հանձնարարում է Գոշը, որպես ֆեոդալական անիշ-

¹ Գ ո շ, «Դատաստանագիրք», էջ 290 և հետ.:

² Գ ո շ, Առակք, Վենետիկ, 1854, էջ 52, հմմտ. էջ 64:

³ Նույն տեղում, էջ 5:

խանությունը վերացնելու միջոց։ Ֆեոդալական հակամարտ ուժերի հաշվառում ու դատակարգում, այս է հիմնական այն պահանջը, որ առաջադրում էր Գոշը «արժանավոր» թագավորին՝ ներքին քաղաքականության մարդուն։

Գոշի տեսության մեջ թագավորական իշխանության ներքին քաղաքականությունը հիմնված է ամբողջովին հակամարտության «բնական օրենքի» վրա։ Նյութական միջավայրից կամ կենդանական և բուսական աշխարհից վերցրած օրինակներով Գոշը հիշեցնում էր մեծամեծներին, թե փոքրերը զորանում են խմատություններ և հաղթում զորեղներին, ուստի և հարկ է երկրնչել փոքրերից սրպես մեծամեծներից¹։ Փոքրերին, ընդհակառակը, կամենում է համոզել, թե նրանք շարունակում են տկար լինել անգամ իրրե մեծամասնություն։ Քանի որ անկարող են հաղթել մեծամեծներին ու հզորներին՝ խոհեմություն է զղջալ և խոստովանել իրենց տկարությունը²։ Ուժերի հավասարակշռման նույն այս «բնական օրենքից» էր ելնում Գոշը նաև «Դատաստանադրքի» նախադրության մեջ, երբ, օրինակ բերելով աղքատների ու մեծատունների հակամարտը՝ գրում էր. «եւ թէպէտ յամենայն իրս ողորմութիւնն լաւագոյն է, բայց ի դատաստանն ուղղորդն է պատշաճ, որպէսզի ի մեծատունէն աչս առնուլ երեսաց և մի աղքատին ողորմիլ, ըստ այնքմ թէ՛ մի ողորմիր աղքատին ի դատաստանի։ եւ թէպէտ դատաւորին զայս պարտ է առնել, սակայն ուսուցէ՛ զայլսն թէ չէ պարտ կարողին նեղել և հարստահարել զորքն կամ զաղքատն»³։ Վերջին վերապահությունը անում է նաև «Դատաստանադրքում», երբ հիշեցնում է իշխողներին, թե «զհարկս գաւառաց և աղգաց թագաւորք և իշխանք արդարութեամբ առցեն. մի՛ ինչ աւելի քան զառաջնոցն սովորութիւնս կալցին, զի ընդ ամենայնի համարս ունին տալ, զի յԱստուծոյ կարգեցան ի պահպանութիւն և ի փրկութիւն աշխարհի և ոչ ի կործանումն»⁴։

Ուժերի սեւալ հաշվեկշռումն ու հավասարակշռման «բնական» տեսությունը Գոշը հանձնարարում է նկատի ունենալ նաև արտաքին թշնամիների դեմ պայքարելիս։ Իր առաջնորդում նա խորհուրդ է տալիս չհավատալ թշնամի օտարների խաբուսիկ հավաստիացումներին, միշտ զիտակ, թե նրանք միայն «արեան և ստացուածոց ցանկան քրիստոնէից»⁵։ Միաժամանակ հուշում է՝ չանզիտանալ

¹ Գոշ, Առակք, Վենետիկ, 1854, էջ 125։

² Նույն տեղում, էջ 7։

³ Դատաստանադրք, էջ 26 և հետ.։

⁴ Նույն տեղում, էջ 314։

⁵ Առակք, էջ 68։

սեփական տկարութիւնը, ինչպէս և շղթանորել անտեղի երկշտու-
թիւն¹։ Այլ և հրահանգում է շտապովինել սոսկ սեփական ուժերին,
բնական դաշնակիցներ որոնել ինչպէս ներքին, այնպէս և արտաքին
թշնամիների բանակում։ Օրինակ է բերում այն ծիծեռին, որ ընտա-
նի մկներինց նեղված՝ կտավի մազ է առնում իր բուշնը և այգուկս
ապահովում ձագերի յանվտանգութիւնը։ «Ըստ իմաստախոհու-
թեան թռչնոյս առակս խրատէ, — հարում է Գոշը, — զի յորժամ յօ-
տար թշնամեաց զգուշանամք ամրացեալք և յընտանեաց նեղիմք
թշնամեաց, ի նոցունց յընտանեաց գացուք ընդդէմ նոցա օգնական
մեզ»²։ Քննելով բիրելիական և կանոնական իրավունքի կրոնա-բարո-
յական նորմերը՝ Գոշը ձգտում է սահմանել իրավական կանոններ,
որոնց ելակետը իրական մարդն էր, նրա «բնութիւնը», նրա պա-
հանջմունքը, նրա «կարողութիւնը», և այս ամենի վրա հանգչող
մարդկային ուժերի ու հարաբերութիւնների հաշվառումը։ Վերհի-
շենք, ի դեպ, Մարքսի և Էնգելսի խոսքերը. «Մաքիավելիի, Հորսի,
Սպինոզայի, Բոդենի և այլն, և այլն ժամանակներից սկսած՝ նորա-
գուշն ժամանակներում, այլևս չխոսենք ավելի հին հեղինակների
մասին, ուժը պատկերացվում էր որպէս իրավունքի հիմք և շնորհիվ
այդ բանի՝ քաղաքականութեան տեսական դիտումն ազատագրվում
մտքալից»³։ Բնական օրենքի և ուժերի հաշվառման միտող Գոշի
մտքերը ամփոփում են իրենց մեջ տարրեր, որոնց հետագա զար-
գացումը քանակից որակի վերածվելով, կարող էին ելակետ դառնալ
Հայաստանի և Անդրկովկասի ֆեոդալական հասարակութեան դո-
գմում կազմավորվելիք քաղաքական և քաղաքացիական նոր իրա-
վախոհութեան։

Մխիթար Գոշի կյանքի վերջալույսը համընկնում էր պատմա-
կան այն ժամանակամիջոցի հետ, երբ Հայաստանի և Անդրկովկասի
քաղաքական վիճակը փոխվում էր։ Այս մի ժամանակ էր, երբ պաշա-
պանութիւնից հարձակման անցնող հայոց և վրաց բանակները
զբաղված էին սելջուկ օտարակալութեան լիկվիդացումով։ «Դատաս-
տանագիրքը» ելնում էր այն հարաբերութիւններից, որ առաջանում
էին հարձակման անցած քրիստոնյա բանակների և նահանջի ուղին
բռնող իսլամական ուժերի միջև։ Օտար նվաճողների լծի տակից
ճողոպրող ժողովուրդները վերականգնում էին կամ ամբապնդում
իրենց անկախութիւնը։

«Քրիստոնեական խաղաղութիւնը» չէր վերացնում նվաճված-

¹ Առակը, էջ 72, 130 և 132։

² Նույն տեղում, էջ 117։

³ К. Маркс и Фр. Энгельс, Сочинения, IV, стр. 303.

ների զիսկրիմինացիան: Քրիստոնյաների իրավադրույթունը փոխարինվում էր մոսուլմանների իրավադրույթամբ: Այս հանդամանքը բխում էր ոչ թե Գոշի մտայնությունից, այլ իշխող իրավիճակից: Վրաց պետության մեջ մոսուլման քաղաքացիները խառաջ էին վճարում Ռամար ու Դավիթ թագավորներին¹: «Դատաստանադիրքը» ներկայացնում է պարտված մոսուլմաններին ստորադաս ռայայի վիճակում: Հպատակների անհավասարության սկզբունքը Գոշի մոտ պահված է մոսուլմանների հարկման և պատժարկման հարցում: Նույնը նաև սարուկների վերաբերմամբ: Քրիստոնյա ստրուկը զնի չափ ծառայելուց հետո ազատ է: Ոչ քրիստոնյա ստրուկը զուրկ է այդ իրավունքից, ստրկատերը վարվում է նրա հետ իր ուզածին պես: Գոշը պատմում է արծվի և ճնճղուկների առակը, ուր արծվի դերում պետք էր հասկանալ իշխող հայերին և վրացիներին, իսկ ճնճղուկների վիճակում՝ մոսուլմաններին, որոնց անհավատարմությունը հրահանգվում էր ճնշել անխնայորեն: Նույն այդ առակը Կիլիկիայի պայմաններին հարմարեցրած, պատմելու էր նաև Վարդան Այգեկցին:

Ֆեոդալական հասարակարգն ամուր կնիք էր դնում տիրողների ամենաառաջավոր իրավագետների ու բարոյախոսների մտածության վրա անգամ: Եկեղեցական-ֆեոդալական դիրքերից ելնող Գոշը նորադարյան տեսաբանների հանդեպ պահպանում էր այն առանձնահատկությունը, որ նրա մոտ կոպիտ ուժը զեռ լիովին ազատագրված չէր մորալի սանձերից:

Որքա՞ն ավելի մարդասիրական էր Գոշը դեպի հպատակ այլադրիները, քան շարիաթի օրենսդիրը և կամ «Դաշանց թղթի» լատինամիտ հեղինակը: Կամովին հպատակվող մահմեդականը նրա մոտ ազատ է գլխահարկից: «Ապա թե անձնատուրք լիցին, — գրում էր դրանց մասին Գոշը, — յայլն հարկիցին, այլ մի ի գլուխան», «զի ոչ է հարկ գլխոյ քրիստոնեից, բայց այլադղեաց՝ յորժամ բռնի ընդ հարկաւ արասցեն»²: Քրիստոնեությունը ընդունող ստրուկը կամ հոժարակամ հպատակվող թշնամին ազատվում է իրավական դիակրիմինացիայից: Նման վերապահությունը զուր կլինեիր փնտրել այլուր: Անգամ Շնորհալին, քրիստոնյաների ապագա ազատագրումը հուսալով, «ազատարար» խաչակիրների մասին գրում էր՝ թե նրանք պիտի ստրկացնեն վերապրող մոսուլմաններին՝

¹ Տե՛ս Մ և Լ Ի ք ո ե թ - Բ և Կ, Վրաց պոբյուրները, նույն տեղում, II, էջ 21:

² Գ ո շ, Դատաստանադիրք, էջ 307 և 314:

Առնուն դժառայա՝ և աղախնեայս,
Զկանայս նոցա՝ և ըզգաւակ՝:

Դիտենք, որ առաջագիմութեան խոշոր քայլ էր անում Գոշը մասնավորապէս նաեւ իրեն նախորդած համաքաղաքացու՝ Դավիթ Ալավկա որդու համեմատութեամբ: Մինչդեռ Գոշը խտրութեան էր դնում քրիստոնյաների և աշխղդիւնների մեջ միայն որոշ դեպքերում, Դավիթը շեշտում է հայի և «քրդի» և անգամ հայի և վրացու խտրութեանը դրեթե ամենուրեք¹:

Գոշը հովանավորված էր Հաթիրի և Հանդարերդի իշխան Վախթանգ Հասանյանի և, ըստ երեւոյթին, նաեւ նրա հոր՝ Հասան Վախթանգյանի կողմից: Ավելի ուշ նա բարեկամացավ Զաքարիա սպասաւարի հետ, որի «խոստովանահայրն» էր նա ու քաղաքական խորհրդատուն:

Կասկած չկա, որ հայոց ու վրաց թագավորութեան նկատմամբ Գոշը միայն ֆեոդալական հավատարմութեան կարող էր ներշնչել իր «հոգեւոր զավակին»: Եվ բոլոր նշաններից դատելով, սպասաւարն, ըստ ամենայնի, համերաշխ էր նրան: Ավելին. հետեւելով իր եղբոր՝ Իվանի օրինակին, Զաքարիան ըստ երեւոյթին, պատրաստ էր ամրացնել վասալական իր հավատարմութեանը նույնիսկ զավանաւորանական զիջումներ անելով «թագաւորաց թագաւորին»: Թերեւս այդ մի միջոց էր՝ սրա կողմից արքայական տիտղոս շահելու համար: Դավանաբանական զիջումների հարցում, Գոշը, հայ եկեղեցու վարդապետը, չէր կարող ընդառաջել նրան: Մեզ հասել է Գոշի կորովի գրութեանը, ուղղված Զաքարի և Իվանի իշխաններին, ուր նա ցույց էր տալիս սրանց հայ եկեղեցու դավանանքի անհամատեղելիութեանը հուն ու վրաց հայացքների հետ: Նա խոցված էր հայ եկեղեցու հավատի ու կարգերի մասին եղած բամբասանքներից և մանավանդ. նրանից, որ այդ բամբասանքները հավանելի են թվում նույնիսկ Զաքարին և Իվանին²: Հայ և վրաց եկեղեցիների վերամիավորումը Գոշը անհրաժեշտ նախապայման չէր համարում հայ և վրաց ժողովուրդների քաղաքական համակեցութեան համար:

Գոշի քաղաքական բաղձանքները բնորոշ արտահայտութեան են դառնում նրա «Աղօթք ի վերայ ամենայն աշխարհի» մաղթանքում:

¹ Ն. Շնորհալի, Ողբ Եղեաիոյ, էջ 100:

² Տե՛ս Դավիթի կանոնադրութեան ձեռագիր օրինակը Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 648, Թ. 88ա, և Կ. Կոստանյանի հոգվածը «Աղգ. Հանդէս», հտ. XV, էջ 64 և հետ.:

³ Տե՛ս «Արարատ», 1900, էջ 497 և հետ., և 1901, էջ 51 և հետ.:

Դիմելով ասածուն՝ նա խնդրում է տալ «թագաւորաց մերոց քրիստոնէից հաղթութիւն ի վերայ հեթանոսաց և ի միջի իւրեանց սէր միաբանութիւն. շնորհեա իշխանաց կարողութիւն, զօրավարաց համարձակութիւն և զօրութիւն: Եւ համօրէն ժողովրդականաց ունկընդրութիւն սուրբ եկեղեցոց և պատիրանաց պահպանութիւն... Եւ որք կան ի պատերազմունս զինաւորքն մեր յաղթող ի վերայ հեթանոսաց արասցես զնոսա... Արձակեա տէր զկապեալսն, հան զբանդեալսն, ազատեա զգերեալսն: Դարձոյ զփախուցեալսն, ժողովեա զցրուեալսն, մխիթարեա զնեղեալսն: Բարձ զլուծ ծանրութեան ի քրիստոնէից որք կան տնկեալ ի ձեռս անօրինաց: Նանրոյ զայլասեռս ի պարանոցէ ծառայից քոց և զպետութիւն ամենեցուն խաղառնահանջեա»¹: Հասկանալի է, որ հաղթություն մաղթելով քրիստոնյա թագաւորներին՝ Գոշն աչքի առաջ ունեւր Վրաստանը և Կիլիկիան:

Իր տաղանդով և իմաստասիրությամբ, իր ունակութեամբ և քաղաքական իրաւախոսությամբ, հումանիտական իր տրամադրություններով և վերանորոգչական իր ձգտումներով, Գոշը վեր է սլանում իր դասի գիտակցության ու շահագործությունների միջին հարթաւայրից, մեծապես ընդառաջում երկրի ընդհանուր շահերին, նրա պրոպրիետի մղումներին: Ըստ էության հեռու էր նա և արեւելահայ կղերի շարքերում զուլս բարձրացնող աշխարհամերժ զաղաւարտախոսությունից, և՛ արեւմտահայ դասակիցների՝ օտար միջամտությանը հայոց քարոզներից:

Գոշի մտածելակերպի հետ չէր կարող համատեղվել զրոսեկ ուժերի միջամտությունից ակնկալող քաղաքական ազատագրման որեւէ պատրանք, այդ թիւում նաեւ այն պատրանքը, որով տողորմած էր հայ ազատագրական լեզենդը «Դատաստանագրքի» հոգւածներից մեկում Գոշն առաջարկում էր. «Այլ զխաբերայսն բնաւին հալածել, որք պան ձեօք կրօնաւորաց և բնակին ի տեղիս ուխտից և բաշում պաշակութիւնս տան լինել պարզամտաց մոլեալք յորովայն և յայլ ուխտս, ստութեամբ պատմիչք լինին երազոց և զբաղումս մուրեցուցանեն»²: Գոշն արտահայտել է իր բացասական վերաբերմունքը նաեւ գեղի Բաղաբալան երազների պատմիչները ու մատառների քաղաքական մոլիչները: Այնուամենայնիւ նա չէր հրաժարվում երկրի ներքին ուժերի վրա հիմնված ազատագրական հեռանկարներից, «Դատաստանագրքի» մի ֆրագմենտում ասվում է.

¹ Հայկական ՄՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 7211, թ. 113ա և հետ.:

² Ք ո 2, Դատաստանագրքի, էջ 288:

«Ծաղր ամենայն օրինակաւ զօրէնս իրաւանց արասցին, որք ընթերցման սորա պարասպին նմանս զմեզ տեսանելով այնպիկ, որք յանուրջս երևութեանն քաղաւորութիւն և բազում ինչ ակտորմե-
լիս և զարթուցեալ գտաւրկս և ունայնս յամենայնէ իցեն: Բայց դիտասցեն զի ոչ անդիտանամք թէ ամենայն թագաւորութիւն եր-
կրաւոր անցաւոր և փոփոխական է, այլ առաւել մերս եղև արքա-
յութիւն, զի անցեալն ոչ է ի միջի, և ներկայս չիք, և ապագայից ոչ
պատահիմք, բայց փափագմամբս ընումք և զյարմարութիւն առա-
ջարկութեանս ամբողջ պահել փութամք: Յազադս որոյ թողութիւն
լիցի մեզ յայսորիկ ի հաւաստի տեսողաց, զի պատրաստ եմ յան-
խուզ պարսաւողաց զբամբասանս ժողովել, և ի նոցունց ևս եթէ ի
գեպ իցէ և ոչ կամիցին թողուլ ազատ, թողցէ և նոցա Տէր»¹:

Խրթին են այս տողերը, սակայն հեղինակի միտքը կռահելիս
Ելնելով քրիստոնեւթյան ընդհանուր իմաստասիրությունից, Գոշը
խաբուսիկ ու երազական է համարում ամեն մի երկրավոր թագավո-
րություն, որչափ ճշմարիտ թագավոր է միայն՝ աստուած, և նրանից
դուրս ամեն ինչ նրա ստվերն է միայն: Եթե անցավոր է և փոփոխա-
կան ամեն երկրավոր թագավորություն, ավելի ևս հաշկականը. դա
մի անցյալ է, որ չկա հիմա, իսկ այն, ինչ կարող է լինել ապագայում՝
մեզ չէ, որ վիճակված է տեսնել:

Բայց եթե շոշափելի չէ ապագան, գեթ նշմարելի է նրա ազդոտ
հեռապատկերը: Գոշը մեկն էր հենց այն մարդկանցից, որոնք իրենց
լուսամիտ իրավահայեցությամբ ընդառաջում էին գալիք իրավա-
կարգին, ուրվագծում քաղաքական ապագա համակեցության հատա-
կապիծը և կառուցում նրա նպատակահարմար օրենքների սխաւմը,
մտահոգված անվթար ու «ամբողջ պահել» գալիք համակեցության
շենքը: Ապագայի կոնտուրները Գոշը տեսնում էր ոչ թե լեզենդի քա-
ղաքական միրամներում, այլ իրավախոհության սկզբունքային պա-
հանջների գործադրման ուղիների մեջ:

Նա չէր առում հայերին քնաբեր նանիկներ և ոչ էլ ներշնչում
նրանց քաղցր երազներ, այլ սթափեցնում նրանց և հրավիրում քա-
ղաքական զգաստության: Այդ նպատակով էլ գրեց նա իր «Դատաս-
տանադիրքը», որի հենց սկզբում էլ ասում էր, թե «Վասն այնօրիկ
կամեցաք գրով դատաստանիս զնոսա իբրև ի քնոյ զարթուցանել»²:
Հայերի մեջ «Դատաստանադիրքը» պիտի վառեր քաղաքական ինք-
նուրույնության ձգտում: Այդ ունեւր Գոշն աչքի առաջ, երբ վերը

¹ Գ Ե 2, Դատաստանադիրք, էջ 319 ծան.:

² Նույն տեղում, էջ 10:

բերված հատվածում գրում էր, թե հայ թագավորության բացակայությանը «Փափագմամբս ընումք և զյարմարութիւն առաջարկութեանս ամբողջ պահել փութամք»:

Հատվածի վերջում հեղինակը ներումն է խնդրում նրանցից, ովքեր դուրս պիտի արժանանան բաղձալի այդ թագավորության տեսությանը, հայտնելով, թե ինքը պատրաստ է ընդունել իր վրա այս գործի համար ուղղելիք «անխուզ պարսավանքների» գրոհը: Նա քրիստոնեաբար ներումն է խնդրում աստծուց անգամ նրանց համար, ովքեր «Դատաստանագրքում» առաջարկվող իր տեսության համար հոժար չեն լինի ազատ արձակել իր օձիքը: Հայաստանի և Վրաստանի միացյալ պետականության գեանի վրա՝ Գոշի «Դատաստանագիրքը» ընդառաջում էր հայերի քաղաքական ինքնորոշման այն գաղափարին, որով առգործված էին Հայաստանի Գեոգրաֆիկ և քաղքենի վերնախավերը և որի իրացման խնդիրը այժմեական էր դարձել նորից սելջուկների գեմ վրաց և հայ բանակների տարած հաղթություններից հետո՝ համընկնելով Զաքարյանների դինաստիական բաղձանքների հետ:

Հայ կղերի շարքերին տիրացած քաղաքական մտավախությունը հատկանշող հանգամանք է, որ գրիչների մեծ մասը դուրս ձգեց «Դատաստանագրքից» Հայաստանի թագավորության մասին իրենց հայացքներին հակադրվող Գոշի կարևոր այդ հայտարարությունը:

* * *

Կանգ առնելով Մխիթար Գոշի քաղաքական հայացքների քննության վրա, անկարելի է մոռացության տալ նրան ժամանակամերձ վարդան Այգեկցուն, Արևմտյան Հայաստանում գործող նշանավոր այն քարոզչին ու առակազրին, որ ուրույն տեղ ունի նաև հայ ազատագրական մտքի պատմության էջերում:

Վարդանն ապրում էր մի ժամանակ, երբ ծայր լարման էին հասած միջնադարյան Կիլիկիայի հասարակական ներհակությունները: Կիլիկիայի և Միջագետքի մասսաների օրինակն ունեւ աչքի տռաջ տակավին Շնորհալին, երբ դառնալով հայ իշխաններին, ասում էր թե «վաստակօք նոցա մեծանայք և առաւել քան զչափն փափկանայք»... «զվարձս վաստակաւորաց ձերոց հատանէք» և «որպէս զանբան կենդանիսն... ծառայեցուցանէք» «առանց կերակուր տալոյ նոցին»¹: Երևի հենց Կիլիկիայի շահագործված քաղա-

¹ Ն. Շնորհալի, Ընդհանրական, էջ 94:

քային մասսաների ծայր չքավորությունն ուներ նկատի Լամբրոնացին, երբ գրում էր. «Որ ի վաճառարանս մտանէ, տեսանէ զզանազան համադամս կերակրոց և ըմպելեացն. և ինքն ծարաւի և սովեալ. ոչ ինչ օգտի ի տեսութենէն»¹:

Վարդանին ևս ծանոթ են կեղեքումների ձեւեր, որոնք սովորական էին Կիլիկիայում և Սիրիայում, ապրանքաշրջանառության և փողատնտեսության ծավալվող իշխանության ներքո: Իր մի քարուղում, թվարկելով ժամանակակիցների ծածուկ և հայտնի, կամա և աւամա մեղքերը, նա նշում էր զրկանքների բազմաթիվ տեսակները՝ «ի կրպակս և ի հրապարակս, ի վաճառանոցս և ի շուկայս, ի կապանս և ի մաքսատունս, ի զուր տուգանս և ի կիցս ճանապարհաց, ի գողութիւնս և ի կաշառս, ի վաշխս և ի վարձս մշակաց, ի շափս և ի կշիռս, ի ճշտավաճառութիւնս և յայլ անբաւ գործս և ի տեղիս, քանզի անթիւք են ազգ զրկանաց և ամենեքեան մի զրկանք կոչին»²:

Քարոզիչը դատապարտում է վաշխառուներին «որ տան դահեկանս ի ժամանակս նեղութեան վասն հացի և գինւոյ» և կամ որ «զհայրենիս սղբատաց ասնեն գրաւական և պահեն»³: Նա նշավակում է նաև անաշխատ մաքսավորությունը «զի ի ժամ աշխատելոյ չէ ի միջի և կամ նետեալ ի կիցս ճանապարհաց և լրբութեամբ բաժին խնդրէ յանցաւորաց»⁴: Նժարի վրա զնելով «և՛ մաքսն և՛ վաշխն և՛ կաշառն և՛ զուր տուգանելն և՛ որ ոչ տայ վարձ մշակին», նա ասում էր թե «է սոցա հաւասար և ճշտավաճառն և որ զշափ կամ քան զկշիռն նազագոյն բռնէ»⁵:

Վարդանին հայտնի էին մասնավորապես նաև այն զրկանքները, որոնք առաջանում էին գույքերի ու հողերի հափշտակութունից. «Քանզի,— գրում է նա,— ջանամք և հնարիմք ազդի-ազդի կերպարանաւք և արուեստիւք դիտնականք և տգէտք, առաջնորդք և ժողովուրդք, ժողովեմք ինչս և փարթամանամք: Եւ գոչեմք ասելով՝ թէ իմ սեփական հայրենիք է պաւառս, քաղաքս, գետուղս, ագարակս, անդատտանս, դրախտ, ասյգիս, տունս և ապա ջանամք և յափշտակեմք յաղքատացն և յարեմք տուն ի տունս մեր և անդատտան յանդատտանս մեր: Եւ աստուածաբար զաւշաքաղութեամբ շրջեմք ի մէջ

¹ Վ. Հ ա ց ու Ն ի, Ճաշեր և խնճույքներ Հին Հայաստանի մէջ, Վենետիկ, 1912, էջ 115:

² Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 5356, 48ր/49ա:

³ Նույն տեղում, ձեռ. № 1880, էջ 324:

⁴ Նույն տեղում, էջ 325:

⁵ Նույն տեղում, էջ 329:

աղքատացն, և ահաւոր ձայնիւ դողացուցանեմք զնոսա, զրկելով և նեղելով և ի ժամ յայն կարծեմք ի միտս մեր թէ մեր ոչ եմք ի հոգոյ կամ ծնունդք ախտի և աչնպես շարժեմք զզուկս մեր և սիգալով քայլեմք և կարթեմք թէ յամպս հասանէ թիկունք և պարանոց մեր»¹:

Վարդանի քարոզներից պարզվում է այն իրողությունը, որ հարուստների ոտնձգությունների դեմ գլուխ էր բարձրացնում աղքատների ըմբոստությունը: Կամենալով թուլացնել Կիլիկիայում դասակարգերի հակամարտը՝ Վարդանը հորդորում էր իշխող դասակարգերին բարւոքել աղքատների դրությունը: Այդ նպատակով, պայքարում էր ակնբախ զրկողությունների դեմ ու բարեգործության հրավեր ուղղում հարուստներին: Քարոզիչը երկյուղ է կրում աղքատների խռովքից, նրանց հասարակական-քաղաքական զորացման հեռանկարից՝ իրենց տիրապետության համար մղած նրանց պայքարից, կարճ նա երկնչում է ժողովրդական ռուլյուցիայի սպառնալիքից: Ռուլյուցիայի երկյուղից նա պատրաստ է նետվել հարուստների և սրանց սպասարկող իշխանավորների և առաջնորդների դիրկը: Ճիշտ է, նա զիտեր, որ «ոչ է հնար թէ կարէ տուն իշխանի մնալ առանց զրկանացս կամ տուն թաղաւորի կամ առաջնորդի. է որ կամաւ, զի հարկն պահանջէ և որ աւամա, զի ոչ կարէ խմանալ զիրաւունքն և է որ ի գործաւորացն խոտովենէ և չարովենէ և է որ յաւարէ և յափշտակութենէ և է, որ գողութենէ և է որ բռնութեամբ և քինով»²: Այնուամենայնիւ Վարդանը հրահանգում է շրմբոստանալ նույնիսկ չար տիրոջների դեմ: Պետք է հավատարմորեն ծառայել նրանց և վճարել հարկը: «Զի որ գողանա և զրկէ զիրաւունքն հարկին, նա ընդ Աքարոյ գողոյ և ընդ Զէկդի դատի, զի ոչ ունենա առողջութիւն, և ոչ բարաքա և ոչ ասպարանացն առումն: Եւ թէ աւելի առնուն ի ձէնջ մարմնաւոր իշխանքն՝ աչն իւրեանց կորուստ է և ձեզ կեանք յաւիտենականք...»³: Նույն այս իշխողներին է հանձնում քարովիչը ըմբոստ հպատակների սանձը: «Որդեակ,— գրում է Վարդանը,— եթէ ծառայդ ոչ հարկանես չարաչար՝ զաւրանա և սպանանէ զթաղաւորն»⁴: Այս հրահանգը «հիմնավորում է» Վարդանը նաև մի այլ տեղ. «Զի որ աղքատն է,— ասում էր նա,— ըստ իւրում ձեռ(ն)ահասութեան զրկէ և նենգող (է) ընկերի և իշխանի. և անվեղջ է ի գործ իւր և անփոշխման, որ թէ ի մեծութեան հասանի

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 8356, էջ 52ա—52բ.:

² Ի. Յ. Մ а р р, Сборник притч Вардана, I, стр. 316, прим. 1.

³ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 8130, էջ 42ա-բ:

⁴ Ի. Յ. Մ а р р, նույն տեղում, I, էջ 299 ծան.:

աշխարհ ի աւերածէ և խռովութիւն: Ահա որ բազում աղքատք, գող և զրկող և արծաթասէր կոչին. զի ունին կամք և ցանկութիւն, ջանան և ոչ կարեն և ոչ պատահի զոր կամին: Եւ բազում մեծատունք և փարթամք, ոչ կոչին ազահք և արծաթասէրք զի հանապազ փախչին ի զրկանաց և յազահութենէ և ի գողութենէ և լինին կարեկից և ողորմած և յիրաւագատ»¹:

Վարդանը իրեն կոչված էր համարում ոչ թե վերացնելու, այլ մեղմացնելու մարդկային զրկանքներն ու գրանցից առաջ եկող հասարակական անարդարությունները: Այդ նպատակով նա հավատ էր ներշնչում մարդկանց դեպի այն «բարի ժամանակը», երբ երկրի վրա պիտի փութի քնդհանուր երանություն: Նույն նպատակով էր հիշեցնում նա մոտալուտ և ահեղ այն դատաստանի մասին, երբ իր գործերի համար աստուծո ձեռքով արդար հատուցում պիտի ստանա ամեն ոք:

«Այս գործոց ժամ է և ապաշխարութեան զի կարճացաւ ժամանակս և եկայք հասար ի դուռն դատաստանի», — գրում է Վարդանը: Զի սակաւ մի ժամանակ է միտացեալ և յետ առնելոյն գերուսաղէմա աշխղհացն՝ յայտնի Նեոն և աւրն դատաստանի»²:

Վարդանի քարոզներն անդրադարձնում են նրա դարաշրջանի սոցիալական և քաղաքական խոր հակասությունները: Քարոզիչը դատապարտում է ֆեոդալական սանձարձակ ճնշումները, առևտրափաշխառվական գիշատիչ դոփումները: Այնուամենայնիւ, նա չի հանդիսանում ֆեոդալիզմի ակոյանը, շահագործիչների և ճնշվածների բողոքն արտահայտող գաղափարախօսը: Բոլոր մեծատուններին չէ, որ դժոխք է հղում նա. «Քանզի բազում մեծատունք մտանելոց են յարքայութիւն Աստուծոյ, որք լինին բարեսէրք, ողորմածք, անկաշառ, իրաւագատ, խոնարհ, ոչ զրկէ, և ոչ գողակից լինի գողոց, և ոչ շնայ, այլ լինի որպէս հայր և խնամածու որբոց և այրեաց և ամենեցուն, որք են ի ներքոյ ձեռին նորա կարգեալքն»³: Նա շեշտում է նաև, որ թե բոլոր աղքատները չէ, որ պիտի արժանանան երկնքի արքայությանը, այլ միայն նրանք, ովքեր հեղ են ու խոնարհ: «Արդ ամենայն որ խաղաղարար և խաղաղասէր է որդի Աստուծոյ կոչի, զի զգործն որդւոյն Աստուծոյ կատարէ: Եւ ամենայն որ խռովարար և խռովասէր է, և յորդորէ մարդիկ յաղմուկ և ի կռիւ տրտմութեան, որ ի սատանայէ, զի գործք [նորա] սատանայի

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 9100, Թ. 246ա և բ.:

² Նույն տեղում, էջ 154ա:

³ Նույն տեղում, ձեռ. № 1880, էջ 267:

գործ»¹։ Վարդանը հանձնարարում էր «ի չափու պահել զմարմինն սակաւ կերակրով և չափաւոր զգեսաիւ, որպէս գրաստ միայն վասն բեռնակրութեան հոգւոյն»²։ Դատաւարտում է ռխակալությունը «քանզի Աստուած ասաց թէ իմ է վրեժխնդրութիւն և ես հատուցից»³։ Քարոզում է ողորմածություն, քանի որ եթե ամենեքայն լինին ողորմած ու հյուրասեր՝ «նա յաշխարհի ոչ մնայր աղքատութիւն, այլ լիներ մեծ հաւասարութիւն»⁴։ Լինելով հայ եկեղեցու վարդապետ, նա բնականաբար դատաւարտում էր աղատութեան և հավանութեան այն քարոզիչներին, որոնք բռնում էին աղանդավորութեան ուղին։ Վարդանը համարում էր նշգրտիւսիներին դիվահարներ ու անհուսութեան մատնութեամբ շարագործներ։ «Իսկ այժմ տեսանեմք որ պիւհարք փախչին ի յեկեղեցւոյ և խաչէ և յաւետարանէ և ի քահանայից, յաղօթից և ի պահոց»⁵, ասում է նա։ Եւ ապա՝ «Ամենայն ոք որ ոչ յոյս ունի թէ յարութիւն կայ և հատուցումն գործոց շարեաց և բարեաց՝ այնպիսին բնաւ ոչ կարէ գործել կամ առնել բարի, ոչ վասն Աստուծոյ, ոչ վասն մարդկան։ Նաեւ յանձն իւր ոչ խնայէ, այլ զամենայն շար գործէ, զոր և ձեռնահաս լինի»⁶։ «Վասն լեզուանութեան» քարոզի մեջ Վարդանը դատաւարտում է նրանց, ովքեր «թքանեն ի խաչ և եկեղեցի կամ երեսս թագաւորի» կամ նրանց, որոնք լիովին մերժելով աստծու պատկերի համեմատ մարդ ստեղծվելու բիրւթական հայտնի լեզենդը՝ «ասէին զմարդն պատկեր դադանի», այսինքն տարբերութեան չէին դնում մարդու և կենդանիների միջև։ Այդպիսիները պնդում էին թե «ոչ գոյ յարութիւն մարդկան և ոչ հոգի մարդոց և ոչ հրեշտակաց»⁷։ Վարդանի այս վկայութեանները կարեւոր են այն տեսակետից, որ դրսևորում են հերձվածողների պայքարը ոչ միայն եկեղեցու, այլև պետութեան («թագաւորի») դեմ։ Արժեքավոր են այս վկայութեանները նաեւ այն տեսակետից, որ երևան են բերում հերձվածողների իմաստասիրութեան մատերիալիստական երանգը։ Հերձվածողներին ունեւր Վարդանն աչքի առաջ, երբ «Վասն շարահաջ քննողաց յանդիմանութիւն» վերնագրված իր թղթում հայտարարում էր թե «ժամանակս վերջին է և սկսան երևիլ կարապետք Նեախնն անիծեալ անձինք, որք ասեն

¹ Հայկական ՍՍՌ ԽՍՀ Կոմկուլտպարտն, ձեռ. № 1880, էջ 267։

² Նույն տեղում։

³ Նույն տեղում, էջ 269։

⁴ Նույն տեղում, էջ 277։

⁵ Նույն տեղում, էջ 312։

⁶ Նույն տեղում, էջ 305։

⁷ Նույն տեղում, ձեռ. № 3239, Բ. 136 - 137։

թէ չիք մեղաց հատուցումն, և չիք յարութիւն կամ դժոխք դան և ալլք և ասեն թէ Աստուած ողորմած է ոչ դատէ զոք»¹: «Պատմութիւն վասն դժոխացն թէ կայ և ստոյգ է և ոչ լոկ սպառնալիք» վերնագրոված քարոզի մեջ Վարդանը գրում էր. «Եւ նա որ ասէ թէ չիք յարութիւն և ոչ հատուցումն, նոքա սիրեն և հետեին արտաքին գրոց. և առասպելականաց վարդապետաց կռապաշտիցն, որ դիւաշունչ գրով և անշահ բանիւ վարեցան, զոր նշովեցին և հալածեցին և հանին եկեղեցոյ սուրբ առաքեալքն»²:

Վարդանը հիշեցնում է եկեղեցու հայրերի պատմությունները գեհենի անշեջ հրի, անհանգիստ տարտարոսի, դառնակսկիծ սառնամանիքի, թանձր խաւարի, տանջող հրեշտակների, անբուն ուղերի, կալրատեսակ լճի, արյան ծովի, հրեղեն գետի, բոցեղեն հեղեղի և բազմաթիւ ալլ սարսափներ, որոնցով «անդենում» պատըժվելու են մեղավորները:

Բացարկված չէ, որ Այգեկցու այս ակնարկները վերաբերում են նրա ժամանակ հարատեւած թոնդրակյաններին: Հայտնի է, որ սրանք է, որ մերժում էին նյութական եկեղեցին, ծեսերը, եկեղեցու «խորհուրդները», մեռելների հարության հուշար և ալլն: Հետաքրքրական է, օրինակ Այգեկցուց մի դար առաջ ապրած Պողոս Տարոնացու վկայությունը:

«Արդ թոնդրակեցիքն ի ձեռն չարաշար ուրացութեան իւրեանց խօսին և ասեն, եթէ պատարագն և կամ մատաղն չէ ինչ օգուտ մեռելոցն: Մարկիանացիք որք և զյարութիւն մեռելոցն ոչ ընդունին և զսուրբ պատարագն ասեն ոչ ինչ և զաստուածընկալ զսուրբ Խաչն՝ լոկ փայտ ասելով և ի ծածկեալ զօրութենէն կուրացեալք են որպէս զթոնդրակեցիսն: Պռտորոնն արհամարհեաց անարգելով զսուրբ Խաչն Քրիստոսի, և զանձնէս ասէր եկեղեցի, և զխաչ և զեկեղեցի օտար ասէր յաստուածութենէն՝ որպէս զթոնդրակեցիսն»³:

Դիտենք, որ նույն այս ժամանակի Միջագետքի թոնդրակյանների, արևորդինեդի և մանիքեցիների մասին հանգամանորեն խոսում էր նաև Ն. Շնորհալին⁴:

Վարդանի ժամանակ հերձվածողներ կային ոչ միայն հայերի, այլև նրան ծանոթ քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների մեջ. «Քանզի,— գրում է նա,— ստատանայ բնաւ ոչ եթող եկեղեցի և աղգ և

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռագիր № 9356, Թ. 82ր:

² Նույն տեղում, ձեռագիր № 8130, 33ա.:

³ Պ օ ղ ո ս Տ ա ր օ ն ե յ ի, նույն տեղում, էջ 262 և հետ.:

⁴ Ն. Շ ն ո ր հ ա լ ի, Բնդհանրական, էջ 333 և հետ.:

մարդ տնտրատ և անվնաս ալ դեղեալ ապականեաց զամենայն աղդ և եկեղեցիս... Քանզի շրջեցաւ եւ շատ ժամանակ ընդ աշխարհս և տեսաւ աշաւք խմաւք զամենայն աղդ քրիստոնեա»¹:

Մարաթայի, Նոֆայի, Պուշարիքի և շրջակայից հայ, ասորի և հուլն գյուղերի «պանդուխտներին» ուղղված այս թղթում Վարդանը գրում էր, թե. «Սատանա խաղայ և ցնծայ, ի մէջ ձեր և զանմեղն և զանարատն Յիսուս Քրիստոս տայ ձեզ հայհոյել և ի խաշ հանել որպէս արարին հրեայքն յերուսաղէմ... Ասլա թէ դուք ձեր լեզուաւք և ձեր վկայութեամբ կամիք լինել սուրբ և անապատ հաւատով առանց դրոց վկայութեան և քննութեան»²: Նշենք, ի վերջո, որ թվարկելով իրեն ժամանակակից «կոտալաշտներին», Վարդանը անգոսնում է դարձյալ հերձվածողներից մի քանիսին. «Ի ֆռանդաց և ի հոռոմոց բաթալինք, ի հայոց արեորդիքն և յասորոց մանիքեցիքն և ալք բաղումք»³: Լոկ քարոզներով ու հորդորներով չէր աղդում Վարդանը աղանդավորութեան «ախտով» բռնված գյուղացիներին: Թղթի վերջում նա ասում էր. «Ասլա թէ լինի ի միջի ձերում խռովարար մարդ ստոյգ սատանայ խաւսի բերանով նորա: Դուք նշանակեալիք զնա և զբեցէք առ մեզ: Նս ողորմութեամբն Աստուծոյ յիւր զխաւոր ասաջնորդէն առնում իւր անէծք և հաւածեմ զնա, թէ հայ է և թէ հոռոմ և թէ ասորի»⁴:

XIII դարում հայ աղանդավորական մտայնութեան առկայութեանը կարելի է հավաստել նաև Վարդանի կրտսեր ժամանակակից՝ Կիրակոս Գանձակեցու աստվածաբանական մի գրվածքով, ուր նա խրատում էր նրանց, ովքեր ասում էին, թե մկրտութեան ժամանակ կարիք չկա հաղորդութեան կամ մեռնելու, կամ նրանց, ովքեր պնդում էին, թե Քրիստոսը «լոկ մարդ էր ի խաշին»⁵: Նույն դարում ապրած Սմբատ Գունդստարլը հարկ տեսավ կիլիկյան աղանդավորների մասին հատուկ կետ մտցնել իր կողմած դատաստանադրքում. «Զի եթէ որ զՔրիստոս անարդէ, նոյն է և զեկեղեցի և զխաշ և զհաղորդ և մկրտութիւն, և թէ անօրէն լինայ, նա մեր է վրեժխնդրութիւն (ասել է՝ ենթակա է քրեական դատաստանի. Ա. Հ.), և թէ քրիստոնէ է, եկեղեցին քննէ, և զոր պարան է ի դարպաւան տայ, որ դատէ»⁶:

¹ Հայկական ՍՍԽՄ Գրադարան, Հեռագիր № 8356, թ. 156ա:

² Նույն տեղում, թ. 152բ.:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, թ. 156բ.:

⁵ Հայկական ՍՍԽՄ Գրադարան, № 77, թ. 13 և հետ.:

⁶ J. Karst, Sempadischer kodex, Strassburg, 1905, էջ 94 և հետ.:

Օտար ճնշումներին ու հարստահարություններին ենթակա շատերը հարց էին տալիս՝ «լուսն է՞ր շարքն ի հանդիստ կան, և մեծատունք են և փափկանան միշտ և յուրախութեան են հանապաղ և մեք քրիստոնեայք աղքատ, ի գերութեան և կարաւտ ամենայն բարեաց»¹: Վարդանը մխիթարում էր սրանց՝ մատնանշելով, որ երեւութական և անցողիկ է օտարացեղ ճնշողների ու հարստահարողների մեծությունը. նրանց սպասում է դժոխքի հավիտենական տանջանքը: Չլինի աշխարհում շարիքը — չախտի երեւա բարիքը կամ նրա բաղձանքը մարդկանց սրտերում: Երկրավոր տանջանքները ճանապարհ են դեպի երկնից արքայությունը. նման մի շարիք են նաև օտարների հասցրած տվայտանքները: «Չարիքն ընտրելոց պատկն յաւելուն յորժամ նախատեն, յորժամ շարշարեն, յորժամ գերիվարեն, որպէս առաջին կռապաշտ և շար թագաւորքն զմարտիրոսս չարշարէին և այժմ այլազգիք զձեզ նեղեն և շարշարեն: Եւ դուք մի յուսահատիք ի գերութեանդ ձեր և յօտարութեանդ... Զի ամէնքս հաւասար յօտար երկրի եմք՝ մինչ ելանեմք ի յօտար կենցաղոյս: Եւ դուք չէք առաւել գերի որ ի ձեռն մարդկան էք: Նախ զի ձեզ ճարկա ազատութեան: Երկրորդ՝ զի փախչիլ կարէք: Երրորդ՝ գերողքն ձեր փոխին (այսինքն՝ մեռնեն, Ա. Հ.): Չորրորդ՝ զի դուք մահուամբ ազատիք: Եւ եթէ կենդանի էք նոյնպէս երկիր է, և կերակուր, և ջուր, և արև և այլն: Այլ ասեմ ձեզ — ո՞վ է ողորմելի գերեալին: Այն է, որ մեղացն գերի է եղեալ թէ աստ, և թէ այդր... Թէ համբերէք նեղութեանդ ձեր և յուսով ուրախ լինիք և զհաւատքն ամբողջ պահէք առաւել պսակաց արժանի լինիք և մեծ վարձի առնուք յԱստուծոյ»²:

Խաչակրաց շորրորդ արշավանքից հետո Կիլիկիայում մշակվեց հայ ազատագրական մի ուստովիա, որի բովանդակությունը շարագրելու հետ մեկտեղ Վարդան Այգեկցին փորձ էր անում տալ նաև դրա մեկնաբանությունը, հիմնվելով Ներսես Պարթևի տեսիլքի վրա:

1212 թվականին Պաղտին իշխանին ուղղած իր թղթերից մեկում մեղ անհայտ ինչ որ գրքերից առնելով, Վարդանը գրում էր.

«Եւ արդ՝ գտաք ի գիրս, և ասէ մի ոմն ի սրբոցն, թէ ի նեղութեան ժամանակին որ լինի մերձ ի կատարումն աւուրց, առ ոտս Տորոս լերինն ի Կիլիկիա նստի թագաւոր ոմն ի Հայոց հրամանաւն Աստուծոյ այրի կնոջ որդի, և լինի այր իմաստուն, և է աղքատագոյն թագաւոր: Բայց՝ յաղթող լինի ի վերայ անօրինաց և ահարկու

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 2189, էջ 229բ—230ա.:

² Նույն տեղում, էջ 231բ—232բ.:

առ ամենայն շրջաբնակ աշխարհն, ուր և հասանէ համբաւ նորա: Եւ ունի զանուն գաղանի (Լեոն, որ է առիւծ): Եւ յայնմ ժամանակին յոյժ սատտիկ նեղին ազգ քրիստոնէից յամբաւ հարկաց և յանսահման զրկանաց անօրինացն: Եւ առաւինեալ ի նա, փախուցեալ գան յաշխարհ նորա, և կուտին անդ և հանգչին առ ոտս նորա: Քանզի Աստուած տեղապահ զնէ զնա քրիստոնէից: Եւ շինին հին ժամանակաց աւերակք, և կանգնին անառիկ զդեակք բրգաւորք: Եւ ոչ պակասեցուցանէ Աստուած այր յաթոռոյ նորա, մինչև կատարեսցին ժամանակք հեթանոսաց, այսինքն՝ անօրինաց: Եւ նկցեն ազգն արիական, և առցեն զթագաւորական քաղաքն յունաց Բիւզանդիոն, որ է Կոստանդնուպոլիս: Եւ ապա ի ընդ ժամանակին առցեն զԵրուսաղէմ: Եւ որպէս թէ մերձ է առ մեզ: Այնպէս յատուկ և ճշգրիտ պատմէ զքրիստոսապսակ թագաւորէս մերմէ: Եւ թէ ի գալ արիական ազգին, ելցեն զօրք երկրիս մերոյ, և խառնեսցին ի բանակս նոցա»¹:

Սոցիալական մի ուսուպիս էր այս, որ կարող էր զրմած լինել Կիլիկիայում խաչակրաց շորրորդ արշավանքից, այսինքն՝ 1204 թվականից հետո. այս մասին է վկայում Կ. Պոլիսը արիական ազգի զենքով նվաճելու և «ի ընդ ժամանակին» Երուսաղեմն անօրենների ձեռքից ազատելու համար նրանց վարելիք պատերազմի մասին Վարդանի արած հիշատակութիւնը:

Բերելով կանխատեսութեան այս վերսիտն, Վարդանը կցում է զրան իր մեկնաբանութիւնը, որից ակներև է թե նա տրամադիր էր այս կանխատեսութեան հետ կապել Ներսես Պարթևի մարգարեութեան իրագործումը:

«Եւ ինձ թուի թէ,— հարում է Այգեկցին,— որ զայս գերութենէս ասէ թէ՝ զԵրուսաղէմ ազատեսցեն ի ծառայութենէ, և դայ բարի ժամանակն բայց Աստուծոյ (այս միայն է գիտելի): Եւ թէ՝ անօրէնք իբրև զաւազ ծովու դան և կուտին ընդդէմ արիական ազգին: Եւ այնչափ կոտորած լինի, որ անյուսին զօրք քրիստոնէիցն: Եւ յետոյ տայ Աստուած զյաղթութիւն և կոտորին զանօրէնսն. և կոխեն զնոսա որպէս զրազմութիւն սատակեալ մարախոյ: Եւ զօրս անօրէնք նեղեալ և գերեալ են զքրիստոնեայսն պէս-պէս շարշարանօք, և թնապատիկ առցեն զվրէժն ի նոցանէ, գերութեամբ և սովով շարշարել զնոսա հալածանօք, ընդ ծառայութեամբ: Եւ նստի թագաւոր յազգէն Տրդատայ և յոլով ժամանակս յերկարեն աւուրք նորա, խաղաղանայ երկիր և լինի իբրև զդրախտ մի ամենալից, հաւատքն պայ-

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 1880, էջ 345 և հետ.:

Ժառանգայ և անաշխատ գործին մարդիկ զարդարութիւն և զսրբութիւն: Եւ թուի թէ այն է ժամանակն այն, որ ճանապարհորդք անցանեն առ գերեզմանօքն և ձայն արձակեն առ ննջեցեալսն և ասեն, վայ՛ և շատ աւաղ, որ ոչ ժամանեցիր ի բարի ժամանակս այս...¹:

Հայ այն թագաւորը, որի ձեռքով «անօրէն» բռնակալից ազատագրւելու հուշներ էին անում մարդիկ, կիլիկյան ուսողիայում հայտնւում է որպէս այրի կնոջ որդի և «աղբատագույն թագաւոր» և Վարդան Այգեկցին կործում է, թե հենց այս մարդարեութեան իրականացումն են լինելու Ներսէս Պարթևի վերախմբագրւած տեսիլքում խոստացած բարի ժամանակները, երբ պիտի թագաւորի կրկին Տրդատի սերունդը, խաղաղանա երկիրը, և մարդիկ անաշխատ արդարութեան պիտի գործեն այս աշխարհում, դարձնելով այն մի տեսակ «դրախտ ամենալից»:

Ըստ էութեան, ինչպէս տեսնում ենք, երկրավոր այդ դրախտը Վարդանը կապում էր խաշակրաց նոր արշավանքի հեռանկարի հետ:

1227—1228 թթ. գրւած իր քարոզագրքի սկզբում Վարդանը հայտնում է, թե «նաև որքան լինի սուրբ գերեզմանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ ընդ իշխանութեամբ մահմեդականացն ևս քան զես աճէ շարութիւն հոգեոյ և մարմնոյ»²: Սակայն նա հաւատացած էր, թե Նրուսաղեմի վերագրաւումը մոտակա ժամանակների գործ է:

«Թէ ես ոչ ժամանեմ առմանն Նրուսաղեմի՝ նա ի ձէնջ ուլ և մնացէ կենդանի, տեսցէ զնա քրիստոնէից և շինի (կարգա՛ լինի) սուրբ Յակոբն Հայոց» գրում է Վարդանը³:

«Բարի ժամանակի» հուշը շքեց Վարդանին անգամ 1235 թվականից հետո, երբ մոնղոլները ներխուժեցին Սիրիա՝ «Ապա յիրաւի բարկացաւ աստուած աշխարհիս և ջնջեաց զազգս մարդկան ի ձեռն անծանօթ և խուժալուժ ազգացն, զոր և հան յարեւելից, իսկ որ ջանայ և յայս դառն ժամանակս բարի գործէ, նա շատ ուրախանայ աստուած և մեծ վարձք տայ նմա, որպէս պատուական է ծաղիկն և ցանկալի, զորն ի սիրտ ձմեռանն գտանեն ի մէջ սառնացեալ ձիւնի...»⁴:

Իր քարոզներն ու թղթերը Վարդանը հարմարեցնում էր քաղքենի ու գյուղական ունկնդիրներին: Հայտնի է, որ հենց այդ նպատակով հաճախ գիմում էր հողեշահ առակաների օգնութեան:

Պաղատին իշխանին ուղղած թղթում նա ցանկութեամբ է հայտ-

¹ Հայկական ՄՍԹ Մատենադարան, ձև. № 1880 էջ, 346 և հետ.:

² Նույն տեղում, ձև. № 8356, թ. 3ա:

³ Н. Я. Марр, Собрание притч Врдана, I, стр. 311.

⁴ Նույն տեղում, էջ 321:

նում, որ իր գրածներն ընդօրինակվեն և լայնորեն տարածվեն ժողովրդի մեջ: Հայտնում է, որ ինքը գրում է «սարդ և հատակ բանիւ» որսկեսզի «շինական տղետք և գեղջուկ սամիկ, յոթամ լուիցեն՝ իմանան և օգտեսցին ի սմանէ»¹: Նույն Պաղտինին գիմեկով հեղինակը, գրում էր. «Գիտեմ, որ դու իմաստուն ես՝ զնուրբն կամիս, և զողորկն և զխորինն: Բայց ես կարի պարզեցի զբառ սոքա որպէս զի՝ տգէտքն լսիցեն և օգտեսցին ի սմանէ և զի մի ձանձրացին լսօղբն»²:

Սխալ կլիներ այս ամենից եզրակացնել, թե Վարդանը քաղ-
քենի կամ գյուղական ռամիկների պահանջների ու գաղափարախո-
սության հարադատ թարգմանն էր։ Վարդանի քարոզներն ու առակ-
ները միջոց են տալիս նշմարելու հայ ժողովրդական մասսաների
իրավադրկությունն ու նյութական թշվառությունը։ Դրանք անգնա-
հատելի արժեք են ներկայացնում այն առումով, որ արտացոլում են
միջնադարյան Հայաստանի սոցիալական սուր հակադրություններն
ու հակամարտերը։ Սակայն Վարդանը չէր կանգնած տիրող անար-
դարությունների դեմ մարտնչող ժողովրդական մասսաների դիրքերի
վրա։ Նա ձգտում էր միայն մեղմացնել հարատահարողների, ճնշող-
ների և ճնշվածների ներհակությունները, սոցիալական խաղաղու-
թյուն հաստատել պաշարող կողմերի միջև։ Այս տեսակետից Այ-
գեկցու գործունեությունը համապատասխանում էր այն դերին, որ
ձգտում էին կատարել հայ եկեղեցու գործիչներն ընդհանրապես։
Դիմելով մասսաներին, հաճախ նա ոչ միայն չէր խոսում նրանց
սրտից, այլև ընդհակառակը, պաշարում էր ճնշված ու կեղեքված
ժողովրդի միջից ելած ընդվզումների դեմ։ Նրա գաղափարական
դենքերից մեկն էր անգամ կիլիկյան ուտոպիան։ Կամենալով հետ
պահել գյուղացիներին ուսուցողի տպավորից՝ նա սնում էր նրանց
«աղքատագուշն թագավորի» շնորհելիք բարեքների ձրի խոստումով,
կամ նրանց ազատության հույսը կապում միայն քրիստոնյա թա-
գավորների և նրանց կիլիկյան դաշնակիցների ղեկի հաջողության
հետ։ Իր քարոզների մեջ նա ցանկանում էր քրիստոնյա թագավոր-
ներին «զյաղթութիւն ի պատերազմունս և խնամակալութիւն առ
ամենեւեան», իսկ հայ իշխաններին՝ «զքաջութիւն և արիութիւն» և
«զհայրական գութ և սէր առ իւրեանց իշխանութիւն և իշխեցեալս»³։
Սակայն ասկայու և սպասելու ուղիների վերջին կայանը «բարի

¹ Հայկական ՍՍՌ. Բառենոսոցարան, ձեռ. № 1880, էջ 235:

² Եւթիմ տեղում, էջ 395:

³ Նույն տեղում, Հեռ. Աճ 738, թ. 65տ—65ր.:

ժամանակների» երկրավոր թագավորություն չէր, որի իրադարձումը, ինչպես ասում էր Վարդանը, Աստծուն է միայն հայտնի, այլ՝ երկնային գրախտի երանությունը:

Ֆեոդալական կարգերի և հայ եկեղեցու համերաշխությունը բխում էր եկեղեցու կալվածատիրական բնույթից ու նրա ունակ շահերից:

Ֆեոդալ կալվածատիրության դիրք ուներ հայ եկեղեցական հիերարխիան տակավին հայ թագավորների ժամանակ: Վանքերը և եկեղեցիներն ունեին հողային ընդարձակ ֆոնդեր՝ մեծ մասով խլված հեթանոս առճարներից ու քուրմերից, կամ հետադաշում ֆեոդալական հատկացումներով ստացված: Աշխարհիկ ֆեոդալները եկեղեցուն նվիրում էին գյուղեր, վարելահողեր, այգիներ, ջրաղացներ, շենքեր, ինվենտար, աշխատող ձեռներ, կամ իրենց հոգու փրկության համար «միաբան» դառնում եկեղեցուն ու «պատարագ» ստանում նրանից: Եկեղեցու աշխարհիկ «պատրոնները» կամ «վանաց տերերը» իրենց հովանու կամ ազդեցության տակ էին տանում եկեղեցին կամ վանքը, դիտում այն որպես «սեփական ուխտ», «հայրենիք», ֆեոդալական «ժառանգությունը»: Հաճախ պատրոնների քանակով ու դիրքով խսկ չափվում էր այս կամ այն վանքի կամ եկեղեցու ազդեցությունն ու կշիռը:

Հոգևոր իշխանության այդ ստորադրումը աշխարհիկ իշխանության ֆեոդալական մի սխառն էր, որ իշխում էր ոչ միայն Հայաստանում, այլև հարևան երկրներում: Այդ մի սխառն էր, որ թագավորում էր և՛ քրիստոնյա Բյուզանդիայում, և՛ մուսուլման Իրանում:

Ենթարկվելով աշխարհիկ տերերի գերիշխանությանը, եկեղեցին շարունակում էր անկախ մնալ կրոնական խնդիրներում, նախանձախնդրաբար սլաշտալանելով իր իրավունքները աշխարհիկ տերերի կողմից եղող ոտնձգությունների դեմ: Այսպես՝ Դվինի եկեղեցական ժողովը դանդաղում էր, որ ազատներից ոմանք, խախտելով եկեղեցական կանոնները և եկեղեցական հրամանները՝ առինքնում են հոգևոր իշխանության իրավունքները, դբաղվում եկեղեցական շնորհաբաշխությամբ, հափշտակում վիճակավորներին հատկացված իշխանությունն ու գործառնությունները: Մենք առիթ կունենանք լսել նաև նույն այդ ժողովի դանդաղ, որ իրենց «երդն ու մարդը» բաժանելիս, ազատները շարակնորեն զավթում են եկե-

ղեցու «ժառանգավորներին», ենթարկում նրանց «ծառայութեան և ստրկութեան»¹:

Եկեղեցու՝ աշխարհիկ ֆեոդալներից ունեցած կախումը և երկրի ֆեոդալ իշխողների եկեղեցու վրա տարածած հովանավորությունն ու նրանց հատկացված կալվածքները, հարկային խմունիտեւոր («մուաֆուսյունը») և այլ իրավունքները հիմնականում անխախտ էին մնում նաև օտար տիրապետությունների ժամանակ: Սեղմելով կամ վերացնելով հայ ժառանգական ֆեոդալներին, Հայաստանի օտար տերերը հաճախ եկեղեցական անժառանգ ֆեոդալների ձեռքն էին հանձնում հայ համայնքների գեղը, ձգտելով կղերի միջոցով թուլացնել հպատակ բազմության դիմադրությունը:

Արաբները հարկ չէին առնում ոչ միայն քրիստոնյա ազատներից ու հեծյալներից, այլև եկեղեցականներից: Քրիստոնյաներից դանձվող խարաջը պարտադիր էր միայն գյուղացիների և քաղաքացիների համար: Հետագայում, պաշտպանվելով մուսուլման արքաների դեմ, հրապարակ նետվեց սուտ մի դրություն այն մասին, թե ինքը Մահմեդն էր կրոնի ազատություն շնորհել հայերին՝ փոխարենը պահանջելով ամեն տնից «չորս դրամ և երեք մոթ խորբալ՝ որ է ցորեան և ձիոյ տօպրակ մի և պարան մի մաղէ և ձեքնարար մի: Իսկ ի քահանայից և յազատաց և ի հեծելոց ոչ հրամայաց առնուլ զհարկն»²: Բարեպաշտ մի կեղծիք էր այս, որով բացահայտվում էր իրական կացության դաժանությունը:

Սելջուկների ավերումներն ու ճնշումները մի պահ նեղր լծեցին նաև հայ եկեղեցական ֆեոդալներին: «Որ դառն էր ժամանակս,— գրում է Ս. Անեցին,— վերայ մեր յամենայն գիմաց... զքալտումն և զխափանումն ժամատեղեաց մտածեաց (սատանայ), թէ ցրուեցէք ամենեքեան, ինձ երէց չէ պիտոյ, կամ տուք զհարկըն կամ գնացէք: Վանօրայքս ամեն աւերեցաւ և չկայ տեղի գնալոյ, ի՞նչ առնեմք»³: Սակայն Մելիքշահի օրոք խաղաղվեց երկիրը և իրենց տրտմությունների մեջ վերահաստատված քրիստոնյա կրոնավորները փառարանում էին մուսուլման Սուլթանին. «Միրէր զազգս մեր այնքան, մինչ զի աղօթս հայցէր և օրհնութիւն. յորմէ և անդ երբեմն չոգաւ հայրապետն. օշ թէ միայն էր աշակերտեալ քրիստոսական կրօնից և կարգաց», գրում էր նրա մասին նույն ժամա-

¹ «Կանոնադիրք Հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ 126 և հետ.:

² Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, նույն տեղում, էջ 58 և հետ.։ Հմմտ. նույն տեղում, էջ 64 և 157:

³ Ս. Ա ն ե ց ի, նույն տեղում, էջ 110:

նակագիրը¹։ Չնայած երբեմնի շեղումներին, ընդհանուր առմամբ նույն քաղաքականությունն առաջ էին տանում նաև Մելիքշահի հաջորդները։ Այսպես, «Անուանք նախարարաց» կոչվող ձեռագիր մի տեղեկագրից իմանում ենք, որ այդ ժամանակվա Հայաստանի կառավարողը «եբարձ հարկն եկեղեցեաց»²։ Թերևս այդ էր պատճառը, որ Ուհայեցու կողմից «այր դադանամիտ» կոչված Սուլթան Տափարը (=Մահմուդը), Վասպուրականի նրա մի ժամանակակցի, Հովհաննես կրոնավորի համար «բարեսիրտ», «խաղաղաբար» և «շինարար» մեկն էր։ Նրա մահից հետո, ճիշտ է, նորից էին գլուխ բարձրացնում «հարամիքը», կոտորում հայերին, և նեղում նրանց ծանր հարկերով։ Բարեպաշտ ժամանակակիցները այդ վերագրում էին աստծու տնօրինությանը, «վասն զի ամենեքեան, որ յիսրայէլէ են՝ նոքա իսրայէլեանց իցեն»³։ Սակայն եկեղեցականների համար նպաստավոր քաղաքականություն տարան Նլադուզ աթաբեկն ու շահի Արմենները⁴։

Բացառիկ արատնություններ ստացան եկեղեցականները մոնղոլների ժամանակ։ Ավերվում էին հայ ֆեոդալների ամրոցներն ու զոյակները, բայց մնում էին հայ վանքերի ու եկեղեցիների դմբեթներն ու շրջապարիսպները։ «Այլև ամենայն զօրքն թաթար ոչ էին թշնամի խաչին և եկեղեցեոյ, այլև յոյժ պատուէին, և ընծայս մատուցանէին, քանզի նախանձ հակառակութեան առ նոսա ոչ գտանիր» — վկայում է Գանձակեցին⁵։ Նկարագրելով Արղուն սասիկանի շահադիտությունները՝ նույն պատմագիրը հարում է լակոնաբար. «Բայց յեկեղեցականացն ոչինչ առին հարկս, չունէին հրաման ի դանէն»⁶։ Բացառիկ արատնություններ ստացան հայ եկեղեցականները մանավանդ Սյունիքում։ Մոնղոլ խաներից փաղարըշված՝ Սմբատ Օրբելյանը «եառլեխ» ստացավ նաև «աղատել զամենայն եկեղեցիս Հայոց և զբահանայս»։ Բացի այդ՝ նրա ժամանակ Սյունյաց վանքերը հետ ստացան մոնղոլների կողմից հափշտակված կալվածները⁷։ Արղուն խանի ժամանակ Տարսայիճ Օրբելյանը

¹ Ս. Ա. Ն. Ե. ի, նույն տեղում, էջ 119։

² Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 72, Թ. 129բ.։ Նույնը հմմտ. Վաքդան, նույն տեղում էջ 142։

³ Տե՛ս «Արարատ», 1913, էջ 51։

⁴ Փրբելյան, նույն տեղում, էջ 342, և Վաքդան, նույն տեղում, էջ 163։

⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, նույն տեղում, էջ 297։

⁶ Նույն տեղում, էջ 350, հմմտ. նաև նույն տեղում, էջ 345։

⁷ Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 411 և հետ.։

սչնչացրեց այն դավթարները, ուր գրված էին «անուանք վանորէից Հայոց, զի ի ներքո հարկի և դիւանի կայցին»։ Ավելի քան 150 վանքեր այդ ժամանակ դուրս բնկան հարկման ցուցակներից¹։

Հարկավ հայ եկեղեցականների համար նորույթի հրապուշտ շուներ մոնղոլների այս քաղաքականությունը։ Նորույթի երեույթ ստանում էր դա մասամբ միայն նվաճողների՝ ժողովրդական լայն խավերի նկատմամբ տարած քաղաքականության, այդ խավերի նկատմամբ գործ գրված ճնշումների ու կեղեքումների հետնախորքի վրա։ Միխայել Աստուռ պատմության գիրքը թարգմանող վարդապետը կապելով թաթարական արհաւիրքը Ներսէս Պարթևի տեսիլքի հետ, ամփոփել է մոնղոլական արշավանքների առաջին 2—3 տասնամյակների արդյունքները. «Եւ արդ է ըստ վճռի սրբոյն յիսուն ամ զօրանալոյն նոցա յաղթութեան յորմէ յեաէ մտեալ են ի յարեկէյան աշխարհն Հայոց, քոան և ութ ամ է և զոր ինչ գործեցին և առաջականութիւն երկրին, և տապալումն քաղաքաց և զգեակաց, և տներն եկեղեցաց, և մահս աղգի աղգիս և գերութիւնս, և թէ սրպէս յետ այնորիկ հաշտեցան բնդ մնացորդսն ի ձեռն իշխանաց աշխարհին. և արարին խնամութիւնս և մնացեալ եկեղեցեացն և եկեղեցականացն դիւրութիւնս, և ազատ կամօք կալ ի կրօնս իւրեանց, սակայն և անաշտապէս պահանջումն հարկաց նշտի և անխնայապէս, ըստ գլխոց արանց և անասնոցս բայց ի մանկանց եկեղեցոյ և ամենայնի ուրբ զձև աղօթականութեան և զկարգ ունիցին»²։

Մասնավոր ուշադրության արժանի են այն հետեանքները, որ ունեցավ սելջուկների և մամալանդ մոնղոլների տիրապետությունը եկեղեցական կալվածատիրության համար։

Երկրից միախռովները կամ երկրում մնալով՝ ծանր տուրքերից ու հալածանքներից խուսափել կամեցողները իրենց հողերն էժանադին վաճառում էին եկեղեցուն, երբեմն կամավոր «վախրմ» անում եկեղեցուն իրենց գույքերը և կամ նույնիսկ հրաժարվում անձնական իրենց ազատությունից՝ ճորտադրվելով եկեղեցուն։ Հիմնականում այս շրջանին է վերաբերում Զաքարիա Սարկավազի՝ հին վավերագրերից քաղած վկայությունն այն մասին, թե «ամենայն որ ցանկայր տալ զինչս և ստացուածս՝ և արաբս, ոմանք այգի, ոմանք արարք, և ոմանք գիւղ, ոմանք անասուն, և ոմանք զրամս, ոմանք զինքեանս և այլք զորդիս, ոմանք անօթս եկեղեցոյ և այլք զինչս մարմնա-

¹ Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 426 և հետ։

² Ալիշան, Հայապատում, էջ 452 և հետ։

ւորս»¹։ Պետական տուրքերից և հզորների հալածանքներից ու ճորտացման ամբիշի դաժան ձևերից խուսափելու այս միջոցը կիրառվում էր ոչ միայն Հայաստանում, այլև էլիսանների պետութան այլ վայրերում² և, մասնավորապես, Իրանի մուսուլմանական մարզերում³ մեծապես նպաստելով վախճանական ֆեոդալիզմի զարգացմանը⁴։ Սա ֆեոդալական պատրոնաժի և կլիենտելի այն սխեման է, որ շատ լավ ծանոթ է արևմտա-եվրոպական և բյուզանդական պատմությունից՝ commendatio անվան տակ։ Հատկապես Հայաստանին հարեան Բյուզանդիայի ֆեոդալիզմի պատմությունից հայտնի է, որ ջերմեռանդ նվիրարերությունները միջոց էին տալիս նվիրատուներին տուրքերից ազատ վանքերի ու եկեղեցիների հովանու տակ ապահովել իրենց անձի և զույգի անձեռնմխելիությունը, ինչպես ֆեոդալների կամայականություններից, նույնպես նաև պետական տուրքերից⁵։ Արձանագրություններից տեղեկանում ենք, որ մոնղոլների ժամանակ վանքերին ու եկեղեցիներին նույն նկատառումներով հանձնվում էին նույնիսկ աշխարհիկ հողատերերն ու այգեատերերը⁶։ Հողերի և զույգերի մորթիլիզացման այս ճանապարհով, հայ աշխարհիկ ֆեոդալների հարաճուն ջլատման ու նվազման զուգընթաց, տեղի էր ունենում եկեղեցական կալվածատիրության ծավալումն ու ամրացումը և սրան համընթաց՝ եկեղեցական ֆեոդալների սոցիալական և քաղաքական կշռի աճը։ Ավերվում, ամայանում էին քաղաքները, կառուցվում, շենանում վանքերը։ Վանքաշինության հաճախացումը առիթ է տվել Թ. Թորամանյանին համարել XIII—XIV դարերի հայ ճարտարապետական արվեստը «վերածնության» (իմա՝ ծաղկման) նոր մի շրջան⁷։ Հիրավի Զաքարյանների, Օրբելյանների ու նրանց վասալների տիրույթներում մոնղոլների ժամանակ կառուցվեցին Նոր Գետիկի ս. Լուսավորիչը (1241), Պողոսբիլիսայի «Մաթոսավանքը» (1247), Ջնջուղի Հովհաննես Կարապետի վանքը (1254), Հաղբատի «Համազասպի» շենքը (1258), Սոթա ս. Բեդղեհեմի վանքը (1276), Հաղարծնի սեղանատունը (1248) և ս. Աստվածածինը (1281), Ավանի Ծիրանավանքը (1285), Սյունյաց Նորավանքի մի շարք կառուցումները (1261—1339), Վա-

¹ Զ ա ք ա ր ի ա Ս ա ր կ ա վ ա գ, նույն տեղում, III, էջ 15։

² Հմմտ. Рашид-ад-Дин, III, էջ 258 և հետ., 263 և հետ.։

³ Հմմտ. Ф. Успенский, Очерки по истории Византии, 1917, ч. I, էջ 184։

⁴ «Վիժմական տարեգիր», էջ 104 և 117։

⁵ Թ. Թորամանյան, Հայկական ճարտարապետություն, հտ. II, էջ 109, նրեան, 1918։

յոյճորի Մարտիրոսաց վանքը (1286), Գեղարդի վիմափոր վանքը (1283—1288), Նոր Գետիկի երկհարկանի եկեղեցին (1281), Տաթևի ս. Լուսավորիչը (1295), Սյունյաց Որոտնա վանքը (1311), Հերհերի ս. Սիոնը (1321), Եղվարդի երկհարկանի եկեղեցին (1321—28) և շատ ուրիշները։ Այստեղ թվարկված են միայն նշանավոր ասյն շինքերը, որոնց կառուցման թվականները պահվել են արձանագրությունների մեջ։ Մի կողմն ենք թողնում ճարտարապետական, կառույցների բազմաթիվ նորոգումները, այլև մատուռների, զանգակատների, ժամատների, սեղանատների, զրադարանների, խաչքարերի և նման այլ կառուցումների հիշատակումը. սրանց քանակը թվարկվածներից անհամեմատ ավելի մեծ էր այդ շրջանում։ Չենք խոսում մասնավորապես սոցիալական կարևոր նշանակություն ունեցող գավաթների մասին, որոնք սկսում են կառուցվել հենց XII—XIII դարերում և որոնցից մի շարք նշանավորագույնները կառուցվել են հենց մոնղոլների օրոք։ Նկատողության արժանի է նաև այն հանգամանքը, որ XIII դարի երկրորդ կեսում, այսինքն՝ մոնղոլների տիրապետության ժամանակ էին ապրում հայ նշանավոր ճարտարապետներից («վարդապետներից») շատերը, որոնց մասին ուշագրավ դիտերտացիա պաշտպանեց վերջերս հնագետ Ս. Բարխուդարյանը։

Նախամոնղոլական շրջանում հայ աշխարհիկ ֆեոդալների ժառանգները շարունակում էին մնալ իրենց կալվածների և դրանց հետ կապված իրավունքների տերերը, անգամ այն դեպքերում, երբ նրանցից մեկը կամ մյուսը անձնապես հրաժարվում էր աշխարհիկ դործերից և հագնում եկեղեցականի սքիմ։ Այսպես, Խոթա կամ Դադի վանքի 1182 թվականի իր արձանագրության մեջ Հաթերբի և Հանդարերդի իշխան Հասան Վախթանգյանը հայտնում էր, թե՛ «Կացի յավագութեան ամս Խ (40), շատ սրատերազմաւ յաղթեցի թշնամեաց իմոց... և եղեն ինձ վեց որդիք, զբերդերս և զգաւառս ետու նոցա, և ես եկի ի վանս մաւտ իմ եղբայր պարոն տէր Գրիգորիս և եղէ կրանաւոր...»¹։ Հասանի օրինակին հետևում է նրա կինը, որը գրում էր, թե՛ «Կացաք յաւագութեան ամս Լ (30) ես և այր իմ, և թողեալ զհայրենիք որդոց մերոց, ևկաք ի վանքս, մաւտ տէր Գրիգորիս և որդին մեր համանուն նորին, և զգեցաք զձև միանձախց»²։ Չնայած Վախթանգյանների բարեպաշտ այս վերագրեատավորման՝ արձանագրություններից պարզ է, որ Հաթերբի իշխանական տոհմը

¹ «Վիմական տարեգիր», էջ 34։

² Նույն տեղում։

մնում էր կալվածատիրական և իշխանական իր դիրքերի վրա: Գեորգիան, տոհմակից պարոնտիրոջ միջոցով տոհմի նախկին ազդեցությունը ավելի ևս պիտի ամրապարտւնայի և իր տիկնոջ ջերմեռանդ գործակցութեամբ: Եվ իրոք, հետագայ արձանագրութեաններէց պարզվում է, որ վանքում Հասանը մտել էր «աթուռակալի» դերի մեջ:

Եղակի չէին նման երևույթները և հաճախ նույնիսկ առիթ էին տալիս տրտունջներ: Խոսքով Գանձակեցու վկայաբանութեան մեջ նույն այս ժամանակաշրջանում Գոշը գանդատվում էր, թէ «մարդիկ աշխարհական՝ որ ոչ ունէին զօծումն քահանայութեան, այլև կանայր նոցա վերատեսուչը լինէին եկեղեցեաց, և ամենայն որ համարձակ գործէր, զչարիս և ոչ ուստեք երկիւղ և ոչ յանդիմանութիւն»¹: Վանքերի աշխարհիկ տեսուչները հավանորեն բանեցնում էին նույն իրավունքը, որ տարածված էր Բյուզանդիայում, ուր աշխարհիկ «կաթիտորը» կամ «խարիստարը» հանդիսանում էր վանքի տեր-տնօրէնը և յուրացնում նրա եկամուտների մեծ մասը:

Սակայն Հասան Վախթանգյանի դեպքում գործ ունենք նույն երևույթի դարգացման նոր էտապի հետ: Ֆեոդալը՝ ձեռնադրեալ լքում է «աշխարհը» և հազնում եկեղեցու սքեմ: Այդ մի պրոցես է, որ տեղի ունեցավ մեղանում, մանավանդ մոնղոլների ժամանակ: Եկեղեցու և եկեղեցականների ձեռքում էին կենտրոնանում հիմա աշխարհային բաղմամբով բարիքները, և նրա հովանուն փարում փաստապես վասալի կամ հարկատւի բեռից խուսափող աշխարհականները: Այս մի շրջափոխութեան էր, որ տեղի էր ունենում անգամ Կիլիկիայում: Սմբատ իշխանի «Դատաստանագրքում» կարդում ենք. «Սահման է, որ յառաջ շիշխէր եպիսկոպոսն վանացն, ապա թէմին մեծ իշխեար, և զվաներն աշխարհական պարոնայր հոգային, և զով ուղէին, թողուին ի վանքն ու զոր ոչ՝ նա հանէին: Նա զրած է հիմայ, որ ով լսող լինի սահմանիս և յեպիսկոպոսն թողու զվանքն իր ապրանօք՝ նա օրհնած է յԱստուծոյ և Աստուած զիր մեղքն թողու ու զիր ծնողացն»²:

Վանքերի և եկեղեցիների հարստութեանը դայթակղութեան աղբյուր է դառնում վանականների ու եկեղեցականների համար: Թե ինչ չափերի էին հասնում դրանց մասնավոր կուտակումները՝ այդ մասին վկայում է տակաւին Ուռհայեցին: Արծնի Դավթակ քորեպիսկոպոսը, պատմում է նա, սելջուկների ներխուժման ժամանակ կորցրեց իր գանձատունը, որի հարստութեանը փոխադրելու հա-

¹ Հ. Մանասեղյան և Հ. Ահաբեկյան, նույն տեղում, էջ 24 և հետ.՝

² J. Karst, Sempadidcher Kodex, էջ 66:

մար հարկ եղավ քառասուն ուլտ բարձել: Ամեն առավոտ, հավատացնում է պատմիչը, 800 վեցկե լծած եղ էր ելնում Դավթակի տնից: «Եւ կայր յայնժամ ութ հարիւր եկեղեցի պատարագով» — հարում է պատմադիրը, — չգիտես քաղաքի մեծ բարեպաշտութեան և նրա քորեպիսկոպոսի մեծ հարստութեան մտերիմ առնչութեանը բացահայտելու, թե դրանց ծայրահեղ հակադրութեանը հեղինակը պիտավորութեամբ¹: Ինչպես երևում է, Դավթակից հետ չէր մնում նրան ժամանակակից Կեսարիայի հուշն մեարդուլիս Մարկոսը. որն ուներ ոսկու և արծաթի անհամար գանձեր, վեց հազար ոչխար, քառասուն գոմեշի լուծ, քսան հզան լուծ²:

Լուսավորչի տոհմը մարեկոց դարեր անց, Գեառգարձի տոհմը առաջինն էր, որ Պարթևների փառքը հափշտակելու մտայնութեամբ հիմք դրեց կաթողիկոսական նոր մի գինաստիայի: Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը այդ գինաստիայի առաջին ներկայացուցիչն էր. նրանից հետո կաթողիկոսական աթոռին հաջորդարար նստեցին նրա քրոջ որդիները՝ խաչիկը և Գեառգարձ կոչվածը և ապա սրա բնուորդի Սարգիսը: Գինաստիայի ընչաքաղցութեանը հազուրդ տալու համար Պետրոսը չընկրկեց անգամ հայրենի երկրի անկախութեանը Բյուզանդիայից ստանալիք եկեղեցական «անվանի», «մեծանիստ» ու «շահավետ» կալվածների հետ փոխանակելու գործարքի առաջ: Պետրոսի դավաճանութեանը նվիրագործվեց գետադարձութեան «հրաշքով»: Հայ եկեղեցականները «հրաշքներ» կատարել էին և Պետրոսից առաջ, և Պետրոսից հետո: Հիշենք, օրինակ, Արձիշեցի «մեռելահարույց» Աստուածատուր վարդապետին, որի մասին պատմում էին նաև այն «հրաշքը», թե հորից ժառանգած մեծ հարստութեանը աղքատներին բաժանեց: Սակայն Պետրոսն առաջինն էր և գուցե նաև վերջինը, որի «հրաշագործութեանը» նվիրագործում էր հայրենի երկրի վաճառահանումը: Կան կարծողներ, թե հետագայում Պետրոսը զղջաց իր դավաճանութեանը³: Բայց զղջալուց հետո իսկ նա թողեց մի հարստութեան, որ նոր դայթակղութեան աղբյուր դարձավ նույնիսկ նրա դավաճանութեանը «գանձագին» արած հուշների համար:

Եկեղեցական մատենագիրների, կանոնական հրահանգների և վիմագիր նշովքների բովանդակութեանը վկայում են հափշտա-

¹ Հմմտ. Ուսուցակցի, նույն տեղում, էջ 103:

² Նույն տեղում, էջ 182 և հետո:

³ Կ. Կոստանյան, Տեր Պետրոս Ա. Գեառգարձ, Վաղարշապատ, 1897, էջ 49:

կումների, կաշառակերության և կենցաղային շեղումների հաճախումը «անժառանգ» կուսակրոնների շարքում: Միշտ ավելի և ավելի համառ տեսք է ստանում այն իրողությունը, որ եկեղեցու և վանքերի սպասավորները ծառայում են ոչ միայն աստծուն, այլև մամոնային:

«Անուն կաթողիկոսի աստ ցուցաւ գլխաւոր լինել այլոցն,— գրում է Գոշը,— բայց այսուհետև մամոնայ»¹: «Քանզի հայրապետք արծաթով առնէին ձեռնադրութիւն, — գրում է դարձյալ Գոշը,— նոյնպէս քահանայապետք և քահանայք...»²: Նույն երևույթը դիտվում էր նաև Կիլիկիայում: Կուսավորչի դահլի վրա նստում են «ոչ թէ հրամանաւն Աստուծոյ և կամ արժանաւորութեամբ», — ասում է Ուռհայեցիին, «այլ զօրութեամբ և կարողութեամբ և բարձրագահ իշխանութեամբ... ի ձեռն պատահմանց և յաջողութեանց և արօք ոսկւոյ և արծաթոյ»³: Կամբրոնացի բողոքում է, որ մահմեդական բռնակալները կաշառքով եպիսկոպոսներ են նստեցնում վիճակներում և որ այդ իշխանների աշակցութեամբ նրանք խլում են իրարից եպիսկոպոսական վիճակները⁴:

Միայն եկեղեցու վարիչները չէ, որ ընկղմվում են շահագրգիռական դործարքների մեջ: Նման դործարքների մեջ մխրձված էր կրոնավորների զգալի մասը: Շնորհալին տրանջում էր, որ եկեղեցական դործերից առավել կրոնավորները հետաքրքրվում են գյուղատնտեսութեան—կարգա՝ գյուղացիներին մաշկելու կամ նրանցից ստացած տուրքերը վաճառահանելու — հարցերով⁵: «Բազումք են ի ժամանակիս կրօնաւորաց,— դիտում է նա,— որ յաշխարհի առանց ժառանգութեան էին, և հարկատուք իշխանաց, և աղքատք ի դոյից, և կարօտք հարկաւորացն. և յօրժամ զձե կրօնաւորութեան ընկալան՝ տեսարք եղեն ի վանորայս բազում ժառանգութեան, և փարթամացան ստացուածովք և ո՛չ միայն հարկաւոր պիտոյիցն եղեն անկարօտ, այլև աւելորդօքն լցան, և յաշխարհի հսկովք և երկօք տաժանեալք, և աստ անհոգութեամբ և հեշտութեամբ ստուարացեալք»⁶: Սեփականութեան քայքայիչ ազդեցությունը համա-

¹ Մ. Գոշ, Դատաստանագիրք, էջ 144:

² Մառնադյան և Աճառյան, Նույն տեղում, էջ 24:

³ Մ. Ուռհայեցի, Նույն տեղում, էջ 229:

⁴ Ն. Լամբրոնացի, Մեկնութիւն պատարագի, էջ 526 և հետ. հոմատ. Ն. Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, էջ 66:

⁵ Ն. Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, էջ 28 և հետ.

⁶ Նույն տեղում:

կում էր անգամ աշխարհամերժ միանձնականներին: Երիտասարդ միանձնականներին ուղղած իր մի գրության մեջ Վարդան Այգեկցին ասում էր. «Ասա ինձ, որդեակ, թէ ընդէ՞ր ելիր աշխարհէ և կամ ի խցաւոր վանից, յորժամ պիտոյ էր քեզ այգիս և դրախտս տընգեր»¹: Կամենալով վերջ տալ սրան՝ Վարդանը հորդորում էր ոչընչացնել վանական խցերի առաջ տնկված մրգածառերը: Ինքը և իր համախոհները տալիս են առաջին օրինակը, կացնահար անելով ավելի քան հարյուր պտղածառ՝ թզենի, ընկուղենի, սերկեվիլի, սալորենի, մշմշենի և արքակաղնի²:

XIII դարի վերջերին և XIV-ի սկզբներում յապրող Մովսես Երզնկացին խարաղանում է այն քահանային, որ զբաղվում էր ձիաբուծութեամբ և անասնապահութեամբ. «յաւուրս կիրակէի յառաջի ժողովրդեանն անցեալ յառաջնորդէ ի կրպակաւորսն և ի վաճառափողոցսն, ի ստախօսութիւն, ի զրկանս, յարբեցութիւն և յամենայն մեղաց տեսակս: Քանզի այնմ աւուր հնարեցաւ կարգել զվաճառաշահութիւն, յորում առաւել գայթակղին մարդիկ ի մեղս բազմապատիկս, ի սուտ ասել, ի զրկել, ի նենգել, ի յիշոց, ի սուտ և իրաւի կրդնուլ, յարբեցութիւն, ի պոռնկութիւն, ի սպանութիւն, ի թատերս, ի խաղ, յաղանդաւորութիւն, ի ծաղրածութիւն, ի լրբութիւն և այլ ամենայն չարիս...»³:

Անշուշտ նման երևույթները մեղմացնելու համար է, որ XII—XIII դարերում վանքերն ու եկեղեցիները կառուցում էին ոչ թե բաց վայրերում, ինչպես առաջ, ուր նրանք տեսանելի են հեռվից և պտակում են բնության գեղեցկությունը, այլ ձորերի և անտառների մեջ — հիշենք օրինակ Նոր Գետիկը, Հաղարծինը, Գեղարդը, ջանալով խուսափել ոչ այնքան թշնամու աչքից, որքան աշխարհի ունայնութիւնից⁴:

Ինչ խոսք որ նման միջոցառումներով շէր կարելի վերջ տալ հոռի այն երևույթներին, որ առաջ էին դալիս վանական կալվածատիրութեան ընդլայնման, ինչպիսի նաև կալվածատիրութեան և արծարծվող ապրանքային տնտեսութեան շահերի միադրման հետևանքով: Վանական և աշխարհիկ ֆեոդալիզմը ապրում էր այս ժամանակ միեկնույն հեղաբեկումը: Մի և մյուս դեպքում ապրանքային տնտեսութեան զարգացումը ընդլայնում էր ֆեո-

¹ Н. Я. Марр, Собрания притч Вардана. I, стр. 317.

² Նույն տեղում, էջ 318:

³ Հայկական ՍՍՌ. Մատենադարան, ձեռ. № 8075, Թ. 162ր.:

⁴ Հմմտ. Յակոբսոնի հոդվածը, «Византийский Временник», III, 266 ծան.:

դաշններին և դշուղացիներին տարանջատող խտրոցը, սաստկացնում աշխատավոր մասսաների շահագործումը, որոշ վայրերում լիակատար ճորտության հասցնում նրանց: Դշուղացիների դիմադրությունը կանխելու կամ ճնշելու ձգտումը որոշ մերձավորություն էր առաջացնում հայ եկեղեցականների և եկվոր ֆեոդալների միջև, թուլացնելով օտար տիրապետության դեմ մղվող պայքարը: Եկեղեցական դասի բարոյալքումը այնքան էր խոր ու համատարած, որ հասարակ քահանաներն անդամ ամբաստանում էին իրենց քննադատողներին, կանգ չառնելով նույնիսկ քաղաքական քսության առաջ: Այսպես, XII դարում, Մանազկերտի տերտերները մահվան դուռը քշեցին Ավետ քահանային. «Եւ զի հանդիմանէր զպօռնիկ քահանայսն՝ քսեցին զնա առ շահն, թէ լրտես է Հոռոմ թագաւորին, և ետուն քարկոծել զնա»¹:

Վերին աստիճանի ուշագրավ է եկեղեցական ֆեոդալների այն մտայնությունը, որ ցայտուն արտահայտություն է գտել մոնղոլների տիրապետության ժամանակ Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի երկերում: Օրբելյանի պատմության վերջում ղեկավար է Սյունյաց 12 դավառներում գտնված այն 667 գյուղերի ցանկը, որոնցից պաղի էր ստանում Սյունյաց մետրոպոլիտը: Տաթևի, Նորավանքի, Յաղացքարի և այլ վանքերի իշխանությունը ենթարկված գյուղերի մի մասը, ինչպես և վանքերն իրենք հանդիսանում էին նրա ժառանգական սեփականությունը: Մետրոպոլիտն ընդարձակեց վանքերին կցված կալվածները նորանոր գնումներով ու վախճներով: Նորավանքին նա հատկացրեց Զուռ, Աբասաշեն, Սուրբ Սահակ, Արատես և Քարակոփ գյուղերը: Տաթևի իր վերակառուցած ս. Դրիգոր եկեղեցուն նվիրեց Ելիգում եղբորից գնած Արիտ գյուղը, Արատեսի եկեղեցուն հատկացրեց Գեղարքունյաց գյուղերից մի քանիսը: Ակներև է, որ հաճին հողեր այդ տիրոջ, գործ ունենը ժամանակի հայ եկեղեցու գերընչեղ մի ֆեոդալի հետ:

Հավաքելով և հրապարակելով Սյունյաց վանական կալվածագրերը և, դրանց ծագումն ու արժեքը վերահանելու կապակցությամբ, պատմելով Սյունյաց իշխանների և եպիսկոպոսների կատարած գործերը ու չկատարած հրաշքները, նրա նպատակն էր, որ «անկրթութեան ուղիների» մեջ մոլորված հայ մարդիկ «ծանիցեն զպատիւ և բարձ իշխանաց և հայրապետաց և զամենայն կարգ սահմանի նոցա, և մի զրկեալ կողոպտեսցի յագահողաց և ի դի-

¹ Վ ա Ր դ ա ն, նույն տեղում, էջ 165:

ւատաւար մարդկանէ»¹։ Պատմիչը ջանք չի խնայում վեր հանել, որ Սյունյաց նահապետները սերված չեն «խառնիճաղանչ ամբոխից կամ վասն յառաջգիմութեան ինչ կամ վասն պատահման ունել զնախագահ նահապետութիւնն, այլ ի ծայրագոյն և յաղնուական տոհմէ յատուածաստեղծ մարդոյն սկսեալ երեւելի հարազատութեամբ որդիք զհարս փոխանակելով՝ հասին ի նախարարութիւն»²։ Սյունյաց նախարարների սերունդը կապված է Հայկի, Արշակունիների, Պահլավունիների և Բագրատունիների հետ, Սյունյաց եպիսկոպոսների զավագանը նվիրագործված առաքյալների և Լուսավորչի շնորհարարչութեամբ։ Արանց օրինավոր ժառանգներն են Սյունյաց Օրբելյան «մեծ և արքայաշուք» իշխանները ու ինքը՝ սրանց համազարմ Սյունյաց մետրոպոլիտը՝ Ստեփանոս Օրբելյանը։ Ամբողջ իր «մեծ ու արքայաշուք» ազգատոհմով և ավելի ևս «մեծ» ու «փառավոր» իր նախնիներով Սյունյաց այս եկեղեցականը կամենում էր տալ Սյունյաց անցյալի իր վեհութեամբ իսկ ահարկու պատկերը՝ ի հուշ և ի սաստ «գիււապաշտ» ու «խառնիճաղանճ» այն ամբոխի, որի շար տարերքն ինքն իսկ նկարագրում էր Յուրաբերդի, Տամալեկի և Բերդի գյուղացիական ատյատամբութեանը նվիրված գունեղ իր էջերում։ X դարի սկիզբներին ոտքի ելած գյուղացի ապստամբների ուրվականները հանդիստ չէին տալիս XIII դարի վերջերին Տաթևի և Նորավանքի կալվածադրերը պարունակող գլոբոսին բաղմած մեծատոհմիկ մետրոպոլիտին, քանզի՝ երկնշում էր թե «յաւուրս մեր զարթնու շարն ի պատերազմ ընդ եկեղեցւոյ և յարուցանէ մրրիկ խռովութեան ի մէջ մեր և ընթատրեալ կործանէ զսինլքոր մնացուած ազգիս»³։ ՉԾԱ=1302 թվականին շարագրած իր «Բան գիմադրական ընդդէմ հերետիկոսաց և դաւանութիւն ուղիղ հաւատոյ» գրվածքում Օրբելյանն ունի հատուկ մի գլուխ «Ձեռնարկ ընդդէմ այնոցիկ որք հակառակ կան և խափանեն զկանոնեալ մատաղսն զգասն զատկին և զտեառնական և զագապս, որ է հոգահանդիսան, և զամենայն օրհնութիւնս խաչի և եկեղեցոյն և զայլ զենմունք և նուէրք որ լինին Աստուծոյ» վերնագրով։ Այդ գլուխն ունի այս վերջավորութեամբ. «Բայց գիտեա թէ ծանաւթ եմ բանիս թէ յուստ ունիս զագանդաւ Ի թոնդրակեաց սերմանեացն է այդ որ դառն և անհնարին շարութեամբ սերմանեցին ԺԲ աղանդս նոր և զսրմանալի. զոր չէ արժան լսել քրիստոնէից, յորոց մինն այս է.

¹ Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 9:

² Նույն տեղում, էջ 11 և հետ.:

³ Նույն տեղում, էջ 449:

զի մատաղս պիղծ համարին և հեթանոսական զոհ՝ Վասն որոյ հայցեմ ընթերցիր զգիր Անանիային Նարեկացոյ որ ի ժամանակս Անանիա կաթողիկոսի գրեալ ընդդէմ թոնդրակացն և անդի առնուս զքո պատասխանիսն»¹։

Երկրի ժողովրդի նկատմամբ քիչ թե շատ զգայուն հալ եկեղեցականները աչք չէին գոյում մոնղոլական ավերանքի, ճնշումների և կեղեքումների առաջ։ Երբ առաջին անգամ երեւացին մոնղոլները, գրում է Կիրակոսը «համբաւ ստուրեան (ընդգծումը մերն է, Ս. Հ.) գայր զնոցանէ, թէ մողթ են և քրիստոնեայ հաւատով և նշանադործք. և եկեալ են ի վրեժխնդրութիւն քրիստոնէից որ ի բռնութենէն Տաճկաց. և ասէին՝ թէ ունին եկեղեցի վրանեայ և խաչ սքանչելագործ... և այսպիսի ստութեան համբաւօք լցաւ աշխարհս մեր», որոնց պատճառով շատերը չէին մտածում նրանց դիմադրություն ցույց տալու մասին²։ Ի՞նչ սուտ համբավ ունեւ այստեղ ի նկատի Կիրակոսը։

Տակաւին 1145 թվականին Եվրոպա հասավ խուլ մի համբավ ոմն Հովհաննէս Երեցի մասին, որն իբր թե թեոկրատիական իշխանություն էր վարում հեռավոր Ասիայում։ 1165 թվականին լույս ընկավ նույնիսկ լատիներեն մի գրվածք այդ Երեցի անունից Արեւմուտքի պետերին ուղղված։ Ուղևորվելով պապի կամ ֆրանսիական թագավորի կողմից Արևելք Պլանո Կարպինին (1246 թ.), Լոնժյումելը (1248 թ.) և Ռուբրուքը (1253 թ.) խնդիր ունեին միաժամանակ ստույգ տեղեկություններ բերել քրիստոնյա աչն պետության մասին, ուր թագավորել էր Հովհաննէս Երեցը։ Հովհաննէս Երեցի մասին տարածված լեզենդը խմբովում էր հատկապես Սիրիայում գեղերով խաչակիրների միջավայրում։ Լեզենդի հիմքում ընկած էր աչն իրողությունը, որ հեռու Արևելքում միսիոներական եռանդուն աշխատանք էին կատարում սիրիացի նեստորականները, որոնց, ինչպես նշում են Եվրոպական հետազոտողները, հաջողվել էր XI դարի առաջին կեսերին քրիստոնեութան առաքյալ դարձնել Չինդիլ խանի նախորդներից մեկին՝ Ունչ խանին։ Հովհան անունը Ունչ խանի քրիստոնեական անունն էր։

Որոշ հետքեր թողել է այդ լեզենդը նաև միջնադարյան Հայաստանում։ 1214 թ. հավանորեն Հումկլայում գրված մի հիշատակարանում ժամանակի մի շարք պետությունների շարքին մոռացված չէ նույնիսկ սիրիացոց Նհաննայի թագավորությունը, տեղադրված

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 573, Թ 86բ.։

² Կ ի ր ա կ ո ս Դ ա ն ձ ա կ ե ց ի, նույն տեղում, էջ 190 և հետ.։

Հնդկաստանում¹։ Յուրատեսակ արտահայտություն է գտել Յովհան
երեցի լեզենդը Ֆրիկի՝ «Վասն Արղուն զանին և Բուղային» բանքում։

«Սուրբ Հովհաննէան իրան խոռվ
Այն անիրաւ Թուման Ճուխին».

Ակնարկված սուրբ Հովհաննեսը, ինչպես ցույց է տալիս բա-
նասեր Տիրաշրը, մոնղոլների առաքյալն է, որի անունից բանա-
ստեղծը դատապարտում է մոնղոլ անիրաւ հետնորդներից մեկին՝
Թուման Ճուխին²։

Նույն այդ իրողության աղճատ արձագանքն էին նաև Հեռավոր
Արևելքի քրիստոնյաների մասին հայ հեղինակների պատմածները։
Տեսանք, որ մասամբ հենց մոնղոլների քրիստոնեության վերսիա-
յով էին բացատրում նրանց ներխուժման պահին հայ և վրաց ֆեո-
դալներից ոմանց պարտությունը։ Պարտվող ֆեոդալների պես էր
մտածում ըստ երևույթին նաև եկեղեցականների մի մասը։ Սրանց
մեջ կային մարդիկ, որոնք ընդառաջում էին «քրիստոնյա» մոնղոլ-
ներին, «մինչև երէց մի աշխարհական առեալ ժողովուրդ իւր՝ խաչիւք
և բուրվաւիւք մոմեղէնս վառեալ՝ ընթացաւ ընդ առաջ նոցա և նոցա
սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին առ հասարակ»³։

Բնորոշ է, օրինակ, այն պատկերացումը, որ ունի Չինաստանի
մասին Վարդանի «Աշխարհադրությունը»։ «Ի կողմանէ Պարսից
սկսեալ յարևելք նախ Չինումաչին, և խաթայ քաղաքն և աշխարհն
որ է զին բոլոր աշխարհիս, և են ուղղափառ քրիստոնեայք, և ունին
թագաւորութիւն և քահանայութիւն, ունին արդար դատաստան և
ճշմարտութիւն, ոչ որքն լայ, ոչ այրին յոգոց հանէ. և ունին գիրք
միայն, զՄատթէոս զլուս աւետարանն. և պարարտ է աշխարհն, և
բարեխառն և բարելի, մի անգամ սերմանեն, և երեք տարին հաց
լինի, քանզի մօտ է դրախտն, անտի գա արմաւ (այլուր՝ ամբարն,
Ա. Հ.) և անուշահոտ ծաղիւնք, զեղք զանազան ցաւոց... և այն-
պէս է ազգն ճենաց, զի զկերպաս զգենուն ամենեքեան»⁴։

Հովանորեն Վարդանն արտահայտում էր տարածված մի կար-
ծիր, որ հանդիպել էր իրենից առաջ զրված ձեռագրերում։

Հազորդելով մոնղոլների մասին պատմվող սուտ համբավը, Կի-

¹ Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք ձեռագրոց, Լ. էջ 765։

² Հմմտ. Ֆրիկի, նույն տեղում, էջ 586։

³ Կիրակոս, նույն տեղում, էջ 190 և հետ.։

⁴ Saint-Martin, նույն տեղում, 11, էջ 437 և հետ.։

բակոսը բացասական գիրքավորում է հանդես բերում գեպի Հովհան Երեցի շուրջը տարածված մեզ արդեն ծանոթ լեզվեզր։ Կիրակոսի բացասական գիրքավորումը մոնղոլ նվաճողների նկատմամբ, ակնհայտ է անգամ նրանց մարմնական մի շարք հատկությունների մասին իր տված տեղեկություններից՝ «էին տեսիւմը կերպարանաց զփոխատես և ահագնալուր. մօրուս ոչ ունելով՝ բայց սակաւ ոմանց՝ թուելով մաղս ունելով ի շուրթն կամ ի կլափն. ակն՝ նեղ և արագատես, ձայն՝ նուրբ և սուրա. բազմակեացք և տեսողը» — գրում է նրանց մասին պատմիչը¹։ Գրիգոր Ակնեցին, որ տրամադիր էր աստծու հղած պատիժ համարել թաթարների ներխուժումը՝ գրոտեսկի ձև է տալիս նրանց արտաքինի նկարագրությանը։ «Գլուխն մեծ էր իբրև զգոմիշու, աչքերն նեղ իբրև զձաղու, քիթն կարճ իբրև կատուի, գունշն մուղ իբրև զշան, մէջքն բարակ զինչ մըշման, ոտքերն կարճ զերդ զխողի, մօրուս բնաւ իսկի շունէին, տօլաթ (=զլխամաղ) ունէին զերդ առիւծի, ձայնն ճիշող քան զարծուի» գրում է Ակնեցին²։

Այլ գիրք ուներ գեպի մոնղոլները Սյունյաց մետրոպոլիտը։ Մոնղոլներին նա վերագրում է քաղաքական իմաստություն, բնատուր արդարամտություն ու քրիստոնյասիրություն։ «Անաստուածք և անօրէնք բայց բնութեամբ օրինացն զարդարեալք, ատեցողք աղտեղի գիշութեանց և ամենայն վնասակար դործոց, արդարամիտք առ միմիեանս, միամիտք և հնազանդ առաջնորդի իւրեանց, իրաւարարք և իրաւադատք, իսկ բարուք աղքատք և ընչաքաղցք, նեղիչք և կեղեքիչք մարդկան, պատկերով յոյժ գեղեցիկ և լերկք ըստ կանացի գիմաց և ծանօթք քրիստոսեան հաւատոյ և յոյժ սիրողք քրիստոնէից, յաղեղունս կորովիք և յամենայն պատերազմունս յոյժ հնարաւորք»³։ Պատմիչը նշում է մոնղոլների ընչաքաղցությունն ու կեղեքումները, բայց, նկատեցեք՝ ոչ թե երկրի կամ ժողովրդի ընդհանուր շահերից ելնելով, այլ դարձյալ իր տոհմի և հայ տիրող շերտերի նրանցից կրած վնասի ու օգուտի տեսանկյունից։ Այդ է վկայում նաև էջմիածնի կաթողիկեի մասին նրա գրած «Ողբի» այն տրտուները, թե սկյութական շորքոռանիների պատճառով «գոեհին» են հավասարեցված հայ տիրող դասերը։ Բայց եթե ընդհանուր առմամբ «գոեհին» էին հավասարեցվում հայ տիրող դասերը՝ Օրբելյանը գոհ էր գեթ նրանով, որ մոնղոլ «սկյութացիները» մի շարք

¹ Կիրակոս, նույն տեղում, էջ 257։

² Մաղաքիա աբեղա, նույն տեղում, էջ 6 և հետ։

³ Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 101 և հետ։

արտոնություններ շնորհեցին Օրբելյան իշխաններին և մասնավորապես իրեն, Սյունյաց իշխանազադոմ մեարդալուխին:

Դրվատելով մոնղոլներին՝ Օրբելյանը հավանորեն աչքի առաջ ուներ նախ և առաջ մոնղոլ «կասախի» կամ մոնղոլ բարոյագիտության ձևական նորմերը: Նվաճողների հաջողությունը նա վերագրում էր ոչ միայն զեկավարների «կորովամտությանը», «իմաստասիրությանը», «արդարագատությանը» կամ «քրիստոնյասիրությանը», այլ, վերջին հաշվով, նրանց համայնակենցադով պայմանավորված այն կարգապահությանն ու համերաշխությանը, որպիսին ինքը չէր հանդիպում դասակարգային մարտերի ասպարեղ դարձած և քրիստոնեական հեղության ու ֆեոդալական հնազանդության նորմերը հեղնող հարադատ միջավայրում: Արեւելյան աշխարհներում տեղագրվող ֆանտաստիկ նման պատկերացումները, ինչպես տեսանք, հատուկ էին առհասարակ միջնադարյան Արեւմուտքին: Նման պատկերացումներից ազատ չէր նաեւ միջնադարյան Հայաստանը:

Սակայն մոնղոլների նկատմամբ Օրբելյանը առավելապես երեւան էր բերում նույն այն տրամադրությունները, որոնք նրա ժամանակ իշխում էին Սյունյաց ֆեոդալների շրջանում: Նա ևս արձագանքում էր ազատագրական այն սպասելիքներին կամ զեթ արտոնություններ ձեռք բերելու այն հեռանկարներին, որոնք հայ աշխարհիկ և եկեղեցական ֆեոդալների միջավայրում լծորդվում էին էլիտաների ներքին ու արտաքին քաղաքականության հետ:

Այդ բանում կհամոզվենք, եթե աչքի առաջ ունենանք այն հանձնարարականները, որոնցով նա ներկայացնում էր ընթերցողին մոնղոլ խաներին: Այսպես, Մանգու խանին նա բնորոշում է որպես «օրինավոր քրիստոնյա», որը հույժ սիրող է քրիստոնեից և որի օրոք «աշխարհն ամենայն կային ի քրիստոնէութեան»¹: Հուլաղու խանը բնութագրված է որպես «մեծ և բարեպաշտ արքա, յուսն և ակնկալութիւն քրիստոնէից»²: Աբաղա խանը մեծարվում է որպես «այր հեղ և բարի և խաղաղարար. և սա սիրող քրիստոնէից»³: Օրբելյանը հավատացնում է, որ երբ գավաղիքները փորձեցին սպանել Արղուն խանին «Աստուածն քրիստոնէից» շրջեց մեծամեծների սիրտը դեպի Արղունը և ոչնչացրեց գավաղիքներին⁴: Նա հույս է տածում, թե Հեթում թագավորի քրոջ հետ ամուսնանալով՝ Աբաղան պարգեւելու

¹ Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 408:

² Նույն տեղում, էջ 419:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 425 և հետ:

է «խաղաղութիւն մէջ Սիւնեաց և ամենայն աշխարհիս Հայոց»։
Զեռք մեկնելով հայ իշխաններին՝ մոնղոլ զորավար Խուբլուշահը,
որ բնութագրւում է որպէս քրիստոնյաների օգնական ու բարեկամ,
սպանում է քրիստոնեաատյաց Նովրուզին. «Ահա տեսէք, — հարում է
պատմիչը, — զեղջիւր եկեղեցւոյ եթէ որպէս մեծագոյն պատառեաց
զթշնամին իւր և խնդրեաց վրէժ քակտելոյն իւրոյ»¹։

Որբելյանը չի թաքցնում ընթերցողից նույնիսկ այս հանձնարարականների անձնապատան իր շարժառիթները։ Հափշտակությամբ է նկարագրում նա այն բարիքներն ու արտոնությունները, որ մոնղոլ խաների ժամանակ ստանում էին Սյունյաց իշխանները — իր հորեղբայր՝ Սմբատ «արքան» կամ իր հայրը՝ Տարսայիճ Օրբելյանը։
Չի մոռանում, հարկավ, հազորդել և այն մասին, որ ինքն իսկ անտեսված չի եղել խաներից։ Արդուն խանից էր ստացել նա «հոգևոր և մարմնաւոր», ասել է ոչ միայն եկեղեցական, այլև կալվածատիրական իր իշխանությունը հաստատող արտոնագիրը, իսկ Ղազան խանը վերահաստատեց Սյունյաց մետրոպոլիտին ավելի այդ արտոնագիրը «կրկնապատիկ ամբությամբ»²։ Ինչպես դեռ առիթ պիտի ունենանք նշելու, Արդուն խանին և Ղազան խանին մեծարում էին նաև ուրիշները. սակայն միայն Օրբելյանն է, որ զրվատում էր նրանց, ելնելով բացառապէս հայ եկեղեցական և աշխարհիկ ֆեոդալների շահախնդրություններից։

Էջմիածնի կաթողիկոսին նվիրված «Ողբը» Օրբելյանի ֆեոդալական խանդաղատանրի դազաթն է։ Հեղինակը տարվում է այն երազով, թե Հայաստանի վաղեմի փառքը մարմնավորող «քրիստոսասէր» իշխանները պիտի վերականգնեն էջմիածնի եկեղեցական և քաղաքական իշխանության խանգարված կարգը։ Դժվար չէ գլխի ընկնել, թե ովքեր պիտի լինեն այդ «քրիստոսասէր» (nota bene. «քրիստոսասէր», բայց ոչ՝ «քրիստոնյա») իշխանները։ Օրբելյանը ուզում է հավատացնել, որ դրանց հեցած՝ պիտի հառնի նորից ֆեոդալական Հայաստանի մարած փառքը — պիտի նոր կյանք ստանան «գոհհին» հավասարված հայ ազատները, սեպուհները, իշխանները, թագավորները և հայրապետները։ Կարճ՝ «քրիստոսասէր» իշխողների — իմա՝ մոնղոլ խաների — ձեռքով աստված էջմիածնում պիտի վերականգնի նորից «զաթոռն թագաւորին և զգաւազան պատրիարքին»՝

¹ Օրբելյան, Նույն տեղում, էջ 477 և 479։

² Նույն տեղում, էջ 482։

Հայերի ազատությունը պատկերանում էր Օրբելյանին միայն էջմիածնի հովանու ներքո: Էջմիածնի կաթողիկեն հայերի ոչ միայն եկեղեցական, այլև քաղաքական միության խորհրդանշանն է, և զուր չէ, որ «Ողբի» հեղինակն այդ միությունը ներկայացնում է «Արքայուն» դիմանկարով: Այս մի պատկերացում է, որ հիշեցնում է Գր. Նարեկացու մեզ ծանոթ համեմատությունը, պատկերացում, որը XV դարում հանգելու էր հայ եկեղեցական թեոկրատիայի գաղափարաբանության:

Դժվար է համոզված լինել, թե Սյունյաց մետրոպոլիտը հավատում էր էլիսանների օգնությամբ քաղաքական իր երազներն իրագործելու լիակատար հնարավորությանը: «Աւա՛ղ և եղո՛ւկ է մեզ,— գրում էր նա պատմության իր գրքում Սյունյաց թագավորության անկման կապակցությամբ,— զի առաւել եղև մերս կորուստ և ապականութիւն քան զերուսաղէմին ի Նաբուգոդոնոսորայ արքայէ, քանզի նմա երբեմն եղև դարձ և նորոգումն որ ի Կիւրոսէ. իսկ մեզ վերջինն տիրեաց թշուառութիւն անդարձ և յաւիտեանական»²: Հավանական է, որ «Ողբի» հուսադրանքը հարկավորվել էր Օրբելյանին հայ ֆեոդալներին սպառնացող «կորուստի և ասպականության» մղձավոնքը փարատելու համար միայն:

Օրբելյանի գրական ժառանգությունը ազդանշում է քաղաքական մտքի այն անկումը, որ ծայր էր առնում ֆեոդալական Հայաստանում և Անդրկովկասում մոնղոլական կրոնիկի տակ: Ընդամենը մի դար էր անցել այն ժամանակներից, երբ գործում էր Մխիթար Գոշը, բայց որքան մեծ տարբերություն հայ երկու խոշոր այս եկեղեցականների՝ Գոշի և Օրբելյանի միջև: Մեկը — Գոշը — արժարժում էր ֆեոդալական համակենտրոնացման այն գաղափարախոսությունը, որ կաղապարվում էր զարգացման իր վերելքն ապրող Հայաստանի և Անդրկովկասի միացյալ թագավորության մեջ: Մյուսը — Օրբելյանը — արժարժում էր այն գաղափարախոսությունը, որի կոնտուրները ուրվագծվում էին Հայաստանի և Անդրկովկասի բաղձացեղ պետականության վայրէջքի պահին Սյունյաց երկրի հայ քաղաքական գաղառայնության և հայ եկեղեցական անձկամտության փախուստ:

Զիզելով իր կապերը հարազատ դասակարգի հետ, Գոշը չէր

¹ Օրբելեան, Ողբ ի ս. Կաթողիկէն, Թիֆլիս, 1885:

² Օրբելեան, Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 336:

սքողում նրա արատները: Վեր բարձրանալով իր դասակարգի նեղ մտահորիզոնից, նա կարողանում էր նշմարել ոչ միայն հայ, այլև վրաց, ադվան և արխազ ֆեոդալական հասարակայնության ու սկտականության առաջատար գործոնները և ընդառաջում ինչպես դրանց ինքնորոշման, այնպես և դրանց համախմբման ու համտեման տրոնացման պահանջներին՝ հիմնված բացառապես Հայաստանի և Անդրկովկասի քրիստոնյա ֆեոդալների համագործակցության սկզբունքի վրա: Մտահոգված իր վերելքն ապրող ֆեոդալական հասարակության և ֆեոդալական պետականության ընդհանուր և տեսկանշահների պաշտոնականությամբ՝ նա հետամուտ է այդ հասարակությանն ոչ միայն պրոդրեսիվ վերնաշերտերի, այլև ճնշված ներքնախավերին քարեկեցության խնդիրներին, աշխատում է լուծել այդ խնդիրները, հարկավ հավատարիմ մնալով ֆեոդալական իրավահայեցության ընդհանուր սկզբունքներին, հետևաբար և անկարող հաղթահարել իր ժամանակին և իր դասին հատուկ հակասությունները ու մտածության սահմանափակ շրջանակները:

Նրա հակապատկերն էր Օրբելյանը: Դեպի քաղաքական իր մայրամուտը թեքվող հայ ֆեոդալների այս պարագլխի մեջ վառ էր տակավին իր տոհմի վաղեմի ատելությունն ու ռխակալությունը Հայաստանի և Վրաստանի քաղաքական համակենտրոնացումը զբաղվորող Բագրատունիների և Զաքարյանների հանդեպ: Քաղաքական իր բովանդակությամբ նրա գիրքը մի փորձ էր հետին թվով արգարացնել Իվանե Օրբելյանու և սրա հետքերով քայլող Սմբատ «արքայի» պարտիկուլյարիստական ոճրաշավիդ վարքագիծը: Սյունյաց մետրոպոլիտը փաստապես չէր բարձրանում իր տոհմի և իր դասի նեղ մտահորիզոններից անգամ այն դեպքում, երբ աշխուժացնելով անցյալի սովերենները, դժագրում էր սգապսակ «Արքայուհու» կերպարը: Ֆեոդալական հասարակարգի ընդհանուր և տեսկանշահախնդրությունները չէ, որ հուզում էին նրան, այլ իշխանական և կղերական վերնախավերի մասնավոր ու անմիջական պահանջները, պահանջներ, որոնք նա հետամուտ էր գոհացնել ի հաշիվ՝ ճնշված ու թալանված «ամբոխի», ի հաշիվ «հավասարութեան»՝ ձգտող «սինքոր» բաղմության: Տաթևի և Նորավանքի կալվածատերերի համար նա պատրաստ էր չոքել անգամ «սկութական չորքոտանու» առաջ:

Սխալ կլիներ այնուամենայնիվ պնդել, թե որչափ Օրբելյանը ելնում էր տոհմային, դասային կամ դավառային շահերի տեսանկյունից՝ նրա գործունեությունը իսպառ զուրկ էր սլաոմականորեն:

պրոպրետարի մոմենտներից. ինչպես Սմբատ «արքայի», այնպես նաև Ստեփանոս մետրոպոլիտի զիմանագիտական գործունեությունն ունեցավ դրական այն նշանակությունը, որ հենվելով մոնղոլների օժանդակության վրա, նրանք կարողացան բարձրացնել Սյունյաց երկրի քաղաքական կշիռը: Նյութական բացառիկ վիճակ ստեղծվեց Սյունյաց ֆեոդալ-եկեղեցական տիրույթների համար, Սյունյաց լեռներում և Տաթևի և Նորավանքի մենաստաններում կենտրոնացնելով ռազմական և գրական-գաղտնական կենսունակ ուժեր, նրանք կարողացան ապահովել տեղական ֆեոդալների ու եկեղեցականների դերազանցությունը և հակակշիռ կազմել էթնիկական և քաղաքական զիմադրկման միաված Զաքարյանների և Հեթումյանների վարքագծին: Ստեփանոս Օրբելյանի շնորհիվ նախադրյալներ ստեղծվեցին Տաթևի գաղտնի հետագա բեղմնավոր գործունեության համար, որի նշանակությունը դուրս էր գալու Սյունյաց դավառի նեղ սահմաններից՝ իր ազդեցությամբ ընդգրկելով XIV—XV դարի հայ հոգևոր կուլտուրայի մի շարք մարզեր: Աստվածիկից բշխվել իրենց մրցակիցներին, Սյունյաց ֆեոդալները ղեկավար դեր ստանձնեցին մոնղոլական պետության Հայաստանի և Անդրկովկասի վարչական ու ղինվորական օրգանների մեջ: Եվ վերջապես Սյունյաց մետրոպոլիտին վիճակվեց խոշոր դեր կատարել այն պայքարի մեջ, որ նրա ժամանակ արժարժվում էր դեպի Արևմուտք կաղմխորդված կիլիկիցիների և Արևելյան Հայաստանի հայ եկեղեցական կենտրոնների միջև:

Հաշվի առնելով այս ամենը, պիտի ընդգծենք ոչ միայն այն, ինչ որոշ հակադրություն, այլև այն, ինչ որոշ կապ էր ստեղծում մեր բնութագրած արևելահայ նշանավոր եկեղեցականների՝ Մխ. Գոշի և Ստ. Օրբելյանի միջև:

Վերջին տեսանկյունից մոտենալով այդ անձնավորությունների դերի գնահատմանը, պիտի ծանրանանք մանավանդ այն խնդրի վրա, որ գրադեյրել էր երբեմն Գոշին և հուզում էր ի վերջո նաև Օրբելյանին: Քաղկեդոնական ազդեցության խնդիրն էր այդ, որի դեմ համատարապես ծառանում էին և Գոշը, և Օրբելյանը: Նշել ենք արդեն այն զիմադրությունը, որ ցույց էր տալիս Զաքարյաններին այդ հարցում Գոշը: Առիթ ունեցանք հիշատակելու նաև գործուն ու ղեկավար այն մասնակցությունը, որ ունեցավ Օրբելյանը հայ և քաղկեդոնական եկեղեցիները միավորելու շարժման դեմ: Շարժումը լայն ծավալ էր ընդունել Կիլիկիայում, գրավելով իր կողմը ոչ

միայն Հեթումյանների թագավորական տունը, այլև Սսի կաթողիկոսարանը:

XIII դարի վերջերին դավանաբանական տարաձայնությունները հասել էին ծայրահեղ լարման. «Մի ազգ, մի լեզու ոմն ես պաղտոսեան, ոմն՝ ես ապաղտոսեան, դուր վիճաբանութեամբ և ունայն բերմամբ» — գրում էր ժամանակակիցներից մեկը¹: Վտանգավոր էր այդ շարժումը մանավանդ այն տեսակետից, որ միաբանողները հրապարակ էին նետել նորից հին դաշինքներն ու տեսիլները և հավակնություն ունեին սլապի թեարկութեամբ դուրս բերել արևելյան քրիստոնյաների «սլաշտողանությունը» խառմի ախտիւլացած հարձակումներից և անգամ նրանց «աղատագրումը» օտայ բռնաախրությունից: «Հաւան եմք մենք ընդ հարսն ընդ դժոխս ելլանել և ոչ ընդ հոռոմոց յերկինս Կլանել... Ըստ ձեր կամաց լիցի աշխարհիդ այդ և այլ որ կամեսցի. և մեզ թողէք ի մեր ստրուկ զերութեանս»: Յասումով ու հեգնանքով լի այս տողերն էին ուղղում Օրբելյանը և արևելյան Հայաստանի նրա դիտավորած եկեղեցականների և Պոռշյան ու Օրբելյան իշխանների խմբակցությունը՝ ֆեոանկ «աղատարարներին» ընդառաջող կիլիկեցիներին²:

Սակայն, չնայած հակաքաղկեդոնականների դիմագրությունը՝ քաղկեդոնականների ներթափանցումը շարունակում էր իր ազդեցություն տակ առնել անգամ Արևելյան Հայաստանը: XIII դարի կեսերին Կիրակոս Նրչնկացին Կիլիկիայից կարնեցիներին ուղարկած մի նամակում, ծաղրելով արևելք թափանցող ֆեոանկ քարոզիչներին, գրում էր. «Դուքս մամոնայի ծառայելով զանձեն զանձս յերկրի առաւել քան զամենայն ազգս և ազանին բեհեզս և ծիրանիս և ուրախ լինին առատապէս իրրե մեծատունն: Եւ Ղազարոս անկեալ առ Բուրս նոցա՝ ոչ տան ի փշրանացն: Եւ ի վաճառն զտունն մութն գործեն և ընդ խաւարային գործով իւրեանց խաբեն զտխմարս զի երեկ նոցա սրայծառ և գեղեցիկ... Դարձեալ ի տապլէքն (= լատ. talula = տախտակ) այս է նախն խաղալով՝ զմիմիանց մեծութիւնս յափշտակեն և ոչ ինչ համարեն մեղս...»³:

1248 թվականին դի Մանչ լեգատի ձեռքով Հռոմի Ինոկենտիոս պապը թուղթ էր հղել Հեթում թագավորին, ուր, շարադրելով հայ եկե-

¹ Հայկական ՍՍԲ Մատենադարան, ձեռ. № 583, էջ 233բ.:

² Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 459 և հետ:

³ Հայկական ՍՍԲ Մատենադարան, ձեռ. № 573, էջ 113բ: Նկատենք ի դեպ, որ նարդի խաղը Հայաստանում հայտնի էր դեռ V — XI դարերից. տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, էջ 180:

դեցու դավանաբանական թերությունները, առաջարկել էր հպատակ-
վել: Այս առիթով, կտրուկ ռճով հերքելով պապի թույլ տված անհե-
թեթությունները, Վարդան Արեւելցին ի վերջո հեղինում էր պապական
«աղատարարների» սին խոստումները: «Վեց հարիւր և քսան դաւառ-
էն հայք, — գրում էր նա, — ի յերզնկայէն ի վեր, և կան որ աւեր են
և կան, որ ի ծառայութեան. թէ կու ցաւին ընդ հայոց, թո՛ղ երթան
ազատեն, և խաւսին ընդ հայոց վարդապետարանսն և ընդ դպրա-
ստունսն որ ոչ բլայթով (= փաստաբանական իմաստակութեամբ) և
խարէութեամբ ուսուցանեն և ուսանին որպէս դոքա, այլ ճշմարտու-
թեամբ և հիմամբ առաջնոցն, և ասլա դան առ մեզ, թէ կարեն զնոսա
փոխել»¹:

Ի վերջո Վարդանը խոսքն ուղղում է Հեթում թագաւորին, որը,
մտաբերելով Հռոմի հետ կնքված «Դաշանց թուղթը», առաջարկել էր
«քաղցր ու կակուղ» պատասխան պատրաստել պապին: «Եւ՛ թէ
յայս սակա տրտմիս, — գրում է նա, — թէ ի դաշանց հարցն մերոց
քակտիմք՝ նա վասն դոցա (իմա՝ փռանկաց, Ա.Հ.) ելանեմք յաշ-
խարհականացն սիրոյ... ի դառնազգեցիկ գայլոցն շմորեն
(= խառնվել) կամին և ընդ մեզ շմորիլ»²:

Ակներև է, որ պատասխանելով Հռոմին՝ Վարդանը դիմադրում
է նաև դեպի Հռոմը և «Դաշանց թուղթը» հակված Կիլիկիայի թա-
գաւորին: Պապի և Ֆրիդրիխ II Հոհենշտաուֆենի հակամարտի կա-
պակցութեամբ նա հասկացնել էր սալիս Հեթումին, թե Հռոմին
հպատակվելու դեպքում պապական թեոկրատիան ջանալու է եկեղե-
ցու և թագաւորի մեջ «շմորություն» (այսինքն՝ դժտություն) առա-
ջացնել նաև Հայաստանում:

Նման առարկություններ լինում էին նաև հետագայում: «Եւ արդ-
լսեմ, — կարդում ենք Մովսէս Երզնկացու 1309 թվականին Անավար-
դեցու և սրա հետևորդների դեմ գրած մի հակաճառութեան մեջ, —
որպէս ասեն ստալօղ ունայնաբանութիւն. զի սէր և միաբանու-
թիւն ասեն հաստատեսցի և գայցեն մակեդոնացիք և օգնեսցեն
մեզ: Աւաղ զուր և ունայն կարծեացս այսոցիկ. զի թէ առանց Աս-
տուծոյ կղև և ոչինչ որպէս և է ճշմարիտ, ասլայ դալ մակեդոնացե-
ցըն (իմա՝ ֆրանկ աշխարհակալն). ոչ ըստ մերոց լիցի կա-
մաց և ոչ ըստ նոցայն, այլ ըստ Աստուծոյ: Զի որպէս լսեմք՝ նոքա

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 509: Հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. № 583, թ. 199ա և բ. Հմմտ. նաև ձեռ. № 569, 103բ և հետ.:

² Հայկական ՄՍՌ. Մատենադարան, ձեռ. № 585, թ. 198բ — 199ա.: «Գիրք թղթոց»-ում այս կտորը եղծված է:

ի վաղ ժամանակաց յամենայն ժամ պատրաստեն ոչ վասն մեր, այլ գալ և աղատել զԵրուսաղէմ յանաւրինաց և ոչ յաջողի...»: Սկեզեցիներն միությունը չի վերացնի տերությունների գծովածությունը: «Իսկ շաղկապ սիրոյ թէ էին այսպիսի իրօք յոյնք և մակեդոնացիք համագործութիւն ուն(է)ին. և այնքան թշնամութիւն է՝ ի մէջ մինչ զի զմիմիանս ընդ անբարիշտս համեմատեն»¹:

Իր «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկարնակաց» տատվածաբանական տետրակում 1302 թվականին Օրբելյանը նշում էր հայաբնակ այն քաղաքները, որտեղ արդեն արմատ էին ձգել լատին միաբանողականները: «Կիլիկիա բոլոր՝ որ տեղի էր մեր պարծանաց, յայս իսկ վարակեալ կայ և զլիաւոր քաղաքք որ ի Հոռոմք՝ ի սոյն մոլորեալ են. և եհաս մինչև առ մեզ: Զի քարոզի այս յայտնապէս ի թագաւորական քաղաքն ի Թաթարս, և ի հին Տունն Բագրատունեաց յԱնի որ ի Շիրակ, նաև ի Թաւրեթ շահաստան, եւ յայլ բազում տեղիս: Ահա ո՞ մնաց ի հայոց ի հայրենի աւանդութեան. միայն սինքորքն յանկեան ուրեք»²:

Այսպիսով միայն գյուղացիական-աղանդավորական շարժման «սինկորներն» դեմ չէ, որ զրահվում էր Օրբելյանը: Կաթողիկէի «Ողբի» էջերում վերարթնացնելով անցյալի գիրկը զլռված հայրապետների և թագավորների ստվերները՝ նա հակադրում էր նաև միաբանողական դոսէկ այն սրտպագանդին, որ քաղկեդոնական նշանաբանների տակ արծարծվում էր ոչ միայն հեռու Կիլիկիայում կամ Բյուզանդիայի հայաբնակ քաղաքներում, այլև Արեւելյան Հայաստանում: Օրբելյանը զլիաւորում էր մի պայքար, որ տարվում էր «Հայոց և Վրաց թագաւորութեան» սահմաններում, Թաթարսում վրաց Բագրատունիների դեմ, միաբանողական տրամադրություններ ունեցող Անիում Շահնշահյանների՝ Զաքարյան ժառանգների դեմ, Թաւրիզում լատինադավանների կողմը թեքվող հայ դավաթավորների դեմ և այլն: Քաղաքական թեր ու դեմ մարտակոչերի շուրջը Օրբելյանի ժամանակ բախվում էին, ֆեոդալ-եկեղեցական երկու հոսանք: Մեկը՝ հենված գերազանցորեն Կիլիկիայի, Բյուզանդիայի, Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի հայաբնակ քաղաքային

¹ Հայկական ՍՍԻ Մատենադարան, Թ. 334բ—335բ և ձեռ. № 2268, Թ. 77բ.—79ա:

² Տե՛ս Ստեփաննոսի նախագահ Արքեպիսկոպոսի՝ Հակաճառութիւն ընդդէմ երկարնակաց շարագրեալ ի Թուին Հայոց ԶԾԱ, Կ. Պոլիս, 1756, էջ 43:

կենտրոնների վրա, մյուսը՝ գերազանցորեն բնատնտեսական բնույթ կրող գավառների ֆեոդալական տարրերի վրա, կենտրոն ունենալով Սյունյաց, Բջնիի, Հավուց Թաուի, Գողթնի, Վաչոց ձորի հայ եպիսկոպոսարանները և Օրբելյան ու Պոռշյան ֆեոդալական տները¹։

Նվ աշտպես, պաշարելով քաղկեդոնականության վտանգի դեմ, հայ ազատագրական տրադիցիոն լեգենդի դեմ պատենեշավորվում էին հայ եկեղեցու տարբեր հոսանքներ, և այն, որի գաղափարախոսն էր Գոշը, և այն, որի արտահայտիչն էր լինելու Գոշից մի գարանց Օրբելյանը։ Բոլոր նշաններից դատելով, լեգենդը շարունակում էր հող գտնել ոչ թե վանքերում պատսպարված հայադավան կղերի — այլ առավելապես առևտրական տրանզիտի հետ կապված քաղքենի պատրիցիատի ու վաճառականության միջավայրում։ Սրա հետ համընկնում է նաև այն իրողությունը, որ տրանզիտային առևտրի ուղիներով էր ծավալվում նաև քաղկեդոնական և միաբանողական այն պրոպագանդը, որ առաջ սնունդ էր մատակարարում լեգենդի արծարծման համար։

Քաղաքական մտքի զորեղ շեշտ կա նաև Օրբելյանին ժամանակակից Սյունյաց ֆեոդալական երկրորդ ազդեցիկ տոհմից՝ Պոռշյաններից՝ սերված մատենադիրներից երկուսի՝ Մխիթար Այրիվանեցու և Խաչատուր Կեշառեցու երկերում։

Այրիվանեցու սոցիալ-քաղաքական հայացքները պարզվում են այն բարեմաղթություններից, որոնցով նա ավարտում է Ստ. Սյունեցու վկայարանությունը։ Այստեղ նա բաղձում է՝ «Քաղաւորաց քրիստոնէից յաղթութիւն, իշխանաց մերոց քաջութիւն, ազատաց մերոց արիւնթիւն, աշխարհի մերում խաղաղութիւն, եկեղեցեաց ամենից հաստատութիւն, բահանայից սրբութիւն, ժողովրդականաց երկիւղ և լսողութիւն» և այլն։ Նշանակալից է նաև ժողովրդի համար արվող այս բարեմաղթությունը։ Պիտի կարծել, որ Այրիվանեցու ժամանակ կարիք էր զգացվում, որ եկեղեցականները «երկիւղ և լսողութիւն» ներշնչէին ժողովրդական ըմբոստ ու աներկյուղ մասսաներին։ Նվազ նշանակալից չեն նաև այն բարեմաղթությունները, որ անում էր Այրիվանեցին հայ իշխանների և ազատների, քրիստոնյա թագավորների և քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիների հա-

¹ Հմմտ. Օրբելյան, «Պատմութիւն տանն Սիսական», էջ 461, «Ձեռնարկ միաբանութեան եպիսկոպոսաց արեւելից և վարդապետաց և իշխանաց» արձանագրությունը։

մար: Չմոռանանք, որ Այրիվանեցին տարում էր այն ժամանակ, երբ հայ ֆեոդալները ներշնչված էին հեթանոս մոնղոլների և քրիստոնյա խաչակիրների զինակցության զաղափարներով: Պիտի կարծել, որ այդ զաղափարով տարված էին մասնավորապես նաև Այրիվանեցու անմիջական սպառողները՝ Պոռշյանները: Նրա դրած վկայաբանությունը վերջանում է հենց սրանց համար արված բարեմադթությամբ: «Աւրհնեցի և պահպանեցի աթոռ իշխանութեան Հաղբակա... երկարեցի փառաւր յազգս այս և իշխանութիւնս մինչ ի կատարած աշխարհիս¹»:

Քաղաքական մտքի ավելի նշանակալից բնդհանրացումներ կան Խաչատուր Կեչառեցու երկերում: Հղոր ու հաղթող թագավորի բարոյական նկարագրի գծագրմանն է նվիրված XIII—XIV դարերի արանքում գրի առնված Կեչառեցու «Ողբ վասն իշխանաց» բանքում և Կեղծ-Կալիսթենեսի Ալեքսանդրի պատմությանը կցած իր բարառնություններում: Հայ եկեղեցու դեմ մոնղոլ խաներից ոմանց կողմից հանված հալածանքների կապակցությամբ Կեչառեցին թախիծով էր վերհիշում եկեղեցուն պաշտպան կանգնող հայ և վրաց իշխաններին, Սաղուն Արծրունուն և նրա որդուն՝ Խոթլու-Բուղային, Պոռշ Խաղբակյանին, Տարսայիճ Որբելյանին և ուրիշներին: Իր բարառնություններում Կեչառեցին համեմատում է Մակեդոնացի հեքանոս աշխարհակալին «կուսածին» Աստուծո՛ւ՝ Հիսուս Քրիստոսի հետ: Գծագրելով Ալեքսանդրի իդեալականացված դիմանկարը՝ Կեչառեցին նշում է, որ զրի է առնում իր գործը «յօգուտ և յօրինակ ամենայն թագաւորաց և իշխանաց... և քաջահմուտ արանց պատերազմողաց»: Ալեքսանդրը բնութագրվում է որպես իշխողի համար անհրաժեշտ չորս առաքինության—դիտության, արիության, փառքի և դատաստանի — մարմնացում: «Այսպէս և ըստ այսմ յօրինակի վայել է արքայից և զօրապետաց իմաստուն և հանճարեղ լինել»²:

Այսպիսով, Ալեքսանդրի կերպարը մեջ մարմին էր առնում հայ եկեղեցականների որոնած «պսակավոր արքայի» քաղաքական պատկերը, մեծ ու առաքին իշխողի իդեալը:

¹ Գ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն, Մխիթար Այրիվանեցի, Նորագյուտ արձանագրություն և երկեր, Երևան, 1931, էջ 22 և հետ:

² Հմմտ. Մ. Արեղյան, Հայոց հին դրականության պատմություն, Երևան, 1946, էջ 233:

4. ԳՅՈՒՂԱՅԻԱԿԱՆ-ԱԶՈՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԼԵԳԵՆԳԸ

Ժողովրդական մասսաները որպես ազատագրական պայքարի գլխավոր հենարանն ու ստաշմղիչ ուժը: Հակաֆեոդալական պայքարը օտարատիրության դեմ և ներագգային մարզում: Հայ ազատագրական պայքարի հիմնական հակասությունները:

Թոնդրակյան շարժումը որպես հայ ժողովրդական մասսաների՝ հակաֆեոդալական պայքարի արտահայտություն: Աղանդի գաղափարական բովանդակությունը: Շարժման սկզբնավորումը և կապերը IX դարի բուռնացիների և պավլիկյանների հետ, և նրա ընթացքը X—XI դարերում: Թոնդրակյանների քաղաքական դիրքավորումը: Նրանց բախումը Հայաստանի բյուզանդական զավթիչների հետ:

Հետազոտելով ազատագրական լեգենդի դարգացման ընթացքը՝ փորձեցինք հայտ բերել պատմական այն իրողությունները և հատարական այն ուժերը, որոնք ազդել են դրա մեջ արտահայտված սոցիալ-քաղաքական մտայնության ձևավորման վրա:

Սակայն անկարելի է լիովին դրսևորել լեգենդի մեջ արտահայտված քաղաքական մտայնության սոցիալ-քաղաքական բովանդակությունը՝ եթե հաշվի չառնենք այն դերը, որ կատարում էին Հայաստանի դարգացման համար մղված բազմադարյան մարտերի մեջ հայ գյուղացիական մասսաները: Հիմնականում հայ գյուղացի ժողովուրդին էր իր ֆիզիկական դոյությունը պահպանման, խաղաղ դարգացման ու վերածնության համար մղած պայքարի գլխավոր շարժիչ ուժը: Վերջին հաշվով ազատագրական լեգենդի մեջ հայտնարելով բազմառիթմներն ու պատկերացումներն իսկ գերազանցապես արտացոլելով հայ իշխող վերնախավերի տրամադրությունները, լիակատար չափով իմաստավորվում են միայն հայ գյուղացիության վարած ազատագրական պայքարի հետնախորքի վրա:

Պատմական իրողություն է, որ, չնայած արաբների ու բյուզանդացիների, սելջուկների ու մոնղոլների ձեռնարկած բոլոր ջարդերին ու ավերումներին, ճնշումներին ու կեղեքումներին՝ ֆեոդա-

լական մասնատվածության պայմաններում իսկ հայ գյուղացիութ-
յունը կարողացավ մեծ չափով պահպանել իր տերիտորիայի ու
լեզվի, կենցաղի ու բնավորության, ինչպես նաև սոցիալական և
քաղաքական իր ազատագրման ձգտումների շեշտված ընդհանրու-
թյունը: Հիմնականում գյուղացիական մասսաների վրա էին հեն-
վու հայ այն ֆեոդալները, որոնք իրենց ձեռքն էին առնում օտարա-
տիրության դեմ տարվող ազատագրական պայքարի ղեկը:

Սասանյան Իրանի դեմ Հայաստանում տարված «կրոնական
պատերազմները» (V—VI դարերում), խալիֆաթի դեմ եղած ապս-
տամբությունները (VIII—IX դարերի), Բյուզանդիային, սելջուկնե-
րին, մոնղոլներին և մյուս զավթիչներին ցույց տրված դիմադրու-
թյունները հիմնականում կրում էին գյուղացիության մղած ազա-
տագրական շարժումների բնույթ:

Գյուղացիության ծոցից էին ելնում հայրենի սահմանադժերը
պաշտպանող հոծ զանգվածները. և սա բնական էր միանգամայն:
Օտարերկրյա զարկողներից ու զրկողներից, ճնշող ու հարստահա-
րող նվաճողներից տուժողը գերազանցապես հենց գյուղացիական
մասսաներն էին: Նկվորները գրավում էին Հայաստանի քաղաքներն
ու բերդերը: Նորանվաճ երկիրը մտնում էին արաբական ղորսմասեր
և ընդարձակ տարածություններ գրավում գրսեկ ցեղերով վերաբնա-
կեցնելու համար: Ներգաղթողները զավթում էին բնիկների ցանքա-
դաշտերն ու արոտավայրերը, սրի տակ առնում դիմադրողներին:
Հպատակ մասսան, և առավելապես հողադործությամբ և անասնա-
պահությամբ զբաղված գյուղաբնակչությունը, ընկնում էր ծանր ու
բաղձապիսի հարկերի տակ: Գյուղացիների մեջքին ծանրացած
սրարտավորություններն աղճատում էին ու սահմանափակում նրանց
համայնքների իրավունքները, քայքայում նրանց տնտեսություննե-
րը, հարկատու դրաստի վիճակի մատնում նրանց: Բնիկների մեջ
այս ամենը կատաղի առեկռվյուն էր աճեցնում դեպի նվաճողների
բռնատիրությունը:

VIII—IX դարերի ընթացքում արաբ տիրապետության դեմ
Հայաստանում բռնկեցին համաժողովրդական մի շարք ապստամ-
բություններ: Դրանցից մեկի ժամանակ ապստամբները կոչ էին
անում «քաջութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր և ի վերայ ազ-
գիս»¹: Նման տրամադրություններով տոգորված էին արաբների դեմ
քարձրացած ապստամբություններից շատերը: Դիմադրության էին
հանդիպում արաբները նաև Վրաստանում և Աղվանքում:

Համառ պայքարի արդյունք էր հարկավ, որ իր դաժան, բայց

¹ Ղ. և ո. ն. դ., նույն տեղում, էջ 149 և հետ:

ապարդյուն պատժարշաւներից հետո, խալիֆաթը հարկադրւած եղաւ հետզհետե սահմանափակել Անդրկովկասում բնակչութեան կողոպտումը: Իրն Հառակալի տվյալներով VIII դարում «Էրմենիայի», այսինքն՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի համատեղ տուրքերը հասնում էին 13 միլիոն դիրհեմի (մոտ 7 միլիոն ռսկի ռուբլու): VIII դարի ընթացքում բռնկած ապստամբութեաններից հետո՝ IX դարի առաջին կիսում այդ գումարը իջաւ 8,2 միլիոն դիրհեմի: IX դարի կեսերին, Հայաստանում և Վրաստանում Բուղային ցուլց տված դիմադրութեաններից հետո՝ այդ գումարը իջաւ մինչև 4 միլիոն դիրհեմի¹:

Հակաարարական ապստամբութեաններն ունեցան նաև քաղաքական հետևանքներ: Պարբերաբար կրկնվող ապստամբութեանների ընթացքում արաբական «Էրմենիայի» սահմաններում պայմաններ ստեղծվեցին տեղական թագավորութեանների կազմավորման համար: Դրանք նպատակահարմար էին տեղական ժողովուրդներին «խաղաղացնելու», ապստամբութեանները գլխավորող ֆեոդալների և նրանց հպատակների միջև եղած ներհակութեանները խորացնելու և, վերջապես, համաժողովրդական ապստամբութեանների հակաֆեոդալական տենդենցները տեղական իսկ միջոցներով խեղդելու համար:

Նման ֆունկցիաներ պիտի կատարեր IX դարի կեսերին Շիրակի Բաղրատունիների կազմակերպած ֆեոդալական թագավորութեանը:

X դարի սկզբներին տեղի ունեցավ այդ պետութեան ռազմա-վարչական ապարատի նորակառուցումն՝ ի պատասխան Վրաստանում ու Աղվանքում արծարծված այն ապստամբութեանների, որոնց մասնակցում էին գյուղացիական մասսաներն ու նրանց հետ միաժամանակ տարրեր վայրերում գլուխ բարձրացրած մանր ֆեոդալները: Մասնայական ապստամբութեանները ճնշելու նպատակով է անշուշտ, որ խալիֆաթն ու Բյուզանդիան «Էրմենիայի» սահմաններում գոյութեան ունեցած մյուս իշխանութեանների նկատմամբ շտապեցին ճանաչել Շիրակի Բաղրատունիների գերիշխանութեանը:

Հետագայում մասամբ Բաղրատունյաց թագավորութեանը թուլացնելու, մասամբ էլ իրենց սահմանամերձ շրջանների ժողովրդատաղատադրական շարժումները զսպելու նպատակով է, որ խալիֆաթն ու կայսրութեանը հանդես էին գալիս Սյունյաց և Վասպու-

¹ Հմմտ. H. Thopdschian, նույն տեղում, էջ 33:

քականի թագավորությունների ծնունդը դյուրացնող մանկաբարձ-
ների գերում:

Իր վերջին հետազոտությունների մեջ Ն. Ադոնցը առաջ էր քա-
շում այն դրույթը, թե Հայաստանի և Անդրկովկասի ազատագրա-
կան շարժումներն առաջանում էին միայն ֆեոդալների միջավայ-
րում և գերազանցապես կաղմում Բագրատունյաց արքայական
տան պատմական «փառքը»¹:

Պրոֆ. Ադոնցի այս դրույթին պիտի առարկենք վճռապես:

Ճիշտ է, հարկավ, որ օտարատիրութունից ազատագրվելու
համար հայ և հարեան ժողովուրդների գործ դրած ջանքերը միջին
դարերի ընթացքում սովորաբար զլխավորում էին ֆեոդալները,
մասնավորապես հայ և վրաց Բագրատունիները: Բայց ճիշտ է նաև
այն, որ ազատագրական այդ ջանքերն առաջացան ավելի վաղ, քան
դրանք զլխավորելու համար ասպարեզ կղային հայ կամ վրաց Բագ-
րատունիները: Մյուս կողմից հայտնի է և այն, որ Հայաստանի և
Անդրկովկասի ազատագրական տենչերն ու ոգորումները շարունա-
կում էին արժարժվել և այն դարերում, երբ այդ երկրների ֆեոդա-
լական կամ արքայական տների «փառքից» մնացել էին շուտ ազդա-
սիրական էլեգիայի առիթներ ընծայող բեկորներ: Օտարատիրու-
թյան դեմ հայ ժողովրդի պայքարը չէր դադարում և այն ժամանակ,
երբ ազատագրական շարժման մեջ նվաղում էր հայ ֆեոդալների
դերը կամ երբ հայ ֆեոդալները հակադրվում էին ժողովրդական
մասսայի ձգտումներին: Նման դեպքերում, ազատագրական պայ-
քարը սառնում էր դյուզադիական շարժման բնույթ և նրա ղեկա-
վարությունը անցնում ժողովրդի միջից՝ երաժ մարդկանց ձեռքը:
Այսպես եղավ, օրինակ, 773—771 և 850—852 թթ. արարական տի-
րապետության դեմ բռնկած ապստամբության ժամանակ:

Փաստեր են սրանք, որոնք հավաստում են այն իրողությունը,
որ ինքյան ոչ թագավորական դինաստիաները և ոչ էլ ֆեոդալները
չէին հանդիսանում ազատագրական պայքարի միակ ղսպանակ-
ները, միակ շարժիչ ուժերն ու առաջնորդները, կամ պայքարի
հետապնդած նպատակների հետևողական կենսագործողները:
Ժողովրդական մասսաները ըմբոստանում էին ոչ միայն օտարա-
տիրության դեմ, այլ երբեմն նաև հայ իշխող վերնախավերի դեմ,
որոնք հաճախ օրորվում ու տարուբերվում էին օտարատիրու-
թյան

¹ Տե՛ս Ն. Ա. Դ. Բ. Բ. «Բագրատունյաց հոսանքները հին Հայաստանում»
և «Բագրատունյաց փառքը» հոդվածները, Բոստոնում լույս տեսնող «Հայրե-
նիք» ամսագրի 1927—28 թթ. համարներում:

դեմ կազմակերպելիք շարժումը ձախողելու դեպքում ամեն ինչ կորցնելու և անվերապա հնազանդության դնով իրենց ունեցվածքն ու իշխանությունն բեկորները փրկելու երկընտրանքի միջև:

Նրբեմն հայ ֆեոդալական աները կամովին համակերպվում էին երկրի հին զավթիչներին կամ սրանց երեսից շրջադարձ լինում դեպի դրանց հաջորդած նոր նվաճողները, փոխարինելով օտարատիրության մի սիստեմը մյուսով: Այսպես լինում էր մանավանդ այն դեպքերում, երբ օտարերկրյա լծի դեմ ծավալված շարժումը վերաճում էր ռևոլյուցիոն շարժման, ուղղված ֆեոդալական ճնշումների ու կեղեքումների դեմ առհասարակ, այդ թվում նաև «հայրենի» ճնշողների ու կեղեքողների դեմ: Նման դեպքերում տիրող կարգերի դեմ բռնկած ռևոլյուցիոն շարժումը գլխավորելու համար ասպարեզ էին նետվում գյուղացիության միջից ելած ղեկավարներ: Ազատագրական պայքարը դառնում էր արտաքին և ներքին տիրողների կրկնակի լուծք թոթափելու համար մղված ռևոլյուցիոն պայքար: Հաճախ այդ պայքարը ստանում էր գյուղացիական շարժումների բնույթ, արտահայտվում աղանդավորական ուսմունքների ձևով և դրսևորում իշխող դասերի շահախնդրություններից, հավակնություններից ու ակնկալություններից տարբեր հասարակական-քաղաքական մտայնություն:

Հայ ժողովրդի հավաքականության և Հայաստանում իշխած օտարերկրյա բռնատիրությունների հակամարտը մի կողմից և հայ ժողովրդական մասսաների ու հայ հասարակական վերնախավերի հակամարտը մյուս կողմից, հանդիսանում էին ֆեոդալական Հայաստանի պատմության առաջմղիչ ներհակություններ: Հայ ժողովրդի միջնադարյան ամբողջ պատմությունն ընթանում էր այդ ներհակությունների մերթ մի, մերթ մյուս արտահայտության նշանի տակ:

Ընդ սմին մենք դիտում ենք նաև այն օրինաչափությունը, որ հաճախ հայ ժողովրդի հավաքականության կամ նրա առանձին հասարակախավերի ազատագրական ձգտումներն ու ելույթները չէին պարփակվում հայկական ինքնամիտի միջավայրի մեջ, այլ՝ դուրս մղվելով հայկական միջավայրից, միադրվում էին վրաց կամ աղվանից (հետագայում՝ ադրբեջանական) ժողովուրդների ազատագրական ձգտումների ու ելույթների հետ: Այսպես՝ ազատագրական պայքարի ոլորտներում ուղիներ էին հարթվում մերթ Հայաստանի և Անդրկովկասի ֆեոդալական վերնախավերի քաղաքական դորձակցության, մերթ ժողովրդական մասսաների, և առավելապես

գյուղացիութեան հակաֆեոդալական համատեղ կամ զուգահեռ ելույթներն առաջ:

IX—XI դարերի ընթացքում Հայաստանի պատմությունը տալիս է համաժողովրդական ազատագրական շարժումները հակաֆեոդալական ռեուլյուցիոն շարժումների վերաճելու ցայտուն օրինակներ:

Այս մի դարաշրջան էր, երբ արտադրական ուժերի սահման հետեանքով երկրի գյուղատնտեսությունից տրոհվում էր արհեստագործությունը, և կազմավորվում էին ֆեոդալական Հայաստանի բաղաձները, որպես արհեստագործության և առևտրի կենտրոններ: Մի ժամանակամիջոց էր այդ, երբ գյուղական մանր արտադրությունն ու ֆեոդալական փակ տնտեսությունները սկսում են կապվել տեղական շուկաների հետ: Համակերպվելով ընդարձակվող ապրանքափոխանակության պահանջներին՝ ֆեոդալ-կապաժատերերը գյուղահամայնքների հաշվին ընդարձակում էին իրենց հողային ֆոնդերը, սաստկացնում գյուղացիների հարստահարումը, հողամրացման միջոցով լիակատար ճորտության մատնում շինականներին: Այս հանգամանքներում է ահա, որ օտարատիրությունից ազատվելու համար հայ գյուղացիների մղած պայքարը վերաճում էր հակաֆեոդալական շարժման, ստանալով ֆեոդալիզմին հակադրված «ռեուլյուցիոն օպոզիցիայի» բնույթ:

Հանրահայտ է Ֆր. Էնգելսի այն ցուցումը, թե միջին դարերի ընթացքում ֆեոդալիզմի դեմ ուղղված ռեուլյուցիոն օպոզիցիան, նայած պայմաններին, հանդես է գալիս մերթ որպես միատրիկա, մերթ որպես զինված ապստամբություն:

IX—XIII դարերի ընթացքում նման երևույթ կարելի է դիտել նաև Հայաստանում: Հատկապես IX—XI դարերում Հայաստանի մի շարք վայրերում արժարժվում էին ժողովրդա-ազատագրական շարժումներ, առաջին հերթին ուղղված «ֆեոդալական առկա հանրակարգի առավել ընդհանուր սինթեզի և սանկցիայի»՝ եկեղեցու դեմ:

Որպես ֆեոդալական հողատիրության և գյուղացիության ֆեոդալական կեղեքման խոշորագույն կազմակերպություններից մեկը իշխող իր գաղափարախոսությունը հայ եկեղեցին հանդիսանում էր ֆեոդալական առկա համայնակարգի դեմ եղած դիմադրությունը վանող խոշորագույն հոգևոր դեմքը: Եկեղեցին սովորաբար նվիրագործում էր ամեն մի իշխանություն և այդ թվում նույնիսկ օտարատիրության բոլոր դաժանությունները՝ որպես աստվածային տնօ-

րինություն և դատաւարտում դրանց դեմ եղած ժողովրդական ամեն մի դիմագրություն: Նա արդարացնում էր ամեն մի սլատուհան, որպէս հաւատացյալների «ծովացյալ մեղքերի» արդար հատուցում և մարդկանց կրած ամեն մի անիրավութեան դիմաց նա լիարժեք վարձատրություն էր խոստանում միայն երկնքում:

Այլ ընթացք ունեւ եկեղեցու իշխող դիրքավորմանը հակադրւած «ռուլուցիոն օպոզիցիան»:

Հայ եկեղեցու դավանաբանական հայացքներից խոտորող աղանդները նույնքան հին են, որքան և ինքը հայադավան եկեղեցին: Չհրաժարւելով ոչ աստծուց, ոչ կրօնից, ժողովրդի արամագրություններն ու հայացքները դրսևորող որոշ աղանդներ կամենում էին կարգադրել հավատքի գործերը առանց եկեղեցու միջամտութեան: Բայց ինքան եկեղեցու մերժման մեջ չէ, որ պիտի նշմարենք այս կամ այն աղանդի ռուլուցիոն դերը: Հավատացող համայնքների կամ անձերի և աստծու «անմիջական հաղորդակցութեան» միտակերպական ուսմունքը ինքան դեռ չի հանգեցնում եկեղեցու դեմ ուղղւած ըմբոստութեան: Այսպէս՝ մարդու և աստծու «անմիջական հաղորդակցութեան» դադափարի շուրջն էր դառնում Նարեկացու «Մատանի ողբերգութեանը», սակայն անհնարին է ռուլուցիոն ըմբոստութեան որեւէ նշույլ նկատել այդ երկի մտայնութեան կամ նրա հեղինակի գործունեութեան մեջ: Նարեկացին մեկն էր հայադավան եկեղեցու ուղղափառ վարդապետներից: Նա մեկն էր այն մարդկանցից, որոնք դատաւարտում էին ռուլուցիոն օպոզիցիայի բնույթ ստացած հայ աղանդավորական շարժումը և մեծարում դրա կատաղի հալածիչներին: Ոչ կրօնական միտակերպ, ոչ էլ պաշտօնական եկեղեցու դավանաբանութեանից խոտորող աղանդը ինքան դեռ համադր չեն եկեղեցու կամ նրա դավանաբանութեան դեմ ուղղւած ռուլուցիոն օպոզիցիայի: Կրօնական միտակերպ և դավանաբանական աղանդը պրոգրեսիվ նշանակութեան են ստանում միայն այն դեպքերում, երբ կապւում են հակաֆեոդալական շարժման հետ, որում ժողովրդական մասսաների նյութական հարստահարման և հոգևոր ստրկացման գլխավոր լծակներից մեկին՝ միջնադարյան եկեղեցու և սրան հովանավորող ֆեոդալական հանրակարգի դեմ:

Նախապէս հանդես գալով մանիքեյան, մծղնյաց (մեսալյան) և պալլիկյան աղանդների ներքո, IX—XI դարերի զարգացած

Ֆեոդալիզմի պայմաններում, Հայաստանում արժարժիող «ռեուլյուցիոն օպոզիցիան» ասպարեզ եկաւ քոնդրակյան աղանդի ձևով:

Աղանդը ստացել էր իր անունը Վանա ծովից հյուսիս ընկած Ապահունյաց գավառի Թոնդրակ ավանից: Այդտեղ էր հաստատւել և այդտեղից տարածել իր ուսմունքը աղանդի հիմնադիր Սմբատ Զարեհավանցին, նշանավոր այն գործիչը, որի հայացքներն ու կարգադրությունները նախօրինակներ էին ծառայում ամենուրեք, ուր արձագանք էր գտնում Թոնդրակում արժարժիած շարժումը:

Աղբյուրներն անորոշ կամ հակասական վկայություններ են պարունակում Զարեհավանցու երեման ժամանակի մասին: Թոնդրակյան շարժումը ուսումնասիրողներից ոմանք նրա սկզբնավորումը դնում են IX դարի առաջին կեսում, մյուսներն այդ դարի վերջերին ու հաջորդ դարի սկզբներին, չփորձելով լրջորեն հիմնավորել իրենց ընդունած ժամանակաբանությունը կամ բացատրել աղբյուրների մեջ հանդիպող հակասությունները:

Խոսելով Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսի գահակալության մասին, որ տեղի էր ունեցել հայոց ՅԷԶ (կամ մ. թ. 898) թվականին, մի դար ուշ ապրած Ստ. Ասողիկը գրում էր. «Յաւուրս սորա երեւցաւ Սմբատ Թոնդրակաց առաջինն ի Զարեհաւան գեղջէ ի Մաղկոտն դաւառէ, հակառակ ամենայն քրիստոնէից կարգաց»¹:

Ասողիկից անկախ մի այլ հեղինակ՝ XI դարի կեսերին ապրած Գր. Մաղիստրոսը, Զարեհավանցու երևումը դնում էր «յաւուրս տեառն Յովհաննիսի և Սմբատայ Բագրատունւոյ»²: Ստացւել է այն տպավորությունը, թէ Մաղիստրոսը կրկնում է և հավաստում հաճախ Թոնդրակյանների սխալ ժամանակագրության կռիւն գարձած Ասողիկի վկայությունը: Սակայն այդ տպավորությունը չի ճշտւում Թոնդրակյաններին վերաբերող այն տեղեկություններով, որ գտնում ենք Մաղիստրոսի մոտ:

XI դարի 50-ական թվականների սկզբին, իր մի թղթում դիմելով Թոնդրակյան ժամանակակից ղեկավարներին, Մաղիստրոսն ասում էր. «զհարիւր և զեօթանասուն ամ երեքտասան քահանայապետք Հայոց Մեծաց, նոյնչափ և Աղուանիցն և բիւր հալիսկոպոսք և անթիւ քահանայք և սաբկաւագունք բողոքեցին ձեզ և ոչ լուայք, խօսեցան և յանդիմանեցին և ոչ պատկառեցայք, անիծեցին և արտաքսեցին և ոչ զղջացայք»³:

¹ Ասողիկ, նույն տեղում, էջ 160:

² Գր. Մաղիստրոս, նույն տեղում, էջ 153:

³ Նույն տեղում, էջ 167, հմմտ. նաև էջ 154:

Նույն ժամանակներում գրած իր մի այլ թղթում Մագիստրոսն ասում էր, թե թոնդրակյաններն «աւելի քան զերկերիւր ամ ապականեալ զաշխարհս ամենայն, արձանացուցին զայնպիսի ատրուշան իւրեանց վաւաշ մոլութեանն»¹: Սրան համապատասխան է գալիս, երբ նույն այդ ժամանակ Մագիստրոսն ասում էր, թե մինչև իր ժամանակը 15-ից ավելի հայ կաթողիկոսներ բանադրել են թոնդրակյաններին²:

Կարող է թվալ, թե Մագիստրոսի ամլյալների մեջ կա ակներև հակասություն: Եթե աչքի առաջ ունենանք, որ նրա մեջ բերած թղթերը գրվել են 1050 թվականների սկզբներին, կարող է այնպես հասկացվել, թե թոնդրակյանների սկիզբը նա ղնում էր մի դեպքում IX դարի 70—80-ական, մյուս դեպքում նույն դարի 40—50-ական թվականներին: Սակայն փաստապես այստեղ չկա որևէ հակասություն: Նշելով թոնդրակյանների ավելի քան 200-ամյա գոյության և ավելի քան 15 հայ կաթողիկոսներից նրանց բանադրված լինելու մասին՝ Մագիստրոսը նկատի ունի աղանդի կազմավորման և հայ կաթողիկոսների նբանցից սահմանազատվելու սկզբնակետը: Մինչդեռ խոսելով թոնդրակյանների դեմ տարված ավելի քան 170-ամյա սրայքարի կամ հայ և աղվանից կաթողիկոսների կողմից նբանց արսորվելու մասին, նա ելնում էր աղանդի դեմ ձեռնարկված ակտիվ հետապնդումների ժամանակակետից: Ըստ երևույթին թոնդրակյանների սկզբնավորումը, կամ որ միևնույն է՝ Զարեհավանցու երևումը, Մագիստրոսը ղնում էր Հովհաննես Օվայեցի կաթողիկոսի (833—853) և որան ժամանակակից Սմբատ Բագրատունի սպարապետի (822—855) — վերջինս հայտնի է նաև Սմբատ Խոստովանող և Սմբատ-Արլարատ կրկնանուններով — օրերը:

Ընդհակառակը աչքի առաջ ունենալով թոնդրակյանների դեմ սկսված ակտիվ հալածանքները, Մագիստրոսն իջնում էր մինչև IX դարի 70—80-ական թվականները, այսինքն ոչ ավելի ուշ, քան Սմբատ Արլարատի որդու, իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու, հետազայում՝ Աշոտ I Թագավորի՝ ժամանակը:

Որ Մագիստրոսը, նշելով Զարեհավանցու երևման սկիզբը Հովհաննես կաթողիկոսի ժամանակ՝ նկատի էր ունեցել ոչ թե Հովհաննես Դրասխանակերտցուն, այլ Հովհաննես Օվայեցուն՝ պարզվում է նրանից, որ նրա թղթերի գրության ժամանակ գահակալող Պետրոս Գետադարձից ետ ղնալով՝ Դրասխանակերտցին ըստ սլաշ-

¹ Դ ր ի գ ո Ր Մ ա գ ի ս տ Ր ո ս , ն ու յ ն տ ղ ու մ , է ջ 65:

² Ն ու յ ն տ ղ ու մ , է ջ 169:

տոնական հերթականությունը կլինի ոչ թե 15-րդ կամ 16-րդ, այլ 9-րդ (իսկ փաստական դահակալածներին հաշվելով՝ 11-րդ կաթողիկոսը)։ Մինչդեռ պաշտոնական հաշվով Օվայեցին կլինի 13-րդը, իսկ փաստական դահակալածները հաշվելով՝ 15-րդը¹։

Պիտի կարծել, որ թե՛ Մադիստրոսը, և թե՛ Ասողիկը թոնդրակյանների սկզբնավորման կամ Զարեհավանցու երևման մասին իրենց հաղորդած տեղեկանքներն առնում էին X դարի կեսերին ապրած Անանիա Նարեկացուց, որի մեր ձեռքը չհասած աշխատությունը հիմնական աղբյուրն է եղել Զարեհավանցու կամ թոնդրակյանների մասին գրող միջնադարյան հեղինակների համար։ Ծանոթանալով Անանիայի վկայությանը, որտեղ, ըստ երևույթին, Զարեհավանցին նշված է եղել որպես Հովհաննես կաթողիկոսի և Սրմբատ Բագրատունու ժամանակակից — Մադիստրոսը տվել է դրան վերը նշված ուղիղ մեկնաբանությունը, մինչդեռ Ասողիկը սխալաբար կարծել է, թե խոսքը Հովհաննես Դրասխանապետի և Սմբատ I Թադավորի մասին է։

Այս եզրակացությունը կաբող ենք ճշտել նաև ուրիշ ավյալներով։

XIII դարում ապրած Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրության մեջ մ. թ. 821 թվականի ներքո հանդիպում ենք այսպիսի հիշատակում. «Սմբատ Արշար(ա)սայ. սա է նախնին թոնդրակեցոց աղանդին»²։ Թոնդրակյան աղանդի սկզբնավորման մասին Այրիվանեցին հիշատակում է նաև Ստեփանոս Սյունեցու վկայաբանության մեջ։ Նշելով Սմբատ Կյուրապաղատի մասին՝ Այրիվանեցին ավելացնում է, թե հայոց 270 թվականին, այսինքն մեր թվականության 822 թ. «ի համանուն թռնէ սորա յայտնեցաւ աղանդն թոնդրակեցոց, յաւուրս Դաւթի՝ կաթողիկոսի Կակաղեցոյ. և ի սոյն աւուրս բաժանեցան ի հայոց աղէն Ծաղ ի ձեռն Փարսմանայ ումեմն փառամով քահանայի, որպէս պատմէ սուրբն Ուստանէս եպիսկոպոսն Սեբաստիոյ»³։

1 Հետագարձ հերթականությամբ գնում ենք այս ժամանակներում դահակալած կաթողիկոսների անունները. 1) Պետրոս Գետադարձ, 2) Դիոսկուրոս, 3) Սարգիս, 4) Խաչիկ, 5) Ստեփանոս Գ., 6) Վահան, 7) Անանիա, 8) Նզիսէ, 9) Թեոդորոս, 10) Ստեփանոս Բ., 11) Հովհաննես Դրասխանապետի, 12) Մաշտոց, 13) Գեորգ Բ., 14) Զաքարիա, 15) Հովհաննես Օվայեցի, 16) Դավիթ Կակաղեցի։

2 Մ. Այրիվանեցի, նույն տեղում, էջ 54։

3 Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 13։

Կակաղեցին Օւլալեցու անմիջական նախորդն էր և գահակալել է 813—833 թվականներին: Այրիվանեցու աշխատության մեջ Կյուրապաղատի թողը՝ Սմբատ Արլաբասը, հանդես է գալիս որպես Սյունեցու քաղկեդոնիկ հակառակորդ: Ըստ երևույթին այն հանգամանքը, որ հայադավան հեղինակների պատկերացումով քաղկեդոնականությունը հաճախ նույնպես որպես հերձված կամ աղանդ էր նշվում, առիթ է ծառայել Այրիվանեցուն քաղկեդոնականության հարած Սըմբատ Արլաբասին շփոթել թոնդրակյան աղանդի հիմնադիր Սմբատ Զարեհավանցու հետ: Այնուամենայնիվ այն հանգամանքը, որ ժամանակագրողը թոնդրակյան աղանդը հիմնադրողի անունը շփոթել է կարծեսցյալ մի այլ աղանդապետի անվան հետ, չսխալի արդելք ծառայի թերադնահատելու նրա վկայության արժեքը: Թոնդրակյան աղանդի հիմնադրողի ծագման մասին իր ունեցած պատկերացումից անկախ Այրիվանեցին ևս նրա բեմելը դնում էր IX դարի ոչ թե երկրորդ, այլ առաջին կեսում: Պիտի կարծել, որ Այրիվանեցու պատկերացումով ևս 822—855 թվականներին Հայաստանում իշխած Սմբատ Բագրատունին և սրա ժամանակ գահակալած կաթողիկոսը և Թոնդրակում ծայր առած աղանդի հիմնադիր Սմբատ Զարեհավանցին ժամանակակիցներ էին:

Վերը բերված տողերից ակներև է, որ Այրիվանեցուն աղբյուր էր ծառայել Ուխտանեսի պատմության մեր ձեռքը չհասած երրորդ մասը, որից նա առնում էր հունադավան հայերի («ծաղերի») մասին հաղորդած, այլ աղբյուրներում չհանդիպող, իր տեղեկությունները: Եթե նկատենք, որ X դարում ապրած Ուխտանեսը Անանիա Նարեկացու ամենամերձավոր աշակերտն ու հետևորդն էր, դժվար չէ ենթադրել, որ Ուխտանեսը ևս ձեռքի տակ ուներ նրա գիրքը: Ուստի և պատահական չէ, որ Ուխտանեսից օգտված Այրիվանեցու ավյալները հիմնականում համընկնում են Մագիստրոսի հաղորդածի հետ:

Ի վերջո հնարավոր է ճշտել Զարեհավանցու երեման կամ թոնդրակյանների սկզբնավորման հարցը մի այլ, ավելի շոշափելի կովանի օգնությամբ, որը մինչ հիմա խուսափել է բանասերների ուշադրությունից:

Կճավա ուխտին Գր. Նարեկացու հղած թղթում մեծաբովում է Արլ-վարդ ամիրա անունով մեկը, թոնդրակյանների դեմ դաժան հալածանք ձեռնարկելու և նրանց առաջնորդներին «խայտառակամահ» անելու համար¹: Այլուստ հանդիպած չլինելով Արլ-վարդ

¹ «Գիրք թղթոյ», էջ 500 և հետ:

ամիրայի անվանը մխիթարյան բանասեր Բ. Սարգիսյանը թոնդրակյաններին նվիրած իր աշխատության մեջ, որ, ինչպես հայտնի է, հանդիսանում է գիտական թյուրիմացությունների և սանձաղերժ նշավակումների մի շեղակույտ — փորձում է այդ անվան տակ նշված ամիրայի մեջ տեսնել X դարի վերջերին ապրած Դավինի Աբլ-Հաճ էմիրին, նույն ժամանակ Ատրպատականում իշխած Աբլ-Տլուսին կամ սրանց ժամանակակից այլ որևէ անձի, որի անունը իբր, ինչպես նա ենթադրում է՝ «ամիրա և վարդ թարգմանած է»¹:

Բանասեր Սարգիսյանի ենթադրություններն անհիմն են, կամայական և զուրկ իմացողական որևէ արժեքից: Գր. Նարեկացու հիշատակած Աբլ-Վարդ ամիրան այլ ոք չէր քան IX դարի կեսերին Հայաստանի հարավում՝ Ապահունիքում՝ իշխած կայսիկ բռնավոր էմիր Աբուլ-Բարդը: «Աբուլ-Վարդ» ձևով այդ անունը հանդիպում ենք նաև արաբ հեղինակներից մեկի, Իբն-ալ-Ասիրի մոտ:²

Արաբ աղբյուրները նշում են կայսիկ Աբուլ-Բարդին որպես մեկը այն ուղտորպատորներից («մուծաղալիւններից»), որոնք օգտուվելով խալիֆայի թուլացումից, IX դարի 30-ական թվականներից հետո իշխանություն էին հաստատում այս կամ երկրամասում՝ փաստական անկախություն ձեռք բերելով արաբական կենտրոնից: Արաբ պատմիչ Յակուբիի վկայությամբ Ապահունյաց վարչական նստոցն այդ ժամանակ Մանաղկերտ քաղաքն էր³: Կոստանդին Միրանաժինը հիշատակում է Մանաղկերտում նստած Աբուլ-Բարդին որպես «իշխանաց իշխան» Աշոտ Բագրատունուն ենթարկված վասալի⁴: Թոմա Արծրունու մոտ նա հանդես է դալիս որպես Ապահունյաց երկրում իշխող արաբական կայսիկ մի բռնավոր՝ «Աբլբառ ամիրա»։ Պատմիչը նշում է նրա իշխանության կենտրոն Մանաղկերտի սլաշարումը իշխանաց իշխան Աշոտի կողմից⁵, դեպք, որ պիտի տեղի ունեցած լինի վերջինի թագադրությունից, այսինքն 884 թվականից բավական առաջ:

Կոստանդին Միրանաժինը հիշատակում է նաև մի երկրորդ իրեն ժամանակամերձ էմիր Աբլ-Բարդի՝ մեր հիշատակածի վնըլին

¹ Բ. Սարգիսյան, Ուսումնասիրություն մանիքեա-պաղիկյան թոնդրակեցիների աղանդին, Վենետիկ, 1893, հմտ. էջ 69, 71 և 110:

² Ибн-ал-Асир, *Նույն տեղում*, 1940, էջ 107:

³ Հմտ. П. К. Жузе, Мугалибы в Закавказии в IX—X вв., см. «Материалы по истории Грузии и Кавказа», вып. III, Тбилиси, 1931, էջ 18:

⁴ Const. Porphyrogenitus, *Նույն տեղում*, էջ 192:

⁵ Թ. Արծրունի, էջ 218 և 225:

շառավիղներից մեկի անունը¹։ Այս էմիրը իշխում էր X դարի 80-ական թվականներին. դա Ապահոնյաց և Նիրկերտի այն իշխողն է, որի անունը Ասողիկի մոտ պահվել է «Բատ ամիրա» ձևով²։ Եթե Զարեհավանցու պատուհասողին նույնացնելու լինենք այս ամիրայի հետ, հարկ պիտի լիներ թոնդրակյան շարժման սկիզբը առաջ քաշել մեկ կամ մեկ ու կես դարով։ Բայց դրանով անտեսած կլինենք ոչ միայն Մազիատրոսի կամ Այրիվանեցու, այլև Ասողիկի հաղորդած տվյալները. եթե այդ դեպքում Զարեհավանցուն հարկադրված լինենք դիտել որպես Անիի Սմբատ II Բագրատունի թագավորի ժամանակակցի, ապա անհնար պիտի լիներ նշել սրա ժամանակ դահա-կալած՝ որեւէ Հովհաննես կաթողիկոս։ Մնում է, որեմն միակ հնարա-վոր եղբայրացու՞թյունը, այն, որ Զարեհավանցուն մահապատժող Աբլ-Բարդը, այլ ոք չէր կարող եղած լինել, քան IX դարի 30—40-ական թվականներին ասպարեզ եկած Մանազկերտի ուղուր-պատորը։ Այս եղբայրացու՞թյունը հնարավորութուն է տալիս մեզ նաև տեղադրել Զարեհավանցու մահվան մոտավոր եղբերը նույն այդ տասնամյակներում։

Եթե թոնդրակյան շարժման և հատկապես նրա առաջնորդնե-րի դեմ ապրքարում էր արար մի բռնավոր, որ իշխում էր Մանազ-կերտում 830 թվականներից հետո մինչև նույն դարի 70—80-ական թվականները՝ լիակատար հիմք կա պնդելու, թե Զարեհավանցու երևումը չէր կարող տեղի ունեցած լինել IX դարի վերջերին՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցու կամ Սմբատ I Բագրատունու ժամանակ։ Վերը բերած բոլոր փաստերը վկայում են ընդհակա-ռակն այն մասին, որ Սմբատ Զարեհավանցու գործունեութունը սկսված պիտի լինի շատ ավելի առաջ, այն է՝ Սմբատ Բագրատունի ասպարապետի և Դավիթ Կակապեցի կամ Հովհաննես Օվայեցի կա-թողիկոսների ժամանակ և ավարտված աղանդապետի նահատա-կումով՝ Մանազկերտում իշխած Աբուլ-Բարդ էմիրի ժամանակ։ Այսպիսով, անակնկալ այս փաստարկը ևս գալիս է հավաստելու Գր. Մազիատրոսի և Մխիթար Այրիվանեցու ձեռքով մեզ հասած վկայութունների ճշտութունը։

Արդեն իսկ «Движение тондракитов в Армении» հոդվածում³ մեր առաջ քաշած այն կարծիքը, թե Սմբատ Զարեհավանցին դոր-

¹ Const. Porphyrogenitus, նույն տեղում, էջ 193:

² Ասողիկ, նույն տեղում, Գ. գլ., էջ 42 և 38:

³ Տե՛ս «Вопросы истории», 1954, № 4.

ծել է IX դարի առաջին կեսում և որ նրա կյանքին վերջ է տվել նույն դարի 40—50-ական թվականներին մանազկերտի ուղղորպատոր Աբուլ-Բարդը՝ հանդիպել է առարկուծյան: Պաշտպանելով մինչև վերջերս տիրող այն կարծիքը, թե Զարեհավանցին իր քարոզչությանն սկսել է Հովհաննես Դրասխանակերտցի և Սմբատ I թագավորի ժամանակ՝ պրոֆ. Ս. Պողոսյանը վիճարկում է մեր այն ենթադրությունը, թե կայսիկ ցեղապետ Աբուլ-Բարդը իշխանություն էր անում Մանազկերտում տակավին IX դարի 40—50-ական թվականներին: Մեջ բերելով արաբական և հայկական աղբյուրներից քաղված մի շարք վկայություններ՝ պրոֆ. Պողոսյանը ջանում է ցույց տալ, թե IX դարի առաջին վեց տասնամյակների ընթացքում Ապահունյաց երկրում, հաջորդաբար իշխել են 1) Զահապը (Աբդուլ-մալիք իբն Զահաֆի), 2) Սևադան (Սավադ իբն Աբդուլ Համիդ Զահաֆի) և 3) Շահապը (նախընթացի որդին)¹: Ըստ պրոֆ. Պողոսյանի՝ սրանցից առաջինը իշխել է IX դարի առաջին երկու տասնամյակներում: Երկրորդը՝ 20-ականից մինչև 50-ական թվականներում: Երրորդը հիշվում է 863 թվականին (ուղղելի՝ 861 թ.), որպես մեկը, որ պատերազմել է իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու դեմ: Աբուլ-Բարդը Ապահունիքի տեր է դարձել 870-ական թվականներին, ասում է պրոֆ. Պողոսյանը և շարունակել է մնալ ամիրայի գիրքում, թերևս ընդհուպ մինչև X դարի առաջին տասնամյակները: Պրոֆ. Պողոսյանը կարծում է, որ Աբուլ-Բարդից անմիջապես հետո Ապահունիքում իշխել է Այլ-Վարդը, որի մասին տեղեկություններ կան 964 թվականից և որ իբր այս Այլ-Վարդը այլ ոք չէ, բան Նարեկացու հիշատակած Այլ-Վարդը, որի ձեռքից և կարող էր սպանված լինել Զարեհավանցին:

Մի առ մի ստուգելով պրոֆ. Պողոսյանի հաղորդած տեղեկությունները, չկարողացանք համոզվել, թե նրա հիշատակած Զահապյաններն էին հենց հանդիսացել մինչև IX դարի 70-ական թվականները Ապահունիքում իշխած ամիրաները: Զահապյաններից առաջինը նշվում է որպես խալիֆի կողմից Բաբեկի դեմ հղված զորավար և որպես մեկը, որ պատերազմել է Ատրպատականի զորավար իբն Մուհամեդ իբն Աբի Խալիդի դեմ: Երկրորդ Զահապյանը, Սևադան, ևս չի երևում թե՛ որևէ կապ էր ունեցել Ապահունիքի հետ: Դրասխանակերտցու մոտ նա նշվում է որպես «ոմն ի պարսիկ տոհմէ», որը ամուսնանալով Բագրատունյաց տան աղջիկներից մեկի հետ

¹ Ս. Պ. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դարերում, Երևան, 1956, էջ 367—370:

«ի ձեռն այնորիկ գլուղ մասն երկրիս բռնակալեալ և սեպհակա-
նաբար իմն տիրէր»¹: Նույն այդ անձնավորութեան մասին Վարդանը
գրում է, թե «յափշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց և խորհէր
տիրել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին (իմա՝ Հայոց)»² կամ՝ «գայ և
նստի ի Դուին բռնութեամբ որդւով իւրով Արդլայի»³: Ճիշտ այդպես
նաև չի երևում, թե Սևադայի 863 թ. (ուղղելի 861) հիշատակված
որդին — Շահապը, որ թեքեա հենց Վաղարշի նշած Արդայան
էր, որեւէ առնչութիւն էր ունեցել Ապահունիքում իշխած կայսրիկների
հետ. նրա մասին մեզ հայտնի է միայն Ասողիկի անորոշ այն վկա-
յութիւնը, թե «ամբոխասաստ զօրու գայ յերկիրս Հայոց», ուր և
կրել էր շարաշար պարտութիւն⁴:

Տարօրինակ է, որ իր առաջ քաշած դրույթի ճշտութիւնը շա-
պաղուցող տվյալների ետևից ընկնելու փոխարեն պրոֆ. Պողոս-
յանը զանց է առել IX դարի կեսից և մինչև X դարի կեսը Ապահու-
նիքում իշխած ամիրանների մանրախուզ ու կապակցված պատ-
մութիւնը պարունակող միակ աղբյուրը՝ Կոստանդին Միրանաթինի
De administrando imperio կրկը: Համաձայն այդ աղբյուրի, IX դա-
րի կեսերին Արու-Բարդը ենթարկվում էր իշխանաց իշխան Աշոտ
Բագրատունուն, որից իբրև տիրույթ ստացել էր Խլաթը, Բերկրին և
Արծն «ինքնաւար քաղաքը»: Որչափ արաբ և հայ աղբյուրները նրան
համարում են Ապահունյաց «բռնավոր» կամ «մութաղալիք»
(=ուզուրպատոր), հիմք կա կարծելու, թե Մանաղիկերտում նա իշ-
խանութիւն էր անում դեռ նախքան օրինական ճանապարհով աի-
րույթ էր ընդունել Աշոտից: Անգամ եթե ընդունելու լինենք, թե Զա-
րհաւանցու կյանքն ու գործունեութիւնը վերջ էր առել ոչ թե
IX դարի 40—50-ական թվականներին, ինչպես ենթադրում ենք
մենք, այլ ավելի ուշ՝ 70—80-ական թվականներին, երբ Արու-
Բարդը անհրկրայորեն իշխում էր Ապահունիքում, այնուամենայ-
նիվ հեռու կլինենք այն եղրակացութեանից, թե նա երևացել էր
ոչ թե Օվայեցու և Սմբատ Խոստովանողի, այլև Սմբատ I-ի օրերին:
Միրանաթինի համաձայն՝ Արու-Բարդից հետո Ապահունիքի իշ-
խանութիւնն անցել է նրա որդի Արու-Համիդին և ապա՝ սրա որդի
Արուսեբատին: Սմբատ I թագավորից հետո (այսինքն՝ 914 թ. հետո),
այս վերջինը իր իշխանութիւնը տարածում էր Ապահունյաց երկրի

¹ Յ ո վ հ ա ն ն է ս կ թողիկոս, էջ 113:

² Վ ա ր դ ա ն, էջ 76:

³ Ն ու յ ն տեղում, էջ 77 և հետ.:

⁴ Ա ս ո ղ ի կ, նույն տեղում, էջ 110:

բոլոր բերդերի ու դյուղերի վրա, մինչև որ ստիպված եղավ ճանաչել Բյուզանդիայի գերիշխանությունը¹։ Սրանով հերքվում է պրոֆ. Պողոսյանի այն ենթադրությունը, թե Աբուլ-Բարդի իշխանությունը շարունակվել է «ընդհուպ մինչև X դարի առաջին տասնամյակները»։

Սխալվում է պրոֆ. Պողոսյանը, երբ կարծում է, թե Աբուլ-Բարդից անմիջապես հետո Ապահունիքում իշխել է Աբուլ-Վարդը։ Մեզ վբաղեցրած Աբուլ-Բարդ I-ից (կամ որ միևնույնն է՝ Աբուլ-Վարդ I-ից) հետո Ծիրանածինը նշում է Ապահունիքում հաջորդաբար իշխած կայսրիկ ամիրանների վեց անուն, մի առ մի հիշատակելով նրանց իշխանության հանգամանքներն ու սահմանները։ Սրանցից վերջինը՝ Աբուլ-Վարդ II-ը (Աբուլ-Բարդ II-ը) իշխում էր X դարի կեսերին, այն իսկ ժամանակ, երբ գրվում էր Ծիրանածին կայսրի անունով մեզ հասած երկը։ Համաձայնել, թե սրա ժամանակ էլ հենց վերջ էր առել Զարեհավանցու գործունեությունն ու կյանքը, ինչպես կարծում է պրոֆ. Պողոսյանը, կնշանակեր զանց առնել թոնդրակյան շարժման սկզբնավորման և տեղություն մասին մեր քննարկած առավել որոշակի և արժանահավատ վկայություն պարունակող աղբյուրը՝ Գր. Մադիստրոսի թվական սովյալները և միաժամանակ պոկել Զարեհավանցուն պատմական այն ժամանակից ու միջավայրից, որ միակ ուղիղ կուլաններն են տալիս նրա գործունեության սոցիալական, քաղաքական և իդեոլոգիական իմաստը բացահայտելու և գնահատելու համար։

Զարեհավանցու քարոզչության հանդուլան հանդիսացած Թոնդրակը դառնում էր Մանազկերտից ընդամենը 3 ժամվա հեռավորության վրա²։ Այստեղից հասկանալի է թոնդրակյանների դեմ Ապահունյաց էմիրի դաժան պայքարը։

Պիտի կարծել, որ թոնդրակյանների հետապնդումը Աբուլ-Բարդը ձեռնարկեց մի ժամանակ, երբ բավականաչափ աճել էր արդեն շարժումը և դրավել ոչ միայն հայ եկեղեցու, այլև Ապահունիքում իշխող բռնապետության ուշադրությունը։ Ճիշտ է, ակնարկելով Աբուլ-Բարդի և թոնդրակեցիների «դրացիությունը» և ելնելով քրիստոնեական անհանդուրժամությունից, Գր. Նարեկացին երկուսին էլ համարում է՝ «նթանոս մոլեգնություն ներկայացուցիչներ. Աբուլ-

¹ Const. Porphyrogenitus, նույն տեղում, էջ 192—197։

² Ի ն ճ ի ճ յ ա ն, Աշխարհագրություն, էջ 112։

Քարդի մասին ասում էր թե նա «մերձ էր և դրացի դառնացողացն մոլեղնութեան»¹։ Այնուամենայնիվ, ստեղծությամբ լցված դեպի թոնդրակյանները, Նարեկացին պատրաստ է ընկնել նույնիսկ նրանց դեմ սուր բարձրացրած «հեթանոս» էմիրի դիրկը։ Տակավին IX դարում ապրած խալիֆ Մամունն էր ասում թե՛ դասի (աշխնքն հասարակախալի) մեջ միավորվում են նրա բոլոր անդամները. ազնվական արարն ավելի մոտ է ազնվական իրանցուն, քան ռամիկ արարին, իսկ ազնվական իրանցին ավելի մոտ է ազնվական արարին, քան ռամիկ իրանցուն, քանի որ ազնվականները և ռամիկները կազմում են տարբեր դասակարգեր²։ Նարեկացու դիրքավորումը կարծես նույնատիպ ունեւ հավաստելու խալիֆ Մամունի նշած այդ ճշմարտությունը։

Գրիգոր Նարեկացու վկայությունից դատելով, կայսիկ էմիրներն արդեն իսկ Աբուլ-Քարդի ժամանակ էին պայքարում թոնդրակյանների դեմ հայ կղերի հետ ձեռք ձեռքի տված, Գր. Նարեկացին համարում էր հայ եկեղեցու պաշտպանությունն ստանձնած մուսուլման էմիրին «այր հղօր», «խնդրող վրիժուց նախատանաց Քրիստոսի», «արդարեւ դաւադան սրտմտութեան ի ձեռն տեառն Յիսուսի»³։

Ըստ Նարեկացու Աբուլ-Քարդը ստանց ինքնակոչ «Քրիստոսին» — իմա՝ Զարեհավանցուն — ասելով թե սպանված Քրիստոսը երեք օրից հարություն առաւ. եթե ինքնակոչը հարություն առնի նույնիսկ 30 օրից հետո, ինքը կհավատա, որ նա իրոք Քրիստոս է։

Ինչն էր հարկադրել Աբուլ-Քարդին վրեժխնդիր լինել Քրիստոսի համար։

Սմբատ Զարեհավանցու մասին մեզ հայտնի է շատ քիչ բան։ Մեղ չեն հասել ոչ նրա և ոչ էլ նրա անմիջական գաղափարական նախորդների գրվածքները։ Թոնդրակյանների և նրանց անմիջական նախորդների՝ պալիկյանների մասին մեզ հասած տեղեկությունները ծագում են նրանց հակառակորդների բանակից։ Խոսք կարող է լինել թերևս միայն Զարեհավանցու քարոզած գաղափարների հեռավոր աղբյուրների մասին։ VI դարում նեստորական քարոզիչների կողմից Հայաստան բերված գրքերի շարքում հանդիպում ենք մ. թ. III դարում ապրած Մանիի — մանիքեական աղանդի հիմնադրի — «Ավետարանի մեկնությունը» ասորերենից հայերեն թարգմանվելու մասին⁴։ Սակայն ինչպես պալիկյանների և թոնդրակյանների

¹ Գրք. թղթոց, էջ 500։

² М. Т о м а р а. Бабек. Москва, 1936, стр. 36.

³ Նույն տեղում, էջ 498 և 500։

⁴ Տե՛ս Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, նույն տեղում, էջ 50։

գրականությունը, այնպես և Մանիի և մանիքեականների գրվածքների հայերեն թարգմանությունները ոչնչացված պիտի լինեն նրանց հակառակորդների ձեռքերով¹:

Այս պայմաններում Զարեհավանցու դավանաբանական հայացքների մասին հնարավոր է գաղափար կազմել միայն թոնդրակյանների դեմ սլաշքարող հայադավան հեղինակների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա: Ինչպես Զարեհավանցու, այնպես նաև նրա հետևորդների մասին հակառակորդների հաղորդածները խիստ սուղ են և տենդենցիոզ, երբեմն նույնիսկ կասկածներ հարուցող: Թոնդրակյանների մասին գրող հեղինակները խուսափում էին հայտնել նրանց համար նախատալոր փաստեր ու տեղեկություններ, որոնք դաշթակղության վեմ կարող էին դառնալ ընթերցողների համար: Բնորոշ է այդ տեսակետից Լաստիվերացու խոստովանությունը. «Բայց ղնոցա մծղնէ զդործն,— գրում է նա,— անպատշաճ համաբեցաք ընդ գրով արկանել, քանզի կարի աղտեղի է. և զի ոչ ամենայն ոք պնդակալմ է լսելօք, բազմաց մեղացն յիշատակ ի խըղըտանս ձգէ պոօղն և ի կատարումն գործոյն իսկ ածէ, վասն այսորիկ և ես խոյս ետու յայնմանէ»²:

Ինչպես վկայում են Նարեկացին և ուրիշները, թոնդրակյանները մերժում էին քրիստոնեական եկեղեցու նվիրապետությունը, եկեղեցու «խորհուրդները», նրա խաչապաշտությունն ու ծիսակատարությունները: Նարեկացին շէր ուղղում առել, թի մուսուլման էմիրը պատյանից հանում էր իր սուրը, հայ քրիստոնյա եկեղեցու նվիրապետությունն ու խորհուրդները, նրա դավանանքն ու ծիսակատարությունները ոտնահարող աղանդապետից վրեժխնդիր լինելու համար: Սակայն Կճավա ուխտի վանահորն ուղղած իր թղթի մեջ Նարեկացին առանձնապես շեշտում է Զարեհավանցու մի այլ «հանցանքը»: Թոնդրակյանները, ասում է նա, «ըստ զլիսաւոր աղանդին իւրեանց գարշութեանն յանդդնեալ Քրիստոս անուանեն»³, այսինքն՝

¹ Որ իսկապես այդպիսի գրականություն եղել է մամանակին, կարելի է հետևել հետագա փաստից: «Վկայաբանութիւն սրբոյն Սարգսի» վերնագիրը կրող հայադավան մի գրվածքի վերջում ասված է թի՝ «ի րաց ընկեցեալ գմանիքեական սուա ստեղծարանութիւնն, գրեցին և առաքեցին ամենայն եկեղեցեաց զճշմարիտ վկայաբանութիւնս գայս»: (Հմմ. Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուղակ, Բ. 502): Եթե մանիքեականները (իմա՝ թոնդրակյանները) գրած են եղել նույնիսկ Սարգիս գորավարի կենսագրությունը, պիտի կարծել, որ ունեցած են եղել ընդարձակ գրականություն:

² Լաստիվերացի, նույն տեղում, էջ 162:

³ «Գիրք թղթոց», էջ 500:

նրանք իրենց աղանդապետին, ասել է Զարեհավանցուն «քրիստոս» են կոչում: Այս, իհարկե, չի նշանակում, թե նրանք աստվածացնում էին իրենց կրոնապետին, այլ որ մարդկայնացնելով Քրիստոսին, նրանք նույնացնում են «քրիստոս» և «կրոնապետ» հասկացողությունները: Թոնդրակյանների այս հայացքը Նարեկացին համարում էր «մարդապաշտ ուրացութիւն, որ դարշելի է և անիծեալ քան զկռապաշտութիւն»¹: Ի դեպ, թոնդրակյանների կողմից Քրիստոսին մարդկայնացնելու մասին վկայում էր նաև XII դարի եկեղեցական մատենագիր Պողոս Տարոնեցին. նա ևս գրում է, թե թոնդրակյաններն «ասեն թե լոկ մարդ էր Քրիստոս»²:

Նարեկացու վկայություններից. կարելի է թերևս դալ այն եղբակացության, թե Արու-Բարդի զայրույթը Զարեհավանցու դեմ բորբոքել էր հենց թոնդրակյանների այդ ուսմունքը: Սակայն դժվար է հավատալ, թե մուսուլման էմիրը կարող էր մահապատժել հայ մի կրոնապետի հենց այն բանի համար, որ նա ժխտում էր Քրիստոսի աստվածությունը կամ որ, ինչպես պիտի տեսնենք հետո, այդ կրոնապետը Քրիստոսին համարում էր սոսկ «մարդաբն», այսինքն՝ պղնդում էր նույնը, ինչ պնդում էր իսլամի հիմնադիրը: Ընդհակառակը, «ռևոլյուցիոն օպոդիցիայի» և իսլամի դավանաբանությունների մեջ այս կետն էր հենց, որ հիմք կարող էր տալ Նարեկացուն՝ խոսել նրանց դավանաբանական «մերձավորության» մասին:

Նարեկացու էջերի առաջացրած տարակուսանքը հնարավոր է լուծել, եթե հաշվի առնենք գործնական այն հետևությունները, որ անում էին թոնդրակյաններն իրենց ուսումունքից: Ինչպես նշում է Մադիստրոսը, թոնդրակյաններն ասում են, թե իրենք նյութապաշտ չեն, այլ աստվածապաշտ: Պաշտելով անտեսանելի և անշոշափելի ասածուն, նրանք մերժում էին տեսանելի և շոշափելի խաչը, եկեղեցին, եկեղեցական զգեստները, եկեղեցական «խորհուրդների» անունով նվիրագործվող պատարապագործությունն ու եկեղեցական մյուս ծիսակատարությունները³:

Մերժելով «նյութականը» նրանք մերժում էին ոչ միայն հոգևոր, այլև աշխարհիկ իշխանության տիրող սխտեմը: Իրենց հոգևոր և աշխարհիկ գործերը ղեկավարելու համար նրանք ճանաչում էին միայն համայնքների միջից առաջացած «ինքնակոչ» (ասել է՝ շահո-

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 499:

² Հայկական ՄՍՈՒ Մատենադարան, ձեռ. № 5787, Թ. 294բ:

³ Գր. Մ ա դ ի ս տր ո ս, նույն տեղում, էջ 157:

նադրված ու շթագադրված) առաջնորդների հեղինակությունը¹: Հագադրվելով առկա կարգերին՝ նրանք սահմանում էին և պաշտպանում նոր, արդար համայնակարգ:

Թոնդրակյանները, գրում էր Մադիստրոսը, անհոգաբարձ թողեցին Քրիստոսի հոտը «ի հովվապետաց, յարքայից և յիշխանաց և ի բոլոր գրեթէ ի մարդկանէ»²: Նրանք տարբերվում էին մյուս հայերից, որոնք ապրում էին հին կամ իշխող օրենքների համեմատ. «ոչ են համեմատ (նոցա) և ոչ միով իւրք, այլ հակառակ»: Նրանք հեռանում էին քրիստոնեական իրավասոսհոսթյան հիմք կազմող հին և նոր կտակարաններից. քանի որ «ի բոլոր օրէնսդրութիւնս իւրեանց ամենեին արտաքս են հին և նոր օրինաց»³:

Նարեկացուն զայրացնում էր իրեն ժամանակակից թոնդրակյան ուսումնական Մուշեղի այն պնդումը, թե ս. գրոց մեշ նդովք չկա (չյո՞ր գրոց ունին նդովել ոք) — հարցնում էր Մուշեղը⁴: Թոնդրակյան ուսումնականը դրանով ոչ միայն հերքում էր թոնդրակյանների դեմ ուղղված բանադրանքների օրինականությունը, այլև մերձենում կրոնական հանդուրժամտությանը, շոշափում գիտության ու հավատքի ազատության սկզբունքը: Նրան առարկող Նարեկացին, ընդհակառակը, պաշտպանում էր միջին դարերում իշխած ռեակցիոն այն հայացքը, թե «գիտութիւն ոչ աւժանդակեալ մատամբն աստուծոյ, ձայն է անընդրական անյարմարապէս աղգեցեալ և սլատգամ է նենդական խափանիչ խաղաղութեան»⁵: Այստեղ գիտությունը ոչ միայն ընկալվում էր որպէս աստվածային կամքի հայտնություն, այլև ծառայեցվում որպէս իշխող դասակարգի անդորրությունը պահպանելու միջոց:

Թոնդրակյանները չէին ճանաչում «խտրութիւնք տրանց և կանանց, և ոչ ընտանեաց»⁶: Վերջին վկայությունը ցույց է տալիս, թե նրանք պահանջում էին ոչ միայն կանանց և տղամարդկանց, այլև մարդկանց բոլոր մյուս դասակարգումների ու տարբերակումների իրավահավասարություն և հավանորեն՝ հավասար իրավունք նախ և առաջ հողի նկատմամբ: Այս առումով պիտի կարծել, որ թոնդրակյանները հակադրվում էին հայ եկեղեցու կողմից նվիրագործված

1 Գ. Բ. Ի. Գ. Բ. Մադիստրոս, Նուէյն տեղում, էջ 154:

2 Նուէյն տեղում, էջ 65:

3 Նուէյն տեղում, էջ 160:

4 «Գիրք թղթոց», Նուէյն տեղում, էջ 502:

5 Նուէյն տեղում, էջ 501 և հետո:

6 Մադիստրոս, Նուէյն տեղում, էջ 160:

անհավասարության սկզբունքին. «Որոյ շատ է ժառանգութիւն,— ասլած է հայ եկեղեցու կանոններից մեկում,— ղշատն կերիցէ, որոյ սակաւ զսակաւն կալցի»¹:

Աստծուն մերձեցնելով մարդուն և երկինքը երկրին, թոնդրակյանները ժխտում էին հանդերձյալ կյանքն ու հոգու անմահությունը, չէին ընդունում երկնային հաշուցում կամ պատիժ՝ մարդկանց երկրավոր գործողությունների համար: Մարդու փրկումը նրանք որոնում էին այս կյանքում: Երկնքի արքայությունը պիտի կառուցվի երկրի վրա, պիտի ստեղծվի արդար համայնականացաղ, վերացվի ամեն մի բռնություն, անիրավություն և կեղեքում: Այս ամենը պիտի կատարվի իրավահավասար հավատացյալների ձեռներով, առանց եկեղեցու «խորհուրդների», առանց եկեղեցական նվիրապետության միջնորդության, կամ ֆեոդալ իշխանության միջամտության:

Թոնդրականները ոչ միայն քարոզում էին իրենց հայացքները, այլև խոսքից անցնելով գործի, ջանում էին կենսագործել դրանք: Ահա թե ինչու նրանց դեմ զինվեցին ոչ միայն հայ եկեղեցու պետերը, այլև հայ քաղաքական իշխանության ներկայացուցիչները: Ծավալվող շարժման դեմ հրապարակ էին գալիս նույնիսկ օտար ղավթիչները: Այս մասին վկայում է քաղաքական այն հալածանքը, որ ձեռնարկեց թոնդրական աղանդապետ Սմբատ Զարեհավանցու դեմ Մանազկերտի ուղորպատորը՝ կայսիկ բռնավոր էմիր Աբուլ-Բարդը:

Դասակարգային հասարակության մեջ ամեն մի սոցիալական պայքար ունի սովորաբար իր քաղաքական երանդը. սրվելով տիրող իրավահարգի դեմ, դասակարգային հակամարտը հաճախ տենդենց ունի հանգելու ոչ միայն սոցիալական, այլև քաղաքական ուղղության: «Քաղաքականությունը,— գրում էր վ. Ի. Լենինը,— էկոնոմիկայի խտացված արտահայտությունն է»²: Մի այլ տեղ Լենինը ի միջի այլոց գիտում էր, որ «քաղաքական բողոքի հանդես գալը կրոնական կեղևի տակ մի երևույթ է, որը հատուկ է բոլոր ժողովուրդներին՝ նրանց զարգացման որոշ աստիճանի վրա»³:

Թոնդրական շարժման սկզբնավորման ժամանակաբանական ճշտումը հնարավորություն է տալիս պարզելու Զարեհավանցու գործունեության պատկերը: Պարզվում է այն իրողությունը, որ Զարեհավանցին ոչ միայն հայ աշխատավորության մղած աղատագրա-

¹ Կանոնագիրք հայոց, էջ 123:

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, XXXII, էջ 88:

³ Նույն տեղում, IV, էջ 305:

կան պայքարի ղեկավարներից մեկն էր, այլև մի դեմք, որ կարևոր օղակ է հանդիսացել IX դարի առաջին կիսում Առաջավոր Ասիայում տեղի ունեցած քաղաքական իրադարձությունների մեջ:

Հայտնի է, որ VII դարի կեսերից մինչև VIII դարի ըսկիզբը՝ արաբների իշխանությունը ձևական բնույթ ունեւ Հայաստանում և Անդրկովկասում: Պատահական չէ, որ թոնդրակյաններին գաղափարամերձ պալլիկյան շարժումը, որ արծարծւում էր Հայաստանում տակաւին VI—VIII դարերում, գլխավորապես կենտրոնացած էր երկրի այն մասերում, որոնք սահմանակից էին Բյուզանդիային կամ գրավւած նրա կողմից: Քաղաքական իր բովանդակութեամբ հայ պալլիկյանների գործունեությունն ուղղւած էր կայսերական ագրեսիայի դեմ: Հատկանշական է, որ մինչև VII դարի վերջերը արաբ իշխողները ոչ միայն չէին հալածում հայ պալլիկյաններին, այլ գուցե նաև հովանավորում էին նրանց: VIII դարի սկզբներին՝ Հովհան Օձնեցին նրանց մեղադրում էր այն բանում, որ «քրիստոսասերների» (իմա Բյուզանդիայի) դեմ նրանք խողխողիչ զենք էին դարձնում «թլպատւած բռնակալներին» — արաբներին — դաշինք կնքելով սրանց հետ¹:

Դրությունը հետզհետե փոխւեց. 725 թվականին Հայաստանում և Աղվանքում վերացնելով ծխահարկի սիստեմը, խալիֆաթը մտցրեց գլխահարկի, անասնահարկի և հողահարկի սիստեմ, որով ծանր դրութեւն ստեղծւեց հպատակ գյուղացիության համար²: Հետզհետե սաստկանում էին արաբ ոստիկանների ու էմիրների վարչական ճնշումներն ու ֆինանսական հարստահարումները և համապատասխան կերպով ուժ ստանում նաև հայ ժողովրդական մասսաների կողմից խալիֆաթի բռնատիրությունը ցույց տւած դիմադրությունը: Արտահայտելով հայ աշխատավոր մասսաների տրամադրությունները, պալլիկյանները պայքարի ճակատ են բացում արաբական խալիֆաթի դեմ:

Հայաստանում կուտակւած դժգոհությունները 748—750 թվականներին առիթ են տալիս Գր. Մամիկոնյան սպարապետին խալիֆաթի դեմ պայքարելու համար մարտական ուժեր համախմբել Տաջրում: Տաջրում համախմբւած այդ ուժերը պաշտպանութեան

¹ Յ ո վ հ ա ն ն է ս ի մ ա ս տ ա ս է Ր Օ ձ ն ե ց ի, Մատենադրութիւնք, Ղենեոիկ, 1833, հրատարակութեան մեջ բաց թողած «թլպատւած» բառը վերականգնում ենք 1834 թվականի հայ-լատին հրատարակութեան հիման վրա:

² Ղ ե ո ն դ, նույն տեղում, էջ 100 և հետ. և Մ. Կ ա դ ա ն կ ա տ ու ա յ ի, նույն տեղում, էջ 368:

ամուսնի թիկունք գտան Բյուզանդիայում՝ Կոստանդին V Կոպրոնիմ կայսրի կողմից:

Հայտնի է, որ դրոհելով վանական կալվածատիրության վրա, Լևոն III Իսաավրացի (717—740) և Կոստանդին V Կոպրոնիմ (740—775) սրատկերամարտ կայսրները ժամանակավոր դաշինք ունեին սլավոնականների հետ: Պայքար սկսելով խալիֆաթի դեմ, Հայաստանի արաբական երկրամասերում դառնալով սլավոնականների սրատկերամարտի են հայտնում միանալու Տալթում համախմբված ուժերին: Այս մասին ուշագրավ մի տեղեկություն է պահպանել Ղևոնդ պատմիչի մոտ: Պատմելով Գր. Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Տալթում համախմբված հակաարաբական ուժերի մասին, Ղևոնդը հաղորդում է՝ «Եւ ամենայն որդիք յանցանց երթեալք խառնէին ի դունդ ապստամբութեանն, որ ոչ ճանաչէին զերկիւղն Աստուծոյ և ոչ զոհ իշխանաց և ոչ զսպառիւ ծերոց, այլ իբրեւ աշխարհի և օտարացեալ ասպատակ սփռեալ գերէին զեղբարս և զազգակիցս իւրեանց, և բազում աւարառութիւնս առնէին, խոշտանդանաւ և գանիւք տանջանս ասեալ ի վերայ եղբարց իւրեանց»¹: Ղևոնդի տողերը բյուզանդական աղբյուրների մատակարարած տվյալների հետ համադրելով՝ վերջերս հավանական նկատվեց, թե հայ պատմիչի հիշատակած «հանցանքի որդիները», որոնք ոտքի էին ելնում ոչ միայն արաբ օտարատիրության, այլև աստծու իշխանների և իրենց իսկ եղբայրակիցների ու աղգակիցների դեմ կարող էին եղած լինել միայն հայ սլավոնականները²: Բնորոշ է, որ, ինչպիսի հաղորդում է Ղևոնդը, դրանց երկյուղից ապստամբ հայերի միասնությունը երկփեղկվում է, և շարժումը գլխավորած նախարարները նախատակադրմար են դառնում հետ կենալ ապստամբությունից, հավատարմություն հայտնել խալիֆաթին և հարկ վճարելով արարներին, կորստի վտանգից փրկել իրենց գույքերը. «և կալցուք զստացուածս մեր, զայգիս, զանտառս և զանդաստանս մեր»:

Ղևոնդի հորդորածից ակներև է միանգամայն, որ օտարատիրության դեմ վերը նշված մարտնչողները կամենում էին ազատվել ոչ միայն խալիֆաթի սպառնադրած նոր տուրքերից, այլ հայ ֆեոդալների ու եկեղեցականների կալվածատիրական կեղեքումներից: Հասկանալի է, թե ինչու մասնավորապես հայ եկեղեցականները ակտիվ սրայքար էին սկսել նրանց դեմ տակավին 720 թ. Հովհան

¹ Ղևոնդ, նույն տեղում, էջ 123 և հետ.:

² Р. Бартияи, К вопросу о ваванкианском движении в первой половине VIII века, տե՛ս «Виз. Временник», т. VIII, էջ 127 և հետ.:

Օձնեցու կազմակերպած Մանազկերտի ժողովում: Որչափ Տալքում սկսված շարժման մեջ սկսում էին ազդեցություն ձևոր բերել Ղևոնդի ակնարկած «Հանցանքի որդիները»—սլավլիկյանները—շարժումը սպառնում էր վերածվել հակաֆեոդալական ապստամբության և հասկանալի է, որ ինչպես բյուզանդական որոշ տվյալներից եզրակացնում է Հ. Բարթիկյանը, սլավլիկյանների դործակցությունը մերժվեց նույնիսկ Գր. Մամիկոնյանի կողմից:

IX դարի առաջին կեսերին Հայաստանում ծայր առնող և հետզհետե ծավալվող թոնդրակյան շարժումը հանդիսանում էր նույն այդ ժամանակ երկրում ծավալվող հակաաբարտական շարժումների արտահայտություններից մեկը: Տեսանք, որ նախապես թոնդրակյան շարժումը տարածվում էր հենց Աստահունիքում, և սպառահական չէ, որ նրա դեմ մղված պայքարին մասնակցում էին ոչ միայն հայ կաթողիկոսների նկույալից կոնդակները կամ հայ աստվածաբանների հայհոյալից «հերքումները», այլև՝ Մանազկերտում նստած արաբ ուղուրպատորի սաստիչ սուրբ: Այս երևույթն ուներ հարկավ խոր այն պատճառը, որ թոնդրակյան շարժումը, սոսկ հայ եկեղեցու դավանաբանության դեմ ուղղած մի ազանդ չէր, կամ սոսկ հայ ֆեոդալների դեմ բորբոքված գյուղացիական մի հուզմունք: Բոլոր նշաններից դատելով, սկզբից եկթ դա մի շարժում էր, որը դադափարական իր բովանդակությամբ չէր ամփոփված հայ կյանքի նեղ շրջանակներում և հետապնդում էր նպատակներ, որոնք ներհակում էին ոչ միայն հայ տիրող դասերի, այլև Հայաստանի նկատմամբ քաղաքական հավակնություններ ունեցող զրաի բոլոր ուժերի շահերին ու նպատակադրումներին:

Իդեական ի՞նչ աղբյուրներից էին սնունդ առնում Զարեհավանցու քարոզած ազանդավորական հայացքները:

Գր. Մազիստրոսի մի վկայությունից տեղեկանում ենք, թե Զարեհավանցին ջանում էր միավորել իր ժամանակ կամ իրենից առաջ ձևավորված ազանդավորական խմբավորումները և հանդես գալ որպես դրանց բոլորի համար հեղինակավոր կազմակերպիչ և օրենսդիր. «չամենեցունց— դրում է Մազիստրոսը,— ղթոյնս չարութեան ի մի վայր ժողովեալ հերձուածս, հաւանեցան աչնմ աստուածամարտ ցանկապատառ զիւամովի՝ անօրինին Սմբատայ, օրէնս դնել...»¹:

¹ Գր. Մ ա զ ի ս տ ռ ո ս , նույն տեղում, էջ 160:

Նախասովետական շրջանի հայ և օտար բանասիրության մեջ որոշ աշխատանք կատարվել է թոնդրակյանների և նրանցից առաջ եղած հայ աղանդների գաղափարական կապերը դրսևորելու ուղղությամբ: Դժբախտաբար, բոլոր այդ ուսումնասիրությունների մեջ առկա է իդեալիստական մտածողության ավերիչ ազդեցությունը: Փոխանակ շոշափելու թոնդրակյանների և նրանց նախորդների գաղափարական ընդհանրության ռեալ պատմական հողը, հետազոտողները ելնում են գաղափարների ֆիլիսոփայի արատավոր տեսությունից, միանգամայն անտեսելով այն նորը, որ մտցնում էր նախորդների ավանդած հայացքների մեջ թոնդրակյան աղանդի հիմնադիրը, որպես իր ժամանակ և իրենից առաջ եղած աղանդավորական հայացքների ուրույն մշակող ու գործադրող:

Չեն ուսումնասիրված կամ վատ են լուսարանված, մանավանդ, թոնդրակյանների և Հայաստանի սահմանակից կամ պատմականորեն նրա հետ առնչված ժողովուրդների աղանդավորական շարժումների միջև եղած կապերը: Այս մարդում եղած թերացումները ոչ միայն աղբյուրների սղության, այլև թոնդրակյան շարժման սկզբնավորման մինչ այժմ իշխող սխալ ժամանակաբանության հետևանք են: Անգիտացվում է այն հանգամանքը, որ թոնդրակյան շարժումը սկիզբ է առել մի ժամանակ, երբ Հայաստանի և Անդրկովկասի սահմանակից կամ նրանց հետ շփումներ ունեցող երկրներում, ամենից առաջ Իրանում և Բյուզանդիայում, քուռամյանների և պալիկյանների ղեկավարությամբ տեղի էին ունենում ժողովրդագաղանդավորական ապստամբություններ, որոնց չէին կարող միանգամայն անհաղորդ լինել Զարեհավանցին և նրա հետնորդները: Ե՛վ թոնդրակյանների ելույթները, և՛ այդ ապստամբությունները հիմնականում կրում էին դյուղացիական շարժումների բնույթ, հանգամանք, որ չէր արգելում նրանց՝ ներգրավելու իրենց շարքերը աղաքանակչության մյուս հատվածների որոշ տարրերին: Ուտքի ելնելով տեղական և եկվոր ֆեոդալ իշխողների ու հարստահարողների դեմ՝ թոնդրակյանների պես աղանդավորական այդ շարժումները ես արծարծվում էին և ապաստամբության դրոշի ներքո հանդես գալիս հպատակ ու կեղեքվող ժողովուրդների ազատագրման ու քաղաքական ինքնորոշման մարտակոչով: Մասսաների պայքարը ծավալվում էր իրավական և գաղափարական միևնույն կամ նման պահանջների ու սկզբունքների համար: Այն հանգամանքը, որ ինչպես պետք է տեսնենք, թոնդրակյան շարժման մեջ ակնառու մասնակցություն էին բերում կանաչք, հիմք է տալիս ենթադրելու, թե շարժումների ընթացքում առաջ էր քաշվում տղամարդկանց և կանանց իրավա-

հավասարության պահանջ կամ հուզվում կնոջ իրավական ստրկացման ինստիտուտի վերացման խնդիր:

Եւան բաղմաթիվ հիմքեր, կարծելու, որ թոնդրակյանների, քուսամյանների և պալլիկյանների միջև եղած խղեական բաղմաթիվ զուգադիպությունները գլխավորապէս պայմանավորված էին ոչ թե աղանդների գեներտիկ հաջորդակցութեամբ (преемственность), այլ հասարակական-քաղաքական կենսապայմանների և դրանցից բխած խնդիրների ընդհանրութեամբ, որոնք ծնունդ էին տալիս հար ու նման աղանդներին, որոշ դեպքերում ոչ միայն գաղափարական, այլև կազմակերպչական շփումներ ու կապեր առաջացնելով նրանց մեջ:

Բոլոր նշաններից դատելով՝ Զարեհավանցու և Աբու-Բարդէ բախումը թոնդրական դրոշի ներքո կովող մի բուռն հայ գյուղացիների և Մանազկերտի էմիրի հրամանատարների կղզիացած մենամարտ չէր սոսկ:

Ըստ երեւոյթին մուսուլման աղանդների հետ գաղափարական շփումներ էին ունեցել տակավին հայ պալլիկյանները, «ի հրմտութիւն ածեան նոցուն (մուսուլմանների) ստուերագիր առասպելապատում մատենիցն զհամբակացն խմբաւորութիւն», — դրում էր հայ պալլիկյանների մասին Օձնեցին: Անշուշտ այս ցուցմունքով Օձնեցին կամենում էր վարկաբեկած լինել հակառակորդների «քրիստոնեութեան» անաղարտութեանը: Սակայն մի կողմ թողնելով նրա դիտավորութեանը, անհնարին ոչինչ չկա բերված ցուցմունքի մեջ: Օձնեցու նշած փաստը կարող էր արդյունք լինել հայ և օտար աղանդների գաղափարական ընդհանրութեան կամ այդ աղանդներն առաջացնող պատմական իրադրութեանների ու դրանցից բխած խնդիրների նույնութեան:

Բոլոր պարադաններում անհերքելի է Սմբատ Զարեհավանցու գլխավորած աղանդի բնորոշ մի քանի գծերի համընկնումը մուսուլմանական աղանդների հետ:

VIII դարի կեսերին խորասանի փոխարքա Աբու-Մուսլիմը, քաղաքական անհավատարմութեան մեջ մեղադրված, սպանվում է խալիֆ ալ-Մանսուրի արքունիքում: Ի պատասխան դրան, խորասանի մայրաքաղաք Նիշապուրում բռնկում է խալիֆաթի և իսլամի դեմ բաղմահաղար բանակի զուլխ անցած Սումրադ մուգի ապստամբութեանը (755 թ.):

Սումբադի կուսակիցները հայտարարում էին — թե Աբու-Մուսլիմը մեռած չէ, այլ պահված պղնձասլառ մի ամրոցում և որ Մազ-

դակի հետ միասին նա հայտնվելու է կրկին՝ աշխարհ վարելու համար: Աբու-Մուսլիմը նկատվում էր առաստելական Շիրվինի մարմնացում: Շիրվինը պատկերացվում էր որպես այն աղատարարը, որ հայտնվելու էր ճնշվածներին ու հարստահարվածներին աղատություն և հող տալու համար:

Ասպարեզ նկատվելով «Խալամը ցեղային խտրանք չի ճանաչում» մարտակոչով, հետագայում «շիա» անունով հռչակված այդ աղանդավորները սկզբնապես արատհայտում էին խալիֆաթի կրոնիկի տակ ճնշված ժողովուրդների բաղաքական-աղատագրական տրամադրությունները:

VIII դարի երկրորդ կեսում Մավրեննախրի (Ուլտեկստանի) կենտրոնում, Զարաֆշանի և Կաշկայի հովտում, բռնկեց միջինասիական դյուղացիության անհամեմատ ավելի տեական ու զորեղ մի ապստամբություն, որի առաջնորդ Մուկաննան, դարձյալ մաղղակյան, իրեն հայտարարում էր մերթ մերմնացած աստված լիցուն, մերթ բիրլիական մարգարեների, Քրիստոսի, Մահմեդի և Աբու-Մուսլիմի հաջորդ¹: Մուկաննայի հետևորդները հավատացած էին թե իրենց առաջնորդի կրծքավանդակում խլրատում է Աբու-Մուսլիմի անմահ հոգին²:

Միխայել Ասերու պատմելով, հին ժամանակներից ի վեր քրդերի մոտ կար ավանդություն այն մասին, թե ժամանակով հայտնվելու է Մահդի անունով մեկը և տիրելու է «ամենայն երկրի»: Ով հավատա սրան, մեռնելուց քառասուն օր անց պիտի հառնի՝ առժամանակ իրեն մարդ ապրելուց հետո՝ անմահների աշխարհն անցնելու համար: Սպասողներից ոմանք աստված էին համարում նրան, ոմանք թագավոր: Խալիֆ Մամունի ժամանակ (813—833) հայտնվեց Մահդի անունով մեկը: Կարծեցին, թե նա հենց սպասված Մահդին է, և ինքն իսկ հավատում էր դրան, թագ դնում գլխին, քող ձգում երեսին, հայտարարում իրեն երբեմն Քրիստոս, երբեմն սուրբ հոգի: Նրա շուրջը խմբված հավատացողների թիվը մեծանում էր, նրա համբավը տարածվում՝ դարհուրանք ազդելով խալիֆին³:

Այստեղ նշված Մահդիին արաբական աղբյուրները հիշում են Ջավիդան իրն Սահլ անունով: Ինչպես նշում է Մարբւլարտը, Զա-

¹ А. Ю. Якубовский. Восстание Муканни—восстание людей в белых одеждах. («Советское Востоковедение», М.—Л., 1948, т. V, 38 և հետ.:

² М. Томара, նույն տեղում, էջ 36:

³ Միխ. Ասորի, «Ժամանակագրություն», էջ 364 և հետ.:

վիդան-Մահգիի կյանքին վերջ տվեց արաբական սուրը 814—816 թվականներին¹:

821 թվականին Հարավային Ադրբեջանից Աղվանք է անցնում Ջավիդան Մահգիի հաջորդն ու նրա գործի շարունակողը՝ Բաբեկը: Բաբեկի առաջնորդությամբ արաբների դեմ պատերազմող քուռամյանները երկրից քշում էին խալիֆի հարկահաններին և հրաժարվում վճարել ֆեոդալների պահանջած կոռու բեկարը: Բաբեկի հետևորդները հավատացած էին, թե նրան է փոխադրվել Ջավիդան-Մահգիի հոգին: Ռազմական առևանգող հաջողությունները նրան ներշնչել էին այն հավատը, թե ինքը հանդիսանում է աստծուց հղված մարդարե կամ այն Շիրվին թագավորը, որ կոչված է ապալելու իշխողներին և բարձրացնելու ճնշվածներին²:

Անցնելով Անգրիտիկաս, սկզբնապես Բաբեկը ղինակից է հանդիսանում արաբների դեմ ապստամբած Աղվանից և Սյունյաց ֆեոդալներին՝ Սահլ իրն Սմբատին և Վասակին, որոնք նրա հետ միացած պարտության են մատնում արաբ զորախմբերին:

Հիմնականում Աղվանից և Սյունյաց ֆեոդալներին քուռամյանների հետ շաղկապում էր շարժման քաղաքական, նպատակի ընդհանրությունը: Որքան ավելի դրամ էր հանվում երկրից խալիֆի դանձառուներ մտնելու համար, նույնքան ավելի էին քայքայվում գյուղական տնտեսությունները և նշանակում է՝ այնքան ավելի քիչ բան էր մնում տեղական ֆեոդալների ձեռքն ընկնելու համար: Բանի դեռ հաղթող էր քուռամյանների սուրը, ֆեոդալները քայլում էին նրանց հետ: Այնուամենայնիվ ֆեոդալները չէին անդիտանում դասակարգային ուրույն այն շահերը, որ անջրդեհ էին ստեղծում իրենց և քուռամյանների միջև: Ի վերջո նրանք դավաճանեցին Բաբեկին, հենց որ պատերազմի բախտը երես շուռ տվեց նրանից: 837 թվականին Սահլ իրն Սմբատը դավադրաբար բռնեց նրան և Աֆշին զորահրամանատարի ձեռքով նվեր հղեց խալիֆին³:

Ինքն իրեն «քրիստոս» հայտարարող կամ հետևորդների կողմից «քրիստոս» աղբարարված Ջարեհավանցու ելույթը զուգադիպում է «Մահգիի» երևման մեր թվարկված զեպքերին: Ուշագրավ է, որ

¹ Տե՛ս Մ ար ք վ ար ա ի հ օղ ւ ա ճ ր, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1913, էջ 1602:

² М. Т о м а р а, նույն տեղում, էջ 98, և հետ.:

³ Материалы по истории Азербайджана, вып. IV. Из сочинений Яку-би. «История», Баку, 1927, էջ 10 և հետ.։ Հմմտ. Մ. Կ ա դ ա ն կ ա տ ու ա յ ի, նույն տեղում, և հետ. և И б н - а л - А с и р, նույն տեղում, էջ 55 և հետ.:

բոլոր այդ դեպքերն անմիջապես նախընթաց կամ ժամանակակից էին թոնդրակյանների սկզբնավորմանը: Վերին աստիճանի նշանակալից է այն վկայությունը, որ հանդիպում ենք Զարեհավանցու մասին Մագիստրոսի թղթերից մեկում, որ ուղղված է ասորոց կաթողիկոսին: Այդտեղ նա ասում էր, թե իր «չար մոլորությունը» Զարեհավանցին ուսել է «յումեմնէ պարսկական բժշկէ յաստեւարաշխէ մոգէ. զոր Մըջուսիկդ կոչէք»¹:

Ըստ Ալիշանի, Մըջուսիկ անունը պարսիկերեն մաջուս կամ մաջուսի (=«մոգ») անունից է առաջացել և իմաստով նույնն է «մոգ» ասված հետ: XV դարի հայ ունիտոր Մխիթար Ապարանցու մոտ Մըջուսիկ անունը հանդիպում է «Մըջուսիկ» ձևով, որ, ըստ Աճառյանի, եղծված է հայերեն Մըջունիկ անձնանունից, ըստ որում Զարեհավանցու ուսուցիչը պարսիկ չալիտի եղած լինի, այլ «մոգերին» հարած հայ: Նույնը հավաստում էր տակավին Մխիթար Ապարանցին: «Մըջուսիկ և Լուսիկ վարդապետքն Սմբատայ, — գրում էր նա, — և աշակերտք Սմբատա՝ Կիւրեղ, Յօսելի, Յեսու, Թեոդորոս, Անանէ, Արքայ, Սարգիս և այլն, որք ամենեքին էին Հայք և աղանդաւորք, և ամենեքին զհին և զնոր կտակարանսն ծաղր առնէին»²:

Զարեհավանցու ուսուցիչների հայկական ծագումը չի վերացնում այն հնարավորությունը, թե նա գաղափարական որոշ շփում կարող էր ունեցած լինել զրադաշտական կամ իսլամական աղանդների, մասնավորապես այս կամ այն առնչությունն ունենալով եթե ոչ անձնապես պարսիկ ծագում ունեցած Սումբատ մոգի³, գեթ նրա ուսմունքի հետ: Իրանական աշխարհում տարածում գտած Մահդիի գաղափարը անծանոթ չէր նաև հայ միջավայրում: Այսպես, Գր. Տաթևացու՝ ըստ երևույթին հնուց եկող՝ կարծիքով, եթե Մահմեդը սոսկ Նեոի կարապետներից մեկն էր, ապա աշխարհի վերջում սպասված Մահդին՝ Նեոը ինքը⁴: Թվում է թե՛ ի տարբերություն հայադավան եկեղեցու ասիոյան Տաթևացու ընկալման՝ միջին դարերի «ուսուցիչի օսողիցիայի», մասնավորապես Զարեհավանցու համար Մահդիի գաղափարը կարող էր ունեցած լինել միանգամայն

¹ Մ ա գ ի ս տ ռ ո ս, նույն տեղում, էջ 153:

² Ալիշան, Հայապատում, էջ 550 և հետ. և Աճառյան, Անձնանունների բառարան III, «Մըջունիկ» անձնանվան տակ:

³ Կա, ի դեպ, տեղեկություն այն մասին, որ Սումբատ անունը հենց «մոգ» էլ նշանակում է. Տե՛ս Բ. Ն. Յ ա х о д е р, История восточного средневековья, М., 1944, էջ 42:

⁴ «Հանդէս Ամսօրեայ, 26, էջ 450:

գրական նշանակություն: Այնուհանդերձ աչքի են ընկնում նաև թոնդրակյան աղանդապետի ցայտուն առանձնահատկությունները: Թոնդրակյանների մոտ շեշտված է հայ դյուղաշխարհի ունեցություն շարժումը զլխավորած մարդուն հատկանշող ժողովրդայնությունը: Ծծումբ ու հուր թափելով Զարեհավանցու գլխին՝ ոչ մեկը նրա կատաղի հակառակորդներից չէր ասում, թե նրա հետևորդներն իրենց առաջնորդին «մարմնացյալ տատված» էին համարում: Խոսք չկա նաև այն մասին, թե թոնդրակյանները հավատում էին նրա «անմահության»: Տեղեկություն չկա նույնիսկ այն մասին, թե նա թագ էր կրում կամ կոշիկում թագավոր: Զարեհավանցու և քուռամյան առաջնորդների համար ընդհանուր է միայն «քրիստոս» կամ որ միևնույնն է ներկա դեպքում «մարգարե» կամ «մահդի» լինելու հավատը: Հավանորեն քուռամյանների հետ նրան միացնում էր նաև «աղատարար» լինելու կոշումը: Նթե քուռամյանների «մահդին» ոչ միայն «թագավոր» էր, այլև «աղատարար», ապա թոնդրակյանների «քրիստոսը» կարող է եղած լինել ոչ միայն «մարգարե», այլև «փրկիչ», ուրեմն դարձյալ՝ «աղատարար»:

Միջին դարերի ունեցություն օսլոգիցիան չէր պատռում կրոնական հասկացությունների իդեոլոգիական հին քողը: Այնուամենայնիվ իդեոլոգիական հին քողի տակ արժարժվում էր հասարակական-քաղաքական նոր, աշխարհիկ, հակաֆեոդալական դադափարախոսություն: Ըստ որում ակներև է Զարեհավանցու հետևողականությունը, նրա մշակած նոր հասկացողությունների առավել շոշափելի ունեցություն բովանդակությունն ու ավելի լայն ժողովրդայնությունը:

Պատահական չէին կարող լինել թոնդրակյանների և նրանց ժամանակամերձ կամ նրանց ժամանակակից իսլամական աղանդների իդեալական հանդիպումները: Ամենայն հավանականությամբ դրանք թոնդրակյան և քուռամյան շարժումների միջև եղած ունալ կապերի հետևանք էին: Կան տեղեկություններ, որ քուռամյանների դեմ պայքարող արաբ կառավարիչներն ու ղորապետները մտահոգված էին ճնշելու Հայաստանում Բաբեկի հայ դաշնակիցներին: Այս մասին կան որոշ ակնարկներ արաբ պատմագիր Ծակուրիի մոտ: Նույն աղբյուրից տեղեկանում ենք նաև, որ Առանի (Աղվանքի) և Հայաստանի համագործակցությունը շարունակվում էր նաև Բաբեկի մահից հետո²:

¹ См. в Материалы по истории Азербайджана, вып. IV, էջ 14 և հետ.:

² Նույն տեղում, էջ 18 և հետ., 20 և հետ.:

Հօգուտ այն ենթադրութեան, թե Բաբելի և նրա հաջորդների դաշնակիցները կարող էին եղած լինել հենց Զարեհավանցին և նրա հետևորդները, պիտի նշենք Մագիստրոսի վկայածից այն փաստը, որ տակավին Զարեհավանցու ժամանակ թոնդրակյանների դեմ հայ եկեղեցու պետերից պատ պայքարում էին նաև Աղվանից եկեղեցու պետերը: Աղվան և հայ աղանդավորների շփումները չգաղարեցին նաև հետագայում: Բնորոշ է Լաստիվերտցու հաղորդած տեղեկանքը, թե XI դարում ապրած թոնդրակյան Կունծիկ արեղան, ուսանել էր Աղվանից երկրից եկած մի վանականի մոտ¹:

Դառնանք թոնդրակյանների և բյուզանդական պապիկյանների կապերի խնդրին:

Ինքյան բնական է թվում VIII—IX դարերում Բյուզանդիայում հանդես եկող պապիկյանների ու պատկերամարտների և Հայաստանում ու Աղվանքում նույն ժամանակ ծայր առած ժողովրդաաղանդավորական խմորումների կապը:

Դավանաբանական իր գիրքավորումով հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնութունը պիմադիր գիրք ունեւ Բյուզանդիայի հանդես արդեն իսկ նրանով, որ հարում էր 451 թվականին Քաղկեդոնի եկեղեցաժողովում դատապարտված մոնոֆիզիտական ուսմունքին: Հիրավի մոնոֆիզիտիզմը դավանաբանական այն դրոշն էր, որի ներքո ամբողջ միջնադարի ընթացքում իրենց ինքնուրույնութեան համար պայքարում էին Բյուզանդիայի կողմից հետապնդված քրիստոնեական մի շարք եկեղեցիներ՝ սիրիականը, ղաղականը և հայկականը: Քաղկեդոնականութեան դեմ Հայաստանում և Աղվանից երկրում արծարծված շարժումը յոթերորդ դարի սկզբներից սկսում է սրվել պատկերամարտութեան դեմ: Եկեղեցիներում պաշտամունքի առարկա դարձող պատկերները բերվում էին Բյուզանդիայից, և արդեն Մովսէս կաթողիկոսի ժամանակ (574—604) էր հրաման եղել «մի՛ գիրս, մի՛ պատկերս և մի՛ նշխարս ի նոցանէ ընդունել»: Որչափ սակայն պատկերամարտութեան դադարի արդիւնք էր ոչ միայն Բյուզանդիայի, այլև հայագավան եկեղեցու իշխող դադարաբանութեան դեմ, յոթերորդ դարից ի վեր հայ եկեղեցական մատենագիրները, Հովհան Մայրապոմեցին և Վրթանէս Քերթոզը, հարկ են համարում պայքար սկսել պատկերամարտիկների դեմ:

¹ Լաստիվերտցի, նույն տեղում, էջ 154:

Առարկելով Թադեոս և Նսալի անուններով հայտնի հայ պատկերա-
մարտիկների հետևորդներին, որոնց ասելով պատկերապաշտութուն-
նը մտցրել էր Հայաստան Պապ թագավորը, օրինակ առնելով Հու-
նաստանից, Վրթանես Քերթովը գրում էր. «Այդ ամենեցուն յայտնի
է թէ՛ սուտ խօսիք: Քանզի ի Հայք պատկեր ոք չգիտէր առնել մինչև
ցայժմ, բայց ի Հոռովմոց բերէին, և մեր ուսմունքն անտի էին, և
եթէ նոքա չէին կորուսեալ, և քան զՊապ յառաջ ա՛յլ թագաւորք
էին, և պատկերս և նկարս առնէին յեկեղեցիս յանուն Քրիստոսի, և
դարձեալ զկնի Պապայ և ա՛յլ թագաւորք եղեն ի Հայս, և հայրա-
պետք... և ոչ ոք ի նոցանէ վասն պատկերաց և նկարուց եկեղեցւոյ
բանս ինչ ոք արար. բայց միայն պիղծն մօլին Թադեոս և Նսալի և
ընկերք»¹:

Նույն այս ժամանակ Հայաստանում, Բյուզանդիայում և առա-
ջավոր-ասիական մի շարք այլ երկրներում տարածված պալլի-
կյանությունը շաղկապում էր ժողովուրդների եկեղեցամերժ շար-
ժումը ֆետդալիզմի դեմ ուղղված ռեալյուցիոն շարժման հետ:

Պալլիկյանների առկայությունը Հայաստանում հավանական է
VI դարի կեսերից սկսած: Նրանց հալածելու համար հարկ եղավ
այդ դարի հիսունական թվականների սկզբներին տեղի ունեցած
Դվինի եկեղեցաժողովի սանկցիան: Տակավին Դվինի ժողովից
առաջ, տեղական ֆետդալների ղինված ուժերի օգնությամբ հայ
եկեղեցականներն ավերում էին այդ քաղաքի սիրիական նեատորա-
կանների ամրացած հանգրվանը՝ Գրիգոր Ռաժիկի վանքը: Հայ
պալլիկյաններին սնող մանիքեյան և մեսալյան հայացքները, մուտք
գործելով Հայաստան, նեստորական առևտրականների ձեռներով
տարածվող սիրիական գրականության միջոցով, պարարտ հող
էին դառնում նոր միջավայրում: Նեստորականները ելումուտ ունեին
նաև Աղվանից երկրում: Համակրանք որոտւով լայն ժողովրդախա-
վերի մեջ, նրանք հանդես էին գալիս յայդտեղ «աղքատասեր» կրո-
նավորների շաղկիկով: VI դարի կեսերին հայաց Հովհաննես Գա-
բելյան կաթողիկոսի կողմից Աղվանից Արաս կաթողիկոսին հղած
թղթում ասված է, թե նեստորականները գալիս են այդ երկիրը
Պետրոսի վանքից. «որ անուամբ աղքատասէր կոչի և գործովը
քրիստոսատեաց»³:

¹ Գ. Վ. Չարպիսյան, Հայկական հին գաղության պատ-
մություն, Վենետիկ, 1886, էջ 448 և հետ:

² Մ. Կաղանկատուացի, Նույն տեղում, էջ 138:

³ Նեստորական առևտրականների «աղքատասիրությունը» պատահա-

VII դարի վերջերին կամ VIII դարի սկզբներին Աղվանքում տարածված պատկերամարտությունը ուժ է ստանում Հայաստանի պալլիկյանների շարքերում¹: VIII դարի սկզբներին Հովհան Օձնեցին Հայաստանի պալլիկյան աղանդը դիտում էր որպես մծղնեության (մեսալիանականության) մնացորդ («խեշերանք»): Նրա ասելով Ներսես (Բ) կաթողիկոսի օրերից ի վեր հայոց աշխարհում տարածված պալլիկյան աղանդը խոշոր սպառնալիք էր դարձել (հայ եկեղեցու համար) մանավանդ նրանով, որ միացել էր Աղվանից երկրում արժարծված պատկերամարտության հետ²:

Սիրիայի, Աղվանքի կամ Հայաստանի պալլիկյան հայացքները և պատկերամարտիկների շարժումը ղորեղ արձագանք են դառնում կայսրության արևելյան թեմերում՝ մանավանդ VII դարից հետո, երբ հայ գաղթականության ղորեղ հոսանք սկսվեց գեպի արևմուտք՝ բնակություն հաստատելով կայսրության փոքր-ասիական թեմերում և Բաղկաններում:

Ուշագրավ է, որ էրզրումի մոտ դառնված Մանանաղի շրջանի մի գյուղից էր պալլիկյան ղեկավար Կոստանդին-Սիղվանոսը, որ քարոզչական գործունեություն էր ծավալում VII դարի երկրորդ կեսերին: Իններորդ դարում ապրած Պետրոս Սիկիլիացին դիտում էր Մանանաղին, որպես մի վայր, որը, ինչպես նա գրում էր. «մինչ հիմա իսկ մանիքեցիներ (իմա՛ պալլիկյաններ) է սնում»: Ծագումով հայեր էին նաև VIII դարում ապրած պալլիկյան ղեկավարներ Պողոսը, նրա որդիներն ու թոռները³: Իններորդ դարի սկզբներին պալլիկյան առաջնորդների մեջ նշանավոր դարձավ հայազգի վահանը⁴:

Կտն երեույթ չէր, ինչքան էլ բարեկեցիկ կզած լինեք առևտրով ու վաճառատությամբ զբաղված այդ հասարակալովի դիրքը, նկատում է իրանագետ Բ. Ն. Զախոսը, իրենց ծագումով այդ տարրը ավելի «ցածր» դիրք ունեւր, քան Սասանյան պետության մեջ իշխած կաստաները: Ինչպես Միջագետքում, այնպես և Հայաստանում, առևտրական հասարակաշէրտը «նեղված» էր զգում իրեն և տեղական գյուղացիության ու արհեստավորության հետ մեկտեղ այս կամ այն ձևով արտահայտում էր իր օպոզիցիոն տրամադրությունները: Տե՛ս Բ. Ն. Զախոսը, նույն տեղում, էջ 10:

¹ «Դիրք թղթոց, էջ 73, Հմմտ. նաև Մ. Կաղանկատուցի, նույն տեղում, էջ 302 և հետ.:

² Օձնեցի, նույն տեղում, էջ 35 և հետ.:

³ Petrus Sicilus, XXIII և XXVIII. Տե՛ս Migne, Patrologia Graeca, t. 104:

⁴ Նույն տեղում, XXXI և XL.

Օձնեցու վկայութեամբ՝ պալլիկյան շարժումը տարածված էր «համբալաց» կամ «տխմար ու սարգամիտ» մարդկանց մեջ, այլ խոսքով՝ ժողովրդական վարի խաղերում¹։ Նման հասարակաշերտերի մեջ էր հող գտնում այդ շարժումը նաև հույն ու աղվաչ, բնակավայրերում և հատկապես՝ գյուղացիութեան ու քաղաքային արհեստավորութեան շարքերում։

Հույն և սլավոն մասսաների հետ միասին Բյուզանդիայի հայ աշխատավորութունը պայքարում էր իր ազատագրման համար՝ հակադրվելով եկեղեցուն, ֆեոդալական կարգերին և դրանց պաշտպան կայսերական իշխանութեանը։ Փոքր-ասիական երկրների պալլիկյաններին բռնում էին դեպի Բալկանյան թերակղզին, երկյուղ կրելով, թե այլապես նրանք կարող են ձեռք մեկնել արաբներին՝ կայսերական կառավարութեան դեմ պայքարելու համար։ Այս մի քաղաքականութուն էր, որ պիտի կիրառվեր նաև հայ պալլիկյանների նկատմամբ, քանի դեռ որպես կայսրութեան հակառակորդներ նրանք պաշտպանութուն էին գտնում խալիֆայի կողմից։

IX դարում Բյուզանդիայի պալլիկյան շարժման մարտական կայանները Սրգաուսը և Տեմրիկը գտնվում էին հայ էթնիքական միջավայրում։ Այդ կայաններն էին կայսրութեան բաղմալեզու ժողովուրդների մեջ պալլիկյան դադափարների տարածման հանգույցները։ Այդ վայրերից էին պալլիկյանները հարձակվում իրենց հակառակորդների վրա։

IX դարի սկզբից և մինչև նույն դարի 30-ական թվականները գործած պալլիկյան պարագլուխներից մեկը — Սերգիոսը — իր թղթերից մեկում հաղորդում էր, թե հետիոտն շրջել է արևելքից մինչև արևմուտք և հյուսիսից՝ հարավ²։

Շատ հավանական է, որ Սերգիոսի քարոզած հայացքները — մասնավոր սեփականութեան լիկվիդացում, վանական կալվածքների համայնացում, ակտիվ պայքար հակառակորդների դեմ — նույն հայացքներն էին, որ քարոզում էր նաև նրան ժամանակակից և դադափարամերձ Սմրատ Զարեհավանցին, թոնդրակյան շարժման պարագլուխը։ Աչքի է ընկնում մասնավոր մի մասնամասնութուն, որ մատնում է թոնդրակյանների և պալլիկյանների դադափարամերձութունը։

VII դարի կեսերին պալլիկյանների առաջնորդ Կոնստանդինը իրեն գնում էր Պողոս առաքյալի աշակերտ Սիդվանոսի տեղ։

¹ Օ ձ ն ե յ ի, նույն տեղում, էջ 35 և հետ։

² Petrus Sicilus, նույն տեղում, XXXVI.

Սրան հաջորդած Միմեոնը հանդես էր գալիս որպես Պողոսի աշակերտ Տիտոս: Դար ու կես հետո Սերգիոսը հայտնվում էր որպես նույն առաքյալի Տյուքիկոս կոչված աշակերտ: Բյուզանդական աղբյուրների հավաստիացումով Սերգիոս-Տյուքիկոսը հանդես էր գալիս որպես «paraklet» — «մխիթարիչ», կամ «սուրբ հոգի» և հետևորդների երկրպագության արժանանում իբրև աշակերտին¹:

Այստեղ հանդիպում ենք հոգու փոխանցման և մեսիանիզմի նույն գաղափարներին, որոնք համապատասխան փոխակերպումներով առկա էր նաև քուռամյանների և թոնդրակյանների մոտ:

Հետաքրքրական է, որ ութերորդ դարում տեղի ունեցած անցքերը նկարագրելիս, հույն պատմիչ Կեդրենոսը հաղորդում է, թե «Լևոն Իսավրացու թագավորության հինգերորդ տարում հանդես եկավ ոմն սիրիացի, որը ստաբար աստվածորդի հռչակելով իրեն, մոլորության մեջ ձգեց հրեաներին»²:

Անհնարին չէ նաև, որ թոնդրակյանների մեսիանական գաղափարները հույն կամ սիրիական պապիկյանների հետ Զարեհավանցու ունեցած անմիջական շփումների հետևանք էին: Նման ենթադրության համար որոշ հիմք է տալիս XV դարում ապրած Մխիթար Ապարանցու կոմպիլյատիվ գրվածքը: Այդտեղ տեղեկություն կա այն մասին, որ թոնդրակյան ազանդը հիմնադրողի գործունեությունը տեղի է ունեցել երկու կենտրոններում: Փախչելով Շամըր-տաչից, պատմում է Ապարանցին, Սմբատը հաստատվեց նախապես կալսիկների խնունցաց գավառի Թոնդրակ դյուղում, ապա բյուզանդական Բուրաչլի գավառի Տեվրիկում³, այսինքն Սերգիոսի գործունեության մեր հիշատակած գլխավոր հանգրվանում: Մադիս-տրոսի մի քանի ակնարկներից դատ⁴, Ապարանցին ձեռքի տակ ունեցել էր երեկ նաև մեզ անհայտ մի աղբյուր: Բոլոր դեպքերում նրա հաղորդածը առիթ է տալիս մեզ Զարեհավանցու և Սերգիոսի միջև ենթադրել հնարավոր անձնական կապեր:

Զարաշար սխալվում էր Զամչյանը, երբ, ելնելով երեկ հենց Ապարանցու հաղորդածից կամ զույգե աչքի առաջ ունենալով Զարեհավանցու և Սերգիոսի ոչ միայն ժամանակակիցությունը, այլև նրանց հաշյացրների մերձավորությունը՝ նույնացնում էր այդ

¹ Petrus Sicilus, նույն տեղում, XXIV, XXVI և XXXII.

² Cedrenus, նույն տեղում, էջ 793:

³ Ա լ ի շ ա ն, Հայապատում, էջ 550:

⁴ Հմմտ. Գ. ր. Մ ա դ ի ս տ ր ո ս, նույն տեղում, էջ 157 և 164:

աղանդապետներին¹։ Հետևողական լինելու դեպքում՝ նման նույնացումից հետո պետք էր հանգել նաև թոնդրակյան և պավլիկյան աղանդների նույնացմանը։ Չամչյանը չի անում այդ, որով ցույց է տալիս միայն իր անհետևողականությունը։

Միայն Սերգիոսի հետ չէ, որ կարող էր առնչված լինել Ջարեհավանցու ելույթը։ Հենց այդ ժամանակ, երբ Հայաստանում ըսկըսվում էր նրա գործունեությունը, Բյուզանդիայում արժանվում էր Թոմա Գաղիբացու ապստամբությունը (822—824), որի մասնակիցները ողբշնչված էին աղատագրական տրամագրություններով։ Լուգովիկոս Բարեպաշտ ֆրանկ կայսրին ուղղած իր նամակում Բյուզանդական Միքայել II կայսրը, Թոմայի ժամանակակիցն ու հալածողը, գրում էր, թե ճաբակելով կայսրությանը ստամանակից արևելյան երկրները՝ այդ ապստամբությունն ընդգրկել է իրերնեբին (վրացիներին), հայերին, արխաղներին և մի շարք ուրիշ աշխարհ ժողովուրդներին²։ Մերկացնելով Թոմայի ապստամբության սոցիալական և քաղաքական արմատները, հույն պատմիչ Գեննզիոսը հաղորդում է. «Ոչ ոք անհաղորդ չէր մնում նրան՝ ոչ արևելքից, ոչ արևմուտքից, ոչ օտար ցեղերից, ոչ տեղացիներից, ոչ հարևաններից, ոչ էլ նրանցից, ում վիճակված էր ասորկական դրություն և ատում էր տերերին և ոչ էլ բոլոր այն ժողովուրդներից, որոնք տարբեր ժամանակներ ծովի կամ ցամաքի կողմից միանում էին և հետևում նրան, ինչպես հավատակիցներին հայտնված նոր մի Քսերքսի»³։

Թոմայի շարժման մեջ ներգրավվեցին Առաջափոր Ասիայի մի շարք ժողովուրդներ։ Ճնշված մասսաների ապստամբական ծավալուն մի շարժում էր այդ, որին միացած էին նաև մանր աղնվականության որոշ տարրեր։ Հույն պատմիչ Թեոֆանեսի երկը շարունակող հեղինակի ասելով, «Սարուկներն այդտեղ տերերի դեմ էին, ստրատիոտը (ղինվորը) զինված ձեռք էր բարձրացնում տակսիոտի (հրամանատարի) դեմ և լոխագը (չոկատապետը) ստրատեգի դեմ»⁴։

Ապստամբությունը սկսվեց նրանով, որ Լևոն Հայկազն կայսրի (813—820) թագավորության վերջում, ինչպես հաղորդել է Բարոնիոսի օգտագործած աղբյուրը, Թոման հպատակեցրած է եղել իբր

¹ Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, նույն տեղում, II, էջ 895։

² C. Baronnus, Annales ecclesiastici, t. XIV, էջ 63։

³ Сборник документов по социально-экономической истории Византии, էջ 135։

⁴ Նույն տեղում, էջ 115, ծան. 3։

ամբողջ Հայաստանն ու Մերձպոնտոսյան հալղեյան (Հաղիստանը) և տիրացել այդ երկրների «իշխանություններին»¹։ Ինչպես երևում է, նախապես նա պրավիլ էր խիտ հայ բնակչություն ունեցող Բյուզանդական Արմենիական թեմը և օժանդակություն ստացել բյուզանդական նախատորմիչի և փոքր-ասիական մի շարք մարզերի կողմից, որոնք նշանավոր չափով բնակեցված էին նորադադթ սլավոններով։ Այնուհետև Թոման հարձակման անցավ կայսրության մայրաքաղաքի վրա։

Նույն այս վերսիսն նշված է նաև Գենեզիոսի մոտ։ Նրա ասելով, հենված արևելյան մի շարք ժողովուրդների, մասնավորապես իրերների (վրացիների) և աբխազների և դեպի մանիքեությունը հակված լաղերի, օսերի, հայերի և այլ ժողովուրդների վրա, Թոման «ընդհանուր բանակ կազմեց և դարձավ ամբողջ Արևելքի տիրակալը»²։

Թոմայի ապստամբությունն ուղղված էր պատկերամարտիկ կայսրների դեմ և արժարժվում էր «ուղղափառությունը» վերականգնելու մարտադրույթով։ Ապստամբության ղեկավարի ծագման մասին աղբյուրների տեղեկությունները հակասական են։ Նրան անվանում են մերթ սլավոն կամ «սկյութացի», մերթ՝ հոռոմ կամ հայ։ Թվում է թե այս կետում աղբյուրների տարաձայնություններն անուղղակիորեն հավաստում են այն փաստը, որ Թոմայի գլխավորած ապստամբության մեջ մասնակցում էին շատ ժողովուրդներ։

Ապստամբությունից շատ առաջ Թոման դեգերում էր Պատրիկ Վարդանի մոտ, որը — անունից դատելով — ծագումով հայ պիտի լինի։ Այնուհետև երկար ժամանակ թափառել էր՝ ապաստան որոնելով Սիրիայում և արարների մոտ։ Ավելի ուշ նա դաշինք կնքեց խալիֆաթի հետ՝ հուսալով այդ միջոցով ապահովել ապստամբության հաղթանակը³։

Չնայած, որ արևելյան ժողովուրդների կողմից Թոմայի շարժման լայն արձագանք գտած լինելու մասին հույն աղբյուրների վկայությունները համերաշխ են, այնուամենայնիվ, հնարավոր է, որ այս մասին մեզ հասած տեղեկանքների մեջ կան չափազանցումներ։ Մասնավորապես դժվար է հասկանալ, թե «ամբողջ Հայաստանի» ո՞ր իշխանություններին էր տիրացել Թոման։ Արդյոք

¹ Baronnus, նույն տեղում։

² «Сборник документов», նույն տեղում, էջ 116։

³ Հմմտ. А. А. Васильев, Византия и арабы, СПб, 1900, էջ 25 և հետ։

շի՞ շփոթված Armenia-ն «Armeniacon» թեմի հետ, կամ միայն հայ սպարապետ Սմբատ Բագրատունու (Արլարասի) Բյուզանդիային սահմանակից տիրույթները չէին բռնված ապստամբությունում: Վերջին դեպքում որոշ կռվան կգտնվեր «ուղղափառության» դրոշի ներքո ապստամբած Թումայի և նրան հարած Սմբատ Արլարասի «քաղկեդոնականության» համար:

Աղբյուրների մեջ ուղղակի ցուցմունքներ չկան Թումայի ապստամբության և նույն այդ պահին Հայաստանում խմորվող թոնդրակյան շարժման կապերի մասին: Որչափ Թուման ասպարեզ էր իջել «ուղղափառության» դրոշի տակ, և գործում էր որպես խալիֆաթի դաշնակից, հաղիվ թե կարող էր խոսք լինել նրա և թոնդրակյանների գաղափարական կամ քաղաքական մոտիկության մասին: Բայց որչափ նա սլաքարում էր կայսրության դեմ և անդրադարձնում, թեկուզ և սկզբնապես, կայսրության կողմից ճնշված ժողովուրդների տրամադրությունները՝ նրա անվան հետ կապված ապստամբությունը կարող էր նպաստած լինել թոնդրակյանների առաջացմանը: Գենեզիոսի վկայությունը, թե Թումային հարում էին հայեր, որոնք բաժանում էին Մանիի խայտառակ մոլորությունները, կարող են վերաբերել միայն պալլիկյան կամ թոնդրակյան հայերին:

Այս եղրակացությունը և հատկապես Թումայի շարժման կատարած դերը ճշտելու համար կարող ենք բերել նաև հայ պատմիչների մեզ հասցրած տեղեկությունները: Ասողիկը համարում է Թումային «մոլորեցուցիչ», որի ժամանակ եղավ «քրիստոնեից շփոթումն ու կործանումն»¹: Սամուել Անեցին հաշվում է նրան սուտ թագավոր և դարձյալ՝ «մոլորեցուցիչ»²: Կրքոտ որակումները հայ հեղինակներն առնում են գուցե Թումային ժամանակակից և մեզ չհասած ինչ որ աղբյուրներից: Նրանց գնահատականները հավանական են դարձնում, որ մեծ պիտի եղած լինի Թումայի ապստամբության արձագանքը Հայաստանում և հայ ժողովրդական մասսաների մեջ:

Ի մի բերելով Սմբատ Զարեհավանցու արևելյան և արևմտյան նախորդների ու ժամանակակիցների մասին արած մեր դիտողությունները՝ հավակնություն չունենք սպառված համարելու նրանց գաղափարական հաջորդակցության կամ անձնական շփումների ու քաղաքական համագործակցության հարցը: Կամենում ենք միայն մատնանշել, որ Զարեհավանցու ժամանակաբանության մասին մեր

¹ Ա ս ո ղ ի կ, նույն տեղում, էջ 143:

² Ս. Ա ն ե ց ի, նույն տեղում, էջ 91:

սլաշտպանած տեսակետը ոչ միայն հնարավոր, այլև հավանական է դարձնում նման առնչությունների ու կապերի առկայությունը: Պահպանելով սլաշտպան իրենց առանձնահատկությունները ոչ միայն հարևան ժողովուրդների, այլև հայ ժողովրդի սլաշտպան ընթացքում երևան եկած գյուղացիական-աղանդավորական մշակութային, մասնավորապես պալլիկյանության հանդեպ, շարժումն իր նշանակությամբ չէր սահմանափակվում սոսկ հայ իրականության նեղ շրջանակներով: Մի շարժում էր այդ, որը, մեր քննած բոլոր հանգամանքներից դասելով, հանդիսանում էր VIII դարի կեսերից մինչև IX դարի կեսերը Միջին և Առաջավոր ասիական երկրներում համատարած հակաֆեոդալական-գյուղացիական սլաշտարի բաղկացուցիչ մասը:

Պիտի կարծել, որ թոնդրակյանների հետապնդումը Սբուլ-Բարդը ձեռնարկեց մի ժամանակ, երբ բավական աճել էր շարժումը և գրեթե իր «վտանգավորությունը» ոչ միայն հայ եկեղեցու, այլև Ասլահունիքում իշխող կալսիկ բռնատիրության համար:

Սկսված հետապնդումը շխանդարեց շարժման արմատավորմանը: Հաղիվ մի քանի տարի Սբուլ-Բարդի ժամանակներից անց աղանդի արձագանքները լսելի էին անգամ կալսիկների տիրապետության սահմաններից հեռու: Հայաստանում իշխող սոցիալ-քաղաքական կարգերի համար սպառնալից էր մանավանդ թոնդրակյանների կապը երկրում բարձրացող գյուղացիական ապստամբությունների հետ:

Բովում է թե, Ասողիկի մեր մատնանշած վկայությունը Զարեհավանցու երևման մասին արձագանքում էր հենց այն իրողության, որ IX դարի վերջերին և X սկզբներին, թոնդրակյանների շարժումը նոր թափ էր ստացել, դառնալով Սմբատ I թագավորի ժամանակ Հայաստանի մի շարք գավառներում բռնկած գյուղացիական շարժումների զինադրոշներից մեկը: Որ սակայն այդ շարժումը սկսվել էր ոչ թե Սմբատի, այլ տակավին նրա հոր՝ իշխանաց իշխան Աշոտի ժամանակ՝ այդ մասին խուլ ակնարկ մնացել է կարծես նույնիսկ Ասողիկի այն խոսքերի մեջ, ուր նշվում էր թե իր տարած հաղթություններով Աշոտը «սլաշտառեց ողորտ սրբոյ եկեղեցւոյ»¹: Նկարագրելով այս սլահին Հայաստանի սահմանագծերի վրա

¹ Ա. ս. ո. դ. կ, նույն տեղում, էջ 158:

ծագած զինաբախումները հարեան հույների, եգերացիների, գուգարացիների և ուտիացիների միջև, Հովհաննես Դրասխանակերտցին ավելացնում է, թե «խառն ընդ նոսին ևս աւաղակք և սրիկայք ելին ի մարտս ընդ երկրի մերում. և բազում ինչ այն էր՝ որ ի նմանէ անցք ընդ աստուածաշէն եկեղեցիս անցանէին յեղծումն և ի խոսականումն և յապականումն վարակեալ»¹:

Այս տողերի մէջ խոսքը եկեղեցու դեմ եղած այն հարձակումների մասին է, որոնք, այս պահին լայն ծավալ ստացած, ունեին ապստամբական շարժման կերպարանք: Իրեն հատուկ ճոխաբանությամբ Դրասխանակերտցին դատաւարտում էր ստորագաս մարդկանց, որոնք ջանք էին անում գերազանցել մեծամեծներին: Ապրստամբելով իրենց տերերի դեմ, ասում է պատմիչը, նրանք ցանկանում էին տրեխ հագցնել սրանց ու քայլեցնել հետիոտն, որպեսզի իրենք բարձրանան ու նստեն նրանց կատաղի ձիերի մեջքին: Պատմագիրը տրտնջում էր, թե ապստամբները ձգտում են տապալել երկրի «բնիկ» տերերին, խլել նրանց կալվածները, իրենց միջից առաջ քաշել իշխաններ ու զորավարներ: «Եղբայր ընդ եղբօր և աղդային ընդ աղգայինս ընդվզեալ», ասում է՝ պատմիչը, սուր առած ավերում էին երկիրը, քանդում քաղաքներ և գյուղեր, ավաններ և ագարակներ²: Պատմագրի խոսքերից կարելի է մասնավորապես հետևցնել, որ այդ ժամանակ Արարատյան երկրում ծագած գյուղացիական ապստամբությունը տեւել է յոթը տարի (մոտավորապես 910 — 917 թթ.): Գյուղացիների ապստամբության հետ է կապում Դրասխանակերտցին ցանքադաշտերի լքված վիճակն ու երկրում ծագած դաժան սովը³:

Արտաքին հարձակումների և դասակարգային ներքին կռիւների դիմաց հայ եկեղեցու պետը, ինքը Դրասխանակերտցին, ջանքեր էր գործ դնում հաշտեցնելու միջինոդական հակասությունները, վերականգնելու թագավորական և նախարարական պառակտված հեծելազնդերի միասնությունը: Աշոտ II Երկաթի ժամանակ (914—928) Շիրակի թագավորության հեծելազնդերը հարկավորվում էին ոչ միայն ուտիացիների և սելորդիների ապստամբությունները ճնշելու, այլև Արարատյան դաշտում ոտքի ելած գյուղացիների հարձակումների ծավալումը կանխելու կամ վանելու համար:

¹ Յ ո վ հ ա ն ն է ս կ ա թ ո ղ ի կ ո ս, նույն տեղում, էջ 257:

² Նույն տեղում, էջ 258 և հետ:

³ Նույն տեղում, էջ 260 և հետ:

Աբաս I-ի (928—953) և Աշոտ III Ողորմածի (953—977) գործունեությունն ընթանում էր դարձյալ ֆեոդալական Հայաստանի արտաքին և ներքին թշնամիներին սանձելու գծով: Հայ պատմական աղբյուրները՝ Ասողիկը, Սամուել Աննցին, Վարդանը և ուրիշներ վկայում են այդ թագավորների շինարարական ծավալուն գործերի՝ նրանց օրոք արտակարգ բազմաքանակ վանքերի ու եկեղեցիների կառուցման մասին: Կազմակերպվում էին բազմամարդ ուխտեր և եղբայրություններ, որոնց հայ թագավորներն ու ֆեոդալները նվիրաբերում էին արտադրական գործիքներ, լծկաններ, վարելահողեր, ոռոգման աղբյուրներ, արոտավայրեր, շինանյութ և այլն: Վանքերի բազմացումը ու նրանց արվող հատկացումները շատ դեպքերում դիպչում էին գյուղացիության շահերին: Հաճախ վանքերը մխրձվում էին համայնքային հողասահմանների մեջ, կրճատում գյուղահամայնքների հողային, ջրային և անտառային ռեսուրսները: Նրանք ուռճաճում էին իրենցից կախման մեջ ընկնող գյուղացիության հարստահարումը սաստկացնելու և ապրանքարտադրող գյուղացիներին շուկայից վանելու միջոցով: Այս ամենը պիտի որ հուզեր գյուղացիության անբավականությունը և բախում առաջացներ գյուղացիության և վանքերի կամ սրանց հովանավորող ֆեոդալական պետության միջև:

Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը, վեր հանելով Աբաս թագավորի ջերմեռանդ եկեղեցաշինությունը, միաժամանակ նշում էր թե, նա «աւաղակացն զգլխատմանն տայր լճիւ»¹: Աշոտ Ողորմածին մեծարելով որպէս «թագ. պարծանաց սրբոյ Լուսաւորչի յաթոռոյս», Անանիան միաժամանակ ասում էր այդ թագավորի մասին, թե ահարկու էր «աւաղակաց և շարագործաց» նկատմամբ²: Ակներև է, որ եկեղեցու նկատմամբ այս թագավորների հայտ բերած առատաձեռնության և «ավաղակների» ու «շարագործների» վերաբերմամբ նրանց գործ դրած դժանության միջև կար ներքին կապ: Երբ Հովհաննէս Դրասխանաւկերտցու և կամ Անանիա Մոկացու մոտ խոսք է լինում «ավաղակների» մասին, պիտի աչքի առաջ ունենալ ֆեոդալական, այդ թվում նաև վանական-եկեղեցական կալվածների վրա կատարված գյուղացիական հարձակումները: «Աւաղակությունների» հանդեպ Շիրակի թագավորների ձեռնարկած սուր մի-

¹ Ա ն ա ն ի ա կ ա թ ող ի կ ո ս, Յաղազս աղստամբութեան տանն Աղուանից, տե՛ս Աբարատ, 1897, էջ 132 և հետ.:

² Նույն տեղում, էջ 140:

ջոցառումները վկայում են այն մասին, որ այդ հարձակումները մասսայական բնույթ էին կրում և վճռանգ սպառնում հասարակական-քաղաքական տիրող կարգերին:

Աբաս I թագավորին վիճակվեց պայքար մղել «խուժանից հի-նից» դեմ տակավին իր սպարապետության ժամանակ: Մամուկ Անեցին հաղորդում է այն «խաղաղության» մասին, որ սահմանեց Աբաս թագավորը, ոչնչացնելով «խռովարար ավադակներին»²: Ակնե-րե է, որ սույն կարգի «խռովարարները» հետ դործ ունեցավ նաև Աշոտ III-ը, ավադակներին և շարագործներին «շարաշար պատ-ժելիս»: «Ողորմած» և «ջերմեռանդ» եկեղեցու և հոգևորականության հանդեպ, եկեղեցականների կողմից փառաբանված Բագրատունյաց այդ թագավորները ահարկու և դաժան էին, երբ դործ ունեին եկե-ղեցու կողմից նվիրագործված ֆեոդալական սեփականատիրության կամ վանքերի կողմից բռնագրավված համայնքային գույքերն ու իրավունքները հետ ստանալու համար ապստամբող շինականների հետ: Թե ինչ պատիժներ էին սահմանված Անիի թագավորների ժա-մանակ, ցույց է տալիս Ասողիկի մոտ նշված մի դեպք: Սմբատ II թագավորը հրամայեց տեսողությունից զրկել և ապա այրել «խե-լացնոր» մի մարդու այն բանի համար, որ նա վառել էր արքունական համբարանոցը, ուր ամբարված էր թագավորական տան խոտն ու օրանը³:

Հետաքրքրական է, որ թոնդրակյաններին դադավարամերձ քու-ռամյան առաջնորդներին և նրանց հետևորդներին աքաբական աղբյուրները ևս հատկանշում էին «անհավատ ավադակներ և խա-ժամուժ ամբոխ» բառերով. սրա պատճառն այն էր, որ ապստամ-բած գյուղացիները հարձակվում էին ֆեոդալ կալվածատերերի կամ հարուստ կարավանների վրա, այրում կամ գրավում նրանց գույ-քերը⁴:

¹ Յ ո վ հ ա ն ն է ս կ ա թ ո ղ ի կ ո ս, նույն տեղում, էջ 135, 145 և այլն: Հմմտ.: Թ. Արծրունի, նույն տեղում, էջ 300 և հետ:

² Ս. Ա ն ե յ ի, նույն տեղում, էջ 99:

³ Ա ս ո ղ ի կ, նույն տեղում, [1], զլ. ԻԹ: Պրոֆ. Կ. Մ. Օհանջանյանը մեր ուշադրությունը դարձրեց այն բանի վրա, որ Խորենացու «Ողբ»-ում «ժողովրդականք... արբեցողք» բառերի փոխարեն հանդիպում է նաև «ժողո-վրդականք... այրեցողք» տարբերակը: Անդամ եթե հետսմուտ համարենք այդ տարբերակը, ահներև է, որ եղծումը կատարվել էր, ելնելով սովորական դարձած հրձիգումների պրակտիկայից:

⁴ Հմմտ. М. Т о м а р а, նույն տեղում, էջ 31, 38 և 40:

Պարզ էր բոլորին, որ հաճախակի դարձած «ավաղակություններին» պատճառներից մեկը դյուղացիական մասսաների նյութական թշվառությունն էր, չքավորության աճը, կամ նրանց բռնի ճորտացումն ու ժառանգությունից փախչողների թափառաշրջությունը: Վերը հիշատակված թագավորների օրոք փորձեր եղան կանխելու իշխող դասակարգերի համար վտանգավոր դարձած այդ երևույթները «աստվածահաճ» հիմնարկների, վանական եղբայրությունների ու հանրակացարանների ցանցի ընդլայնման միջոցով: Ասողիկը հիշատակում է, որ Աբաս I-ի և Աշոտ II-ի ժամանակ «ի յոլով տեղիս շինեցան եղբայրանոցս, ժողովեցան միաբանակեացք, հաւասարականք սիրովն Քրիստոսի»¹: Թե ինչ չափեր էին ընդունում այդ եղբայրանոցներն ու ուխտերը, ցույց են տալիս դրանցից մեկը, կամըրջածորի վանքը, ուր ճգնողների թիվը հասնում էր 300-ի:

Պատմագրի վկայությամբ նման կաղմակերպությունները ստեղծվում էին Բարսեղ Կեսարացու կանոնների համաձայն և անդամների («հավասարականներին») կյանքն ու աշխատանքը կարգադրվում «ընդհանուր սևիականության» հիմունքով, նրանց մոտ ամենայն ինչ «հասարակաց» էր²: Նման հիմքերի վրա էին դրված նաև բաղձաթիվ այն ուրբանոցները, ուրկանոցներն ու անկեկանոցները, որոնք առաջացան Աշոտ III-ի օրոք:

Կարծում ենք, որ տիրող դասերի նախաձեռնությամբ կաղմակերպվող այս եղբայրությունները ձևակաճեցին ընդօրինակում էին թոնդրակյան համայնքների քարոզած հավասարության սկզբունքը, հարկավ հենց այդ համայնքների տարածմանը հակադրելու համար: Դրանց նպատակն էր աշխարհից պոկել քաղցած ու մերկ մարդկանց, փոքր ինչ ամոքել նրանց պետքերը, նրանց հեռացնել բողոքող և պայքարող աղանդավորների շրջանից: Վանքերում ճգնող «հավասարականները» իրենց կիսաքաղց դրությունը պիտի ընկալեին որպես դրախտի հավերժական երանության հասնելու միջոց:

Սակայն նման կիսամիջոցներով չէր կարելի բավարարել տընտեսական քայքայման դուռը հասած դյուղացիների նյութական կարիքները կամ կասեցնել նրանց տրտունջները, երևույթներ, որոնց առաջացումը պայմանավորված էր երկրի ֆեոդալական հասարակության դարդացման ամբողջ ընթացքով: Ֆեոդալների և եկեղեցականների նախաձեռնությամբ ստեղծվող վանական «եղբայրություններն» իսկ պիտի դառնային ի վերջո ֆեոդալական շահագործման

¹ Ա. ս. զ. ի. կ., Գ. զ. Է:

² Նույն տեղում:

նորանոր օջախներ: Վանական այս տիպի «եղբայրությունները» հետագայում ամրակայանում էին գյուղացիներից հափշտակված համայնքային գույքերի կամ դրանց վրա նստած գյուղացիների ճորտագրման ճանապարհով: Այդ է պատճառը, որ շնայած նման բոլոր տեսակի միջոցառումներին, երկրում շարունակում էր աճել մասսայական դժգոհությունը: Այսպես, X դարի վերջերին և XI-ի սկզբներին Կարսում թագավորող Աբաս I-ը (984 — 1029) դեռ շարունակում էր պայքարել իր տիրույթների մեջ տարածված «ավաղակությունների» դեմ: Ասողիկի ասելով, այդ թագավորը «երարձ աշխարհէն իւրմէ զաւաղակութիւն, զմարդագաւութիւն զոր ազգն Վանանդայ իբրև զհայրենիք ունէին ըստ ասելոյ պատմագրին...: Այլ սա ինքնին վրէժխնդիր եղևալ, և զգտեալ զողսն անաշու մահու դատասարտեալ, ո՛չ խնայելով ի մեծս կամ ի փոքրս, յիշխանս կամ ի շինականս»¹:

Այն հանգամանքը, որ պատժարկվում էին ոչ միայն «ավաղակություն» մասնակցած շինականները, այլև մեծամեծներն ու իշխանները, հավաստում է, որ աղբյուրների մեջ հարցը ոչ թե սովորական կողոպտիչների ու ավաղակների մասին է, այլ մասսայական լայն շարժման մասին, որին, ինչպես պիտի առիթ ունենանք նշելու, որպես «ուղեկիցներ» հարում էին նաև հասարակական վերնախավերի որոշ ներկայացուցիչներ:

Անիի Աբաս I և Աշոտ III թագավորների ժամանակ շարունակվում էր հայ Բագրատունիների գլխավորած Հայաստանի և Անդրրկովկասի ֆեոդալական համակենտրոնացումը: Այդ թագավորների ժամանակ Բագրատունիների ազդեցության վերելքը ցայտուն արտահայտություն գտավ ֆեոդալական հեծելազնգերի (այսպես կոչված մարզպանական և ադրբեյջանական դնգերի) կազմակերպման մեջ, Շիրակի պետության գահանիստը Անի տեղափոխելու, նոր մայրաքաղաքը զարգարելու, պաշտպանության կրկնակի բերդաշարք կառուցելու, եկեղեցու վրա պետության ունեցած ազդեցությունը ամրացնելու և Անիի թագավորության գլխավորությամբ Հայաստանի և Անդրկովկասի թագավորությունների ու իշխանությունների ֆեոդալական սուբօրդինացիան ուժեղացնելու մեջ: Այս ամենը Հայաստանի և Անդրկովկասի ֆեոդալական պետությունների տնտեսության հետագա զարգացման նշան էր: Եթե մի կողմից ֆեոդալական իշխանության համակենտրոնացումը, անհրաժեշտություն

¹ Ասողիկ, III գլ. Ժէ:

էր զրսից սպառնացող վտանգների դիմաց պաշտպանվելու կամ այդ երկրներում եղած ֆեոդալական կենտրոնախույս ուժերի դեմ պայքարելու համար, մյուս կողմից այդ մի միջոցառում էր, ֆեոդալիզմի դեմ եղած տրտունջները ճնշելու, տրտունջներ, որոնց գլխավոր աղբյուրը գյուղացիների շահագործման սաստկացումն էր:

Սոցիալական խոր տազնալ էր ապրում այն ժամանակ ոչ միայն Արարատյան դաշտի ժողովուրդը: X դարի առաջին տասնամյակներում գյուղացիական մասսաները գլուխ էին բարձրացրել նաև Սյունյաց լեռնաշխարհում: Յուրաբերդի գյուղացիները բահերով էին ելնում եկեղեցականների դեմ և, ինչպես պատմում է Օրբելյանը, կանգ չէին առնում անգամ մեռնի սափորը քարին զարնելու «սրբապղծության» առաջ. այս արդեն հերետիկոսության նշան էր, ուստի և պատմիչը ոչ միայն «ժպիրհք» և «ելուդակք» էր կոչում ապստամբներին, այլև՝ «անաստուածք»¹: Մեռնի մերժումը մատնում էր ուղղակի ցուրաբերդցիների առնչությունը թոնդրակեցիների հետ. «և զիւղն սրբազան,— գրում էր սրանց մասին Մագիստրոսը,— ... արհամարհելով զնա, և ծաղր առնելով, կատակա առնեն»²: Սակայն «սրբապղծությունը» ցուրաբերդցիների ապստամբության դրոշն էր միայն, բայց ոչ էությունը: Շարժումը ծայր էր առնում եկեղեցական ֆեոդալների դեմ կուտակված դժգոհությունից: Դժգոհությունը ապստամբության հանգեց, երբ Տաթևի վանականները սկսեցին բռնադրավել Յուրաբերդի, Տամալեկի ու Բերդի հողերը³:

X դարի վերջերին և XI-ի սկզբներին, Վասակ Թագավորի, նրա եղբայր Սեադայի և սրանց Շահանդուխտ մոր ժամանակ, Սյունյաց գյուղացիների շարժումը նորից է բռնկվում: Ապստամբ գյուղացիները ավերում էին վանքերը և ի վերջո սպանեցին նույնիսկ Տաթևի մայրավանքի առաջնորդին՝ Հակոբ եպիսկոպոսին: Սրան հաջորդած Գրիգոր եպիսկոպոսի խնդրանքով Վասակն ու Սեադան զինված ուժերով ավերեցին և հողին հավասարեցրին ապստամբների գլխավոր կայանը՝ Յուր գյուղն ու նրա մարտական հենարանը՝ Յուրաբերդը՝ հողմացրիվ անելով այդ վայրերի ըմբոստ բնակչությունը⁴:

¹ Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 247 և հետ., 270 և հետ.:

² Գր. Մագիստրոս, նույն տեղում, էջ 154:

³ Տե՛ս Բ. Մ. Арутюнян, Крестьянские волнения в Сюни в X веке, Ереван, 1950, стр. 167 и др. (Оттиск).

⁴ Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 250 և հետ.:

Անհամեմատ որոշ գծագրությամբ աղանդավորական շարժումը X—XI դարերում երևան եկավ Հայաստանի հարավ-արևմտյան գավառներում՝ Ասլահունիքում, Հարքում և Տարոնում:

Առանց հիշատակելու թոնդրակյանների անունը, X դարում ապրած խոսրով Անձեացին, Գր. Նարեկացու հայրը, հակադրվում էր հենց նրանց, երբ դրում էր.

«Ուր և լաւ ինքեանց համարին անդ եկեղեցոյ զփառս տան, և որ եւս դժնդակն՝ զի ոչ աստուածային, այլ մարդկային զնորա նմանին պաշտոն. զի առ աւագս դիւղիցն ի սլաշտոն ժողովին՝ ոչ աստուծոյ, այլ նոցա սլաշտոն տանել. որպէս թէ գերագոյն նոքա քան զաստուած իցին. զաստուծոյ տամբք զանց արարեալ զնոցա տունսն (ձեռագրում՝ «տօնսն») նախամեծար առնեն»¹:

Անձեացու այս վկայությունը, որ, ինչքան դիտենք, անտեսվել է թոնդրակյաններին նվիրված ուսումնասիրությունների մեջ, բացառիկ արժեք ունի: Այստեղ ուղղակի ցուցմունք է արվում շարժման գյուղացիական բնույթի մասին: Անձեացու այս վկայության համաձայն, աղանդավորների կրոնական համայնքներին ղլխավորում էին գյուղահամայնքների ավագները, որոնց մեծարում էին որպես «աստուծո», այսինքն՝ «քրիստոսի»:

Թոնդրակյան շարժման մասսայականացումը անուղղակի նշում է այն փաստը, որ թոնդրակյանների ելույթը հենարան էր գտնում Հայաստանի գյուղացիության առավել հեղինակավոր կաղմակերպությունների՝ գյուղահամայնքների մեջ: Միայն այդպիսի մի կաղմակերպության առկայությունը կարող է բացատրել շարժման տարածուն և տեական բնույթը: Մի հայտնի չափով համատիպ ու համատարած այդ գյուղահամայնքներն էին հենց, որ կարող էին փոխարինել շարժման ղեկավար կենտրոնի բացակայությունը:

XI դարի առաջին կիսում թոնդրակյան շարժումը լայն արձագանք էր գտնում Բյուզանդիային սահմանակից հյուսիս-արևմտյան Հայաստանի ագարակներում բանող ճորտ մասսաների միջավայրում²:

Ագարակաբնակչության ստորադաս վիճակի մասին որոշ դատարար տալիս է Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը»: «Արդ,— շեշտում է Գոշը,— քաղաքացիք առաւել քան զգեղջուկս պատուիցեն և զգեղջկաց նմանապէս առաւել պատիւ լիցի քան բնակչաց ագա-

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 8075, Թ. 159ա.:

² Թոնդրակյանների և ագարակաբնակ աշխատավորության կապերի մասին, տե՛ս Լ ա ս տ ի վ ե բ տ ց ի, նույն տեղում, էջ 150 և հետ., և 154:

րակի. սոյնպէս լիցի բերդի բնակչաց և աւանի»¹: Դժվար չէ գլխի ընկնել, որ խոսքն այստեղ ֆեոդալական այն կալվածների մասին է, ուր անմիջական արտադրողները հողամրացված կոռւորներ էին: Կա ենթադրութիւն, թե ագարակարնակները, ինչպես և կիլիկյան «սլաուիկոսները», ճորտացած ստրուկներ էին, իրենց վիճակով տարբեր գեղջուկ ճորտերից և ենթակա ավելի ծանր աշխատանքի և ավելի դաժան շահագործման²: Ասողիկն ասում է, թե իրենց բազմամարդութեամբ և ընչեղութեամբ ագարակները վեր ենածվում ավանների, ավանները՝ քաղաքների³: Ագարակներում կոռուակվող հարստութիւնը տաստկացնում էր ագարակարնակ ճորտերի շահագործումը, պարարտ հող սպառնաստելով թոնդրակցանների ազդեցութիւնը ներանց վրա տարածելու համար:

Թոնդրակցան շարժման ղեկավարների, ժողովրդական վարի խավերից ելած այլևայլ Սարգիսների, Ղազարների, Թորոսների և Կյուրեղների կողքին XI դարում հանդիպում ենք նաև մի քանի եկեղեցականների (Հակոբոս եպիսկոպոս Հարքացի, Կունծիկ արեղա), անգամ իշխանների (իշխան Վրվիւ) և, մանավանդ, ազնւական կանանց (տիկնայք Հրանուշ, Ախնի, Կամադա, Մարե, Շեթի և այլն) անունների⁴:

Մեղսամած ու արատավոր հռչակելով շրջակա աշխարհը և հետեաբար սահմանադատւելով նաև ֆեոդալական աշխարհի կարգերից՝ Հակոբ Հարքացին և իր հետևորդները ծոմով ու սլահեցողութեամբ տանջում էին իրենց մարմինները, կրում քուրձ, քայլում բոկոտն, հաճախ զբաղւում աղոթքով կամ սաղմոս քաղելով: Իրենց «սրբակենցաղ» վարքով նրանք դառնում էին ընդհանուր ուշադրութեան առարկա և դառնում խանդավառ հետևորդներ, երբեմն նույնիսկ տիրող դասերին պատկանողներից⁵: Նույն այդ շրջաններից հետևիւորդներ էր զրաւում նաև ոմն Անդրեաս, որը քարոզում էր ճգնութիւն, ապաշխարանք, սլահեցողութիւն⁶:

Թոնդրակցաններին հարող նման մարդկանց առկայութիւնը վկայում է շարժման հետզհետե ընդլայնւող հասարակական արձագանքի և միաժամանակ նրա դադափարական շերտաւորւածու-

¹ Գ ո շ, Դատաստանագիրք, էջ 318:

² Խ. Ս ա մ վ ե լ յ ա ն, Նուէյն տեղում, 1, էջ 300:

³ Ա ս ո ղ ի կ, Նուէյն տեղում, էջ 162:

⁴ Լ ա ս ա ի վ ե ր ա յ ի, Նուէյն տեղում, էջ 142 և հետ., էջ 151 և հետ.:

⁵ Նուէյն տեղում, էջ 142 և հետ.:

⁶ Նուէյն տեղում, էջ 153 և հետ.:

Թյան մասին: Հարքացին, Անդրեասը և իրենց հետևորդները աշխարհամերժ իրենց հայացքներով թուլացնում էին շարժման ռևոլյուցիոն թափը, չափավորում նրա մարտական առաջնորդ եռանդը: Այնուամենայնիվ նման մարդկանց առկայությունը չկարողացավ ծռել շարժման գլխավոր, գյուղացիական հունը, նենդափոխել նրա հիմնական, ռևոլյուցիոն, բնույթը:

Թոնդրակյանների պահանջները սարսափեցնում էին հայ եկեղեցական և աշխարհիկ ֆեոդալներին հենց այն պատճառով, որ նրանց պաշտպանած հայացքները համակում էին մասսաներին: Մագիստրոսը նշում է թոնդրակյանների կապը ժողովրդական մասսաների հետ, համարում թոնդրակյաններին «խուժադուժ աղգ», խոսում նրանց «հոյլերի», ասել է՝ մասսայական կազմակերպությունների մասին¹: Հեգնելով թոնդրակեցիների այն մեղադրանքը, թե հալածողները «նախանձում են» իրենց, Մագիստրոսը հարցնում էր — ձեր ինչի՞ն պիտի նախանձեին, ձեր ուսումնականությանը, ձեր աղնվականների կալվածների՞ն, ձեր գանձերի՞ն, ձեր մարմնավոր իշխանների ուժի՞ն, ձեր եկեղեցականների դիրքին ու փարթամությանը, ձեր շքեղ ժամասացությանը...²:

Մագիստրոսի թվարկած «բարիքներից» զուրկ էին գուցե նաև թոնդրակյաններին հարած եկեղեցականներն ու աղնվականները: Սրանք պատկանում էին երևի հասարակական այն տարրերի թվին, որոնք այսպես կամ այնպես տուժել էին վանական-եկեղեցական կամ աղնվական կալվածատերերի զավթումներից, ուստի և որոշ պատճառ ունեին հարելու գյուղացիների շարժմանը:

* * *

X—XI դարերի ընթացքում թոնդրակյաններն առավել չափով ակտիվանում էին Հայաստանի բյուզանդական սահմանագծի մոտ և բյուզանդացիների դրաված գավառներում:

Այս երևույթի պատճառներից մեկն այն է երևի, որ IX դարի 70-ական թվականներին կայսրության կողմից ջախջախիչ պարտություն կրած պավլիկյանները, լքելով կայսրության սահմանները, ապաստան էին որոնել մասամբ Արևմտյան Հայաստանում՝ միանալով այդ վայրերում գործող թոնդրակյաններին և հետագայում հանդես գալով իբրև թոնդրակյաններ³:

¹ Գր. Մագիստրոս, նույն տեղում, էջ 159:

² Նույն տեղում, էջ 156:

³ Հմմտ. К. Юзбашян, Тондракитское движение в Армении и павликяне" (Հայկական ՍՍՌ. Գիտ. ակադ. «Տեղեկագիր», 1958, № 9, էջ 31 և հետ.):

Որչափ ավելի էին ընդարձակվում Բյուզանդիայի սահմանները Սիրիայի և Հյուսիսային Միջագետքի կամ Հայաստանի ուղղութեամբ և որքան ավելի էր կայսրութիւնը ներգրավում Հայաստանի գաւառներն իր սահմանների մեջ, նույնքան ավելի թոնդրակցան շարժումն ստանում էր բյուզանդական էքսսպանսիայի դեմ ուղղված քաղաքական-ազատագրական պայքարի բնույթ: Կարելի է նույնիսկ ասել, որ կայսրիկ էմիրներն դեմ թոնդրակցանների տարած պայքարը մի հայտնի շափով ուղղված էր բյուզանդական կայսրութեան դեմ: IX դարի երկրորդ կիսում, ձեռնադրեցին կախում ունենալով Շիրակի Բագրատունիներից, կայսրիկ էմիրները փաստապէս դործիք էին Բյուզանդիայի արեւելյան քաղաքականութեան, իսկ X դարում նրանք դարձան կայսրութեան հարկատու վասալներ¹:

Տակաւոյն հայ պապիկականների շարժման վերելքի շրջանում՝ «Ռուկոյցիոն օպոդիցիայի» կողմնակիցները Հայաստանում հանդես էին գալիս որպէս հայ ժողովրդի հակաբյուզանդական կողմնորոշման արտահայտիչներ: Նրանք «օտար», «հակաքրիստոնեական», «հունական» էին համարում այն ամենը, ինչ-չէր համատեղվում իրենց արժարժած հայացքների հետ²: Հայ ժողովրդի հակաբյուզանդական տրամադրութիւնների արտահայտիչներ էին համարում իրենց նաև թոնդրակցանները: Հակադրվելով հայ իշխող դասերին՝ նրանք հայտարարում էին միաժամանակ թե «մեք յԱրամեան զընդէն եմք և հաւատով համեմատ նոցա»³: Այս նշանակում է, թե նրանք գիտակցում էին իրենց սերտ կապը հայ ժողովրդի զինված մասսաների («Արամյան զնդի») հետ և ոտքի էին հիշում հայ ժողովրդի քաղաքական և հասարակական ազատութիւնների պաշտպանութեան համար: Այն փաստը, որ թոնդրակցանները իրենց ոչ միայն չէին հակադրում հայ ժողովրդի հավատին, այլև ուղղակի համարում էին իրենց «հաւատով համեմատ նոցա», թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ շարժումն այս պահին ստացել էր արդեն այնքան մեծ ծավալ ու թափ, որ հիմք կարող էր տալ նրա ղեկավարներին իրենց դավանանքը համարելու հայ ժողովրդի դավանանք: Զարմանալի չէ, հափկալ, որ իրենց հերթին հայադավան եկեղեցու ներկայացուցիչները, հիշելով ազդութեան միջնադարյան հասկացութիւնից, թոնդրակցաններին համարում էին «հայոց ազգի» ընդհան-

¹ Const. Porphyrogenitus, նույն տեղում, էջ 192:

² K. Ter-Mkrtschian, Die Paulikianer im Byzantinischen Reiche, Leipzig, 1893, էջ 6:

³ Մ ա զ ի ս տ ր ո ս, նույն տեղում, էջ 159:

բությունից դուրս գտնված ազգություն: Հիրավի, Գրիգոր Մաղիս-տրոսի թղթերի վերնագրերից մեկում իսկ թոնդրակյանները նշվում են առանձին «ազգ»: Այդտեղ կարդում ենք. «Զինի բառնալոյն զՄա-նիքեցիսն յաշխարհէն Յունաց, և ի Թոնդրակաց, զմնացեալսն նո-ցա կործանեալ ազգն շողան առ կաթողիկոսն Ասորոց ի քաղաքն Ամիթ»¹:

Անշուշտ, շարժման մասսայական ծավալումն էր պատճառնե-րից մեկը, որ թոնդրակյանների կողմն էին անցնում երբեմն նույ-նիսկ օտար տիրապետություններից տուժած հայ իշխող դասերի ներկայացուցիչներից ոմանք: Արդյոք այստեղ տեղի չունե՞ր նույնը, ինչ Աղվանքում, Իրանում և Միջին Ասիայում, ուր եկվոր իշխողների դեմ ելնում էին երբեմն տեղական ֆեոդալների ու եկեղեցականների ներկայացուցիչները՝ միանալով քուռամյաններին, իսմայելիտներին («մուհիտներին»), կարմատներին և գյուղացիական-աղանդավորա-կան այլ խմբավորումների: Իհարկե ֆեոդալների և եկեղեցական-ների այս ընթացքը ծավալուն ու տեական բնույթ չունեւ: Աղվան-քում, Իրանում և Միջին Ասիայում արաբները խեղդում էին գյու-ղացիական ապստամբությունները՝ հենված տեղական իշխող դա-սերի և հաճախ նույնիսկ ապստամբներին հարածների միջից ելած տարրերի դավաճանության վրա:

Նման բան կատարվում էր նաև Հայաստանում: Արաբները և բյուզանդացիները խեղդում էին Հայաստանում բռնկող ապստամ-բությունները, հենվելով հայ իշխանների և եկեղեցականների վրա: Ռեուլյուցիոն օպոզիցիայի եկեղեցական և ազնվական «ուլեկից-ների» դավաճանության դեպքեր հայտնի են նաև թոնդրակյան շարժ-ման մեջ: Թոնդրակյանների դեմ հույների ձեռնարկած հալածանք-ների ժամանակ ուղեկիցների «առաջնորդներից» երկուսը — Հա-կոբ Հարթացի հալիսկոպոսը և Վուլեռ իշխանը — ապամիյնեցին թշնամու բանակին: Լքելով ապաշխարանքի անապատը, իրենց «փրկության» համար նրանք ի վերջո խոհեմություն համարեցին նետվելու «հողում» եկեղեցու դիրկը:

Քանի դեռ ժողովրդա-ազատագրական այս շարժումը դուրս չէր եկել հյուսիսային Հայաստանի սահմաններից՝ հայ քաղաքական իշխանությունները համախմբելով իրենց ռազմավարչական ուժերը, ակտիվ պայքար էին տանում նրա դեմ: Այս հանգամանքը հատկա-պես նպաստավոր եղավ Շիրակի և Կարսի թագավորությունների

¹ Մ ա ղ ի ս տ ռ ո ս, նույն տեղում, էջ 148:

կազմավորման և վերելքի համար. «ավազակային խմբերի» դեմ ուղղած գործողությունները՝ ընդառաջելով հայ եկեղեցու և ֆեոդալների պահանջներին՝ մեծապես բարձրացնում էր արանց աչքում հայ Բագրատունիների հեղինակությունը:

Այլ դրություն ստեղծվեց հետագայում, երբ շարժումը սկսեց ծավալվել հայ Բագրատունիների ազդեցության շրջանից հեռու ընկած հարավ-արևմտյան Հայաստանի դավառներում. ժողովրդապաշտպանական շարժման դեմ հայ Բագրատունիներն անկարող եղան այլևս շարունակել իրենց ակտիվ գործողությունները: Այս հանգամանքը էապես նախատեց նրանց հեղինակության անկմանը և մասնավորապես հանդիսացավ հայ եկեղեցու ֆեոդալական վերնախավերի կողմից Շիրակի թագավորության դեմ սկսած թշնամական գործողությունների պատճառներից մեկը: Գրիգոր Մագիստրոսը, Շիրակի դինաստիայի դեմ գլուխ բարձրացրած կղերա-ֆեոդալական օպոզիցիայի պարագլուխներից մեկը, ուղղակի մեղադրում էր Անիի վերջին թագավոր Գագիկ II-ին հենց այն բանում, որ նա անզոր եղավ դիմադրավելու թոնդրակյաններին¹:

Այս պայմաններում է, որ X դարի վերջերին տեղի ունեցավ հայ Բագրատունյաց տիրույթների և Բյուզանդիայի արանքում ընկած վրաց Բագրատունիների Տայքի իշխանության բարձրացումը:

Հայտնի է, որ Տայքի իշխանության այդ ժամանակվա ծավալումն ու հզորացումը կապված էր այն պատերազմների հետ, որ բյուզանդական զորքերին միացած Դավիթ Այուրապաղատը, Տայքի տերը, մղում էր Վարդ Սկլերոսի ֆեոդալական ապստամբությունը ճնշելու համար: Իրեն հասցրած օգնության համար Վասիլ II կայսրը Այուրապաղատին ղիջեց հարավ-արևմտյան Հայաստանի մի շարք դավառները, այդ թվում նաև Հարքն ու Ապահունիքը², այն դավառները, որոնք կազմում էին թոնդրակյան շարժման գլխավոր հենարանները, և որոնց տիրանալու համար վրաց և հայ ֆեոդալների միացյալ զորքերը պիտի որ ղենքի ուժով հաղթահարեին իշխող արար էմիրների դիմադրությունը, միաժամանակ բախման մեջ մտնելով թոնդրակյանների գլխավորած ռեյտային օպոզիցիայի հետ:

Սակայն շարժումը ստացել էր այնպիսի ծավալ, որ այն վերացնելու համար անզոր էին նույնիսկ Այուրապաղատի տրամադրության տակ եղած միջոցները: Հիրավի հենց այս ժամանակ է,

¹ Գր. Մագիստրոս, նույն տեղում, էջ 212:

² Նույն տեղում, էջ 212: Հմմտ. Ա. Մնացականյան, նույն տեղում, էջ 77:

որ Բյուզանդիայի արևելյան սահմանագծերի մոտ արժարժվում էր Թոնդրակում բռնկած հրդեհը։ Թոնդրակյանները երևացել էին նույնիսկ Բյուզանդիային միացված Մանանադիում, Տարոնում և Հյուսիսային Միջագետքում, ուր կայսրությունը դաժան պայքար սկսեց նրանց դեմ։ Թոնդրակյանների նկատմամբ թշնամորեն տրամադրված Լաստիվերտցու պատկերավոր արտահայտությամբ, նրանց գաղափարները ճարակում էին իբրև քաղցկեղ, «զի որպէս ախտն այն դժուարին է առ ի բժշկել, այսպէս և ի նոցանէ ըմբռնեալքն հազիւ կարեն կալ յակաստանի» — գրում է պատմիչը¹։ Աղանդավորական շարժումը ճնշելու համար հարկ եղավ ոչ միայն հայ կամ վրաց ֆեոդալների, այլև կայսերական Բյուզանդիայի միջամտության։ Հակառակ հաճախ կրկնված պնդումների, փաստորեն ոչ միայն արարական կամ թուրքական բանակների ներխուժումը կանխելու, այլև սեփական հպատակներին հնազանդության բերելու համար է, որ XI դարի առաջին հիսնամյակի ընթացքում հայ իշխող դասերի ներկայացուցիչները նետվում էին բյուզանդական օկուպանտների դիրկը։ Նման վարքագիծ էին հայտնաբերում նաև վրաց ֆեոդալները։ Չնայած զինված այն դիմադրության, որ ցույց էին տալիս վրաց Բագրատունիները բյուզանդական ագրեսիային՝ XI դարի սկզբներին նրանք հարկադրվում էին նահանջել կայսրի առաջ և հաշտություն կնքել նրա հետ, որպեսզի, ինչպես հաղորդում է ժամանակագրողը «աղքատները (իմա՝ ճորտ գյուղացիները, Ա. Հ.) խաղաղանան ու հանդարտվեն»²։

Դարեր շարունակ հույն և հայ իշխող դասերը սուր վեճեր էին վարում քրիստոնեական դավանանքի այլևայլ հարցերի շուրջը։ Քաղկեդոնական դավանաբանության դեմ հայ միաբնակների տարած պայքարը կազմում էր հայ կրոնական գրականության առանցքը։ Սակայն դասակարգային ընդհանուր հակառակորդների—պավլիկյանների և թոնդրակյանների հանդեպ՝ միաբնակների ու երկաբնակների տարաձայնությունները մղվեցին հետին շարքերը։ Աղանդավորների դեմ մաքառող հայ եկեղեցականներից ու ֆեոդալներից շատերը դիմավորում էին բյուզանդացիներին իբրև աղատարաբներ³ի և վարձահատույց լինում կայսերական իշխանությանը իրենց շահերը պաշտպանելու անզոր տեղական դահակալների թագերով։ Կայսերական «ազատարարներին» թևաբաց ընդառաջում էին բյուզանդադասիրական խմբավորմանը պատկանող վեստ Սարգիսն ու

¹ Լաստիվերտցի, նույն տեղում, էջ 144։

² Հմմտ. «Очерки по истории СССР», IX—XIII вв., стр. 541.

Գր. Մագիստրոսը և սքեմավոր աշնալիսի անձնավորություն, ինչպես Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը, մարդիկ, որոնք պատրաստ էին իրենց անձնական ու դասային շահերին զոհաբերելու նույնիսկ հայրենի երկրի անկախությունը: Այս կարգի մարդկանց ճնշման կամ մեքենայությունների ներքո, հայ թագավորների քաղաքական ակտերը ստանում էին առևտրական գործարքների կամ «հոժարակամ» կտակումների ձև, նվիրագործվում «հրաշքների» ու «տեսիլների» հնարքներով:

Իբրև թոնդրակյաններին դատապարտող և նրանց դեմ պայքարողներին մեկը, Գր. Նարեկացին, ինչպես արդեն նշել ենք, խոնարհվելով կայսերական իշխանության առաջ, գոհունակություններ էր արձանագրում, թե Վասիլ կայսրը արեւելքում և հյուսիսում ոտքի տակ է տալիս «եկեղեցու թշնամիներին»¹: Խոսելով եկեղեցու թշնամիների մասին, Նարեկացին նկատի չունեւ սոսկ պարսիկներին, արաբներին կամ բուլղարներին, այլև հայ եկեղեցու դեմ ոտքի ելած թոնդրակյաններին: «Ասարանից խաչի պատմության» մեջ նա գովաբանում էր Վասիլին և նրա եղբորը՝ արաբներին, «սկյութացիներին», խաղիրներին և վրացիներին, լաղերին և հայերին հաղթելու համար, վերջին գեպրում աչքի առաջ ունենալով երեւի Վարդ Փոկասի և Վարդ Սկլերոսի ապստամբությանը մասնակցած ազգակիցներին կամ Մանանաղիի, Հարքի և Ասահունիքի թոնդրակյաններին՝ նախ քան սրանց դեմ զենք էին գործ դրել բյուզանդական կամ տեղական զորավարները: Նարեկացին մեծարում էր կայսրին նաև հայերի «խաղաղացման» և պարզեւտրման համար²: Ներկա դեպքում նա նկատի ունեւ հայ աղանդավորների դեմ կայսերական իշխանության գործ դրած միջոցառումներն ու հայ եկեղեցականներին ու ֆեոդալներին տրված նվերներն ու տիտղոսները: Հաղիվ թե հիմնադուրկ բամբասանք էր «Հայսմաուրք»-ի այն տեղեկանքը, թե «բիրտ ու սոպո մարդիկ» համբավում էին նրա՝ «ծաթերին» հարելու հանգամանքը³: Սրանից հարկավ չախտի եղբակացնել, թե հունասիրական իր կողմնորոշումով Նարեկացին ջանում էր «հաւանեցուցանել զազգն ի միաբանութիւն ընդ եկեղեցւոյն յունաց և այլոց ազգաց քաղկեդոնականաց», — ինչպես գրում էր պապականության զաղափարախոս Չամչյանը⁴:

Վասիլ կայսրի մասին անվերապահ մեծարանքով է խոսում նաև

¹ Գր. Նարեկացի, «Մատենադրութիւնք», նույն տեղում, էջ 268:

² Նույն տեղում, էջ 372 և հետ.:

³ Գիրք, որ կոչի Այսմաուրք, Կ. Պոլիս, 1730, էջ 394:

⁴ Չամչյան, Բ. էջ 852:

Թոնդրակյաններին նշավակող Լաստիվերտցին: Լաստիվերտցու համար Վասիլը մեկն էր հուշն այն թագավորներից, որոնք «խնամակալութիւն ցուցին առ աղգս», մի ժամանակ, երբ, ինչպէս պատկերացնում էր պատմիչը, եկեղեցու հերձվածները «իրրե առիւծունս հղօրապէս աներկիւղ ելանն ի խշտից բերանաբաց՝ թէ զո՞ կլանիցեն յանձանց անմեղաց»¹: Կայսրի մահւման կապակցութեամբ Լաստիվերտցին գրում էր. «Բայց և ի մահուան նորա նշան իմն սքանչելեաց ցուցաւ յերկնից ի ժամու երեկոյին՝ յորում նա զհոգին փշեաց, վերին եթերն հերձեալ հրոյ փայլակն յանկարծակի ի ստորս անկեալ, զոր առհասարակ ամենեցուն տեսեալ զմահ թագաւորին, ասնն, գուշակէ»²:

Կղերաֆեոդալական հոսանքին պատկանող հեղինակների գրի առած նման հրաշապատումները արձագանք էին դառնում նույնիսկ հետագա դարերում: Ուռհայեցին պատմում էր, թե գալով Սև լեռան վրա գտնված Պաղակծիակ վանքը, Վասիլը «ի հօրէ և յառաջնորդէ տեղւոյն առնու զքրիստոնէական կնիքն և յայնմհետէ եղև որպէս զհայր աշխարհիս Հայոց»³: «Սա էր այր բարեմիտ առ աղգս հայոց — կրկնում էր Կիրակոս Գանձակեցին, — որ թողեալ զբաւանութիւն Քաղկեդոնի, մերում ճշմարտութեանս հետեւեաց. և եկեալ յաշխարհին Կիլիկեցոց, մկրտեցաւ ի վանքն, որ կոչէ Պաղակծիակ. և ետ վանիցն գեղս և ագարակս և այլ ինչ բաղում»⁴: Վասիլի «Դարձը» ոմանք մեկնաբանում էին Գետարգել ս. Նշանի ներգործութեամբ, բայց և ավելացնում էին խոհեմաբար, թե կայսրը փարեւ էր հայոց զավանանքին... ծածկաբար⁵: Անգամ Ս. Օրբելյանը, որ այնքան հեռու էր հունասիրական տրամադրութուններից, Վասիլի մասին գրում էր թե՛ «ունէր յինքն նիշ ներկուածի ափյանն Յիսուսի, յորմէ ահագին զօրութիւնք և մեծամեծ հրաշք երեւին»⁶:

Բոլոր նշաններից դատելով, կայսերական Բյուզանդիան համըշտակում էր հայ երկրամասերը, բանեցնելով և՛ բռնի ուժ, և՛ դիվանագիտական խորամանկութուն: Նա օգտագործում էր այն տաղնապը, որ առաջացնում էին Հայաստանի արեւելյան սահմաններին մերձեցող սելջուկյան բանակները, այլև այն սարսափը, որ աղդել էր հայ ֆեոդալական և եկեղեցական հիերարխիայի մեջ թոնդրա-

¹ Լաստիվերտցի, նույն տեղում, էջ 34 և 113:

² Նույն տեղում, էջ 29:

³ Ուռհայեցի, նույն տեղում, էջ 50:

⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, նույն տեղում, էջ 83:

⁵ Հայկական ՍՍՌ՝ Մատենադարան, ձեռ. № 999, թ. 91ա.:

⁶ Օրբելյան, նույն տեղում, էջ 304:

կյան շարժման ռևոլյուցիոն բնույթը: Վասիլ II-ը և նրա անմիջական հաջորդները մտան Հայաստան ոչ միայն երկիրն արտաքին թշնամիներից պաշտպանելու պատրվակով, այլև հայ եկեղեցու ու ֆեոդալների ներքին թշնամիներին բնաջնջելու խոստումներով: Բյուզանդական պաշտոնատերերի ու զորավարների կողմից ձեռնարկած դաժան միջոցառումները ցույց են տալիս, որ հուլյները մեծ երկյուղ ունեին, թե հայ աղանդավորների շարժումը հակառակ դեպքում կարող է արձագանք դռնել Բյուզանդիայում: Թոնդրակյանների համառ դիմադրությունը ցույց է տալիս, որ նրանք աննշան ուժեր չունեին և որ անհիմն չէր հուլյների երկյուղը:

Տակալին 1005 թվականին Մանանադիի կողմերն ուղարկված էլիաս դատավորը ոչ միայն մահապատժում էր աղանդավորներին, այլև ավերում նրանց բնակավայրերը: Դառնալով թոնդրակյաններին հալածող բյուզանդական զորավարների և հայ եկեղեցականների կողմից աղանդավորների դեմ ձեռնարկած սուր միջոցառումներին՝ Գր. Մագիստրոսը գրում էր. «Նախքան զմեզ բազում զօրավարք և պետք ի սուր սուռերի մատնեցին զնոսա և անողորմաբար ոչ խնայեցին ի ծերս և ի մանկունս, որպէս արժանն էր, նաև մեր քահանայապետք ի կիզումն դիմաց և ի դրոշմ աղուեսակերս... զոմանց հրամայեցին փորել զաշս...»¹:

Վայրագ միջոցառումները արգելք չեղան թոնդրակյանների ծավալմանը. Մագիստրոսի վկայությամբ պատժական այդ միջոցները չկարողացան թոնդրակյաններին «ըստ օրինօքն պարագրել»²:

Թե բյուզանդական ինչ ուժեր կային այդ պահին Հայաստանում՝ այդ մասին դադափար է տալիս Լաստիվերտցին. «Հայոց տան» գլուխ կարգված Կամենասի, Վասսուրական հղված Ահարոնի և Տարոնում ու Հյուսիսային Միջագետքում գործող Գրիգոր Մագիստրոսի տրամադրության տակ հուլյներն ունեին ոչ պակաս քան 60 հազար հեծելազոր³: Լայն ծավալ ընդունեցին մանավանդ ապրստամբների դեմ հղված զորամասերի այն պատժարշավները, որ կաղմակերպում ու ղեկավարում էր բյուզանդական դուկ և մագիստրոս Գրիգոր Մագիստրոսը, հայ նույն այն իշխանը, որի «Բըղթեր»-ը հանդիսանում են թոնդրակյանների պատմության գլխավոր աղբյուրներից մեկը:

¹ Գր. Մագիստրոս, նույն տեղում, էջ 162. Հմմտ. Լաստիվերտցի, նույն տեղում, էջ 157:

² Նույն տեղում, էջ 162:

³ Լաստիվերտցի, նույն տեղում, էջ 80:

Կես դար էլիասի էքսպեդիցիայից հետո, արդարացնելով թոնգրակյանների դեմ ձեռնարկած իր հալածանքները՝ Մադիստրոսը գրում էր. «Հրամայեցաք տապալել զհիմունսն յարկացն (թոնգրակեցոց) և հրձիգ առնել և զինքեանս հանել ի սահմանաց մերոց, այլ ոչ զոք վնասեցաք մարմնական պատուհասիւք, թէպէտ յօրէնսն հրամայէ զվերջին պատուհասն կրել նոցա»¹: «Եւ մաքրեալ զայնոսիկ, խաղացի շու արարեալ մինչև յակն, յորում բռնեալ էր իժն և քարբն և վիշապն չարութեան: Եւ խլեալ զնոսա տապալեցի» — աղբարարում էր ինքնաբավական Մադիստրոսը, առանց վստահ լինելու, սակայն, թե «չարափառ աղանդը» վերացրել է իսպառ²:

Մտաբերելով հայ ազատագրական լեզենդի մեր քննարկած վերսիսաները՝ դժվար չի հանգել այն ներակայության, որ դրանցից և ոչ մեկը չէր հանդիսանում մեր նկարագրած ժողովրդա-ազատագրական շարժումների գաղափարական նստվածք, գյուղի և քաղաքի հայ ժողովրդաշերտերի քննարկում ծագած կամ արծարծված սոցիալ-քաղաքական ձգտումների կամ տրամադրությունների արտահայտություն:

Այլ խնդիր է, հարկավ, որ այդ կարգի գրականության տարածումն ուներ շատ լայն հասարակական շառավիղ կամ որ ժողովրդական լայն մասսաները գիտեին հին տեսիլների ու գուշակությունների մասին կամ ենթակվում էին դրանց ազդեցությանը: Ինչպես տեսանք, այս մասին կան օտար ուղեգիրների ու քարոզիչների ուղղակի վկայություններ: Սակայն միայն այդ վկայությունները չէ, որ խոսում են տեսիլների ժողովրդական արձագանքների մասին: Պիտի կարծել, որ առանց լայնորեն տարածելու և մասսաների վրա ազդելու նպատակի չէ, որ գրվում, վերախմբագրվում կամ ընդօրինակվում էին տեսիլների բաղմամբով այն վերսիսաներն ու դրանց գրչագիր օրինակները, որոնք հասել են մեզ՝ կտրելով վարդապետան բաղմադարյան ճանապարհ:

Ուշագրավ են այս ժամանակաշրջանի գրական-պատմական աղբյուրների մեջ հանդիպող այն նյութերը, որոնք հանդիսանալով ճնշված ու հարստահարված ժողովրդախավերի հասարակական-քաղաքական տրամադրությունների արտահայտություն՝ այս կամ

¹ Գ. Բ. Մ ա գ ի ս տ Ր Ո Ս, էջ 162, հմտ. Լ ա ս տ ի վ ե ր տ ց ի, նույն տեղում, էջ 152:

² Նույն տեղում, էջ 167:

այն շափով դրահորում էին տեսլական դրականության ազդեցությունը:

Ութերորդ դարում, արաբների դեմ Հայաստանում ծագած մասսայական ապստամբություններից մեկի կապակցությամբ, Ղևոնդ երեցը, «անմիա խորհուրդ» համարելով տարածված այն հայացքը, թե լրացել է արդեն արաբների տիրապետության ժամանակը, պատմում է ոմն «մոնոզոնի»¹ մասին: Հայտարարելով, թե արդեն մոտ է Հայաստանի փրկության ժամը, մոնոզոնը կոչ էր անում ժողովրդին՝ վրեժ լուծել «յազդէն իսմայէլի», վերականգնել «թորգոմեան տան» թագաւորությունը: Պատմիչը որակում է դյուրահույզ «ռամիկ ժողովրդին» իր կողմը գրաված և ժողովրդի կողմից «տեսանող» հռչակված այդ մարդու քարոզը որպես «խաբեբայ և մոլեկան առն» սնոտի և ընդունայն մարգարեախոսություն, ամբոխը գրգռող և պատրող «տեսիլ սուտ» և «ըղձանք ի ստից»²:

Մոնոզոնի ելույթը արձագանքում էր հավաքական մտայնության: Արտաքինապես նրա կանխատեսությունը հիշեցնում է Սահակին վերադրված տեսիլը: Սակայն աչքի է ընկնում նաև էական նրա առանձնահատկությունը: Սահակի տեսիլը Արշակունյաց տան վերականգնումը կապում էր նախախնամության հետ: Մոնոզոնի կանխատեսությունը աստատամբական շարժման մեջ էր տեսնում դրա իրագործման երաշխիքը: Նկեղեցական հեղինակները նշավակում էին մոնոզոնին հենց նրա համար, որ Թորգոմյան տան վերականգնումը նա լծորդում էր ոչ թե երկնքի տնօրինության, այլ՝ «ռամիկ ժողովրդի» միջամտության հետ:

Հատկանշական է, մյուս կողմից, որ իդեական որոշ ընդհանրություն ունենալով ազատագրական լեգենդի հետ, մոնոզոնի քարոզի մեջ միանգամայն բացակայում է ազատագրական լեգենդի ամենահատկանշական կողմը. Արշակունյաց թագաւորության վերականգնումը մոնոզոնը չէր կապում «արիական ազգի» միջամտության հետ:

Հնարավոր է, որ մոնոզոնի քարոզը արձագանքում էր այն

¹ Այսպես կոչում էին ստորաստիճան վանականներին: Նրանք կանգնում էին եկեղեցու դռան մոտ, հագած ունեին գոտեկապ վերնազգեստ, քառակուսի թիկնոց, սաներին՝ հողաթափ, գլխին՝ քուսիթա (կնդուղ): ՏՆՍ Գ. Բ. Տ ա թ հ ա ց ի, Գիրք քարոզութեան, Ամառան հատոր, Կ. Պոլիս, 1741, էջ 704:

² Ղ. և Վ. ո. ղ., նույն տեղում, էջ 141 և հետ.: Հետագայում մոնոզոնի «սուտ» տեսիլների ու երազների մասին նշումներ էր կատարում նաև Վարդան պատմիչը: Վ. արգ. ա. ն., էջ 103:

տրամադրություններին, որոնք նույն այդ պահին խմորվում էին արար գավթիչների դեմ Ադրբեջանում և Միջին Ասիայում քուռամյանների միջոցով: Ջավիդան-Մահդին հավակնություն ունեք վերականգնելու Մահմեդի տան խալիֆաթական իրավունքը: Զիրայիդների և բուխների ապստամբության նշանաբանը Սասանյան թագավորության վերականգնումն էր¹:

Կողեռնի տեսիլների մասին խոսելիս, արեցինք այն ենթադրությունը, որ Անիի բյուզանդական օկուպացման ժամանակ դրանք հայ աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների որոշ խմբավորման ձևերին հանդիսանում էին մայրաքաղաքի ակտիվացած բնակչությանը բյուզանդատիրական մտայնություն ներշնչելու միջոց: Նույն տեսիլներին մեր ձեռքը հասած XII դարի վերսիան, ընդառաջելով մասսաների հակաֆեոդալական տրամադրություններին՝ փորձում էր նենդափոխել նրանց ռևոլյուցիոն տրամադրությունները, շեղել նրանց միտքը ֆրանկ խաչակիրների ներշնչած ազատագրական հուսացումների կողմը:

Հետաքրքրական է դիտել, որ սպասելով Արևմտյան Հայաստանի համար ֆրանկների «ազատարար» միջամտությանը, Շնորհալին միևնույն ժամանակ հնադանդություն էր քարոզում Արևելյան Հայաստանի ազատությունը հափշտակած բռնավորների հանդեպ: «Զի և յորժամ դէր զայսոսիկ առաքեալն Պօղոս, թէ ծառայք՝ հնազանդ լերուք տէրանց ձերոց, ոչ եթէ քրիստոնեայք էին տեարք ծառայիցն, այլ կոսապաշտք: Բայց այսու յայտնի կամեցաւ ցուցանիլ հեթանոսացն զճշմարիտ օրէնս քրիստոնէից, եթէ ատելի է օրինաց մերոց՝ նենդութիւն տէրանց, և սիրելի է հաւատարմութիւնն, զի մի բանս հայհոյութեան յօրէնս և ի հաւատս մեր խօսեսցին, յորժամ ի քրիստոնէից զսք տեսցեն նենդաւորս գտեալ առ նոսա»²:

Հատկանշական են նման խոսքերը «Ողբ Եղեսիոյ» պոեմի հեղինակի շրթերին: Շնորհալին չէր հրաժարվում հայ ղինվորներին արևմրտյան խաչակիրների առաջադասիկ դարձնելու մտայնությունից: Սակայն հոժար չէր, որ հայ ղինվորները անհնազանդ գտնվեն, ըմբոստանան, ապստամբեն նույն այդ բռնավորների դեմ, որոնց դեմ նա օգնակոչ էր ուղղում խաչակիրներին: Այլ խոսքով, հայ ղինվորը կարող էր լինել արևմտյան նվաճողների զինք, բայց ոչ մի դեպքում՝ ռևոլյուցիոն սպայաբրիգադի ղինակիր:

¹ Հմմտ. В. Бартольд, Место прикаспийских областей в истории, 1925, էջ 31 և հետ., 36 և հետ.:

² Շ ն ո Ր հ ա լ ի, Թուղթ ընդհանրական, էջ 105:

Նկեղեցական հեղինակները ջանում էին ժողովրդին ներշնչել այն հայացքը, թե ճշմարիտ աղատությունը պիտի որոնել ոչ թե «անցավոր» աշխարհում, այլ հանդերձյալ կյանքի մեջ: Ըստ Սամուել Անեցու, հայոց պատմությունը լուսարանողը պիտի հետամտի գործնական հրկու նպատակ՝ նախ՝ «զի կարկեսցէ զբերանս նոցա՝ ոչք անսկիզբն և անվախճան ասել իշխեցին զարարածս և միան՝ զի զանկեալսն ի հայրենի ժառանգութենէն, կանգնեցէ յուսով աւետարեւր դաւառեանն իւրոյ (իմա՝ Քրիստոսի, Ա. Հ.)»¹: Այս նշանակում է թե Անեցին դատապարտում էր նրանց, ովքեր քարոզում էին տիեզերքի հավերժականության մատերիալիստական հայեցակետ և ապա նրանց, ովքեր ձգտում էին վերականգնել հայ ժողովրդի կորցրած ժառանգությունը՝ սոցիալական կամ քաղաքական ակաիվ պայքարի ուղիներով...

Անդրադառնալով Հայաստանի դժբախտ ճակատագրին՝ նկեղեցական գրողները արտաքին չարիքի կողքին ավելի և ավելի էին շեշտում ներքին չարիքը՝ ժողովրդի անհնազանդությունը: «Մատնեաց մեզ տէր ի ձեռս նեղչաց մերոց անօրինաց խստաց և ապրտամբողաց»: «Ի ներքուստ մարտք էր և յարտաքուստ արհավիրք»: Այս երեմիականները բնորոշ են մասնավորապես հայ նկեղեցական գրողների համար ուշ միջնադարում՝ աչքի առաջ ունենալով մի կողմից Հայաստանի գլխին պայթած արտաքին պատահասները և ապա՝ երկրի ներսում առաջ եկած դասակարգային սուր բախումները:

Մոնղոլների տիրապետության սկզբնաշրջանում, XIII դարի կեսերին, խաչներքում, Գեղարքունյաց ծովի սահմաններում, Հանդաբերդի մոտ, ուր գտնվում էր Ծար կոչված ջերմուկը, երևաց Դավիթ անունով տնանկ ու չքավոր մի մարդ, որ քարշ էր տալիս իր և իր ընտանիքի գոյությունը՝ բանեցնելով Ծար գյուղի ջրաղացը: Դավթի մասին համբավում էին, թե «հրաշքներ» է գործում Քրիստոսի անունով: Ինքը Դավիթը աղգարարում էր թե՛ ծագում է Արշակունյաց ցեղից, ուստի և ասում էր թե՛ «պարտ է որդւոց իմոց լինել (միոյն) թագաւոր և միւսոյն կաթողիկոս, և սրբոյն Սահակայ տեսիլ ի վերայ նոցա կատարել»²:

Պիտի նկատել, որ Սահակի հին տեսիլքին նոր լիցք հաղորդելով՝ Դավիթը տալիս էր նրան ուրոյն աղանդի երանդ: Ասում էր, թե երազում երևացել է իրեն Քրիստոսն ու պատվիրել՝ «Դարձո

¹ Ս. Ա. Ն. և Կ. ի, նույն տեղում, էջ 2:

² Կ. ի. ր. ա. կ. ո. ս. Գ. ա. ն. ձ. ա. կ. և Կ. ի, նույն տեղում, էջ 307 և հետո:

դաշխարհս և բժշկութիւն կատարեալ»։ Այս նշանակում է, թե նա արտոնւած էր զգում իրեն՝ հեղաշրջել աշխարհի կարգերը և բուժել նրա վերքերը։ Թեպետ և Դավիթը չէր հայտարարում իրեն «քրիստոս», ինչպես այդ անում էր Զարեհաւանցին, այնուամենայնիւ համակնում էր բուժել մարդկանց կամ թողություն տալ նրանց մեղքերին, ինչպես այդ ասւում էր Քրիստոսի մասին։

Դավթին միանում էին համադյուղացիներից շատերը. սակայն նրա համբավը տարածւում է հեռուները. դեպի նրան դիմում են շատերը, անգամ քահանաներից և աղնվականներից ոմանք. մեծաբելով նրան որպէս «միանձնի», «սրբի» և «հրաշագործի», ոմանք մատաղ էին բերում նրա բարձրացրած խաչին, կամ ոռաջարկում նորահայտ ամոքողին առատ նվերներ, սակայն նա հրաժարւում էր ընդունել դրանք։

Թե որքան մեծ ծաւալ էր ստացել այս շարժումը, երևում է Դավթի դեմ սկսւած հալածանքի ծաւալից։ Նրան դատաւարտելու համար խոսք էին առնում Հաղբատի և Դադի վանքի վանահայրերը, Խորանաշատի անվանի Վանական վարդապետը և ուրիշներ։ Դավթի հետևորդները պատրաստ էին իրենց սրերով ու բրերով դիմաւորել նրա հալածիչներին¹։

Գառնեցի քարոզիչը բարձրացնում էր մոնոպոլիս և թոնգրակյանների ձեռքից ընկած դրոշը։ Նա արժարժում էր հայացքներ, որոնք խոր արմատներ ունեին հայ դյուղական միջավայրում։ Դավիթը ևս համակված էր «Թորգոմյան տունը» վերականգնելու գաղափարով։ Այստեղ ուշադրաւ է այն հանդամանքը, որ Դավիթը ծնւել էր Արշակունիների հին մայրաքաղաքում, հռչակաւոր այն ավերակների մոտերքում, որոնք պատկերացւում էին որպէս արքայական մի «թախտ»։ Ժողովրդի վառ երևակայությունը բաղմնեցնում էր դրա վրա Տրդատ թագաւորի սովերը²։ Տեր կանգնելով Տրդատի թախտին և Լուսաւորչի դաւադանին՝ Դավիթը և նրա ունկնդիրները համակված էին ըստ երևույթին մեծարկած այդ անունների հետ կապւած «քրիստոնեական» հին, «արդար» կարգերը վերականգնելու պատրանքով։ Գառնիի դյուղացիները համատացած էին երևի, որ իրենց նախահայրերը սերված էին Տրդատ Արշակունուց, իսկ սրա մասին լսել էին ավանդաբար, թե Լուսաւորչի հետ միասին, իրենց հեթանոս պապերին արձակել է հոգևոր ստրկության կապանքներից...

¹ Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, նույն տեղում, էջ 307 և հետ։

² Տե՛ս Կ. Ա. Муравьев, Грузия и Армения, СПб, 1848, II, էջ 109 և հետ։

Իհարկե պատահական չէր, որ ի վերջո գառնեցիներն էլ հենց Ճողոտորեցին Դավթին հալածիչների ձեռներից¹։ Սրանց բոլորին հետ էր վանում Դավթից նրա շինականությունը, նրա չքավոր ու տնանկ վիճակը և մանավանդ այն, որ այդպիսի մեկը հուզում էր խաչենցի ազատաբաղձ գեղջուկների դասակարգային սպառնալից տարերքը։

Ուշագրավ է, որ ինչպես մոնոլոնը, այնպես և Դավթը Արշակունյաց թագավորության վերականգնումը շէին կապում որեւէ պետության միջամտության հետ։ Կարևոր այս փաստը խիստ հասկանալի է ազատագրական լեզենդի ժողովրդական ընկալման համար։ Նվ իհարկե պատահական երևույթ չէր այս։ Հայաստան ոտք դրած որեւէ պետական ուժ մինչ այդ էական բարեփոխություն չէր մտցրել հայ ժողովրդական մասսաների սոցիալական կամ քաղաքական կացության մեջ։ Այդ է պատճառը, որ ինչպես մինչ այդ, այնպես և հետագայում, գեթ մինչև XVII դարի վերջերը, հայ ժողովրդական մասսաների ազատագրման հեռանկարների նկատմամբ մեղ հասած վկայություններից և ոչ մեկի մեջ որեւէ ակնարկ չենք գտնում արատքին միջամտությամբ ազատություն նվաճելու ակնկալության մասին։

Կիրակոս պատմիչը հատկանշում էր Դավթին որպես «ղիվահար», «մոլորեցուցիչ», մի մարդու, որ շփոթություն էր ձգում խավար ամբոխի մեջ։ Գանձակեցին հավատացած էր, թե տեական չի լինելու մոնոլոնների տիրապետությունը. «վասն դի յոժարեցաք մեք, — ասում էր նա իր պատմության գրքի մասին, — յիշատակ թողուլ յազգս որ դալոց են, քանզի ակն ունիմք յուսով փրկութեան ի նեղութենէ աստի՝ որ պաշարեալս է զմեզ»²։ Ասլավինելով ներսես Պաթթևի և ուրիշների խոստումներին՝ պատմիչը կողմնորոշվում էր դեպի նախախնամության մատր, սոսկ կործանում նշմարելով գյուղացիության հուզումների մեջ։

Նույն վերաբերմունքն է մատնում դեպի Գառնեցին նաև XIII դարի մի այլ խրոնիստ — Այրիվանեցին — որը 1241—51 թթ. ներքո նշկլով Գառնեցու ելույթը, նշավակում է նրան, որպես «ստաբանողի»³։ Այրիվանեցին մեկն էր այն եկեղեցականներից, որոնք կարծում էին, թե ֆրանկները արշավում են Արևելք, նպատակ ունե-

¹ Կ ի ռ ա կ ո ս Դ ա ն ձ ա կ ե ջ ի, նույն տեղում, էջ 312։

² Նույն տեղում, էջ 257. Հմմտ. էջ 236։

³ Մ խ ի թ ա ը Ա յ ը ի վ ա ն ե ջ ի, նույն տեղում, էջ 67։

նալով «օգնել քրիստոնէից», բայց ձախողում են իբր թե միայն հուլյների նենգամտության պատճառով: 1101—1111 թթ. արանքում իր ժամանակագրության մեջ նա ղետեղում է միամիտ մի տեղեկանք. «Աստ Մարկոս ճգնաւորն ի լերինն Կոնկոնատ 65 ամ հաց ոչ եկեր: Սա ասաց, թե յաճախեն շարիք մարդկան ի վերայ երկրի, յաւերեն և փակեն դրունք եկեղեցեաց և Նրուսաղէմ դարձեալ առնու թուրքն, որ և եղև իսկ»²: Նրբեմն նա ուզում է համատալ, թե աստված ինքն է, որ օգնելու է քրիստոնյաներին և սլատժելու նրանց նենգողներին: Պերճախոս են նրա տողերը հայ ֆեոդալների Կիլիկիայում ունեցած հաջողությունների մասին. 901 թվականի տակ նա գրում է. «Արք յիսուն իշխան Սասնեցիք՝ նեղեալք թուրքաց, դնացին Կիլիկիա և աստուծով տիրեցին սակաւ սակաւ»: Եւ ապա 1045 թվականի տակ «Աստ տիրեցին Կիլիկիոյ Ռուբինեանք, դատ արար Աստուած զրկելոցս, զի Հոռոմն երարձ զմեր թագաւորութիւն, իսկ Աստուած զերկիր նոցա ետ Հայոց, որք այժմ թագաւորեն ի նմա»³: Ուրեմն ամեն ինչ կատարյալ է մեղսամած աստուծոյ աշխարհում. աստված ինքն է օգնության դալիս հայերին, եթե ոչ ֆրանկների ձեռքով, զեթ հայ ֆեոդալների միջոցով, որոնք վերականգնում են հայերի թագաւորութիւնը ոչ թե միանգամից — ունոյուցիոն «հրաշքի» ճանապարհով, ինչպես ըստ երևութին կամենում էր Ծարի «ստարանողը», այլ՝ «սակաւ սակաւ»:

Վերջերս հրապարակած իր հիշողութիւնների մեջ Վ. Դ. Բոնչ-Բրուկիչը նշում է Լենինի կարծիքը խոշոր այն նշանակութեան մասին, որ ունի ժողովրդական էպոսը, որպէս պատմաբանասիրական աղբյուր. այդ մի աղբյուր է, ասել է Լենինը, որի սոցիալ-քաղաքական բացահայտումը հնարավորութիւն է տալիս հետազոտութիւն գրելու ժողովրդի ակնկալութիւնների ու սպասումների մասին⁴:

Այս ցուցումը մեծ կարևորութիւն ունի հայ ժողովրդական մասսաների ակնկալութիւնների ու սպասումների ուսումնասիրութեան համար:

¹ Մ խ ի Թ ա Ր Ա յ Ր ի վ ա ն ե ց ի, նույն տեղում, էջ 61 և 63:

² Նույն տեղում, էջ 61:

³ Նույն տեղում, էջ 53:

⁴ Նույն տեղում, էջ 59:

⁵ В. Д. Бонч-Бруевич, В. И. Ленин об устном народном творчестве (журн. „Сов. этнография“, 1954. № 4, էջ 118):

Միջին դարերի հայ ժողովրդախավերի ազատագրական մտորումներն առավել ընդհանրացած ձևով արտացոլվել են հայ ժողովրդական հանճարեղ էպոսի՝ «Սասնա ծռերի» մեջ:

Ինչպես հայ ազատագրական լեգենդի այն խմբագրությունը, որ հասել է մեզ Մեսրոպ Երեցի վերսիայի մեջ, այնպես նաև հայ ժողովրդական այն էպոսը, ուր պատմվում է Սասնա գյուղացիների շորս սերնդի մասին, կազմավորվել են պատմական միենույն ժամանակաշրջանում՝ X դարում: Նվ էպոսի, և լեգենդի առանցքը կազմում է հայ ժողովրդի պատմության միենույն նյութը՝ արաբների դեմ նրա մղած պայքարը: Սակայն որքա՞ն տարբեր լույսերի տակ է ներկայացված հայ ժողովրդի պատմության կարևոր այդ էջը մի կողմից Մեսրոպ Երեցի շարագրածի և մյուս կողմից «Սասնա ծռերի» մասին մեզ հասած հերոսապատումների մեջ: Մի տեղ — լեգենդի մեջ — վերապատկերված են հայ ժողովրդի ազատագրման ընդառաջող գրեթե ուժերը — «հռոմայեցիները», մյուս տեղ — էպոսում — ազատության համար մարտնչողների դերում հանդես են գալիս իր, հայ ժողովրդի միջից ելած և նրա ֆիզիկական և բարոյական կորույք մարմնավորող հերոսները — Սասնա ծռերը: Ազատագրական պայքարի նկատմամբ, մի դեպքում, արտացոլվում են հայ իշխող վերնախավերի և մյուս դեպքում՝ հայ աշխատավոր ժողովրդի պատկերացումները:

Աշխարհ դալով սրպես դիցարանական պատկերացում գերբնական ուժի մասին, որ թռչող նժույգ հեծած կայծակե թրով պատռում է երկնքի գորշ առադաստը և մարդկանց նյութական պետքերի համար ազատում ամպերի ընդերքում գերված անձրեղ՝ «Սասնա ծռերի» մեջ միջնադարյան Հայաստանում դիցարանության հնադարյան ատաղձը ստանում է էպիքական կոնտուրներ՝ անդրադարձնելով իր մեջ հայ ժողովրդական մասսաների վարած ազատագրական պայքարի գեղարվեստական հանրապատկերը: Եթե էպոսի հնագույն նախածրններում պատկերված միշտպամարտերի մեջ մեծագույն չափով անդրադառնում էր ժողովրդի վարած անդուլ պայքարը բնության ուժերի դեմ, նրա միջնադարյան վերսիաների մեջ գերազանց դեր է կատարում հասարակական-քաղաքական իշխող բնության դեմ ժողովրդի մղած պայքարի վերապատկերումը:

Ազատագրական պայքարի մասին հայ ժողովրդի մշակած նման պատկերացումներ մեզ հասցրել է տակավին հին հայ պատմագրությունը, որպես հանրաժանոթ օրինակ, հիշատակենք միշտապաքաղ (=միշտպամարտ) Վահագնի ծննդյան կամ Բել բռնավորի հանդեպ

Հայկ դյուցազնի ցուցաբերած անհնազանդության մասին խորհնա-
ցու պատմության գրքում պահված էպիքական մոտիվները: «Սաս-
նա Մուրի» մեջ հանդես են գալիս հայրենասիրական արիու-
թյամբ և հերոսական անձնավորությամբ տոգորված, ուժով և
ազնվությամբ լի բնավորություններ, որոնք ծնվում էին ու կազմա-
վորվում հայ ժողովրդի բաղմադարյան ազատագրական պայքարի
մեջ: Իրենց գերմարդկային զորությամբ, համաժողովրդական պատ-
կերացումներով ու նպատակադրումներով Սասնա հերոսները
մարմնավորում են ոչ թե դրսից հայտնված «ազատարարների» կամ
նույնիսկ սրանց զեկավարած բանակների — «արմանների», «հու-
մայեցիների», «ֆրանկների» — այլ իր հողի և հայրենիքի, իր լեռ-
ների ու բերդերի հետ կապված հայ ժողովրդական մասսաների
հավաքական զորությունը: Նույն այդ հերոսները ուժ են առնում
մայր երկրի հողից ու ջրից, «թուր կայծակի» — երկաթի — կամ
խմաստուն «Քուռկիկ Ջալալի» — հերոսի տակ խրխնջացող նժույ-
դի — ամենհի թափից: Բայց սրանց մեջ ևս մարմնավորված է նույն
ժողովուրդը, նրա հայրենիքը, նրա արտագրություն ու պայքարի
միջոցները՝ բնության դեմ, բռնության դեմ: «Դավթի ուժը անսահ-
մանությունն ու տիեզերական անհունությունը կցուցանեն», խորա-
թափանց մտքով դիտում էր տակավին էպոսի առաջին հավաքա-
դրողն ու ուսումնասիրողը՝ Սրվանձտյանը¹: Ժողովուրդն է Դավթի
հայտ բերած ուժի «անսահմանության և տիեզերական անհունու-
թյան» աղբյուրը: Դրանցով էր անպարտելի ու հաղթական նա:

Եվ դարձյալ՝ անպարտելի ու հաղթական այդ ուժը ուղղված է
ոչ թե այլ մի ժողովրդի՝ «խմայեկացիների», «հագարացիների» կամ
«նետոդների» դեմ, այլ՝ սրանց տիրացած, սրանց ճնշող ու հարս-
տահարող, սրանց օտար ժողովուրդների դեմ պատերազմի հանող
դասակարգը անձնավորող բռնակալի — Մսրա Մելիքի դեմ: Իր
ժողովրդի ազատության համար պայքարող Դավիթը — խաշնարած
և հողագործ Սասնա դյուցազնը — «որը» է, «աղքատ», «գառնարած»,
«ռանչալար», նա պաշտպանում է «ռամկին», «ռանչալարին», «սո-
վածներին»: Նա սուր է բարձրացնում Մսրա Մելիքի վրա, բայց տուն
արձակում բռնությամբ կռվի դաշտ դուրս բերված նրա զինվորնե-
րին, ժողովրդի մարդկանց: Նույնը և Մհերը, որ դժբախտ է, ծնողա-
կորույս, կղերից ու իշխաններից հալածական, զուլումի երեսից
վտարանդի ու թափառական — ինքը պատուհասվող հայ ժողո-

¹ Գ. Սրվանձտյան, Գրոց-բրոց, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 130:

վուրդը: Աշխարհում տիրող կարգերի անարդարության իր գիտակցութեամբ, նա կենդանի բողոք է այդ կարգերի և իր իսկ սեփական ճակատագրի անարդարության դեմ: Նա ևս կոչում է ժողովրդի ճնշման ու կեղեքման դեմ և դատապարտում համալսարանական տանջանքի՝ իբրև կերպար անձնավորում է ռամկի ազատագրման անմար տենչերը:

Արդեն իսկ սրանով «Սասնա ծռեր» կոչված էպոսը տարբերանշվում է հայ ֆեոդալների և քաղքենի պատրիցիատի միջավայրում առաջացած և ուճացած ազատագրական այն լեգենդից, որը հին կամ նոր Հռոմի տերերի միջամտության հեռանկարների հետ էք կապում Հայաստանի ազատագրման իրացումը:

Սակայն հայ ժողովրդական էպոսն ունի իր մեջ բաղմաթիվ այլ տարրեր ևս, որոնք ուղղակի ասացուցից են էպոսի և լեգենդի անհամատեղելիության: Մի շարք պատումներում «Սասնա ծռերի» կենտրոնական հերոսի — Դավթի — սուրը իջնում է ոչ միայն արաբ Մսրա Մելիքի, այլև «սաթալի թագավորի», «եւթի թագավորի», «Աճմուշակի» և «Պապ ֆրենկի» գլուխներին: Սրանք կարելի է ասել, հենց նույն տեղական իշխողներն ու եկվոր «փրկիչներն» են, նույն այն էլխաններն ու խաչակիրները, որոնց դաշինքի հուսով օրորվում էին մի ժամանակ հայ ֆեոդալ ու քաղքենի վերնախավները: Հատկապես «Պապ ֆրենկին» իմաստավորված է էպոսի վարիանտներում, որպես ֆրանկ թագավոր-կաթոլիկ միապետ, որը հանգես է դալիս ոչ թե Հայաստանն ազատագրողի — ինչպես լեգենդում — այլ Հայաստանը նվաճողի դերում, Հայաստանի հարաձայն և արևելյան ոսոխների ղինակցի դերում: Վարիանտներից մեկում Դավթը սպանում է «Պապ ֆրենկին» ու նրա «չոչերին», սրանց տեղը՝ թագավոր և իշխան կարգում հասարակ մարդկանց՝ «պատիկներին»՝

Մնացողը, քաղրի մեջ, որ մնացել է
Դավթի կոնց խամար թագավոր կոնի,
Ջաթի շոշ մարդեր կսպանի,
Պատիկներ տեղը կդնի»:

Էպոսի հին, դիցաբանական նստվածքի վրա նկատելի հետք է թողել քրիստոնեական միջնադարը: Սակայն Մհերի նախատիպը Միհրն է, կյանքը սնող ու աճեցնող արև-աստվածը: Քրիստոսի առաջավոր-ասիական նախորդն է դա, այն մեսիան, որը հայտնվե-

լու է աշխարհի կատարածին, հաղթելու շարին և ճողոպրելու մարդկանց հավիտենական մահվան ճանկերից, դատելու արգարների ու մեղավորներին և տիրանալու վերանորոգված աշխարհին: Քրիստոնեական կեղևի տակ՝ «երկնքի և երկրի», «կյանքի և մահու» հավերժական պայքարը հայ ժողովրդի էպիքական այլ գործերի մեջ ևս վերապատկերանում է որպես երկրի և կյանքի դատ՝ ընդդեմ երկնքի և մահու՝ միշտ առաջնություն ու հաղթանակ պարգևելով երկրին ու կյանքին¹:

Քրիստոնեական կրոնի ազդեցության տակ էպոսի մեջ Մհերի կերպարը երկփեղկված է: Նրա մեջ միախառն են շարն ու բարին: Մերթ նմանեցված է նա աշխարհի կատարածի առաջ երևացող Նեոխն, մերթ վերջին դատաստան կատարող Քրիստոսին: Բայց քրիստոնեական ազդեցությունը չի խաթարել Մհերի նախնական, բուն ժողովրդական, էպիքական գիմադները: Մհերը քննադատում է քրիստոնեական եկեղեցու սահմանած աշխարհակարգը, և պատիժ կրելով իշխողներից՝ մեկուսացվում քարայրում: Նրա մեկուսացումն իսկ ընկալվում է որպես կենդանի բողոք աստծու անունով նվիրագործված անիրավ ու անարդար կարգերի դեմ: Ինչպես հույն Պրոմեթեոսը, վրաց Ամիրանը կամ արխաղ Աբրոկիլին, գերմարդկային իր տառապանքների մեջ իսկ նա չի կորցնում ազատության հույսը: էպոսը պատմող ժողովուրդն իսկ հավատում է, որ պիտի բացվի «Մհերի դուռը», Մհերը պիտի ելնի իր քարանձավից և լույս պարգևի աշխարհին՝ «երբ գետինը կը խայնմնա» և «երբ ցորենը կլինի քան մասուր մի, և դարին՝ քան ընկույզ մի»:

«Ժողովուրդը, — գրում է Ի. Ա. Օրբելին, — կարող էր իր ժամին սպասելու համար քարայր ուղարկել Մհերին հին աշխարհն անմիջապես խորտակելու անհնարինությունից հուսահատվելուց հետո միայն, իսկ մինչ այդ հուսահատությունը ժողովուրդը պետք է պայքարած լիներ, պետք է տապալված լինեին և մազդակյան-բարսումյան ժողովրդական շարժումը և սյունյաց ապստամբությունները և «տոհմիկներին» հաղթահարելու մյուս փորձերը»²:

Դիտողությունը հետաքրքրական է և կարևոր Մհերի արգելափակման ժամանակագրական տեղադրության համար: Պիտի կար-

¹ Տե՛ս «Վիճարանություն երկնքի և երկրի» ասքը, որ գրչադրերի մեջ բերվում են տարբեր վարիանտներով և տարբեր «հեղինակների» անուններով և ապա՝ «Ասլան աղա» նշանավոր ասքը:

² Հմմտ. И. Орбели, Армянский героический эпос. Ереван, 1956, էջ 95:

ծել, սակայն, որ հայ մեծ էպոսը առավել զորեղ կերպով արձագանքում էր թոնդրակյանների անվան հետ կապված ժողովրդա-աղատագրական երկհարյուրամյա շարժումների պարսությունը: Պարտվողները, այնուամենայնիվ, չմատնվեցին անդառնալի հուսալքման: Էպոսի մեջ խավարն ու շարը ընկրկում են լույսի ու բարու առաջ: Մհերի պատումների մեջ կրկնվում է Արտավազդի մասին շրջող լեզենդների հակասությունը: Խորհնացու պատմածով Արտավազդը ելնելու է Մասիսի խորխորատից աշխարհն ավերելու համար, Եդնիկի պատմածով՝ աշխարհին տիրելու համար: Արտավազդը դա նույն Մհերն է, որի անվան ստուգաբանությունը կապվում է մի կողմից արեգ-լույսի-կրակի աստուծո՝ չարահալած ու աշխարհափրկիչ Միհրի, մյուս կողմից՝ բարեհալած ու աշխարհակործան Նեուի անվան հետ: Մհերի և Նեուի մասին եղած դիցաբանական հին պատկերացումները միջնադարյան գիտակցության մեջ փոխանցվում են ժողովրդի ազատագրման հանդեպ եղած թեր ու դեմ տրամադրություններին: Դրսևորվում է ժողովրդի և տիրող դասերի հակադարձ վերաբերմունքը դեպի հին աշխարհակարգի հեղաշրջման հեռանկարը: Էպոսը բացահայտում է աշխարհավերման և աշխարհկառուցման ռևոլյուցիոն ուղիների ներքին միասնությունը: Մհերը ելնելու է քարայրից՝ «երբ աշխարհը ավերվի ու մեկ էլ կառուցվի»:

Արտավազդի կամ Մհերի երեալու հետ շաղկապվող հին հայ պատկերացումները VIII դարում հանդիպում են մեզ նաև Մահդիվերերեման իրանական ու միջին-ասիական ուղատումների մեջ:

Հայ ազատագրական լեգենդի հետախուզորդի վրա ակներև է «Սասնա ծռերի» հակաֆեոդալական բնույթը: Լեգենդի և էպոսի հակադրությունը ավելի ևս ակնառու կդառնա, եթե հաշվի առնենք, որ հայ ազատագրական լեգենդը ձևավորվել է նույն այն դարերում և մասամբ հենց պատմական նույն շրջադրության մեջ — Տարոնում և Վասպուրականում — ուր և երբ կաղմվել է նաև հայ ժողովրդական էպոսի — «Սասնա ծռերի», կորիզը՝ ռենհալով նույն նյութը՝ հայ ժողովրդի ազատագրման բազմադարյան տենչանքը:

«Սասնա ծռերի» քաղաքական տրամադրությունն ու իմաստասիրությունը կրկնվում է նաև ժողովրդական միջառլայրում առաջացած այլ նյութերի մեջ: Վերհիշենք գյուղացիական այն լեգենդը, ուր պատմվում է Պոռ խաղբակյանի «հավլունի թրի» մասին: Պոռ «թագավորը» Խաչվա լիճն է ձգում ժառանգների երկպառակության պատճառ դարձած կաշծակնաթափ իր սուրը: Հաղթական ղենքը

կորզելու համար նրա որդիները նետվում են լիճը: Սակայն ապար-
դշուն. նրանք խեղդվում են ջրի հատակում. նրանց որդիները մինչ հի-
մա իսկ մրցում են հայրենի սրին տիրանալու համար¹:

Պռոշի կայծակնաթափ սուրը նույն թուր-կայծակին է, որ
լույս աշխարհ էր հանել ծովի հատակից «Սասնա ծռերի» Սանտսարը
և ծով նետվելով Պռոշի ձեռքով՝ ապարդշուն մրցախաղի կհա-նը-
պատակ դարձել նրա որդիների համար:

Քրիստոնեական միջավայրում «հավիտենի թրի» պատմությունը
փոխանցվում էր սրբայված Պարթևների, Արշակունի թագավորնե-
րի, Մամիկոնյան քաջերի ու միջնադարյան ղորավարների մասին
պատմվող լեգենդներին: Սրանց մի վարիանտին հանդիպեցինք
արդեն «Դաշանց թղթում» և Պետրոս Գետադարձի մասին խոսելիս:
Ծանոթ են նաև Գետարդել սուրբ Նշանի մասին պատմվող հրաշա-
գործությունները, որոնք առաջ էին դրոշմում կրոնական գանձերի
և ժողովրդական տաղերի համար²:

Բնիկ խաչնցի Պռոշի հայրն ու հորեղբայրը՝ Վասակ և Գրի-
գոր հաղթակյանները, պատկանում էին Զաքարյաններին ստո-
րագրված այն ֆեոդալների թվին, որոնք անուն էին հանել Հյուսի-
սային Կովկասից դրոհող ասպատակիչների դեմ մղված կռիվնե-
րում: Պռոշը և եղբայրները հռչակ էին վաստակել հարավում՝ սելջուկ-
ների ու պարսիկների դեմ տարված կռիվներում: «Զի երեք որդիք
էին Վասակայ՝ Պապարն, Մկտէմ, Հասան, զոր Պռոշն կոչէին. արք
քաջք և անուանիք, որ յահէ նոցա զողայր ամենայն զօրն տաճ-
կաց» — գրում է Պռոշի և նրա եղբայրների մասին Գանձակեցին³:
Տեսանք, որ Պռոշը և իր որդիները աչքի էին ընկնում նաև մոնղոլ-
ների բանակում: Պռոշը Հուլաղու խանի հայ այն ղորավարն ու բա-
նավարն է, որի համբավը տարածվել էր Բաղդադի և Մուֆարղինի
գրավման ժամանակ: Տասնչորսերորդ դարի սկզբներին, մեծարելով
նրան, հաշատուր Կեչառեցին գրում էր.

Զսարոն Պռօշն զարդ հեծելի՝
Որ զերկաթի դուռն անէր փռշի,
Աջոյ բազումն նոր Սիոնի
Հիմքն հաստատ Հայոց հաւատի⁴:

¹ Ա. Լիշան, Այրարատ, էջ 269:

² Հմմտ. Օրբինակ, Բրդութենց Հովհաննես վարդապետի գրած գանձը
Գետարդել ս. Նշանի մասին, Հայկական ՍՍՏԻ Մատենադարան, ձեռ. № 2672,
թ. 464ր և հետ.:

³ Կիրակոս Գանձակեցի, նույն տեղում, էջ 194:

⁴ Ա. Լիշան, Հայապատում, էջ 529:

Նրա անվան հետ «հավլունի թուրը» կապելու առիթ էր տվել, հավանորեն, Այրիվանքում պահվող «Գեղարդը»: 1268 թվականին Պոռշը նվիրել էր Գեղարդի պահպանության համար արծաթե մի պահարան, որի վրա արձանագրված է «աստվածամուխ» սրի մխիթան: «Արփիափայլ նըշան ահաւոր և աստուածային զէն անպարտելի ներկեալ արդեամբ որդոյն (աստուծոյ)», «մեծ և հզօր սպանիչ վիշապին որ զցօղ անապական արեանն էհեղ ի փրկութիւն աշխարհի» — ահա ինչ էր Պոռշի համարՔրիստոսի կողք խրված առասպելական այդ սուրը: Ժողովրդական լեգենդը գալիս էր պարզաբանելու, որ Պոռշի հավլունի թուրն իսկ անդործության էր մատնված նրա ժառանգների — հայ մանրացած ֆեոդալների անվերջ պառակտումների պատճառով: Ժողովրդական նմանօրինակ հայացքների մասին վկայում է ի դեպ նաև միջնադարից եկող «Մոկաց Միրզեն» հայտնի ասքը, ուր էլեգիական շնչով պատմված է ժողովրդի արտաքին ու ներքին թշնամիներին հակադրված հայ տեղական իշխողի — ժողովրդի «ախպեր» Մոկաց Միրզի կործանումը Միր Մահմուդ ամիրապետի և սրան սպասարկող հայ մատնիչի՝ Կոլոտ Խոջայի նենգությունը:

Պոռշյան պատմությունից ոչ պակաս ուշագրավ է Մորիկ կայսրի հոր մասին պատմվող ավանդության այն վերսիան, որ պահվել է Շապուհ Բագրատունու անունով հրապարակված զրույցների գրքում:

Բյուզանդիայից Անի ժամանած դեսպանը ասելատում է Մորիկի հորը նրա որդու կայսերական դահ բարձրանալու մասին և այդ առիթով Պոլիս հրավիրում նրան: Ծերունին մերժում է հրավերը, լավ համարելով գոհանալ աղքատիկ իր պարտեզով, մանավանդ որ խիստ տարակուսում էր թե այդքան դյուրությամբ կարող էր թագավորական դահ բարձրանալ կամ բարձրանալուց հետո դյուրությամբ իշխել Մորիկը, գյուղացի մարդու որդին: Հաց դնելով դեսպանի առաջ, ծերունին շարունակում է իր դործը՝ քաղհանում մեծամեծ բանջարը և դնում ազատված տեղերում մանր տունկեր:

Վերադառնալով Պոլիս, դեսպանը պատմում է կայսրին հոր պատասխանն ու վարմունքը: «Ձայն վասն մեծ(ամեծ)ացն իմոց խրատ ետ ինձ» — մտածում է Մորիկը՝ լսելով դեսպանի հաղորդածը: «Եւ կալուս զամենայն մեծքն յունաց աշխարհին, — հարում է կարծեցյալ Շապուհը Մորիկի մասին, — զոմանս ի ծով ընկղմեց և

՝ «Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913, I, էջ 186:

զոմանս արգելեաց արքսորս, և փոքրգոռն արանցն ետ պատիւ պատ-
րիկութեան և զօրավարութեան և կարգեաց զաւրք ռամկաց և զաւ-
րավարաց: Եւ հաստատեցաւ թագաւորութիւն նորա ուժ» (կարդա՛
յո՛ւք): Սա «շոշերին» ջնջելու և «պատիկներին» առաջ քաշելու գործ-
նական նույն իմաստութիւնն է, որ, ինչպես տեսանք, կենսագոր-
ծում էր նաև «Սասնա ծռերի» հերոս Դավիթը: Հենվելով ռամիկների
վրա և առաջ քաշելով նրանց զօրավարներին — շարունակում է ժո-
ղովրդական զրույցը — Մորիկը հպատակեցնում է Հոռոմոց աշ-
խարհը, նվաճում Եգիպտոսն ու Երուսաղեմը, դրավում Հայոց, Աղ-
վանից և Արխաղաց աշխարհը, «բռնանում» ամբողջ արևմուտքի,
արեւելքի և հարավի վրա: Այս ռամիկների բռնութիւնն էր նրանց
ճնշող «մեծամեծների» նկատմամբ, ուղեգիծ, որ հարկավորվել էր
Մորիկին՝ նվաճված երկրներում շրջապարիսպներ ու բերդեր կա-
ռուցելու, կործանված և «անօրեն» հռչակված վաղեմի եկեղեցիները
վերականգնելու և երկիրը խաղաղեցնելու համար: Անհոգ նստել է,
կարծես Մորիկի ժամանակը լինի, ասում էին հետազայում, մեծա-
րելով երջանիկ այդ թագավորութիւնը¹:

Հարկ չկա ասելու, որ զրույցի Մորիկը ընդհանուր ոչինչ չունի
պատմութեան Մորիկի հետ. վերջինս, ինչպես հայտնի է, մեծամեծ-
ների վրա հենված բռնակալ մի ուղուրպատոր էր պարզապես: Բյու-
զանդական ուղուրպատորներից ոմանք հակադրվում էին խոշոր ֆեո-
դալներին, սակայն որպես կանոն, նրանք այդ դեպքում ևս հենվում
էին ոչ թե ռամիկների, այլ՝ մանր ֆեոդալների վրա: Սակայն ներկա
դեպքում մեզ հետաքրքրում է ոչ թե Մորիկի իսկական պատմու-
թիւնը, այլ նրա մասին շրջած ժողովրդական զրույցները: Այստեղ,
ինչպես և հայ ժողովրդական մեծ էպոսում դարձյալ երևան է գալիս
գլուղացու թերահավատ վերաբերմունքը կայսրութեան միջոցով
քաղաքական իշխանութիւն նվաճելու մասին: Բայց և միաժամա-
նակ՝ նրա արգահատանքը ֆեոդալ մեծամեծների նկատմամբ, «մա-
նրը տունիկերի» վրա հիմնված թագավորութիւնը կառուցելու նրա
երազը:

Սրա հակադարձ պատկերն է տալիս այն զրույցը, որ պատ-
մում է նույն կարծեցյալ Շապուհը Մորիկին հաջորդած Հերակլի
մասին: Վերջինս միավորում է հայոց, վրաց, աղվանից, Միջագետ-
քի, հունաց և ֆրանկաց զորքերը, դրավում դրանց միջոցով Կա-
րինը, Վասպուրականը, մտնում Թավրիզ, վերադրավում Երուսաղեմը
և աղաւտում պարսից ձեռքով դրավված Քրիստոսի խաչը²:

¹ Ե ա պ ու հ Բ ա դ ր ա տ ու ն ի, էջ 3 և հետ.:

² Նույն անգում, էջ 7 և հետ.:

Այստեղ արդեն բացակայում է Մորիկի մասին պատմվածի գյուղացիական, ռամկական երանգը: Եվ դա հասկանալի է: Հե-
րակլը Մորիկի հակապատկերն է: Նա տառապում է Մորիկին,
գրավում նրա դահլ, սրի քաշում նրա ժառանգներին, որդեգրում
նրան ներհակ վարքագիծ: Եթե ժողովրդական պատումի Մորիկը
գյուղացիների պատկերած աղատարարն է, Հերակլը վերապատկեր-
ված է որսկա ֆեոդալների աղատարար:

Հետաքրքրական է նաև միջնադարյան մի այլ զրույց, ուր պատ-
մըվում է բյուզանդական դահլ բարձրացած հայազգի պատկերա-
մարտ Լևոնի մասին: Նախքան թագավորելը, օրերից մեկում, ծառի
տակ քնած, հանգստանում էր Լևոնը, երբ մոտենում են երեք հրեա և
խիթելով նրան, հարցնում՝ «Ընդէ՞ր յանհոգքս ննջես, թագաւոր աշ-
խարհի»: «Զի՞ է, զի՞ ասացիք ինձ՝ շինականիս թագաւոր», հարցնում
է զարմացած Լևոնը: Այցելուները բացատրում են, որ իրենք մար-
գարենների ցեղից լինելով՝ պատվեր ունեն աստծուց նրան հայտնե-
լու, որ ինքը թագավոր պիտի լինի: Ուստի առաջարկում են դնալ
Կ. Պոլիս՝ պայմանով, որ հետևի իրենց խորհուրդներին: Շինականը
լսում է նրանց. և երբ, իրոք, հասնում է թագավորության՝ նույն
այցելուները պատվիրում են նրան խորտակել եկեղեցիների պատ-
կերները, քանի որ դրանք «կուռք են և պիղծ»¹: Պատկերամարտու-
թյունն արդարացնող այս զրույցը պետք է որ յառաջացած լինի
դարձյալ գյուղացիական միջավայրում:

Ինչպես «Սասնա Մոերի», այնպես նաև էսլիքական զրույցների
մեջ արտացոլվում են աղատության համար մաքառող հայ մասնա-
ների սոցիալական և քաղաքական գրեթե նույն պատկերացում-
ներն ու բաղձանքները, որոնց հանդիպեցինք միջնադարյան Հա-
յաստանի գյուղական և քաղաքային մասնասների աղատագրական
շարժումների գաղափարաբանական մյուս վերսխաները քննելիս:

---

¹ Մ. Հ ա մ գ ե յ ի, Աղգարանութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1870, էջ 94:

5. ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱԿԱՄԱՐՏՐ ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

Էլիսանների պետականության նեխումը: Էլիսանները և իսլամը: Մուսուլման էլիսանների և հայ ֆեոդալների համագործակցությունը: Ֆեոդալական անարխիա և հակաֆեոդալական ապստամբություններ: Լանկ Թամուրի արշավանքները: Տեղական ժողովուրդների դիմադրությունը և ֆեոդալական ռեակցիան: Կարա-կոյունլու և Ակ-կոյունլու ցեղախմբերի տիրապետությունը: Հայ եկեղեցականների ֆաղափական դիրքավորումն ու ակնկալություններն այս շրջանում: Գր. Տաթևացի և Մատթեոս վարդապետ: Թոմա Մեծոփեցի և Զաֆարիա Աղբամաքցի: Աշխարհիկ ֆեոդալների եկեղեցական վերագրեցնելու միտումը: Սֆեմավոր ֆեոդալների դասավորումը: Մեխլուի շարժումը: Համակերպության փորձերը: Ունիտորական պրոպագանդը ու դրա սոցիալական հանգրվանները: Ազատագրական լեգենդը միսիոներական պրոպագանդի ոլորտում:

Ուրվագծելով ֆեոդալական Հայաստանի պատմությունը, նկատում ենք երկու տենդենց՝ հակադարձ և իրարամերժ: Մի կողմից ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումը և դրան դուրսնալիս հայ ֆեոդալական իշխանությունների ամրացումը, երևույթ, որ ի վերջո ցայտուն արտահայտություն դառնում հայ ֆեոդալական մի շարք թագավորությունների և Հայաստանի ու Անդրկովկասի ֆեոդալական միացյալ պետության կազմակերպման, ինչպես նաև հայ, վրաց և ադլանից ժողովուրդների ազատագրական պայքարի վերընթացի մեջ: Զարգացման պրոգրեսիվ այս տենդենցը մասնավորապես հայ ժողովրդի պատմության մեջ մենք դիտում ենք՝ սկսած Արշակունյաց պետության քայքայման ու անկման ժամանակներից ի վեր և մինչև մոնղոլների տիրապետության սկզբները:

Մյուս կողմից տեսնում ենք հակառակ մի պատկեր. հայ ֆեոդալական տների նվազման, նրանց իշխանությունների մանրացման

ու փոշիացման, Անդրկովկասի ու Հայաստանի ֆեոդալական միացյալ պետության հետ նրանց ունեցած կապերի թուլացման և ի վերջո նաև դրանց լիակատար լիկվիդացման պրոցեսը: Մի պրոցես էր սա, որի իջնող կորագիծը մասնր ղիգզադներին անկախ, ծայր առավ մոնղոլների տիրապետության առաջին տասնամյակներին և շարունակվեց մինչև ուս պետականության հաստատումն Անդրկովկասում: Այս պայմաններում գեթ մինչև XVIII դարի 20-ական թվականները հայ ազատագրական շարժումները հետզհետև կորցնում էին իրենց նախկին ծավալն ու թափը: Մասնաշաղկապ շարժումների փոխարեն հայերի կողմից հանգիսատես ենք լինում ազատագրական նպատակադրումների հետամուտ ղիվանադիտական ամուլ ու ստերեոտիպ բանադնացությունների:

Եթե պատմական առաջին տենդենցը համապատասխանում էր Հայաստանում զարգացող ֆեոդալիզմի վերընթացին և արդյունք էր երկրի արտադրական ուժերի աճման, քաղաքների զարգացման, գյուղի և քաղաքի տնտեսական տարբերակման, տեղական և միջազգային առևտրի ծավալման՝ երկրորդ տենդենցը, ընդհակառակը, համապատասխանում էր երկրի արտադրական ուժերի քայքայման, քաղաքների անկման, արհեստագործության և առևտրի թուլացման այն փաստերին, որոնց հիմնապատճառը նախ և առաջ պիտի որոնենք երկրում հաստատված օտար ռեժիմների գիշատիչ տնտեսվարության, նրանց վարած անվերջ պատերազմների ու ավարառումների մեջ.

IX—XIII դարերի զարգացած ֆեոդալիզմը XIV—XVIII դարերի Հայաստանի պատմության մեջ չի հասնում նորմալ իր ավարտին. արտադրական ուժերի զարգացման ընթացքը չի հանդուժ բուրժուական-կապիտալիստական հարաբերությունների առաջացման: Տեղի է ունենում ուղղակի հակառակը՝ վերադարձ դեպի մի կացություն, որը հիշեցնում է ֆեոդալիզմի պրիմիտիվ, բարբարոսական էտապը:

Կացության ընդհանուր վատթարացումը բացահայտ էր՝ իր անունը մուսուլմանական խուգարանդայի վերածած Օլջեյթու խանի օրոք (1304—1316): Հայ մի հիշատակարանագրող խուգարանդան (=աստծու ծառա) խարբանդա (=էջի ծառա) դարձնելով՝ գիտում էր՝ «Ճշմարիտ կոչեցաւ նա իշո ծառա, ղի... ղօրէնս Քրիստոսի ոչ ծանեաւ և բաղմիմաց հնարիւր ղերծեաց ղազգս մեր յամենայն կարասեաց, ղի սրահանջեաց հարկս ի յազատաց և յաւտարաց»¹:

¹ Գ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն, Խաղաղյանք կամ Պոռշյանք, II, էջ 166:

Բանն այն է, որ «հեթանոս» էլիսանների ժամանակ քրիստոնյաներն ազատ էին գլխահարկից: 1307 թվականից ի վեր կիրառելով շարիաթի օրենքը՝ մոնղոլ խաները սկսում են գլխահարկ պահանջել քրիստոնյա հպատակներից, մի պահ այդ պահանջը տարածելով անգամ արտոնված դասերի վրա:

Հավանորեն այդ նպատակով է, որ Օլջեյթու խանի ժամանակ Հայաստանում տեղի էր ունենում նոր մարդահամար. «Ի թուականիս հայոց ՉԿԳ (1314),— կարդում ենք մի հիշատակարանում,— համարողքն ի վայուձորս եկին, ու մինչև ի յամսական տղայն համարէին»¹:

Հասկանալի է, որ Մահմեդի կրոնն ընդունած էլիսանների պահանջը պիտի հանդիպեր քրիստոնյա հպատակների դժկամության: Շատ վայրերում մոնղոլ հարկահանները հանդիպում են հայ հարկատուների դիմադրությանը: Դիմադրողների հանդեպ սկսում են գործադրվել խտրություններ: Հարկահանությունը հանձնվում էր պատժիչ զորամասերի, որոնք լիազորված էին հափշտակել դիմադրողների գույքը, ավերել նրանց տներն ու եկեղեցիները, ենթարկել խոշտանգումների: Հետևանքը լինում է բնակչության տնտեսական քայքայումն ու լայն ծավալ ստացած արտագաղթը:

Խարբանդա խանի մասին Չամչանը, հին աղբյուրներից քաղելով, գրում էր. «Իբրև ոչինչ շահեցաւ այնու, խորհեցաւ նեղութեամբ խոշտանգել զնոսա, եդ հարկս ծանունս ի վերայ ամենեցուն՝ տալ ըստ մարդաթուի ի մեծամեծաց մինչև ցփոքունս քառասուն դահեկան, և կամ երեսուն դահեկանէ մինչև ի տասն՝ ըստ կարի և առաւել քան զկար. և հրամայեաց կրել քրիստոնէից ի վերայ ուսոց իւրեանց կապերտս կարկատտաց. և եթէ ոք չկամիցի առնուլ յանձն՝ զմի ակն հանել, ըստ որում և ինքն էր միականի. և կամ ներքինացուցանել և կամ ևս թլփատել»²: Գրեթե նույնն է հաղորդում նաև Առ. Դավրիժեցին, միայն իջեցնելով 30—40 դահեկանը ավելի հավանական ութը դահեկանի³: 1310 թվականին Հովհաննավանքում զրված մի հիշատակարանում կարդում ենք այն մասին, թե «ի խիստ և յանհնարին հարկապահանջութենէ ծախեալ լինին ուստերք և դստերք աշխարհիս մեր, և բազում գեղք և վանորայք աւեր և անհանդիստ, և քահանայք տարաշխարհիկ լինին»⁴:

¹ «Ժ.Դ. դարի հայերէն ձեռ. հիշատակարաններ», էջ 104:

² Չամչան, Պատմութիւն Հայոց. III, էջ 299:

³ Առ. Դավրիժեցի, էջ 625 և հետ:

⁴ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 240, թ. 311ա և բ:

Աբու-Սալիդ խանի (1316—1335), հայ աղբյուրների Բուսայիդ խանի, ժամանակ (1321 թվականին) գրած մի հիշատակարանից երևում է, որ զրուխյունը շատ քիչ էր փոխվել նաև հետագայում. «Դարձեալ տեղի ետուն, և եգին հարկս և վերայ քրիստոնէից, և յամենայն զլխոյ առնուին եօթն և ութն դահեկան յամենայն ամի. կամ ուրանալ զԲրիստոս, կամ տալ զդահեկանն՝ որ է խարաճ... Զինչս և զստացուածս վաճառէին և տային յամենայն ամի. և երկոտասան տարոյ մանկանէ առնուին զհարկն և բազումք տարագիր եղեալ վասն հարկին...»¹:

Նույն խանի մասին, 1335 թվականին, Գրիգոր երեցը չափածո և ընդարձակ իր հիշատակարանում գրում է.

Ժանդարարոյ եղեալ դադան, քրիստոնէից ազգիս Հայկեան
է ծարավի մերոյ արեան — գաղանաբրու կարճի նման:

Նա մարտ եղեալ յեկեղեցիս, և տապալէր զամէն սահման:

Նւ խորհուրդ շար միտս ունելով, կապուտ կտաւ եգեալ նշան,

Կոփահարեալ յամէն զիմաց զմեզ առնէին հաւածական²:

Այս սլահին է, որ Պռոշյան ծագում ունեցող խաչատուր Կեչառեցին գրի առաւ «Վասն աւերման տանս արեւելեան» չափածո իր քերթվածքը, որ ապաշաղկելով առաջին էլիսանների ժամանակ անուն հանած հայ սլաշաղատների օրերը, ուղբում էր իր օրերին թագավորած աղքատութունն ու թշվառութունը³: Ավելի հեռու դնալով՝ Նսայի նշեցին — Գլաձորի «դասապետը» (=ուսուցչապետը) — վերհիշում էր հայ թագավորների ժամանակները. լիութուն և խաղաղութուն էր այն ժամանակ, մարդիկ յոթը «ժամ» աղոթում էին, արժանավորները տաճարում, ապաշխարողները՝ դավթում: Մինչդեռ հիմա՝ աղքատության և տիրողների խռստասիրության երեսից՝ ստիպված են երկու-երեք «ժամ» իրար կցել, քանի որ հարկադրված են փութով դառնալ մարմնավոր հոգաբերին⁴:

1343 թվականի մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Զօրացեալ են ազգն նեառդաց ի վերս քրիստոնէից, և ի սուր սուսերի մաշեն, և յաւարի հարկանեն և ի դերութիւն վարեն զբազում գաւառս»: 1348 թվականին ասված է՝ «Ի դառն և յանբարի ժամանակի խաղմ և խռովարար բռնակալացն ջնջելոցն ի դպրութենէ անուանցն»⁵:

¹ Ա. Լիշան, Հայաստանում, էջ 530, Հմմտ. նաև «Աղղ. հանդէս», 1905, էջ 163 և հետ.:

² «Ժ. Գարի հայերեն ձեռ. հիշատակարաններ», էջ 268:

³ Գ. Հովսեփյան, «Առաջնակյանը կամ Պռոշյանը», I, էջ 186:

⁴ Նույն տեղում, II, էջ 278:

⁵ Տե՛ս Ա. Լիշան, Այբարատ, էջ 321, ծան. 2:

Որքան ուժեղ էին էլխանները՝ այնքան մեղմ, որքան տկար, այնքան դաժան: Այս ժամանակաշրջանի մասին է, որ Թովմա Արծրունու շարունակողներից մեկը գրում էր. «Ոչ գույր մեր թագաւոր կամ իշխան կամ դատաւոր կամ այցելու կամ առաջնորդ կամ փրկօղ և կեցուցանօղ, որ աղատէր զմեզ յայլասեռից և ի շար թշնամեաց. զի բազում ինչս դանձուց ոսկոյ, և արծաթաց եդին ի վերայ, թէ ով որ յառաջ մատիցէ յաթոռս յաջն հայրապետութեան՝ (խոսքը Աղթամարա կաթողիկոսութեան մասին է Ա. Հ.) տացէ բազում ինչն դայն. ասլա թէ ոչ՝ այլազգիք տիրեսցեն ուխտից և եկեղեցեացն, կրօնաւորաց և քահանայից, կուսանաց և կուսակալաց, ռամկաց և համօրեն Բրիտտոսի ժողովրդոցն»¹:

Հաճախ XIV դարի սկզբներից նկատելի դարձող մոնղոլ քաղաքականության հոռի այս ընթացքը վերագրվել է իսլամի ազդեցությանը. իբր՝ ընդունելով մարգարեի կրօնը՝ էլխանները որդեգրեցին օտարադավանների դեմ ուղղված «իսլամի ռազմական ոգին» և «կրոնական մոլեռանդությունը»:

Մոնղոլների կրոնափոխությանը այսքան վճռական նշանակություն վերագրել՝ կնշանակեր անդիտանալ պատմական իրողություններ:

Ընդունելով Մահմեդի կրօնը՝ էլխանները և նրանց զորքերը շրջադարեցին իրենց թշնամանքն ու պատերազմները մահմեդական հարևանների և առաջին հերթին՝ մահմեդականության ամրոց հանդիսացող Նզիպտոսի դեմ: Իսլամի ընձեռումով արտաքին թշնամիների զաղափարական զենքը էլխանները դործադրում էին նրանց իսկ դեմ: Սակայն նոր կրոնը հանդիսանում էր նաև էլխանների ներքին քաղաքականության դործիք: Արագացնելով մոնղոլ և թուրք տարրերի միաձուլումը², էլխանները ջանում էին իսլամի օգնությամբ ամրապնդել իրենց բանակի միասնությունը և միաժամանակ ծառայեցնել մահմեդական կղերի ազդեցությունը քաղաքացիական կռիվից հաղթանակով ելնելու և երկրի մուսուլման մասսաները «խաղաղացնելու» գործին: Շարիաթը պիտի ամրացներ էլխանների կալը բնակչության ճնշող մեծամասնություն կաղմող մուսուլմանների հետ և նրանց համար ընդունելի դարձներ գյուղական մասսաների նկատմամբ էլխանների կիրառած հարկման և հողամրացման քաղաքականությունը³:

¹ Թ. Արծրունի, նույն տեղում, էջ 526 և հետ:

² Հմմտ. B. Spuler, նույն տեղում, էջ 457 և հետ:

³ Sht. Pashin-dad-Din, նույն տեղում, 111, էջ 282 և հետ:

Փաստորեն իսլամից չէ, որ մոնղոլ էլիտանները պիտի ռազմա-
կան ոգի ընկալեին և բոլոր սլարավաններում չէ, որ զգալի էր լինում
նրանց մոտ իսլամի մոլեռանդ շունչը կամ՝ մոլեռանդության ավե-
րիչ տարերքը:

Իրապես իսլամ ընդունելուց հետո է, որ տակավ առ տակավ
մարեց էլիտանների պետության նվաճողական ոգին: Իսլամի կրոնը
զավանդոլ իրանական ժողովուրդներից էլիտանները միայն իսլամա-
կան անհանդուրժամության դասեր չէին առնում: Մոլեռանդ Ղա-
զան խանը — էլիտանների պետության առավել կարկառուն գահա-
կալն էր անշուշտ: «Մնալով մոնղոլ և մոնղոլական հնության սի-
րող, — գրում էր նրա մասին Վ. Բարտոլդը, — Ղազանը միաժամա-
նակ ավելի մեծ շափով էր յուրացրել սլարավական կուլտուրայի
հիմքերը, կարող էր զրուցել Մարաղայի դիտարանի գիտուննե-
րի հետ աստղադիտական դործիքների մասին և կամենում էր տալ
Պարսկաստանին պետական այնպիսի կազմ ու օրենսդրություն, որը
կարող լիներ հավասարաչափ ընդառաջել երկրի նստակյաց և վաշ-
կատուն բնակչության շահերին»:

Ղազան խանի անվան հետ կապված ռեֆորմների մասին տկ-
նարկում են նաև հայ աղբյուրները: 1304 թվականին Նախիջևանում
գրված մի հիշատակագրության մեջ, նշելով Ղազան խանի մահը,
Հակոբ գրիչը հարում է. «և սուգ մեծ եհաս ամենայն տանս արևե-
լից, մանավանդ նեղել ազգացս քրիստոնեից, որոյ յիշատակ նորա
աւրհնութեամբ եղեցի և ընդ սրբոց թաղաւորացն գահակալեսցի-
վասն զի սորա ժամանակն խաղաղացաւ երկիր իբրև զգրախտ առ-
տուծոյ, բարձաւ ամենայն հարապահանջութիւն աշխարհաց... ի սոյն
ժամանակս բարձրավիզ, հպարտապարանոց, խայտարղետ և դոռող
ազգն Իսլմայիլի զլխակորել ընկրկնցաւ և բարձրացաւ եղջիւր եկե-
ղեցոյ սրբոյ, աճեցին ձայնք սաղմոսաց. և երգք ալելուաց, պայծա-
ռացան հաւատք քրիստոնեից... Առնէր սա իրաւունս այրեաց,
երարձ զտոկոսիս սլարտուց և դարձոյց զզրկանս զրկելոց: Երարձ
սայ զերթեկութիւն դեսպակաց, ելչեաց և արդուչեաց և կարգեաց
յամենայն տեղիս սուրհանգակս, որ են շքրիկը»²:

Նույն տարում Ջաքարիա գրիչը Ղազան խանի մասին արձանա-
գրում էր. «Թաղաւոր իմաստուն և բարեխոհ և անկեւոց կանգնող»³:

1 В. Бартольд, Историко-географ. обзор Ирана, СПб, 1903, էջ 143:

2 «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 24:

3 Ե. Լալայան, Յուդակ ձեռ. Վասպուրականի, էջ 143:

Հարկավ, խոհուն ժամանակակիցները նշմարում էին, որ մոնղոլ բռնատիրության վրա հանգչող այդ «գրախտը» անկայուն է ու խաբուսիկ: Զուր չէր դրում Կոստանդին Երզնկացին

Թէ լինի հոօր փատիշահ

զերդ Ղազան

Չմնայ՝ բանի է ինք սրտով

զերդ դազան:

Մասնակի ռեֆորմները արգելք չէին, որ մուսուլման խաների ժամանակ ևս շարունակվեր արտադրական ուժերի դիշատիչ կեղիքումը: Այդ տեսակետից դժվար է որևէ փոփոխություն նշմարել մանավանդ Ղազանին հաջորդած խաների և նրանց հեթանոս նախորդների միջև: Հայտնի է այնուամենայնիվ, որ ծանր հարկերի տակ ղնելով քրիստոնյա հպատակներին՝ մուսուլմանացած խաները բացառիկ դրություն էին ստեղծում քրիստոնյա եկեղեցականների համար: Մոլեռանդ խարբանդա խանի ժամանակ իսկ Վարազում գրված մի հիշատակարան նշում է, որ մի ամբողջ տարի մնալով Բաղդադում, Զաքարիա Կաթողիկոսը վերադարձավ խանական կայանից՝ բերելով իր հետ «եառլնի», որով եկեղեցականներն ազատվում էին տուրքերից: Հասկանալի է, թե ինչու Վարազի վանականները չհետևեցին փախուստի ճանապարհ բռնած հարկատուներին¹:

Որոշ վայրերում շարունակում էին արտոնված վիճակում լինել նաև հայ ֆեոդալական իշխանությունները:

Ինչպես Ղազան խանը, այնպես նաև Օլջեյթու և Արու-Սայիդ խաները, հակամարտության մեջ լինելով Եգիպտոսի հետ, հովանավորող դիպք ունեին հայկական Կիլիկիայի նկատմամբ: Տակավին վերացած չէին այս շրջանում նաև Սյունյաց երկրի հայ ֆեոդալական տիրույթները: Այրարատում շարունակում էին գոյություն ունենալ Անիի և Բջնիի Զաքարյանները, որոնք ինչպես տեսանք, հարկերի թեթևացման ճանապարհով և մասամբ էլ կիրառելով Ղազան խանի ռեֆորմները, աշխատում էին վերականգնել երկրի քայքայված տընտեսությունը:

Հովհաննավանքի 1310 թվականի մի գրչագրի հիշատակարանի հետ ծանոթանալիս, տեսանք, որ Արագածոտնի գյուղացիներն ու վանքերը նույնպես ապրում էին տնտեսական ճգնաժամ: Հովհաննավանքի պատրոնները — Ամբերդի տերերը — փորձում էին մեղմաց-

¹ Մ. Մաքսուդյանի ծուցակ ձեռ. Աղուլիթի (տե՛ս «Արարատ», 1915, էջ 385):

նել էլխանների դաժան ռեժիմը, դեթ եկեղեցու և եկեղեցականների նկատմամբ: Ժամանակակից մի հիշատակագրության մեջ Վաչուտյան Քուրդ իշխանի մասին ասված է, թե նրա անուամբն և քաջութեամբն մնաց դաւառս մեր և վանօրայքս անշարժ և անվնաս յայսմ մեղսաշարժ և դառն ցասմանցս»: Ամբերդի տերը պատկանում էր հայ այն իշխանների թվին, որոնց ռազմական ծառայությունները նրանց քաղաքական կշիռ էին տալիս մոնղոլ իշխողների մոտ. «Զի ոտնաձայնք երիվարացն նորա,— գրում է Քրդին դրվատող հիշատակագրության ճարտասան հեղինակը — և ճոճին նիզակացն, և փայլատակումն սուսերացն, ճայթմունքն չաղեղացն, և կուռ զրահքն և ասպարափակ լինելն, և այլ ահարկու կազմուածն՝ զարհուրեցուցանէին զթշնամիսն, թո՛ղ զյաղթութիւն և զքաջութիւն, և բազում պատերազմաց վանումն ի ձեռն նորա, և ազատազօրաց նորա բազմութիւն, գեղեցկութեամբ՝ իբրև զօր երկնից, և քաջութեամբ՝ իբրև զառիւծ կամ իբրև քաջ արծուի ի վերա Հայաստանեաց, յամենայն պատերազմունս: Այնու՝ առաջի աշխտեռ թաղաւորացն՝ Ղազանին և Ղարապանդին և Պուսայիդի և մեծամեծ և սպարապետ նոյինացն մեծարդոյ և փառաւոր երեւալ և յամենայն շուք և պատիւ և խիւլայ ընդունեալ պահէր խնամօքն և ողորմութեամբն աստուծոյ զգաւառս և զվաներս ի խաղաղութեան, և այլոց գաւառակիցացն բազում կարեկից և օգնական լինէր»¹: Նույն այս ժամանակ է, որ Նզվարդում (1321 թ.) ու Նորավանքում (շուրջ 1339 թ.) կառուցվեցին երկհարկանի եկեղեցիներ, որոնք պատկանում են միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր հուշարձանների շարքին: Փուլթ չէ, որ XII—XIII դարերի ճարտարապետական վերելի վերջին ծաղիկներն էին դրանք և իրենց վրա կրում էին թոշնումի հայտնի նշաններ: Եկեղեցի-գամբարաններ էին դրանք, որոնք իրենց փարթամ հանդերձանքով ազդանշում էին հայ ֆեոդալիզմի մայրամուտը:

Ռեֆորմների նոր փորձեր եղան անգամ Ղազան խանից հետո: Այդ մասին վկայում են Անիի, Սանահնի և Զաղափանի մեզ ծանոթ արձանագրությունները:

1318 թվականի մի հիշատակարանում ի մի են բերված շինարարական այն գործերը, որ Ղազան, Օլջեյթու և Աբու-Սալիդ խաների օրերին կատարել են Զաքարյանների վասալ Ազիդ բեկը և նրա կին Վախախը Նզվարդում: Ժողովելով ցրված բնակիչներին, նրանք վերականգնում են ավերված ավանը ու նրա մենաստանները և «յոլով աշխատութեամբ ծառայութիւն կատարելով մեծափառ տերանց իւ-

¹ «ԺԳ. դարի հայերեն ձեռ. հիշատակարաններ», էջ 271:

րեանց մեծին Շահինշահի և Խոյանդզային հեղարար և հնազանդաբար շրջէին ընդ նոսա»։ Հետաքրքրական է մանավանդ Եղվարդի մեծ ջրանցքի վերականգնման նկարագրութիւնը։ «Ոչ հաշվելով զծախսն զուարդուն հրեղէն, տաղնապէին, ոչ ունելով զհանգիստ և զքուն՝ ի տվէ և ի դիշերի։ Եւ շրջապատել զլեռուն Արարատեան (Արայի լյա՞-ուր) հասուցին զջուրն յորդառատ վտակաւք փոյթնթաց յԵղվարդ։ Եւ զգովարութիւն սահմանացն և զյոլով աշխատութիւնս, և զտուրս արվեստաւորացն, և զամենայն ծախսն ո՞վ կարէ ընդ գրով արկանել։ Եւ զանհասանելի երկրաչափ զհեռավորութիւն տեղոյ, որ ի քաղաքէն Բրջնոյ մինչև Կարբի ոչ գտանէին ջուր յարրունս մարդկան, և պապակէին անցորդք ճանապարհաց ի տապոյ յաւուրս ամարայնոյ։ Եւ ի դալ և ի մըտանել ջրոյն յանտաստանս մեր, վերստին նորոգեցան ամենայն արմատք և նորափետուր զարդարեցան և զըւարճացան ամենայն կենդանիք, մարդ և անասունք...»¹։ Այդ ժամանակ էր դարձյալ, որ հայ ֆեոդալներից մեկը, Չեսար Օրբելյանը, կառուցեց Սելիմի լեռնանցքի նշանավոր քարվանսարան (1332)։ Չի կարելի ասել, թե հեթանոս էլիսանների ժամանակները նման փաստերով ավելի հարուստ էին։

Այնուամենայնիվ XIV դարի կեսերից զլուի բարձրացրած ֆեոդալական անարխիտն միանգամայն ակնհայտ էր դարձնում էլիսանների դահավիժումը։ Մաքսային խիտ ցանցը երկրի շուկաներն արգելափակում էր արեւմտյան առևտրի առաջ. այդ ակներև է դառնում 1330 թվականներին գործող մաքսային այն տարիֆներից, որոնց մասին տեղեկացնում է իտալացի Պեդրոլատին։ Այսպիսի մինչև Թավրիզ իտալացի առևտրականները պիտի մաքս մուծէին 44 անգամ, որով ամեն մի բեռան վրա ընկնում էր մոտ 203 ասպր (60 ֆրանկ)²։ Այս է գուցե պատճառը, որ XIV դարի երկրորդ կեսում Այասի ուղին չքված էր գրեթե. Թավրիզ հասնելու համար եվրոպացիներն ուղևորվում էին Հալեպի կամ Տրապիզոնի վրայով³։ Այնուամենայնիվ, այս ճանապարհների հետ ևս կապված էին մեծ ծախսեր։ XIV դարում Սև ծովի մուտքի մոտ եղած բերդերը գտնվում էին ջենովացիների ձեռքում, որոնք մաքս էին վերցնում երթևեկող առևտրական նավերից։ Ջենովացիների մաքսային այդ եկամուտը յոթն անգամ բարձր էր բյուզանդականից⁴։ Մաքսային կեղեքումները մեծ

¹ Բանբեր Հայաստանի զիտական ինստիտուտի, Էջմիածին, 1921—22, էջ 201 և հետ.։

² L. Cahun, Introduction, l'histoire de l'Asie, turc. et mongols, Paris, 1896, p. 436.

³ W. Heyd, Histoire du commerce du Levant, II, p. 307 и Г. Микаелян, նույն տեղում, էջ 376։

⁴ Б. Н. Заходер, История восточного средневековья, էջ 125։

չափեր էին ընդունում նաև քրիստոնյա տեղացիների տիրույթներում: 1425 թվականին Համշենի մի հիշատակարանում, դիմելով պարոնաց սրարոն Դավթին, Շամշադին անունով մեկը — հավանորեն ոմն մեծատուն — գրում էր. «Յանուն աստուծոյ և սուրբ Նիկողոսի՝ սրարոն Դավթի, յառաջն դուն զայն ուխտէ աստուծոյ, որ ճամփորթ համար լաւ լինաս ու զճամփորթի ասպրանքն հանց պահես՝ որպէս զաստուծոյ տված հոգիդ, ով որ լինա՝ թէ քրիստոնեա և թէ ալլադք, ատ քեզ ավանդ: Եւ զինչ քեզ ես Շամշադինս ավանդ դնեմ՝ զայն առնուս, ալլ ավելի տամահութիւն չլինայ: Վրայ այս բանիս գրէ մօտ ի Սպերու տէրն, որ բեռն բեռ բռնէ, թամպալիթ՝ թամպալիթ, իլուման՝ իլումայ, խուրճին՝ խուրճի, պողջան՝ պողջայ. և բեռին տալիքն ընդ սաղվաթ ընդ ամեն խարճ, մինչև Բասենու սինօռն, զան որ պիտ ասնուն՝ զան յիստակ գրեն, որ (թա)մահ և ստութիւն չլինայ ի մէջն»¹:

XIV դարի կեսերին էլխանների պետության մեջ նոր ուժ պիտի ստանար բնական տնտեսությունը և ֆեոդալական համակենտրոնացումը նահանջեր ֆեոդալական սանձարձակ անարխիայի առաջ: Պետությունը մասնատվում էր բազմաթիվ իշխանությունների, որոնցից յուրաքանչյուրը սուլերեն էր համարում իրեն և անընդհատ պատերազմում մյուսների հետ: Ստեղծված դրության շոշափելի պատկերը տալիս է մեզ ժամանակի դրամագիտությունը: XIV դարի կեսերից ի վեր Հայաստանի տարրեր անկյուններից մեզ հասել են տեղական դրամներ՝ հակամարտ դինաստիաների անուններով կոմիված²: Պիտի կարծիք, որ երկրի առանձին շրջանների միջև եղած տնտեսական թույլ կապերի քայքայմանն ու քաղաքական մասնատումներին նպաստել էր նաև 1346 թ. բորբոքված սոսկալի ժանտախտը, որին անընդունակ էր դիմադրել էլխանների պետությունը: Համաճարակը մարդկային ահալոր զոհեր պահանջեց առաջավոր-ասիական երկրների ժողովուրդներից և սրանց թվում նաև հայ ժողովրդից:

Բազմիշխանության այս ժամանակաշրջանում հրապարակ եկած մանր տիրապետողները բրդում էին իրար, ոտի տակ տալով

¹ «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատ.», Ա. 345:

² Կ. Բ ա ս տ ր յ ա ն, Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն և Հայաստանի վերաբերյալ դրամներ, Վենետիկ, 1936, էջ 105 և հետ. և «Известия Кавк. Ист. Арх. Института», 1927, հատ. III, էջ 153 և հետ., Պատմության հոգիվածը:

իրենց մտրակներն տակ հեացող երկրի բնակչութունը: Այսպես, 1338 թվականին Մխիթար Անեցին գրում էր.

Աշխարհս հայնց է ի վշտին,
Որպէս պատմեն վասն Նեռին,
Զի չէ լուեալ ամենեին,
Ռէ թագաւորք լեալ եկին,
Աջասլ թէ չէ օրքն վերջին
Որ սրով միմեանց կոտորեցին՝

Ոմն Մելքիսեդեկ նույն տարւլա մասին նշում էր՝ «ի ժամանակս որ ոչ դան կայր և ոչ սուլտան, և աշխարհս էր իբրեւ զնաւ յերերման; և քրիստոնեայք էին հալածական և փախստական».

Զի եւ ոմն անուն Դամուրտաշ
Եւ արար զաղգս մեր ի մաշ,
Եւ Քրիստոս ետ նմա մահու ճաշ,
Եւ եղև յաշս մեր հրաշ.
Քրիստոսի անմահին վաշ,
Որ արար զնա լաշ՝

1340 թվականին «ի վանս Աղաւնից» գրված մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Այլ բարձեալ է թագաւորութիւն. քանզի իշխանք են խռովարարք և տառանեալք ի վերայ միմեանց աղմկեալք»: Հաջորդում է 30 հազար հեծյալների գործած համիշտակությունների, գերեւարությունների և ավերածությունների նկարագրությունը. «Քանզի բազում դաւառս գ(ե)րեցին և աւերելով կործանեցին և զինչս արդիւնաց դամենայն յամիշտակեցին և դամենեան զքրիստոնեայք կողոպուտ արարին, մերկ և բոկ, և ոչ թողին և ոչ մի ինչ վերայ անձանց քրիստոնէից. այլ զանասունս տաւարաց ջոկս ջոկս առեալ տարան՝ զոշխարաց և զեղանց, և զկովուրց և զցլուց, զիշուց և զերիւարաց, և զհանդերձս ի յանձնէ մերկացուցին և մերկս արարին ի տեսիլս խայտառակաց... Որ յերէկ տան տանուտէր և ամենայն իրօք լի, այսաւր բեկեալ սրտիւ և տրտմեալ և մերկ ի վերայ մոխրոյ նստեալ...»³:

1355 թվականին Երզնկայում գրված հիշատակարանում նշված է՝ «ի դառն և ի դժնեա ժամանակիս յորում ոչ գոյր թագաւոր յաղդէն նետողաց, այլ անբարեսէր բռնացեալ ունէին զաշխարհս ամենայն,

1 «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 311:

2 Նույն տեղում, էջ 306:

3 Նույն տեղում, էջ 324:

ամբանային ի դղեակս, ի քաղաքս մի զմիմեամբք եղանելով»¹։ Իրանական մի աղբյուրից պարզվում է, որ բռնավորներից մեկի, մեկիք Աշրաֆի դեմ Թավրիզի, Սերասիսի, Արգաբիլի, Բայլականի, Բարդայի և Նախիջևանի խոշաները խնդրում են Ոսկե Հորդայի տեր Զանիբեկի միջնորդությունը²։ Խոշաքի և Սահիբ Դիվանի շառավիղներից մեկը, աթաբեկ Շահնշահ III-ը, 1358 թվականին գանգատվում էր, թե Մեկիք Աշրաֆը (1344—1357) խլել էր իրենից Բջնի քաղաքը և «զիր ճորտերին էսիր կացուցեր», որից հետո «Հաջի բէկ... զքաղաքս ի հիմանց քակեց և շատ յանւանի մարդ ի սուր քաշեց և զեկեղեցիքս տապալեց և զերկիրս ի շորս դիաց անբնակ արար և զքրիստոնէք անխնայ կոտորեաց»³։ Շահնշահն ավելացնում է, որ իր հեծելագունը վերգրավել է Բջնու բերդը և ինքը վերականգնում է տուժածների նախկին իրավունքները։ Այս տեղի ունեցավ մեկիք Աշրաֆի չարաչար պարտության տարում։ Հովհաննես գրիշը նշում է՝ «Ի յայսմ ամի յորում էր թիւն Հայոց Պէ, յորժամ զչար իշխանն և զաւերումն աշխարհաց, զարբանեակն սատանայի, որոյ անունն Աշրաւ կոչիւր, ի խնամոցն աստուծոյ եկն թագաւորն հիւսսային (Ոսկի Հորդայի խանի մասին է խոսքը), որոյ անուն Զանիբէկ կոչիւր, և եբարձ զկարապետ Նեոինն ի կենաց, և եղև դադարումն շարեաց նորա»⁴։

Հայ ժամանակակիցները ամենադառն հիշողություններ են պահել մեկիք Աշրաֆի բռնատիրության մասին։ Շուրջ մի դար նրա տիրակալությունից հետո, նշելով Կարա-կոյունլու Սկանդարի դաժանությունները, հայ գրիչները հատկանշում էին Սկանդարին «երկրորդ Աշրաֆ» անունով և այդ, չնայած, որ Աշրաֆի և Սկանդարի

¹ «ԺԴ դարի հայերեն ձեռ. հիշատակարաններ», էջ 441։

² Б. Г. Греков и А. Ю. Якубовский, *История исламизма*, էջ 264։

³ Վիմ. տարեգր., էջ 169։ Հմմտ. Ս մ բ ա տ յ ա ն, «Տեղեկագիր Գեղարքունի ծովադարձ դավառի», էջ 320 և հետ.։ Վրացական աղբյուրների համաձայն Բջնի քաղաքի ավերումը տեղի պիտի ունեցած լինի 1346—1348 թվականների արանքում (տե՛ս Бердзенишвили и др., «История Грузии», I, стр. 290.

⁴ «ԺԴ դարի հայ. ձեռ. հիշ.», էջ 433։ Ըստ այս գրչի, Մեկիք Աշրաֆի պարտությունը եղավ հայոց Պէ, այսինքն՝ մ. թ. 1358 թվականին։ Սակայն ուրիշ մի գրիչ նույն դեպքը նկարագրում էր արդեն ՊԶ, այսինքն՝ մ. թ. 1357 թվականին։ «Ո՛վ եղարարք,— գրում էր նա այդ տարում,— յայսմ ամի յորժամ զսուրբ աւետարանս գրէի, եղև զալուստ զանին յարեւից և ըմբռնումն Աշրաֆին...» (նույն տեղում, էջ 425)։ Նույն այս թվականի տակ է նշում զեպքը նաև իրանական պատմագիր Շեյխ-Ուվեյսը (В. Г. Тизенгаузен, *История* տեղում, II, էջ 103)։

արանքում հայ ժողովուրդը տեսել էր Թամուրի և Կարա-Յուսուֆի բերած սարսամիները¹։

Ալիանների տիրապետության հոգեվարքի ժամանակաշրջանում ֆեոդալական հակամարտ մարզերի ներսում արծաթծվում էին քաղաքային կամ գյուղացիական-ազանդավորական ապստամբություններ, որոնք հաճախ դրսևորում էին հակաֆեոդալական շեշտված տենդենցներ։ Այսպես՝ իրանական սարբեգարների («գլխապարտների») շարժումը խորասանում (1337—1381) և քերմանում (1379 թ.), սելյուկների շարժումը Մազանդարանում և Գիլանում (XIV դարի 50—70-ական թթ.) և Շիրվանի ապստամբությունը (1382 թ.)։ Արձադանքն² ևն արդյոք XIV դարի այս շարժումներին Հայաստանի գյուղացիները։ Որևէ փաստ այս մասին հայտնի չէ տակավին։

* * *

Այս վիճակի մեջ էին Առաջավոր Ասիան և Անդրկովկասը, երբ նրանք XIV դարի վերջերին ավար դարձան Լանկ-Թամուրի թուրք-մոնղոլական չարաղետ նվաճողներին։

Ասում են Թամուրը խիստ նեղ էր համարում աշխարհը երկուսի թագավորության համար։ Սակայն մեն-մենակ տիրելու համար ևս պետք է որ ընդլայնվեն ու հարթվեն վայրագ դեռսանքների նրա ուղիները։ Նրա բանակներն ավերում էին իրենց ճանապարհին ընկած քաղաքներն ու բերդերը, յապարանքներն ու եկեղեցիները, խող-խողում մարդկանց կամ, ինչպես ասում էր ականատեսը, «չոլ» անում երկիրը «ի յանցանելն երթևեկին»²։ Նվաճողների նժույգները դժիում էին ավերված բնակավայրերի մոխիրն ու փոշին, ճանապարհ բացելով թաթար շորքոտանիների առաջ։ Թամուրը սարսամի էր տարածում ամենուրեք՝ նվաճված ու նվաճվելիք երկրների դիմադրությունը կանխելու կամ ճնշելու համար։

Դաշտավայրերի հայ գյուղացիությունը՝ երեսի վրա ձգած տուն ու տեղ, ապավինում էր երկրի լեռնային գոտիներին։ «Այնց չար էր ժամանակս, — նշում էր վանեցի մի գրիչ, — որ ի շորս տարին բռին գրեցի, զամէն փախստական կացինք ի կատարս լեռանց՝ քաղցած և պանդուխտ, և ամենեքեան մեռեալ էինք կենդանալին ի յահէ

¹ Տե՛ս «Ժն դարի հայերեն ձևադրերի հիշատակարաններ», Ա. էջ 335 և 465։

² Նույն տեղում, էջ 275։

Թամուրին: Այլ, ո՞վ կարէ դայն շարութիւնն պատմել և կամ դրել...»¹:

«Ի նեղ և ի դառն և ի յանձկացեալ ժամանակիս,— կարդում ենք Շրվանա երկրի Մատրասա դյուզում գրված մի հիշատակարանում,— զի հէնք և երկեղ և սասանումն և դողումն թշուառականին և նեւին կարապետին՝ Թամուրին, որ թարքմանի դա մուր, զի ուր և հասանէ մթնատեսակ և մրրատեսակ առնէ, զոմն կողոպտելով, զոմն շարշարելով, զոմն սպանելով, զոմն գելելով, զհայր ի յորդույ բաժանելով և զորդի ի հօրէ և այլն: Եւ ոմանք մազապուրծ լինելով ի յայրս և ի ծերս և յամրոցս և ի դղեակս, և ոչ լինէին ազատեալք, զի ոմանք ի սովոյ մեռանէին և այլք ի տօթոյ և ի ծաւաւոյ, կէսք ի յահէ և յերկիւղէ զինքեանս քարավէժ առնէին, և այլ բազում շարիս...»²:

Այս բոլորից հետո, մեղ շի վարմացնում, երբ Թամուրի ժամանակ ապրած Զուլայեցի Մատթեոս վարդապետը, Որոտնեցու և Տաթևացու գիտնական աշակերտը, մեկնաբանելով «աւերակ» տերմինի նշանակութիւնը, գրում էր. «Զի՞նչ է աւերակն... Անկարգ շէնն, որ ոչ ունի ձեռնաւոր և տանուտէր՝ աւէր կոչեմք որպէս խաշնցիքն: Աւեր կոչեմք, թէ իցէ ձեռնաւոր և տանուտէր և ոչ սերմանել աշունն և դարունն... Աւեր կոչեմք յորժամ փախեալ լինին շէնացիքն և տեղիքն դատարկ... Կատարեալ աւերն յորժամ գեղն բոլոր ջնջի մահումք կամ սրով և զի այլոցն դոյ հնար շինութեան, բայց յետնոյս ոչ...»³: Ինչ խոսք, որ իր ներկայակի գույները հեղինակն առնում էր Թամուրի և Թամուրյանների դորժած ավերածութիւնների տեսարաններից:

Երկրի ավերման ու ամայացման պատճառը միայն պատերազմական դործողութիւններն ու ավարառութիւնները չէին, այլ և այն, որ հայաբնակ դաշտավայրերի երկրագործութիւնը նահանջում էր եկվորների խաշնարածութեան առաջ: Թաթարներն ավերում էին մանավանդ ինտենսիվ հողամշակման նախապայմաններից մեկը՝ դաշտային Հայաստանի ոռոգման սխտեմը: Այս կապակցութեամբ տեղին է հիշել արեւելյան երկրների մասին Ֆր. Էնգելսի արած գիտողութիւնը. «Ավերիչ մի պատերազմ ընդունակ էր մի քանի դարով անմարդաբնակ անել երկիրը և բնաջնջել նրա ամբողջ քաղաքակրթութիւնը»⁴:

¹ Տե՛ս «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա. էջ 587:

² Նույն տեղում, էջ 31:

³ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 1403, Թ. 124—125:

⁴ К. Маркс и Фр. Энгельс, Сочинения, IX, стр. 348.

Թամուրի արշավանքները կատաղի փորձեր էին՝ վերականգնելու Չինգիզ-խանի տիրապետության սահմանները, որոնք խախտվել էին՝ հանդիպելով մի կողմից մոնղոլական ուլուսների՝ Միշին-Ասիայում իշխող Չաղաթայանների, Իրանում իշխող Հուլաղյանների և Ոսկե Հորդայում տիրող Ջուլչանների հակամարտության, մյուս կողմից հետզհետե աճող այն դիմադրության, որ լինում էին սրանց հպատակ ժողովուրդների կողմից (հիշենք վերը նշված մասսայական գյուղացիական շարժումները կամ ճակատագրական այն պարտությունը, որ կրեցին մոնղոլ-թաթարները ուլսներից Կուլիկովյան դաշտում)։ «Չոլ» դարձնելով Հայաստանի ու Անդրկովկասի քաղաքներն ու գյուղերը, Թամուրը միաժամանակ նպատակ ուներ ավերել Ոսկե Հորդայի միջով անցնող առևտրի համաշխարհային ուղին և վերականգնել Առաջավոր Ասիայի վրայով Միջին Ասիա և Չինաստան տանող այն ճանապարհը, որ բանակ էր մոնղոլական արշավանքներից առաջ։

Վիթխարի զավթումներով կաղ բռնակալը մի պահ վերամիավորեց Չինգիզի պառակտված աշխարհապետությունը։ Բայց «զավթումին ամենուրեք և շատ շուտ վերջ է դալիս, և երբ այլևս ոչինչ չի մնում զավթելու՝ հարկ է արտադրել»¹։ Տեապեա իշխելու համար բավական չէր, հիրավի, արյուն ոթել, այլև առինքնել երկիրը աշխատանքի ուժով, բնակեցնել ու մշակել այն։ Սակայն Թամուրի և Թամուրյանների մշակութային հոգսերը Սամարղանդի և Հերաթի ջերմոցներից հեռուն չէին անցնում։ Արևմուտք ընկած իրենց տիրապետությունների մեջ նրանք լավագույն դեպքում բանեցնում և կեդեքում էին հպատակներին, որոնց նրանք կամենում էին դարձնել հարկատուների անխոս ու հլու զանգված։ Ժամանակակից աղբյուրները տրանջում էին, թե իշխանները կաշառք առնելով, օժանդակում են կշիռ թյուրողներին, արծաթը՝ պղնձի և դինին՝ ջրի հետ խառնողներին։ Այս պատճառով XV դարում ասլրած Հովհաննես Կոլոտիկը գանդատվում էր, թե «լինի զրկումն աղքատաց և կոխ և կործանումն քաղաքաց և աթոռաց»²։ Իսկ մասսայական ավերածության ու կործանման գործիք էին հանդիսանում ոչ թե իշխողներն անմիջապես, այլ նրանց հրամաններով շարժվող բանակները։

Թամուրյան բանակների ավերիչ դերի ուշագրավ մի օրինակ է տալիս սպանիացի ուղեգիր Կլավիխոն։

¹ „Архив Маркса и Энгельса“, I, стр. 248.

² Հայկական ՍՍՌ Մատենագրարն, ձեռ. № 1230, Բ. 16ա։

Անցնելով Արաքսի հովտով, ուր արածում էին Թամուրի թռուռն, Իրանի փոխարքա Օմարի խաշները և վրանների տակ ապրում նրա խաշնարածները, Կլավիխոն գրում էր. «Այս հովիտների միջից անցնում է մեծ գետ: Մեր ճանապարհն այս այգեշատ գյուղերից տեղից չորս ամբողջ օր և այս ժամանակի վերջավորության մենք մտանք մեծ դաշտերի մեջ: Այստեղ բնակիչները հաստատուն են և բազմաթիվ, այստեղ առատ հունձք կա բրինձի և սպիտակ ու սև ոսպի և բոլոր շրջակա նահանգները այստեղից են ստանում իրենց բրինձը: Յորեն կամ դարի շի աճում այստեղ, բայց բրինձն այնքան առատ է, որ իրենց ձիերը կերակրում են նրանով»¹:

Իր այս ճանապարհորդությունը Կլավիխոն կատարում էր XV դարի սկզբին՝ հավանորեն անցնելով Ղարադաղից Մեղրի և ապա մտնելով Անդրկովկասի բրնձաշատ վայրերը, Զանգեզանից՝ Բարդուշատ:

Թամուրը և նրա ժառանգները ճնշում ու հալածում էին ոչ միայն նվաճող երկրների ժողովրդական մասսաներին, այլև նրանց տրադիցիոն իշխանատերերին՝ տեղական ֆեոդալներին: Գր. Խլաթեցին գրում է.

Իշխանք բազում ի տանց ելին
 և ի յնչից պարապեցին,
 Յերիվարացն զբրկէին
 և հետիոտս տանէին...
 Պատիւ չը կայր պատուականին,
 և ոչ նըշան ունեորին...
 Չը կայր ոչ ձի ձիաւորին,
 և ոչ սըլէխ հետեակին»²:

Ինչպես էլ խանների անկմանն ուղեկցած կամ դրան հաջորդած միջֆեոդալական տեական պատերազմների ընթացքում, այնպես էլ մանավանդ Թամուրի ժամանակ, հայ աղնվականության մեծ մասը շարունակում էր զրկվել իշխանությունից ու գույքից: Չկա ավելի եղկելի բան, գրում էր XV դարի սկզբին ապրած հայ մի հեղինակ, քան «վարդապետ որ ոչ բնաւ կարդալ գիտէ և պարոն»³, որ ոչ ջրբեր չունի»³: Ըստ երևույթին Թամուրի արշավանքներից հետո խիստ բազմացել էին այս կարգի վարդապետներն ու պարոնները: Իր քարոզներից մեկում այս շրջանում ապրած Մատթեոս վարդա-

¹ Հ. Հակոբյան, «Ուղեգրություններ», էջ 127:

² «ԺՆ դարի հայերեն ձեռագրաց հիշատակարաններ», Ա. 276:

³ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 1403, էջ 309:

պետն ասում էր թե՛ հասարակ աղքատներից առավել արժանի են ողորմության այնպիսիները, «որք յառաջագոյն մեծատունք են եղեալ և ի պատահման ինչ անկեալ են յաղքատութիւն, դորժել ոչ կարեն և մուրալ ամաչին»¹։ Թովմա Մեծփինցուց տեղեկանում ենք, որ Միրանշահի ժամանակ բռնությամբ ուրացության հարկադրվեցին Սյունյաց հայ իշխանները, «որք իբրեւ զճիւղ մի ողկուղաց էին մնացեալ ի մէջ ազգիս»։ Որոտնա բերդի տեր Բուրթելը, նրա եղբայր Սմբատը, Նղեղիսի Տարսայիճ իշխանը՝ Գորգանի որդին, Արարատյան դաշտում գտնված Աղցք գյուղի Աղիտան տանուտերը, Սուրդաթմիշը, Մակուի բերդի միաբանողական տերը և այլն²։

Միայն քրիստոնյա բնակչության վրա չէ, որ տարածվում էին թամուրյան հրոսդամները։ Նվաճող բանակները ոտի տակ էին տալիս նաև հավատակից իսլամներին՝

Այս ոչ միայն քրիստոնէին

Այլ ի տաճիկ ազգաց բնաւին

Զի հասարակ էր նեղութիւն

Պարսից ազգին, Հայ ու Բուրթին,

գրում էր Գր. Խլաթեցին³։ Հայտնի է հիրավի, որ մոնղոլների և թաթարների արշավանքները ավերիչ եղան ոչ միայն Հայաստանի ու Վրաստանի, այլև Իրանի ու Ադրբեջանի համար։ Թամուրի հասցրած չարիքների մասին 1387 թ. հայ գրիչներից մեկը հաղորդում էր թե՛ «եկեալ ի տունս հայոց, քանդեալ և դերեալ զամենեսեան, և սրախողխող արարեալ անողորմ զհայ և զտաճիկ՝ զորս և զտաւ»⁴։ Թամուրի այս ընթացքն ուներ հասկանալի պատճառ։ Նրա բանակները հանդիպում էին տեղական ժողովուրդների—իրանցիների, ադրբեջանցիների, հայերի և վրացիների բոլոն դիմադրության։ Նշանակալից է մասնավորապես այն դիմադրությունը, որ ցույց էին տալիս հայաբնակ բերդաքաղաքներն ու ամրությունները, օրինակ՝ Սյունյաց մայրաքաղաքի և Սուրմարիի դիմադրությունը Թոխթամիշին (Կլավիխո), Մակուի և Սասունի, Վանի և Նոնջակի, Երևանի, Բջնիի և Շահապոնքի դիմադրությունը Լանկ Թամուրին։ Աղթամարի գրիչներից մեկը 1389 թվականին լրացնում է բերդապաշարման այդ պատկերը. «Նւ թէ ոք ընդդիմանայր նոցա անառիկ դղեկաւ,— գրում է նա,— վաղվաղակի անդր ժամանէին իբրեւ զբաղ-

¹ Հայկական ՍՍՏ Մատենադարան, ձեռ. № 6607, էջ 400ա։

² Բ. Մեծփինցի, էջ 67 և հետ., և 73։

³ «ԺՆ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա. էջ 277։

⁴ «ԺԴ դարի հայերեն ձեռ. հիշատակարաններ», էջ 569։

մութիւն մարախոյ, բոլորէին, ճշէին, գոշէին, ոռնային, բառաշէին, հաջէին, հառաշէին, խխնջէին, որոտային, զգհալսն դմղըմէին, զնաղարայսն հարկանէին, զչարխն լարէին, զնետսն տեղային... ուրմարաքարսն հոլովէին, զբլգիհոնն ձգէին... փակէին, քանդէին, քարայատակէին, փորէին, փոս հատանէին, կուփէին, կռանէին, զամաց հաղարաց շինուածս՝ միաւրեա անհետ կորուսանէին»¹:

Անշուշտ հայ և աղբբեջանական մասսաները մեծ բաժին ունենին 14 տարի տևած այն պայքարի մեջ, որ ցույց էին տալիս թամուրին Զեկայիրյանների ձեռքում գտնված բերդաքաղաքները և, մանավանդ, նրան դիմադրող Երնջակի բերդը, որը 1386—1399 թթ. ընթացքում դիմացավ պաշարողների դրոհին²: Շահապոնքի մարտոցում կամավոր արդելափակված՝ Գրիգոր Տաթևացին — ժամանակի հայ մեծ գիտնականը — համեմատում էր սուսերամերկ պաշարողների աղմկալից դրոհները, հանկարծահաս հեղեղի հետ³: Պատմում են Կողբի «յոյժ զօրեղ զօրական, ողորմած և աղքատասէր» տանուտէր Մարտիրոսի մասին, որն ապավինելով Թակալթու (= Բարդղղյան) լեռան՝ «յոյժ արի և քաջ մանկամբք գեղջն ապրեցոյց զամենայն հաւատացեալսն մեծաւ սլատերազմաւ և սրտապինդ զօրութեամբ»⁴: Գրավելով Սուրմարիի ամրությունը՝ Թամուրի հրոսակախմբերը գերում են բերդաքաղաքի և շրջակա գյուղերի բնակիչներին⁵: Սղբակեցի Պետրոս կրոնավորը Անի ամրոցի մասին հիշատակագրում է՝ «զանառիկ ամրոց Անին առին, և զայն որ խնայեցին, յետո հարկապահանջութեամբ արարին իբր զկողոպուտ»⁶:

Երևանի մասին տեղեկանում ենք.

Եւ յԵրևան մեծ աւանին

Արս հինգ հարեւր կոտորեցին⁷:

Առնելով պաշարված Բջնին՝ Թամուրի զինվորները բնակիչներին հարկադրում էին կրոնադրժության: Մերժողներին սրախողխող էին անում, ցից հանում, գլխովայր կախում ծառից կամ փայտից⁸:

¹ «ԺԳ. դարի հայերեն ձեռ. հիշատակարաններ», էջ 578:

² Երնջակի բերդի մասին տե՛ս V. Mi n o r s k y, „Transcaucasica“. Paris, 1930, էջ 94 և հետ.:

³ Դ. Հ ո Վ ս ե փ յ ա ն, «Խաղրակյանք կամ Պառչյանք», III, էջ 10:

⁴ Թ. Մ ե ծ ո փ Լ ց ի, էջ 17 և հետ.:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ «ԺԳ. դարի հայերեն ձեռ. հիշատակարաններ», էջ 621:

⁷ Նույն տեղում, էջ 276:

⁸ Հայոց նոր վկաներ, էջ 136:

Մեծ դատանություններ դործեցին Թամուրի ղորքերը մանավանդ Վանն առնելուց հետո: Հայերից և տեղացի մյուս դիմադրողներից շատերին կոտորեցին և շուրջ հինգ հազար մարդ քարավեժ արեցին¹:

Որչափ քաղաքներն ու բերդերն էին դիմադրության կայաններ հանդիսացել Թամուրին՝ առաջին հերթին պիտի զոհ դառնային նրա սրին դրանց բնակիչները: Հասկանալի է դառնում, թե ինչու արշավանքներից անմիջապես հետո Հայաստանն այցելած բավարացի Շիլտբերգերը ստացել էր այն տպավորությունը, թե հայերը բնակվում են սոսկ գյուղավայրերում, և որ քաղաքներում բնակվողները միայն «անօրեններն» են:

1394 թվականին գրված մի ձեռագրի լուսանցքներում կան հայերի և ադրբեջանցիների՝ Թամուրի դեմ մղած պայքարի շրջանին վերաբերող տողերը. «Վա՛յ և եղո՛ւկ է զմեզ՝ զի խապարս դառն է և սարսուելի, որ ասեն թէ չաղաթէն երեկ, ոչ բարով»². կամ՝ «Ավա՛խ անտանելի դառնութեանս ղոր... եկն չաղաթէն ի Թավրէզ...»³: Հաջորդ տողերը փոխադրում են մեզ պաշարված մի բերդաքաղաք, որի բնակիչները, հայ և ադրբեջանցի, կողք-կողքի դիմադրում են նույն այդ «չաղաթաներին»: «Այսօր ի դուրս ելան մեր հայերս և բերդի թուրքերն և Ժ (10) չաղաթա սպանին, և է. (7) մարդ բռնեցին և բազում աւար առին»⁴:

Ձեռագրի այս նշումները վկայում են, ըստ երևույթին, հայ և ադրբեջանական մասսաների կողմից «չաղաթա» նվաճողներին ցույց տրված դիմադրության մասին:

Նման դիմադրությունները հազվագեպ չէին նաև Թամուրին հաջորդած իշխողների օրոք: Թվում է թե Հայաստանի բերդաքաղաքները պաշարող «չաղաթաների» դիտակետից էր նայում ուղրեկական մեծ բանաստեղծ Ալիշեր Նավոյին, երբ «Ֆահրադ և Շիրին» պոեմում գրում էր թե՛ «Հայկական բերդում գիշեր-ցերեկ ահադանդի թմրուկ էին դարկում և պահակների աղաղակը չէր դադարում ողջ գիշերը: Ոչ ոք աչք չէր գոցում. ջահերը լուսավորում էին պարսպի պատերը, որոնք ասես թե վառված կրակարան լինեին: Տասերորդ օրը պաշարման մեջ էր ժողովուրդը և մի վայրկյան իսկ չէր բացվում բերդի դարպասը»:

¹ Հայոց նոր վկաներ, էջ 222:

² Հայկական ՄՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 2189, էջ 84բ և 85ա:

³ Նույն տեղում, էջ 165 և 166ա:

⁴ Նույն տեղում, էջ 319բ և 320ա:

Հայ և ադրբեջանական մասսաների համերաշխ և տեական այս պայքարն անհնարին կլինե՞ր, եթե չլինեին աշխատավոր մասսաներին միավորող, նրանց պայքարը ղեկավարող օրգաններ: Դժբախտաբար պատմական աղբյուրները ուղղակի ցուցմունքներ չեն պահել պայքարը ղեկավարող այդ կազմակերպությունների մասին: Կարելի է ենթադրել միայն, որ նման դեր կարող էին ստանձնած լինել մասամբ հենց քաղաքային համաքաղաքայինները: Համաքաղաքայինների գոյության մասին ուղղակի ակնարկություն ենք գրտնում «Գործք առաքելոց»-ի Մատթեոս Ջուղայեցու մեկնության դրժում: Թվելով Միջնադարյան Հայաստանում եղած հասարակական «կարգավորությունները» (իմա՝ հասարակական միավորությունները կամ կազմակերպությունները), այդ հեղինակը գրում էր. «Բաղմաթիւ են կարգաւորութիւնք, մինն մարմնաւոր և մինն հոգեւոր: Արդ մարմնաւոր կարգաւորութիւն են Ե (5): Նախ՝ այր և կին: Երկու՝ տանուտէրն և ընտանիքն: Երեք՝ վերակացուք քաղաքին և արուեստաւորք: Բազաւորք և զօրք իւր: Հինգերորդ՝ ճանապարհորդք և ընկերք իւր: Իսկ հոգեւորն նույնպէս Ե (5): Նախ կարգ. քահանայութեան, ի կաթողիկոսէն մինչև ի դոնաբացն: Երկրորդ՝ ի վանաց հայրապետէն մինչև ի տաւալած: Երրորդ կարգաւորութիւն՝ քահանայք և ժողովուրդք: Չորրորդ կարգաւորութիւն՝ կուսանաց մինչև յապաշխարողսն: Հինգերորդ՝ վարդապետ առ աշակերտսն»¹:

Համաքաղաքական կազմակերպությունների գոյության մասին է վկայում քաղաքի արհեստավորների հետ կապված «վերակացուների» առկայությունը: XVI դարի սկզբներին կազմված հայերենի ստուգարանական մի բառարանում «արհեստաւորաց գլուխը» նըշվում է «կողպետ» տերմինով²:

Իրենց ենթակա արհեստավորների նկատմամբ վերակացունքը նույն դերն էին կատարում, ինչ գյուղի տանուտերերը իրենց ենթակա գյուղականների նկատմամբ³: Պիտի կարծել, որ քաղաքի պաշտպանության ժամանակ արհեստավորական ամեն մի «կարգաւորութիւն» հանգիստանում էր նաև մարտական միավոր: Հայտնի է, օրինակ, որ քաղաքային աշխարհազորի դեպքերում Թբիլիսիի հայ

¹ Տե՛ս Հայկական ՍՍԽ Մատենագարան, ձև. № 1403, էջ 222 և հետ.:

² Հայկական ՍՍԽ Մատենագարան ձև. № 3913, թ. 126ր.: Ի դեպ Նոր Նախիջևանում պահվել է «Կողպետայան» ազգանունը:

³ Հմմտ. Մատթեոս վարդապետի «Մի զոգանա» քարոզը, ձև. № 6287, թ. 94ա. և ձև. № 2157, թ. 196ր.:

համքարությունները կազմում էին հատուկ շոկատներ: Իրենց դրոշակներով այդ համքարությունները մասնակցում էին ոչ միայն քաղաքային խաղաղ երթերին, այլև ռազմական աղբյուրներին¹:

Սակայն համքարություններից զատ, կային նաև այլ կազմակերպություններ, որոնք մասնակցում էին քաղաքների մարտական ելույթներին: Իր «Մեկնութիւն Յոբայ» աշխատության մեջ XIII դարի առաջին կեսում ասորած Հովհաննէս Վանականը «ըստ աշխարհի եղբայրութեան» տեսակները թվարկելով՝ տարբերում է յորանց «նախ լեզուաւ, երկրորդ՝ քաղաքաւ, երրորդ՝ ուսմամբ, չորրորդ՝ արուեստիւ»²: Վանականի որոշումով ըստ արհեստի «եղբայրութիւն» կոչվածը այնպիսի մի միութիւն էր, որ պրոֆեսիոնալ ընդհանրութիւնից զատ հանդես էր բերում նաև քաղաքական-մարտական ընդհանրութիւն: Վերջերս հրապարակվեց բանասեր Լ. Խաչիկյանի կարեոր հաղորդումը 1280 թվականին Նրզնկայում կազմակերպվող «եղբայրութեան» մասին, որ հիմք է տալիս ենթադրելու, թե նման կազմակերպություններ գոյութիւն են ունեցել Հայաստանի ատևտրա-արհեստագործական մի շարք քաղաքներում: Սրանք միավորում էին քաղաքի արհեստավորական և առևտրական շերտերին, կազմակերպում նրանց պայքարը բռնավորների դեմ, օգնում տընտեսապէս քայքայված ընկերոջը, զորավիգ լինում միմյանց բոլոր մյուս բնագավառներում³: Պիտի, հիրավի, կարծել, որ այդ կազմակերպությունները հիմնականում միավորում էին քաղաքների արհեստագործ եւրտասարդներին և իրենց ղեկավար տասնապետներով ու «մանկտավադներով» նշանակութիւն էին ստանում որպէս ղինված ուժ: Միջնադարյան հայերենում «մանուկ» բառն ունի նաև «կտրիճ», «քաջ» բառերի նշանակութիւնը: Ֆրիկը գրում էր՝

Ով որ ցանկայ այս բանիս,
Թող կրողոյ ղինքըն պատրաստէ,
Հանցեղ պատերաղմ ունի
Դժարիւ է այն՝ թէ պոսէ:
Յերակ զըրեհած կենայ՝

¹ А. Г. Пирцхалайшвили. «К истории выступления тбилисских амкаров в 1865 г. „Ист. записки“, № 1940, т. 211 և հետ. Հմմտ. նաև Գ. Պառչանի «Շահեն» վեպը:

² Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի ձեռ. № 5782, Թ. 153ա:

³ Հայկական ՍՍՌ Գիտ. ակադ. «Տեղեկագիր», 1951, № 12, էջ 80:

Մաղաւարդ ի վայր չի դրնէ,
 Շորժամ մանկութիւն ցուցնէ,
 Ի զանէն պարզեւր դըտանէ՛ն:

Մանկտաւաղը երիտասարդների պետն էր: Մանկտաւաղ տեր-
 մինը նույնն է հավանորեն, որ հետագայում էրզրումի դարբինների
 համքարութեան կանոնադրութեան մեջ պահւել է «իկիտբաշի» տեր-
 մինի ձևով²: Երիտասարդների զինված ուժը, որքան կարելի է եզ-
 րակացնել Ուսայեցու բերած օրինակից³, անհրաժեշտ էր քարա-
 վանային երթևեկութեան ժամանակ ամեն տեսակի հարձակումներից
 առևտրականներին պաշտպանելու համար: Բայց պիտի կարծել, որ
 երիտասարդական այդ կազմակերպւթյունն ուներ ավելի ընդար-
 ձակ ֆունկցիաներ: Խաչիկյանի ենթադրութեամբ «մանկտաւաղի
 զկիտաւորութեամբ կտրիճները հարձակւում էին իրենց թշնամիների
 վրա, հալածում էին իրենց հարստահարողներին, բռնակալ ֆեոդալ-
 ներին, իսկ հաճախ նաև, որպես քաղաքի իսկական հայրենասեր-
 ներ, կրճերով պաշտպանում էին այն օտար նվաճողների հարձակում-
 ներից»⁴: Ճիշտ է մատնանշված նաև այն նմանութիւնը, որ գոյու-
 թյուն ունի երզնկայի «եղբայրութիւն» և միաժամանակյա փոքր-
 ասիական «ախի» կոչված «եղբայրութիւնների» միջև, որոնց ան-
 դամակցում էին նաև քրիստոնյա աշխատավորները: 1462 թվականին
 Կոտուց անապատում դրված մի հիշատակարանում հիշված է ստա-
 ցողի մեծ պապ «ախի Կարապետը»⁵: XIV—XVI դարերում «Ախին» և
 XVI—XVII դարերում «Ախիջանը» հանդիպում ենք նաև որպես անձ-
 նանուններ⁶: Փաստեր են սրանք, որոնք մատնանշում են երիտա-
 սարդների համքարական ու մարտական կազմակերպւթյունների
 ժողովրդականութիւնը հայերի մեջ:

Նորագույն հետազոտութիւնների համաձայն փոքր-ասիական
 «ախի» եղբայրութիւնները և երիտասարդական «ֆուտուվաթ»
 կոչված կազմակերպւթյունները XI—XIV դարերում տարածված
 են եղել Միջին Ասիայում և Իրանում, ուր նրանք նույնպես կապված
 են եղել համքարական միութիւնների հետ. մասնավորապես փոքր-
 ասիական «ախի» կազմակերպւթյունները XIII դարի ընթացքում

¹ Յ Ր Ի Կ, Գ Ր Վ ա ն, ԺԹ, 20—23:

² С. Егн а з а р о в, Городские цехи. Казань, 1891, էջ 364:

³ Տե՛ս Ուսայեցի, նույն տեղում, էջ 226:

⁴ Հայկական ՍՍՌ Գիտ. ակադ. «Տեղեկագիր», 1951, № 12, էջ 80:

⁵ Նույն տեղում, էջ 78:

⁶ Տե՛ս «Հայոց անձնանունների բառարան», էջ 86 և հետ.:

սկիզբ են առել հենց միջին-ասիական եղբայրություններից¹։ Ըստ կանոնադրության «ախի» կազմակերպությանը անդամագրվողների համար պարտադիր էր համարվում «Գոնակալների նկատմամբ տա-
ծելիք ատելությունը»²։

Ուշագրավ են նաև XVII—XVIII դարերում Լեհաստանի գաղ-
թալայրերի հայ «կտրիճների» կազմակերպությունները — «եղբայ-
րությունները», որոնք կազմակերպվում էին քաղաքային պատանինե-
րին, հոգ տանում նրանց դաստիարակության մասին և իրենց
առաջադրած պահանջներով՝ երբեմն հանդես գալիս նույնիսկ քա-
ղաքային վարչությունների մեջ բաղաժ մեծատունների դեմ։ Խնչ-
պես ենթադրում է գրականագետ Ա. Կարինյանը, «կտրիճների» այդ
կազմակերպությունները պիտի եղած լինեն արևմտանվորական
«վարպետացուների» միությունների պես կազմակերպություններ³։
Ակներև է, սակայն, որ լեհահայ «կտրիճների» այդ կազմակերպու-
թյունները հաջորդաբար գալիս էին նախորդ դարերի ընթացքում
հայկական բնաշխարհում կազմավորված երիտասարդական «եղ-
բայրություններից» ու «ախիներից»։

Բացարկված չէ, անշուշտ, որ քաղքենի երիտասարդներից կամ
համքարներից զատ մարտական նպատակների ծառայող նման
կազմակերպությունների մեջ Հայաստանում միավորվում էին նաև
գյուղացի երիտասարդները։ Կարծես հենց գյուղական երիտասարդ-
ներից կազմակերպված մարտական նման մի ջոկատի մասին է
խոսքը Թովմա Մեծուիեցուց մեր քաղած այն վկայության մեջ, ուր
պատմվում է Կողբ գյուղի տանուտեր Մարտիրոսի ղեկավարությամբ
գյուղական «յոյժ արի և քաջ մանկամբք» Թամուրի հրոսախմբերին
ցույց տրված հերոսական դիմադրության մասին։

Հայաստանի գյուղացի և քաղաքացի մասսաների ընթացքից
ընդհանուր առմամբ տարբեր էր այն վարքագիծը, որ Թամուրի հան-
դեպ հանդես բերին քաղաքականապես և ռազմապես նվաղած հայ
ֆեոդալները։ Թամուրի ներխուժմանը սրանք նույնիսկ չփորձեցին
դիմադրել զենքի ուժով։ Ֆեոդալներից շատերը հպատակություն
հայտնեցին բռնակալին, և իսլամ ընդունելու դնով կարողացան

¹ Вл. Гордлевский. *Начало толкунства*, էջ 106։

² А. К. Боровков, К истории братства «ахи» в Средней Азии. См. Академику В. А. Гордлевскому к его 75-летию. Сборник статей, М., 1953, стр. 87—89.

³ Ա. Կարինյան, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմու-
թյունից, էջ 59, 70 և հետ., 85 և հետ. և 94։

պահել իրենց տիրույթները: Ճիշտ է, կրոնափոխությունը շատ անգամ տեղի էր ունենում երեսանց և իսլամացած ֆեոդալներից շատերը հետագայում վերադարձան հին կրոնին: Սակայն այդ մի երեւոյթ էր, որ տալիս էր վատ նախօրինակներ և, վերջին հաշիւով, նպաստում ֆեոդալների էթնիկական այն դիմահեղմանը, որի մասին խոսել ենք արդեն: Սրան զուգընթաց տեղի էր ունենում նույնիսկ նրանց սոցիալական դիմահեղումը: Հարկաւ, Թամուրի ժամանակ չէ, որ սկիզբ էր առել հայ ֆեոդալական տների քայքայումը և կամ սկսվել նրանց սոցիալական դիմահեղումը: Այդ մի պրոցես է, որ դալիս էր տակաւին հուլներին և սելջուկների ժամանակներից, երբ հայ նախարարական տների մեծ մասի ժառանգական իշխանությունը փոխարինվեց հուլն և սելջուկ նշանակովի կառավարիչների ու ավարառուների (իկտադաբների) տիրապետութեամբ: Բայց մեծ ծավալ ստացաւ այդ պրոցեսը, ինչպես տեսանք, Թաթարների և սրանց հաջորդած Թամուրի ժամանակ, զրկելով հայ ֆեոդալներին ոչ միայն իշխանութիւնից, այլև կալվածներից:

Այսպես, Որոտնա բերդի գրաւման մասին Հակոբ գրիշը 1386 թվականին հաղորդում է. «Որ եկին և առին զբերդն Որոտան, և հայրենազուրկ արարին զպարոն Սմայատն, որդի Նանիկին: Եւ կամէին ձերբակալ առնել զսուրբ բաբունիս մեր (իշխանական ծագում ունեցող Հովհան Որոտնեցուն, Ա. Հ.) վասն հայրենեացն ժառանգութեան»¹:

Իհարկէ միայն տեղական ֆեոդալները չէ, որ կրոնադարձ էին լինում կամ ենթարկվում դիմահեղման: Այս մի երեւոյթ էր, որի քայքայիչ ազդեցութիւնը ընդգրկում էր հայ բնակչության տարբեր խավեր: Թե որքան տարածված երեւոյթ էր դա, պիտի եզրակացնել նրանից, որ Լանկ-Թամուրին ժամանակակից Մատթեոս Զուղայեցին հարկ էր տեսնում թվել դրա մի շարք պատճառները: Ուրացման պատճառ է համարում նա սպանութեան սարսափը, արծաթասիրութիւնը, կալվածքից զրկվելու երկուղը: Ուրանում են իրենց կրոնը տանջանքից, զաւանից (զինապարտութիւնից) կամ կոռից ազատվելու համար: Ուրացութեան պատճառ էր մանկահասակների տեղական դերութիւնը, չհաս ամուսնութիւն գլուխ բերելու կամ օտարադաւան աղջկա հետ ամուսնանալու ցանկութիւնը և այլն²:

Սակայն հիմնականում կրոնադարձութիւնը, ինչպես երևում է, դայթաղութեան աղբյուր էր բրիտանիայ իշխող կամ ունեռ հասա-

¹ «ԺԴ դարի հայ. ձեռ. հիշատակարաններ», էջ 560:

² Հայկական ՍՍԽ Մատենադարան, ձեռ. № 1402, էջ 211:

բակաշերտերի համար: Հպատակ մասսան հալատքի ազատությունը գնում էր ծանր կոռի ու տուրքերի միջոցով: 1402 թվականին մի գրիչ գանդատվում էր «յայս դառնացեալ ժամանակիս, նեղութիւն ազգի ազգիս, որ պահանջեն զգին հաւատիս, գոլով անտէր ազգս հայոց»¹: Հայ իշխողների էթնիկական դիմահեղման աղբյուրներից մեկը նրանց մեջ տարածված բաղմակնությունն էր: Մեր հիշատակած Մատթեոս վարդապետը նշում էր մուսուլման տիրապետողների ազդեցության տակ հայ իշխող տարրերի շրջանում տարածված բաղմակնության մասին: «Ոմանք անագորոյնք», — գրում է նա, — խոտորելով քրիստոնեական եկեղեցու կանոնները, մի քանի կին են առնում «վասն այլադգաց բանի» կամ «վասն այն, զի մի ի փառաց ինչ անկցուք վասն ոչ առնելոյ զկամս նոցա»²: Նման երևույթներն արագացնում ու խորացնում էին հայ ֆեոդալիզմի կաղմալուծման այն սրոցեսը, որ ծայր էր առել տակավին սելջուկների և մոնղոլների ժամանակ:

Եթե հայ ֆեոդալների էթնիկական դիմահեղման պատճառները պիտի որոնենք երկրում հաստատված օտարատիրության քայքայիչ ազդեցության մեջ, ապա ժողովրդական մասսաների էթնիկական դիմահեղմանը մեծապես նպաստում էին բնակչության տեղահանումները, գերեվարումներն ու դաղթագնացությունները: Հայ առաջավոր մտածողները զարմանալի պարզ պատկերացում ունեին այս երևույթների մասին: Այսպես, Վայոցձորի անապատներից մեկում, 1423 թվականին Թոմա Սպառնեբուրգի ղեկավարությամբ թե «Անբնակ ի մարդոյ և յանասնոյ գեօղք լինէին գնալով նոցա յայլ տեղոջ յայլ, քակտեցաւ ամենայն միաբանութիւն, ու հացիւ և կերակրով էին շաղկապեալ»³, կամ լսեցե՛ք, թե ինչ էր գրում մասսայական գերեվարության հետևանքների մասին Գր. Խլաթեցին՝

Եւ որք գերի վարեալ գնացին
Յաւտար երկիր վրտաբեցին,
Ի յայլազգիս խառնակեցան,
Ըզարութիւն նոցա ուսան.
Աւտարացան և յոռացան,
Ըզհայրենիսն մոռացան.
Ոչ ի կամաց, այլ յակամայ
Հանդիպեցաւ այս դէպք նոցա⁴:

¹ Conybeare, Cat. of Brit. Museum. p. 133 և հետ.:

² Հայկական ՄՍԹ Մատենադարան, ձեռ. № 6607, Թ. 57ր. և ձեռ. № 1402, Թ. 304ա:

³ «Ժն դարի հայ. ձեռ. հիշատակարաններ», Ա, էջ 301 և հետ.:

⁴ Նույն տեղում, Ա, էջ 285:

Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմական կյանքի մեջ Թամուրի և Թամուրյանների արշավանքները ստեղծում են քաղաքական նոր իրադրություն: Ռազմական հարվածներից թուլացած էր Վրաստանի դիրքը. Վրաստանի համար Հանկ-Թամուրի արյունալի արշավանքների հետևանքներն այնքան ծանր էին, որ մի շարք դարերի ընթացքում երկիրը չկարողացավ ոտքի կանգնել¹: Վրաստանն ի վիճակի չէր գլխավորելու դրսեկ նվաճողների դեմ տեղական ժողովուրդների մղած պայքարը և ի վերջո կորցրեց նույնիսկ իր քաղաքական միասնությունը, տեղի տալով դիգերուլների պարտիկուլարիզմին: Թեմուրյանների և օսմանցիների դեմ Հայաստանում այս ժամանակ պայքարը դնում էր աջդեմ Առաջավոր Ասիայում գերիշխանության ձգտող Կարա-կոյունլու և Ակ-կոյունլու թուրքմեն ցեղապետների ու ֆեոդալների ղեկավարությամբ:

Արդեն իսկ Թամուրյանների ժամանակ դաշտային Հայաստանում ընդարձակ կալվածներ կամ առանձին դավառներ էին բաշխվում թուրքմեն կամ քուրդ ցեղապետներին ու ֆեոդալներին²: Տեղի տալով դաշտավայրերում ծավալվող քոչվորությանը, հայ քաղաքական և կուլտուրական կյանքն ավելի լայն ու խոր նահանջ էր կատարում քաղաքավայրերից դեպի գյուղատնտեսական հարթավայրերից դեպի լեռնաստան:

Գերիշխանության ձգտող թուրքմեն ցեղախմբերն անընդհատ պատերազմում էին իրար հետ, հանգամանք, որից անմիջապես տուժում էր խաղաղ բնակչությունը: Այնուամենայնիվ, ակներև է նաև, որ երկարատև և արյունալից այս պատերազմների ընթացքում թուրքմեն այդ ցեղերը վարում էին միաժամանակ Թամուրյանների և օսմանցիների դեմ քաղաքական ու ռազմական ընդհանուր ճակատ ստեղծելու ուղեգիծ:

Թուրքմեն ֆեոդալների այդ ուղեգիծը բնականաբար բախվում էր վրաց Բագրատունիների նպատակադրումների հետ: Հայ իշխող վերնախավերը տարուբերվում էին մարտնչող կողմերի միջև: Նրանցից ոմանք, առավելինով Վրաստանին՝ ուժ էին տալիս վրաց թագավորներին: Մյուսները, հպատակվելով թուրքմեններին, օժանդակում սրանց քաղաքականությանը:

¹ Бердзонешвили и др. „История Грузии“, էջ 297:

² Հմմտ. Ս. Ս. Петрушевский, „Очерк“, էջ 136, 139, 149 և հետ., հմմտ. նաև Հ. Թոփչյան, Յուդակ ձեռագրաց Խ. Վ. Դադյանի, էջ 89:

1410 թվականին վերագրնալելով Երնջակի բերդը՝ Զեղաշիրյան սուլթան Ահմեդը զինական օգնություն էր ստանում Ադրբեջանի քաղաքներից՝ Վրահանից՝ Օրբելյանի սրդուց։ Ահմեդը իբրև սյուլթանին պարգևում է սրան Անկեղակոթ գյուղը¹։ Սակայն Սկանդարի տիրույթների մեջ մտնող Սյունիքը, Բամուրի որդի Շահուլիսի կողմից ասպատակված՝ ավերվում ու հրկիզվում է 1435 թվականին. երկրի բնակչության խոշոր մի մասը փախչում է. ըստ Մեծօփեցու՝ 60 000 տուն դաղթում է Վրաստան։ Սմբատը, նրա կղբայր Ստեփանոս եպիսկոպոսը — Տաթևի վանահայրը — և որդիները՝ Բեշքեն և Շահ՝ վերաբնակվում են Լոռիում²։

Բարեկամական հարաբերություններ կային այս պահին ոչ միայն հայ և վրաց ժողովուրդների, այլ հաճախ նաև հայ և վրաց ֆեոդալների միջև։ Տակավին 1411 թվականին ավարտած իր «Գործք առաքելոց»-ի մեկնությունների մեջ Սյունյաց վանքերից մեկում ճգնող Մատթեոս Զուղայեցի վարդապետը գրում էր, թե չորս տեսակ է լինում բարեբարությունը — ողորմություն, մարդասիրություն, հյուրասիրություն ու առատաձեռնություն — և սրանք բոլորն էլ հատուկ են վրաց ժողովրդին. «Նւ այս ունին վրաց ազգն կատարեալ, վասնորոյ և մնաց նոցա թագաւորութիւն և որք ունին զայսոսիկ ոչ պակասի ի նոցանէ մարմնաւոր փառք», — գրում է այդ հեղինակը³։

1417 թվականին Գանձասարում գրված մի հիշատակարանում Մատթեոս մոնոզոտնը, սգալով Կարա-Յուսուֆին ղոհ գնացած վրաց Կոստանդին թագավորի կորուստը՝ այսպես է պատճառարանում իր վիշտը. «Զի փոխանորդ զնա ունեաք մեր մեծ ազգին, զոր կորուսաք»⁴։

Ասրաստանելով Վրաստան, Սյունյաց ֆեոդալները մերձենում են վրաց արքունիքին։ Վրաց Ալեքսանդր թագավորը (1412—1443) ամուսնանում է Բեշքեն Օրբելյանի դստեր հետ և նվիրում նրան «Լոռու գլխակը» (Լոռե բերդը)։ «Իսկ նա, — գրում է Բեշքենի մասին Մեծօփեցին, — բարեպաշտ և երկիւղած գոլով, սիրող կարգաւորաց,

¹ Մեծօփեցի, նույն տեղում, էջ 34 և 72 և հետ։

² Նույն տեղում, էջ 117 և հետ։ Նաև «ԺՆ դարի հայ. ձեռ. հիշատակարաններ», Ա, էջ 468 և հետ։

³ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, № 1403, էջ 419։

⁴ «ԺՆ դարի հայերեն ձեռ. հիշատակարաններ», Ա, էջ 197։

ողորմած և աղքատասէր առամենեան՝ ձայն տուեալ առ նա ժողովէին: Եւ նա զամենեանս պատուէր և մեծարէր հացով և սեղանով և հանդերձով վամենայն դիմեալս առ նա յազգէս Հայոց: Սակայն ի վերջո, ինչպես հաղորդում է Մեծոփեցին, վրաց թագավորի մեջ ծընունդ է առնում կասկած, թե շափաղանց հեղինակություն ձեռք բերած իր աները, Սյունյաց «սլարոնաց սլարոն» տիտղոս կրող Բեշքենը, կարող է դառնալ հայ ֆեոդալական սեպարատիզմի դրոշակակիր. այդպիսի կասկած նրա նկատմամբ ներշնչում էին թագավորին մանավանդ ֆեոդալներից ոմանք, որոնք ի վերջո մեծամեծ պարզենեք խոստանալով, Ամնադին անունով մի հայի ձեռքով դեղում և սպանում են Սյունյաց Որբելյանների ականավոր այդ ներկայացուցչին: «Եւ սուգ մեծ եղև ամենայն ազգիս Հայոց և յուսահատութիւն ամենայն մերոյին ազանց վասն զի ճիւղ մի կայր ի մէջ ողկուղաց և աստղ մի ի խաւար գիշերի և տեղիք ասպաւինի ամենայն բրիստոնէից ազգիս», դրում է այս առթիւ ժամանակակից պատմագիրը¹: Սակայն Բեշքենի կուսակիցները չբավականացան միայն սգով. նույն պատմագիրը հաղորդում է, որ իշխաններից ոմանք վրեժ առան մարդասպանից՝ «ծայրակտուր արարեալ յոտից և ի մատանց»²: Հասկանալի է, որ վրաց թագավորի նեղմիտ ընթացքը սպառնում էր ոչ միայն սատուություն մտցնել հայ և վրաց ֆեոդալների փոխհարաբերութեանց մեջ, այլև թուլացնել նրանց դիրքը դրսեկ նվաճողների հանդեպ. այդ տեսակետից ուշագրաւ է հայերի բերնում Մեծոփեցու պրած այս խոսքերը. «հանապաղ յոյս ի վրացիսն ունելով՝ պարծէտք ի մէջ յանօրինաց, յայնմանէ յուսահատեալ առաջին անօրինաց ամիրեբրան եղաք»³:

Կարևորն այն չէ, թե որքան անմասն էր կամ մասնակից Սյունյաց իշխանը նրան վերադրված քաղաքական տենդենցներին: Կարևորն այն է, որ հայ միջավայրում նրան վերագրում էին նման տենդենցներ: Բեշքենի ողբերգական միջադեպը ցայտուն մի օրինակ է, որ ցույց է տալիս, թե XV դարում քաղաքական ինքնորոշման գաղափարը ոչ միայն կենդանի էր հայ միջավայրում, այլև հուղում էր թեր ու դեմ տրամադրութուններ, սլատճառ դառնում սուր բախումների: Պետրոս Մեծին ուղղած իր դիմումի մեջ Օրին Հայաստանի անկախութեան կորուստը շէր կապում Բագրատունյաց կամ Ռու-

¹ Մեծոփեցի, նույն տեղում, էջ 118 և հետ:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 123:

բինյանների անկման, այլ ավելի ուշ տեղի ունեցած դեպքերի հետ. 1701 թվականին գրված այդ դիմումի մեջ նա ասում էր, թե «Երկու հարյուրհիսուն տարուց ավելի է, որ քրիստոնյա ամբողջ այդ աշխարհը հեռում է անհավատների լծի տակ: Անհնարին չէ, որ Օրին լծորդում էր «անհավատների» տիրապետության սկիզբը XV դարի կեսերին ասլրած Սյունյաց իշխանության վերջին շառավիղների հավակնությանց խորտակման հետ:

Փոշիացող հայ ֆեոդալ իշխանությունների փոխարեն թուրքմեն իշխողների ժամանակ նշանակալի հեղինակություն է ձևք բերում հայ եկեղեցական հիերարխիան: Եկեղեցու հեղինակության համար համեմատաբար նպաստավոր եղավ մասնավորապես Կարա-կոյունլու իշխողների հովանավորությունը: Մի քաղաքականություն էր այդ, որ ցայտուն արտահայտություն գտավ 1441 թվականին՝ հայոց ընդհանրական կաթողիկոսության աթոռը Սսից էջմիածին փոխադրելու ժամանակ:

Հետագա տրագիդիան թուրքմեն իշխողների հետ է կապում նաև Լեոնային Հայաստանում նկատելի ուժ դարձած հայ մելիքությունների ծագումը, ըստ երևույթին սրան հիմք է ծառայում այն հանգամանքը, որ մելիքների տիրադոսներով նրանց օրով վերահաստատվում էին հայ իշխանների մի շարք իրավունքները: Թուրքմեն իշխողների անունների հետ են կապվում նաև Աղուլիսի, Զուղայի և հայաբնակ մի քանի այլ վայրերին «խասություն» իրավունք շնորհելու պրակտիկան, որով դրանք ազատվելու էին տեղական ֆեոդալներից ունեցած կախումից և անմիջապես ենթարկվելու փաղիշահին:

Այս քաղաքականության միջոցով թուրքմեն նվաճողները ձգտում էին իրենց պատվար դարձնել հայ իշխող տարրերին, մելիքներին, առևտրականներին և եկեղեցականներին:

Ժամանակի հայ աղբյուրները միապես չէին գնահատում թուրքմեն նվաճողների տիրապետությունը: Հայ գրիչները մերթ պարսավում, մերթ գովում էին երկրի նոր իշխողներին՝ հաճախ ելնելով սոսկ նրանց տիրապետության բերած անմիջական վնասից կամ օգուտից: Նրբեմն նրանք ծանրանում էին միայն այն ավերումների վրա, որոնց ենթարկվում էր երկիրը վաչկատուն թուրքմենների օրոք, երբեմն վեր հանում այն խաղաղությունը, որ հաջորդում էր Կարա-կոյունլու և Ակ-կոյունլու ցեղապետների պատերազմներին կամ

այն ապահովությունը, որ բերում էր նրանց տիրապետությունը իշխող տարրերին: Այսպես, Հիզանում 1417 թ. գրված հիշատակարանում կարդում ենք

Անունն է շար սոցա մեծիս,
Թուրքըստանաց խըրոխտ զանիս
Ղարա-Յուսուֆ սե մակագրիս
Որ սե է զազգս մեր և զազինս,
Նա կայ 'ւ իշխէ Մերդնայ բերդիս,
Եւ Թարիժու մեծի թաղթիս
Նըւաճելով զքուրդ և զսարսիկս,
Պահանջէ հարկ և տոկոսիս¹:

Կարա-Յուսուֆի (1389—1399 և 1405—1420 թթ.) մասին Գր. Խլաթեցին մի կողմից գրում էր՝

Բազաւորեաց ի նոյն թախթին՝
Թաւրէզ քաղաք շահաստանին.
Արար բազում խաղաղութիւն
Եւ աջողումն մարդկային.
Էր էմնութիւն և էթնութիւն
Ամենեին անգողութիւն²:

Նկարագրելով, մյուս կողմից Կարա-Յուսուֆի արշավները դեպի Ախալցխա՝ նույն հեղինակը գրում էր.

Արար զաղայ և զերութիւն
Անթիւ վնաս և շարութիւն³:

Արձակ մի հիշատակարանում Խլաթեցին տրանջում էր ոչ միայն օտար, այլև ընտանի նեղիչներից. «այլ և զգառնագին վիշտս,— նշում է նա,— զոր կրեմք ի մերոց իշխանաց, ի թուրքէ և ի քրդէ, յընտանեաց և յաւտարաց, ի ներքուստ և արտաքուստ՝ անասելի և անախտմելի»⁴:

Հակասական նման դնահաստականներ գտնում ենք նաև մյուս ժամանակակիցների մոտ: Այսպես, 1407 թվականին Հովհաննես

¹ «ԺԵ դարի հայերեն ձեռ. հիշատակարաններ», Ա, էջ 200:

² Նույն տեղում, էջ 280:

³ Նույն տեղում:

⁴ «ԺԴ դարի հայերեն ձեռ. հիշատակարաններ», էջ 509:

գրիչը նկարագրելով Կարա-Յուսուֆից տուժած քաղաքների վիճակը՝
գանդատվում էր.

Բորբոքեցին հուր զօրաւոր,
Որք այրեցան կըտոր-կըտոր:
Ամուր բերդեր արձանաւոր,
Եւ քրիստոնեայր անդ փառաւոր
Ի միասին բոցով յորդոր,
Այրեալ եղին որպէս փայտ շոր
Համբարապէս նմանաւոր,
Հուցաւ հըրով երկիրն բոլոր¹:

Բայց Կարա-Յուսուֆի մասին հանդիսւմ եւնք նաեւ սրանից
տարբեր վերաբերմունքի:

«Եւ ծաղկեալ էին եկեղեցիք քահանայիւք և սարկաւագօք,—գրում
էր նրա ժամանակաշրջանի մասին Թովմա Մեծոփեցին,—և մարդիկ,
որք յաւուրս չաղաթային ի հաւատոց ուրացեալք էին, եկին ի հա-
ւատս»²: Մեծոփեցին վեր էր հանում Կարա-Յուսուֆի՝ հաստատած
խաղաղությունը և կրօնական հանդուրժամությունը³:

Նրա իշխանության վերջին տարում, 1420 թվականին, Աղվան-
քում գրված մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի... թագաւորու-
թեան մեծին Յուսուֆին՝ քաջ և արի անբարշտին, թէպէտեւ է այլազ-
գի, բայց խաղաղութիւն ունի ընդ քրիստոնայս, և ընդ քահանայս,
և ընդ եկեղեցիս...»⁴:

Թեր ու դեմ գնահատականներ կան նաեւ Կարա-Յուսուֆի հա-
ջորդների մասին: Այսպէս, կանգ առնելով նրա որդի Սկանդարի
(1420—1437) վրա՝ ելաթեցին գրում էր.

Նա ի Թաւրիզ տիրեաց՝ թախսին
Դի ասախ արար, շատ բարութիւն
Բայց մեզ աւարած և խաւար
Եւ շարութիւն դառն և դժար⁵:

Մեծոփեցին «Նեոխի կալապետ» է անվանում Սկանդարին: Բայց
Արևմտյան Հայաստանում, որին ի վերջո տիրում էր ինքն իրեն Շա-

1 Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 4684, էջ 530ր.:

2 Մ և ծ ո փ ե ց ի, նույն տեղում, էջ 73:

3 Նույն տեղում, էջ 73 և 78:

4 «ԺՆ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, էջ 240:

5 Նույն տեղում, էջ 283:

հի-Արմեն կոչող այդ նվաճողը, «պատիւ մեծամեծս ընկալաւ յիշխանաց, քաղաքացւոց և շրջակայից կողմանցս այնոցիկ»¹։ Նրա եղբայրներից մեկի մասին պատմիչը գրում է նույնիսկ, թե «էր այր խաղաղարար և քրիստոսասէր և բազումք ասէին թէ Քրիստոսի ծառա էր»²։

Սկանդարի մասին Ադուլեցի ոմն պատմում էր թե «յոյժ ողորմած էր Հայոց սղգիս», թէ Ադուլիս գիւղը «խաւս (արքունի) արար, և մէկ տարի քաթխաւն (տուրքերից ազատ) արար»³։

Սկամտաբեր կալվածներ ձեռք բերեց այս ժամանակ նաև Էջմիածնի վանքը։ Սկանդարի մոտ մեծ վեզիրի և խորհրդականի պաշտոն վարող հայազգի Ռուստամ Օրբելյանը, Վրաստան դադլթած Սյունյաց Բեշքեն իշխանի որդին, վաճառքի ձևով հատկացրեց այդ վանքին յոթ մեծ դուռ, որով արվեց առաջին քայլը Էջմիածնի կաթողիկոսական-եկեղեցական իշխանությունը վերականգնելու ուղղությամբ։ Պատմաբան Հ. Փափազյանի հետազոտությունները որոշ հիմքեր են տալիս այն ենթադրության համար, թե Ռուստամն իրեն նպատակ էր դրել օգտագործել Սկանդարի հովանավորությունը Սյրարատում և Սյունիքում հայ քաղաքական իշխանություն կազմակերպելու համար։ Սակայն Սկանդարի կործանումը ի դերև հանեց Ռուստամի ջանքերը⁴։

1440 թվականին Լոռիի հայ թագավորների հին բերդ և մայրաքաղաք Շամշուղեկում (=Սամշվիլդե) և միաժամանակ նաև Աղվանից բերդերից մեկում տեղական քուրդ ու վրացի իշխանների առաջնորդությամբ ժողովրդական ապստամբություն բարձրացավ Կարակոյունլու Ջհանշահի (1435—1467) դեմ։ XV դարում քսան հազար հայ բնակիչ ուներ Շամշուղեն։ Ջհանշահը վերանվաճեց սպլըստամբ քաղաքը և դաժանորեն պատժեց նրա բնակիչներին։ Արջուց վանքում 1442 թվականին գրված մի հիշատակարանում Ջհանշահի մասին ասված է. «և ոչ ոք կարէ զչարութիւն սորա ընդ գրով արկանել, առաւել ևս զոր արաջ ընդ աշխարհին վրաց, ընդ քաղաքն

¹ Մ և ծ ո փ և ց ի, նույն տեղում, էջ 105։

² Նույն տեղում, էջ 82։

³ Ա լ ի շ ա ն, Այրարատ, էջ 326։

⁴ Տե՛ս Հ. Փ ա փ ա ղ յ ա ն, Մի էջ Արեւիկյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից (Հայկական ՍՍՏ Գիտ. ակադ. «Տեղեկագիր», 1955, № 8, էջ 83 և հետ.։ Հմմտ. նաև. А. Д. Папаян Аграрные отношения в Ереванском ханстве в XVIII в. Автореферат. Ереван, 1954, էջ 8։

Շամշուղա, զի խաբէութեամբ առ զնա և զամենեւեան ի սուր սուսերի մաշեաց»¹:

1444 թվականին զրված մի հիշատակարանում, նկարագրելով Շամշուղեի առումը և քաղաքացիների տառապանքը, գրիչը հաղորդում է. «Նւ նստաւ (Ջհանշահ) ի վերա բերդիս Դամիս և ի նեղութիւն էարկ զնոսա. զի բազումք մեռան ի վշտաց»: Խոստանալով ձեռք չտալ անձնատուր եղողներին՝ Ջհանշահի զորքերը խուժում են բերդը, կոսորդում ավելի քան 3000 մարդ և Խորասանի, Հոռոմստանի, Արարստանի կամ Կախտանի (Դաղստանի) կողմերը քշում 9000 մարդ²: Այլ տվյալների համաձայն, Ջհանշահը Շամշուղեի քաղաքադռան մոտ 1664 սպանվածների գանգերից մինարե շինեց և 9400 մարդ դերի քշեց՝ մարդագլուխ հաղար դանկով վաճառքի հանելով նրանց³:

Համառ պատերազմներ մղեց Ջհանշահը նաև այլուր, գրավելով Բաբերդը, Դերջանները, Նրզնկան, Կամախը և այլն, և հինգ տարի պաշարված գրության մեջ պահեց Ամիթը, Արզնին և Մերդինը, որի բնակիչները ստեղծ գուրս էին գալիս քաղաքաբերդից և հարվածում պաշարողներին⁴:

Աղվանից երկրի Դետամիշո վանքում 1456 թ. գրված հիշատակարանը «արեանարբու բռնաւոր» է անվանում Ջհանշահին⁵: Ուրիշ մի աղբյուր հաղորդում է նրա մասին. «Ձեւաթա երկիրն և զԲաղիշուն արար գերի և գետին»: Կամ թէ՛ «զամենայն աշխարհս ի հիւքմի կացուցանէր, բայց աւաղ որ զամենայն քրիստոնեայս դառն շարչարէր և անհանգիստ առնէր, հարկապահանջութեամբ կեղեքելով քրիստոնեայս»⁶:

Այնուամենայնիվ ուրիշ հեղինակներ նույն այդ բռնավորին հռչակում են «խաղաղարար», «սիրող քրիստոնէից», «սպարիսպամուր քրիստոնէից», «լրէժմնդիր վասն աւերման աշխարհի» և մեծարում նրան այլ հատկանիշներով, քանի որ «զի թէ չէր եկեալ ազգս քրիստոնէից կոքուսեալ էր» և այլն⁷:

¹ Գ. Հովսեփյան, Նաղբախյանը կամ Պոսշյանը, III, էջ 145:

² Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 996, թ. 564ա և բ.:

³ Մեծօփեցի, Նույն տեղում, էջ 120 և 122: Հմմտ. նաև «Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, 506 և հետ. 531 և հետ. 546:

⁴ Ալիշան, Այբարատ, էջ 327:

⁵ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 9323, պատասիկ մ Դ:

⁶ Փիրզալեմյան, Նոտարք հայոց, էջ 162, 179, 181, 195, 205:

⁷ Նույն տեղում, էջ 166, 194, 132:

Հակասական այս բնութագրումները փորձում էր հաշտեցնել Քաջբերունյաց Զորավանքում գրված հիշատակարանի Թոմա գրիչը: Զհանշահի մասին նա ասում էր, թե «էր խաղաղասէր, բայց հարկապահանջութիւնն բուռն է ի վերա քրիստոնէից»¹:

Տարբեր գնահատականներ կան նաև Ակ-կոյունլու իշխողների մասին: Երզնկայում 1422 թ. գրված հիշատակարանում Ակ-կոյունլու ղինաստիայի հիմնադիր Կարա-Օթմանի մասին Սիմեոն գրիչը հաղորդում է. «Երեկ Աւթմանն ի վերա մեր և դառն աւարեց և ԺԳ (13) շարաթ ի վերա քաղքիս նստաւ և զվաստակն կերցուց, և ով որ ի ձեռք անկաւ՝ զոմն սպանեց և զոմն ծառա բռնեց և խիստ խսարեց... և ով որ ի յափ ընկաւ նա բերին ծախեցին...»²: Տիրելով նվաճած վայրերին՝ Կարա-Օթմանը հետագայում «մեղմանում է»: Թոմա Մեծփեցին համարում էր Կարա-Օթմանին «սիրող յոյժ ազգիս հայոց, քաջ զօրական... որ տսեն թէ 72 պարոն սպանեալ էր և զՏիրադէքիրն զինքն զրաւեալ»³: Նույն գրիչը հաղորդում է, թե ելնելով Սկանդարի գեմ Օթման բեկը «ջատագով եղեալ մերոյ իշխանացս», բազմաթիվ զորքերով մտաւ Արճեշի և Արծկո երկրները՝ ճարակ անելով կամ գերեվարելով տեղի բնակիչներին⁴: Կարա-Օթմանի և նրան հաջորդած Համզայի ու Զհանգիրի բարեկամությունը Միջագետքի վիճակավոր Մկրտիչ Նաղաշի հետ, առատորեն գրվատում էր վերջինիս կենսագիր՝ Աստվածատուր վարդապետը⁵: Այս գովեստներին չեն ձայնակցում Վասպուրականի հետեակ գրիչները: 1425 թվականի մի հիշատակարանում սրանցից մեկը գրում է, թե «Օթման բեկն, տէրն Ամթայ, ջատագով եղեալ մերոյ իշխանացս, և եկեալ բազում զաւրաւք, և զերկիրն Արճիշոյ և զԱրծկոյ բնաջինջ գերի վարեալ և սրոյ ճարակ արարեալ»⁶:

Ինչ եզրակացության կարելի է հանգել հակասական այս տեղեկանքներից: Եթե շարքային գրիչները նայում էին անցքերի վրա հաճախ միայն առօրյայի պատուհանից, այլ դիրքերից էին մոտենում իրադարձերին եկեղեցական գործիչները, որոնք զինակցում էին թուրքմեն ցեղապետներին՝ հայ եկեղեցական իշխանությունը

¹ Բ. Ս ա ր գ ի ս յ ա ն, Մայր ցուցակ, Ա, 69:

² «Ժն դարի հայերեն ձեռագր. հիշատակարաններ», Ա, էջ 289:

³ Թ. Մ ե ծ ո փ ե ց ի, նույն տեղում, էջ 72:

⁴ Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, Յուզ. հայ. ձեռ. Վասպ., I, էջ 353:

⁵ «Արարատ», 1898, էջ 48 և հետ. և «Ժն դարի հայկ. ձեռ. հիշատ.», էջ 622 և հետ.:

⁶ Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, Յուզակ հայերեն ձեռագր. Վասպ., I, էջ 353:

բարձրացնելու հուսով: Սրանց շարքերում կային նույնիսկ մարդիկ, որոնք օգտավորժում էին այդ զինակցությունը հայերի քաղաքական ինքնորոշման հեռանկարների իրագործման ակնկալությամբ:

Չի կարելի այնուամենայնիվ պնդել, թե թուրքմեն նվաճողները հետևողականորեն արգարացնում էին հայ եկեղեցականների աղընկալությունները: Կարա-կոյունլու և Ակ-կոյունլու ցեղերի արյունոտ բախումները, հպատակ ժողովուրդների մասսայական գերեվարումները, անխնա ավարատումներն ու հարկումները, որոնց մասին բազմաթիվ վկայություններ կան հայ հիշատակարաններում, խոր տրտունջներ էին առաջ բերում թուրքմեն ցեղապետների դեմ անգամ հայ եկեղեցական ֆեոդալների կողմից: Բնորոշ է, որ հայ ժամանակակիցները թուրքմեն բռնաաիրությունից ազատվելու հեռանկարներ էին որոնում անգամ չաղաթայների հաղթական ներխուժումների մեջ: Այսպես, 1421 թվականի մի հիշատակարանում Կարապետ գրիչը նշում էր. «Ձի Շահուլիս չաղաթայն՝ բարեսէր և արդարադատ արքայն, եկն ի Խլաթ և փախոյց ղթուրքմանն, և շատ պակասութիւն եղև մեզ և շատոց, զի թուրքմանն դառաջինն փախեալ ի ներքին երկիրն, և անտի դարձեալ եկն ի վեր թուրքմանն բազում զարաւք, Ճ. և Ծ. հազար (150.000) ձիաւորաւք, և խիստ խայտառակ կոտորեցան ի չաղաթի զօրացն, ի գաւառն Վաղաշկերտոյ, մերձ Բաղանայ: Բայց զի ողորմած էր Շահուլիսըն և քաղցր էր բարութն, թոյլ ետ նոցա փախել մաղապուրծ, և զորս գերեացն ազատ արար»¹: Նման զնահատական կա նաև Գր. Խլաթեցու հիշատակարանում. հակադրելով Շահուլիսին թուրքմեն իշխողներին՝ Խլաթեցին գրում էր.

Բայց ոչ ոնէր սա շարութիւն,
Այլ բարեսէր հանդարտութիւն.
Յորմէ սարտեալ ազդ թուրքմանին
Վասն չարեաց, զոր գործեցին:
Ձի անողորմ էր 'ւ անիրաւ
էր անմըրաթ 'ւ անչաղաւթ,
Անդատատան և անհաւատ,
Պիղծ, չարագործ իսկ և տըմարդ,
Անպատկառ և անամաւթ,
Մեղաց աման, չարեաց անաւթ...²:

¹ «ԺՆ դարի հայ. ձեռ. հիշատակարաններ», Ա, էջ 250:

² Նույն տեղում, Ա, էջ 282:

Բերենք նաև մի երրորդ՝ փոքր ինչ վերապահ՝ վկայություն, որ
 դրի է առել Շահուլիսի 1429 թ. արշավանքի կապակցությամբ գրիչ
 Գրիգոր վարդապետը. «Ի յայսմ ամի եկն շաղաթէն արևելից՝ ի
 Սամարղանդայ Շահուլիս անուն, որդի Լանդ-Թամուրին, բազում
 զաւրաւք և անթիւ հեծելաւք, և էառ զԴարէժ քաղաք, և զթուրքման
 աղզն աւառ էառ և զբազումս գերի վարեաց: Բայց զայս միայն էր
 բարութիւն, զի սղանումն և արիւն ոչ արար և զթուրքման աղզն ցի-
 րուցան արար ընդ երեսս երկրի: Եւ աղզս քրիստոնէից փախստա-
 կան ի ծերպ և ի ծակ մտած և ի յլրեանց բնակութենէն ելած: Եւ
 փախուցեալ թուրքմանն թաւանեաց զաշխարհս Հայոց, զհաց և
 զգինի հանին և մեծ տւերութիւն ածին աշխարհիս, և ի խիստ վտան-
 ցի կայ աղզս, ահ ու երկիւղն պատել է, կու վախեն, թէ զամէն աղզս
 գերի վարեն յորժամ դարնանէ...»¹:

Չնայած նման վերադասումներին՝ Լանդ-Թամուրի ժամանակ-
 ներից ի վեր հայ եկեղեցական աչքի ընկնող դարձիչները հանդես
 են գալիս հայ եկեղեցու և Կարա-կոյունլուների պետության համա-
 դարձակցության դադարարի օգտին: Այս կարգի հեղինակների շար-
 քում աչքի են ընկնում տակավին Սյունյաց վարդապետական դպրո-
 ցի երևելի հիմնադիրները՝ Հովհան Որոտնեցին և Գրիգոր Տաթև-
 վացին:

Սյունիքը հայկական բնաշխարհի այն մարզն էր, ուր հայերի
 քաղաքական ինքնուրույնությունն ունեցել էր առավել տևական
 կյանք. բնական է, որ հենց այդտեղ էլ ուժեղ լինեք երկրի հին վի-
 ճակը վերականգնեցնելու ձգտումը: Մեր արամադրության տակ կան
 քարոզների նախերգանքի կամ ավարտաբանության նմուշներ, խըմ-
 բարկված XIV դարում, Սյունիքում: Այդ նմուշների մեջ հանդիպում
 ենք Հովհաննես Սարկավադի և Ներսես Շնորհալու այդ կարգի գըր-
 վածքների առավել մշակված տարբերակներին: Հայացք նետելով
 «Հայկազեան սեփ» ընթացիկ վիճակի վրա, քարոզիչը համարում է
 նրան թագավորական դահից, պատրիարքական աթոռից, «իշխա-
 նական պերճութիւնից» և «հայրական ժառանգութիւնից», «ստորա-
 սուզեալ և ներգեհալ»: Բայց դեռ հույս ունի, թե հայ ժողովուրդը
 պիտի ունենա անալեկիծ կյանք ու խաղաղություն՝ մեկը և մյուսը
 նշմարելով աղբի քաղաքական «նորոգման», նրա թագավորական

¹ «Ժեզ Գարի հայ. ձեռ. հիշատակարաններ», Ա, էջ 391:

պետութեան և քահանայական օծութեան վերահաստատման մեջ: Քարոզիչը համարում էր (Սյունյաց) «իշխանաց իշխանին», «պուռնազնական պարոն»։ Նա մեծարում էր նրան որպէս «շուք թագաւորութեան և ապահով անդորրութեան», համարում նրան «զղեակ ապաւինութեան ի հրահողոց շարութենէ և ի հինից այլասեռից»։ Նա բարեմաղթում էր իշխանաց իշխանի արքունահասակ ժառանգին լինել «քաջահաճոյ յաշս աշխարհակալաց, քաղցր ի կամս բռնաւորաց», լինել՝ «զօրօք զեղուն և բարեկամօք թեթաղուն... և երեսք նորա միշտ ընդդէմ թիկնաց թշնամեաց... և սուրք նորա ի վերա պարանոցի նոցա...»¹: Հաւանորեն այս բանաձեւը գալիս է Գլաձորի դպրոցից կամ այդ դպրոցի տրագիկոսները ժառանգած Հ. Որոտնեցուց և Գր. Տաթևացուց:

Տաթևացին գիտակցում էր քաղաքական իշխանութեան նշանակութիւնը. «Ոչ ի բազում զօրս ապրեացի թագաւոր,— գրում էր նա. հոթն են մարմնաւոր փրկանք. նախ զօրք, երկրորդ՝ ուժն, երրորդ՝ զէնք, չորրորդ՝ ձիւ, Հինգերորդ՝ ամրոց. վեցերորդ՝ ինչք: Եոթերորդ՝ հնարք»²: Մի այլ տեղ զարգացնելով Որոտնեցու միտքը, Տաթևացին գրում էր. «Երեք են պատճառք շինութեան քաղաքի. ա. բարեպաշտութիւն իշխանին, բ. բարեմիտ խորհրդականութիւն խրատտուի նորին, գ. ամենեկին հնազանդութիւն իշխեցելոցն և ռամիկ ժողովրդեանն: Եւ սոքաք կատարեալ շինութիւն է»³:

Ի՞նչ սրատկերացում ունէր Տաթևացին իշխանի քաղաքական ղեկավարութեան, նրա հասարակական-շինարարական դերի մասին: «Իշխանք աշխարհի,— գրում է նա,— ի ձեռն չորից իրաց զերկիրն խաղաղութեամբ և շէն պահեն: Նախ՝ իմաստութեամբ: Երկրորդ՝ փարթամութեամբ: Երրորդ՝ զօրօք: Չորրորդ՝ ամրոցօք: Իմաստութիւն պիտոյ է, որ գիտէ շահել զհնազանդեալան կամ զվերնագոյնան ըստ իւրաքանչիւր ախորժակաց: Փարթամութիւն ընչից պիտոյ է, զի տացէ մեծամեծացն քան զինքն և աղքատացն: Զօրք պիտոյ է, զի յաղթեացէ թշնամեացն: Ամրոց պիտոյ է, վասն բռնաւոր հզարացն քան զինքն»⁴: Այս միտքը արժարժելով, Տաթևացին գրում էր. «Զորս

¹ Հմմտ. Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 5947, թ. 299—303, № 814, թ. 364բ և 680, թ. 131ա-բ:

² Գր. Տաթևացի, «Քաղաքաձոյ մեկնութեան Սաղմոսի», Կուչն տեղում, ձեռ. № 1199, թ. 137ա:

³ Նույն տեղում, ձեռ. № 1130, Հ. Որոտնեցու «Մեկնութիւն Եսայայ հաւաքեալ աշխատասիրութեամբ Գ. Տաթևացույ», թ. 7ա:

⁴ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 1130, էջ 21բ:

իրօք շինի քաղաք: Նախ իրաւունք իշխանին: Երկրորդ՝ բարեմատութիւն խրատուցն: Երրորդ՝ հնազանդութիւն ռամկաց: Չորրորդ՝ խնամքըն աստուծոյ որպէս զԵրուսաղէմ շինեալ»¹: «Յորժամ երկիր առանց իշխանի լինի և ժողովուրդն առանց առաջնորդի, — գրում է Գր. Տաթևացին մի այլ տեղ — բաժանեալ են ի կենդանութեանց, անկեալ ի բարձրութեանց և կոխան եղեալ ամենայն մարդկան և ցրուալք յամենայն հողմոց. տգեղացեալ և շորացեալ և ապականեալ զանազան մեղօք որպէս ի ժամանակս յայս տեսանեմք յազգս մեր, անիշխան և անառաջնորդ, իբրեւ ոշխար առանց հովիւի»²: Այստեղ խոսքը թե՛ հոգևոր և թե՛ «մարմնավոր» իշխանութեան մասին է: Վայրագ օտարատիրութեան պայմաններում ի՞նչ այս խորհրդածութեաններով Տաթևացին կամենում էր կանխել հայ հոգևոր և աշխարհիկ իշխանավորների ազգային-քաղաքական դիմադրկման սեռը մտանդը:

Տաթևացին ջանք է գործ դնում բարձրացնելու եկեղեցու հեղինակութիւնը և հուզում էր նրա իշխանութիւնը միավորելու ու կենսութեանցնելու խնդիրը: Ունիտորների դեմ պայքարող Տաթևացին առաջ էր քաշում ու պաշտպանում հայոց եկեղեցու անկախութեան գաղափարը: Նա հիշեցնում էր, թե «հայոց» Աբգար թագավորը հաւատաացել էր Քրիստոսին, դեռ նախքան խաչ էր բարձրացվել քրիստոնեութեան հիմնադիրը, իսկ Տրդատը — քրիստոնեութեան էր ընդունել նախ քան խաչ էր առել իր ձեռքը Կոստանդինոս Մեծը: Մատնանշելով Լուսավորչի Կեսարիա դնալու հանգամանքը, Տաթևացին գրում էր. «Ասեմք թե՛ սուրբն Գրիգոր ի Կեսարիայ ձեռնադրեցաւ ո՛չ յալլմէ առաքելոյ, այլ ի սրբոյ Թադէոսէ, որոյ էր վիճակս հայոց: Զի առաքեալն Թադէոս յորժամ ձեռնադրեաց զԱդդէյ Ուռհայ, և ապա ի Կեսարիայ եկն և ձեռնադրեաց առաջին եպիսկոպոս զԹէոփիլոս, զայն յորոյ անունն դրեաց Ղուկաս զաւետարանն և զգործքն առ Թէոփիլոս: Եւ այսպէս Ղևոնդիոս ձեռնադրեալ ի նմանէ պատրիարկ, յորմէ (sic!) ձեռնադրեցաւ Լուսաւորիչն մեր և այս էր պատճառն հայոց անդ ի ձեռնադրութիւն գնալոյն: Եւ վասն այն աթոռ սահմանեցին: Եւ սեպհական քաղաք է հայոց Կեսարիա: Եւ սուրբն Գրիգոր անդ ծնաւ և սնաւ»³:

Ցատկելով դարերի վրայով և անգամ արհամարհելով ազգային

¹ Գր. Տաթևացի, Քաղաքաժոյ մեկնութիւն, Սաղմոսի, նույն տեղում, ձեռ. № 1199, Բ. էջ 403ա:

² Գ. Տաթևացի, Ամարան հատոր, էջ 423:

³ Հմմտ. Գր. Տաթևացի, Դիբք հարցմանց, էջ 548 և հետ:

նվիրագործված վերսիան, Տաթևացին Կեսարիայի ծնունդ էր հայտարարում Անակի որդուն: Լուսավորչին արեւելյան պապականութեան հիմնադիր հռչակելու համար նա վկայակոչում էր նույնիսկ Դաշանց թղթի ակնբախ փշոցները: «Նւ ի Հռոմ դնացեալ՝ եղև հայրապետ և սլապ: Զի այսպէս սահմանեցին՝ թէ ինքնակալ թագաւոր մի և ինքնագլուխ հայրապետ մի նստցի ի Հայս. և թագաւոր մի ինքնակալ՝ և ինքնագլուխ հայրապետ մի ի Հռոմ: Նւ ի վերայ միմեանց գիցեն զանձինս ի մահ: Նւ սոսկալի գրով եղեն միմեանց եղբարք, թացեալ զգրիչ յահաւոր խորհուրդն»: Այստեղ Տաթևացու արգումենտներն ամբողջովին առնված են Դաշանց թղթից¹: Կասկածելի նման վկայութիւններից զատ, Տաթևացին մեջ էր բերում նաև «փիլիսոփայական» արգումենտներ:

«Դարձեալ՝ թէպէտ ըստ Պորփյուրոսի՝ մասն բոլորին հետևի, որպէս անհատն տեսալին և տեսակն սեռին, սակայն ըստ Արիստոտէլի սեռն և տեսակն անհատին հետևին. զի են երկրորդ գոյացութիւն: Իսկ անհատն առաւել և իսկապոյն և առաջին գոյացութիւն, որ է առանձնական և մասնաւոր որպէս զազգս մեր:

...Այլ արդ՝ ազգս հայոց ունի զառաւել ճշմարտն և զառաւել բարին ի գաւանութիւնն և ի կարգս. այսինքն ի հաւատս և ի դործս: Ապա ուրեմն պարտին ամենայն ազգք քրիստոնէից սորա հետևիլ...»²:

Հարկավ Արիստոտէլի և Պորփյուրի տողա ու տանդալներ հագած՝ Թոմա Ակվինացուն աշակերտող ունիտորների դեմ բանեցնելով նոմինալիզմի իմացաբանական դէնքը՝ Տաթևացին չի լքում սխոլաստիկական մտածութեան տրոբված հարթավայրը. նրա համար ևս փիլիսոփայութիւնը ճշմարտութիւնն որոնող ինքնագլուխ գիտութիւնն չէ, այլ՝ աստվածաբանութեան նպատակին սպասարկող ազախին:

Սակայն Տաթևացու «պատմական» և «փիլիսոփայական» արգումենտների պայմանականութիւնը նշմարելով հանդերձ, պիտի ընդգծենք նաև զբանց գործնական դերը նրա քաղաքական դիրքավորման մէջ: Ֆեոդալիզմի պայմաններում «եկեղեցու գոգմաները միաժամանակ նաև քաղաքական քսիոմաներ էին» (Էնդելս): Հետ վանելով պապական ասիմիլյատորների պրոպագանդը՝ ամբողջ միջնադարի ընթացքում հայ ժողովուրդը ապրում էր հսկարտայն գիտակցութեամբ, թե ինքը առաջինն է յոթանասուն խաչառաշտ

¹ Գր. Տ ա թ է ա յ ի, Գիրք հարցմանց, էջ 548:

² Նույն տեղում, էջ 550:

ժողովուրդների մեջ: Այս գիտակցությունը մեղանշում էր պատմական ստուգության դեմ, բայց և միաժամանակ հանդիսանում էր հայ ժողովրդի ինքնապահուծյան ունակ կռիւաններից մեկը: Օբյեկտիվորեն նման դեր էր կատարում նաև Տաթևացու աստվածաբանության սխոլաստիկ բանավարությունը:

«Պարտ է,— գրում է Տաթևացին,— որ բան իշխէ ի վերայ ցաման. և ցամումն ի վերայ ցանկութեան և սոքա երկուքս՝ հնազանդ լինին բանին և բանն է իշխան և տէր ի վերայ սոցա: Երկրորդ՝ արտաքին մարմին ստրուկ և աղախին է, և հոգին տէր և տիկին. պարտ է զիւրաքանչիւրան ի յիւրում կարգն պահել. զհոգին տէր և զմարմինն ծառայ»¹:

Տաթևացին գիտակցում էր, որ անհնարին է հայ եկեղեցու իրավունքների պաշտպանությունը, եթե եկեղեցու «հոգևոր» իշխանությունը դոտեպոզիված չլինի «մաքմնավորի» կողմից: «Եւ որպէս պարտէզ առանց պահողի՝ և այդի առանց մշակի՝ խոպանացեալք են և անպտուղք յամենայն բարեաց, ի հոգևորէն, ի մարմնաւորէն առեմ... զի իշխանն և իշխեցեալքն՝ վարդապետն և աշակերտքն՝ առաջնորդն և աշակերտքն՝ միմեանց պիտանիք են և օգնական և ձեռնտո՛ւ: Տաթևացին պաշտպանում էր այն միտքը, թե իշխանները և հպատակները, հովվապետն ու հոտը կապված են իրար հետ և կարիք ունեն փոխօգնության, ինչպես գյուղը և քաղաքը կամ որպէս «կարօտ են միմեանց ճորտ և պարոն, հարուստ և աղքատ, վարդապետ և աշակերտ»: Մի մարդ կարող է հոգալ մի տան շինություն, այլ շատ տներ շէն պահելու համար «պարտ է բաղմաց ի մի վայր ժողովիլ և զբաղում երկրին զօգուտն դուանել»²: Հայ եկեղեցական իշխանությունը միավորելու համար Տաթևացին անհրաժեշտ էր գտնում համակեկեղեցական ժողովի գումարումը: Նա կողմնակից չէ առաջնորդի և իշխանի միանձնյա ղեկավարության: «Եւ որպէս կարօտ են միմեանց ճորտ և պարոն, հարուստ և աղքատ, վարդապետ և աշակերտ, նոյնպէս և միտք կարօտ է առաջնորդի և խորհրդակցի» — գրում է նա³: «Եւ մերս առաջնորդք և իշխանք հոգևորք կամ մարմնաւորք, որք ինքնիշխանութեամբ կատարեն զգործս առանց խորհրդակցի. վասն որոյ բարձեալ է իշխանութիւն և աւերեալ երկիրն և տարեղրեալ են ժողովուրդք մեր ի վերայ երկրի և ցրեալ յամենայն աղզս»⁴:

¹ Գր. Տ ա թ է ա յ ի, Ամարան քարոզներ, էջ 152:

² Նույն տեղում, էջ 153:

³ Նույն տեղում, էջ 123:

⁴ Նույն տեղում, էջ 124:

Այս խորհրդածություններից դժվար չէ նշմարել հայկական «արդար» իշխանության մասին Տաթևացու ունեցած հայացքը՝ հայերի աւարդաւ պետականութեան մասին նրա դժադրած իդեալական պատկերը:

Բարձր եկեղեցականութեանից զատ, Տաթևացու հուշներն ու հեռանկարները կապված էին նաև հայ ազնւականութեան մնացուկների ու մեծափարթամ հայ խոշանների հետ: Դրանցից մեկին, Թաւրիզում հղիացած «բարեպաշտ Մասուդշահին» դիմելով, Տաթևացին հիշեցնում էր այն լեզենդը, որի համաձայն «Դավթեժ» շահաստանը հայ թագավորների սեփականութեան էր եղել ժամանակին:

Նրկիրը խաղաղվում և շենանում է, երբ իշխում են իրավունքն ու արդարութեանը, — ասում է Տաթևացին: Ընդհակառակը՝ խռովում և ավերվում է նա՝ երբ տիրում են անիրավութեանն ու անարդարութեանը: «Նւ բանիս ճշմարտութիւն՝ տեսցես յիսմայէլացւոց աղդս և ի սեռն մեր. որ աճեաց և մեծացաւ իշխանութիւն նոցա և մերս նուազեցաւ և կորեաւ», հարում է Տաթևացին¹: Անհավատ և անօրեն են նրանք, բայց ունին իրավունք և դատաստան: Ըստ որում, եթե անհավատ են և անսուրբ՝ վնասում են միայն իրենց՝ իսկ իրավունքի դատաստանով՝ բարերարում ուրիշներին և աճեցնում երկիրը: «Զի իրաւամբք և արդարութեամբ վարեն զաշխարհս: Նահաղ և անիրաւութիւն ոչ ունին, որպէս յայտ է ի քաղաքական օրէնս նոցա, որք զգողս, զչարագործս, զմարդասպանս և զլրկօղս պատժեն. ասախ և ուղղութիւն ի վերայ զօրաց, իրաւունք և շարղ դատաստանի որբոց և աչրեաց և ալն ամենայն, որպէս յայտ է ամենայն մարդոյ որ ի մէջ նոցա»²:

Դրվատելով մահմեդականների «արդար» աշխարհավարութեանը, Տաթևացին տիրող պետականութեանը հորդորում է՝ թշնամիների դեմ պաշտպան կանգնել՝ հավատի վահանով, հուշի ստղավարտով և հոգու սուսերով զինված: «Մեղ պարտ է զծնօղն մեր զՔրիստոս սիրել. և առնուլ զխաչն և զհիտ հետոց թագաւորին մերոյ ընթանալ և վասն նորա մեռանել զօրհանապաղ»³: «Որպէս մարմնաւոր զօրք մեր ընդ օտարաց պատերազմին, նոյնպէս և քրիստոնեայք զինւորք են Քրիստոսի. սոցա մարտ պատերազմին ընդ դիւաց աղդս, որք են

¹ Դր. Տաթևացի, Ամարան քարոզներ, էջ 424:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 107:

հակառակ աստիճոյ և օրինաց և սրբութեանց և թշնամի մարդկան ազգի», — ասում է Տաթևացին մի ալ տեղ:

Ուրեմբ եւն այն «օտարները», որոնց դեմ ուղղված է Տաթևացու ռազմահրավերը: Դժվար չէ գլխի ընկնել, որ զովատելով թուրքմենների իշխանությունը, նա հակադրվում էր նրանց թշնամիներին՝ Թամուրին և Թամուրջաններին: 1397 թ. գրված «Հարցմանց գրքի» վերջաբանում նա եռանդուն խոսքեր էր բանեցնում «խորազմ անուանեալ նետողների»՝ հայոց, պարսից և վրաց երկրներում գործած ասպատակումների և բռնությունների դեմ: Նթե էլխաններին հաջորդող բազմիշխանության ժամանակ ապրած Որոտնեցին կարող էր դեռ հիմնականում ապավինել Սյունյաց «իշխանաց իշխանների» հեղինակությանը, Թամուրի և նրա հաջորդների ժամանակ ապրած Տաթևացին չէր կարող ալեւս ապավինել այդ ուժին. Թամուրի և Թամուրջանների աշխարհատիրությունը խորտակելու նպատակով նա զաշնակիցներ էր որոնում Կարա-կոյունլու իշխողների մեջ: Այդ զաշնակիցների ձեռքով էր, ըստ երևույթին, նա երազում վերականգնված տեսնել նաև հայ ֆեոդալների քաղաքական իշխանությունը — հայկական ապագա թագավորությունը:

Իր քաղաքական խորհրդածությունների մեջ Տաթևացին, «հայկական թագավորության» հեռապատկերը մտցնում էր ազատագրական լեզվովի էսխատոլոգիական եզրերի մեջ: Նթե անցյալում և հաջորդաբար իշխել են ասորոց, հնդկաց, բաբելացոց, պարսից, մակեդոնացոց, հոմալեցոց, բյուզանդացոց և եգիպտացոց (մամլուկների) թագավորությունները, ապա եգիպտացոց թագավորությանը ապագայում հաջորդելու է հայկականը, որը նախորդելու է սկյութացիների կամ, որ միևնույնն է, ալանաց թագավորությանը, այսինքն Հովհաննու հայտնության մեջ հիշատակած Գոգ և Մազդոի այն թագավորությանը, որը զիջելու է իր տեղը Նեոի իշխանությանը¹:

1393 թվականին հայ ֆեոդալների վաղեմի առաքինություններն էր վերհիշում նաև Որոտնեցու և Տաթևացու աշակերտներից մեկը, Տանձափարախի վանքում գրած «Վասն քարոզութեան բանի» աշխատության մեջ Մատթեոս Զուղայեցի վարդապետը: Նսխապես Մատթեոսը ևս կողմնորոշված էր դեպի միջին-ասիական հորդանների դեմ պայքարող թուրքմեն «ազատարարները»: 1407 թվականին Տաթևի վանքում գրած իր հիշատակարանում Թամուրի թոռան կրած պարտության մասին նա ասում էր. «Ի դառն և ի նեղ ժամա-

¹ Գր. Տ ա թ ե ա յ ի, Ամարան քարոզներ, էջ 404 և հետ.:

նակիս, որում ազգն նետողաց անջինջ կորաւ և փոխանորդ նորին իշխեց Բթողոյս Ատրպատականի Թորգոմաժին Ղարա-Ուսուֆ անուամբ, որ և մարտեաւ երկու անգամ և յաղթահարեաց զոմն ի Թողանց շար դադանին Թամուրին, շարարբու, ահեղատեսիլ և շարասիրտ, անուամբ Աբ(ու-Բ)աբր. և այն ևս ի վերին խնամոցն ամենակարողին աստուծոյ, որ ազատեաց աշխարհս ի յայն անիրաւ խնդրողացն, որ և զամենայն ազգ և զամենայն լեզու ի ներքոյ նոցա հնազանդ և գերի կային, որում ազատեաց զմեզ փրկիչն Յիսուս-Քրիստոս...»¹։ Բայց փոքր ինչ հետո՝ 1411 թվականին Մատթեոս Զուղայեցին այնքան էր հուսախաբւել թուրքմեն իշխողներից, որ արդեն տարրերություն չէր դնում նրանց և Թամուրյանների միջև Մեկնիչը համեմատում էր Կարա-Յուսուֆին դանիելյան գաղանի հետ, «որ ուտէր և մանրէր զիւրան և զօտարան ոչ յայտնի գոլով առաջնորդին և հնազանդին, այլ հաւասարեալ կորստեամբ և շարեօք առաւելեալ, որ և յիշել ետ զառաջին շարիսն Թամուր կոչեցեալ կաղին»²։

Մի այլ տեղ Մատթեոսը ընդգծում է «մարմնաւոր» իշխանի սլաշտոնը. «Զի՞նչ է արժանի լինել իշխանին» հարցին, նա սլաշտասխանում էր. «Նախատակութիւն, որ է կարողութիւն, զոր այժադգիքն բահառուր (իմա՝ БОГАТЫРСТВО, սխառագործություն, Ա. Հ.) ասեն, որպէս Սամփսոնին և Տրդատայն։ Նրկորորդ յաղթութիւնքն զի բազում սլաշտեալմ վանեսցէ, զթշնամին կորուսանելով որպէս Դաւիթ զԳողիաթ։ Նրորորդ՝ իւրոց ուղղութիւնքն, այսինքն կշիռն, չափն, հասասն, մոլոթասիտն (վերջին երկուսը խանութների սլահալանության և շուկայի կարգադրահության հսկիչներ են, Ա. Հ.), զի մի զմիմեանս սղանիցեն։ Եւ աստ տես, զի ուր ոչ գոն սորա՝ կորեալ են իշխանքն և աւերեն աշխարհն»³։

Ազգային դաճաճ ու իրարամերժ ֆեոդալների մեջ Մատթեոսը չէր նշմարում նահատակության սլաշտաւատ ասպետական բնավորութիւններ։ Մի այլ գրվածքում նա ծածուկ գողերի շարքն էր դասում այն ֆեոդալներին, որոնք «առնուն ի ձեռն առաջնորդութիւն և կեղեցւոյ»։ «Զգոյշ լերուք ի նոցանէ,— ասում էր նա,— որ գան առ ձեզ հանգերձիւր ոչխարաց և ի ներքուստ գայլք են յափըշտակողք»⁴։

¹ «Ժե դարի հայկական ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, էջ 76։

² Նույն տեղում, էջ 119։

³ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 1402, Թ. 26ա։

⁴ Նույն տեղում, ձեռ. № 6287, Թ. 94բ։

Խարաղանելով հայ այդ ֆեոդալների արատներն ու մեղքերը և նրանց համարելով հայ ժողովրդի շարակրուծյանց պատճառներից մեկը, Մատթեոսը չէր ժխտում հայ աշխարհիկ իշխանության կարեորությունը: Սակայն ելնելով հայ աշխարհիկ իշխանության փոշիացման ու նվաղման փաստից, աշխարհիկ այդ իշխանությունը նա ստորադրում էր հոգևոր իշխանությանը: Եթե վերջինիս ներկայացուցին նա համեմատում էր ոշխարհիկ խնամող հովվի հետ, ապա առաջինի ներկայացուցիչը նրա համար այլ ինչ չէր՝ քան հովվին օժանդակող շուն: «Առանց շան, — քարոզում էր նա, — ոչ երթայ հովին առ ոշխարհն, զի թէպէտ գելող է շունն, այլ պահող է հօտին. սոյնպէս և առաջնորդը ոչ պարտին առանց մարմնաւոր իշխանութեան վարել և ոչ ամենեկին առանց բարկութեան կեալ, զի մարմնասէրք սոյնպիսեաց փախչին և երկընչին»¹:

Միջնադարյան Արևմուտքում եկեղեցու գերիշխանության համար պայքարող տեսաբանները հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների առնչությունը համեմատում էին արեգակի և լուսնի հարաբերության հետ: Առաջ քաշելով հովվի և շան համեմատությունը, հայ եկեղեցու տեսաբանը հայ աշխարհիկ ֆեոդալների նկատմամբ ցուցաբերում էր անհամեմատ ավելի նվազ փափկանկատություն:

Հայ եկեղեցու իշխանությունը Մատթեոսը կամենում էր հանձնել ոչ թե վանական սքեմ հազաժ ֆեոդալ իշխանավորների, այլ սրանց միջամտությունից անկախ վանական միաբանության ձեռքը: «Առաջնորդը որ զազգս իւրեանց մեծարեն՝ անհնարին է միաբանութեան առանց տրտնջալոյ կեալ... Զոր ինչ լինի ի վանսն՝ յիշխանոն անցնի և վանքն տրտնջան» գրում է նա²: Նա ծաղրում էր բարձրահոն այն վանականներին, որոնք ասում էին. «Ես բնական եմ կամ մեծորդի»: Դատապարտում էր հարուստ այն միաբաններին, որոնք «մեծամտեալ փառաւորէին» կամ տրտնջում էին, թե «հերքե նստայ»: Այս կարգի վանականները անդիտանում էին կանոնական այն սկզբունքը, թե ինչ վանք է մտնում՝ «տէրունայն է»³, այսինքն՝ «տէրունի» կամ «տէրունական» կամ որ միևնույն է՝ եկեղեցու իշխանությանը ենթակա: Ակներև է, որ Մատթեոսը հայ եկեղեցական իշխանության կենտրոնացման կուսակից էր: Արտացոլելով իր քարոզների մեջ այն իրողությունը, որ հայ աշխարհիկ ֆեոդալները

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, էջ 190ր:

² Նույն տեղում, ձև. № 1403, էջ 245:

³ Նույն տեղում, էջ 186:

իրենց տեղը արդեն իսկ զիջել էին հայ եկեղեցական ֆեոդալներին՝ Մատթևոսը առաջիններին ակնհայտորեն ստորադրում էր վերջինների գերիշխանությունը:

Միայն Սյունիքը կամ Սյունյաց վարդապետները չէ, որ երազում էին հայ եկեղեցական և քաղաքացիական իշխանություններին վերականգնման մասին: Նման տրամադրություններ կային նաև հայ թագավորական տներին մասին հիշողություններով հարուստ Այրարատում և Վասպուրականում: Այս մասին է վկայում մանավանդ Տաթևացու մի այլ նշանավոր աշակերտի՝ Թովմա Մեծոփեցու գործունեությունը:

Ամենից բնորոշը Մեծոփեցու համար նրա թեոկրատական դավադրաբանությունն է: Դատապարտելով չար իշխաններին, նա ասում էր, թե նրանք են, որ «ի սկզբանէ նախանձու և ատելութեամբ կորուսին զամենայն ազգս Հայոց»¹: Ըստ երևույթին հայ իշխաններին նա չի վերադառնում նաև հայերի քաղաքական ազատագրման նախաձեռնությունը: Նա կամենում էր վերջ տալ ընթացիկ տնիրավություններին ու շարիրքներին, առաջին հերթին հայերի եկեղեցական վերամիավորման և հայ կյանքում եկեղեցու հեգեմոնիա սահմանելու հանապարհով: Այնուամենայնիվ նա չէր սահմանափակվում միայն հայերի եկեղեցական միավորման ջանքերով:

Ինչպես հավատացնում է նրա վարդապիւրը, Մեծոփեցու ձգտումն էր, որպեսզի «էջմիածինն նորոգեսցի, կաթողիկոս և թագաւոր նստցի էջմիածինն»²:

Ողբալով իր մեծ ուսուցչի՝ Գր. Տաթևացու մահը, Մեծոփեցին գրում էր. «զնա ունէար հոգեւոր և մարմնաւոր թագաւոր աստուածապարգև»³: Մեծարանքի այս եղանակը վկայում է այն մասին, թե որքան խոր կապ էր տեսնում նա հոգեւոր և մարմնավոր իշխանություն մեջ:

Հայտնի է, որ Մեծոփեցին էր կաթողիկոսական աթոռը Սսից էջմիածին փոխադրելու զլխավոր նախաձեռնողներից ու իրադրոժողներից մեկը: Որչափ կաթողիկոսական աթոռի Սսից էջմիածին կամ Աղթամար փոխադրելու ծրագիրը աջակցություն էր դռնում Թուրքիայի դեմ սլաքարող թուրքմեն իշխողների կողմից՝ նա անբարյացակամ չէր դեպի վերջիններս: Գոհունակությունը է արձա-

¹ Թ. Մեծոփեցի, նույն տեղում, էջ 118:

² «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ե., էջ 103:

³ «Արարատ», 1914, էջ 745:

նագրում նա թուրքմեն նվաճող Կարա Յուսուֆի վարած քաղաքականությունը: Այնուամենայնիվ հայ եկեղեցու համար Մեծոփեցին օժանդակություն էր ուրոհում ոչ այնքան իսլամ, որքան բրիտանյա Արևմուտքի կողմից: Իր կողմնորոշումով Վասպուրականի նշանավոր այս գործիչը տարբերանշվում էր և հակադրվում Սյունյաց երկրի այն ֆեոդալ եկեղեցականներին, որոնց քաղաքական և եկեղեցական հեռանկարները կառվել էին Սկանդարի կամ վրաց իշխողների հետ¹: Զուր չէր նա այնքան հաճախ վերհիշում հին տեսիլները: Տեսիլները հարկավորվում էին նրան ոչ միայն էջմիածնի եկեղեցապետական իրավունքները նվիրագործելու նպատակով, այլև մուսուլման տիրապետողներից դժգոհ հայ ժողովրդական մասսաներին այն պատրանքը ներշնչելու համար, թե էջմիածինն է միաժամանակ իրենց քաղաքական իղձերի իրագործման կայանը:

Մեծոփեցին դատապարտում էր ինչպես Շամշուդեի ապստամբությունը, այնպես նաև ապստամբների դեմ դրած դաված դաժանությունները²: Հետաքրքրական է, թե ի՞նչ ակնկալություններ ունի նա առածուց շամշուդեցիների կրած սրարտության առիթով: «Ութ հարիւր ամն Հայոց լիյի օգնական և կորուսեց զնոսա (իմա՝ ապստամբությունը ճնշողներին), որպէս զԳող և զՄագող և զՀռոփսակ և զՍենեքերիմ և զամենայն չար թագաւորս աշխարհաց... Եւ բարձրացուսեց զեղջիւր թագաւորաց բրիստոնէից բարեխօսութեամբ... քաջ և արի նահատակացն հեղմամբ արեանց Շամշուդի ողորմելի քաղաքակրցաց»³: Այս «ութ հարիւր ամն» տարակուսանքի մեջ է ձգել Մեծոփեցու հրատաքակչին, ենթադրել տալով, թե դա կարող է լինել օրինակողի հնարածը. բայց ակներև է, որ խոսքը վերաբերում է մեզ նախածանոթ հետին ութերորդ դարին, երբ ըստ տեսիլների լինելու էր Հայոց հայրապետության և կաթողիկոսության վերանորոգումը: Չնայած ձրի այս վկայակոչումին՝ էջմիածնի կաթողիկոսությունը վերականգնելու բարեպաշտ հեռանկարից զատ՝ Մեծոփեցին չունէր այնուամենայնիվ հայ քաղաքական իշխանությունը վերականգնելու ունակ որեւէ ծրագիր: Քաղաքական նրա դիրքավորումը հակադրված էր մի կողմից ժողովրդա-ապստամբական շարժումների հեռանկարներին, մյուս կողմից հայ-վրացական

¹ Հայ եկեղեցականների այն ժամանակվա հակամարտ հոսանքների մասին հմտ. Հ. Փափաղյանի հետաքրքրական հոդվածը (Հայկական ՍՍՌ-Գիտ. ակադ. «Տեղեկագիր», 1955, № 8, էջ 83 և հետ.):

² Թ. Մեծոփեցի, էջ 83 և 110:

³ Նույն տեղում, էջ 124:

Ֆեոդալական դաշինքի դարավոր արագիցիային: Վրաց Բագրատունիները, ըստ Մեծոփեցու, ծագում են «յազգէ հրէից, որք գերեցան յաւուրս թագաւորացն Բաբելոնացոց, և բերեալ յազգս մեր՝ ի ձեռն Լուսաւորչին ի Քրիստոս հաւատացին և թուեացն ընդ իշխանս մեր: Եւ թագաւորք եղեն յետ ցեղին Արշակունեաց Անույ և ամենայն հայոց: Եւ նեղութենէ անօրինաց փախուցեալք՝ եղեն ուրացողք ճշմարտութեան և հաւատով քաղկեդոնիկ»¹: Մեծոփեցին պախարակում էր նրանց, ովքեր Քրիստոսին ապավինելու տեղ, միշտ հույս են դնում վրաց իշխանների վրա և նրանցով պարծենում «անօրեններին» առաջ: «Կատարեցաք զբան մարգարէին, — նկատում է պատմիչը, — որ ասէ՝ անիծեալ մարդ, որ դիցէ զյոյս իւր ի մարդ» և «մի յուսայք յիշխանս, զի ոչ գոյ փրկութիւն»: «Եւ այլ օգնականս չգոյ մեր բայց միայն տէր Յիսուս Քրիստոս»²:

Հայերի եկեղեցական վերամիավորումը ինքնապահովյան այն ուղեգիծն էր, որով ընթացավ այս պահին հայ կղերի իշխող միաբնակ: Սակայն իսլամական հակամարտ կենտրոնների ճնշման ենթակա՝ եկեղեցին հաճախ գործիք էր դառնում այդ կենտրոններից մերթ մեկին, մերթ մյուսին:

Կղերական դրոշի տակ մերթ վասպուրականում (Աղթամարում, Վարազդում), մերթ Այրարատում (Էջմիածնում) արծարծվում էր Հայաստանի թագավորութեան գաղափարը և յուրովի կրկնվում այն հակամարտը, որ գնում էր մի ժամանակ Արծրունիների կամ Բագրատունիների գլխավորած հայ Ֆեոդալական թագավորությունների միջև: Հազիվ էր ընդհանրական կաթողիկոսություն հաստատվել Էջմիածնում, երբ Աղթամարի Զաքարիա III կաթողիկոսը, հենվելով Զհանշահի աջակցության վրա, տապալեց Էջմիածնում նստող Գրիգոր Մակվեցուն և մի պահ նույնիսկ փոխադրեց ընդհանրական կաթողիկոսության աթոռը Աղթամար: Որչափ կաթողիկոսի հեղինակությունը նվիրագործվում էր Լուսավորչի «աջ»-ին տիրելու փաստով, հարկ եղավ որ Էջմիածնից Աղթամար փախցվեր այդ «աջը», որը դրանից փոքր ինչ առաջ Էջմիածին էր փախցվել Սսից: Վասպուրականի հիշատակարանները ցնծութեամբ են արձանագրում կաթողիկոսական իշխանության և նրա սրբանշանների այս ուղուրուպցիան: 1461 թվականի մի հիշատակագրող հաղորդում է, թե Զաքարիան Աղթամար է բերել Լուսավորչի աջը «և բազում ողորմու-

¹ Թ. Մեծոփեցի, էջ 19 և հետ.:

² Նույն տեղում, էջ 123:

թիւնս ուրախութիւն եղև Հայոց ազգիս»¹։ Հաջորդ տարում մի ուրիշը գրում է Զաքարիայի մասին, թե «աստուածատուք զօրութեամբ արիեաց երկու ամիսուացն՝ էջմիածնի և Աղթամարայ՝ զոր Տէր Աստուած հաստատ պահեսցէ զսա»²։

Զաքարիան ազդված էր նույն մտայնությունից, որին ենթարկված էին Մեծոփեցին և բազմաթիվ ուրիշներ։ Նկեղեցու միության հետ և եկեղեցու միջոցով նա ևս երազում էր քաղաքական միության մասին։ Այս մի ձգտում էր, որի համար Զաքարիան ուներ նույնիսկ պատմական որոշ շարժառիթներ։

Վասպուրականի թագավորության անկումից հետո Ամյուկ բերդում իշխող «արքայուն» խեղենեկ Արծրունու շառավիղները ժառանգական սեփականություն են դարձնում Աղթամարում սկզբնավորված կաթողիկոսությունը։ XII դարի կեսերին Արծրունյաց «արքայունների» ժառանգություն հանդիսացող Աղթամարը դառնում է հայազգի Սեֆեդին իշխանի կնոջ օժիտը։ Հիմք դնելով «արքայունների» նոր մի դինաստիայի, Սեֆեդինը հանդիսացավ միաժամանակ նաև Աղթամարի կաթողիկոսական դինաստիայի նախահայրը³։ Դավադանափոխության ժառանգական սիստեմն անսովոր չէր հայ եկեղեցու մեջ։ Նշենք Գանձատարի Հասան-Ջալալյաններին, Գաղեվանքի Գոփյաններին, Նորավանքի Օրբելյաններին, Գեղարդի Պոռշյաններին, Սանահնի Արզությաններին, Հալուց-Թառի Պահլավունիներին և մանր ու խոշոր բազմաթիվ այլ ժառանգական եկեղեցապետներին՝ «պարոն-տերերին»։ Արծրունի ծագում ունեցող ոմանք մինչև XV դարի կեսերը մեկիքական կամ ամիրայական իշխանություն էին պահպանել Վասպուրականում⁴։ Ինքը Զաքարիան իրեն համարում էր «յազգէն Գաղկայ թագաւորին»⁵։ Կասկած չկա, համենայն դեպս, որ նա գիրք ու ազդեցություն ունեցող Սեֆեդինյան «արքայունների» կամ «մելիքների» տնից էր⁶։ Զաքարիան ոչ միայն ժառանգել էր Աղթամարի կաթողիկոսական իշխանությունը, այլև հավանում էր ընդարձակել Սեֆեդինյանների քաղաքա-

¹ Ե. Լալայան, Յուշակ ձեռ. Վասպ., I, էջ 436։

² Նույն տեղում, I, էջ 439։

³ Թ ո վ մ ա Ա ր ծ ր ու ն ի, նույն տեղում, էջ 321։

⁴ «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 124 և ծան. 3, և Ա. Լիշյան, Շնորհալի և պարագայ իւր, էջ 107։

⁵ Փ ի ր զ ա լ ե մ յ ա ն, նույն տեղում, էջ 208։

⁶ Ն. Ա. Լիշյան, Գաւաղանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1900, էջ 86 և հետ.։

կան իրավունքները: Նա գործում էր ոչ միայն որպես եկեղեցական, այլև որպես դիվանագետ ու զինվորական: 1458 թվականին Վանա երկիրն ու Աղթամարը ենթարկված էին Վանի և Ոստանի տեր Ղլիճ Ասլանի ասպատակումներին: Զաքարիան անձամբ դիմում էր խոյ և օգնություն խնդրում Զհանշահից: Վերջինս «բազում զօրոք» արշավում է հակառակորդի վրա՝ հանդիսանալով «վրէժխնդիր վասն աւերման աշխարհիս և վասն տառասլեալ աղդիս քրիստոնէից»¹: 1459 թ. մի հիշատակարան նկարագրում է Ռոշկանից կոշված քուրդ ցեղապետ Սեդալի (Սեյիդ Ալիի) հարձակումը Գավաշքի վրա և պատմում այն դիմադրության մասին, որ ցույց տվին նրան հայերը Զաքարիա կաթողիկոսի առաջնորդությամբ, որ «իբրև քաջ զօրական եղեալ և արիացեալ... ելեալ գնաց ընդդէմ անօրինացն ի պատերազմ և առեալ զերկու փուռն (=լաստեր) և կալեալ երեք յԱղթամար. և փրկեցան քրիստոնեայքն ի յանօրինաց»²: 1461 թվականին 12 000 հեծելազորքով արշավելով քուրդ էմիրի վրա՝ Զհանշահը ավերում է Նւաթը: Նույն վիճակը սպառնում էր նաև հայաբնակ Բաղեշին, Մուշին, խուլթին ու Սասունին: Այս պահին Զաքարիան հանդես է դալիս քաղաքական բանադնացի գերում: Նրա եռանդուն ջանքերի շնորհիվ՝ Բաղեշի էմիրը հպատակության տուրք է խոստանում Զհանշահին, որով և հաշտություն է կնքվում կողմերի միջև: «Նւարար խաղաղութիւն ի մէջ նոցա, և ազատեաց զամենայն խառնիճադանճ ժողովուրդն զՀայ և Տաճիկ ի ձեռաց անօրինաց և ի դառն գերութենէ», հաղորդում է նրա մասին պատմագիրը³: Այսպիսով, Զհանշահից հովանավորված Զաքարիան իր հերթին մեծապես նպաստում էր նրան՝ Կարա-կոյունլուների պետությունն ընդարձակելու և ամրացնելու ուղղությամբ նրա ծավալած դործունեությանը:

Սեֆեդինյանների կաթողիկոսական տունը մազլցում է իր տենչերի դադարը: Զհանշահի օգնությամբ Զաքարիան ջանք էր անում վերականգնել վաղուց ի վեր հանգած Վասպուրականի հայկական թագավորությունը: Զաքարիան անձնապես չժամանեց իրադործել այդ, սակայն նրա ժառանգը, Ստեփանոս կաթողիկոսը, ասպավինած նույն Զհանշահին, 1466 թվականին թագավոր օժեց Սմբատ Սեֆեդինյանին:

Ժամանակակից բազմաթիվ հիշատակարաններից հազիվ միայն երեք-չորսն են հիշում հայոց այդ թագավորի անունը: Այս նշան է,

¹ Փ ի Ր զ ա լ ե մ յ ա ն, նույն տեղում, էջ 194:

² Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 6273, թ. 166բ:

³ Դ ա վ Ր ի ժ ե ց ի, նույն տեղում, էջ 421 և հետ:

թե որքան քիչ արժեք էին տալիս ժամանակակիցները վանքի պետ-
քերի համար առաջ քաշած այդ ծիրանավորին, որը պիտի կարծել,
կարա-կոյունլու Ջհանշահի և Ակ-կոյունլու Ուզուն Հասանի միջև
արժարժված պայքարի դիվանագիտական խրտվիլակներից մեկն էր
էապես: Մեզ հասել է Զաքարիա կաթողիկոսի պատվերով 1461 թ.
գրված մագաղաթի այն ծիսամատյանը, որը, պիտի կարծել, հար-
կավորվել էր Սմբատ Սեֆեդինյանի օժման արարողությունը կատա-
րելու համար: Թագավորն այդտեղ դիտված է որպես «պահապան
սուրբ եկեղեցույ և ամենեցուն որ ի սմա ժառանգաւոր կղերիկո-
սաց»¹: Նա գրվաւորւմ է որպես «ամուր պարիսպ սուրբ եկեղեցույ
և սուրբ ժողովույ կրօնաւորաց»²:

Նորաթուխ թագավորը Աղթամարի կաթողիկոսության գերա-
զանցությունը ցուցահանող պրոպագանդի գործիք էր սոսկ: 1465
թվականին, երբ Ստեփանոսը դեռ նոր էր բազմել Աղթամարի կա-
թողիկոսության գահին, Սմբատը նշվում էր «պարոն» տիտղոսով:
Այդ պահին ոմն մահդասի Ղարիուշա Աղթամարա վանքին ճաշոց
էր նվիրում, «ձեռամբ նորընծայ հայրապետիս մերոյ տեառն տէր
Ստեփանոս կաթողիկոսի ամենայն հայոց և պարոն Սմբատայ, և
տէր Ստեփանոս արհեսպիսկոպոսին, որ մականուն Գօղալ կոչի,
և սուրբ կրօնաւորացս տէր Յովհաննէս փիլիսոփայի և տէր Աւե-
տիս փիլիսոփայի, տէր Հերապետ փիլիսոփայի և տէր Ստեփանոսի
փիլիսոփայի, տէր Ստեփանոս մուղղուսի փիլիսոփայի և այլն»³:
Ըստ երևույթին սեպուլքի այս փիլիսոփաներն ու մահդեսի-
ներն էլ կազմում էին հենց Սմբատ թագավորի սոցիալական
գլխավոր նեցուկները: 1467 թվականին Ստեփանոս կաթո-
ղիկոսը մեկնում է Աղթամարից Էջմիածին և տիրում «յամե-
նայն հայկազեան աղղի»: Նույն տարում պատմության թա-
տերաբեմից իջաւ Ջհանշահը՝ դրա հետ մեկտեղ վերջ առաւ և
Ստեփանոսի «համահայկազյան» կաթողիկոսությունը, և Սմբատի
օրապալեալ թագավորությունը: Ըստ երևույթին Սմբատի արքայական
թագն է, որ XVI դարի վերջերին Սեֆեդինյան Գրիգոր փոքր կաթո-
ղիկոսը մի շարք իրերի ու սղասների հետ «ի ծածուկ և յերեւելի»
նվիրեց Աղթամարի ս. Խաչին⁴:

Այնուամենայնիվ Սմբատի թագավորության էպիզոդը ուշա-

¹ Հայկական ՍՍՌ, Մատենադարան, № 4997, Թ. 115բ:

² Նույն տեղում, Թ. 121բ, էջ 122ա:

³ Նույն տեղում, ձեռ. № 982, Թ. 533ա:

⁴ Տե՛ս Հ. Ամս., 1915—1920, էջ 23:

դրավ է որպէս XV դարի հայ եկեղեցական ֆեոդալիզմին բնորոշ արտահայտութիւններէց մեկը: Սմբատին թագ կապող Ստեփանոս կաթողիկոսը նրա եղբայրն էր և Զաքարիա III-ի եղբորորդին: Ստեփանոսին հաջորդած կաթողիկոսը՝ Զաքարիա IV-ը համարւում է Սմբատի որդին: Այս կաթողիկոսին հաջորդում է Գրիգոր I-ը, նախորդի եղբորորդին:

Եթե եկեղեցականների մեջ երևան էին գալիս հայ թագավորական իշխանութիւնն ստեղծելու գաղափարի կոռուկիցներ, դա մի հայտնի շարիով արձագանք էր այն բանի, որ հաճախ համընկնում էին հայ ֆեոդալական տների հողեր և աշխարհիկ շահախնդրութիւնները: Կարելի է նաև դիտել, որ այդ ժամանակ կաթողիկոսութեան և եկեղեցական վիճակների իշխանութեան շուրջը բոլորովն զավազանակոխը յուրովի կրկնում էր հայ ֆեոդալական և թագավորական տների հին կոիւնները:

Սքեմավոր ֆեոդալների միջավայրում ուռճացած քաղաքական մտայնութիւնն ուներ եկեղեցական-թեոկրատական երանդ: Թեոկրատական գաղափարների համար սլաքարտ հող կար մանավանդ երկրի այն մասերում, ուր զօրեղ էր եղել ու տեական թեոկրատական սկզբունքներով կազմակերպւած Բյուզանդիայի կամ Խալիֆաթի ազդեցութիւնը: Հայկական միջավայրում թեոկրատական գաղափարաբանութիւնը ընդունում էր յուրահատուկ քաղաքական-«ազատագրական» գունավորում՝ տակաւին այն դարերում, երբ վերացած էր արարների և հուշների օտարատիրութիւնը և հայ եկեղեցական հիերարխիան ճիգ էր անում բռնելու հանգած հայ սկտականութեան տեղը: Տասներեքերորդ դարում, ողբալով օտարալեզու ազգերի տիրապետութեան ենթարկւած երկրի վիճակը, Հովհաննէս Երզնկացին տրտնջում էր, թե չկա այլևս «հովիւ, որ կրկին դորձօք հովուէ ունելով ի ձեռին ցուպ և գաւազան. ցպով ընդ գաղանս մարտնչել և գաւազանաւ զխաշինս ուղղել»¹. Ըստ այդմ հայ եկեղեցու պետը պիտի ունենար ոչ միայն եկեղեցական իշխանութեան գաւազան, այլև քաղաքական իշխանութեան ցուպ: Ցայտուն արտահայտութիւն գտավ այս մտայնութիւնը մանավանդ Վասպուրականում և Տարսնում: Հայ եկեղեցական միջավայրում այս մտայնութիւնը կարծրացավ մանավանդ հետագայում՝ Օսմանյան Թուրքիայում և Սեֆելյան Իրանում: Որչափ այս երկրները գլխավորող միապետը հանդիսանում էր սկտական կրօնապետը՝ նա տրամա-

¹ «Սոփերք հայկական», V, էջ 152:

դիր պիտի լիներ հպատակ քրիստոնյաների գլուխ ճանաչել հոգևոր իշխանությունն պետին:

Մեծօփեցու և Աղթամարցու հայացքները այդ մտայնության եղակի արտահայտությունները չէին: Այսպես՝ 1336 թվականին Հիդանի մի հիշատակարանում կարդում ենք՝ «ի կաթողիկոսութեան հայկազանց սեփի տեառն Ստեփանոսի Աղթամարեցոց և ի թագաւորութեան նստեալ ի դահն, զոր տէր աստուած պահեսցէ անսասանելի զաթոռ հայրապետական և ղթագաւորական, զի յիշել զանունս նոցա սասանեալ թաքչին և ոչ ևս երևին թշնամիք ճշմարտութեան»¹: Նման տողերի հանդիպում ենք նաև 1401 թվականին Հիդանի մի այլ ձեռագրում. «Եւ ի թագաւորութեանն ալլասեռից Բամուր-Լանկի, որ է յաղթող՝ անպարտելի, զոր տէր աստուածն Խորայէլի պահէ անխախտ, որ շատանի զաթոռ մերոյս հայրապետի և զմեր ազգին թագաւորի, զի յիշել զանունս նոցա սասանել սաքրին և ոչ ևս երևին թշնամիք ճշմարտութեան»²:

Ճեղքալակաւ անարխիայի ժամանակաշրջանում խմբագրված այս բանաձևերում խոսքը մտացածին հայ թագաւորութեան մասին է: Չքաջած էլխանների տեղը գրիչների երևակայությունը դնում է հայ թագաւորութեան գաղափարը: Այս բանաձևը կրկնվում էր այլ և այլ վարիանտներով անգամ XIV դարի կեսերին իշխած ֆեոդալական անարխիան վերանալուց հետո: Այսպես՝ 1447 թվականին Մոկաց Փասավանք գյուղում գրված մի հիշատակարանում կարդում ենք գարձյալ նույն բարեպաշտ աղերսանքը՝ «Զոր տէր աստուած պահեսցէ անսասանելի զաթոռ հայրապետական և ղթագաւորական, զի հիշելով զանունս նոցա սասանեալ սաքրին և ոչ ևս երևին թշնամիք ճշմարտութեանն»³:

Թերթիկով Վասպուրականի եկեղեցականների ձեռքով գրված հիշատակարանները, ստանում ենք այն տպավորությունը, որ դրանց մեջ հայ թագաւորական իշխանության գաղափարը նույնաճանգն էր կաթողիկոսական իշխանության հետ: 1458 թվականին մի հիշատակագրող մաղթում է «տէր Աստուած... պահեսցէ անսասան զաթոռ հայրապետութեան և թագաւորական»⁴: Մի ուրիշը, 1486 թվականին, գրում է Հիդանի հիշատակարանում. «Տէր Աստուած պահես

¹ «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 289:

² «ԺԵ դարի հայ. ձեռ. հիշատ.», Ա, էջ 8:

³ Նույն տեղում, էջ 610 և հետ:

⁴ Ե. Լաւայան, Յուդակ ձեռ. Վասպ., Լ, էջ 428:

անասան զարոռ հայրապետութեան և թագաւորութեան մերո ազգին»¹։ Հանդիպում ենք նաև փոքր ինչ այլ ձևակերպումներ. 1557 թվականին Վասպուրականում գրված մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորիոսին Աղթամարցոյն, ի թագաւորութեան Հայոց՝ Քրիստոսի անմահ թագաւորին, որ տէրն է երկնի և երկրի ահեղ և անմահ թագաւորութեան»²։ 1509 թ. Մոկաց Բռնաշեն գյուղի հիշատակարանում երկրի իրական իշխանավորները զանց են առնված քրիստոնեական աշխարհամերժութեան բանաձևի հնարքով. «Ի հայրապետութեան Աղթամարայ տէր Զաքարին, ի թագաւորութեան հայոց՝ Քրիստոս է անմահ թագաւոր, որ տէրն է երկնից և երկրի» — կարդում ենք այդտեղ³։

Հանդիպում ենք հիշատակարաններ, ուր կարդում ենք անսպասելի այսպիսի տողեր... «Ի մեծ թուականութեանս հայոց ՊԶ (1431), ի կաթողիկոսութեան հայկազեան սեռի տեառն Կոստանդեայ և ի մերոյ կաթողիկոսութեան Աղթամարայ տեառն Դաւթի և ի թագաւորութեանս մերոյ յամիր Դայուարի և զանութեանս աշխարհիս Աքանտարի, զոր տէր Աստուածն Իսրայէլի սլահեսցէ անասան զաթու հայրապետական և թագաւորական մերոյ ազգին և բարձրացուցէ զեղջիւր Սիոնի ի մէջ Հայաստանեաց»⁴։ Գրեթէ երկու դար հետո 1648 թ. Մոկսի մի հիշատակարանում կարդում ենք ուղղակի. «Ի հայրապետութեան մերոյ աթուոյն Աղթամարայ տէր Ստեփանոս կաթողիկոսի... ի յամիրութեան Սեթիսան բեկին և թագաւորութեան հայոց ազգի, որ խափանեալ և ոչ երեւի և հարկաւրհանջութեամբ ազգս տապալի այլասեռից ազգի նետողի»⁵։

XVII դարի քսանական թվականների վերջերին Վասպուրական այցելած միսիոներ-կարմեղիտ սլատեր Ֆիլիպը, իր ուղեգրութեան մեջ ասում էր, թե հայերն ունեն իրենց «գաղտնի թագաւորը»⁶։ Այս վկայութեան մեջ յուրատեսակ արձագանք է գտնում այն մտայնությունը, որ այս դարերում ևս առկա էր իշխող տրամադրություն-

¹ Ե. Լաւայան, Յուդակ ձեռ. Վասպ., Լ, էջ 504։

² Նույն տեղում, Լ, էջ 568։

³ Մ. Տեւր-Ավետիսյան, Նոր Զուղայի հին հայ ձեռագրերի նկարագրություն, էջ 252 (տե՛ս Հայկական ՍՍՌ Դիտ. աղագ. Պատմութ. ինստ. արխիվ)։

⁴ «ԺՆ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 412։

⁵ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 4969, թ. 258ա։

⁶ Նշում ենք հիշողութեամբ, քանի որ ներկայիս ձեռքի տակ չունենք հազվագյուտ այդ աղբյուրը, որը լույս է տեսել 1669 թ. Լիոնում «Voyage d'Orient» վերնագրով։

ներն արտահայտող հայ եկեղեցականութեան որոշ մասում: Այսպէս, 1607 թ. Հիղանում եւաշատուր քահանայի գրած մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Յայտնի Տէրն ընդ ազգս հայոց և վերստին նորոգեսցէ զհայրապետութիւն և զթագաւորութիւն տառապեալ ազգիս հայոց, ամէն»¹: 1610 թվականին Սարգիս Հիղանեցին գրում է. «Հայցեմք յաստոծոյ, որ վերստին նորոգեսցէ, կանգնեսցէ և հաստատեսցէ զաթոռ և զգաւազան իշխանութեան զհայրապետին մերոյ և զթագաւորին՝ յառաջին սէր և ի միաբանութիւն, և աներկիւղ, անվնաս պահեսցէ զազգս հայոց ամենայն հէնից և հնարից սատանային, ի պէս-պէս շարեաց և փորձանաց, ներքոյ և արտաքոյ. ամէն»²:

1507—1508 թվականներին Հակոբ Թորատեցին, արձանագրում է. թե անտեր է մնացել հայոց ազգը, «զի հայրապետ հայոց ոչ գոյր ի ս. էջմիածին»: Ողորմելի և աւագելի եղեր մեծանուն ազգ հայոց մեծաց,— գրում է նա,— վասն է՞ր փորբացար, տառապեցար և նուազացար: Վասն այն՝ զի մեղաք, այգի հայկազուն տոհմիդ ոչ տուէր խաղող, այլ փուշս բուսուցէր. վասն այն խոտանացար, ցանկ քո քակեալ եղև և եղեր կոխան ամենայն ազգաց: Այժմ զի՞նչ առնելոց ես, զի որբ մնացեր ի հօրէ և ի մօրէ, այսինքն ի թագաւորէ և ի հայրապետէ: Այլ յուսա առ Աստուած, խոտովանեա նմա, զի փրկիչ քո նա է. թէպէտ և հնար վասն մեղաց՝ դարձեալ նոյն ինքն ողորմեսցի ըստ մեծի ողորմութեան իւրում և ժողովեսցէ որպէս հաւ դձազս իւր ընդ թեօք և սեղահականացէ ի հայրենի աշխարհն և հաստատեսցէ թագաւորաւ և հայրապետիւ բարեխօսութեամբ սրբուհւոյն ամենօրհնեալ Աստուածածնին»³:

Հայաստանի քաղաքական և եկեղեցական իշխանությունը վերականգնելու համար աստիճամոր բարեխօսութեան փոխարեն Հակոբ Թորատեցին առավիինում էր «Քրիստոսի տեղակալի» և նրա զինակիցների միջամտութեանը: Այդ առումով նա նմանվում էր իրեն ժամանակամերձ Կիրակոս երեցին, որը, վերհիշելով ազատագրական վաղիմի լեզունդը, գրում էր.

Տրդատ և սուրբ Գրիգոր
Եկան հիւր եղան Հրոռմայ,
Դճ մարդ անդ թողին
Ալամանք կոչեցան նորա.

¹ Հայկական ՍՍԽ Մատենադարան, ձեռ. № 6785, թ. 331ա:

² Նույն տեղում, ձեռ. № 5234, թ. 338բ:

³ Այլ ի շ ա ն, Կամենից, էջ 169:

Զրուանքն այն դավին վեր կայ
 Հարկ կուտայ ծովուն դուրս կուգայ
 Թերթանք ղերուաղէմ առնումք
 Այլազգայ ձեռքն չի մնաւ
 Ոսկի դուռն սուրբ յարութեան
 Մեր ձեռք զքնեմք ի վերայ,
 Շինեմք զաւերեալ տեղիք
 Որ ցրնձան ամեն բրիտոնեայ.
 Շարժիմք շահաստան քաղաք
 Մինչ Բավրէղ 'ւ այլ տեղ չի մընայ
 Խորատան քաղաք մըտնումք
 Վր մարմինն է սուրբ Սարգըսայ.
 Դառնամք դամբ սուրբ էջմիածին
 Տէր երեւ կամարն ի վերայ
 Աջովքն սուրբ Լուսաւորչին
 Առանց կըրակ մեռոն կեփւի ի նրմայ»¹

Հայ քաղաքական մտքի թեակրատական վերադրեւատավորումը ազդանշում էր այն դասավորումը, որին ենթարկվում էր այս դարեւրում տկարացած ու փոշիացած հայ աշխարհիկ ֆեոդալիզմը:

Զրկվելով իրենց քաղաքներից ու գյուղերից, հողերից ու երիվարներից, ճորտերից ու հարկատուներից՝ հայ ֆեոդալներից շատերը գաղթեցին երկրից, ձուլվեցին եկվոր նվաճողների մեջ կամ ոչնչացան իսպառ: Նրանց մի մասը առևտրական զբաղմունքների մեջ որոնեց անձնական ապահովության ու բարեկեցության երաշխիքը: Կային, վերջապես, այնպիսիները, որոնք ասպետական զբաժն ու սուրբ փոխեցին եկեղեցական փիլոնի ու բուրվառի հետ:

Կարելի է օրինակներ բերել այդ դարերի Օրբելյան, Պոռշյան, Հասան-Ջալալյան և ուրիշ տոհմերի մասին մեզ հասած կցկտուր տեղեկություններից: Կար, իրոք, ժամանակ, երբ ազգականների ձեռքը հանձնելով «հայրենի» վանքերի ղեկը՝ հայ աշխարհիկ ֆեոդալները տարածում էին իրենց հովանին հոգևոր վասսալների և սրանց իշխանության տակ գտնված եկեղեցական հարուստ «ուխ-

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 7707, ԹԹ. 37բ--38բ, հմտ. № 7726, Թ. 31բ--32բ, № 2938, էջ 827: Ուշագրավ է, որ Կիրակոս երեցի այս տողը մուտք էր գործում հավանորեն XV—XVI դարերում գրված «Գուգալ մ' ես յերիկ տեսայ» ժողովրդական սիրերգի մեջ, ուր սկզբնապես բացակայում էին ֆրանկների կամ ալամանների մասին Կիրակոս երեցի գրած տողերը: Սիրերգի վարիանտներից մեկը պատկանում է վանքի Բուչակին, որին նույնպես անձանոթ են ֆրանկների կամ ալամանների հետ կապված ակնկալությունները: Հմտ. Կ. Կոստանյան, Նոր ժողովածու, Թիֆլիս, 1892, Բ. պրակ, էջ 61 և հետ.:

տերի» վրա: XI—XII դարերում այս քաղաքականությունը վարում էին Պաշլավունիները, Ռուբինյանները և Հեթումյանները: Հետագայում փոխվեցին դերերը: Հիմա աշխարհիկ ֆեոդալներն իրենք էին ծվարում եկեղեցական ազդակիցների փեշերի տակ: Նրանց պատկանած կալվածների մի մասը կենտրոնանում էր կրոնավոր ազդականների ձեռնարկում: Այսպես, 1312 թվականին Դուխան Բարի Գրիգոր իշխանը իր կնոջ՝ Ասփայի՝ Տարսախճ Օրբելյանի դստեր՝ հիշատակին խաթրա վանքին նվիրում է «ընծայս յուլմ՝ գիւղորայս, այգիս, անդաստանս» և դարդարում այդ վանքը սպասներով և հանգերձներով: Գրիգոր իշխանի առատաձեռնությունը բացատրվում է նրանով, որ վանքը Դուխանների սեփականություն էր և նրա վանահայրը՝ իր և Ասփայի որդի Սարգիս եպիսկոպոսը. վերջինիս մասին ասված է, թե «ընդ մարմնական տէրութեան, զոր ունէր ի հարանց ստացեալ ընկալաւ և զհոգեոր պետութիւն»¹:

Նույն երևույթը դիտում ենք նաև 1330 թվականին Ջղոնա անապատում գրված մի հիշատակարանում, ուր նշված է «մեծազարմ իշխան Վիգենը», որը Վրթանես մականունն առած «արհամարհեաց զսնտի փափկութիւն կենցաղոյս և խարաղանազգեստ եղեալ կրոնավորեցաւ և շինեաց եկեղեցիք մեծապայծառ հանդերձ եղբայրքն իւրով Պիշար իշխանան յանուն սուրբ Աստուածածնին: Եւ զշինեալ եկեղեցին Դեղձանավանաց սալեցին և զժամատունն գեղեցկապէս յաւրինեցին և ժողովեալ բազում կրանաւորս և զցայդ և զցերեկ արտասուաթոր պաղատանաւք յաստուծոյ զթողութիւն յանցանաց և զխաղաղութիւն ամենայն աշխարհի [խնդրէին]»²:

¹ «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 847, ի դեպ սխալ է այս հրատարակության առաջարանի էջ 14-րդ նշումն այն մասին, թե Սարգիս եպ. Գրիգոր իշխանի միակ որդին էր:

² Նույն տեղում, էջ 224: Եթեզ այն ձեռագիրը, որին կցված է այս հիշատակարանը XVI դարի վերջերին գտնուում է Գեղարքունեաց երկրի Մելիք Շահնազարի սեփականությունը: Ձեռագիրը գրվել էր XIV դարում Վիգեն ճգնափորի և նրա կորոր՝ «պարոնաց պարոն» Պիշարի պատվերով: Պիշարի զուտոր խորիշահը Ջևար Օրբելյանի կինն էր: Նրա հարսերից մեկը կրում էր միայն Գեղարքունիքում հանդիպող Դուխ անունը: Վարդանի և Պիշարի ծնողները կոչվում են պարոն Վարդան և Մահան, նրանց «սնուցանող» տատը՝ Վախախ: Ձեռագրում հանդիպող Ջղոնա անապատը պետք է որ գտնված լինի Վեդի շրջանում, խոսքովի անտառի և Օրբելյանների նախկին կալվածների սահմաններում կամ դրանց առընթեր: Այժմ էլ գոյություն ունի Ջղին անունով գյուղ, որ հավանորեն նույնն է XVI դարի Ջղոնի հետ:

Հալուց թառի Ամենափրկիչ վանքում նստող ժառանգական առաջնորդներից մեկը, Զաքարիա Պահլավունին, 1487 թվականին շրջակա գյուղերի մահմեդական կալվածատիրոջից վեց դանկ մուլք գնեց. մուլքի սահմանները մի առ մի նշված է դասպալայի մեջ հենց իր՝ Զաքարիայի անունով, առանց հիշատակելու վանքի անունը։ Հաղորդելով այս Սիմեոն Երեմիանցին գրում է. «սորա ի բնէ անտի աղատաղունք էին և անուանիք, շատաղգ և հարուստք, յորոց թէսկէտ ոմանք վանականք լինէին, ոմանք, աշխարհականք, սակայն մի էին տամբք ընչիւր, և իւրեանց էր համարեցեալ գեօղն և վանքն առանց խտրութեան։ Վասն որոյ և ինքն մինչ առաջնորդ իսկ էր սոյն վանքիս, որպէս թէ վանքիս առնոյր զայսքան մուլքս, թէպէտ յանուն վանքին վախմ ոչ գրեցուցանէր ի միամտութենէն»։ Այս չէր խանդարում, որ առաջնորդը օգտագործեր ազգակիցների համար շահ Իսմայիլից ստացած ռազամն առ այն, որ Ամենափրկիչ վանքը որպէս մաղաֆ «ոչ խարճ դիւանի, ոչ մուլք, և ոչ այլ ինչ հարկ տայցէ ումէք»։ Պահ մի Զաքարիայի վանական և աշխարհական ժառանգների մեջ պառակտում է ընկնում և վերահիշյալ մուլքը մասնատվում նրանց մեջ։ Բայց ի վերջո՝ «թէ յաղքատութենէ աշխարհական ազգականաց, դրամով ծախեն թէ կամաւ տան, և թէ այլ որպիսեալ կերպիւ իցէ» — մուլքը վախմ է աքլում վանքին¹։

Նման երևույթներ տեղի էին ունենում նաև աշխարհիկ ֆեոդալների հովանավորած մյուս վանքերում։ Այսպես, Մատենադարանի արխիվում պահված պարսկերեն կալվածագրերից պարզվում է, որ Սյունյաց վերջին իշխան («ամիր») Բեշքենի մահից հետո, նրա որդին Ռուստամը վաճառքի ձևով կալվածներ էր փոխանցում Էջմիածնի և Տաթևի վանքերին։

Բոլոր նշաններից դատելով՝ Ռուստամը մտահոգված էր կենտրոնացնելու այդ վանքերի ղեկը Օրբելյան ծագում ունեցող Սյունյաց իշխանական տան հետ կապված վանահայրերի ձեռքը²։

XV դարի մի արձանագրությունից երևում է, որ երկրի ամալյությունից դրդված Դուիյաններն իրենց կալվածների մի մասը հանձնում են Դադի վանքում, խաթրիվանքում և Ծարի Գետամիջում նստող իրենց ազգականներին, «դի վանորայքս մարդ չկար՝ որ յառաջն կայր և շէն պահէր և զեկեղեցիքս լուսաւորէր՝ յայս պատճառէս երես դրաք և զայս սուրբ աթոռնին, ի նոքա ապսպրեցաք, և

¹ Ս ի մ ո ն Ե Ր Լ ա ն ց ի, Զամբռ, էջ 277։

² ՏԵ՛ս Հ. Փ ա վ ա զ յ ա ն ի հողվածը, նույն տեղում, էջ 92։

զերկու իշխանութիւն որ է եպիսկոպոսութիւնն և պարոնութիւնն էլ հենց ի նոսա յանձնեցաք»¹։

Այսպէս, նույնիսկ XVII դարի Սանահնի անթլական մի արձանագրությունից տեղեկանում ենք, որ Արղութի թոռ և պարոն Վասակի որդի Բարսեղ արքեպիսկոպոսը Սանահնի ս. Սատլածածնի եկեղեցուն վախժ է անում բաղմաթիւ աշգիններ, վարելահողեր, ձորեր, ջրաղացներ, Սանահնի «երկու գեղ շինական» և այլն²։ Արձանագրությունը չի մերկացնում Արղության եպիսկոպոսի առատաձեռնության պատճառը։ Սակայն այս կետում օգնության է դալիս մի այլ աղբյուր։ Կա նույն այս Բարսեղ արքեպիսկոպոսի 1687 թվականին գրած մի հիշատակագրություն, ուսկից տեղեկանում ենք, որ Սանահնի վանքը գտնվում էր Արղության վանահայրերի ձեռքի տակ։ Նշելով, որ իրենից առաջ Սանահնի վանահայր էր Սարգիս եպիսկոպոսը «ի ցեղէն Արղութեանց ի սեռէն Վասակեանց որդի Բեբեքին», Բարսեղը հարում է՝ «մինչ ի սա յԱրղութական տոհմէն յեթ եպիսկոպոսունք յաջորդեալք էին, սա յութերորդ պարոն-տէր նստաւ այսմ մեծ դահի»։ Հիշատակագրողը տեղեկացնում է, որ 1663 թվականին Սարգիս եպիսկոպոսը «հտ ձեռնագրել զիս եպիսկոպոս ի սրաթուն էջմիածին, ձեռամբ որբաղան հայրապետին Յակոբայ և արար զիս ժառանգ մեծի աթոռոյն Սանահնայ սուրբ Սատլածածնիս»³։ Այս տեղից արդեն հասկանալի է դառնում Բարսեղի բարեպաշտության զաղանիքներից մեկը. նա «ընծայարեություններ» էր անում մի վանքի, որը փաստապէս իր ժառանգական տիրույթն էր։ Կալվածատիրական արձանագրություններից հայտնի է, որ վախժներից դատ, վանական տիրույթներ ստեղծվում էին նաև զնումների ճանապարհով։ Բարսեղ եպիսկոպոսի հիշատակագրությունը բացահայտում է այն իրողությունը, որ վանական տիրույթների ընդարձակման համար Սանահնի վանահայրերը կանգ չէին առնում նույնիսկ բռնի հողակցումների առաջ։ Համատեղելով վանականի բարեպաշտությունը թաւաղի աներեսության հետ՝ Բարսեղը հայտնում է, որ վանքի համար արած բոլոր գործերը չէ, որ արձանագրում է, այլ միայն այն, «որ պնոց պնեցաք կամ գրաւեցաք կամ կաշառաւք թափեցաք կամ պարզեօք ըստացաք կամ բռամբ տիրեցաք. զի հոգիս

¹ Հ. եպ. Հ. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ դաւառացն Արարատայ, էջմիածին, 1842, էջ 359։

² «Վիմական տարեգիր», էջ 248 և հետ.։

³ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 3031, էջ 256 և հետ.։

իմ զրկեցի և սուրբ աթոռքս ծաղկեփթիթ զարդարեցի»¹։ Հատկանշական է, որ «հոգին զրկող» և ժառանգական իր սեփականություն դարձած վանքը հարստացնող այս եպիսկոպոսին ժամանակակիցները մկրտել էին «Երկրակալ» կցանունով²։

Սանահնի վանական կալվածատիրությունը սոսկ Արղուժյան եպիսկոպոսների հողային իրավունքները չէ, որ վարագուրում էր, այն մի առաքատ էր, որի հետ թաքնվում էին նաև «Արղուժենց ջամիաթը» — Արղուժյան ճորտատերերի աշխարհական ժառանգները։ Նույն այդ ձեռագրում, ուսկից քաղեցինք Բարսեղ Երկրակալի տողերը, հանդիպում ենք նաև Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի մի կոնդակին, ուր ասված է. «Ի թվին հազար հարիւր ժԳ (=1664) նոյեմբեր ամսու մէկն, որ յԵրուսաղէմ գնաք վասն ուխտ անելոյ վանորէից, եկայք Սանահնոյ վանքն Արղուժէցոց ջամիաթն ամենեքեան, որ այս սանատներոյս մէջն գրած կապն և այլքն, իւրեանց բերնով իզրար արին ինձ մօտ, թէ մեր յօժար կամօք Ոռնակայ շինականք իւրեանց հողովն ջրովն ծախեցինք Սարգիս եպիսկոպոսին, որ մեր այլ այսույետե ոչ խարճի, ոչ կոռի ոչ հեծելի բան չունինք։ Ես այլ վերահասու եղա, որ Սարգիս եպիսկոպոսն Արղուժէցոց վերոյ գրեալ ջամիաթիցն նոյն գիւղի շինականքն գնովն առէր էր իւր կամաւք յաւերժութեամբ վախճ արար Սանահնոյ սբ. Աստուածածնին. և ոչ որ ոչ ազգական և ոչ օտար ամենեկն բան չունի։ Իսկ սակա հաստատութեան գրոյն պարսից գրով և լեզուով և(ս) գրեցի և մհրեցի և Քալանթար խոսքով բէկն վկայ»³։

«Արղուժենց ջամիաթը» Զարարյանների այն հետևորդներից էին, որոնք անհետանալով Անիից և Բջնիից, շարունակում էին կարկամել Լոռու լեռնադատում, որպէս անցյալի տարտամ ստվերներ։ XVI դարի վերջերին Սանահնում ամրացած՝ նրանք տակաւին զինված պայքար էին տանում Անդրկովկասի Օսմանյան զավթիչների և սրանց տեղական գործակիցների՝ Լոռիի բերդում նստող զաղախ կոչված ցեղի դեմ⁴։ Այս մի պայքար էր, որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, մղում էին Թուրքիայի դեմ ուրքի ելած հայ և վրաց ֆեոդալներից շատերը, հող պատրաստելով Իրանի տիրապետությունը վերականգնելու համար։

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենագարան, ձեռ. № 3031, էջ 267։

² Նույն տեղում, ձեռ. № 7948, Թ. 207բ։

³ Նույն տեղում, էջ 107—8։

⁴ XVI դարի 80-ական թվականներին զաղախների ցեղապետ Նազար-խանը չհետևելով զղրաջ մյուս ցեղապետների օրինակին, մնաց հին բնակա-

Սանահնի վանական խորհրդայից տեղեկանում ենք, որ XVII դարի սկզբին Շահ Աբասը «զղաղախն քշեց տարաւ տարագիր և Արղութեցոնց ժ(10) դեղ ջիւտու երեստ. այսուհետեւ կան Արղութեցիք շահիսեան»¹: Եւստ ասանալով իրենց դշուղերը՝ շահիսեան դարձած Արղությանները կրելու էին կոոի և հեծյալի պարտավորություններ, ասել է՝ իրենց ճորտերի ձեռներով պարհակային աշխատանք պիտի կատարեն պետութեան համար և միաժամանակ՝ իրենց այրուծիով դինական «կամավոր» ծառայութեան մատուցելին շահին: Սակայն փոխանցելով իրենց ճորտերը Սանահնի վանքին, Արղությանները խուսափում էին այս պարտավորութեաններից և միաժամանակ՝ վանական սքեմ հագած տոհմակիցների ձեռքով կենտրոնացնում և ընդարձակում իրենց տիրույթները: Որչափ այս միջոցով ասպահովագրված էր տոհմի ինքնապահովման նյութական աղբյուրը՝ Արղությանների եկեղեցական ներկայացուցիչների «հաջողակ» գործունեութեան մեջ իսկ դժվար չէ դրսևորել հայ աղնվականութեան դասակարգման պատկերը:

Միայն եկեղեցական սքեմ հագած աղնվականների միջոցովն է, որ տեղի էր ունենում հայ ֆեոդալների ռազմաքաղաքական որակաւորման պրոցեսը: Նման երևույթ կարելի է նկատել նաև փոշիացած այն ֆեոդալների շարքերում, որոնք այստեղ կամ այնտեղ շարունակում էին դեռ կառչած մնալ աշխարհիկ պաշտոնից ու դիրքից: Ուշագորավ է Ղարաբաղում պահված ժողովրդական պատկերավոր խոսքը՝ «Ամեն Հասան Հասան չի, ամեն մասան մասան (խոփի թուր) չի»: Խոսքը հարկավ հետնադարյան շնորհաթափված այն Հասանների մասին է, որոնք հաջորդելով XII—XIII դարերի ընթացքում Հաթերքում, Խաչենում և Վայոցձորում իրենց քաջութեաններով ու շինութեաններով անվանի դարձած Հասանների շարքին՝ ժողովրդի աչքում հանդիսանում էին հսկա նախորդների դաջաջ ժառանգորդներ: Հայ քաղաքական իշխանութեանների նվաղման նույն փաստը արձանագրված է նաև ժողովրդական պատկերավոր մի այլ առածի մեջ. «Արաւն էնքան է պղտիկցել, որ Ալին-Ղուլին էշով կանցնին»²:

վայրում: Հայտնաւորութեան հայտնելով օսմանցիներին, նա հետ ստացավ սրանցից իր «օրան»: 1605 թվականին նրա հաջորդը՝ Շահ-աղ-Դինը ոչ միայն ներումն ստացավ, այլև տիրափոխ լինելով խանի տիպոս ստացավ Շահ Արաւից: 1628 թվականին նա արդէն հանդիսանում էր Լոռու հաբիբը: (Վ. Ռ. Петрушевский. Очерки, էջ 134 և 142): Ղաղախ ցեղի Անդրկովկասում հայտնվելու մասին հմտ. նորայր Բյուզանդացի, Տեղեկութիւն ի դիրս Տարոնացւոյ Ասողիկ կոչեցելոյ: Մոսկով, 1889, էջ 33 և հետ:

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 3031, էջ 244:

² Ա. Տ. Ղա ն ա լ ա ն յ ա ն, Հայկական առածանի, էջ 172:

Բերված օրինակներից չպիտի եզրակացնենք, որ դասալքվել ու դիմակադրվել էին հայ ֆեոդալների բոլոր հետևորդները։ Հայկական լեոնաշխարհում կային տակավին որոշ վայրեր, ուր թուրք-խրանական տիրապետության այս դարերում խոկ պահպանվել էին տոհմատիրական կարգերի կենդանի հետքերը, վայրեր, ուր հայ ֆեոդալական իշխող խավը չէր կորցրել կապը ազատության համար մարտնչող ժողովրդական մասսաների հետ։ Որպես օրինակ, կարող ենք հիշատակել լեոնային Ղարաբաղը, Սասունը, Օղմին, Զեյթունը և նույնիսկ Արդուսյան «ջամյաթի» հայրենիք Լոռին, որի «դյուցազունների» մասին պատմում էր տակավին «Վերք Հայաստանի»-ի հեղինակը։ Հայաստանի և Անդրկովկասի մի շարք վայրերում նույն այս ժամանակ պայքար էր գնում վաչկատուն ֆեոդալների ու նրանց հպատակ քոչվորների լեոնային արտավայրերում կամ նրանց նախադուռ կազմող հովիտներում իշխող ֆեոդալ հողատերերի ու սրանց ենթակա դյուզական համայնքների միջև։ XVII—XVIII դարերում Լեոնահայաստանի և առավելապես Արցախի ու Սյունիքի սահմաններում մնացած հայ ֆեոդալների վերջին մոհիկանները — հայ ժառանգական մելիքները — շարունակում էին քաղաքական պայքար վարել տեղական խաների ու նրանց պաշտոնյաների դեմ։

Նախընթաց տեսության մեջ մենք կանգ առանք հայ եկեղեցական այն փաստերի վրա, որոնք ցայտուն կերպով արտահայտում են վանականի սքեմ հուլած հայ ֆեոդալների քաղաքական տրամադրությունները։ Սակայն մոլորություն կլինեք կարծել, թե այդ փաստերը բնութագրում են բոլոր հայ եկեղեցականներին և նրշված տրամադրությունները հատկանշական համարել հայ բոլոր եկեղեցականների կամ գեթ՝ հայ բոլոր եկեղեցական ֆեոդալների համար։ Պիտի դիտենք, ընդհակառակը, որ երկրի տնտեսական և քաղաքական ընդհանուր վայրէջքի այդ ժամանակաշրջանում հայ կղերի քաղաքական ներգործոն տրամադրությունները միշտ ավելի էին ընկրկում գլուխ բարձրացնող անկումային մտայնության առաջ։ Հայ ժողովրդի փրկումը կղերի ներկայացուցիչները որոնում էին հաճախ միայն «հրաշագործ» նշխարների, սրբապատկերների, խաչերի, աշերի և կրոնական բժժանքի գործիք հանդիսացող այս կարգի տեսանելի ու շոշափելի իրերի մեջ։ Այսպես, XIV դարի մի դանձում վանահայր Մանվել Բջնեցին փառաբանում էր Հավուց Թառի

«Ամենափրկիչ» խաչը, հատկացնելով սրան «աբկարաց զօրիչ, անկիլոց կանգնիչ, գերեաց ազատիչ, կառկելոց լուծիչ, հեծելոց վարիչ, կարողացուցիչ, սլքաակ արքայից, պատիւ բաբունից, փառք քահանայից, սլարծանք հաշկաղնից, տուն քրիստոնէից, մեղաց քաւիչ, աշխարհի փրկիչ» մակդիրներ¹:

Այս ժամանակներից են ծայր առնում ընդարձակ այն ցուցակները, ուր թվարկվում էին Հայաստանի «սուրբ նշան» կոչված խաչերը, որպէս «ի վերայ երկրի պարիսպք ամրութեան և զէն յաղթութեան ընդդէմ թշնամոյն»²: Օրինաչափ կերպով այս ժամանակ էր սկսում ծլել ու լայնորեն տարածվել հայ ախտաբանական դրականութեան մոլախոտը: Հայ ժողովրդին ներշնչվում էր այն մտայնութունը, թե ստլափինելով գերբնական զորութեամբ օժտված սուրբ նշաններին, Հայաստանը վերածվում է թշնամու դեմ փշաքաղված բերդաշխարհի...:

Մի հմայիլի մեջ թվարկվում են 63 սուրբ նշանների անուններ, որոնց օգնութեամբ պիտի «քաղցրանար ամենայն սիրտ թագաւորաց և դատաւորաց, սլարոնաց և իշխանաց, աւագաց և բռնաւորաց, հայրապետաց և վարդապետաց, քահանայից և աշխարհականաց, մեծամեծաց և փոքունց, ընդդէմ ծառայիս առաւածոյ նսայի մանկան...»³:

Հեղինակներից մեկը կազմեց մի ամբողջ հանրագիտարան, ուր տեղագրված են Հայաստանում գտնված բոլոր անվանի աշերը, խաչերը, մատենքներն ու այլ «արբություններն» ու նշված նրանց բաղմատեսակ «հրաշագործ» հատկութիւնները: Այդպիսի գործ է Վարդանի «Աշխարհադրությունը», գրված ըստ Կրեույթին XIV դարի վերջերին կամ XV դարի սկզբներին⁴: Վարդանի գործը հասարակական-քաղաքական տրամադրութիւնների անկման վկայագիր էր

¹ Գ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն, Հափուց Թառի Ամենափրկիչը և նույնանուն հուշարձաններ հայ արվեստի մեջ, Երուսաղեմ, 1937, էջ 89:

² Հայկական ՄՍԽ Մատենադարան, ձեռ. № 8461, թ. 74ա և հետ.:

³ Նույն տեղում, ձեռ. № 9041, թ. 92 և հետ. տե՛ս նույնը նաև № 796 ձեռագրում:

⁴ Վերջին ենթադրութեան համար կենում ենք մի շարք փաստերից: Վարդանը համարում է Սամարղանդը «նեւոդաց ազգին աթոռ», մի բան, որ տեղի ունեւ միայն Լանկ-Թամուրի ժամանակ, 1370 թվականից հետո: Եվ առաջ Մոսկովան «աթոռ ազգին ըսուսաց» նշելը, այսպէս կարող էր զբել հեղինակը Կուլիկովյան հակառակմարտից (1389 թվականից) հետո, Մոսկովայի վերելքի շրջանում: Այնուամենայնիվ «Աշխարհադրությունը» գրվել էր 1453 թվականից առաջ, քանի որ Կ. Պոլիսը նշվում էր տակավին հույների ձեռնեքում:

կղերի համար: Ըստ ոմանց, մոնղոլների ժամանակ հարկահանները չէին դիպչում վարագոմս պատսպարված հարկատուներին, որպես թե այն պատճառով, որ «սուրբ Նշանն պահեաց զնոսա, և ապշեցոյց զսիրտս ալլազդացն, որ ոչ մաքառեցան ընդ դուռն երկաթի»¹: Մի այլ վկայություն՝ «սուրբ Նշանն» է որոշում պատերազմի բախտը. այսպես, Ալադադի ստորոտներում շահ Իսմայիլը նրա օգնությունը է պարտություն մատնում Ջհանշահի թոռ Բարիաքին. «Եւ նոյն ժամ,— դրում է տեր-Բարսեղ տարեգրողը,— հնչեաց հողմն ի զօրութենէ սուրբ Նշանին (Ուորնկարու) և ելեմնատարափ սաստիւ ընդդէմ երեսաց Բարիաքին... և նոքա (Սօֆիքն) զօրացան յոյժ, զամենեանս ի սպառ կոտորեցին, առին և զԲարիաք Իմիր-զայն և զզուլսն կտրեալ ի շահն յօղարկեցին»²:

Անհամեմատելի էր մանավանդ միատիկական այն «զորությունը», որ եկեղեցականները վերագրում էին Հայաստանում թաքնված Գեղարդին, որով որպես թե ծակել էին խաչված Քրիստոսի կողը: Միջնադարյան մի ապոկրիֆի համաձայն՝ Գեղարդ կոչված սուրբ «կայ ի խաւարին ծածկեալ աշխարհին հայոց և որք տեսանեն զնա մի տեսցեն զմահ յաւիտենից և ոչ իշխեսցէ Նեռն մտանել ի սահմանս թագաւորութեան նորա և կայ յիմացեալ և պատուեալ թագաւորութիւն այնմ աշխարհին»³: Մասսաների ընթացիկ տառապանքներին հաճախ կղերը հակադրում էր հեռու այն «ոսկեբարը», որպիսին իբր թե ապրել էր և որից իր «մեղքի» պատճառով զրկվել երջանիկ նախամարդը: XVI դարի վերջում ընդօրինակված մի ձեռագրում հանդիպում ենք մի հատվածի, ուր թվարկված են այն «պարզաները», որ առաջ որպես թե ունեցել են մարդիկ և կորցրել հետադադում: Ահա այդ հատվածը.

Նրկոտատան պարգևք, զոր ունէր մարդ առաջին և կորոյս՝ այս է

Եախ՝ առողջութիւն առանց հիւանդութեան:
Կրկրորդ՝ մանկութիւն առանց ծերութեան:
Երրորդ՝ յագեցումն առանց տաղտկութեան:
Չորրորդ՝ ազատութիւն առանց ծառայութեան:
Հինգերորդ՝ գեղեցկութիւն առանց տգեղութեան:
Վեցերորդ՝ անշարժարութիւն՝ ենթ այս՝ անմահութեան:

¹ «ԺԴ դարի հայերեն ձեռ. հիշատակարաններ», էջ 139:

² «Մանր ժամանակագրություններ», I, էջ 126:

³ Հայկական ՄՍԹ Մատենադարան, ձեռ. № 2492, Բ. 26ա—բ:

Եօթներորդ՝ առատութիւն առանց կարօտութեան,
 Ութներորդ՝ խաղաղութիւն առանց խռովութեան,
 Իններորդ՝ անհոգութիւն թարց երկիւղի,
 Տասներորդ՝ ճանաչումն թարց տգիտութեան,
 Մետասաներորդ՝ փառք առանց անարգութեան,
 Երկոտասաներորդ՝ ուրախութիւն առանց տրտմութեան¹։

Մարդկանց հիշեցնում էին դրախտի նախածին զուլգի մեղանշումը և դրան ի պատիժ նրանց սեռունդների երկրավոր տվայտանքը, այլև խոստանում երկնավոր արդարների երանությունը։ Երկնավոր կյանքը, հավաստիացնում էր Տաթևացու աշակերտ Մատթեոս Զուղայեցի վարդապետը, լինելու է երկրավոր տառապանքների հակադրակերք։ Այս կյանքը՝ երկունք և տրտմություն, երկյուղ ամեն դավանից ու թշնամուց, զրկում և հափշտակություն, թուլների պարտություն, ճակատագրի քմայք, խնվերջ կարիք ու կարոտ, ամեն ինչի սահմանափակ վայելչություն, հոգու և մարմնի մշտական հակամարտ։ Այն կյանքը՝ անցավ երանություն, անահ վայելք, անսպառ բարիք ամեն ինչի, հոգու, մտքի և մարմնի լիակատար բերկրանք, հոգու և մարմնի ներդաշնակություն ու անդորրության անանց թաղավորություն²։

«Յորժամ յիշիմ զաւրն ահագին և սոսկալի» տողերով սկսվող ոտանավորի մեջ ոմն Վարդան պատկերում էր աշխարհի կատարածը Դրակս սոցիալական հեղաշրջում։

Այն է աւր կատարածին
 դարն ութերորդ յոյժ ահագին
 ուր թագաւորք ոչ մեծարին
 և աղքատք ոչ դարհուրին.
 ուր առաջնորդք պատիւ չունին
 և ժողովուրդք ոչ հնազանդին,
 ուր գիտնականք բարձ ոչ ունին,
 և արք տգետք ոչ նախանձին,
 ուր մեծ իշխանք ոչ բարկանան,
 և ոչ ծառայք ահիւ դողան.
 ուր թագաւորքն ոչ ճեմին
 և ազախինքն ոչ երկնչին։

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 5495, Թ. 54ա։ Սրա տարբեր վարիանտները տե՛ս Դր. Տաթևացու «Հարցմանց զրքում» և Մատենադարանի ձեռ. № 3637, Թ. 222բ։ Տե՛ս նաև Տաթևացու աշակերտ Հովհաննես Կոլոտիկի վարիանտը, Մատենադարանի ձեռագիր № 1237, Թ. 75ա։

² Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 20, Թ. 203ա։

Ի յերկուս դասս անդ բաժանին,
բայց այր և կին ոչ երևին,
դասը արդարոցըն զարդարին,
մեղաւորաց գունդը խաւարին՝:

Մեզ է հասել Առաքել Սյունեցու մի երգը՝ «Բանք խրատական և յոյժ հարկաւորք, որ քաղտին զխորհուրդ մարմնական և տան ուրանալ զսնոտի խաբեութիւն աշխարհի և այլ իմն շինեն զխորհուրդ մարդկանս» վերնագրով²: Դա հեղինակի այն գրվածքն է, որ կաղմում է նրա «Աղամգրքի» անտիպ չորրորդ հատորը: Ալիշանը մկրտել է այդ հատորը «Դրախտագիրք» անունով:

Կեղերումների ու հալածանքների, չարակրությունների ու սլատուհասների ենթարկված այս աշխարհը Սյունեցին պատկերում է որպէս նվաճողների կրունկի տակ հեծող, անհուսության և մահացման ենթակա «գյուղ» և սրան հակադրում անմահության ու երանության հալիտենական «քաղաքը», երկնավոր դրախտը, որի դռները պիտի բացվեն եկեղեցու հանձնարարություններով տրվելիք «ողորմության» բանալիով:

Որքան յայտ գեղդ կու կենաս՝
յօտար կռռի հս,
Յայն քաղաքին անհոգ կացիր՝
այլ կռռ չկա քեզ:
Յայդ գեղդ որ կաս միշտ ցուրտն ու շոգն
կու նեղացնէ քեզ:
Իսկ անդ ո՛չ ցուրտ կա և ո՛չ շոգ՝
անհոգ կացիր քեզ:
Յայդ գեղդ զրկողքն և կողոպտողքն
կու նեղացնեն քեզ:
Յայն քաղաքին որքան կենաս՝
ոչով չխօսի քեզ...
Յայդ գեղդ շատ շարք ու անօրէնք
զահմաթ կուտան քեզ:
Իսկ անդ ոչ շարք ու ոչ անաւրէնք
այլ չերևին քեզ:
Յայդ օտար գեղդ գող ու աւաղակը
կու նեղացնեն զքեզ
Իսկ անդ ոչ գող, ոչ աւաղակը
այլ չերևին քեզ.

1 Հայկական ՍՍՍՒ Մատենադարան, ձեռ. № 7714, Թ. 30ր:

2 Նույն տեղում ձեռ. № 83, Թ. 229ա—272բ:

Յայդ աւտար գեղդ մահ տարածամ

դա դառնացնէ գրեղ

Իսկ (յ)այն քաղաքն այլ մահ չըկայ՝

կենաց կայ յոյս քեզ.

Յայդ օտար գեղդ ի շարաթըն մին

օր կիրակի քեզ.

Իսկ այն քաղաքն յամենայն օր կիրակի՝

անհոգ կացիր քեզ!

Վեր հանելով հանդերձյալ «քաղաքի» վայելչությունը, Սյունեցին ելնում էր նրա հակապատկերից՝ հայ դշուզի ընթացիկ վիճակից։ Մտացածին դրախտի՝ հանդեպ՝ «Դրախտագրքի» էջերից նշմարելի են իրական կյանքի կոնտուրները։ Դրա մեջն է հենց այդ գրվածքի իմացողական արժեքը։ Սակայն, սլարդ է նաև գրվածքի նպատակը. նա ձգտում է թմրեցնել ճնշված ու հարստահարված կոռւորների գիտակցությունը, կասեցնել նրանց ազատաբաղձությունն ու ըմբոստությունը, հաշտեցնել դաժան այն կացության հետ, որի մեջ դեղերում էին շարքաշ աշխատավորները։ Նրջանկաբեր «քաղաքի» դռները բախող հեղինակը դրանով կատարում էր միայն ֆեոդալական ռեակցիայի քաղաքական պատվերը։

«Դրախտագիրքը» հակապատկերն էր դժոխային այն կացության, որին շինական մոտոսաներին դատապարտում էր կոռի պրակտիկան։

XV—XVI դարերում տեղի էր ունենում ոչ միայն վանական իրավունքների ընդլայնման, այլև եկեղեցականների բարոյալքման պրոցես։ Եկեղեցական վիճակներն ու թեմերը բաշխվում էին և կեղեքվում ֆեոդալական իրավասության հիմքերով։ Եկեղեցական սքեմ հազած ֆեոդալական հին տների նյութական կուտակումները, հարատևելով վանական գմբեթների տակ, ուժ էին առլիս կղերի աշխարհային գայթակղություններին և սաստկացնում նրա դասալքքումը։ Նթե առաջ եկեղեցական շարաշահումները հետևանք էին զարգացող ասլրանքատնտեսության և քաղաքային կենտրոնների ազդեցության, հիմա դրանք սկսում են առաջ դալ վակուֆների և կոմենդացիաների բազմացմամբ և համայնական ու վանական եկամուտների մասնատման ու հաիշտակման միջոցով։ Վանքերը, որ

¹ Հայկական ՍՍՌ. Մատենադարան, ձեռ. № 83, թ. 236բ—237ա։

«արհեստից և մականցութեանց» կենտրոններ էին երբեմն, դառնում էին շահասիրութեան և շվաշտութեան բուժարաններ:

Հարստութեան մասնավոր կուտակումը առաջ էր բերում կուտակածը հարազատներին ժառանգութեան թողնելու ձգտում: Այս երևույթը ծայր էր տալիս վանական նեպոտիզմին և կոպտորեն խախտում վանականների «անստացվածութեան» սկզբունքը: Դեռևս Գոշի ժամանակ հազվագեղ շէին մենաստանների «կթվորուհիները» ու «սպասուհիները»: Քրահանայք ի մէջ քաղաքի շրջակայք և կանայք ի վանորայս բնակեալ սեղանակից և տնակից եղեալ», տառով է Տաթևացին, ակնարկելով «կուտակրոններին» բարոյալքումը¹: Մտրակելով հայ եկեղեցու հոռի բարքերը, նա գրում էր. «Եւ զինչ ասեմ զնոցայն, որ զեկեղեցին մաքատուն առնեն, և որպէս զկրպակս փողոցի քահանայք շահավաճառ լինին շնորհաց աստուծոյ: Եւ քահանայապետքն զսպալով յայլազգաց իշխանութեան հարկի դնեն զեկեղեցին աստուծոյ»²:

Այրիվանքում դրված մի հիշատակարանում, գանգատ կա այն մասին, թե «քահանայք զանազան զղեստուք պճնեալ և դօտեորեալ իբր աշխարհի, և արեղայք թողեալ զվանս, և զանապատս և զամենայն հողեոր ուսմունս՝ ի դիզս բնակէին»: Տեղեկանում ենք, որ այս անկարգութեանների դեմ վճռապես պայքարող Չաղաւանից վանահայր Սիմեոնը (վախճանված 1428 թ.) «կանոնս և օրէնս հաստատեաց՝ զի արեղայք ի վանս բնակիցին, իւրեանց հանգերձին՝ բրդեղէն, մաշկեղէն կամ մաղեղէն՝ ըստ առաջնոցն, և աշխարհի երէց ի սահք ժամանակի դինի մի ըմպիցէ և ձէթ մի ուտիցէ. և կապուտ փաթթէ ի զլուխն... Այլև զվանքն սլարսպեաց և ամրացոյց և որոշեաց ի յաշխարհականացն, զի արեղայ ի շուրջ պատի կողմն բնակեսցէ, և սանամայր մի արասցէ, և քորաքոյր և մայրաքոյր. և ամառն և ձմեռն ի մի վայր ժողովին ի քնոյ ժամն, ըստ առաջնոց սահմանին»³:

Թե որքան լայն ծավալ էր ստացել աշդ պահին կրոնավորների բարոյալքումը, երևում է նրանից, որ պետք էր եղև նույնիսկ կաթողիկոսի միջամտութեան: XV դարի 40-ական թվականներին Կիրակոս Վիրապեցի կաթողիկոսը հարկ տեսաւ սահմանել կանոններ, որոնցով արգելվում էր կաթողիկոսութեանը «ի դաբալ հանել», վա-

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, նույն տեղում, № 1403, էջ 113:

² Գր. Տաթևացի, Ձմրան քարոզներ, էջ 351:

³ «Ժն դարի հայերեն ձեռագր. հիշատ.», Ա, Նրեան, էջ 561 և հետ.:

ճառահանել եկեղեցական շնորհաբաշխումը, կուսակրոններին երիվար, աղեղ կամ սուսեր պահել, պճնվել հանդերձանքով, «գեղ տեղ կենալ» կամ կին պահել վանքում¹։ Սակայն հաղիվ թե որեւէ բան փոխվեց դրանով։

Ողբալով Տաթևացու մահը՝ նրա աշակերտ Մատթեոս վարդապետը գրում էր. «Ունայնացաւ ամբողջ քո, աւերեցան վանորայքն քո։ Ցրուեցան աշակերտք քո... Աղուեսք շրջին յանդաստանի քո, դայլք պատասուղք ի տանս քո, էշք ի մասուն քո։ Զիք իգամողք ի մէջ ժողովրդեանն քո արացեն զմիմեանս, խածոտեն զմարմինս իրերաց, պատառեն զմարմինս բազմաց։ Բամբասեն զառաջնորդս իւրեանց, տրանջան ի տանուտերէ իւրեանց»²... Վանական բարբերի ընդհանուր անկում և մասնատիրական նկուն բնազդների սանձարձակութիւն — այս մասին են դանդաղովում այն եկեղեցականները, որոնք չէին հաշտվում եկեղեցու ներսում բուն դնող շարիքների հետ։ Վերհիշենք Մ. Նաղաշի թվարկած այն ալլանդակութիւնները, որոնց գլխավոր աղբյուրը հեղինակը համարում էր մարդկային ազահութիւնը։

Կաթողիկոսք շատացան
Անօրինաց բռնութեան
Եպիսկոպոսք օրհնեն անբան...
Եպիսկոպոսքն զկանօնն անցան,
Որ պոռնկաց կուտան հրաման,
Կաշառ առնեն կարմիր գեկան...
Վարդապետերս որ կան՝ ելան,
Բանին եղեն վաճառական,
Եւ քարողեն զհաճոյս մարդկան...
Հարեղանին զվանքն ուրացան,
Եւ իւր զիւղօրայքն ի շուրջ կուգան.
Սաղմոս ասելն մոռացան...
Երիցաներն յիրար կռուան,
Բիւր վերուցին և դաւադան,
Փեռան մորուս, կտարին բերան,
Ամէնն վասն ազահութեան³։

XVI դարի մի հիշատակարանում կարդում ենք ժամանակակից հեղինակի տրտունջը.

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 4669, Թ. 203 և հետ.։

² Նույն տեղում, ձեռ. № 1403, էջ 426։

³ Կ. Կ ո ս տ ա ն յ ա ն, Մ. Նաղաշի տաղերը, Վարդարշապատ, 1898,

Մեր առաջնորդներ թուլանդակ զԱստուած թողեր են,
 ԶՀոգւոց առաջնորդութիւնն ի տաճկաց եկեալ կու խնդրեն.
 Թէ զկաթողիկոսն ասեմ՝ արծաթով զնա մեծարեն,
 Թի՛ Եպիսկոպոսն ասեմ՝ տամղաճոյ նման բամբասեն:

Հայոց վարդապետն տմեն դրամի համար բարողեն,
 Ով որ դրամ չտայ՝ զայն փութով թղթով կանիծեն:
 Մեր ազգի՛ երիցանին հանապազ զիրար կու նենգեն,
 Անարծաթ պատարագօք աշխարհքս ավեր կու բերեն¹:

XVI դարում լատիներեն գրված «Orbis terrarum» աշխարհագրական մի երկում, որ XVII դարում հայերենի էր վերածվել, հայ եկեղեցու և եկեղեցականների մասին տրվում է Արեմտյան Հայաստանում գիտված մասյլ սլատկիրք. «Եւ ի վանորայք լինին շորս և հինգ եպիսկոպոսք և այլ աւելի, — ասված է այդտեղ, — և միմեանց վերա երթան աւելացուցանեն զտաճկաց հարկն, իւրեանքն արծաթով եպիսկոպոս եղեալ: Եւ արծաթով ձեռնադրեն քահանայք, զտղայսն արեղայ քահանայ, և զմանկագոյնսն, զանդէտսն և զանուսումսն ձեռնադրեն աշխարհի քահանայ: Եւ եղեալ քահանայքն ոչ պատարագեն, և բերեն արեղայից և օտարականաց կացուցանեն ժամարար, և առնուն ի նոցանէ կաշառք և ասլա թողուն պատարագ մատուցանել: Եւ քահանայքն, որ պատարագ ոչ մատուցանեն, այլ սլակ և մկրտութիւն առնեն, և մկրտութեան դրամ առնուն, զսակաւն յետ դարձուցանեն, վաճառանոց արարեալ են զեկեղեցին... Ի ժամ պատարագին կռուին ի վերա պաշտման դրամին՝ հայհոյելով զմիմեանս...»²:

XV—XVI դարերի ընթացքում տեղի ունեցած վանական դաւաճումը գունեղ էջերով է արձանագրել հետագա պատմագրությունը: «Եւ վանորէից արեղայքն, — դրում է Դր. Դարանաղցին, — որ ամէնք առհասարակ սուտ եպիսկոպոսք էին եղեալ, վասն միմեանց նախանձու... թողեալ էին զլուսազարդ վանորայսն, սփռեալ էին ի գեղորայսն և անդեայք և այգիք և բուրատտանք և հօտք խաշանց և առջառոց բաղմոթիւնս ստացեալ էին և եղեալ էին իբրեւ զմի ի մեծատանց աշխարհականացն և կալեալ էին ի կանանց տանտիկնայս ի վարձու և վանուանքն հացթուխ էին եղեալ»³: Պատկերի թերին լրացնում է Առաքել Դավրիժեցին. «Վասն զի ամենայն վանորայք

¹ Ա լ ի շ ա ն, Հայապատում, էջ 594:

² Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 1788, Թ. 87ա:

³ Դ ա Ր ա ն ա Ղ ց ի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1915, II, էջ 296:

ազգիս Հայոց՝ իւրաքանչիւր սեագլուխ ունէր իւր զինչս առանձին —
 աշգիւ և բուրաստան, փեթակ և տուն, և մարան, և համբարանոցս,
 և զմուտս ստացուածոց. նաև զմուտս հասարակաց վանիցս մասունս
 արարեալ՝ յինքեանս բաժանէին: Եւ զայն ամենայն ինքեանց, և ազ-
 գայնոց՝ և իւրեանց հաճեկեաց արանց ծախէին և ուէտս կարեաց: Եւ
 զնուիրեալ տեղիսն Աստուածոյ՝ որք բնակարան են նշխարաց սրբոց
 և սքանչելագործ, և շնորհակիր նշանաց Աստուծոյ, լցեալ էին զայ-
 նոսիկ կանամբք և տանտիկնօք և իւրեանց ազգայնօք»¹: Տասնվեց-
 երորդ դարի վերջերին և տասնյոթերորդի սկզբներին գահակալած
 կաթողիկոսների մասին Դավրիժեցին գրում է. «Եւ ի շրջագայութեան
 իւրեանց ի մէջ ժողովրդեանն, թաղաւորական ծառայ և այլազգի
 զօրականս շրջեցուցանէին ընդ ինքեանս, և զիրաւունս և զհասս՝
 որք ի ժողովրդենէն՝ ճշտիւ և բռնութեամբ ուժգին առնուին... և
 կաթողիկոսքն՝ որպէս ինքեանք արծաթով և կաշառօք ընկալեալք
 գասաիճան կաթողիկոսութեան, սոյնպէս և ինքեանց ձեռնադրեալ
 եպիսկոպոսունքն և քահանայքն, տգէտք, խոտանք, և անախտանք,
 քստ սաղմոսին, որք էին լեալ պաշտօնեայք որովայնի՝ հանապաղ ի
 գինարբուս գեղերեալք՝ գուսանօք իբր զմարմնաւոր իշխանս, յա-
 ռաւօտէ մինչև ցերեկոյ հետեւեալ կատակաց և լիտի բանից՝ և դա-
 տարկութեան»²:

Ակներև է, որ վանական ընդհանուր տնտեսությունը շահա-
 գործվում էր վանականների մասնավոր շահաստացության օգտին:
 Վանականների մասնավոր սեփականությունն ու մասնավոր տնտե-
 սությունը մխրձվում են առևտրական հարաբերությունների ցանցի
 մեջ: Քայքայելով վանական կենցաղը, աշխարհային շահախնդրու-
 թյունները ավերում էին նաև վանական և աշխարհային ֆեոդալների
 տարանջատման կզրերը. նրանցից ոմանք չէին տարբերվում աշ-
 խարհի իշխողներից ոչ իրենց նիստ ու կացով, ոչ իրենց հագուստ-
 ակապուստով: XVII դարի սկզբներին երգիծական մի գրվածքում
 նման եկեղեցականների մասին ասված է, թե հագնում են «մոռ ու
 մաւր», «զանգագածև շարեալ կոճակ» կրում «սւլեխ ու սուր», «խան-
 չալածև դանակ երկայն, ընկիշարոյ (իմա՝ ենիշարոյ, Ա. Հ.)
 ֆերալի նման»: Խմում էին նրանք «զվարթ գինի», սիրում «թմբուկ
 ու լավ շօնգուր»³: Պերճախոս է նաև Դավրիժեցու վկայությունը.
 «Սոյնպէս և գեղական երիցունք՝ անուամբ միայն քահանայք, այլ

¹ Ա. ո. Դ ա վ ր ի ժ ե ց ի, նույն տեղում, էջ 286:

² Նույն տեղում, էջ 289 և հետ.:

³ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 1424, Թ. 3ա—բ:

ոմանք առեալ զիշխանութիւն մէլիքութեան, և ոմանք տանուտէրութեան՝ և ոմանք պոռնիկք և երկկանայք, ոմանք յարեցեալք յիշխանս ալլաղգեաց. արբանեալք շարեաց գործոց նոցա՝ և մատնիչք քրիստոնէից, ոմանք ի մարմնաւոր արուեստս և ի հողագործութիւնս պատաղեալ իբրև զաշխարհականս. և բնաւին թողեալ զժամ և սպառաք»¹: Դավրիժեցու նկարագրածը ցույց է տալիս այն հետեւանքները, որոնք ստացվեցին հայ աշխարհիկ ֆեոդալների դասալքումից: Վանականներն ու քահանաները ոչ միայն տիրանում էին սրանց կալվածներին ու գույքերին, այլև՝ տանուտիրական ու մելիքական սրանց մտրակին: Նկեղեցական դասը տիրանում էր իր իսկ նշաւակած յոթը մահացու մեղքերին՝ ընչարազցության, սիմոնականության, կաշառակերության, արեղայաթողության, կովարարության, պոռնիկության, մատնչության: Հասկանալի է, որ սրանց համար չէին Շնորհալո՞ւ և Գոշի, կամ նույնիսկ՝ Օրբելյանի և Մեծոփեցու առաջարկած հավաքական ինքնօգնության գեղատոմսերը:

Բացվել էր խոր մի անդունդ, ուսկից, թվում էր, չկա ոչ մի վերելք: «Նւ բնաւ ոչ գիտէին, — գրում է այլասերված վանականների մասին Դավրիժեցին, — թէ պարտ է կարգաւորի վեղար և փիլոն ունիլ զիրեաւ, կամ հանդերձ խոշորս, և ասուիս զգենուլ. այլ որպէս աշխարհական, և զմարմնաւոր իշխանս փափուկ և ազնիւ զգեստիւ պճնէին. շաշխուր, և կապայ, և պատուական փակեղ ի գլուխս և բալափուշ զիրև առեալ: Այլ և ոչ վարկանէին թէ պարտ է վանականաց սպահօք և ծոմաջանիւք երկօք կենցաղավարիլ, այլ ի բոլոր տարին ուտիք և գինի և միս անխտիր»²:

Վանական-նկեղեցական միջավայրի այլանդակությունները բորբոքում են աղանդավորական շարժման անթեղված, բայց ոչ խստաւ մարված օջախները: Դժբախտաբար մեր աղբյուրները խիստ սուղ են XV—XVII դարերի արանքում հրապարակում եղած հայ աղանդավորների մասին: Սակայն հնարավոր է հայտ բերել այդ մասին որոշ տեղեկություններ: Այսպես, ուշագրավ է, որ 1401 թ. թավրիզեցի խոջա Մասուդշահի պատվերով գրված իր «Ոսկեփորիկը» Գր. Տաթևացին ուղղում էր ոչ միայն ունիտորների, այլև «մանիքեցիների» դեմ: Քննարկելով սրանց աստվածաբանական հայացքները՝ գրքի վերջում Տաթևացին ասում էր, թե «յետին ժամանակ է և կարապետք Նեոին բաղմացեալ»: Թավրիզեցի խոջային

¹ Առ Դավրիժեցի, նույն տեղում, էջ 280:

² Նույն տեղում, էջ 288 և հետո:

նա հորդորում էր՝ ուշադիր ուսումնասիրել «Ոսկեփորիկը», որպեսզի կարողանա հեռու մնալ սուտապատիր մտքերից ու «մանիքեցի» հերձվածողներից՝ «զի յայտնի ուրացողք են աստուածութեան Քրիստոսի և համաձայն այլազգեաց և հրէից խաշողաց, մանաւանդ մարդագաւան և կռապաշտ, որք սոսկ մարդոյ միս և արին ճաշակեն ի կորուստ ինքեանց և ոչ ճշմարիտ մարմին և զարին որդոյն աստուծոյ»¹։ Այնպես նաև «Ղազարու յարութիւն» քարոզում նա նշաւակում էր այն ժամանակակիցներին, որոնք ոչ սուրբ գրքին են հաւատում, ոչ էլ՝ մեռելների հարությանը. «և այժմ բազումք դոն յայսմ ժամանակի,— հարում է նա,— զի ոչ յայսմ հաւատան և ոչ յայնմ, զի յոյժ անհաւատք են...»²։

Նույն դարում անհետացած չէին նաև արևորդիներ կոչված հայ «հեթանոսները»։ Նրանց մասին մեզ տեղեկացնում է Կիրակոս Վիրապեցու կանոնական հրահանգներից մեկը։ Այդտեղ ասված է՝ «Դարձեալ պատուիրեմ եպիսկոպոսաց ուր և իցին արևորդիք մի առնուցուն ի նոցանէ պտուղ կամ այլ ինչ հասոյթք, զտղայս նոցա մի մկրտէք և մի պսակէք և մի հաղորդէք զնոսա և մի թաղէք և մի հոգոյ բաժին ինչ առնուցուք ի նոցանէ զի պիղծ են»։ Նվազա՝ «Այլև զվարդապետք աղաչեմ մեծ փոյթ յանձինս ունել թերևս եկեացին յուղղութիւն։ Ապա թէ ոչ՝ թշնամութիւն մի առնէր ընդ նոսա կամ մատնելութիւն, այլ եղիցին ձեզ իբրև հեթանոս»։

Այս հրահանգի մեջ բնորոշ է հարկավ լերջին կետը. ըստ երկվույթին «արևորդիների» դեմ պայքարում էին ոչ միայն եկեղեցական, այլև պետական իշխանության ներկայացուցիչները։ Կիրակոսը հույս ունի ծունկի չոքեցնել «արևորդիներին», ուստի մի կողմից բանեցնում էր եկեղեցական խստություններ, մյուս կողմից աշխատում եկեղեցականներին հետ պահել նրանց դեմ քսություններ անելու հին պրակտիկայից։

Վանական-եկեղեցական ոտնձգություններն ու կեղեքումները XVII դարի սկզբներին մասսայական տրտունջ են առաջացնում կրդերի դեմ, ծայր տալով գյուղացիական-աղանդավորական մի շարժման, որին գլուխ կանգնեց Մեխլու կոչված ծագումով ուտեացի վարդապետը։

Բնիկ գանջեցի, Մեխլուն վեղար էր ընդունել Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսից, բայց ի վերջո դժովել եկեղեցու հետ և

¹ Հայկական ՍՍԽ Մատենադարան, ձեռ. № 3108, Թ. 170ր։

² Նույն տեղում, ձեռ. № 1261, Թ. 326ր։

Երևանի Ամիրզումա խանը իշխում էր 1604—1625 թվականներին: Դարանաղցին թվում է Մեխլուին հանդիմանող վարդապետների անունները, որոնցից երկուսը՝ Սարգիս Հաբենցի և Պողոս Բարեցի՝ մեռել են 1620 թվականին, իսկ երրորդը՝ Սարգիս Տրապիզունցի՝ 1621 թվականին¹: Նույն պատմագրից տեղեկանում ենք, որ իր մեղքերը զղջալու համար Մեխլուն, ի վերջո, գնացել էր Երուսաղեմ այն ժամանակ, երբ այդտեղ գահակալում էր Գրիգոր պատրիարքը (1613—1645)²:

Բոլոր այս տվյալներից հետևեցնում ենք, որ Մեխլուի մասին պատմած անցքերը պիտի դրվեն 1606—1620 թվականների արանքում:

Այս մի ժամանակ էր, երբ վանքերն ու վանական սքեմ հազած ֆեոդալները շարունակում էին կենտրոնացնել իրենց ձեռքում քայքայվող հայ գյուղական համայնքների և կաղմալուծվող հայ աշխարհիկ մյուլքատերերի հողերը: Մեծ չափերի էր հասնում մասնավորապես Գանձասարի, Սանահնի, Բջնիի, Խոթա, Գեղարդա, Տաթևի և Էջմիածնի վանքերի հողատիրությունը: Տեսանք նաև, թե ինչպիսի բարոյալքում էր առաջացնում հողերի այդ համակենտրոնացումը նույնիսկ հայ վանականների շարքերում: Վանական կալվածներում շահագործվող հայ և աղբրեջանական գյուղացիների դժգոհության համար պարարտ հող կար: Վանական կալվածատիրությունը հուզում էր իր դեմ մասսաների տրտունջը: Զաքարիա Սարկավազից տեղեկանում ենք, որ Մեխլուի շարժմանը հարում էին նույնիսկ հայ ազատներից և եկեղեցականներից ոմանք: Դարանաղցու ասելով՝ Մեխլուի քարոզչությանը սատարում էին նաև ջուղայեցիները, որոնք այդպիսով «զիւրեանց բիւր սխալանան ոչ տեղանելով» դառնում էին «գառն դատաւոր» այլոց: Իբր թե՛ ջուղայեցիները հրովարտակ էին հանել շահից ու խաներից, որի ուժով Մեխլուն «ուր և գտանիցէ թէ արեղայ անուն, թէ եպիսկոպոս անուն և թէ վարդապետ անուն սպանանիցէ և զբաղումս հալածեսցէ յաշխարհէն հայոց, որպէս արար բաղմաց»³: Վերջին ցուցմունքը վստահելի չի թվում մեզ: Եթե զանց առնենք Գանձայում նստող խանի վարքագիծը, ոչ պարսից շահը, ոչ խաներից որեւէ ուրիշը, որքան գիտենք, չի հովանավորել Մեխլուին: Այնուամենայնիվ հետաքրքրական պիտի համարենք Դարանաղցու վկայությունն այն մասին, թե

¹ Ա. Ա. Դ ա մ ր ի ժ ե ց ի, էջ 260 և 283:

² Դ ա ր ա ն ա ղ ց ի, նույն տեղում, էջ 470 և հետ:

³ Նույն տեղում, էջ 470:

վանականների նկատմամբ թշնամորեն տրամադրված ջուղացեցիք սլատմում էին Մեխլուի «հրաշքները», տաքածելով նրա հռչակը նաև արևմտահայերի մեջ¹։ անհավանական չէ, որ ծայր առնելով որպես գյուղացիական շարժում, Մեխլուի քարոզչությունը տարածում էր իր ազդեցությունը նույնիսկ հասարակական վերնախավերի որոշ շրջաններում։

Շատ ուշագորավ է այս շարժումը թե՛ կազմակերպչական, թե՛ դադափարախոսական իր առանձնահատկություններով։ Մեխլուի քարոզչական թափառումների ժամանակ՝ նրան ուղեկցում էին հարյուրավոր հետևորդներ, որոնց թվում կային և՛ հայեր, և՛ ադրբեջանցիներ։ Խարություն չդնելով Մահմեդի և Քրիստոսի միջև, Մեխլուն մերժում էր մանավանդ կուսակրոն եկեղեցականության հիերարխիան։

Այս փաստերի մեջ ցայտուն կերպով դրսևորվում է հայ և մուսուլմանական ազանդավորների այն դադափարամերձությունը, որ շեշտեցինք թոնդրակյանների մասին խոսելիս։

Մերժելով վանականների սեփականությունը և մանավանդ վանական հողատիրությունը, Մեխլուի հետևորդներն ապրում էին համայնքային տրադիցիաներով նվիրադրոժված իրավահավասար եղբայրության սկզբունքներով։ Պայքարելով իր ուսմունքի իրագործման համար, — Քրիստոսի 12 առաքյալների, թե Մահմեդի 12 խմամների օրինակով, հայտնի չէ, — Մեխլուն առանձնացրել է իր հետևորդներից հատուկ ջոկատ, մահակներով և սրերով զինված զորեղ ու կտրիճ «թուփուղավորներ»։ Սրանք ամենուրեք որոնում և հալածում էին վանական ձրիակերներին, որոնց հիերարխիան Մեխլուն չէր ընդունում հիմնովին²։ Հայ գյուղացիական նախընթաց շարժումների պրակտիկայից վանականների սրահատման և նրանց գույքերի բռնագրավման փաստեր հանդիսեցինք տակավին X—XI դարերի Սյունյաց գյուղացիական շարժումների մասին պատմելիս։ Նմանօրինակ փաստեր մեզ հայտնի են նաև «մանիքեյան» և իսլամական ազանդների անցյալից, որոնց հետ Մեխլուի շարժումը ունի ժողովրդա-ազանդավորական շարժումների համար հատկանշական ընդհանուր մի շարք այլ գծեր ևս։

Հետևորդների շարքերից առաջ քաշվածների 12 թիվը հանդիպում ենք նաև մանիքեյանների մոտ։ Նրանց հիմնադիր ու ղեկավար

¹ Դ ա ր ա ն ա ղ ց ի, Նույն տեղում, էջ 470։

² Ջ ա ք ա ր ի ա Ս ա ր կ ա վ ա գ, Նույն տեղում, էջ 46 և հետ. Դ ա ր ա ն ա ղ ց ի, «Ժամանակագրություն», էջ 470։

Մանին իր վարդապետությունը տարածելու համար Քրիստոսի օրինակով ընտրել էր 12 աշակերտ¹։

«Ձարիքի ներկայացուցիչներին» ֆիզիկապես ոչնչացնելու դադարի արդ հանդիպում ենք նաև մաղղակյանների և քուռամյանների մոտ։ Միջին Ասիայի աղբյուրների վկայությամբ Մուկաննայի կողմնակիցները հարձակվում էին մուսուլման եկեղեցականների վրա և սպանում նրանց²։ Թե՛ մաղղակյանները և թե՛ քուռամյանները հալածական այդ ակտերի հետ լծորդում էին «չարիքի ներկայացուցիչներին» պատկանած գույքերն իրենց հետևորդների մեջ հավասարապես բաժանելու պրակտիկան։ Հավանորեն նույնպես վարվում էին նաև Մեխլուի «թուփուղավորները», որչափ նրանք մերժում էին վանականների մասնավոր սեփականությունը և կաղմակերպում իրենց կենցաղը համայնքային սեփականատիրության սկզբունքով։

Ուշագրավ են նաև Մեխլուի և խալամական ժողովրդա-աղանդավորական շարժումների շփման մի շարք այլ մոմենտները։

Մուկաննայի հետևորդները հայտնի են որպես «սպիտակ ըզզեհասավորներ»։ Մուկաննան և Զավիդան-Մահգին ծածկում էին իրենց երեսը քողով³։ Նույնը անում էր նաև 869—883 թվականներին խուժառույթանում և Միջագետքում արժարժված զինքերի գյուղացիական-ստրկական ապստամբության շուռջնորդ Ալի-Իբն-Մուհամմադ-Բուրկային⁴։ Նման բան պատմում են նաև Մեխլուի մասին։ Դարանաղցին գրում էր նրա մասին. «Եւ էր քրձաղղեաց և խարաղանազղեստ, և կնդուզն գնելով ի զլուխ, դամենայն զդայարանս ծածկելով՝ մինչև զկէս մօրուսացն, բաց միայն հանգէլս երկու աշացն ծակոտկեն էր, զի լոյս տեսցէ վասն ընթերցման աղաղաւ»⁵։ «Ինքն զգեցեալ էր զմաղեղենս և ի սիրտ մաղեղենքն հաստատեալ էր երկուս բեհուս երկաթեայ հնարիւր և ցուցանէր ամենեցուն ասելով — այսպէս արժան է զգենուլ արեղայիցն» — գրում էր նրա մասին Զարարիա Սարկավաղը⁶։ Մուկաննայի պես, Մեխլուն ևս շրջում էր

¹ Բ. Սարգիսյան, Ուսումնասիրութիւն մանիքեա-պապիկեան թոնդրակեցիներու աղանդին, էջ 27։

² А. Ю. Якубовский, Восстание Муканни, նույն տեղում, էջ 67։

³ Հմմտ. նույն տեղում և Միխայէլ Ասսրի, նույն տեղում, էջ 374։

⁴ В. Н. Заходер, նույն տեղում, էջ 56։

⁵ Դարանաղցի, նույն տեղում, էջ 456։

⁶ Զարարիա Սարկավաղ, նույն տեղում, 1, էջ 49։

դիմաժածկ — հալատում է Զաքարիան — «քանզի զվերջն լեղա-
րին կախեալ էր երեսօքն»¹։

Տարօրինակ ղուգադիպությամբ Մուկաննային է հիշեցնում
նաև անունների ստուգաբանությունը։ «Մուկաննա» անունը միջին-
ասիական հերձվածողի անունը չէր, այլ կոչանունը, որ նշանակում
էր «շղարշածածկ մարդ»²։ «Մեխլուն» կամ «Մխլու» նույնպես անձն-
անուն չէր, այլ կոչանուն, որը, ըստ Զաքարիայի, նշանակում էր
«մեխ» կրող։ Փոքր ինչ այլ կերպ էր բացատրում Մեխլուի անունը
Դարանաղցին. «Մխլու վասն այն կոչէին, որ տեղս ունելով ի ձեռին
որպէս նիզակի հարկանէր մահուամբ զսեղաղութսք... Վասն որոյ
Մխլու կոչեցին իբր քաջութիւն համարելով»³։ Ըստ երևույթին Աղ-
վանից եկեղեցուց հերձված այս վանականը մեկն էր միջնադարյան
այն քարոզիչներից, որոնք հիշեցնում էին, որ Քրիստոսն իսկ
բերել էր իր հետ ոչ թե խաղաղություն, այլ՝ սուր։

Ուշագրավ են նաև Մեխլուի շարժման և առաջավոր-ասիական
նրան ժամանակամերձ ժողովրդա-աղանդավորական շարժումների
ղուգադիպությունները։

1415—1420 թվականներին Թուրքիայի մի շարք վիլայեթներում
արժարժվեց գյուղացիական ապստամբություն Բեդր-էդ-դին Սիմավի
չեյխի առաջնորդությամբ։ Այդ շարժման ղեկավարները հալասադու-
թյուն և եղբայրություն էին հռչակում իսլամական, քրիստոնեական
և մոսիսական կրոնների միջև։ Սուլթանական դեսպոտիզմի և տե-
ղական ֆեոդալների դեմ կռիվելու համար Բեդր-էդ-դինի դրոշի տակ
ապստամբում էին տարբեր ժողովուրդների և կրոնների պատկանող
գյուղացիներ։ Ապստամբները պահանջում էին բնության բոլոր
պարգևների և մարդկանց ձեռքով արտադրված ամեն տեսակի բա-
րիքների համայնացում։ Նրանք մերժում էին մասնավոր սեփա-
կանությունը և ձգտում ունեւորների սեփականադրվածներ հօգուտ
աղքատների։ Ինքն իրեն մարգարհ հռչակելով, Բեդր-էդ-դինի աշա-
կերտ Բյուկյուշէ Մուստաֆան, թուրք հասարակ մի գյուղացի, որ
գլխավորում էր Այդինում բռնկած ապստամբությունը, իր կողմն էր
դրավում տեղական բնակչության մեծ մասը և ձգտում բարեկամու-
թյուն հաստատել հույն և հրեա մասսաների հետ։ Ինչպես հաղոր-
դում էր հույն պատմիչ Դուկան, Մուստաֆայի կողմնակիցները

¹ Զ ա ջ ա ռ ի ա Ս ա ռ կ ա վ ա դ, նույն տեղում, I, էջ 49։

² А. Ю. Якубовский, նույն տեղում, էջ 43։

³ Դ ա ռ ա ն ա ղ ց ի, նույն տեղում, էջ 472։

հապնում էին ամբողջական մի կտորից պատրաստած հագուստ և շրջում գլխաբաց։ Առանձին հաջողություն ունեւր նրա քարոզները հուշն կրոնավորների մոտ, որոնք Թուրքիայի քրիստոնյա բնակիչների մեջ արժարժում էին աստամբուլյան գաղափար¹։

Թե ինչ շափով առաջավոր-ասիական երկրներում աղանդի բող կրած այս գաղափարները կենդանի էին ու հարատեւող, երեւում է Մեխլուի իսկ ապրած դարում, 1667 թվականին Զմյուռնիայում տեղի ունեցած հրեա Սապեթի ելույթից։ Իրեն հայտարարելով «Մե-սիա», Սապեթը ծավալեց հրեա ժողովրդական մասսաների սոցիալական և քաղաքական ազատագրման լայն ծրագիր։ Առաքել Դավրիժեցու մոտ պահվել են Սապեթի գործունեության նվիրված բազմաթիվ գունեղ էջեր, որված հրեա քաղքենի պլեբսի նկատմամբ թշնամորեն տրամադրված անհայտ հեղինակի գրչով²։

Արդյոք հայ պալլիկյան և թոնդրակյան շարժումների, առաջավոր-ասիական երկրներում դրանց ժամանակամերձ կամ հետագա ժողովրդա-աղանդավորական շարժումների պես Մեխլուի ելույթը ևս ունեցել էր ոչ միայն սոցիալական, այլև քաղաքական բնույթ՝ դժվարանում ենք ասել. աղբյուրները շոշափելի կովան չեն մատակարարում նման եզրակացության համար։ Փաստ է համենայն դեպս, որ հայ եկեղեցականների հետ մեկտեղ խաներից ոմանք ևս հանդես էին գալիս ուտիացի աղանդապետի շարժումը հալածողի դերում։

Բոլոր պարագաներում պիտի նկատենք, որ XVII դարում հայ վանական-եկեղեցական աշխարհն ընդհանրապես նպաստավոր միջավայր չէր հանդիսանում քաղաքական-ազատագրական շարժում ծավալելու համար։ Բարձր կղերը հանդես էր գալիս հաճախ որպես քաղաքական իշխող սիստեմի պտուտակներից մեկը։ Քաղաքական տիրող կարգերի անկումը գուշակող տեսիլները դիտվում էին հաճախ որպես Քրիստոսի վարդապետությանը հակասող և եկեղեցու կողմից դատապարտված երազներ։ Այսպես՝ ոմն Աստվածատուր «բանի սպասաւոր» հարկ է համարում հիշեցնելու Երեմիա մարգարեի խոսքը. «Նւ դուք մի լսէք մարգարէից ձերոց և ըղձութեանց ձերոց և երազաց ձերոց և հաւահմայից ձերոց և կախարդաց ձերոց, որք ասեն ձեզ թէ ոչ հարկիցէք արքային Բաբելացոց»³։

¹ Г. И. Ибрагимов, Крестьянские восстания в Турции в XV—XVII вв., журн. „Визант. Временник“, VII, էջ 134 և հետ։

² Առ. Դավրիժեցի, նույն տեղում, էջ 651 և հետ։

³ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 3637։

Աղատագրական նպատակներ չէին հետամտում նույնիսկ շատերն այն եկեղեցականներից, որոնք քննադատում էին դասակարգների հոռի բարքերը: Նկարագրելով ժամանակի անցքերը, Դարանաղյին վերհիշում էր Հովհաննու հայտնություն, Լուսավորչի, Սահակի, Ներսեսի կամ Կողենու մոայլ նախատեսությունները: «Սոքա, — գրում է նա, — տեսեա՞մք օրինակաց և բանիւ մարդարէութեամբ խօսեացն վասն աւերման աշխարհաց, մանաւանդ հայոց տանս, որ և զքակտումն ի հաւատոյ և խանգարումն օրինաց և ամենայն կրօնիցն և ամենայն բարեկարգութեանց: Եւ զինչ որ ասացին և խոսեցան ահաւասիկ եղիալ է արդեամբք և արդ կու կատարի և ներկայիս մեր և յապագայն մեր մինչև ի վախճան աշխարհի»¹: Հատկանշական է, որ նշելով հայ տեսիլները, սխալմագիրը զանց էր առնում նրանց քաղաքական կանխատեսությունները:

XVII դարի կեսերին եկեղեցական մի այլ հեղինակ — Հակոբ Կարնեցի քահանան — արտահայտվում էր դարձյալ կղերի շարքերում տիրապետող նույն այս կողմնորոշման ոգով: Կարնեցին նշում էր, որ քրիստոնյաները Թուրքիայում ենթարկվում են անսահման կեղեքումների. «զի ինձ այնպէս թուի, — գրում էր նա, — թէ Դանիէլ [զլուի է, 19, 23] վասն սոցա մարդարէացաւ վասն շորորոյ գաղանին, թէ «Ահազ էր և զարմանալի, ուտէր և զմնացեալսն առ ոտն կոխէր»²: Այնուամենայնիւ Կարնեցին ըմբոստութեան չէր հրաւիրում հայերին. «Լաւ և խելացի, դատական հողագործ և փէշաքար, կամ ժուր գալող մարդն, որ իւր թագաւորական հարկն և խարճն փաշային որ տայ, այլ մարդ կարող չէ կամ ուրիշ Տաշիկ վատ խոսք ասել կամ ձեռն դնել ի վերայ Հային», — գրում էր նա³: Լուսնայան հանձնելով ջալալիների հոսի կոչումները, նա հակադրում է օսմանների համերաշխությունն ու միությունը հայ ֆեոդալների ու զորքերի վաղեմի երկպառակություններին, նշաւակում «զսոսլո և զբիրտ, զանկարք և զանվարք զօրացն Հայոց, որ անհնազանդք եղեն առաքելաց և հայրապետաց ևս թագաւորաց և իշխանաց, զի արտուղի գնացին և անբարտաւան շաւղօք շրջեցան մինչ որ անբարկանելին Աստուած խեթիւ հայեցաւ և ներողութեամբն Աստուծոյ թագաւորեցին սոքայ (իմա՝ թուրքերը). սոյնպէս առաքեալն Պողոս գրէ (Բ, 14) թէ «Հեթանոսք յօրէնս ոչ ունին, բնութեամբ ըստ օրի-

¹ Դարանաղյի, նույն տեղում, էջ 40, հմմտ. էջ 73, 114, 145, 236 և 518:

² Մանր ժամանակագրություններ, II, էջ 563:

³ Նույն տեղում, II, էջ 570:

նացն շարժին, նոյնպէս սոքայ հնազանդ լինելով փոքրն մեծին, առաւել զօրացան»¹։ Միայն հայերի ներքին անհամաձայնությունը չէ օսմանների հաջողութեան պատճառը, ասում է պատմիչը, այլև քրիստոնյա ժողովուրդների անհամերաշխությունը։ «Զի յառաջմէ շարունակ ազգն Հոռոմոց բազում նեղութիւնս հասուցին ազգիս Հայոց, ևս իշխանքն մեր վիրաստրեալ էին ի ձեռս նոցայ և ի դիպօղ ժամու հայէին, որպէս աստ գուշն գործեալ զշարին և հատուցին զչարն, Աստուած կայ, վասն այն պատճառին Հոռոմքն շուն էրմանի ասեն ազգին մերոյ, բայց արարմունքն երկոցունցն ոչ էր հաճելի Աստուծոյ։ Ապա ներսղութեամբն Աստուծոյ թաղաւորեաց Մահմետն և եհան զալն գոռովից և անբարտաւանից՝ Հոռոմոց և քրիստոնէից, զոր տէր Աստուած փրկեալ ազատեսցէ զմեզ ի ձեռանէ սոցայ»²։

Շարադրանքի վախճանն ու սկիզբը կարծես հանգամանակաւ չեն։ Սակայն պարզ է տեսնուի միտքը։ Մահմեդի խոստացած դրախտը ևս չարիք է, բայց սրանից փրկվելու մի միջոց միայն կա — երկնքի ողորմածությունը։ Մինչդեռ դեպի քրիստոնեական Եվրոպան հայոց ազատագրական լեզենդը Կարենցին չունի ոչ մի հավատ։

Թուրքերի տիրապետութեան բռնատիրական բնույթի մասին Կարենցուց նվազ պարզ պատկերացում չունեն նաև արևմտահայ մի այլ գրող՝ Վարդան Բաղիշեցին։ Իր «Ժամանակագրութեան» մեջ Վարդանը բավականաչափ փաստեր է կուտակել թուրքերի տիրապետութեան դաժան սխտեմի մասին պատկերացում տալու համար։ Բնորոշ է հենց օսմանցիների պետականությունը հիմնադրողի անվան նրա տված ստուգաբանութեանը. «գիրք աստվածային օձ կոչեցին զնոսա, — դրում է նա, — և այս է օսմանցի կոչման պատճառն»³։

Այնուամենայնիւ Վարդանը հեռու է «օձերի» տիրապետութեան դեմ ժողովրդին ապստամբութեան գեղթափ քարոզելու մտքից. նա մեկն է այն եկեղեցականներից, որոնք օտարների նվաճումները ընկալում էին որպէս երկնաւոր մի պատիժ. «Քանզի վասն մեղաց քրիստոնէից հովիւն երկնաւոր տանջէ զասպատամբ աշխարհսն ի ձեռն անօրէն գալուց... զոր և իսկ թոյլ կտ մեզ խնամքն վերին տիրել ի վերա անդամոց իւրոց ալազգեացն իսմայէլացւոց զի նոքօք խրատեսցուք իրր գաւազանաւ և զխնամողն մի մոռացուք»։ «Աստուծոյ

¹ «Մանր Ժամանակագրութեաններ», 11, էջ 562 և հետ.։

² Նույն տեղում, էջ 581 և հետ.։

³ Նույն տեղում, էջ 392։

դայս մեղ հատուցեալ անմիտ աղգաւ զկսկծեցուցանել. և մեղ ոչ ինչ է փոյթ դառնալ ի մեղաց», հարում է հեղինակը¹:

Նման ըմբռնման հետեանք էր, երբ XVII դարի վերջին Զաքարիա Սարկավազը «դիվահարության» արդյունք էր համարում այն հավատքը, թե աշխարհի կործանման նախօրեին հայերը կաթողիկոս և թագավոր պիտի ունենան Լուսավորչի կամ Արշակունիների ցեղից²: Սրանով փաստապես դատապարտվում էր ոչ միայն հայ ազատագրական լեզենդը, այլև եկեղեցական-քաղաքական այն դադափարախոսությունը, որ արծարծում էին XV դարի հայ, նշանավոր եկեղեցականներից ոմանք:

«Կատարած աշխարհի մերձեալ է, վասն այնորիկ կարապետք նեոին երեին ի տեղիս, և ծանուցանեն մեղ զգալուստ նորա: Որպէս յայտ է տեսանել յայսմ ժամանակի, որ եղև» — բնորոշ այս խոսքերով է սկսում Զաքարիա Սարկավազն իր պատմությունը գլուղացիական այն շարժման մասին, որին գլուխ էր կանգնած Մեխլու աղանդավորը³: Զաքարիան, ինչպես տեսնում ենք, հավատացած էր աշխարհի մոտալուտ վախճանին: Սակայն նա ևս չունեւ քաղաքական այն հեռանկարը, որ այնքան հաճախ մտցնում էին աշխարհի կատարածի մասին եղած գուշակությունների մեջ:

Թեպետ XIV—XV դարերում Առաջավոր Ասիայում ստեղծված դրությունը նպաստավոր չէր տրանզիտային առևտրի վերելքի համար, այնուամենայնիվ առևտրական տրանզիտը չէր դադարել իսպառ: XIII դարի վերջերին Մարկո Պոլոն նշում էր, որ Թավրիզ ատրանքներ են բերում Հնդկաստանից, Բաղդադից, Մոսուլից և շատ այլ տեղերից: Այրանքը գնելու համար — հարում է նա — այդ քաղաքը հաճախում են լատին վաճառականներ⁴:

Արդեն առիթ ենք ունեցել նշելու, որ Թավրիզի վրայով էր անցնում առևտրական մեծ այն ճանապարհը, որի նկարագրության վրա կանգ է առնում 1335 թ. Հայաստանն այցելած իտալացի Պեդոլտտին⁵: XIV դարի առաջին կեսում ուղեգիր Օդորիկն այսպես

¹ «Մանր ժամանակագրություններ», 11, էջ 391 և 393:

² Զաքարիա Սարկավազ, նույն տեղում, 1, էջ 79:

³ Նույն տեղում, 1, էջ 47 և հետ:

⁴ Марко Поло, Путешествие, пер. Миняева, Л., 1940, էջ 16:

⁵ Այս ուղու մանրամասն հետազոտությունը տվել է հանդուցյալ Գ. Միքայելյանը, տե՛ս Գ. Миняев, նույն տեղում, էջ 354 և հետ:

էր նկարագրում Թավրիզը. «Այս քաղաքը իմ տեսածների մեջ առե-
տըրով ամենաերեւելին է համարվում ու լավագույնը աշխարհիս
ամեն մի քաղաքից: Քանի որ ներկայիս աշխարհում չի կարելի
դանել ուրիշ մի քաղաք, որն ունենար ուստեստի ու այլևայլ ապ-
րանքների այնպիսի սլաշարներ, ինչպիսին ունի Թավրիզը: Այնքան
զարմանալի բաներ կան այնտեղ, որ թվում է, թե չի կարելի նկա-
րագրել այն ամենը, ինչ կա այդտեղ. սակայն թե ողջ աշխարհի ապ-
րանքը հոսում էր դեպի այդտեղ: Քրիստոնյաները վկայում են այն
մասին, որ էլիսանն այդ քաղաքից ավելի եկամուտ է ստանում, քան
Ֆրանսիական թագավորը ամբողջ պետութունից...: Այստեղ ապ-
րում են տարբեր ազգութայինների բազմաթիվ քրիստոնյաներ, բայց
ամեն բանում նրանց գերիշխում են սարակինոսները»¹:

Էլիսանների տերության մեջ գլուխ բարձրացրած բազմիշխա-
նության և Թամուրի գործած ավերումների հետևանքով, Թավրիզը
բավականաչափ վնասված պիտի լիներ: Այնուամենայնիվ այդ
քաղաքը դեռ շարունակում էր լինել միջազգային առևտրի խոշոր
կենտրոն: XV դարի սկզբին սպանիացի Կլավիխոն նկարագրում է
Թավրիզը որպես 200 հազար տուն ունեցող հարուստ ու ապրանքա-
ռատ մի քաղաք, ուսկից տարածվում էին դեպի Սամարղանդ, Բաղ-
դադ, Կահիրե տանող մագիստրալները: Թավրիզից ոչ հեռու գտնված
Սուլթանջեում կենտրոնանում էր Գիլանի և Շիրվանի մետաքսի,
ծորասանի բամբակի ու գործվածքների, Շիրազի և Փոքր Հնդկաս-
տանի կտորեղենների, թափթանների ու շղարշների և Հորմուզի մար-
գարիանների ու շինական քարեղենների առևտուրը²:

Արդեն XIII դարի վերջերին միսիոներները գործունեության
հանգրվան ունեին Թավրիզում: Նրանցից առաջ կամ նրանց հետ-
քերով այստեղ հաստատված իտալական առևտրականները շահա-
խընդիր հաջաք էին նետում Պարսից ծաղի, Բաղդադի, ինչպես և
Կասովից, Սև և Միջերկրական ծովերի ափերին գտնված առևտրա-
կան նավահանգիստների վրա:

Պատմական ինչ զսպանակներ էին գործում հայ-վրացական,
հայ-ադվանական եկեղեցական-դավանաբանական վեճերի և հատ-
կապես քաղկեդոնական և հակաքաղկեդոնական կամ ունիտորական
և հակաունիտորական հոսանքների բախման ժամանակ: Անկաս-

¹ Odoric de Pordenone, Les voyages en Asie au XIVe siecle, Paris, 1891, p. 20.

² Տե՛ս «Ռեզեդրություններ», հ. 1, էջ 122:

կաժ առաջին հերթին հարևան մեծ պետությունների հակամարտը, նրանց քաղաքական ազդեցությունների ելևէջները և այս ամենի հետ կապվող ակնկալությունները: Այդ հայտնի է բավականաչափ: Սակայն նվազ հայտնի են եկեղեցական-գավառաբանական պայքարների ներքին զսպանակները, սոցիալ-տնտեսական, վարչական-քաղաքական և իդեոլոգիական այն խթանները, որոնք դյուրացնում կամ խոչընդոտում էին արժարժվող պայքարի ընթացքը և զգալապես ազդում նրա ելքի վրա:

Կաթոլիկ ունիատորները հաստատում էին գլխավորապես հայաբնակ քաղաքավայրերում, և հենց քաղաքներում կամ քաղաքատիպ վայրերում է, որ մասնավոր հաջողություններ էին ունենում ինչպես քաղկեկոնականները, այնպես և քաղկեդոնական պրոպագանդի նորատիպ շարունակողները՝ ունիատորները:

V—VI դարերում, այսպես կոչված «եքեղարնակությունը» նևատորական ազանդի ձևով և տրանզիտային վաճառականության հետքերով մուտք էր գործել Անդրկովկաս՝ հանգրվան դառնելով հաղորդակցության քաղաքային կալաններում, Դվինում, Բալասաբանում և Թբիլիսիում¹: Հայտնի է, որ հրեաների շարքին եվրոպական վաղ միջնադարում ևս նևատորականները կաղմում էին խոշոր առևտրականների կորիզը: Նույնը նրանք կատարում էին նաև Մերձավոր և Հեռավոր Արևելքի խոշոր քաղաքներում: Նրանց հետքերը հասնում էին Իրանից մինչև հեռու Չինաստան և այդ՝ սկսած հին դարերից մինչև Մարկո Պոլոյի ժամանակները², Հրեաներին և սիրիացիներին հանգիստում ենք տակավին հին Հայաստանում: Հայտնի է նրանց դերը Տիգրանի ժամանակ կամ հին Վաղարշապատում: Բավականաչափ պարզված է սիրիացիների դերը Հայաստանի քրիստոնեության և գրական կյանքի սկզբնական շրջանում: Հոգևոր կուլտուրայից զատ նրանք կապեր ունեին նաև հայ քաղաքների նյութական կենցաղի հետ: Դրա հետքը նկատելի է անգամ այն փաստից, որ սիրիական ծագում ունեն հայերենի առևտրական տերմինները — «գաղութ», «շուկա», «խանութ», «հաշիվ» և

¹ Հմմտ. В. Бартольд, Место Прикасп. областей и այլն, էջ 25 և Մ. Արեղյանի անվան Գրականության ինստիտուտի «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ», Երևան, 1946, գիրք I, էջ 212 և 229:

² Մասնավորապես Իրանի նևատորականների առևտրա-արհեստագործական բաղայի մասին տե՛ս Н. В. Пигулевская, Иран на рубеже VI и VII вв., М.—Л., 1946, էջ 236 և հետ.:

տչն: Սիրիական «զուղե» կամ «զուղայ» կոչված արծաթադրամը շրջանառություն է գործում Հայաստանում անգամ արաբների ժամանակ¹: Թե որքան նշանակալից դեր էին կատարում նեստորականները Հայաստանի միջազգային-առևտրական հարաբերությունների մեջ՝ ակներև է նրանից, որ 554 թ. Դվինի ժողովը հրահանգում էր խզել հայերի նրանց հետ ունեցած բոլոր կապերը, բացի առևտրից. «ամենևին մի հաղորդել քնդ նսաս, մի յաղալթս, մի ի կերակուրս, մի յըմբելիս, մի ի բարեկամութիւն, մի ի խնամութիւն, մի ի դասկուծիւն, և մի վասն մարմնաւոր գնել՝ որպէս ի հրէից և կամ յայլ ազգաց»²:

Նույն շաղիկներով մոտոք էր գործում և կայան դառնում Հայաստանում նաև քաղկեդոնական «երկարնակությունը»: Քաղկեդոնականների կողմը թեքված Ներսես Շինողը նստում է վաճառաշահ Դվինում և կառուցում Զվարթնոց տաճարը Վաղարշապատ քաղաքի մոտ: Իր ծագումով իսկ Ներսեսը տալեցի էր, այսինքն մի երկրից, որ առևտրական սերտ շփման մեջ էր մի կողմից Բյուզանդիայի, մյուս կողմից քաղկեդոնականության կողմը միավորված Վրաստանի հետ: Դժվար կարող էին քաղկեդոնականները շուրջ յոթանասուն տարի բռն գնել Դվինի կաթողիկոսարանում, եթե ամբար հենարաններ չունենային քաղաքի իշխող խավերի մեջ: Թերևս հայ քաղկեդոնականության հանդրվան էին հանդիսանում նաև Դվինից ոչ հեռու՝ քաղկեդոնական Ավանի ու Զվարթնոցի արանքում գտնված նրեանի բնակչության վերին շերտերը: Այդ քաղաքի հնագույն եկեղեցիներից մեկը — Պողոս-Պետրոսը — հավանաբար մի ժամանակ գտնվել է քաղկեդոնական հայերի ձեռներում: Այդ մասին են վկայում պեղումների ժամանակ այդտեղ հայտ բերված որմնանկարների հետքերը: Որմնանկարներ ու խճանկարներ ունեցել են այս պահին նաև Դվինի մայր տաճարն ու Զվարթնոցը: Յոթերորդ դարի հայադավան եկեղեցականների համար որմնանկարչությունը, որքան դիտենք, հատկանշական չէր:

VII դարում, նվաճելով Վրաստանը, քաղկեդոնականությունը սպառնում էր իշխող դիրք ստանալ նաև Աղվանքում և Հայաստանում: Հայոց Աբրահամ կաթողիկոսը և Դվինի շահաստանում գումարված IV ժողովը արգելում են որևէ կապ ունենալ վրացիների հետ ևս, լինի այդ ազոթքով, ուխտագնացությունը, ուտել-խմելով,

¹ Դ. և ո. զ, գլ. 28 և 41, հմմտ. Հ. Ա. հ. ա. յ. ա. ն, Արմ. բառարան, II, էջ 987:

² «Գիրք թղթոց», էջ 77, հմմտ. նույն տեղում, էջ 70 և 72:

բարեկամությամբ, խնամիրությամբ կամ դայեկությամբ, բացի առևտրից¹:

Անդրդվելի դավանաբանական, տոհմային և կենցաղային արտադրիչիաների հանդեպ՝ հայ միաբնականների ուղղափառությունն ալամա ընկրկում էր Դվինի առևտրականների առջև:

IX դ. քաղկեդոնականացված են հայքի հայերը: Քաղկեդոնականությունը ամուր ոտք է դնում Ադվանքում, զորեղ հենակետ ունենալով թիկունքից՝ Ռյուզանդիայում և Վրաստանում: Տասներորդ դարում քաղկեդոնականության հարում էր յանգամ Ադվանից Ատրո-ներսեհ թագավորը²: Հատկանշական է, որ քաղաքային կյանքի վերելման այս շրջանում քաղկեդոնականությունը լայն արձագանք է գտնում նաև Հայաստանում. Անանիա կաթողիկոսը դանդաղում էր, թե Քաղկեդոնի հերձվածք «յաշխարհիս հայոց իբր քաղցկեղ ճարակէր և՛ զբոլոր աշխարհիս էր կալեալ»³:

Թե որքան խոշոր նշանակություն էին ստացել հունադավան հայերը — «ծաթերը» — երևում է նաև նրանից, որ X դարում Ուխտանեսը գրի էր առնում նրանց պատմությունը: Ծայր առնելով IX դարում՝ հույն և վրաց դավանաբնական գրականությունը և մասնավորապես հակաքաղկեդոնականների դեմ ուղղված մատենագրությունը հասնում է իր զարգացման գագաթնակետին XI—XII դարերում⁴: Այս մի պայքար էր, որ արժարժվում էր հայ Բագրատունիների վարէջքին և վրաց Բագրատունիների վերելքին զուգընթաց:

Իր հերթին՝ հայ քաղկեդոնականությունը արտահայտվում էր որպես հայ-վրացական կամ հայ-բյուզանդական քաղաքական այն կողմնորոշումներից մեկը, որոնք որոշ հենարաններ ունեին առավելապես հայ Բաղևնի վերնախավերի՝ քաղաքաբնակ ֆեոդալների, և պաշտոնակալ կամ փողատեր պատրիցիատի շարքերում: Զուր չէ, որ հակաքաղկեդոնականները քաղաքական մեղադրանքներ էին ուղղում իրենց հակառակորդներին: Այսպես, դեռ VII դարում հայ քաղկեդոնական Հովհան կաթողիկոսը ամբաստանվում էր որպես «պատճառ ապստամբության»⁵: Արբահամ կաթողիկոսը մեղադրում էր քաղկեդոնական Կյուրիոսին, թե նա ձգտում է արքայից-արքայի

¹ Ուխտանէս, նույն տեղում, էջ 136 և Մ. Կաղանկատուացի, էջ 307:

² «Արարատ», 1897, էջ 131, Անանիա կաթ. Ֆաղագս ապստամբութեան տանն Ադուանից գրվածքը:

³ Նույն տեղում, էջ 132:

⁴ Լ. Մելիքսեթ-Էկ, Վրաց ազբյուրները և այլն, 1, էջ 126:

⁵ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1900, էջ 83:

ծառաներին միաբան դարձնել «օտար թագավորութեան»¹։ Ուխտա-
նեա պատմագիրը գրում է նրա մասին՝ «երկնչէր թէ խնդիր լինի
յարքայէն հաւատոյն ի յազգմանէ աւատացն Հայոց»²։ VIII դա-
րում Նդիա կաթողիկոսը ամբաստանագիր է ուղարկում Աղվանից
քաղկեղոնականներին դեմ ամիրապետ Օմարին, հայտնելով, թէ
«ղթադաւորն Հոռոմոյ քարոզեն, ի նա զաշխարհս մեր հնարեն դար-
ձուցանել»³։ Հետաքրքրական է, որ հակառակ մեղադրանք ուղղում
էին հակաքաղկեղոնական հայերին՝ տակավին իրենց ազգայնությու-
նը չկորցրած հայ քաղկեղոնականները։ Հայ քաղկեղոնական աղբյու-
րի վրա հիմնված IX—X դարերի վրացերեն մի գրվածքում հայ կա-
թողիկոսներին ու եպիսկոպոսներին մեղադրում են այն բանի մեջ, որ
նրանք, պարսից պաշտպանութունից թե առած, պցում են հայ իշ-
խանների հեղինակութունը, արհամարհում են նրանց, իրենց ձեռ-
քով են հավաքում ու տեղ հասցնում գլուղական տուրքերը և այլն⁴։

Հին տեսարանը կրկնվում էր Անի քաղաքը հուշներին հանձ-
նելուց առաջ։ Սամուել Անեցին գրում է այս մասին. «Իսկ բնակչաց
քաղաքին և իշխանաց զմիմեամբք ելանելով անճոռին յոխորտանօք
և ի միմեանս յարձակեալ խորամանկութեամբ և ստարանութեամբ
խորհէին զխորհուրդ նենդութեան՝ մատնել զմիմեանս կայսեր՝
բազրադելով զձեռն տալն առ Հագարացիսն՝ որք և իշխանացն ան-
դամ զհայրապետն՝ և նորա զնոջա. սովին դադափարաւ զբարա-
նեալ, զորս յոչ կամս առեալ տանէին ի բնակութենէ իւրեանց։ Իսկ
մնացեալքն իբրեւ զանաէքունչս անկուշեալք կիցս քնկենուին. և
այսպիսի սարասիւ երկարեալ ամս ԻԱ. (=21)»⁵։

Այս ամենից հետո անհավանական չէ, որ դավանաբանական
հարցերում մասամբ քաղկեղոնական կողմնորոշում ունեցած լի-
նեն, կամ գեթ քաղկեղոնականների պրոպագանդին ենթարկված,
բյուզանդական կայսրների միջամտութեան վրա հուշս զնոզ հայ այն
տարրերը, որոնց ակնկալութուններն արտացոլվում էին ազատա-
գրական լեզենդի հնազույն վարիանտների մեջ։ Այդպիսիները պի-
տի շահագրգռված լինելն համերաշխութուն ստեղծել Հայաստանի
և քաղկեղոնական Վրաստանի միջև՝ ձգտելով հայ և վրաց դավա-

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 165։

² Ուխտանէս, նույն տեղում, էջ 96 և հետ.։

³ Յովհաննէս կաթողիկոս, նույն տեղում, էջ 99 և հետ.։

⁴ Տէ'ս Ի. Պ. Արքայն. էջ 16։

⁵ Ս. Անեցի, նույն տեղում, էջ 108—109։

նաբանական միութեան, ինչպէս այդ գոյութիւնն էր ունեցել Պարթևներէ և Արշակունիների ժամանակ:

Եթէ հաշկական միջնաշխարհը կարողացաւ դիմանալ քաղկեդոնականների դրոհին, մասամբ այդ հետևանք էր մոլոտովմանական պետութիւնների և Անիի Բագրատունիների քաղաքականութեան: Վճռական դեր խաղաց ըստ երևույթին նաև այն հանգամանքը, որ բյուզանդական ազդեցութեանը դիմացող հայ գյուղական մասսաները թեքվում էին այդ ժամանակ ոչ թէ քաղաքային կենտրոններում ծավալվող քաղկեդոնականութեան, այլ այդ կենտրոնների իշխող խավերի դեմ ոտքի ելած պապիկեանութեան ու թոնդրակեանութեան կողմը: Այսպիսով, ճշմարտութիւնից շատ չենք հեռանա, եթէ ասենք, որ հայ-լուսավորչական եկեղեցին իր գոյութեամբ մասամբ պարտական է հենց իր կողմից հալածված այս աղանդավորներին: Այս չէր խանդարում, որ քաղկեդոնական հուշները և հակաքաղկեդոնական հայերը, մի պահ թողնելով իրենց տարածայնութիւնները, կատաղի պայքար ստանին աղանդավորներին ոչնչացնելու համար: Հայ եկեղեցու համար այս առումով նպաստավոր եղան նաև սելջուկ թուրքերի առաջխաղացումը և ավելի ուշ՝ մոնղոլների արշավանքները: Տեղի տալով սելջուկներին և մոնղոլներին՝ կայսերական բանակների հետ քաղկեդոնական պրոպագանդը ևս պիտի բռներ նահանջի ուղին: հանգիստ թողնելով հայ հակաքաղկեդոնականներին:

XII—XIII դարում քաղկեդոնական-միաբանողական շարժումը նոր ուժով սկսում է ծավալվել Կիլիկիայում: XIII դարի վերջերին նույն շարժումը սկսում է ուժ ստանալ նաև Արևելյան Հայաստանում, և, ինչպէս այդ արդեն տեսանք Օրբելյանի վկայութիւնից, կայան է դառնում իր համար դարձյալ հայաբնակ քաղաքներում: Սակայն այս դարաշրջանում քաղկեդոնականութիւնը սնունդ էր առնում զլխավորապէս լատին Արևմուտքից — տիեզերական իր տիրակալութեան համար մարտնչող պապական եկեղեցու կողմից: Արևելք հղված միախոններն էին:

Կաթոլիկ քարոզիչների պայքարը ծավալվեց մանավանդ XIII—XIV դարերի ընթացքում՝ լատին Արևելքում՝ նեցուկ ունենալով Բյուզանդիայում բնդարձակ երկրամասեր և տնտեսական զորեղ հենակետեր զավթած լատին իշխանութիւնները: Հայաստանում տեղի ունեցող կրոնական բախումները արձագանքում էին կարծես այն կռիւմներին, որ տեղի էին ունենում այդ ժամանակ Բյուզանդիայի ներսում հույն կղերի և հույն ժողովրդի միջև մի կողմից, և լատին քարոզիչների ու առևտրականների միջև՝ մյուս կողմից:

Ունիտորական պրոստադանդի առաջավոր-ասիական ուղիները համընկնում էին համաշխարհային առևտրի առաջավոր-ասիական մագիստրալի հետ: XIII—XIV դարերում Այասի վրայով դեպի Տրապիզոն և Տրապիզոնից դեպի Սև ծովի ափերը կամ դեպի Կովկաս, Միջին Ասիա և Պարսից ծոց տանող ճանապարհը գլխավոր այն ուղին էր, որ կապում էր Արևելքը Արևմուտքի հետ: XIV դարի առաջին կեսում Թավրիզը և Այասը իրար հետ կապող առևտրական ուղին, որը մանրամասնորեն նկարագրել է ժամանակակից Պեգուլտաին իր «Pratica della mercatura» աշխատության մեջ, անցնում էր Սվազի, Երզնկայի, Էրզրումի և Նախիջևանի միջով: Այս ուղու վրայով Արևմուտքի հետ կապված էին տակավին Զաքարյանները: XII դարի սկզբում Զենովայի ներկայացուցիչները առևտրական պայմանագիր էին կնքել Կարսի կառավարչի հետ: Սվեչի ուշ, 1257 թվականին առևտրական դործերով Կարս է ժամանում նույնիսկ ջենովացի բարձրաստիճան ներկայացուցիչներից մեկը², Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյա պետությունների—Տրապիզոնի կայսրության և հայկական Կիլիկիայի — քաղաքային կենտրոնները Զենովայի ու Վենետիկի առևտրականների համար դառնում էին առավել ապահով հենակետեր: 1304 թվականին, ջենովացիները առևտրական կայան են դառնում Թավրիզում: 1320 թվականին նույն այդ քաղաքում առևտրական արտոնություն են ստանում վենետիկցիները³: Առևտրական հանգուցակետերի վրա էին դարձնում իրենց ուշադրությունը նաև քարոզիչները: Երզնկան, Էրզրումը, Նախիջևանը, Թիֆլիզը, Թավրիզը, Սուլթանիեն ու Մարազան նրանց գլխավոր կայաններն էին: Նախիջևանի ունիտորներին գլխավորող Հովհաննես Քոնեցու հետևորդներից էին Ուրմիայի եպիսկոպոս Ներսես Պալենցը և Կարինի եպիսկոպոս Սիմեոն Պեկը: 1307 և 1344—1345 թվականներին Կիլիկիայում տեղի ունեցած միարանդական ժողովներին մասնակցում էին նաև Անիի, Կարսի, Տարոնի և Տրապիզոնի ներկայացուցիչները:

Թեպետև ունիտորները հանդիսանում էին պապական եկեղեցու և Իտալիայի առևտրական այլ և այլ կենտրոնների լեանաշան քաղաքականության մունետիկներ՝ նրանց ծավալած դործունեությունը

¹ St V. L a n g l o i s, La tresors de chartes d'Arménie, էջ 68 և հետ. և 97:

² Ա. Լիշան, Սիսական, էջ 437 և հետ.:

³ B. S p u l e r, նույն տեղում, էջ 437:

չէր կարող այնուամենայնիւ տալ որեւէ արդշունք, եթէ համակերպ-ված շէնքեր տեղական պայմաններին և հարմարեցված եւրոպա-կան կապիտալի հայ կոնտրադէնտների — հայ քաղաքաբնակչու-թյան և առաջին հերթին՝ հայ առևտրական որոշ խավերի տրամադ-րություններին:

Անդրադարձնելով եւրոպական ուշ-սխտլաստիկայի հայացքնե-րը՝ իրենց գրվածքներում պատական միսիոներները հաճախ թեա-կոխում էին աշխարհային գիտության, մասնավորապէս բնագիտու-թյան մարզերը: Իր գրվածքների մեջ ունիտորներից ամենահզօղնա-կավորը՝ Մարտաշայի արքեպիսկոպոս Բարդուղիմէոս Բոլոնիացին՝ պաշտպանում էր այն միտքը, թէ գիտության վառ ճրագը չպիտի դրվի գրվանի տակ, այլ՝ աշտանակի վրա. գիտության լուսը չպիտի թաքցվի վանական խցերում, այլ բաշխվի աշխարհական ժողովրդ-դին: Քարողը պիտի խոսվի հասկանալի և հստակ լեզվով: Աշխար-հականների հետ չպիտի խոսել նույն լեզվով, որ բանեցնում են վարդապետները իրար հետ, գիտնականների կամ դրոց աշակերտ-ների հետ զրուցելիս: Լավ է, որ քարողդի խոսքը հասկանալի լինի ժողովրդին, քան թէ արժանանա սոսկ քերականների և պերճաբան-ների գովքին: Ավելի լավ չէ՞ գործի դնել մարդկային մտքի փակ դու-ռը բացող փայտե բանալի, քան ոսկի մի բանալի, որը չունի այդ հատկութիւնը: Ինչպէս որ ժանգոտ ու բուծ սլաքն առավել խոցող է, քան սրածայր թուրը, նույնպէս և ուսմիկներին հասկանալի կո-պիտ լեզուն ավելի է թափանցում հասարակ մարդկանց սրտերը, քան կոկ ու նուրբ ճարտասանութիւնը, որը չի ծառայում իր նպա-տակին: «Զինչ օգուտ է ինձ խոթին և պերճ բանիւ խօսելն զբանս որ ոչ կարէ բանալ զմիտս լսողին և զինչ պակասութիւն յստակ ու շինական խոսելն, որ հասկանալ տայ զբանն ժողովրդեանն» — հարցնում էր Բոլոնիացին¹: Ինչ խոսք, որ այս կարգի հայացքները այս կամ այն չափով ընդառաջում էին հայ քաղաքային բնակչու-թյան միջավայրում հասունացած հառաջընթաց պահանջներին:

Առաջին հայ ունիտորները — Հովհաննէս և Հակոբ Քոնեցիներ-ը — աշակերտած լինելով Բարդուղիմէոս Բոլոնիացուն, ջանացել էին յուրացնել և կիրառել ոչ միայն ուսուցչի գիտության հարուստ պաշարը, այլև նրա հայացքների առանձին պրոդրեսիվ տարրերը, որոնց վրա իր կնիքն էր դրել հեղինակի ասլրած դարն ու ծննդա-վայրը: Հատկապէս կարևոր են Հակոբ Քոնեցու կատարած թարգ-

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենագարան, ձեռ. № 1012, էջ 252ա և էջ 251ա:

մանուկները, թե՛ իրենց շահեկան նյութերով (Պորփյուրի և Արիստատելի մեկնություններ, Բարդուղիմեոս Բոլոնիացի և այլն) և թե՛ համեմատաբար հստակ ու դյուրըմբռնելի հայերենով այս թարգմանությունները մի հայտնի չափով դրսևորում են աշխարհաբարին մերձենալու տենդենց։ Դրանց մեջ դեռ բացակայում է լատիներենի ազդեցությունը՝ ազավաղված այլանդակ այն հայերենը, որ ծավալ ստացավ հետագա ունիտորների դրական գործերում։ Ասենք, մասամբ հենց այլանդակ այդ հայերենի շնորհիվ է, որ հայ ժողովրդի հոծ մեծամասնությունը ազատ մնաց պապական ունիտորների քարոզած վնասաբեր մտքերի դորեղ ներգործությունից։

Իրենց ելույթներում Թովմաս Ակփինացուց փոխառած դավանաբանական սխոլաստիկ արդումնետներից զատ՝ ունիտորները վեր էին հանում նաև այն շարարկումները, որոնք ծավալվում էին, մանավանդ, քաղաքային կենցաղի դրամաշրջանառության ազդեցության հետևանքով։ «Տարաձայնութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ընդդէմ ֆռանկաց» վերնագրված ունիտորական անտիպ մի թղթով հայ եկեղեցու «խոտորումների» շարքում հանդիպում ենք նաև այս մեղադրանքները. 1) «Ունին Գ (3) կաթողիկոս ինքնազուլս», 2) «Լինին քահանայք և եպիսկոպոսք ժառանգաւորք ժողովրդեան ըստ հայրենեայ բռնութեամբ», 3) «Լինին սիմոնիականք՝ զնելով և վաճառելով է (7) խորհուրդս սուրբ եկեղեցւոյ» և 4) «Ջայր և կին արձակեն ընդդէմ աւետարանական հրամանին և կանոնաց վասն կաշառոց»¹։ Դեմագոգորեն ընդգծելով հայ եկեղեցականների ոտնձգությունները, ունիտորները լռում էին այն մասին, որ այս կարգի արատները խայտառակ ձևեր էին ընդունել նաև կաթոլիկ Արևմուտքում։ Հիշենք իրար դեմ վճիռներ հանող «առաքելաշաղկապ» պապերի աթոռակոխիկները, նրանց շնորհավաճառումներն ու ինդուլգենցիաները, նրանց դավթումներն ու կանոնադանջումները։ Այնուամենայնիվ, ունիտորների դեմագոգիկ քարոզները կարող էին արձագանք գտնել նաև Հայաստանում, մանավանդ քաղաքատիպ այն վայրերում, ուր նյութական դաշթակղիշ ստիմուլները առավել բարոյալքիչ ներգործություն էին ունենում հայ կղերի վրա։

Արտաքին առևտրի ուղիներին ապավինած հայ քաղքենի վերնախավը² ինքյան նպաստավոր միջավայր էր հանդիսանում միաբանողների համար։ Հաշվի պիտի առնել նաև քաղաքական նպաստավոր

¹ Հայկական ՍՍՏՒ Մատենադարան, ձեռ. № 2180, Թ. 321ր։

² Հմմտ. Н. Я. Марр, АИИ, т. 4, 8, 20 և հետ. և 39։

հանգամանքները. Անիի գրավումը բյուզանդացիների ղենքով և ապա նրա աղտատագրումը վրաց Բագրատունիների ձեռքով, խաչակիրների և եվրոպական քաղաքների՝ կիլիկեցիների հետ հաստատած կապերը և այլն: Քաղկեդոնական-միաբանողական շարժման դեմ պայքարող հայ եկեղեցականները իրենց հորդորներն ուղղում էին քաղաքացիներին՝ տակավին Օրբելյանի ժամանակ: XIV դարում Եսայի Նչեցին հակառնիտորական իր շրջաբերականները հասցեագրում էր դարձյալ Հայաստանի քաղաքացիներին, ավելի ճիշտ՝ դրանց վերնաշերտերին՝ «հոյակապ և հուշակալոր քաղաքացս բնակչաց»¹: Որչափ ունիտորական շարժումը առանձնապես սպառնական ընթացք էր ընդունել Կիլիկիայում և Թավրիդում — շմոռանանք, որ XIV դարում Թավրիդում մեծ դեր են սկսում խաղալ և հայ վաճառականները — Նչեցին ուղղում էր իր շրջաբերականները մի կողմից Օշին Պայլին և նրա որդի Հեթումին, մյուս կողմից՝ Թավրիդի հայերին²: 1401 թ. Գր. Տաթևացին գրում էր իր «Ոսկեփորիկը» անդանդավորների և երկաբնակների դեմ ուղղված մի գործ՝ շարադրված Թավրիդեցի խոջա Մասուղշահի համար: XIV դարում Բարգուղի-մեոս Բոլոնիացին քարուղչության կենտրոն էր դարձրել Մարաղան, ուր գտնվում էր նաև նեստորականների կաթողիկոսարանը: Բոլոնիացու ընկեր Հովհաննես Անգելոսը նստում էր Թբիլիսիում: Ունիտորների կողմն անցած հայ իշխանների ձեռքում էր գտնվում հաջորդ դարում Մակուի բերդը³, որն ի դեպ հանգիստանում էր հայ-կաթոլիկ բաղմադիր հեղինակ Մխիթար Ասպարանեցու կայանը: Կարա-կոչունլու Սկանդարն առավ աչգ բերդը: «Անմխիթար կրակիժ էհաս բոլոր աղգացս քրիստոնէից զի բոլոր աշխարհացս այն մին բերթն միայն էր մնացեալ ի ձեռս քրիստոնէից. և այն ևս առաւ ի մենջ»⁴, գրում էր Թոմա Մինասենցը: Եթե Թոմա Մինասենցը գրում էր այս մասին խոր թախիծով, մի այլ հիշատակագրող 1426 թ. Թադևոս Առաքյալի վանքում նշում էր նույն դեպքը ակնհայտ գոհունակու-

¹ Հ ո վ ս ե փ յ ա ն, Խաղրակեանք կամ Պոռեհանք, 11, էջ 252 և 266:

² Տե՛ս նրա շրջաբերականների բնագիրը, Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, ձեռ. № 2776, Թ. 234ր. և հետ., այլև «Ճոռքաղ», 1860, 11, էջ 157, և հետ. և էջ 205 և հետ., հմմտ., նույն տեղում, 11, էջ 221, ուր տպված է նաև Նչեցու աշակերտ Հովհաննես Տարբերունու զավանսքանական չափածո գրվածքը՝ ուղղված դարձյալ Թավրիդեցիներին:

³ Թ. Մ և Ժ ո փ ե ց ի, էջ 73, Ա ճ ա ո յ ա ն և Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, հայոց նոր վկաներ, Ա, 143:

⁴ «Ժն դարի հայ. ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, էջ 376:

թյամբ: «Ի սոյն ամի, — արձանագրում էր նա, — որում էառ Ըս-
քանդար անուն ոմն բռնաւոր՝ որդի Ղարա-Ուսուֆին՝ զանառիկ բերդն
Մակուայ, և զերկաբնակ ազգն ախթարմայից տարադիր և տարաշ-
խարհ արար ի վերա երկրի, և կատարեցաւ բան տեսուն, զի շարքն
շարեաւ կորոյս և զայգին ետ ալլոց մշակաց»¹,

Հայ «ազանդավորների» (կարդա՝ հայադավան կամ ուղղափառ
հոռմեադավան շհամարված հայերի) մեջ Մխ. Ապարանեցին նշում
էր մի քանի հոսանք. 1) Սոնք կոչվածներին — իմա՝ լուսավորչա-
կաններ, 2) սսեցիք, այսինքն հայեր, որոնք հայկական ծեսը պա-
հելով, ինչ-ինչ կետերում մոտեցել էին հոռմեական եկեղեցուն.
3) ծաք — հայալեզու, բայց հունածես հայեր՝ տարածված Երզն-
կայից մինչև Կեսարիա և 4) ունիքորք, որոնք մասամբ ընդունել էին
լատինական ծես, կենտրոնացած Նախիջևանի գավառում և մասամբ
Ղրիմում²: Ապարանեցու տվյալները ևս հավաստում են քաղկեդո-
նական-ունիտորական շարժումների առնչությունը լեւանոյան
առևտրի ուղիների ու այդ ուղիներին ընկած քաղաքային հանդուց-
ների հետ:

Հետադարձում ունիտորական շարժումը կայուն բնույթ ստացավ
և գործուն պրոպագանդ ծավալեց Անդրկովկասի տրանզիտային
առևտրի հետ կապված Նախիջևանի՝ Երնջակ, Ջահուկ և Ապարաներ
ավաններում և շրջակա մի շարք գյուղերում: Այդ պրոպագանդին
հակադդելու ուղղությամբ էր տանում իր յաշխատանքը Հ. Որոտնե-
ցու և Գրիգոր Տաթևացու հիմնած գալրոցը: Սակայն բավական չեղավ
զուտ գալրոցական-աստվածաբանական պայքարը: Պայքարը
զուրա էր գալիս հրապարակ, առիթ տալով քաղաքական իշխանու-
թյունների միջամտության: Այսպես, Հակոբ վարդապետ Կողբացու
մասին պատմում են, որ Որոտնեցու և Տաթևացու խրատները
ապարդյուն հանդիսանալուց հետո «յետա կալան զնա իշխանքն հա-
յոց և սղինձ եղեալ հալեցին զնա»³: Պատճառն այն էր, որ նա ան-
ձամբ կաթողիկոսյուն ընդունելուց զատ, ֆրանկացրել էր Նչեցուն
աշակերտած 10 վարդապետներին³:

Որչափ ունիտորները արժարժում էին նաև Բաղաֆական ազի-
տացիա, պատրանք ցանկելով պապական եկեղեցու օգնությամբ

¹ «ԺԵ դարի հայ. ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 353:

² Ա. Լիշան, Հայապատում, 11, հոդվ. 363:

³ Հայկական ՍՍՖ Մատենադարան, ձեռ. № 2220, Բ. 290ր: Հմմտ. նաև
Թ. Մ և Ժ ո թ և ց ի, նույն տեղում, էջ 40:

հայերին ազատագրելու մասին՝ պահանջ առաջացավ, որ հայ եկեղեցին քաղաքական հակապրոտստանդ տաներ նրանց դեմ: Այդ պահանջին էր ընդառաջում հենց Թոմա Մեծոփեցու և Զաքարիա Աղթամարցու գործունեությունը, որոնք ենթադրում էին վերականգնել հայրապետական և թագավորական իշխանությունը՝ շրջանցելով եկեղեցական ունիան:

Սաի կաթողիկոսների արևմտասիրական քաղաքականության և արևելյան Հայաստանի եկեղեցականների շարքերում ուժ ստացած միաբանողական տրամադրությունների դեմ ուղղված պայքարի արդյունք էր մասամբ նույնիսկ հայ թագավորական իշխանության զաղափարի աշխուժացումը: Յուրատեսակ երանդ ընդունեց այս շարժումը Վասպուրականում, ուր, ինչպես տեսանք, փորձ եղավ վերականգնել հայ թագավորական իշխանություն, հենված թուրքմեն իշխողների աջակցության վրա:

Միջին դարերի ընթացքում Հռոմի տիեզերական եկեղեցու իշխանապետությունը պատկերանում էր կաթոլիկ կղերին՝ որպես եկեղեցու մեջ մարմնավորված «աստուծոյ թագաւորութիւն» (civitas dei): Ունիտորների դեմ պայքարող Տաթևացուն աշակերտած Մեծոփեցին և ուրիշները Հռոմի գերիշխանության այդ զաղափարին հակադրում են հայ անկախ եկեղեցու մեջ մարմնավորված թագավորության զաղափարը: Հակաունիտորական պայքարի մթնոլորտում առաջացած հայ թեոկրատական մի մտայնություն էր այդ, որով հայ կղերը կամենում էր խլել հակառակորդի ձեռքից նրա զենքերից մեկը՝ Հռոմի միջոցով քաղաքական իշխանություն ստեղծելու պատրանքը:

Սակայն հայ եկեղեցականները չունեին քաղաքական միասնական ուղեգիր: Բնորոշ է ինքյան, որ XV դարի կեսերում առկա էին թեոկրատական երկու կենտրոններ՝ էջմիածնում և Աղթամարում: Կային եկեղեցականներ, որոնք երազում էին հայ կաթողիկոսական և թագավորական իշխանություն ստեղծել կաթոլիկ ֆրանկների օգնությամբ: Այսպիսիներից մեկն էր, ինչպես տեսանք, Առաքել Բաղիշեցին: Ուշագրավ է, մանավանդ, նշանավոր մի այլ եկեղեցականի՝ Մկրտիչ Նաղաշի գործունեությունը: Սա հավասարապես կապեր էր պահպանում թե՛ Միջագետքի մուսուլման տերերի և թե՛ Կաֆայի ջհուվացի պետերի հետ: Հայտնի է նաև Նաղաշի դերը Ֆլորենցյան ունիայի պատմության մեջ¹:

¹ Նաղաշի մասին հմտ. Տեր-Աստվածատուրի հիշատակարանը. «Արարատ», 1898, էջ 44 և հետ.:

XV—XVII դարերի մեր հիշատակած հայ հեղինակների աչքի ընկնող «արեւելյան» — իրանական կամ թուրքական — կողմնորոշումը մեծ չափով հանդիսանում էր քաղաքական հակալեզիւ հայերի «արեւմտյան» այն կողմնորոշման, որի հրահրողներն ու մոլեռանդ քարոզիչները հանդիսանում էին հայ դադթաւայերում և անդամ հայկական բնաշխարհի առևտրական մի շարք հանգույցներում հաստատված սլաւական միախոհներները, որոնց ընդառաջողներ էին հանդիսանում, ըստ երևույթին, դարձյալ կաթոլիկ Արեւմուտքի հետ առևտրական դորձարքներով կապված հայ քաղքենի վերնախավերը: Այսպես, անհայտ մի հեղինակ ֆրանկացած սլոլաահայերի մասին գրում էր.

Քանզի բազումք որոշեցան
Ի հաւատոցս ուղղադաւան,
ԸՍտամպուլուս մեր հայկազան,
Գնացեալ ֆրանզս յարեցան:
Ոչ թէ ուսմեաց գոհհիական
Այլ մեծատանց փարթաւական
Ընդ որ վրէժխնդիր հասան
Վարդապետաց լուսաւորչեան:

Տակավին XIV—XV դարերում — Կ. Պոլսի անկումից տասնամյակներ առաջ, կաթոլիկ սլոլոպագանդը հարձակման էր անցել Արեւելքում՝ նշանաբան ունենալով Բյուզանդիայի և Բալկանների պաշտպանությունը: Արեւմուտքի կաղմակերպած հակաթուրքական արշավանքներն ու գիւմանագիտական աւերաբեր պարտություն կրեցին՝ 1371 թվականին Մարիցայի մոտ, 1389 թվականին Կոստոյան դաշտում, 1396 թվականին Նիկոպոլի և 1444 թվականին Վառնայի մոտ: Այնուամենայնիւ կաթոլիկ միախոհներները շարունակում էին քաղաքական փրկութեան հուշեր աճեցնել թուրք յաթագանի հարվածներից տառապող քրիստոնյա հպատակների մէջ: 1453 թ. Պոլսի անկումը, որ, ինչպէս արդեն գիտեցինք, տեղի ունեցաւ հենց կաթոլիկ Նվրոպայի հանցապարտ աշակեցութեամբ, նոր ուժ հաղորդեց արեւելյան քրիստոնյաների երազապատիր հուշերին, նպաստելով լատին քարոզիչների Հայաստանում ունեցած մասնակի հաջողութեաններին: Ինչպէս XIV—XV դարերի Այունյաց վարդապետաբանի ծավալած եկեղեցական և գրական-դպրոցական աշխատանքը, այնպէս նաև XV—XVII դարերին հանդէս եկող հայ եկեղեցականների

¹ Հայկական ՍՍՌ. Մատենադարան, ձեռ. № 5451, Թ. 169ա:

«Խրանասիրական» կամ «Քուրքասիրական» մասնակի ասույթները կամ «քաղկեդոնականության» ու «երկրնակության» դեմ անընդհատ կրկնվող ու արծարծվող դավանաբանական վեճերն ու քարոզները — դգալի շարիերով հանգիստանում էին բնական ռեակցիա՝ ուղղված կաթոլիկ ունիտորների դեմ:

Ունիտորների պրոպագանդը մի հայանի շարիով ընդառաջում էր առևտրական բուրժուազիայի պահանջներին: Այնուամենայնիվ այն չունեցավ ծավալուն ու տեական հաջողություն: Սրա գլխավոր մի պատճառն այն էր, որ ունիտորական պրոպագանդը սկսվեց մի ժամանակ, երբ առաջավոր-ասիական քաղաքները ապրում էին տնտեսական և քաղաքական անկում. — XIV—XVI դարերի ընթացքում առաջավոր-ասիական երկրների առևտուրը և հաղորդակցությունը դնալով քայքայվում էր և քաղաքային բուրժուազիայի կապերը Արևմուտյան Նվրոպայի հետ հետզհետե թուլանում:

Հայ եկեղեցին հետ մղեց ունիտորների դրոհը: Հայաստանի մի շարք վայրերում ջանքեր արվեցին ակտիվորեն պայքարելու կրոնադարձության ու դավանափոխության դեմ, վերականգնելու հայ եկեղեցու հեղինակությունը, բարձրացնելու եկեղեցականների մշտավոր մակարդակը, համալրելու նրանց շարքերը ժողովրդի էթնիկական գիմահեղմանը գիմադրելու ընդունակ մարդկանցով: Արաբական տիրապետության ժամանակ կաղմակերպված ճգնառանների փոխարեն, ֆեոդալական վերելքի ժամանակաշրջանում ստեղծվել էին նորաստիպ վանքեր — ուսուցման նպատակի ծառայող դպրեվանքեր — որոնք հանդիսացել էին նաև գիտության և մատենագրության հանգրվաններ: Սրանց թվում նշանավոր եղան մանավանդ Հաղբատի ու Սանահնի, Գևորգի և Դրազարի, Ակների և Գոների վանքերը: XIV դարում այս ուղղությամբ նշանակելի աշխատանք տարան, մանավանդ, Սյունյաց՝ Գլաձորի և Տաթևի վանական դպրոցները: Հաջորդ դարում սրանց ջանքերը որոշ արձագանք գտան երկրի այլ վայրերում: Սակայն հայ եկեղեցու տարած հաղթանակը չէր հանգչում ամուր հիմքերի վրա: Տնտեսական ընդհանուր անկման, ֆեոդալական աճող անարխիայի և եկեղեցականների դասալքման պայմաններում, հայ եկեղեցու արժարժած աղգային-թեոկրատական գաղափարաբանությունը եկեղեցու կամարներից դուրս չի գտնում լայն արձագանք և ի վերջո մարում է իսպառ:

Այնուամենայնիվ XV—XVII դարերի ընթացքում հայ եկեղեցականների և կաթողիկ միախոններնրի պայքարը շարունակվում էր տակավին և առանձին ուժ ստանում, մանավանդ, հայկական բնաշխարհից դուրս, հայ այն գաղթավայրերում, ուր առևտրական կապիտալը ուներ զարգանալու և ծավալվելու որոշ հնարավորություններ: Թավրիզում և Սպահանում, Հալեպում և Կ. Պոլսում, Լեհաստանում և արևմտաեվրոպական առևտրի խոշոր կենտրոններում տարող կամ երթևեկող հայ առևտրականներն ու եկեղեցականները, շփումներ ունենալով խաղաղական, ֆրանսիական և կաթողիկ այլ երկիրների վաճառականության կամ արևմտաեվրոպական միախոնների հետ՝ շարունակում էին երբեմն տարվել այն պատրանքով, թե հայրենի ստրկությունից ճողոպրվելու հիմնապայմաններից մեկը արևմտաեվրոպական պետությունների միջամտությունն է, որին նախերգանք պիտի ծառայեր եկեղեցիների «վերամիավորումը»:

Կղեմես Գալանոսը, Արևմուտքի և Արևելքի հայաբնակ վայրերում երկար տարիների ընթացքում ելումուտ ունեցած թևաբխյան այն քարոզիչը, որի հանրաժանությամբ զբաղված էր հիշատակեցինք այս աշխատության սկզբում, կանգ առնելով հայերի մեջ տարածված ներսխյան «մարդարությունների» վրա, հարում էր.

«Ուստի և հայերը խստորեն ճնշված անհավատների լծի տակ, սովորություն ունեն հաճախ գիմել մեղ, խոտաղցիներիս, մի հարցով. «Ե՞րբ պիտի դան վերջապես հռոմայեցիները՝ մեր երկիրը և մեր ժողովուրդը ազատելու համար»¹:

Արևմտաեվրոպական դիվանագիտության գործակալները ձևակերպում էին այս հարցադրումը՝ որպես մի խնդիր, որի լուծման նրանք հետամտում էին որպես թե՛ հայ ժողովրդի ազահանջով ու նրա իսկ շահերի համեմատ:

Գալանոսի ժամանակ, XVII դարի կեսերին, նոր չէր արդեն այդ հարցադրումը:— Այն պահին, երբ առաջին անգամ լույս տեսավ Գալանոսի գիրքը — 1650 թվականին էր այդ — զարավոր անցյալ ունեցող մի խնդիր էր դա, որ մերթնդմերթ ծեծվում էր արևմրտաեվրոպական կապիտալի գաղութային էքսպանսիայի և դրան հարակից միախոնների հողկորսության հետ գիրկընդխառն: Բայց եթե ոչ հուզված հարցը, գեթ դրա իդեոլոգիական և քաղաքական նա-

¹ «Hic quotidie solent Armeni, duro infidelium jugo depressi, a nobis Italis preces et expetere, dicentes: Ec quando venient Romani ad redimendum locum nostrum et gentum? Galanus, նույն տեղում, I, էջ 59:

խաղատրաստման հեռաձիգ արմատները հասնում էին այն դարերին, երբ կազմավորվում էր հայ աղատագրական լեզենդը: Եթե, հիրավի, այդ լեզենդը տարածուն, արձագանք էր Ավետյաց երկիրը «արիական աղբի» ղենքով վերանվաճելու կոչերին, հայերի կողմից առաջադրված հարցի ղիվանագիտական մշակումի իդեոլոգիական և քաղաքական նախապատրաստման փորձերը սկսվեցին լեանտյան միսիոներության միջոցով:

Լծորդվելով հայ աղատագրական լեզենդի հետ՝ Հայաստանի աղատագրման խնդիրը արմատներ էր ձգում իր ապագայի մասին երազող հայ պատմական հայրենիքում, իդեոլոգիական և քաղաքական սնունդ առնելով իսլամ ֆեոդալների կրոնիկների տակ կքած քրիստոնյա ռայային վերագրվող մեսիանական բարեպաշտ ակնկալություններից: Աղատագրական լեզենդը կազմում էր հաճախ իդեոլոգիական այն բանաձևը, որի մեջ ամփոփվում էր հաճախ այդ հարցը, առիթ տալով կիրոսական ղիվանագիտության սքեմավոր և անսքեմ գործակալների շահախնդիր միջամտության:

Խաչակրաց արշավանքների ժամանակներից ի վեր Կիլիկիան և հետզհետե նաև հայկական բնաշխարհը կանգնում էին այն իրողության առաջ, որ իրենց հուսադրող աղատագրական լեզենդի «ֆրանկները» միաժամանակ նաև կաթոլիկ Հռոմի և կաթոլիկ Եվրոպայի ներկայացուցիչներն են: Հայ եկեղեցին Հռոմին ենթարկելու այնքան եռանդ վատնող միսիոներները և հայերին աղատելու խոստումներ անող «ֆրանկները» հաճախ համատեղվում էին միևնույն անձերի մեջ: Ժողովրդական լեզվով «ֆրանկներ» էին կոչվում բոլոր կաթոլիկներն՝ առհասարակ, փոխաբերաբար նաև՝ հայ կաթոլիկները: Հայաստանի աղատագրման հարցը, որ հուզվում էր ֆրանկների առաջ, որպես քաղաքական ակնկալություն, վերագարծվում էր հայերին որպես «ֆրանկ» հավատամքի սլահանջ: Դավանարանական «խոստովանությունը», և ամենից առաջ հռոմեական եկեղեցու գերիշխանության ճանաչումը պապական միսիոներների կողմից ձևակերպվում էր որպես Հայաստանի աղատագրման հարցի լուծման նախապայման:

Հանգամանքներ էին սրանք, որոնց ղեալ ուժի մասին տարակուսելու որևէ առիթ չէին տալիս տախտիվին Կիլիկիան այցելած կաթոլիկ քարոզիչներն ու իաչակիր «եղբայրները» կամ XIII—XIV դարերից ի վեր Արևելյան Հայաստանում բուն դրած միսիոներները: Շատ բնորոշ են այն տողերը, որ գտնում ենք մի հիշատակարանում հայ ունիտորական շարժման ղահվիրա Հովհաննես Քոնեցու դործու-

նեության մասին. «Այլ եղև իբրև հաւատարիմ լրտեսն (sic) Յեսու Նաւեայ մտանելով յերկիրն աւետեաց, այսինքն միաբանութիւն սուրբ եկեղեցւոյն Հոռմայ. և երբ արգիս հայոց զփրկական համբաւն և առաջնորդեաց արժանաւորացն մտանել՝ ի հնազանդութիւն գերադրական աթոռոյն հոռմայեցոց, որ է մուտ և դուռն երկնից արքայութեան»¹: Հիշատակարանը դրվատական իմաստով էր «լըրտեսն» անուն տալիս «աւետաց երկիրն» այցելող ունիտոր քարոզիչներին: Բայց դրանով ակամա մերկացնում էր նրանց գործունեության այն կողմը, որի էութեանը այնքան մոտ է գալիս այդ բառի արդիական իմաստը: Հայ ազատագրական լեզունգը նպաստավոր հանդամանք էր Հռոմից բերված փրկութեան ստահոգ խոստումը հիմնավորելու համար: Լատին քարոզիչները կամ նրանց հավատարիմ ֆրանկացած հայերը Հեսու Նավիայի այն գործակալներն էին, որոնց ոմանք սպասում էին որպէս «ազատիչների»: Հասկանալի է, որ «ազատիչները» պատճառ ունեին գոհունակութեամբ ընկալելու այդ լեզունգը: Շահարկելով Ներսեսի անունը, հետադաշտում եղբուհները նույնիսկ հավաստիացնում էին, թե Պարթև հայրապետը գուշակել է ոչ միայն Հայաստանին հանդիպելիք բոլոր դժբախտութեանները, այլև այն, թե բոլոր իր տառապանքներից նա պիտի ազատվի մի օր՝ «շնորհիվ հոռմեական եկեղեցու բարեպաշտ աշակերտների, որոնք պիտի անցնեն ծովերի վրայով նրանց (իմա՝ տառապող հայերին) օգնութեան գալու համար»²: Միաժամանակ միսիոներները հուշում էին իրենց ականջ կախող հայ ունկնդիրներին հնավանդ «մարգարեութեաններից» հետևող «եղբակացութեանները»: Այսպէս, հենց մեր հիշատակած Գալանոսը չի թաքցնում ընթերցողից բարձրահոն ու լսիրշ այն պատասխանը, որ տալիս էր ինքը հայերի՝ վերը հիշատակված հարցադրմանը:

«Ուրեմն դալոց են հռովմայեցիքն փրկել զաշխարհն և զազգն ձեր: Բայց զիա՞րդ ձեր ազինքն պատրաստ արարին նոցա զճանապարհ: Կամ յորժամ համարեն առնուլ ի նոցանէ զհանգիստ և զբարերարութիւն զայս մեծ: Մի՞թե յորժամ սղծեալ զգաշինս հնադոյն միաբանութեանն՝ ընդդէմ զինեն Պետրոսի և Սեղբեստրոսի սուրբ աթոռոյն: Մի՞թէ յորժամ յանդիմանեն զուղղափառ հաւատս նույն հռովմայեցւոցն: Մի՞թէ յորժամ չար յաշաղանօք հայհոյութեանց

¹ Հ. Ա. Տ. ա. յ. ա. ն, Յուդակ հայերեն ձեռագրաց Թափրիզի, Վիեննա, 1910, էջ 96ր:

² „Lettres édifiantes et curieuses“, Paris, 1780, III, էջ 154:

յադեցուցանեն զատելութիւն և զախտ չար թշնամութեան իւրեանց ի դէմ նոցա: Ո՞րքէ այսքան յիմար որ զայդպիսի թշնամական պատարաստութիւն պատերազմի համարիցէ՝ զոչ յարմար օգնակոչ հրաւիրումն հոռմայեցւոցն առ ի փրկել զաշխարհդ զայդ: Զի եթէ ճշմարիտ եղեն նախագուշակ բանքն սրբոց հայրապետացն ձերոց, մանաւանդ մեծին Ներսէսի, որ զրեաց, թէ թուլացին հայք ի հաւատոց և այնպէս պակասեցի իշխանութիւն նոցա: Ոչ արդարեւ տեսանիցէք զհոռմայեցիսն փրկիչս ձեր, եթէ յառաջ զթուլութիւնդ ի ճշմարիտ հաւատոց ի բաց ոչ բառանք, և ոչ միաբանիք ընդ նոսա:

Առէք ապա ուրեմն, պատուաւոր հարք սիրելիք, զտեղիդ դիպուկ փրկութեան. լուծէք այսուհետեւ զկապանս պարանոցի ձերոյ, ի լուծոյ իշխանի խաւարիս աշտերիկ. քաջալերուք դիմամարտիլ և յաղթահարել զտէրութիւն աչք գարշելի դադանիս»¹: Նվաւա՛ւ «Աղաչեմ զձեզ՝ ասեմ, ոչ թէ վասն իմոյ օգտութեան, կամ վարձոյ ումէք ակն ունելոյ իմ ի մարդկանէ անտի վառն նորա: Քաւ լիցի... Այլ աղերսանք և ժողովիւնն իմ առ ձեզ է միայն վասն ձերոյ հոգևոր և մարմնաւոր օգտութեան. որպէս զի ի ձեռն միաբանութեանդ փրկեսցիք ոչ միայն հոգւով ի տէրութենէ սատանայի, այլև մարմնով ի լուծոյ անհաւատից. և զի՝ որպէս կատարեցան այլ բանք գուշակութեան մեծին ձեր Ներսէսի, նոյնպէս և կատարեսցի վերջինն, որ ասէր, թե՛ Յետ այսորիկ՝ փրկութիւն ամենայն աշխարհաց և քրիստոնէից ի յարիական աղգէն հոռմայեցւոց եղիցի, որք են ֆռանկք»²:

Կաթոլիկ հոգեւորաների մեծարարքառ հոխորտումների իմաստը պարզ էր և մեկին: Անօրենների մարմնավոր լուծը ձգելուց առաջ պետք է որ հայերը փշրեն իրենց հոգիներին տիրացած «խավարի իշխանի լուծը», «սատանայի» կամ՝ «գարշելի դադանի» տերութիւնը, ասել է՝ հայ եկեղեցուն դավանութիւնը... Այս էր այն պատասխանը, որ հրամցնում էր հարցապնդող հայ լսարանին ոչ միայն Գալանոսն անձնապէս, այլև բոլոր նրա նախորդները ու հաջորդներն առհասարակ: Որոշ տրամաբանականութիւնից զուրկ չալիտի երևար աշնանային ճանճերի միալար տղգոցով կրկնվող աներես այդ պա-

¹ Galanus, նույն տեղում, II հատոր, մասն II, էջ 369 և հետ:

² Նույն տեղում, էջ 339: Բերում ենք Գալանոսի հայերեն բնագիրը: Լատին իր ընթերցողներին ճարպիկ միտուններն ավելի քիչ բան էր ասում, քան իր հայ ունկնդիրներին: Ըստ երևույթին վերջիններիս գլուրահավատութեան վրա հեղինակն ավելի շատ հույս ունէր, քան առաջինների:

տասխառնը նրանց, ովքեր իրենց «մարգարեություններով» ու «գուշակություններով» դուրս չէին եկել տակավին մեսիանական հնավանդ դադափառների հսկատակութունից: Եթե առաքելական մայրաքաղաքից պիտի լիներ Ավետյաց երկրի՝ նոր Հետուն, ուրեմն և նրա հրամաններին պիտի ենթարկվեին կամովին նրանք, ովքեր կամենում էին ոչ միայն փշրել իրենց հոգիների վրա իշխած խավարի թևերը, այլև թոթափել իրենց մեջքերին շոքած վայրագ օտարատիրությունը:

ԱՆՎ, ԱՆԱՑԱՆԿԵՐ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբաղա (Ասլաղա) խան—31, 167, 169—
170, 173, 211, 214—215, 244, 320
- Աբաս՝ Աղվանից կաթողիկոս—361
- Աբաս՝ Կարսի թաղավոր—40, 373
- Աբաս Վ Շիրակի թաղավոր—126—127,
370—373
- Աբաս II Կյուրիկյան, Լոռիի թաղա-
վոր—151
- Աբդար թաղավոր—79
- Աբդլա—344
- Աբեղյան, Մ.—329
- Աբլ-Հաճ—341
- Աբլսուար—241
- Աբլ (Ասլլ)-Վարդ (Լ)—340—341, 343,
345. տե՛ս Աբուլ-Վարդ
- Աբուահման—125
- Աբրահամ Անկյուրացի—90
- Աբրահամ Խոստովանող—18—19, 99
- Աբրահամ կաթողիկոս—484
- Աբու-Բաբր—443
- Աբուլ-Բարդ (Աբլ-Բարդ, Աբուլ-Վարդ)
341—346, 348, 350, 355, 368
- Աբուլիթ Օրբելիանի—145
- Աբուլ Համիդ—344
- Աբուլ-Մուսլիմ—355—356
- Աբուսահլ Համադասուլ—132—266
- Աբուսեբատ—344
- Աբուսայիդ (Աբու-Սաիդ), Բուսայիդ-
խան—180, 250, 404, 407—408
- Աբու Սուար Շեղդադյան—148
- Աղաթանգեղոս—65—67
- Աղաթոն (Աղադրոն)—33, 35—36, 38—
40, 42, 48—49, 52—57, 71, 76, 79,
81—85, 89, 106, 129, 197, 274
- Աբուսեր՝ Էրիստավ—143
- Ադոնց, Ն.—34, 41, 433
- Ադիդ բեկ՝ Ջաբարյանների վասալ—408
- Աթարեկ—215
- Աթարեկ վահլեան—241
- Ալավերդի խան—473
- Ալեքսանդր Վ թաղավոր վրաց—427
- Ալեքսանդր Մակեդոնացի—13, 37, 329
- Ալեքսիոս III Անդել—73
- Ալեքսիոս I Կոմնեն—30, 275
- Ալի-Ջադե Ա.—165, 248
- Ալի-Իբն-Մուհամմեդ-Բուրկաի—476
- Ալ-Մանսուր խալիֆ—355
- Ալիշան, Ղ.—51, 53, 55, 63, 68, 72—
74, 76—77, 87, 90, 132, 146, 151,
158, 173, 176—178, 181—182, 249,
308, 358, 397, 404, 448, 492, 465,
488
- Ալիշեր Նավոի—419
- Ալի-ասլան—29, 192, 203
- Ախնի տիկին—376
- Ակալրոն (Ակարոն)—83—84
- Ակինյան Ն.—37, 56, 222, 448
- Ակուլյան Ա.—41
- Ահարոն—384
- Ահմեդ—251
- Ահմեդ սուլթան Զելայիբյան—427
- Աղբիանոս—16
- Աղբուղա Ջաբարյան—249
- Աղբուղա Դոփյան—169
- Աղիտան՝ Աղցբի տանուտեր—417
- Աճառյան, Հ.—48, 284, 311, 313, 473,
484, 491, 498
- Ամիրզոռնա խան—474

Ամիր-Հասան Պառլյան—166, 168—169
 Ամնադին—428
 Ամրի—230
 Ամր-Փաբր—50
 Այծյամն—242
 Անդրեաս—376—377
 Անանե՝ աշակերտ Չարեհափանցու—358
 Անանիա Մոկացի կաթողիկոս—312, 317, 339, 370, 485
 Անանիա Նարեկացի—317, 339—340
 Անանուն (սլամաիչ, Թովմա Արծրունու շարունակողը)—132
 Անավարդեցի—326
 Աշոտ Բագրատունի I—37—38, 101, 103, 110, 121—124, 140, 338, 341, 343—344, 368
 Աշոտ Բագրատունի II երկաթ—110, 126, 369
 Աշոտ III Ողորմած—41, 127, 155, 370—372
 Աշոտ IV—134—135, 139, 148
 Աշոտ Մսակեր—121, 192
 Աշոտ՝ Տարոնի իշխան—138
 Աշոտ՝ Թոս Գաղիկ II-ի—149
 Աշրաֆ՝ էմիր—175, 412
 Ասան—128
 Ասաբել Բաղիշեցի—81, 88—90, 493
 Ասաբել Դավրիժեցի—85, 403, 449, 469—471, 473—474, 478
 Ասաբել Սյունեցի—465—466
 Ասաբելյան Բ.—199, 249
 Ասլան Նոյոն—164—165
 Ասլան՝ սուլթան Սորասանի—145, 240
 Ասլաղեկ պարոն—182
 Ասողիկ Ստեփանոս—18, 21, 42, 55, 102, 123—126, 128, 130, 132—133, 137—138, 192, 201—202, 238, 337, 339, 342, 344, 367—368, 370—373, 377
 Աստվածատուր Արձիշեցի—312
 Աստվածատուր վարդապետ (Մկրտիչ Նաղաշի կենսագիրը)—434
 Աստվածատուր—478
 Ասփա՝ Գրիգոր Դովյանի կինը—456
 Ավագ Աթաբեկ Չաքարյան—154, 157, 164, 169, 183, 212, 214, 221

Ավագյաններ—215
 Ավգուստին—20
 Ավետիս կաթողիկոս—473
 Ավետիս փիլիսոփա՝ կրոնավոր—450
 Ավետիք՝ պարոն, Սահմադինի հայրը—208
 Ավետիք Տիգրանակերտցի—182
 Ավետիք քահանա—315
 Արիստակես՝ Գր. Լուսավորչի որդին—50
 Արիստակես Լաստիվերտցի—24, 30, 40, 44—45, 47, 50, 55—56, 134—135, 137, 139, 148, 190, 231, 233, 235—236, 238—239, 262, 266—267, 347, 360, 375—376, 381, 383—385
 Արիստոտել—439, 490
 Արղուն խան—167, 170—171, 212—213, 215—216, 219, 251—252, 254, 256, 320—321
 Արղուն ոտական—226, 246, 307
 Արղուժյան հովսեփ—157
 Արղուժյաններ—448, 459—460
 Արղաշիր՝ որդի Շահնշահ Չաքարյանի—208
 Արծրունիներ—119, 104—105, 110—111, 147, 153, 190, 447
 Արշակ մեծ թագավոր—17—18, 103, 141
 Արշակ զորավար—39
 Արշակունիներ (Արշակունյաց տուն՝ գինատիա, թագավորութուն)—16—19, 33, 97, 99, 100—102, 104, 107, 119, 128, 167, 197, 263, 285, 316, 386, 481, 487
 Արսեն Սափարացի—129
 Արտաշիսյաններ—119
 Արտավադ՝ զորավար—39
 Արտավան՝ զորավար—39
 Արտավան Մամիկոնյան՝ զորավար (V III դ.)—39
 Արտաքսերքեսո—156—157
 Արուս-թաթուն՝ Ավագի V-ի կինը—221
 Արբա՝ աշակերտ Չարեհափանցու—358
 Արսենքոսեհ՝ որդի Սահլի—120
 Արսենքոսեհ՝ թագավոր Արխաղաց—485
 Աֆշին զորավար—121, 125, 357

- Բաբեկ (Բաբան)—117, 119—120, 343, 357, 359—360
 Բազրատ՝ Բազրատունի—117
 Բազրատ՝ Թաղավոր վրաց—150
 Բազրատ՝ Թաղավոր արխաղաց—139
 Բազրատ Փառազյան—103
 Բազրատունիներ (Բազրատունյաց տուն, Նախարարութուն, գինաստիա)—38, 95, 100—104—106, 109—112, 117—119, 121, 126—127, 134—137, 139—141, 143—144, 146, 148—149, 151, 153—157, 160, 162, 167, 184, 188—190, 203, 214, 241, 266, 285—286, 316, 323, 332—333, 373, 378, 380, 428, 447, 487
 Բազրատունիներ վրաց—95, 137, 139—141, 143, 145, 160—162, 167, 185, 286, 327, 333, 380—381, 426, 428, 447, 491
 Բաթ՝ կուսակալ—208
 Բալաձորի—105, 188
 Բալդուին՝ կոմս Նեկսիայի—275
 Բաչու—165
 Բասիլ՝ վրաց ժամանակակիր—157, 243
 Բասմաջյան Կ.—172, 410
 «Բատ ամիրա»—342
 Բարդուղիմեոս Բոլոնացի—489—491
 Բարթիկյան Հ.—352
 Բարխաթ՝ թու Ջհանշահի—463
 Բարխուդարյան Ս.—115, 209
 Բարոնիոս՝ սլամսիչ—365—366
 Բարսեղ Անեցի կաթողիկոս—242
 Բարսեղ արքեպիսկոպոս Սանահնի—458—459
 Բարսեղ Կեսարացի—18, 372
 Բարսուժա՝ Արղունի ղեկողան—170, 220
 Բարտուղ Վ.—210—211, 227, 250, 387, 406, 483
 Բեգր-էգ-Դին Սիմավի—477
 Բելենեցիի Ա. Մ.—241
 Բելիդարիոս—40
 Բենիկ վարդապետ Վանանդեցի—278
 Բելշեն, իշխան Սյունյաց—427—428, 457
 Բերկե—183
 Բերձենիշվիլի—142, 412, 426
 Բյուզանդացի Նորայր—460
 Բյուկյուշե Մուստաֆա—477
 Բոդեն—289
 Բոնիֆացիոս VIII պապ—176
 Բոնչ-Բրուհիչ Վ. Դ.—391
 Բորովկով Ա. Կ.—423
 Բուլաավար (Արուլ-Սուվար)—142
 Բուղա—117, 122, 215
 Բուրթել Օրբելյան—216
 Բուրթել (Օրբելյան) Լորայր Սմրատի—223, 417
 Բրոսե, Մ.—20, 127, 163, 183, 212, 240, 254
 Դադիկ Արծրունի՝ Վասպուրականի թագավոր—132
 Դադիկ I Բազրատունի—42, 130, 133—135, 140, 192, 233
 Դադիկ II Բազրատունի—137, 380
 Դադիկ՝ Թաղավոր Կախթի—144
 Դալանոս (Դադանոս) Կղեմես—16, 496, 498—499
 Դարդեզի—201
 Դեադարձի տոմ—312
 Դենեզիոս—37, 365—367
 Դեորդ վարդապետ Կակաբենց—79
 Դիորգի Մերչուլ—115
 Դեորդ Բ կաթողիկոս—339
 Դեորդ Ճզնավոր—32
 Դիորգի I վրաց թագավոր—134—135, 139
 Դիորգի II վրաց թագավոր—159
 Դիորգի III վրաց թագավոր—139, 141, 143, 145—147, 185, 240, 242, 287
 Դիորգի V Պայծառ՝ վրաց թագավոր—216
 Դյուկալյան Լ.—242
 Դոլուբրցով Ն. Ի.—20
 Դույուկ խան—83, 171
 Դոնցա խաթուն Կախարերիձե—183, 207, 212—214
 Դորդիսիի Վլ.—172, 241, 423
 Դսուվեյա Անտոնիո՝ պորտուգալացի ճանապարհորդ—91
 Դուդան Արծրունի—148
 Դուրդեն Դավիթ Անհողինի հայր—144, 156

Գլխաւոր Լուսինյան—181
Գրեկով Բ. Դ.—210, 412
Գրեն Ա. Ն.—41
Գրիգոր Անկերցի—164, 246, 319
Գրիգոր Ապիրատ, կաթողիկոս—73—75
Գրիգոր Բաղուրյան—114
Գրիգոր Դարանաղցի—469, 474—477, 479
Գրիգոր Դուխան—169, 456
Գրիգոր զաւիր—64
Գրիգոր Էպիսկոպոս՝ մայրապետի առաջնորդ—374
Գրիգոր Երեց պատմիչ—27, 63, 182
Գրիգոր Երեց՝ հիշատակագիր—404
Գրիգոր Լուսավորիչ—16, 29, 51, 65, 71, 75—76, 78, 89, 107—108, 128, 150, 166, 269, 316, 389, 438, 454—455, 479, 481
[Գրիգոր] Լուսավորչի տոհմ—17, 312
Գրիգոր Խաղբակյան—379
Գրիգոր Խլաթեցի—87, 416—417, 425, 430, 435
Գրիգոր Մաղխատրոս—47, 50, 93, 108, 130, 136, 144, 234, 267, 337—340, 342, 345, 348—349, 353, 358, 360, 364, 374, 377—379, 382, 384—385
Գրիգոր Մակվեցի—447
Գր[իգոր] Մամիկոնյան սպարապետ—351—353
Գրիգոր Մարաշեցի—60
Գրիգոր Նաբեկացի—44—45, 262, 266—267, 323, 336, 340—341, 343, 345—347, 349, 382
Գրիգոր (Գրիգորիս) Տղա Պահլավունի—72—73, 108, 149, 239—240, 269—270, 280
Գրիգոր Զաւարբեկյան—114
Գրիգոր Տաթևացի—115, 358, 380, 401, 418, 436, 438—442, 445, 464, 467—468, 471, 491—493
Գրիգոր Տուստերդի—239
Գրիգոր Փոքր կաթողիկոս Պահլավունի—71
Գրիգոր—Փոքր կաթողիկոս (Սեֆեդի-նյան)—450—451
Գրիգոր Վկայասեր—52, 107

Գրիգոր՝ իշխան Սյունյաց—109
Գրիգոր՝ որդի Վասակա, Թոռ Ապիրատի—149
Գրիգոր՝ պատրիարք Երուսաղեմի—474
Գրիգոր վարդապետ՝ դրիչ—436
Գրիգոր վարդապետ—208
Գրիգորիոս Աղթամարցի—453
Դագյան, Խաչիկ—166
Դադրաշյան, Հ.—122
Դալուս Էմիր—453
Դանիել՝ Աղթամարի կաթողիկոս—222
Դավթակ քորեպիսկոպոս—311—312
Դավիթ Ուլու՝ Թաղավոր վրաց—183, 212—214
Դավիթ՝ Աղթամարի կաթողիկոս—453
Դավիթ՝ պարոնաց պարոն—410
Դավիթ Աւարկա որդի—280, 291
Դավիթ Անհողին—144, 151
Դավիթ Արծրունի—135
Դավիթ Բաղիշեցի—109
Դավիթ Դվինեցի—144
Դավիթ Ծաբեցի—380—390
Դավիթ Կաղաղեցի—339—340, 342
Դավիթ Կյուրապաղատ—130, 133, 137—138, 140, 380
Դավիթ Նարին Թաղավոր վրաց—183
Դավիթ Շինարար—139, 141—143, 145—146, 158, 241—242
Դավիթ (Սոսլան)՝ Թաղավոր վրաց—290
Դավիթ VIII Թաղավոր վրաց—254—255
Դավութ խան—473
Դեմետրե—139, 142, 167, 215, 242, 254—255
Դեմա՝ որդի Դավիթ Շինարարի—146, 158
Դերենիկ Արծրունի—123, 202
Դը Մոնի—67
Դիլ Շ.—40
Դիոկղետիանոս—263
Դի Մանչ լեզատ—323
Դիոսկուրոս՝ կաթողիկոս—330
Դյուլորիե Է. (Dulaurier E.)—72, 269—270
Դոնդուս Վ.—242
Դուկա՝ հույն պատմիչ—477

Դուրնովա Լ. Ա.—181

Դով—456

Դովյաններ—448, 457

Դ'Օսոն (D'Ohsson)—171, 251

Եղյան Գ. Ա.—13

Ելիկուս Օրբելյան—164, 169, 241

Ելտիուզ Աթաբեկ—51, 283, 307

Ելտիուզ Աթաբեկ—145, 148

Ելտիուզյաններ—146, 279

Եղբայրիկ՝ բարդործ—206

Եղիա կաթողիկոս—486

Եղիազարով Ս.—422

Եղիշե—95, 97, 113

Եղիշե կաթողիկոս—339

Ենովբ—22

Եսիֆան Կիսրադի—35, 278

Եռանշահիկներ—119, 121

Եսայի Նշեցի—404, 491—492

Եսայի՝ պատկերամարտիկ—361

Եվդիմիոս III պապ—63

Եվստատոս (Վկա)—262

Երեմյան Ս.—26, 144, 154, 214

Երվանդյաններ—119

Եփիմոս Երուսաղեմացի—150

Զախոդեր, Բ. Ն.—258, 362, 409, 476

Զարսհանալյան, Գ.—108, 280, 361

Զաքարև՝ Սարգիս Զաքարյանի հայր—
151, 155

Զաքարիա զրիչ—506

Զաքարիա Աղթամարցի, կաթողիկոս—
452

Զաքարիա III Աղթամարցի, կաթողի-
կոս—401, 447—451, 493

Զաքարիա IV, Աղթամարի կաթողիկոս—
451

Զաքարիա կաթողիկոս—339

Զաքարիա իշխան՝ որդի Սահիսլ Դիվա-
նիի—206, 214—216, 249

Զաքարիա Մխարզրձեկ՝ որդի Շահնշա-
հի—182—183, 213

Զաքարիա Սարկավազ—152—153, 308
—309, 473—477, 481

Զաքարիա (Զաքարե) Սպասալար—146,
154—158

Զաքարյաններ—54, 95, 143, 146—147,
150—160, 164, 167, 186, 204, 212,
214, 218—219, 228, 248, 274, 280,
294, 303, 323—324, 397, 407—408,
459, 488

Էդուարդ Վ՝ Սնչլ. Թագավոր—171

Էլիսս դատավոր—384

Էյուրյաններ—148, 152

Էնդելս, Ֆր.—20, 90, 119, 161, 173,
201, 232, 263, 277, 281, 289, 335,
414, 439

Թադևոս զրիչ—246

Թադևոս՝ պատկերամարտիկ—361

Թաիկ՝ դուստր Շարապշահի—155

Թաղաշվիլի Ն.—135

Թաղար՝ զորավար—254

Թամար Թադևոսի—139—140, 143, 148,
157, 159, 185, 243, 272, 287, 290

Թամուր-Լանկ — տե՛ս Լանկ-Թամուր

Թամուրյաններ—414, 426, 442

Թեյմուրազ—473

Թեոդորոս Ռշտունի—35

Թեոդորոս կաթողիկոս—339

Թեոդորոս Քերթոզ—18—19

Թեոդորոս՝ աշակերտ Ս. Զարեհավան-
ցու—359

Թեոփիլոս—39

Թեոֆանես՝ հույն պատմիչ—365

Թոխթափիչ—417

Թոմա Գաղիբազի—365—367

Թոմա զրիչ—434

Թոմա (Թովմա) Մեծոփեցի—81, 87—89,
401, 417—418, 423, 427—428, 431,
433—434, 445—448, 452, 471, 491—
493

Թոմա Մինասենց—491

Թոմա Սպարակերտցի—425

Թոռնիկ Մամիկոնյան—50—52

Թոռնիկյաններ—53, 222

Թովմա Ակվինացի—490

Թովմա Արծրունի—18—19, 31—32,
43, 97—99, 105, 121—123, 125, 131—
132, 189, 222, 278, 341, 348, 405

Թորամանյան Թ.— 309

Թորոս Ռոսլին— 181

Թորոս՝ Եղեսիայի կառավարիչ— 275

Թովչյան Հ.— 138, 166, 229, 332

Թուաման Ճուխի— 318

Թուրքման՝ որդի Խլիճ Ասլան Վ-ի— 60

Ժամկոչյան Հ. Գ.— 216, 256

Իբն-ալ-Ասիր— 120—121, 243, 241, 357,

Իբն-Բիրի— 172

Իբն Մուհամեդ Իբն Աբի Խալեդի— 343

Իբն Հաուկալ— 189, 235, 332

Իբրահիմ շիրվանշահ— 427

Իբրահիմով Գ. Ի.— 478

Իզդիլ խաթուն՝ Թու Ռամեկի— 207

Ինոկենտիոս III պապ— 59—60, 73—
75, 78

Ինոկենտիոս IV պապ— 83, 325

Ինճիճյան, Դ.— 345

Իսիզուր կարգինալ— 90

Իսրայել Օրի—8—9, 13—15, 428—429

Իվանե Ախարեկ Ջաբարյան— 154—158,
160, 212, 221, 243, 291

Իվանե՝ Բուրժեկի որդի— 216

Իվանե Օրբելյանի՝ Արուսեկի որդի—
145

Իվանե Օրբելյանի՝ Սմբատի որդի—
145—147, 157, 212, 323

Լալայան Ե.— 406, 434, 448, 452

Լանդլուս Վ.— 69, 74, 173—174, 176

Լանկ-Թամուր (Թամուր-Լանկ, Թա-
մուր)—87, 89, 248, 401, 413—419,
423—424, 426, 442—443, 461, 482

Լեման-Հաուսդո— 148

Լենին Վ. Ի.— 273, 350, 391

Լեո— 273

Լեոնտիոս Ռուխեցի— 127, 141

Լեոն III Խաղբաղի կայսր— 352, 364

Լեոն (I) Ռուբինյան (Իշխան, աղա Քա-
ղափոր Կիլիկիայի)— 72—75

Լեոն IV Քաղափոր Կիլիկիայի— 32
59—60, 172—174, 181

Լեոն (III) Քաղափոր Կիլիկիայի— 181, 209

Լեոն V Քաղափոր Կիլիկիայի— 181

Լեոն IV կայսր— 39

Լեոն Հայկազն կայսր— 365

Լեոն VI կայսր— 126

Լիպարիտ Իվանե Օրբելյանի եղբայր—
—147

Լիպարիտ Լիպարիտյան— 144

Լիպշից Ե. Է.— 23

Լոնժյուսի— 317

Լյուդովիկոս Բարեպաշտ— 365

Լյուդովիկոս IX (Լյուի Շատրո) — 83,
173, 182

Լյուի VII— 63

Լորան Ֆ.— 39, 50

Լուսիկ՝ Ջաբահավանցու ուսուցիչ—
358

Լուսինյաններ— 179—180

Խարբանդա (Խուզարանդա) խան— տե՛ս
Օլջեյթու խան

Խաչատուր Կեչառեցի— 255, 328—329,
397, 404

Խաչատուր Ստամպուլցի՝ զրիչ— 153

Խաչատուր քահանա Նիշատակադիր—
454

Խաչիկ կաթողիկոս— 312, 339

Խաչիկյան Լ.— 87, 421

Խաղբաղյաններ— 204

Խավթա՝ Իշխանաց Իշխան, Ամիր Սար-
գլոսի որդի—154—155, 221

Խեղենեկ Արծրունի— 51, 448

Խրդլլ Ասլան՝ որդի Ելսիուզի— 147

Խոշաք (Ջաբարյան)՝ զուսուր Ավագի—
155, 212—215, 249, 412

Խոջե Բեխա-ադ-Գին Մուհամեդ՝ որդի
Սահիր-Գիվանի— 214

Խոսրով Անձեպի— 375

Խոսրով Գանձակեցի— 283

Խոսրովանուշ՝ Աշոտ Սյուրմաժի կինը—
156

Խորիշահ՝ զուսուր Պիշարի— 446

Խուանդդա (Խոյանդդա)— Շահնշահ III-ի
կինը— 216, 409

Խուզարանդա խան— տե՛ս Օլջեյթու խան

Խուխլու-Բուզա Արծրունի— 254—256,
329

Խուխլուշահ՝ մանդոլ զորավար— 321

Կալիսթենես — տե՛ս. Կեղծ-Կալիսթենես
 Կահուն Լ. (L. Cahun) — 177, 409
 Կամարա տիկին — 376
 Կամենաս — 384
 Կամսարականներ — 192
 Կառա՝ կին Կյուրիկե 11-ի — 150
 Կատրամիտե Թադուհի՝ Դադիկ 1-ի կի-
 նը — 133, 142
 Կարա-Յուսուֆ — 413, 427, 430—431,
 443, 446, 492
 Կարապետ՝ ախի — 422
 Կարապետ գրիչ — 435
 Կարապետ եպիսկոպոս — տե՛ս Տեր-
 Մկրտչյան Կ.
 Կարապետ 1 կաթողիկոս — 181
 Կարապետ Սասնեցի — 202
 Կարապետ պարոն՝ թոռ Կոստանդին
 Թադավորի — 181
 Կարա-Օթման — 434
 Կարինյան Ա. — 423
 Կարսո, Ի. — 69, 300
 Կեղընոս — 135, 233, 364
 Կեղծ-Կալիսթենես — 329
 Կեղծ-Մեթողիոս — 13, 22—23, 48, 83—84
 Կիրակոս Գանձակեցի — 30, 34, 52, 71,
 82—83, 128—129, 141—142, 152—
 154, 157, 163—164, 183, 205—207,
 212—213, 219, 224, 227, 235, 244—
 246, 279, 284, 300, 306—307, 317—
 318, 346, 383, 388—390, 397
 Կիրակոս Երզնկացի — 325
 Կիրակոս Երեց — 454—455
 Կիրակոս կաթողիկոս Վիրապեցի — 87,
 467, 472
 Կլավիսո — 416—417, 482
 Կղեմես (V) սրապ — 174—175, 178
 Կյուրեղ՝ աշակերտ Զարեհափանցու — 358
 Կյուրիկե V Բաղրատունի — 244
 Կյուրիկե 11 — 26, 144, 151, 286
 Կյուրիկյաններ (Կորիկյաններ) — 144,
 146, 151
 Կյուրիսն — 485
 Կյուրոս — 322
 Կոնիբեր Զր. — 85, 425
 Կոնրադ III, զերմանական կայսր — 63

Կոստանդին Երզնկացի — 407
 Կոստանդին՝ արխանդերի Թադավոր —
 129
 Կոստանդին Ծիրանածին — 24, 37, 108,
 124, 138, 131, 277, 341—342, 344—
 345, 378
 Կոստանդին V Կոստանդին — 352
 Կոստանդին V՝ Թադավոր Կիլիկիայի —
 181
 Կոստանդին 1՝ Թադավոր Վրաց — 427
 Կոստանդին VIII կայսր — 44
 Կոստանդին Մոնոմախ — 136, 144, 233,
 267
 Կոստանդին՝ պալլիկյանների առաջ-
 նորդ — 363
 Կոստանդին - Սիզվանոս՝ պալլիկյան-
 ների ղեկավար — 362
 Կոստանդինոս. (Կոստանդին) Մեծ — 37,
 39, 53, 65—71, 75—79, 101, 278, 438
 Կոստանդինոս՝ Հերակլի թոռ — 35
 Կոստանյան Կ. — 120—122, 291, 455,
 468
 Կուլնծիկ արեղա — 360, 376
 Հակոբ գրիչ — 424
 Հակոբ գրիչ — 406
 Հակոբ Թոքատեցի — 454
 Հակոբ Կարնեցի — 479—480
 Հակոբ վարդապետ Կողբացի — 492
 Հակոբ եպիսկոպոս Հարբացի — 374,
 376—377, 379
 Հակոբ 1V կաթողիկոս Զուղայեցի —
 458—459
 Հակոբ 1 կաթողիկոս Կլայեցի — 209
 Հակոբ Քանեցի — 489
 Հակոբյան Հ. — 183, 248, 416
 Հակոբյան Վ. — 46, 78, 122, 147
 Համգալլահ Դադիկի — 225
 Համամ Արեհեցի — 120—121
 Համամ Թադավոր Աղվանից — 120—121,
 125
 Համդուհ՝ արար զորավար — 41
 Համդա — 434
 Հայրիկ Զոհենշոտաուֆեն — 72
 Հանս Շիլդերգեր՝ ճանապարհորդ — 77
 Հասան-Ջալալ — 165, 169, 182, 213, 244

Հասան-Ջալալյաններ (տոհմ) — 448, 455
 Հասան Վախթանգյան՝ որդի Վախթանգ
 Հասանյանի — 29, 310—311
 Հարությունյան Բ, Մ. — 374
 Հացունի Վ. — 295
 Հեթում I Թադավոր Կիլիկիայի — 60,
 171—174, 320, 325—326
 Հեթում II Թադավոր Կիլիկիայի —
 175—178
 Հեթում Թունիկյան — 52
 Հեթում Պատմիչ (որդի Օշին Պալի) —
 171, 174—175, 491
 Հեթումյաններ — 111, 171—172, 179—
 180, 324—325, 456
 Հերակլ կայսր — 400
 Հերակլ II վրաց թագավոր — 157
 Հերակլա փիլիսոփա Կրոնավոր — 450
 Հիպոդրոս — Բուստուպի — 22, 278
 Հորս — 289
 Հոսեյն Տիգրան — 188, 205—206, 217—
 219
 Հոնիգման Ե. — 24, 114
 Հովասափ Սերաստացի — 91
 Հովհան՝ զորավոր — 39
 Հովհան՝ կաթողիկոս (VII դ., քաղկե-
 ղոնիկ) — 485
 Հովհան XXII պապ — 180
 Հովհան Երզնկացի — 219
 Հովհան Ղրիմեյի վարդապետ — 144
 Հովհան Մայրապետեցի — 277, 360
 Հովհան Ոսկերեքան — 107—108
 Հովհան Որոտնեցի — 414, 424, 436—
 437, 442, 492
 Հովհան Տարոնեցի — 56—57
 Հովհան Օձնեցի — 277, 351, 353, 362—
 363
 Հովհաննես՝ արքեպիսկոպոս Սսի — 74
 Հովհաննես՝ որդի Ստեփանոսի — 74
 Հովհաննես Անդեղոս — 491
 Հովհաննես Արքայեղբայր — 64
 Հովհաննես Բաղրատունի — տե՛ս Ես-
 մաժ
 Հովհաննես Գարեգյան, կաթողիկոս —
 361
 Հովհաննես Գառնեցի — 279
 Հովհաննես դրիչ — 431

Հովհաննես Դրասխանակերտցի — 103—
 104, 123—126, 193, 230—233, 277,
 337—339, 342, 344, 369—370, 486
 Հովհաննես Դարզեղ — 79
 Հովհաննես կաթողիկոս Գանձասարի —
 472—473
 Հովհաննես «Երանելի» — Հեթում II —
 178
 Հովհաննես Երեյ 317—319
 Հովհաննես Երեյ — 182
 Հովհաննես Երզնկացի, Պլուզ — 78, 451
 Հովհաննես Կոլոտիկ — 415, 464
 Հովհաննես Կրոնավոր — 307
 Հովհաննես (Հովհան) Կուրկուաս — 23,
 40
 Հովհաննես Չմշկիկ, կայսր — 24, 40
 Հովհաննես Սարկավադ — 272, 436
 Հովհաննես-Սմբատ — 47, 134—136,
 139, 232, 267
 Հովհաննես Տարբերունի — 491
 Հովհաննես Քոնեցի — 487—499
 Հովհաննես Օվայեցի, կաթողիկոս —
 338—340, 342, 344
 Հովհաննես՝ Վանական — տե՛ս Վանա-
 կան վարդապետ
 Հովհաննես փիլիսոփա՝ Կրոնավոր — 450
 Հովհաննեսյան Կ. Լ. — 104
 Հրանուշ տիկին — 376
 Հուլադու խան — 31, 52, 169—170, 183,
 208, 211—212, 214, 227, 320, 397
 Հուլադույաններ — 415
 Հուստինիանոս (Յուստին) — 34, 29, 86
 Հովսեփյան Գ. — 51, 61, 64—65, 124,
 155—157, 160, 166, 168, 207—208,
 318, 229, 339, 402, 404, 418, 433,
 462, 491
 Հովսեփ՝ աշակերտ Ս. Զարեհափանցու —
 358
 Հովսեփ՝ աշակերտ Ն. Լամբրոնացու — 32
 Դադան խան 31, 175, 177, 224, 226,
 248—249, 253, 255, 321, 406—408
 Դադար Փարպիցի — 17—19, 36, 97,
 218
 Դանալանյան Ա. Տ. — 204, 217, 260
 Դարա-Ուսուֆ — տե՛ս Կարա-Յուսուֆ

- Ղարիպա—450
 Ղաֆադարյան Կ.—158—159, 186, 193,
 208—209, 229, 255, 325
 Ղըզլ-Ասլան՝ Ելտկուզ Աթարեկի որ-
 դի—203
 Ղլիճ Ասլան՝ Ոստանի տեր—449
 Ղևոնդ պատմիչ (Ղևոնդ Երեց)—98,
 184, 230, 351—353, 386, 484
 Ղևոնդ քահանա—18
 Զար՝ որդի Ումեկի—207, 210
 Մաթուսաղա—277
 Մախմուդ Եալափաչի—220
 Մահան՝ մայր Պիչարի—456
 Մահգի—356
 Մաղաբիա Արեղա (Գրիգոր Ակնեւոցի)
 —164, 278, 319
 Մաղաբիա զպիր—181
 Մամա-Խաթուն՝ Խաչենի Հասան-Ջա-
 լալի դուստրը—206
 Մաման՝ Կյուրիկի դուստրը—155
 Մամբրե Վերծանող—18, 98
 Մամիկոնյաններ, Մամիկոնյան նախա-
 րարներ—18, 97, 99, 104—105
 Մամիկոնյան-Թոռնիկյաններ—49, 52,
 106
 Մամլուն ամիրա—130
 Մամնուն Խալիֆ—120, 336, 356
 Մանանդյան Հ.—4, 48 111, 156, 163—
 164, 189, 228—229, 235, 247, 284,
 311, 313, 491
 Մանդու (Մանդու) Խան—164, 171,
 206, 226, 320
 Մանի—346—347, 367, 475
 Մանուչե Շեղադյան—148—149
 Մանուելի՝ որդի Տարսայիճի—168
 Մանվել Բջնեցի՝ վանահայր—461
 Մանվել Մամիկոնյան՝ զորավար (IX
 դար)—39
 Մաշկին Ն. Ա.—20
 Մաշտոց Կաթողիկոս—339
 Մառ Ն. Յա.—47, 76, 104, 115, 141,
 158, 200, 206, 208, 220—222, 224,
 237, 296, 303, 314, 486, 490
 Մասուդ բեկ՝ որդի Մախմուդ Եալափա-
 չու—220
 Մասուդյան՝ խոջա—441, 491
 Մատթեոս Մոնոպոն—427
 Մատթեոս վարդապետ Զուղայեցի—401,
 414, 416, 420, 422—425, 427, 442—
 445, 464, 468
 Մատթեոս Ուռհայեցի—22, 25, 27, 41,
 43—46, 48, 50, 55, 61, 63, 114, 135,
 137, 142, 192—193, 233, 235, 240—
 241, 243, 258, 275—276, 307, 311,
 313, 383, 422
 Մատթեոս Փարիզեցի (Matheus Pari-
 sensis)—169
 Մար-Աբաս Մծուրնացի—103
 Մարե տիկին—376
 Մարիամ Թագուհի՝ վրաց Բագրատ
 Թագ. մայրը—150
 Մարկո Պոլո—248, 481, 483
 Մարկոս ճղնավոր—61
 Մարկոս՝ մետրոպոլիտ Կեսարիայի—
 312
 Մարտիրոս՝ տանուտեր Կողբ գյուղի
 Մարքվարտ, Հ.—356—357
 Մարքս Կ.—20, 60, 90, 119, 161, 165,
 173, 195, 201, 232, 251, 277, 289
 Մաքիավելի—289
 Մաքսենտինոս—262
 Մաքսուդյան, Մ.—407
 Մեթոդիոս-տե՛ս Կեղծ-Մեթոդիոս
 Մեխլու—472—478, 481
 Մեսրոպ Երեց Վայոցձորցի—13, 18—
 19, 21, 24, 27—28, 99, 106, 128,
 197, 274, 392
 Մելիք-Աշուրաֆ՝ Խլաթի տեր—221
 Մելիք-Աշուրաֆ (XIV դ.)—412
 Մելիք-Նասր՝ սուլթան Եգիպտոսի—
 177
 Մելիք-Շահ—29—30, 139, 145, 149,
 203, 235, 239—240, 306—307
 Մելիք Շահնապար—456
 Մելիքսեդեկ—411
 Մելիքսեթ-Բեկ Լ.—79, 125, 127, 139,
 141, 150, 154, 157, 199, 206, 216,
 219, 255, 290, 485
 Մ(ելիք)-Օհանջանյան Կ.—371
 Մըրջուսիկ (Մըջուսիկ, Մըջուսիկ,
 Մըջուսիկ)—358

Մ (ինտոս) Համդեցի—400
 Միխայիլ Աստուրի—50, 52, 308, 356, 476
 Միխայիլ (Միքայիլ) ՎՎ կայսր—40
 Մինա-խաթուն՝ զուտոր Հասան Զալալի—221 և 222
 Միրանշահ—417
 Միրանշահյան տոհմ—121
 Միքայիլ ՎՎ կայսր—365
 Միքայիլյան Գ.—59, 199, 481
 Մլեն՝ թագաւոր Կիլիկիայի—172
 Մխիթար Անեցի—55—56, 136, 411
 Մխիթար Այբովանեցի—45—46, 86, 120, 328—329, 339—340, 342, 390—391
 Մխիթար Ասպրանցի—358, 364, 491—492
 Մխիթար Գոշ—146, 154, 184—185, 203, 221, 262, 277, 279—294, 311, 313, 322, 324, 328, 375—376, 441, 467, 471
 Մխիթար վարդապետ—209
 Մկաւիմ Խաղբակյան՝ որդի Վասակա—397
 Մկրտիչ եպիսկոպոս—473
 Մկրտիչ Նաղաշ—434, 468, 493
 Մկրտիչ՝ մեծատուն—207
 Մկրյան Մ.—44
 Մնացականյան Աս.—234
 Մոսվիա (Մուսվիա)—120—121
 Մոթատիմ խալիֆ—120
 Մ (ովսես) Դասխուրանցի—120, 190
 Մովսես Երզնկացի—314, 326
 Մովսես Խորենացի—17, 38, 98, 100, 103, 113, 136, 150, 184
 Մովսես Կաղանկատուացի—121, 190, 263, 357, 361—362, 485
 Մովսես Կաթողիկոս (Բ. Եղվարդեցի)—360
 Մովսես՝ եղբայր Մամբրե վերծանողի—18, 98
 Մովսես՝ Ազվանից ֆեոդալ—126
 Մովրով (Գեորգի Սահակաձե)—473
 Մորիկ կայսր—398—400
 Մութադիմ խալիֆ—38
 Մուկղաղիւր խալիֆ—126

Մուկաննա—356, 476—477
 Մուհամեդ խան—473
 Մուհամեդ Կուլի խան—473
 Մուշեղ Բագրատունի—116
 Մուշեղ Մամիկոնյան—128
 Մուշեղ՝ Թոնդրակյան—349
 Մուշեղակ՝ զորավար—39
 Մուսա Իրն Զուբար—117
 Մուրադյով Կ. Ա.—389
 Մուրշիկ Կուլի խան—473
 Յակուբի—341, 357, 359
 Յակուբովսկի Ա. Յուս.—164, 201, 210, 356, 412, 477
 Յակուբսոն—314
 Յեսու՝ աշակերտ Ս. Զարեհափանցու—358
 Յուզբաշյան Կ.—377
 Նաղարխան՝ զադախների ջեզապետ—459
 Նալբանդյան Մ.—78
 Նալբանդյան Վ.—97—98
 Նասոնով Ա. Ն.—83, 226—227
 Նարզեհ՝ հայազգի զորական—39
 Ներսն կայսր—68
 Ներսէ՝ թագավոր վրաց—126
 Ներսես Բ կաթողիկոս—362
 Ներսես Լամբրոնացի—32, 60, 63, 72—73, 114, 246, 262, 271—272, 280, 295, 313
 Ներսես Շինոզ—35—36, 489
 Ներսես Շնորհալի, Կլայեցի—62, 71, 74, 77, 101, 107, 238, 262, 267—270, 275, 290—291, 294, 299, 313, 383, 436, 471
 Ներսես Պալենց—177, 488
 Ներսես Պարթև—13, 16—19, 27—30, 38, 42, 45, 50, 54, 62, 64, 82, 84—91, 101, 106, 128—129, 195—198, 276, 301—303, 308, 390, 479, 498—499
 Նիզամի—204
 Նիզամ-ուլ-Մուլք—239
 Նիկիտա Խոնիատա—194
 Նիկիֆոր Փոկաս—24, 40, 132
 Նիկիֆոր Ծովիկ—135

Նիկողայոս IV պապ—171, 176, 220

Նովրուզ—321

Նուր-ադ-Դին—30

Շահ՝ Սմբատ Սյունյաց իշխանի որդի—427

Շահ Արամ I—91, 460, 473

Շահանդուխտ՝ մայր Վասակ թագավորի—374

Շահան Զրպետ չ.—29, 268

Շահապ՝ որդի Սափադ Իրն Արդուլ չափի Զահաֆի—343—344

Շահի Արմեն ամիրա—52

Շահի Արմեններ—95, 279, 307

Շահ Իսմայիլ—457, 463

Շահխաթունյան չ.—156, 158, 458

Շահնաղարյան Արշ.—152

Շահնաղարյան Կ.—67

Շահնշահ I Զաքարյան՝ որդի Զաքարե Զաքարյանի—154—155, 157, 160, 165, 169, 183, 205—206, 208, 213, 239

Շահնշահ III (որդի Իվանե Բ-ի)—216

Շահնշահ III (թոռն Իվանե Բ-ի)—216

Շահնշահյաններ—215, 223, 327

Շահուս—427, 435—436

Շամս-ադ-Դին—460

Շամս-ադ-Դին Մուհամեդ Զուլեյնի—211

Շապուհ Բաղրատունի (Կեղծ)—56, 202, 398—399

Շապուհ Բաղրատունի—192

Շեղզադ Շեղզադյան—242

Շեղզադյաններ—95, 145, 148—149, 152, 203, 242

Շեթի տիկին—376

Շելկովնիկով Բ. Ա.—189

Շիրտրերգեր Հանս՝ բավարացի ճանապարհորդ—419

Շիրհափոր՝ մեծատուն—207—208

Շյուսլեր Բ.—163, 171, 183, 206, 228, 254, 405, 488

Չաղաթյաններ—415

Չարմաղան—244

Չամչյան Մ.—364—365, 382, 403

Չևսար Օրբելյան՝ որդի Սմբատի—409, 456

Չինգիզ խան—162, 317, 415

Չորտուանե I Մամիկոնյան—50, 51, 76

Պախոմոֆ Ե.—144, 159, 224

Պահլավունիներ—95, 107, 136, 192, 316, 448, 456

Պաղտին իշխան—301, 303—304

Պանտալեոն քահանա—132

Պապ թագավոր—17—18, 361

Պասաբ խաղրակյան—397

Պասլբան Վախրադին—207

Պ(ատկանյան) Ք(Լրոբե)—245

Պարթևներ—16, 19, 33, 36, 109, 119, 312, 487

Պեղոլոտաի՝ իտալացի ճանապարհորդ—409, 481, 488

Պելիո (Paeciot P.)—83

Պեշեն որդի Բուրթեի իշխանի—216

Պետրոս (Կաթողիկոս) Դեոաղարձ—56, 144, 267, 338—339, 382, 397

Պետրոս Կրոնավոր Աղբակեցի—417

Պետրոս Մեծ—13—15, 92, 428

Պետրոս Սիկիլիացի—362

Պետրուշևսկի Ի. Պ.—130, 186, 225—226, 248, 426, 460, 473

Պետրոս Սիկիլացի—364

Պլանո Կարպինի—317

Պիգուլևսկայա Ն. Վ.—483

Պիշար իշխան—456

Պոռ (=Հասան) խաղրակյան—169, 329, 396—398

Պոռյան Պրե—78, 421

Պոռյաններ, Պոռյան տոհմ—168, 325, 328—329, 348, 455

Պողոս Բարեցի—474

Պողոս Տարոնեցի—26—27, 51, 115, 299, 348

Պողոս՝ պապիկյան ղեկավար—362

Պողոսյան Ս.—343—345

Պրիլյուբոս—439, 490

Ջալալյան Սարգիս—73

Ջահապ (Արուլ-Մալիբ Իրն Զահաֆի)—343

Զահ ապյաններ—343
 Զանիրեկ՝ Ոսկե Հորդայի տեր—412
 Զավիղան Մահդի (Իբն Սահլ)—356—
 357, 387, 476
 Զեկալեղդին—243
 Զիվանշեր՝ պատմիչ—35
 Զհանգիր—434
 Զհանշահ՝ Կարա-կոյունլու—432—433,
 447—448, 450
 Զուլյաններ—415

 Թա յնոլդս—170, 174
 Թաշիդ-ադ-Դին—170, 210, 212,
 214—215, 225, 246—248, 251, 253,
 405.
 Թաֆիլի Մ.—205
 Թիշարդ Առյուծասիրտ—64
 Թուզեն Վ.—25
 Թոմանոս Լեկապեն կայսր—23, 40
 Թոմանոս II—24
 Թուրեն՝ Թուրքինյանների նախահայր—
 52
 Թուրքինյաններ—52—53, 59, 106, 107—
 109, 111, 137, 188, 280, 391, 429,
 456
 Թուրքոզ—81, 83, 86, 182, 183, 317
 Թուզուբան՝ Հասան Զալալի ղուստրը—
 221
 Թուստամ՝ որդի Բեշբենի—432, 357
 Թուսուղան՝ կին Իվանե Օրբելիանի—
 151

 Սադուն Արծրունի—145
 Սադուն Արծրունի Աթաբեկ—167, 207,
 213—215, 223, 253—254, 329
 Սալահ-ադ-Դին—30, 59, 72
 Սալուխ ամիրա (Կարնո)—147
 Սահակ Բաղրատունի—100—101
 Սահակ Պարթև—17, 33, 36, 38, 71,
 83, 87, 129, 136, 150, 386, 388, 479
 Սահակ իշխան (Սյունյաց X դ.)—116
 Սահիր-Դիվան—188, 208—209, 211,
 213—217, 220, 412
 Սահինյան Ա.—78
 Սահմադին—188, 208—209, 217, 210,
 219—220

Սահլ Սմբատյան—120—121, 357
 Սահլ Իբն Սմբատ—տե՛ս Սահլ Սմբա-
 տյան
 Սամուել Անեցի—27, 32, 41, 45, 50,
 56, 61, 126, 211, 241, 251, 306—
 307, 367, 370—371, 388, 486
 Սամուելյան Խ.—286, 376
 Սասլեթ՝ հրեա աղանդավոր—478
 Սարգիս եպ. Սանահնի—458—459
 Սարգիս զավր՝ զբիչ—23
 Սարգիս Զաքարյան—145, 151, 153,
 156
 Սարգիս Հարենցի—474
 Սարգիս Հիդանեցի—454
 Սարգիս Վաչուտյան—153
 Սարգիս Տրապիզոնցի—474
 Սարգիս՝ աշակերտ Ս. Զարեհավան-
 ցու—358
 Սարգիս կալիսկոպոս՝ որդի Գրիգոր
 Դոմյանի—456
 Սարգիս կաթողիկոս—312, 339
 Սարգիս (վարդապետ)—208
 Սարգիսյան Բ.—21, 23, 35, 38, 49, 55,
 340, 347, 434, 476
 Սասանյաններ—119
 Սերեսոս—103
 Սեղալ (Սեյիդ Ալի)՝ բուրդ ցեղապետ—
 449
 Սեթխան բեկ ամիրա—153
 Սեդրեստրոս պապ—65, 70, 71, 75—
 76, 278
 Սենեբերիմ՝ ասորոց թագավոր—51
 Սենեբերիմ Արծրունի, թագավոր
 Վասպուրականի—25, 31—32, 43—
 44, 106, 134, 150
 Սեն-Մարտեն—31, 78
 Սենոփ Սահմադին՝ որդի Ավետիքի—
 տե՛ս Սահմադին
 Սեադա (Սավադ Իբն Աբդուլ Համիդ
 Զահաֆֆ)—343—344
 Սեադա՝ պարսիկ ֆեոդալ—116
 Սեադա՝ Վասոսի թագ. եղբայր—374
 Սերգիոս՝ պալլիկյանների պարագլուխ-
 ներից—363—365
 Սեֆեդին՝ հայազգի իշխան—448
 Սեֆեդինյաններ—449

Սիմեոն Երևանցի—457
 Սիմեոն Զամոստացի—115
 Սիմեոն գրիչ—434
 Սիմեոն՝ Զաղալանցի վանահայր—467
 Սիմեոն Պեկ՝ Կարինի եպիսկոպոս—488
 Սկանդար (Սքանտար, Ըսքանդար)՝
 Կարա-կոյունլու—412, 427, 431—432,
 446, 453, 491—492
 Սմբատ Արլարաս—տե՛ս Սմբատ Բագ-
 րատունի—Սմբատ Խոստովանոյ
 Սմբատ Բագրատունի՝ որդի Մանվե-
 լի—102
 Սմբատ Բագրատունի նաև՝ Սմբատ
 Կյուրապաղատ, Սմբատ Արլարաս և
 Սմբատ Խոստովանոյ—116, 121,
 338—340, 342, 344, 367
 Սմբատ Գունտատար, սպարապետ—41,
 53, 69, 73, 139, 171, 311
 Սմբատ I Բագրատունի թագավոր—
 124—126, 331, 337, 339, 342—344,
 368
 Սմբատ II Բագրատունի թագավոր—
 126, 130, 133—134, 192, 342, 371
 Սմբատ Զաբեհալանցի — 337 — 340,
 442—443, 346—348, 350, 353—355,
 357—360, 363—365, 367—368, 389
 Սմբատ Խալաղուհյան—146
 Սմբատ Կյուրապաղատ—տե՛ս Սմբատ
 Բագրատունի
 Սմբատ Սեֆեդիյան—449—451
 Սմբատ Օրբելյան, «Արքա», իշխանաց
 իշխան—166, 168, 212—214, 307,
 321, 323—324
 Սմբատ Օրբելյան իշխան՝ եղբայր
 Բուրթելի—223, 417, 427
 Սմբատ՝ եղբայր Սյունյաց Ելիկումի—
 164
 Սմբատյան Մ.—166, 213, 216, 249,
 254, 473
 Սոֆի՝ զուստր Աշոտ Ողորմածի—155
 Սպինոզա—289
 Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Գողալ—
 450
 Ստեփանոս Էրեց—182
 Ստեփանոս Եպիսկոպոս՝ Սմբատ իշխ.
 Եղբայր, Տաթևի վանահայր—427

Ստեփանոս Բ Կաթողիկոս—339
 Ստեփանոս Գ Կաթողիկոս—339
 Ստեփանոս III Կաթողիկոս Աղթամա-
 րի—222
 Ստեփանոս (IV) Կաթողիկոս Աղթամա-
 րի—449—450
 Ստեփանոս Կաթողիկոս Աղթամաթի
 XVll դ.—453
 Ստեփանոս մուղղուսի, փիլիսոփա—
 450
 Ստեփանոս Տիրացու—32
 Ստեփանոս Սյունեցի—22
 Ստեփանոս Օրբելյան—22, 85, 109,
 125—126, 133, 146—147, 151—152,
 164—165, 167—169, 212—215, 223—
 224, 255—256, 262, 277, 307—308,
 315—316, 319, 320—325, 327—328,
 374, 383, 471, 487, 491
 Ստեփանոս Օրբելյան (Կարծեցյալ)—
 148
 Ստեփանոս՝ Լամբրոնացու ուսումնա-
 կից—32
 Սրվանձտյան Գ.—78, 85, 393
 Սոււբատ մոդ—335, 358
 Սուլթան Տափար (=Մահմուդ)—307
 Սուրենյան Վ.—77
 Սուրբան իշխան՝ Սյունաց—191—192
 Սուքման Շահի Արմեն—145, 148
 Սուքմանյաններ—148
 Վախախ՝ կին Աղիդ Բեկի—408
 Վախթանգ Հասանյան—291
 Վախթանգ՝ թագավոր Վրաց—254
 Վախթանգ՝ որդի Ումեկի—206
 Վախթանգյաններ—310
 Վախուշտի՝ վրաց պատմիչ—199
 Վահան Արծրունի—97—99
 Վահան Էրեց—182
 Վահան Կաթողիկոս—330
 Վահան Մամիկոնյան—101
 Վահան՝ պավլիկյաններ լուսաճորդնե-
 րից—362
 Վահրամ Զաքարյան՝ Գաղի իշխան—
 165—169, 244
 Վահրամ Պահլավունի—25, 130, 143—
 144, 232—233

Վահրամյաններ—157, 215, 228
 Վաղարշակ պարթև—128
 Վանական վարդապետ—277, 389, 421
 Վաչագան Արծրունի—121
 Վաչագանյաններ—153, 186
 Վասակ Խաչրակյան—397
 Վասակ Թադավոր Սյունյաց—374
 Վասակ Պահլավունի—107
 Վասակ Սյունեցի—97
 Վասակ Սյունի IX դար—117, 123, 125, 357
 Վասիլ I Մակեդոնացի, կայսր—23, 37, 40, 50, 135
 Վասիլ II կայսր—24, 44, 47, 133, 136, 138, 266—267, 380, 382—384
 Վաստաֆ պատմագիր—226
 Վարդապետիոց՝ զորավար—39
 Վարդ Սկիւրոս—138, 380, 382
 Վարդ փոխառ—138, 382
 Վարդան Այգեկցի—54, 221, 262, 290, 294—305, 314
 Վարդան Արեւիցի, պատմիչ—37—38, 51, 63, 69, 71—74, 77—79, 82—83, 126, 135—136, 145—147, 149, 153—154, 158, 164, 203, 208, 227, 315, 326, 344, 370, 386
 Վարդան Բաղիշեցի—56, 67, 480
 Վարդան Մամիկոնյան—98—99
 Վարդան Պատրիկ—366
 Վարդան՝ «Աշխարհադրության» հեղինակ—318, 462
 Վարդան՝ Պիչարի հայր—456
 Վարդան՝ բանաստեղծ—464
 Վեսելովսկի Ա. Ն.—21
 Վեստ-Սարգիս—47, 144, 267, 381
 Վիգեն իշխան—456
 Վիգեն Մամիկոնյան-Թոռնիկյան—51
 Վերոնեց Մ. Լ.—164
 Վրթանես Քերթոզ—360—361
 Վրովես իշխան—376, 379
 Տաճատ Անձեացի՝ զորավար—39
 Տաշյան Հ.—89, 177, 278
 Տաքոսյիճ իշխան Նդեղիսի, որդի Գորգանի—417
 Տաքոսյիճ Օրբելյան—166—169, 221, 307, 321, 329

Տեր-Աստուածատուր—493
 Տեր-Բարոնզ՝ Հաղբատի կաթողիկոս—149
 Տեր-Գրիգորիս՝ եղբայր Հասան Վախթանգյանի—310
 Տեր-Մկրտչյան Կ.—152, 378
 Տերտեր Երեանցի՝ զբիշ—217
 Տերտեր՝ ավագերեց Տփլիսի—208
 Տիգրան II—483
 Տիգրան Հոնենց—տե՛ս Հոնենց Տիգրան
 Տիգրանհառեղեն, Վ. Գ.—165, 226, 421
 Տիրայր (արքեպիսկոպոս)—318
 Տոկարսկի Ն. Մ.—208, 227
 Տոմաշեկ—148
 Տոմարա Մ.—356—357, 371
 Տրայանոս—40
 Տրդատ I Թադավոր—68
 Տրդատ Արշակունի (VIII դ.)—35
 Տրդատ, Տրդատ Մեծ—37, 29, 53, 65—66, 68—69, 71, 73, 75—78, 89, 97, 108, 121, 302—303, 389, 438, 443, 454
 Տրեվեր Կ. Վ.—68, 164, 202, 204
 Տուղբիշ Բեկ—29
 Ուգոլեն Հասան—450
 Ուխտանես (Եպիսկոպոս)—102, 339—340, 485—486
 Ումեկ՝ մեծատուն—188, 206—208, 217, 220
 Ունչ խան—317
 Ուսպենսկի Ֆ. Ի.—248
 Ուքան Քարիմաղին՝ վաճառական—207—209, 219
 Փավստոս Բուզանդ, Բուզանդացի—16—18, 49
 Փարեջան՝ որդի Օսեթիայի Թադավորի—254
 Փարսեցի Ղազար—տե՛ս Ղազար Փարսեցի
 Փարսազան Գորգիշանիձե—79
 Փարսման քահանա—339
 Փափաղյան Հ.—432, 446, 457
 Փիլարտոս—50
 Փիլղալեմյան—87, 433, 448—449

Փերցխալայժվիլի Ա. Գ.—421

Փոկաս կայսր—40

Փոս (սկստըիարք)—37

Քալանթար Խոսրով բեկ—459

Քայխոսրով—172

Քայքոբադ—172

Քարիմադին—տե՛ս Ուքան Քարի մա-
դին

Քեյդաթու էլխան—252, 255

Քսիպիաս՝ բյուզանդական զորավար—
135

Քուչակ Վանցի—455

Քուրդ Արծրունի—147

Քուրդ Վաչուտյան—159, 408

Օգորիկ դը Պորդնոն—481—482

Օլջեյթու խան—178, 216, 402—403,
407—408, 481

Օմար—Իրանի փոխարքա՝ թոռն Լանկ-
թամուրի—416

Օմար ամիրասպետ—486

Օշին Պայլ—491

Օտտո Ֆրեյդինգ՝ ժամանակագիր—63

Օրբեբէ Ի. Ա.—160—161, 200, 395

Օրբելյաններ—146, 212

Օրբելյաններ (Օրբելյան տոհմ, նախա-
րարական տուն, իշխաններ)—95,
150—151, 155, 165, 168, 228, 309,
316, 320, 325, 328, 455, 448

Օբի—տե՛ս Իսրայել Օբի

Ֆադլուն Էմիր՝ որդի Ապլսուարի—242

Ֆադլուն III—242

Ֆերս՝ բյուզանդական զորավար—135

Ֆիլարտոս՝ հայ ֆեոդալ—137

Ֆիլիպ Գեղեցիկ թագավոր Ֆրանսիա-
յի—170—171, 176

Ֆիլիպ՝ Լեոն II-ի փեսան—181

Ֆրիդրիխ Բարրորոս—53, 59—60,
63—64, 72—73, 78, 194

Ֆրիդրիխ II Հոհենշտաուֆեն—326

Ֆրիկ—188, 215, 250, 252—253, 255—
257, 259—261, 318, 421—422

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Անբոսաշեն գյուղ—315

Աբխազիա, Աբխազաց երկիր (նաև՝ աշխարհ)—126, 138—139, 142, 213, 215, 283, 399

Ագարակ—139, 147

Ագուլիս—429

Ագրբեջան—118, 129, 139, 148, 161, 247, 248, 279, 357, 387, 417, 427

Ալադյազ—տե՛ս Եղեգիս

Ալադազ լեռ—463

Ալանաց գոտ—34, 124

Ալաշկերտ—247

Ալեքսանդրիա—66, 70

Ախլցխա—212, 430

Ախուրյան գետ—232

Ակկա—59

Ակներ, Ակների վանք—177, 495

Ադրակ—123

Ադգիրբի գյուղ—216

Ադթամար—42, 445, 447—450, 493

Ադջուց վանք—432

Ադուս—126

Ազվանք, Ազվանից երկիր (նաև՝ աշխարհ)—41, 117—120, 122, 125—126, 128, 130, 148, 226, 279, 331—332, 337, 351, 357, 359—362, 379, 399, 431—433, 484—485

Ազյք գյուղ—417

Աճարա—24

Ամանի կիրճ—173

Ամերբղ—134, 153, 158—159, 233, 407—408

Ամիդ (նաև՝ Ամիթ)—24, 111, 379, 433—434

Այաս—59, 248, 409, 488

Այծեաց բերդ—41

Այրիվանք—204, 398, 467

Անգեղակոթ—427

Անգլիա—176

Անդրկովկաս—

Անդրկովկաս—95, 110—111, 117—121, 123, 126—127, 130, 132—133, 136, 140—141, 143, 145, 149, 165, 167, 171, 191, 199, 203, 211—213, 217, 220—221, 224—226, 230, 243—244, 255, 261, 279—280, 286, 289, 322—323, 324, 332—334, 351, 354, 357, 373, 401—402, 415—416, 426, 483, 492, 459, 461

Անձկացյաց գավառ—24

Անի—24—25, 42—43, 47, 82, 101, 104, 107—108, 110, 111, 115, 126—127, 129, 132, 134—139, 142—146, 148—152, 154—158, 160, 164—165, 168, 182, 190, 196, 199, 200, 202—203, 205—208, 210—213, 215—216, 223—224, 227, 231—237, 239—245, 247—250, 253, 371, 380, 387, 398, 407—408, 418, 459, 486—488, 491

Անտիոք—59—60, 66, 70, 174

Աշոցք (Արոցի)—134, 199

Ապահունիք, Ապահունյաց գավառ (նաև՝ երկիր)—124—125, 131, 137, 337, 341—342—345, 350, 353, 375, 380, 382

Ապարան—78

Ապարանք ավան—492

Առան—տե՛ս Ազվանք

Առաջավոր Ասիա—112, 174, 351, 365, 413, 415, 426, 481

- Ասորիք—116
 Աստրախան—248
 Ավան դյուզ—254, 309
 Ավնիկ—138
 Ատրպատական—279, 443
 Արարիա, Արարաց աշխարհ, Արա-
 րատան—22—23, 275, 433
 Արադածոտն—115, 153, 159, 407
 Արատես դյուզ—315
 Արարատ (Այրարատ), Արարատյան եր-
 հիր (նաև՝ դավառ), Արարատյան
 դաշտ—133, 167, 199, 239, 245—
 246, 369, 374, 407, 417, 432, 445,
 447
 Արարս գետ—123, 157, 159, 255, 416
 Արդառուս—363
 Արդարիլ—412
 Արդանուջ—138, 190
 Արդրուս—տե՛ս Էրզրուս
 Արծկո երկիր—434
 Արծն—111, 189—190, 196, 235, 238,
 311, 344
 Արդնի—133
 Արճեշ, Արճեշի երկիր—24, 111, 124,
 130—131, 189, 229—230, 235, 434
 Արմենիակ (Արմենիակոն) թեմ—39,
 366—367
 Արշարունիք—126
 Արցախ—279, 461
 Աբրա՝ ամրոց—175
 Աբբեա—253

 Բաբելոն, Բաբելստան—62, 179
 Բաբերդ—433
 Բաբ-ուլ—Աբվար (= Դերբենտ)—138
 Բագնայր—154—155
 Բագրևանդ—126
 Բալկաններ, Բալկանյան թերակղզի—
 23, 194, 362—363, 494
 Բաղդադ—24, 110, 120, 169, 173, 189,
 196, 247—248, 397, 481—482
 Բաղեշ, Բաղեշի երկիր—40, 123, 433,
 449
 Բայլական—229, 412, 483
 Բասեն, Բասենք, Բասեան—40, 125—
 126, 137, 139, 247, 410

 Բարգուշատ—416
 Բարդա (= Պարտավ)—127, 158, 412
 Բերդ դյուզ—316, 374
 Բերկիրի—24, 45, 111, 124, 131, 189,
 196, 229, 235, 344
 Բիթլիս—111, 117, 189
 Բյուզանդիա—13, 21, 23—24, 37—39,
 41, 50, 52, 60, 71, 76, 85, 105—106,
 108, 112, 130—131, 135—139, 144,
 147, 159, 188, 194—195, 222, 233,
 237, 239, 265, 305, 309, 311, 312,
 327, 331—332, 345, 351—352, 354,
 360—361, 363, 365, 367, 375, 378,
 380—381, 384, 398, 451, 484—485,
 487, 494
 Բյուզանդիոն—30, 49, 302
 Բյուբական—193
 Բջնի, Բջնիի բերդ (նաև՝ վանք)—51,
 107, 136, 158, 212, 216, 248, 250,
 328, 407, 409, 412, 417—418, 459,
 474
 Բռնաշեն դյուզ—453
 Բուլանլիս—68

 Գադ—157, 165, 244
 Գանձակ—148—149, 157, 199, 243,
 279—280, 284, 473—474
 Գանձասար—427, 448, 474, 477
 Գանջա—տե՛ս Գանձակ
 Գառնի—389
 Գավաշք—449
 Դարդաման—133
 Դեղարդ, Դեղարդա վանք—204, 310,
 314, 448, 474
 Դեղարքունիք, Դեղարքունյաց երկիր—
 212, 388, 456
 Դետամիջո վանք—433
 Դետիկ, Դետիկի վանք—207, 495
 Դերմանիա—79, 281
 Դիլան—413, 482
 Դլաձոր—216, 277, 404, 437, 495
 Դյուղալարա—166
 Դռների վանք—495
 Դոշա վանք—207
 Դորի—125
 Դուրգան, Դուրգանի ծով—127, 131
 Դուղարք—124, 131

Դադլան, Դադլանք, Դադլ վանք—229,
 389, 448, 457
 Դամասկոս—29—30, 227
 Դավրեժ—29—31, 34, 336, 441
 Դարոյնք—227
 Դեղձանավանք—456
 Դերբենտ—138—139, 169
 Դերջան—433
 Դիդոս—199
 Դմանիո—141
 Դլին—23, 40, 97, 102, 111, 124, 126,
 131, 133, 145, 148—149, 152, 185,
 188—190, 196, 199, 202—203, 229,
 231, 233, 243, 305, 341, 344, 361,
 483—485
 Դրազարկի վանք—495
 Եգիպտոս—26, 108, 172—173, 175—
 176, 179, 183, 270—280, 399, 405,
 407
 Եդեսիա—24, 45, 59, 62, 63, 275—276
 Եղեգիս—166, 417
 Եկեղյաց զավառ—32, 34, 50, 239
 Եղվարդ—308—410
 Եվրոպա—15, 59, 180, 188, 223, 317,
 480, 494—495
 Երասխ—տե՛ս Արաքս գետ
 Երզնանք—244
 Երևան—208—209, 217, 417, 474, 484
 Երզնկա—34, 86, 198, 229, 248, 326,
 411, 422, 433—434, 488, 492
 Երժոն—255
 Երնջակ, Երնջակի բերդ—417—418,
 427, 492
 Երուսաղեմ—19, 24, 27, 29, 33, 47—
 48, 65—66, 70—72, 84, 91, 171, 174,
 178, 196, 269, 276, 297, 300, 302—
 303, 399, 438, 459, 474
 Եփեսոս—70
 Եփրատ—23—24
 Զանգեզուր—416
 Զարաֆշան—356
 Զարեհվան—66
 Զարեհավան գյուղ—337
 Զեյթուն—461
 Զվարթնոց (տաճար)—484
 520

Էրզրում—116, 138, 362, 422, 488
 Էջմիածին—87—90, 319, 321, 322, 429,
 432, 445—448, 450, 454—455, 457—
 458, 474, 493
 Թավրիզ—84, 86, 88, 158, 247—248,
 255, 399, 410, 419, 441, 481—482,
 488, 491, 496, տե՛ս նաև Դավրեժ
 Թաղալթու (=Բարդողյան) լեռ—418
 Թալաբուխ—115
 Թբիլիսի, Թիֆլիս—119, 124, 126, 139,
 141, 168, 190, 206, 219, 229, 240,
 243, 327, 420, 483, 484, 491
 Թիանեթ—255
 Թիլ ավան—50, 86
 Թիրակ—61
 Թոխաթ—116
 Թոնդրակ—337, 340, 345, 364, 381
 Թուրաթլի զավառ—364
 Թուրքեստան—211
 Թուրքիա—115, 445, 451, 459, 473,
 477—479
 Իբերիա—25, 126, 138
 Իկոնիա—172, 208, 280
 Իոթա գետ—199
 Իրան—16, 21, 43, 47, 51, 91, 106, 179,
 181, 185, 199, 202, 208, 214, 217,
 220, 243, 248, 264, 305, 309, 331,
 354, 379, 415—417, 422, 451, 459,
 483
 Իրիս գետ—39
 Իրաք—247
 Լավար—207
 Լաղատան=Դադստան—433
 Լեհաստան—423, 496
 Լիմ անապատ—79
 Լոռի—26, 115, 132, 134, 144, 146—
 147, 151—152, 154, 157, 205, 279,
 427, 432, 459
 Խաթա բաղար—318
 Խաթրա վանք—456—457
 Խաչեն, Խաչենք—52, 133, 165, 169,
 212, 284, 388, 460

Խարամնի Լրկիր—180

Խլաթ, Խլաթա Լրկիր—24, 40, 52, 111,
124, 131, 145, 148, 149, 152, 158,
189, 198, 229—230, 279, 344, 433,
435

Յնունյաց դավառ—364

Խոթա վանք—474

Խոյ—111, 449

Խոխանաբերդ—244

Խորանթառ—389

Խորասան—29, 62, 88, 145, 169, 355,
413, 433, 482

Խորվիրասլ—233

Խուլթ—449

Խուժաստան—476

Ծաղկոտն դավառ—133, 337

Ծանաբ—124

Ծառաբար բերդ—203

Ծավ դյուղ—388, 391, 457

Ծիծեռնակաբերդ—233

Կախեթ—124, 141, 144, 146

Կաժարեթ—244

Կահիրե—482

Կամախ—433

Կամրջաձորի վանք—372

Կայեն—147, 164, 212

Կայծոռ—134, 147, 212

Կարնիփոր—139

Կասլան—132, 283

Կասլադովկիա—262

Կասսլից ծով—482

Կարակորուֆ—83, 172, 212—213

Կարբի—409

Կարին—23, 34, 124, 126, 133, 158,
189, 198, 206, 219, 229—230, 239,
245, 247—248, 399

Կարմիր վանք—208

Կարս, Կարսի թաղավորություն—24,
127, 134, 139, 157, 168, 189, 196,
212, 235, 243, 488

Կաֆա—493

Կեչառույք—149, 192

Կեսարիա—18, 70, 75, 312, 438—439,
492

Կիլիկիա—24, 32, 39—40, 47, 52, 59,
60, 64, 69, 62, 74, 95, 111, 137,
157, 166, 171—181, 183, 197, 221,
246, 253, 279, 280, 290, 292, 294—
296, 301—303, 311, 313, 324—327,
383, 391, 407, 487—488, 491, 497

Կիսլրոս—40, 60, 173—174, 178, 181

Կղարջք—124, 138, 148

Կճավա ուխտ—340, 347

Կոդովիտ—24, 102, 133, 227

Կոլխիս—124

Կոդք—227, 423

Կոդան—139

Կոշ—115

Կոսովյան դաշտ—494

Կոստանդնուպոլիս—23, 40, 64, 70,
84—85, 88, 90, 110, 132, 153, 189,
195—196, 277, 302, 398, 400, 494,
496

Կովկաս—122, 127, 139, 246, 397, 488,

Կոտայք—115

Կտուց անասլատ—422

Կրեւե—40

Կուբ—124—125, 157, 199

Հաթերք—155, 291, 310, 460

Հալեպ—178—179, 196, 409, 496

Հաղարծին, Հաղարծնի վանք—152,
155—156, 158, 309, 314

Հաղրատ, Հաղրատի վանք, 42, 114, 149,
151, 213, 253, 309, 389, 495

Համշեն—410

Հանդաբերդ—291, 319, 388

Հառիճ, Հառիճա վանք—33, 54

Հավուց թառ—192, 328, 448, 457, 461,

Հարզենի մարդ—138

Հարուն բերդաքաղաք—173

Հարք, Հարք դավառ—41, 124, 375, 380,
382

Հեռավոր Արևելք—483

Հերաթ—415

Հեր—124, 229

Հերեթ—146

Հերհեր—310

Հիդան—429, 452, 454

Հնդկաստան—188, 192, 248, 318, 481

Հոռմ—29, 60, 65, 68, 70—71, 75, 77,
108, 170, 173—175, 180—181, 220,
326, 439, 493, 497—498

Հոռմկլա—317

Հոռմոս—155

Հոռմատան—433

Հովհաննափանբ—158, 186, 208, 403,
407

Հովս Գյուղ—207

Հունաստան—20, 125, 301

Զաղափան—249, 408

Զորադետ—133, 151, 154, 157

Զորակերտ—աե'ս Զորադետ

Ղալաթիա—90

Ղամաղանց գյուղ—186

Ղարաբաղ—460—461

Ղարադաղ—416

Ղվկլիս-Յիսե—24

Ղրիմ—246, 248, 492

Ճմին գյուղատեղի—34

Մադրաս—28

Մաղանդարան—413

Մալաթիա—24

Մածնաբերդ—151, 244

Մակու, Մակուի բերդ—114, 417, 491—
492

Մահկանաբերդ—147, 213, 253

Մանաղկերտ—26, 30, 124, 131, 138,
159, 189, 196, 198, 235, 267, 315,
341—345, 553

Մանանդի—34, 362, 381—382, 384

Մաստարա գյուղ—192

Մավրեննախր—220, 356

Մատրասա գյուղ—414

Մարաթա—300

Մարադա—255, 406, 488, 489, 491

Մարանդ—158, 229

Մարաշ—61, 177

Մարզփան—116

Մարիցա—494

Մարիամ—Նիշին քաղաք—Մարմաշեն
բերդ—235

Մարմաշեն—192

Մարտիրոսաղլիս—111

Մաքենյաց փանբ—191

Մելիտոնեն—178

Մեծոփա փանբ—88

Մեղրի—416

Մերդին—115, 433

Մերձալոր Արևելք—26, 170, 180, 189,
483

Մերձսոստոյան Խալիկա—Լադիստան
366

Մերձնորդյան երկրներ—246

Մեքքա—62

Մլսլըր—88, 180

Միջագետք—23, 26, 34, 40, 59, 81,
103, 107, 136—137, 196, 294, 299,
378, 381, 384, 476, 482, 493

Միջերկրական (ծով)—29, 139, 188, 199

Միջին Ասիա—81, 170, 185, 188, 199,
243, 379, 387, 415, 422, 476, 488

Մծբին—24

Մոկս, Մոկաց երկիր—24, 123, 452—
453

Մոսկովիա—14

Մոսկովա—14, 462

Մրեն—208—209, 192

Մուշ—449

Մուսուլ (Մոսուլ)—481

Մուֆարկին, Մուֆարդին—տե'ս Նիփլը-
կերտ

Նախիջևան—83—84, 189, 198, 229,
241, 255, 406, 412, 488, 492

Նեղոս գետ—179

Նիդ—159

Նիկոպոլ—494

Նիշապուր—203, 355

Նորատուր—213

Նորափանբ—315—316, 323—324, 408,
448

Նորբերդ—244

Նոր Գետիկ—309, 314

Նոֆա—300

Նիբլիկերտ—52, 169, 189, 342, 397

Շահասլոնբ—417

Շամ—169

Շամշուդէ=Սամշվիլդէ— 139, 141,
432—433, 446

Շամբրա—364

Շամբոր—125, 244

Շարուր—167

Շաքի—129, 146, 158

Շիրազ—482

Շիրակ—25, 52, 104, 121, 123, 126,
127, 133—135, 139—140, 159, 216,
234, 236, 241, 279, 327, 370

Շիրվան, Շիրվանա երկիր—139, 158,
279, 413—414, 482

Ողջարերդ—204

Ոստան—449

Որոտան, Որոտնա բերդ—165, 417, 424

Չիմին—տե՛ս Ճիմին

Չինաստան—188, 201—202, 227, 318,
415, 483

Չինումաչին—տե՛ս Չինաստան

Չուա գյուղ—315

Պադուա—80

Պադեստին—26

Պարսից ծոց—482, 488

Պարսկաստան, Պարսից աշխարհ—18,
91, 116, 236, 275, 406, տե՛ս նաև
Իրան

Պարտավ—138, 188, 190, 299

Պելուկան—158

Պոլիս—տե՛ս Կոստանդինուպոլիս

Պոդոսթիլիս—309

Պոնտացվոց աշխարհ—283

Պոնտոսի ծով—127

Պուշարիբ—300

Ջահուկ—241, 492

Ջավախք—139, 157

Ջենովա—488

Ջիբեթ—139

Ջդին գյուղ—450

Ջղոնա անապատ—456

Ջնջուլու—309

Ջուղա—429

Բեյ—203

Բշտունիք—123

Բոււմ—59, 108, 169, 172, 198, 279

Բուսաստան—7—8, 10, 226—227

Բուսթավ—139

Սալմաստ—124, 229

Սամարղանդ—415, 436, 462, 482

Սամարա—122

Սամեդրեկո—124

Սամցխե—24, 164

Սամոսատ—24

Սանահին—42, 101, 114, 408, 448, 458—
460, 474

Սանահնի վանք—156, 249, 495

Սասուն—34, 41, 49—52, 119, 122,
392, 417, 449, 461

Սատալա—262

Սարիղամիշ—227

Սերաստիա—25, 207, 262

Սելեֆ գետ—73

Սելիմի լեռնանցք—409

Սեսլուհ լեռ—78

Սև լեռ—383

Սև ծով—124, 138, 199, 409, 488

Սևանա լիճ—157, 214

Սևորդյաց դավառ, երկիր—24, 134

Սերասիս—412

Սիս—87, 172, 181—182, 325, 429, 445,
447

Սիրիա—24, 26, 40, 59, 138, 173, 175,
177, 179, 196, 262, 295, 378

Սյունիք—123, 125, 131—133, 154, 191,
212, 216, 277, 279, 307, 309—310,
316, 320—321, 324, 328, 332, 374,
407, 417, 427, 432, 436, 442, 445—
446, 457, 461, 475, 495

Սպահան—214, 496

Սպանիա—72, 188

Սսկեր—49, 139, 157, 410

Սոթ—309

Սոմխիթ (=Լոռի)—139, 255

Սվադ—248, 488

Սվանեթ—212

Սուլթանիե—247, 482, 488

Սուկավետի լեռ—76

Սուլբր Սահակ գյուղ—315

Սուրխաթ—217

Սուրմարի=Սումարի=Ս. Մարի—233,
417—418

Վահրամադեղ—186

Վաղարշակերտ—435

Վաղարշապատ—89, 483—484

Վայոց ձոր, Վայոց ձորի գավառ—24,
133, 169, 212, 310, 328, 403, 425

Վան, Վանա երկիր—202, 417, 419, 449

Վանա ծով—132, 337

Վանանդ—125—126, 132, 235, 373

Վանեվան—192

Վարագ—31—32, 447

Վարնա—494

Վեդի—456

Վենետիկ—80, 175, 189, 488

Վասպուրական, Վասպուրականի թա-
ղավորութուն—24—25, 31—32, 43,
104, 110, 117—119, 123—127, 130,
132—133, 135, 137—141, 143—144,
147, 158—165, 167, 185, 197, 203,
206, 212, 216, 226, 235, 307, 333,
384, 396, 399, 434, 445—448, 451—
453, 494

Վրաստան (նահ' վերք)—217, 236, 246,
253—256, 272, 283, 287, 292, 294,
323, 327, 331—332, 417, 426—427,
432, 484—485

Տաթև—277, 310, 315—316, 323—324,
495

Տաթևի վանք—442, 457, 474

Տամալեկք գյուղ—316, 374

Տայք—24, 49, 130, 135, 138—139,
148, 351—353, 380, 485

Տանձատափի վանք—442

Տաշիր—126

Տավուշ—125, 244

Տարոն, Տարոնի գավառ—24, 32, 49—
50, 55, 76, 119, 125, 132, 197, 222,
239, 375, 381, 384, 396, 451, 488

Տարսոն—73

Տերիկ—363—364

Տերունական—244

Տիգրանակերտ—40

Տիգրիս—24

Տորոս լեռ—51, 301

Տրապիզոն—47, 111, 138, 189, 247—
248, 409, 488

Տրիպոլի—174

Տուշ—տե'ս Տավուշ

Տվդիս—տե'ս Թրիլիսի, Թիֆլիս

Յաղացքար—315

Յուրաբերդ, Յուր գյուղ—316, 374

Ուզբեկստան—տե'ս Մավրեննաթր

Ուտիք, Ուտիադոց աշխարհ—124—125,
133, 284

Ուփլիս—Յիլդեհ—125

Փառխոս—133

Փասավանք գյուղ—452

Փարպի—218

Փոքր Ասիա—59, 137, 239, 246

Քալասրահ գյուղ—241

Քաջբերունյաց գավառ—208

Քաջբերունյաց Ձորավանք—434

Քարահովի գյուղ—315

Քարթլի—141—142, 255

Քերման—413

Քյոսեղաղ—76, 169

Քոչից լեռ—76

Քուռ—տե'ս Կուր

Օգոթի—461

Օծոպի վանք—169

Օշական—209—210

Օրեթի լեռ—127

Ֆրանսիա—170

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Մ. ա ա ջ ա ր ա ն	Էջ 7

I. Հայ ազատագրական լեզենդը

1. Ներսես Պարթևի տեսիլքը	13
2. Ագաթոն և Կողեոն	33
3. Դաշանց թուղթը	58
4. Լեզենդի արձագանքները ուշ միջնադարում	81

II. Լեզենդի սոցիալական միջավայրը

1. Ֆեոդալները և լեզենդը	95
2. Քաղաքարնակչությունը և լեզենդը	188
3. Նկեղեցին և լեզենդը	262
4. Գյուղացիական-ազատագրական շարժումները և լեզենդը	330
5. Կողմնորոշումների հակամարտը ուշ միջնադարում	401

III. Անվանացանկեր

Անձնանունների ցանկ	503
Տեղանունների ցանկ	518

ԱՇՈՏ ԳԱՐԵԴԻՆԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ԴՐՎԱԳՆԵՐ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Պատ. խմբագիր **Լ. Ս. ԽԱԶԻԿՅԱՆ**
 Նկարչական ձևավորումը **Հ. Կ. ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆԻ**
 Տեխն. խմբագիր **Լ. Ա. ԱԶԻԶԵԿՅԱՆ**
 Վերստուգող սրբագրիչ **Ա. Գ. ԱՐԶԱԲԱՆՅԱՆ**

ՎՖ 06413	Հրատ. № 1387	Պատվեր № 498	ԽՀԽ 371	Տիրաժ 3000

Հանձնված է արտադրության 29/XII 1956 թ , ոտորագրված է տպագրության
 19/V 1957 թ., տպագր. 33 մամ., հրատ. 28,4 մամ., թուղթ 60×92¹/₁₆,
 գինը կազմով 19 ու.:

Հայկական ՍՍՈՒ Դիտույթյունների տկաղեմիայի Հրատարակչության տպարան,
 Երևան, Արմավյան, 124:

ԿԱՐԵՎՈՐ ՈՒՂԱՆԻՔ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
22	12 վ.	ընձեռած	ընդունած և
43	9 վ.	լուցցէ ստանայ	լուծցէ դստտանայ
67	16 ն.	prince	pièce
114	4 վ.	այլադավաններին	հունադավաններին
116	3 ն.	X դար	IX դար
132	9 վ.	Հոսիում և Կապանում	Հոսիում
146	10 ն.	չէ	չէ՞
154	12 վ.	անցավ	անցան
155	13 ն.	Մաման	Մամքան
156	12 վ.	հատկացնում է	հատկացնում են
204	16 վ.	հնչյուն	հնչուն
204	20 վ.	դործարաններին	դործատներին
223	15 ն.	խնամակալություն	ու խնամակալության
238	17 ն.	316	1316
255	13 ն.	Արժանապես	Առժամապես
260	5 ն.	դնելու	դնելու
264	19 վ.	ուսումնասիրությունը	ուսումնասիրությունը
269	13 վ.	կապանց	կապանաց
276	12 ն.	օգնականը	օգնականչը
297	9 ն.	որ թե	թե
300	13 վ.	բաթալինք	բաթալիքն
325	9 ն.	talula	tabula
326	1 վ.	հալատակվել	հալատակվել Հոսմին
401	3 ն.	ի վեր և	և
411	13 ն.	վերայ	ի վերայ
432	11 ն.	Աղջուց	Աղջուց
437	5 վ.	հրահողոց	հրահողաց
440	6 ն.	տարեգրեալ	տարագրեալ
446	3 վ.	իսլամ	իսլամ Արևելքի
452	6 վ.	Ստեփանոսի	Ջաքարիայի
479	22 վ.	դատական	դատկան
480	7 վ.	գուն	գուն
490	14 վ.	կենսագիր	կենցաղի և

[1n 904]

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220043402

